

B-352

ZBORNİK RADOVA

PRAVNO - EKONOMSKOG
FAKULTETA U NIŠU

GODINA VI

IZDAJE PRAVNO - EKONOMSKI FAKULTET U NIŠU
1967.

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU

Uređuje redakcioni odbor:

Janković dr Branimir, Jovanović dr Nikola, Matejić dr Miodrag,

Mitić dr Mihailo, Perić dr Živojin, Popović dr Slavoljub,

Stojiljković dr Dragoljub, Zlatković dr Živorad.

Glavni i odgovorni urednik: dr Slavoljub Popović

Sekretar redakcionog odbora: Nikola Jovanović

Uredništvo i administracija Zbornika: Pravno-ekonomski fakultet — Niš,

Trg JNA br. 11/II; telefon 24-247

Zbornik izlazi jedanput godišnje

Broj žiro računa: Pravno-ekonomski fakultet u Nišu 625-3-44

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU

*organe de la Faculté de Droit et des Sciences Economiques d'Université
de Niš*

Comité de redaction: Janković dr Branimir, Jovanović dr Nikola,

Matejić dr Miodrag, Mitić dr Mihailo, Perić dr Živojin,

Popović dr Slavoljub, Stojiljković dr Dragoljub, Zlatković dr Živorad.

Rédacteur en chef: dr Slavoljub Popović

Secrétaire de la Redaction: dr Nikola Jovanović

Rédaction et Administration: Niš, Trg JNA, nr 11; Tel. 24-247

Zbornik parait une fois par an

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU

organ of Faculty of Law and of Economic Sciences of University — Niš

Board of editors: Janković dr Branimir, Jovanović dr Nikola,

Matejić dr Miodrag, Mitić dr Mihailo, Perić dr Živojin,

Popović dr Slavoljub, Stojiljković dr Dragoljub, Zlatković dr Živorad.

Editor in chief: dr Slavoljub Popović

Secretary of the board of editors: dr Nikola Jovanović

Editorial office and administration: Niš, Trg JNA, nr 11; Phone 24-247

Zbornik is issued once yearly

ZBORNİK RADOVA

PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NIŠU

1967 godine, godina VI

ČLANCI

TITO O NAUCI I OBRAZOVANJU

— uz proslavu 30-godišnjice dolaska J. B. Tita na čelo KPJ —

... među istorijskim imenima izuzetan značaj imaju ona koja su ne samo postala izraz progresivnih stremljenja ugnjetene klase i čoveka i njihov borbeni poklič već su na pojedinim istorijskim prekretnicama stvaralački uticala na donošenje takvih revolucionarnih, progresivnih i humanističkih odluka koje su stvarno donele uspehe i pobeđe takvim stremljenjima.

Tito je jedno od najizrazitijih imena u redovima takvih istorijskih ličnosti.

(Kardelj)

U istoriji ljudskog društva ljudi su se izdvajali u grupe, u klase, staleže, profesije, nacije, političke stranke itd. Društvena istorija je istorija borbe klasa, partija, kasti i staleža, borba grupa. Sa različitih pozicija, u različitom pravcu delovale su društvene grupe, narodi, mase izazivajući sukobe, uspostavljajući razvitak itd. Klasna istorija ljudskog društva posebno je karakteristična po ulozi različitih, antagonističkih grupa u istorijskom kretanju društva. »Svako zna, pisao je Lenjin, da se mase dele na klase, da se mase i klase mogu suprotstavljati samo tako da se ogromna većina uopšte, neraščlanjena po položaju u društvenom sistemu proizvodnje, suprotstavlja kategorijama koje zauzimaju specijalni položaj u društvenom sistemu proizvodnje; — da klasama rukovode obično u većini slučajeva, bar u modernim civilizovanim zemljama, političke partije; — da političkim partijama po pravilu upravljaju više ili manje stabilne grupe najautoritativnijih, najiskusnijih lica koja se biraju na najodgovornije položaje, a koja se zovu vođe«¹.

I tako, dakle, društvene grupe se ne pojavljuju kao apstraktne pokretačke sile društva, već kao sile koje se prelamaju kroz prizmu akcija pojedinih ličnosti. Ukoliko te ličnosti tačnije, besprekornije odražavaju interese grupe, mase, ukoliko su više ispoljavanja društvene nužnosti utoliko je njihova snaga uticaja jača i značajnija u društvenoj istoriji. Velike ličnosti, njihove ideje i revolucionarna praksa, igrale su veliku ulogu u razvoju čovečanstva, usmeravale ga i stajale na čelu

¹ — *Izabrana dela*, tom. II., knj. 2., 267.

tog razvitka. U delatosti i energiji velikih ljudi, vođa i genija sadržana je relativno samostalna snaga, koja, često, ne samo da prevazilazi okvire i interese pojedinih društvenih grupa i njihovih idejno-političkih programa već prodire u samu društveno-istorijsku nužnost. Snažnije ili slabije blistala je zvezda ličnosti (vođe, heroja) u zavisnosti od toga koliko je ona stvarno bila reprezentant klasnog pokreta kome je pripadala i objektivnih društvenih tendencija uopšte. U klasno-političkom, u duhovno-kulturnom, naučno-filozofskom pokretu mase su činile materijalnu snagu tih pokreta, a pojedine ličnosti, ukoliko su celovitije i punije odražavale unutrašnju suštinu pokreta, samo su ubrzavale procese u jednom ili drugom pravcu.

Ličnost, uči markisam, nastaje, rađa se u društvu, ali su ličnosti, naročito ličnosti heroja, vođa, velikih ljudi, genija (naučnika, političara, filozofa, umetnika i dr.) nametale jedan stil društvu, pravac kretanja društvene istorije, rešenja istorijskih zadataka i vizije budućnosti. Ako opšti tok istorijskog razvitka i pokret koji ga održava zahtevaju takve ličnosti, one će se uvek pojaviti. Među njima i one sa ogromnom revolucionarnom snagom i uticajem, koje, upravo zbog toga što punije, svesnije i doslednije ispoljavaju istorijsku nužnost, i same postaju kolosalna sila koja u narodu i sa njim tu nužnost ostvaruje.

U jugoslovenskom revolucionarnom pokretu Titova ličnost je značila tu kolosalnu silu, koja je snažno, u određujućim momentima odlučujuće i presudno, uticala na sudbonosna zbivanja u našem narodu, na pravac i karakter našeg istorijskog razvitka. Titova misao i akcija prevazilazile su običnu i jednostavnu snagu ličnosti. Njegova lucidnost i volja bile su najadekvatniji izraz društvene nužnosti a njegov karakter imanentna društvena sila i neophodan činilac istorijskih uspeha Jugoslavije.

Bezgranična su interesovanja Titova za ljudske probleme; širok je dijapazon njegovih ličnih intervencija u ljudski život; neizbrojive su relacije koje su dovodile u vezu njegove ideje i njegovo stvaralaštvo sa revolucionarnom izgradnjom Komunističke partije Jugoslavije, sa Narodnooslobodilačkom borbom, sa humanističkim razvojem društvenog bića i duhovne nadgradnje socijalističke Jugoslavije. Tito je univerzalna ličnost kao što je i sam politički pokret na čijem je čelu neprekidno trideset godina, jer taj je pokret značio preobražaj produkcionih odnosa, uništenje klasnih antagonizama, novo filozofsko saznanje, humanističko vaspitanje i obrazovanje i oslobađanje nauke od konzervativnih ideoloških predrasuda.

U nauci i obrazovanju Tito je video osnovne pretpostavke izgrađivanja novoga društva. Sam je, uvek kada je trebalo, isticao njihovu važnost i značaj. »Nauka, pisao je on, u novoj socijalističkoj Jugoslaviji, u pobedonosnoj izgradnji socijalizma u našoj zemlji, ima ogromnu ulogu. Zbog toga naučne institucije moraju biti najtešnje povezane s današnjom stvarnošću u našoj zemlji. Ima ljudi, i to ljudi od nauke, koji misle da je nauka nešto za sebe, da ona mora biti neutralna, da njih ne može interesovati ništa drugo osim »čiste« nauke. Takvi ljudi obično mrze svaku društvenu promjenu, jer smatraju da ona ometa

njihov stvaralački rad. Takva gledišta su nenaučna, ona su u suprotnosti s pojmovima progresa, ona protivrječe nauci kao takvoj»².

Da bi se ostvarila ta velika uloga nauke i odstranio svaki naučni separatizam i akademska spekulativnost, Tito se zalagao za povezivanje nauke sa socijalističkom praksom, kao i za razvijanje progresivnog nasleđa i integracije naučne misli. Zato on i kaže da: »koristeći bogatstvo naših sopstvenih kulturnih i naučnih tekovina, koje su postignute u specifičnim uslovima historijskog razvitka naših naroda, mi u isto vrijeme nismo zanemarili, niti smijemo da ne koristimo i dostignuća ljudskog genija drugih naroda, a naročito ona koja se zasnivaju na tekovinama Oktobarske revolucije. U tome, idejni i politički pečat našeg kulturnog i naučnog života i razvoja mora biti socijalistički, jer socijalizam predstavlja višu formu i sadržinu društvenih odnosa koja negira nacionalne okvire i teži ka univerzalnoj integraciji»³.

Naša društvena stvarnost i praksa uopšte, nije za Tita faktor za sebe, izolovan i nezavisan od društvene svesti — od naučnog mišljenja posebno. U osnovi te prakse i tog iskustva mora da bude ugrađena stvaralačka i kreativna misao, objektivno utvrđena istina, pa zato Tito i kaže: »Naš novi društveni sistem čvrsto je fundiran na nauci Marksa, Engelsa i Lenjina. Nimalo ne odstupajući od te naučne podloge, socijalizam se u Jugoslaviji izgrađuje i dalje će se izgrađivati prema specifičnim uslovima i mogućnostima koje postoje u našoj zemlji. On će se izgrađivati u skladu sa interesima daljeg razvitka socijalizma u svijetu»⁴.

U svemu tome je bilo nesumnjivih uspeha. Naše društvo svakim danom sve više ostavlja za sobom siromaštvo naučnog duha i svojim uspesima na polju naučne teorije i naučnog stvaralaštva ulazi u red nacija koje su umnogome zadužile kulturni progres čovečanstva. »Sa zadovoljstvom mogu konstatovati, pisao je Tito, da smo za poslednjih nekoliko godina smelije pošli putem razvoja našeg kulturnog i naučnog života, o čemu najbolje svjedoče razvoj naučnih i kulturnih ustanova, dostignuća u pojedinim granama nauke i umjetnosti i naše mnogobrojne veze i sporazumi o kulturnoj i naučnoj saradnji sa mnogim drugim zemljama»⁵.

Nema, međutim, nauke, još manje čitave kulture, bez odgovarajućeg sistema i vaspitanja. U sistematskom i organizovanom sticanju znanja leže pretpostavke izgradnje naučnih sistema, visoke stručnosti i uspešnog naučno-istraživačkog rada. Zato se pitanja nastave, obrazovanja i vaspitanja ne mogu odvajati od pitanja nauke i sveukupne kulturne politike. Usaglašavanje principa, sistema i organizacije ovih strana društvenog života može dovesti do punog uspeha i stvaranja bitnih uslova za dalji razvoj čitavog društva. Na putu ostvarenja tih zadataka

² Tito, „Značaj društvenih promjena u našoj zemlji i uloga nauke u izgradnji” *Govori i članci*, knj. IV, Zagreb, 1956, str. 32.

³ Tito, „Zadaci Saveza komunista”, *VII Kongres SKJ*, Beograd, 1958, str. 84).

⁴ „Značaj društvenih promjena u našoj zemlji i uloga nauke u izgradnji”, *Ibid.*, str. 32.

⁵ Tito, „Zadaci Saveza komunista”, *VII Kongres SKJ*, Beograd, 1958, str. 84.

ima i biće teškoća i lutanja, ali će biti neophodno, govorio je Tito, uvek se suprotstavljati svemu onome što na polju kulture i obrazovanja stvara birokratske deformacije, unitarizam, ali i svaki partikularizam, i drugome što ometa ostvarivanje demokratskih odnosa i principa društvenog samoupravljanja u ovoj oblasti. Tim povodom Tito je pisao i sledeće: »Jedinstvo jugoslovenskog sistema vaspitanja i obrazovanja moramo dalje jačati i obogaćivati uklanjanjem slabosti na planu međunacionalne, međurepubličke i opštejugoslovenske saradnje samih vaspitnih i obrazovnih institucija i svih ostalih društvenih faktora u toj oblasti.

Osnova te saradnje mora biti borba za afirmaciju socijalističkih humanističkih sadržaja vaspitanja i obrazovanja, za unošenje savremene, progresivne, naučne misli u vaspitanje i obrazovanje, za dosljedno uklanjanje i suzbijanje svih nacionalističkih, idealističkih i konzervativnih elemenata u nastavnim planovima, programima, udžbenicima, u samoj nastavi itd.⁶

I zato, kada se osvrćemo na jedan period naše skorije prošlosti, na period socijalističke izgradnje u kome je Titova figura dominirala kao inspiratorska, pokretačka, organizatorska i vodeća, ne možemo se oteti utisku da su obrazovanje i nauka u nas sastavni deo stvaralačkog napretka društvene zajednice i da su njihovi uspesi organski povezani sa uspesima čitavog jugoslovenskog socijalizma.

U tome je Titova ličnost imala ogromnog udela i zato, kada mu danas čitav naš narod odaje priznanje za njegovu uspešno ostvarenu misiju generalnog sekretara i rukovodioca Komunističke partije Jugoslavije, radničke klase i čitavog progresivnog društva, naučni i kulturni radnici imaju razloga da se tom priznanju pridruže iskreno i potpuno.

Čestitamo Titu, koji je i sam govorio: »Ja sam dužan da odam priznanje mnogim našim naučnicima, mogu reći ogromnoj većini, zato što su se svim snagama posvetili naučnom radu da bi dali svoj dragocjeni udio u našim opštim naporima za izgradnju socijalizma u našoj zemlji... To dokazuje da je većina naših stručnjaka, naših naučnika, ozbiljno shvatila svoju zadaću u novoj socijalističkoj Jugoslaviji»⁷.

P. K.

⁶ Tito, »Uloga SKJ u daljoj izradi socijalističkih društvenih odnosa i aktuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu i borbi za mir i socijalizam u svetu«, *Osmi kongres SKJ*, Beograd, 1964, str. 42.

⁷ »Značaj društvenih promjena u našoj zemlji i uloga nauke u izgradnji«, *Govori i članci*, knj. IV, Zagreb, 1956, str. 34.

OKTOBARSKA REVOLUCIJA I SOCIJALISTIČKI — RADNIČKI POKRET

Krajem poznog feudalizma, u Italiji, Engleskoj, Francuskoj itd., počinje snažan procvat sitne robne proizvodnje, javljaju se gradska privreda, zelenaši i trgovački kapital, manufakturne radionice, a u vezi s tim i društvene suprotnosti novoga tipa: između gradova i sela, buržoazije koja se radala i feudalaca, između samih robnih proizvođača. Ukoliko je, s pojavom mašinskog perioda kapitalizma, prvobitna akumulacija postajala sledeći oblik brutalnog imovinskog diferenciranja sitnih robnih proizvođača i nasilnog odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju, utoliko se brže odvijao proces stvaranja najamnih radnika, na jednoj strani, (pauperizacijom seljaka i zanatlija) i bogaćenja kapitalista, na drugoj strani.

Buržoazija, koja se u borbi protiv feudalizma za političku vlast oslanjala na ceo treći stalež i slojeve van staleža, sa parolom »bratstvo, sloboda, jednakost«, brzo je okrenula leđa svojim saveznicima dočepavši se političke vlasti. Nadalje su je interesovali samo profiti i sveto pravo privatne svojine.

Radnička klasa, kao druga osnovna klasa kapitalizma (pored buržoazije), od samog svog nastanka osetila je sve teškoće i poniženja eksploatisane klase. Proletarizacija masa obuhvatala je ogromne slojeve seljaštva, zanatlija i neposrednih proizvođača iz gradova, ne uključujući žene i decu. U borbi za golu egzistenciju radnička sirotinja je u prvom periodu kapitalizma imala da radi i po 18 časova za bednu najamninu.

Prirodno je da se u radničkoj klasi »po sebi« radalo osećanje revolta i želje za poboljšanjem uslova života i rada. Klasno nesvesno i stihijno, položaj radničke klase je stvarao buntovničku psihologiju, koja nije bila daleko od površnih posmatranja svoga stanja i njegovih uzroka. Zato je i moglo da se desi da su u početku radnici, pojedinačno ili grupno, težili fizičkom obračunu sa nadzornicima i vlasnicima preduzeća, kao i uništavanju mašina, misleći da su pojedinci, gazde i uvođenje mašina glavni krivci za iscrpljujući rad ili čak ostajanje bez posla. Još nezrela i neorganizovana radnička klasa nije mogla da uvidi svu zakonitost i suštinu produkcionih odnosa kapitalističkog sistema. Pa ipak, to je već bio početak radničkog pokreta za poboljšanje života eksploatisane mase. Zato se, u širem smislu reči, radnički pokret povezuje sa samim nastankom radničke klase u kapitalizmu.

U užem smislu reči, radnički pokret jeste organizovana ekonomska, politička i idejna akcija proletarijata kao klase »za sebe«. Čim je radnička klasa došla do saznanja da samo udruženim snagama može da utiče na poboljšanje uslova svoga života, čim je bila u stanju da iza perifernih manifestacija otkriva i pojedine socijalne uzroke, postala je klasa čija društvena uloga biva usmeravana i organizovana. Doduše, prve organizovane akcije proletarijata sadrže, pre svega, ekonomske zahteve pa su ekonomske radničke organizacije i prvi oblici radničkih udruženja. Vreme je, međutim, pokazalo da se ni ekonomsko poboljšanje života radničke klase ne može izvršiti sve dok je buržoazija apsolutni gospodar države i političke vlasti. Zato se već *čartiističkim* pokretom u Engleskoj (1837—1850) jasno ističu pored ekonomskih i politički zahtevi izraženi u tzv. »Narodnoj povelji« (»People's Charter«), koja je u tri maha podnošena engleskom parlamentu sa potpisom preko tri miliona radnika. Borba za politička prava i političku vlast postaje sve više osnovno strateško pitanje radničkog pokreta, naročito u borbi koja je bila usmerena ka stvaranju socijalističkog društva, — socijalnoj revoluciji, koja će obezbediti uslove ekonomske i političke ravnopravnosti radnih ljudi. I zato, kada su počev od sredine XIX veka počele da se stvaraju i prve političke organizacije radničke klase, Marks je pisao: »Organizovanje proletarijata u političku partiju potrebno je radi toga da bi se obezbedila pobeda socijalne revolucije i njen krajnji cilj — uništenje klase«.

Socijalistički radnički pokret i socijalističke radničke partije imale su za cilj socijalistički preobražaj društva. Radi postizanja toga cilja bilo je neophodno idejno-politički opremiti radničku klasu, masoviti organizaciju i formulisati politički program akcije. Treba reći, da je u tome bilo i lutanja koja su išla od pseudorevolucionarnog terorizma do socijalističkog utopizma.

Tek sa pojavom Marksovog »Saveza komunista« (1847.), »Komunističkog manifesta« (1847.), i Internacionale (1864.) — sa pojavom marksizma, rađa se naučni, revolucionarni, socijalistički, klasni radnički pokret. Marksovo učenje je koncepcija koja obuhvata i naučni socijalizam, učenje o socijalističkom preobražaju društva koje otkriva bitne zakonitosti kretanja društva. Marksovo shvatanje socijalizma i socijalističkog radničkog pokreta razlikuje se od svih dotadašnjih socijalističkih teorija u tome što se, po njemu, socijalistički preobražaj društva ne izvodi iz ideja i razuma, već su njegovi uslovi sadržani u protivrečnosti kapitalističkog sistema. Mogućnosti nastanka socijalističkog društva sadržane su u društvenom biću kapitalizma, u stanju njegovih proizvodnih snaga i nužnosti izmene produkcionih odnosa, u rastu i jačanju uticaja radničke klase i njene političke partije i ideologije, u masovnosti i naučnoj zasnovanosti radničkog socijalističkog pokreta.

Oni, radnička klasa i njena partija — radnički socijalistički pokret, mogu uspešno voditi borbu za socijalizam samo ako polaze od naučne analize realnih društvenih uslova, jer će samo tada i ta klasa, i njena partija, i čitav radnički pokret biti glavni pokretači i akteri socijalističke revolucije.

Jedna od tih partija radničke klase, koja je dosledno principima naučnog socijalizma stajala na čelu socijalističkog radničkog pokreta u Rusiji; bila je Boljševička partija, organizovana i rukovođena Lenjinom. Iako je Rusija početkom ovoga veka bila još zaostala agrarna i polufeudalna zemlja u odnosu na zapadni kapitalizam i njegove političke institucije, zahvaljujući jednoj dosledno markističkoj orijentaciji u idejnim i praktičnim akcijama, radnički socialistički-lenjinistički pokret u Rusiji je uspeo pre svih da iskoristi objektivne okolnosti što ih je pružao postojeći društveni sistem, da ih znalački razume i da pronađe adekvatne metode borbe koje su dovele do političke pobeде proletarijata i stvaranja osnovnih pretpostavki za neposrednu izgradnju socijalističkog društva.

Velika oktobarska revolucija 1917. godine u Rusiji prvi je primer da radnički socijalistički pokret bude krunisan uspehom i, posle Pariške komune, još jedan ubedljiv dokaz da je na radničkoj klasi zadatak uništenja svakog klasnog društva.

Oktobarska socijalistička revolucija, međutim, predstavlja u isto vreme početak nove etape u razvoju socijalističkog radničkog pokreta. To se pitanje, opet, može posmatrati iz dva ugla: iz ugla razmatranja uticaja Oktobarske revolucije na dalji razvoj radničkog pokreta, njegovog političkog programa i ideologije u okvirima nastalog Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, kao i iz ugla proučavanja njenog internacionalnog značaja, odn. uticaja na konstelaciju i razvoj međunarodnog radničkog socijalističkog pokreta.

Što se tiče radničkog pokreta u SSSR, posle pobeде velike oktobarske revolucije, treba reći da se on sve više transponuje u pokret ravnopravnih radnih masa za stvaranje bolje budućnosti i izgradnje komunističkog društva. Socijalistička revolucija oktobra (novembra) 1917. godine pokazala je da socijalistički pokret proletarijata nije sam cilj, već da mu je cilj stvaranje društva u kome se tekovine pokreta i revolucije pretvaraju u akciju čitavog društva. Radnička klasa postaje stožer i najveći pobornik izgradnje socijalizma ukidajući sebe kao klasu i razvijajući društvo-asocijaciju slobodnih proizvođača. Njena ideologija postaje sistem pogleda na svet trudbenika utoliko više ukoliko je i dalje dosledno revolucionarna, naučno-socijalistička svest, a to znači svest koja je negacija sebe kao ideologije i koja se nadalje razvija kao progresivno mišljenje (svest i savest) progresivnog socijalističkog društva.

Pobedom oktobarske revolucije otvorena je nova faza i u političkoj organizaciji i u programu radničkog pokreta prve socijalističke zemlje. Radnička, komunistička partija SSSR javlja se kao partija pred kojom je dvostruki zadatak: da, kao revolucionarna politička organizacija, bude avangarda razvijanja socijalističkih društvenih odnosa u uslovima diktature proletarijata; i da, u isto vreme, izvrši sopstvenu socijalizaciju, prerastajući iz partije radničke klase u partiju čija je sudbina sopstveno odumiranje za račun opštedruštvenog idejno-političkog jedinstva akcije i misli.

Dolaskom na vlast, partija proletarijata u SSSR postaje politička, idejno-vaspitna snaga koja razvija demokratsko i socijalističko mišljenje i praksu; ukazuje na bliže i dalje uslove izgradnje socijalističkog

(komunističkog) društva; usmerava državnu aktivnost ka tim ciljevima i teži da između proleTERSKE države, društvenih organizacija, organa, pojedinaca i grupa, kako onih koje kreiraju i odlučuju o političkim smernicama, tako i onih koje u praksi vrše realizaciju — ostvari idejno jedinstvo, koherentnost i neantagonistički karakter delovanja.

Partija je posebno imala zadatak da u periodu izgradnje socijalizma, u zemlji kakva je bila Rusija, bude na čelu svih tumačenja i akcija uperenih protiv unutrašnje reakcije, birokratizma i drugih opasnosti koje nisu bile iskorenjene samom pobedom revolucije, od 25. oktobra (7. novembra) 1917. godine. Radnička klasa i partija boljševika, njihovo rukovodstvo, ušli su u jednu fazu kada se moralo mnogo elastičnije, znalačkije i samokritičnije odnositi prema postojećim problemima i zadacima socijalističkog društva. »Komunisti su postali birokrati — pisao je Lenjin 1922. g. Ako nas nešto upropasti upropastiće nas to«. Jer, govorio je iste godine: »Glavno, što nam nedostaje, — to je kulturnost. Ne znamo upravljati. Ilustriranje ovoga molim primerima. Ekonomski i politički NEP nam posve osigurava mogućnost izgradnje fundamenta socijalističke ekonomike. Stvar je 'samo' u kulturnim snagama proletarijata i njegove avangarde«.

(O onom što je naša revolucija neotuđivo izborila i onom što još nije dovršila«).

Posle Lenjinove smrti pod rukovodstvom Staljina i pod njegovom kontrolom formiranog partijskog i državnog aparata, javile su se mnoge deformacije u radničkom pokretu, a naročito u partijsko-političkoj organizaciji tog pokreta. Umesto dalje dezalijenacije političkog života, debirokratizacije, humanizacije i razvijanja principa po kome je »sloboda pojedinca uslov slobode za sve«, sve više se ispoljava tendencija da se principi pokreta i partije u vreme revolucije i neposredno posle njene oružane faze preobrase u principe diktature nad proletarijatom od strane Staljina lično i njegovih saradnika u pojedinim periodima. Duh oktobarske revolucije nije mogao, međutim, da bude slomljen poznatim Staljinovim »čistkama«, pa je SSSR doživeo renesansu oktobarskih i lenjinskih principa radničkog socijalističkog pokreta, izgradnje socijalističkog društva uopšte i, posebno, delovanja partije komunista.

Što se tiče značaja velike oktobarske socijalističke revolucije za međunarodni radnički pokret i razvoj socijalizma kao svetskog procesa, on je bio, zaista, ogroman i neposredan za veliki broj zemalja u kojima se rađao organizovan radnički i socijalistički pokret. Najpre-sudniji uticaj izvršila je oktobarska revolucija sa Boljševičkom partijom i Lenjinom na razvijanje klasno-svesnog i revolucionarnog karaktera nacionalnih radničkih socijalističkih pokreta. Primer oktobarske revolucije izazvao je pojavu komunističke orijentacije u mnogim socijalističkim partijama¹, a u nekim zemljama došlo je i do pokušaja uspostavljanja diktature proletarijata, kao što je slučaj u Nemačkoj 1918/1919, u Bavarskoj i Mađarskoj 1919. godine. Oktobarska revolucija je učinila da u radničkom socijalističkom pokretu počne oštra diferencijacija između socijal-patriota, oportunističkih, reformista, pseudo-revolucionara i anarhista, s jedne, i marksističko-lenjinističke orijentacije naučnog komunizma, s druge strane. Taj sukob je i danas akti-

van; i on će biti pristuan sve dotle dok postoje socijalne i idejne pretpostavke koje rađaju trockizam, maiozam i sl.

Stvaranjem prve socijalističke države otpočelo je intenzivno razvijanje socijalizma kao svetskog procesa: pre svega, zbog toga što je svet sve više ulazio u odnose nužnog sopstvenog prevazilaženja, a zatim i zbog sve veće organizovanosti radničke klase i komunističke orijentacije u radničkom pokretu.

Na inicijativu Lenjina, koja datira još od pre revolucije, a naročito zahvaljujući odjeku same revolucije, 4. marta 1919. god. stvorena je Treća komunistička internacionala uz saglasnost velikog broja revolucionarnih struja u socijalističkom radničkom pokretu. Još 1914. godine, u svom članku »Rat i ruska revolucija«, Lenjin je istakao ideju osnivanja komunističke internacionalne i ta je ideja izložena kao predlog januara 1918. godine na savetovanju predstavnika revolucionarnih krila socijalističkih partija Amerike i Evrope. Sa osnivačkog kongresa u Moskvi (2—6. III 1919.) proleterima svih zemalja upućeni su Manifest i Memorandum u kojima se radnici širom sveta obaveštavaju o ciljevima novoosnovane Internacionalne i pozivaju na odbranu tekovina oktobarske revolucije, sovjetskog društva i diktature proletarijata od buržoaskih intervencionista.

Pod rukovodstvom ove Internacionalne stvorene su i radile i druge međunarodne organizacije, kao što su bile: Crvena sindikalna organizacija (Profiterna), Komunistička omladinska internacionala (KOI), Međunarodni sekretarijat žena komunistkinja, Međunarodna radnička pomoć i dr.

»Svetsko istorijski značaj III komunističke internacionalne — pisao je Lenjin — sastoji se u tome što je ona počela da pretvara u život najveću Marksovu parolu, parolu koja je izvela bilans iz vekovnog razvitka socijalizma i radničkog pokreta, parolu koja je izražena pojmom: diktatura proletarijata«.

U jugoslovenskom radničkom pokretu, neposredno pod uticajem velike oktobarske socijalističke revolucije, razvijao se revolucionarni klasni pokret i komunistička partijska orijentacija. Radnici jugoslovenskih zemalja dočekali su sa ogromnim simpatijama revoluciju u Rusiji i dali joj svesrdnu podršku, zajedno sa onih četrdesetak hiljada Jugoslovena koji su se aktivno borili u redovima Crvene garde i Crvene armije za pobedu revolucije.

Revolucionarni duh koji se rađao u proleterskim masama jugoslovenskih zemalja pod uticajem Oktobra, samo je potencirao i usmeravao razrešavanje ogromnih klasnih, nacionalnih, privrednih i drugih protivrečnosti u državi koja se formirala na nedemokratski način. To revolucionarno raspoloženje ispoljavalo se u štrajkovima i tarifnim pokretima, u protestnim zborovima i manifestacijama. Najveći značaj su imali generalni štrajkovi koji su vođeni za opšte zahteve radničke klase i drugih siromašnih slojeva. Takvi su bili, na primer, generalni štrajk u Trbovlju i Hrastniku i štrajk u Splitu, decembra 1918. godine; petočasovni štrajk februara 1919. godine u mnogim mestima Bosne i Hercegovine; generalni štrajk beogradskih radnika februara 1920. godine i mnogi drugi.

Treba reći da su takvom raspoloženju i akcijama umnogome doprinosili oni Jugosloveni koji su se vraćali iz Rusije, u kojoj su kao bivši zarobljenici iz austrougarske vojske i aktivni, zatim, učesnici revolucije bili ovladali revolucionarnom, klasno proleterskom, socijalističkom svešću. Jedna grupa njih formirala je marta 1919. godine ilegalnu organizaciju »Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez pelagićevaca«, koji je preuzeo i zadatak organizovanja jedinica Crvene garde i, uopšte, pripremu proleterske revolucije.

Od 20—30 aprila održan je u Beogradu Kongres ujedinjenja socijaldemokratskih partija i stvorena je Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), koja je odmah pristupila Trećoj, Komunističkoj internacionali u čijem su izvršnom komitetu i drugim telima bili rukovodeći jugoslovenski komunisti, kao što su Filip Filipović, Đuro Đaković, Josip Broz Tito i dr. U isto vreme održan je i Kongres sindikalnog ujedinjenja, a oktobra 1919. g. stvoren je i Savez komunističke omladine Jugoslavije. Na Drugom kongresu, juna 1920. g., radnička partija je dobila ime Komunistička Partija Jugoslavije, sa programom koji se jasno opredeljivao za revolucionarni put borbe i ostvarenje diktature proletarijata.

Od tada pa nadalje, Komunistička partija i čitav revolucionarni pokret Jugoslavije prolazili su kroz razna iskušenja u borbi za unutrašnju idejnu čistotu i u borbi sa buržoasko-policijskim režimom. Međutim, pobjeda komunista na opštinskim izborima 1920. g. u mnogim mestima Jugoslavije i izbor komunističkih poslanika iste godine, revolucionarno organizovanje i borba radničke klase Jugoslavije i nježno sve veće klasno osveščivanje — nisu mogli biti uništeni Obznanom, Zakonom o zaštiti države i Aleksandrovom diktaturom. Hapšenje, proganjanje i ubijanje komunista samo su ih učvrstili u ideji da je sloboda čoveka, njegovog rada i života moguća jedino stvaranjem proleterske, socijalističke države. I zato je u narodnoj, socijalističkoj revoluciji od 1941. godine radnički pokret Jugoslavije nastavljen sa onim nadahnućem koje mu je uvek ulevala velika oktobarska socijalistička revolucija 1917. godine u Rusiji.

dr Petar Kozić
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

Socialist workers' movement and socialist workers' parties had as their goal socialist transformation of society. With Marx's teaching-marxism, there was born scientific, revolutionary, socialist, class workers' movement. Marx's conception of socialism and socialist workers' movement differs from all

¹ U godinama neposredno posle oktobarske revolucije nicali su u svetu novoformirane komunističke partije. Tako je KP Švajcarske osnovana 1919. godine, KP Nemačke 1918. godine, KP Amerike 1919., KP Jugoslavije 1919., KP Italije 1921. itd.

previous socialist theories because, as to Marx, socialist transformation of society is not derived in ideas and reason, but its conditions are contained in the contradictions of the capitalist system.

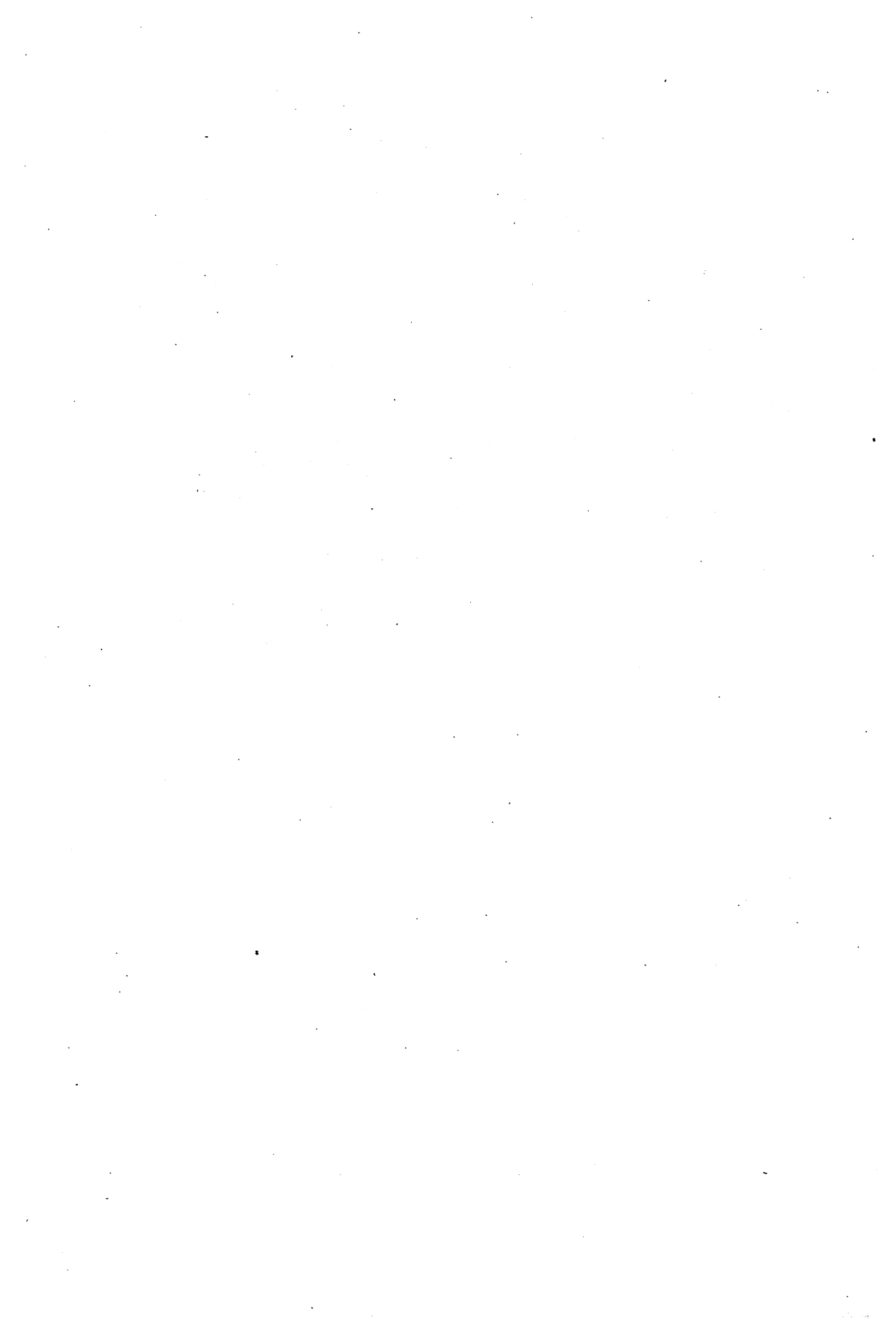
Party of the working class which faithfully to the principles of scientific socialism stood at the head of the socialist movement in Russia and October Revolution of 1917. was Bolshevik party, organized and led by Lenin.

October Revolution represents new stage in development of socialist workers' movement. This can be marked upon the influence of October Revolution upon further development of workers' movement, its political program and ideology in the USSR, and its influence upon the constellation and development of international workers' socialist movement.

After the victory of the Great Revolution of October workers' movement in the USSR more and more becomes the movement of equal people for the realization of better future and communist society. Workers', communist party of the USSR develops socialist social relations under the conditions of the dictatorship of the proletariat and realizes its own socialization-withering away in the name of political unity in actions and thought.

As to the importance of the Great October Revolution for international workers' movement and development of socialism as a world process, this importance is mostly manifested through the revolutionary character of the national workers' movement. The October Revolution example caused phenomena of communist orientation in many social-democracy parties as well as the establishment of the Third World International.

In Yugoslavia workers' movement under the influence of October Revolution also developed revolutionary class movement and communist orientation of its party.

USTAVNA KRIZA U SRBIJI 1881—1883

Vlada Napredne stranke pod predsedništvom Milana Piroćanca, u skladu sa svojim političkim programom, a u smislu ustavnih odredaba, podnela je predlog za promenu Ustava na dva uzastopna sastanka Narodne skupštine, 1881. i 1882. godine. Pošto je predlog oba puta usvojen, očekivalo se da se u narednom periodu, krajem 1883. godine, sazove velika narodna skupština, u čijoj je nadležnosti bila promena ustava. Međutim, ipak su raspisani izbori za običnu skupštinu. Istina, vlada je u svome obrazloženju obećala da će se odmah posle jednog vanrednog saziva nove obične skupštine raspisati izbori za veliku skupštinu. Ali tada su stvari uzele nov tok. Izbori su, dajući radikalnoj opoziciji većinu mandata, porazili vladu. Vlada daje ostavku, kralj zaključuje zasedanje nove skupštine odmah posle njegovog otvaranja. Neposredno posle toga izbija timočka buna, koja je dugo nagomilavanim protivrečnostima dala najteže rešenje, sa posledicama koje su se dugo osećale u političkom životu Srbije.

Nešto kasnije, 1895. godine, naprednjačku vladu pod predsedništvom Milutina Garašanina na nekadašnje obećanje ustavne promene i njeno skupštinsko isglasavanje podsetile su u skupštini dve interpelacije, jedna iz redova naprednjačkih, druga iz redova radikalnih poslanika. Od vlade se tražio odgovor na pitanje da li namerava da preduzme postupak za promenu ustava, a ako ne, da navede za to razloge. Odgovarajući na interpelacije, predsednik vlade Milutin Garašaniin je izjavio »da vlada ne namerava izvršiti promenu Ustava« i naveo za to razloge. U posebnom odgovoru na interpelaciju radikalnih poslanika, razlozima je dodao još i to da se, kada je trebalo preduzeti promenu Ustava, pojavio nacrt ustava radikalne stranke, koji je tadašnju vladu »zaprepastio« i naveo da se zapita »da li je u tom trenutku, kad se može jedan takav ustav i u diskusiju uzeti, — pametno, da se velika skupština saziva?«. Pored toga, pozvao se i na timočku bunu, čije posledice »još nisu uminule, te da se sa spokojstvom može pristupiti ovome tako važnom poslu«, promeni ustava¹.

Već su prvi radikalni govornici u početku debate istakli neodrživost Garašaniinovih razloga, upućenih na njihovu adresu. Timočka

¹ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine sazvane za 1884. godinu. IX redovni sastanak, 18. aprila 1885. Str. 282—283.*

buna je izbila posle onog vremena u kome je trebalo sazivati veliku skupštinu; a pojava radikalnog nacrtu ustava je partijska stvar, koja ne može uticati na vladu »da se ne kreće u granicama ustava«. Pošto su postojala dva skupštinska rešenja, vlada je bila dužna da sazove veliku skupštinu². U daljoj, kraćoj debati o Garašaninovom odgovoru na interpelacije o promeni Ustava, koja je prekinuta zaključkom skupštine, ukazano je i na to kako je vlada prisvojila ustavno pitanje i protumačila izbore od 7. septembra 1883. godine. »Ona je 7. septembra kazala: narode, ako nećeš moje jednomišljenike da izbereš, znači nećeš promenu ustava«³.

Debata o pitanju promene Ustava, na Skupštini 1885. godine, bila je formalni završetak jedne etape u razvoju ustavnog pitanja, značajne po tome što je otkrila stavove svih faktora ustavnosti i uslove koji su ih određivali. Čitava ova etapa nosi u sebi i elemente koji doprinose boljem razumevanju daljeg razvitka ustavnog pitanja, koji će dovesti do donošenja Ustava od 1888. godine. Stoga je opravdano da se ona posebno obradi, i da se ukaže na sve što je u etapi u vremenu od 1881 do 1883. uslovljavalo pokretanje, a zatim i skidanje s dnevnog reda ustavnog pitanja.

Činjenica da su za određeni razvoj i ishod ustavnog pitanja padale optužbe na račun radikalne stranke, ukazuje na potrebu da se istraži i uloga onih koji su ustavno pitanje formalno pokrenuli; kralja Milana i naprednjačke vlade Milana Piroćanca. Neophodno je da se razjasne stvarne njihove pobude i namere, jer samo preko toga može da se razjasni i privremeno skidanje s dnevnog reda ustavnog pitanja, koje je dobilo različita tumačenja u pomenutoj debati u Narodnoj skupštini 1885. godine.

Pošto su političke pobude i namere bili odlučujući momenti za razvoj ustavnog pitanja, a po svojoj prirodi ne ostavljaju dovoljno tragova u zvaničnoj prepisci, to ni stvarna uloga kralja Milana i naprednjačke vlade nije mogla dovoljno da se razjasni na osnovu domaćih dokumenata. Prikaz koji se ovde daje omogućili su značajni podaci iz izveštaja austrougarskog poslanstva u Beogradu, sastavljenih na osnovu razgovora njegovih predstavnika sa kraljem Milanom i članovima vlade, poverljivih obaveštenja iz drugih izvora, kao i na osnovu njihovih neposrednih opažanja⁴.

I.

Uvod u politička zbivanja i političke krize 1881—1883 godine bio bi suviše opširan, ako bi trebalo ukazati na sve one ranije odnose i momente koji će u novim uslovima drastično ispoljiti nagomilane protivrečnosti društvenog i političkog života tadašnje Srbije. Dovoljno

² Izjava Riste Popovića. *Isto*, str. 283.

³ Izjava Milana Đurića. *Isto*, str. 283—284.

⁴ Dokumenti se nalaze u arhivi u Beču (Haus—, Hof— und Staatsarchiv) — u daljem citiranju BA. Pri citiranju se navode broj i datum dokumenta. Svi su dokumenti iz fonda: Politisches Archiv XIX, Serbien.

je — za dalje izlaganje — podsetiti samo na to, da je posle Berlinskog kongresa i obaveza koje je Srbija primila prema Austro-Ugarskoj, došlo do razilaženja kneza Milana i predsednika vlade Jovana Ristića u pitanjima spoljne politike. Knez Milan se odlučio na gotovo bezuslovni oslonac na Austro-Ugarsku, dok se Ristić sa time nije saglašavao. Kriza vlade bila je neizbežna, a mogućnosti za nove kombinacije bile su ograničene. Tako je došlo do jedne prilično rizične kombinacije sa dotadašnjom opozicijom, vrlo različitog sastava, čiji je jedan deo trebalo da obrazuje novu vladu, a drugi da posluži kao izborno sredstvo kojim bi se u novoj skupštini liberali sveli na neznatnu manjinu. Iz takvih zadataka koji su namenjeni mladokonzervativcima i mlađim liberalima okupljenim oko lista »Videlo«, s jedne strane, i radikalima, s druge strane, proistekle su vrlo brzo nove političke krize. Utoliko teže, što same ove stranke nisu mogle neposrednim sporazumima da rešavaju svoje odnose. U svakoj prilici istupao je knez Milan sa svojim zahtevima, koji će grupu »videlovaca«, sada već pretvorenu u vođstvo vladajuće Napredne stranke, udaljavati sve više od mogućnosti sporazuma sa radikalima.

Politički program mladokonzervativaca i mlađih liberala oko lista »Videlo«, nesumnjivo, knezu Milanu nije mnogo odgovarao; a još manje mu je odgovarao politički program radikala, koji se već dosta puta ocrtao kroz istupanja radikalnih poslanika u skupštini. Ali bila je činjenica da je u grupi oko »Videla« našao ljude spremne da podrže njegovu novu politiku prema Austro-Ugarskoj, bar u smislu uslova koje im je pred obrazovanje vlade izneo. S druge strane, neodložnost određenih rešenja u spoljnoj politici navela je kneza Milana da, trenutno, novoj vladi prepusti unutrašnju politiku, a time i brige koje je ona nosila. Jer iz redova »videlovaca« mogla se sastaviti vlada, ali ne i narodna skupština. Liberalna skupština morala se raspustiti i raspisati novi izbori, na novim izborima nisu se mogli pobediti liberali bez sporazuma sa radikalima, a sporazum sa radikalima predstavljao je mač sa dve oštrice.

Činjenica je da će se, razvojem događaja, naprednjaci prilično brzo okrenuti ne samo od radikala već i od svoga programa. Ali da ne bi bilo zabune ni u pogledu toga u kojoj je meri vlada tokom borbe protiv radikalne opozicije zagazila u reakciju, treba znati i sa čime je počela.

Pregovori oko obrazovanja novog ministarstva vodili su se 18. oktobra i trajali čitav dan. Knez Milan se konsultovao sa svim članovima konzervativne stranke koji su dolazili u obzir za ministarska mesta. Jovan Marinović, raniji predsednik konzervativne vlade, odbio je da preuzme predsedništvo ministarstva, ali je i dalje živo učestvovao u konsultovanjima, prvenstveno sa Čedomirom Mijatovićem i Milutinom Garašanićem, koji su se prvi stavili knezu bezuslovno na raspoloženje. Knez Milan je izjavio da im ostavlja potpuno slobodne ruke u pogledu predlaganja njihovih kolega u vladi i ministra predsednika, zatim u pogledu personalnih promena u administraciji, kao i u pogledu raspuštanja narodne skupštine. Insistirao je samo na tome da se obrazuje ministarstvo koje bi dovelo u red pitanje trgovinskog ugovora sa Austro-Ugarskom i odnose sa ovom susednom drža-

vom bilo u stanju da reguliše na način koji bi odgovarao njegovim (kneževim) namerama. Mijatović i Garašanin su odgovorili da im ukla-
njanje spora sa austrijskom vladom neće stvarati ozbiljne teškoće,
jer je, prema njihovom uverenju, on provociran držanjem Ristića, koji
je u čitavoj svojoj trgovinskoj politici polazio sa pogrešnog gledišta;
stvarne teškoće za novi kabinet su u unutrašnjem stanju zemlje i u
nasleđu koje je u ovom pogledu Ristićeva vlada iza sebe ostavila. Ali
pošto im knez u ovom pogledu ostavlja slobodne ruke, neće oklevati
da odgovore na poverenje koje im je ukazano i prihvate svoju misiju.
Zatim su pregovore vodili sa Milanom Piroćancem, pa je pod njego-
vim predsedništvom obrazovan nov kabinet⁵.

Ako su novi ministri verovali da je njihov sporazum sa knezom
Milanom regulisan uslovima u pogledu odnosa sa Austro-Ugarskom i
ostavljanjem slobodnih ruku u pogledu unutrašnjih pitanja, bili su u
velikoj zabludi. Desetak dana posle obrazovanja nove vlade knez je
govorio da su, nasuprot Ristiću koji je u svojoj upravi bio reakcio-
naran, sadašnji vođi vlade ljudi napretka i da on deli sa njima uve-
renje da su zemlji u njenom razvitku potrebne reforme. Ali, »iako
ovi možda sve svoje ideje koje su do sada razvijali neće biti u stanju
da ostvare, i predstoji im jedna deziluzija, ipak on ne sumnja, u celi-
ni, u povoljne rezultate i uspeh njihove aktivnosti«⁶. Nesumnjivo je,
glavnu »deziluziju« koja je vladu očekivala predstavljao knežev odnos
prema unurtašnjoj politici i ustavnom pitanju, upravo glavnim tačkama
naprednjačkog programa, zbog kojih je vlada i pristala na kompromis
u pogledu spoljne politike. Knez Milan je ne samo imao određene na-
mere u tome pogledu već je pokazivao i sklonosti svojstvene zagreja-
nim stranačkim vođima.

Pre nego što je došlo do formiranja Piroćančeve vlade, dok je
pripremao zamenu Ristićevoj vladi, knez Milan je pokušao da stvori
opoziciju i u samoj Ristićevoj stranci. Vladimiru Jovanoviću, bivšem
ministru u Ristićevoj vladi, govorio je kako pomišlja na stvaranje jed-
ne nove političke partije, u koju bi trebalo da uđu »mlađi liberali«,
»mlađi konzervativci« i takozvane »socijaliste«, tj. radikali. Jovanović
je knezu Milanu otvoreno predočio opasnosti koje bi po ustavnu slo-
bodu i dinastičke interese poticale iz neustavnog mešanja vladaoca u
partijska pitanja; Ustav je uzidgao vladaočevu ličnost na visinu do
koje ne dopiru partijske strasti. Knez Milan je na to odgovorio kako
je Ustav od 1869. godine donet za vreme njegovog maloletstva, te ga
ne vezuje, po tom ustavu, on bi imao samo da potpisuje ukaze i da
ide u lov, a on ne može da se zadovolji takvom ulogom. On hoće svo-
jim iskustvom i znanjem da pripomogne opštem dobru, i u tom
smeru da širi političku aktivnost i u državnim problemima Srbije.⁷

U nastavku ranije pomenutog razgovora, u kome je poredio Ri-
stića i ljude nove vlade, istakao je da je Ristića onemogućilo opiranje
trgovinskom sporazumu sa Austro-Ugarskom, življenjem kretanju štam-
pe, i, najзад, izvesnim promenama u Ustavu. Povodom poslednje tač-

⁵ BA No 155 A—B od 1. novembra 1880.

⁶ BA No 161 od 14. novembra 1880.

⁷ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije*, knj. II, str. 73.

ke, knez je već napomenuo »da je sadašnji način reprezentacije tako sačinjen da niti daje stvarni izraz narodne volje niti prihvata želje suverena; skupština je u sadašnjem sastavu aparat koji najviše stoji na raspoložuju vodećem ministru, a to mora biti izmenjeno.«⁸

Posle skupštinskih izbora sprovedenih 30. novembra 1880. godine, knez Milan razrađuje svoje misli o skupštini i daljem programu reformi. Skupština se — po njegovom mišljenju — ne sastoji »od loših elemenata«, ali se jedna skupština kao ova, sa pretežno seljačkom većinom može saglasiti sa odobravanjem novčanih izdataka. Poslanici su pridobijeni za reformu u administraciji, sudstvu, za reorganizaciju vojske, ali čim im se progovori o povećanju poreza, o tome neće apsolutno ništa da čuju. »Sa skupštinom sastavljenom od takvih elemenata ne može se vladati.« Knez je otkrio i svoje namere sa Skupštinom i promenama koje bi omogućile drukčiji sastav skupštine. U pogledu Skupštine koja je zasedala, knezu je bilo stalo samo do toga da se izglasaju tri predloga: Bontuova železnička konvencija, trgovinski ugovor sa Austro-ugarskom, ako na vreme bude sastavljen, i ustavna reforma. Reorganizacija uprave i sudstva, zajedno sa odgovarajućim povećanjem činovničkih plata, kao i nova organizacija vojske — predmeti su čije se rešavanje može odložiti za šest meseci. Očigledno, knez je time hteo da kaže, da ovi predlozi, koji sada ne mogu da se sprovedu iz finansijskih razloga, moraju ostati za iduću običnu skupštinu, ona će već biti sastavljena prema projektiranom novom izbornom sistemu. Knez je nameravao da ubrzo posle zaključenja sadašnjeg zasedanja Skupštine sazove veliku skupštinu i njoj podnesu na izglasavanje ustavne promene. Prvenstveno je bila u pitanju izbornost inteligencije, po dotadašnjem izbornom sistemu gotovo isključene, kao i jačanje vlasti suverena. »Ustavna reforma — rekao je knez — mora u neku ruku da se oktroiše; jer ako bude prepušteno poslanicima da je sami izrade; stvoriće se jedan ustav sličan bugarskom, a takav ja ne bih mogao da primim.«⁹

Vlada Milana Piroćanca je, kada je raspustila skupštinu i raspisala nove izbore, morala napraviti izborni sporazum sa radikalima, a to je značilo i davanje određenih ustupaka u unutrašnjoj politici. Radikalni su ih prihvatili i podržali program novog političkog zakonodavstva (slobodu štampe, zbrave i udruživanja), kao i pokretanje postupka za promenu ustava. Ali za sve ono drugo, na šta se vlada obavezala knezu Milanu, nisu znali ili nisu hteli da znaju, a u svakom slučaju njih to nije obavezivalo. Kako su knez Milan i vlada Milana Piroćanca mislili da unutrašnjim slobodama otkupe svoju spoljnu politiku i druge poteze koje su pripremali, kada su i ovi podložni zakonitosti i sudu javnog mnjenja, teško je u potpunosti oceniti. Osuda njihove spoljne politike došla je vrlo brzo, a utoliko je teže padala, što su u novim uslovima slobode štampe mnoge pojave mogle oštro da se žigošu. Najteže je ipak bilo to što se knez i vlada, već opterećeni teškoćama, upuštaju u nove kombinacije, kao što je slučaj sa ugovorom o građenju železnice zaključenim sa Bontuovom Generalnom unijom. »Novi

⁸ BA No 161 od 14. novembra 1880.

⁹ BA No 20 B od 6. februara 1881.

vek«, koji je doneo oštar uvodnik protiv Bontuovog ugovora, takođe je pod dnevnim vestima doneo napomenu da je Bontu iz Beča poslao u Beograd milion dinara. Knez Milan — osećajući se time pogođen — razljutio se ovakvim pisanjem i poručio urednicima »Novog veka« da abuduće nijedan primerak lista ne šalju u dvor.¹⁰ To je bio neugodni početak posla koji je već na ovoj skupštini izazvao burne debate, a iduće godine — kao »Bontuova afera« — stvorice tešku situaciju za dvor i vladu i veliko neraspoloženje u zemlji.

Na skupštinskom zasedanju 1881. godine, i pored kritike Bontuovog ugovora i trgovinske konvencije sa Austro-Ugarskom, radikalni poslanici nisu iskoristili mogućnost da svojim izlaskom iz Skupštine parališu njen rad ostavljajući je bez kvoruma za rešavanje. Ali su svojim stavovima već jasno stavili do znanja da će predstavljati snažnu i nepomirljivu opoziciju vladi.

U takvoj situaciji došlo je do formalnog pokretanja ustavnog pitanja vladinim predlogom Skupštini, koji je ova prihvatila. Predlog je sadržao samo dva člana od formalnog značaja.¹¹ Vlada je uz predlog dala i svoje obrazloženje pobuda iz kojih je podnela predlog, ali one nisu bile predmet debate u Skupštini. U štampi je bilo polemike o načinu na koji je pokrenuto ustavno pitanje, ali ona neće biti od većeg značaja za sam njegov tok. Mnogo je značajnije da su naprednjaci u izvesnoj zavijenoj formi, izlažući pobude, izneli i neke svoje poglede.¹² U tome je uočeno nekoliko momenata. Glavna tačka name-ravane reforme je promena u sastavu poslaničkog doma, ukidanje ograničenja kojima je iz skupštine isključena inteligencija i ukidanje prava kneza, određenog čl. 45 Ustava, na imenovanje jedne četvrtine poslanika, s tim da se uvedu kandidatske liste. Osim toga predviđa se proširenje nadležnosti državnog saveta i njegov preobražaj u tome smislu da ovo telo vrši stalan uticaj na zakonodavnu aktivnost, naravno u konzervativnom duhu. Posebno je značajno da je knez Milan lično pridobijen, iz različitih razloga, za promenu Ustava. Pre svega, on ne voli da bude vezan za ustav koji je donelo namesništvo. Dalje, smatra za štetnu prerogativu suverene vlasti pravo naimenovanja vladinih poslanika; smatra da se primenom sistema vladinih lista, kada je vladina partija dobro organizovana, može osigurati, istina manje neposredan, ali takođe efikasan i, u svakom slučaju, prirodni uticaj na izborni rezultat.¹³

¹⁰ BA No 30 A—B od 26. februara 1881. — Stojan Novaković navodi da je vlada »upravo preko svoje volje« pogodila sa Bontuom građenje željeznice. *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji, 1883—1903*, Beograd 1912, str. 19.

¹¹ »Čl. 1: Da se Ustav Knjaževstva Srbije od 29. juna 1869. godine promeni. Čl. 2: Ovo rešenje stupa u život kad se potpuno izvrši članom 131. Ustava propisani postupak o predlozima za promenu ustava.« Predlog je usvojen na sastanku LXXVIII od 4. aprila 1881. *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine koja je držana u Beogradu 1880. i 1881. god.* str. 2476.

¹² O vladinim pobudama i njihovoj kritici u štampi, v. Jaša M. Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, str. 246—251.

¹³ BA No 53 A—E od 27. aprila 1881.

Do kraja 1881. godine nije se radilo na promeni Ustava. Po ustavnoj proceduri, trebalo je još jedan skupštinski saziv da se izjasni za ustavnu promenu, pa tek onda da se pristupi raspisivanju izbora za veliku narodnu skupštinu. Ali mada se na tome nije radilo, novi politički odnosi nisu ostali bez uticaja na razvoj ustavnog pitanja. Posebno stoga što prema njemu zauzimaju otvoreniji stav i radikali, a oni već predstavljaju snagu u skupštini i u zemlji o kojoj se moralo voditi računa.

U jesen 1881. godine već se radikalna stranka oseća kao faktor koji može ozbiljno da poljulja vladin položaj. »Neobuzdanost više novih listova prvenstveno je doprinela tome da je radikalni duh u pojedinih slojevima naroda oživeo, tako da su se redovi radikalne frakcije pre umnožili nego umanjili«, a može se očekivati da će na predstojećim dopunskim izborima radikali dobiti još nekoliko mesta u skupštini. Vlada, sa svoje strane, još nije nameravala da protiv radikalnog pokreta istupi sa takvim sredstvima kao što je ograničenje slobode štampe; htela je prema radikalima da se drži u strogo zakonskim okvirima, ali da motri na njih i učinjene prestupe zakonski kažnjava.¹⁴

Razlozi porasta radikalne opozicije bili su dublji i složeniji, a njegova ispoljavanja vrlo široka. To je pokazao i sukob koji se na početku novog skupštinskog zasedanja, u januaru 1882. godine, javio već u pitanju adrese. Radikali su bili isključeni iz Odbora za sastavljanje adrese, ali im to nije smetalo da sastave sopstveni nacrt adrese u kome su oštro i oštrim izrazima napali celokupnu vladinu unutrašnju i spoljnu politiku. Nisu propustili ni da se osvrnu na vladinu taktiku pri donošenju političkih zakona i pokretanju ustavnog pitanja. Vladi je prebačeno da je na poslednjoj Skupštini potvrdu zakona o štampi i predlog za promenu Ustava uslovljavala rešavanjem železničke konvencije. I da slučajno većina nije primila železnički ugovor »propao bi i zakon o štampi a, na svaki način, i predlog o promeni Ustava«, rekao je Kosta Taušanović. »I onda, gde je tu doslednost i iskrenost? Nije li to ucenjivanje!?«¹⁵

Na novoj skupštini vlada je postupila na sličan način, izlažući u adresi najpre mere koje misli da preduzme u pogledu unutrašnjih reformi, a zatim potrebu promene Ustava. Vlada time — napomenuo je Dimitrije Katić — kaže »ako sve ovo primite, možete se onda nadati, da ćete doživeti izmenu Ustava.«¹⁶ Garašanin je, uostalom, u debati o adresi otvoreno rekao da »pre menjanja Ustava, vlada smatra da ima izvesnih političkih garantija koje treba steći.«¹⁷ Nasuprot tome, zahtev radikala je bio da se prvo sprovede ustavna reforma, pa na njejoj osnovi izvrši reorganizacija uprave. Ili, kako je Katić rekao, »da se korenitim reformama zemaljskim ne može pristupiti dokle se ze-

¹⁴ BA No 94 od 2. oktobra 1881.

¹⁵ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine sazvane za 1881. godinu*. Sastanak VIII, 17. januara 1882. Str. 190.

¹⁶ *Isto*, str. 133.

¹⁷ *Isto*, str. 135.

maljski ustav ne izmeni, što je sasvim na svome mestu i što se ne može ničim pobiti.«¹⁸

Debata o adresi jasno je pokazala stavove i namere Radikalne stranke, ali to nije bilo sve što je zaoštrilo političku situaciju i dovelo do političke krize. Izenadna vest o krah u Bontuove Generalne unije i pretpostavke o finansijskim gubicima Srbije na železničkom ugovoru, uzbudili su celu zemlju i dali maha novim radikalnim agitacijama. Nova politička situacija nije mogla ostati bez uticaja na ustavno pitanje i već se nazire mogućnost da knez Milan odustane od promene Ustava. »Iako je moguće da knez, s obzirom na otpor radikala koji raste, dođe do ubeđenja da sa sadašnjim ministrima ne može da se, kao što je zamišljao, izvrši revizija Ustava.«¹⁹

Tako se, umesto rešavanja ustavnog pitanja, začela ustavna kriza. Knez Milan započinje da traži puteve za obračun sa radikalima u protivustavnim aktima, nastojeći da po svaku cenu održi naprednjačku vladu i upotrebi je kao sredstvo za jačanje ličnog režima.

II.

Narodna skupština je, posle žučne debate, usvojila naprednjački nacrt adrese sa 99 glasova protiv 50. Tada su radikali, kao dalji akt demonstracije, učinili ono što dotle nije bilo uobičajeno u postupcima skupštinske manjine. Odbili su da potpišu izglasanu adresu i da uđu u deputaciju koja je adresu nosila u dvor.²⁰ To se, nesumnjivo, moglo oceniti kao akt uperen i protiv samog dvora.

Knez Milan se nije trudio da ublaži sukob naprednjaka i radikala niti da posreduje u iznalaženju kompromisa. Smatrao je da će, ukoliko brže dođe do raskida, čvršće vezati naprednjake za svoju nameru jačanja ličnog režima. Radikalnu opoziciju u Skupštini već je osećao kao opoziciju sopstvenoj politici koju je nametao vladi. Skupštinskoj deputaciji koja mu je predala adresu izjavio je da opozicija gura u propast na polju spoljašnje i unutrašnje politike, i pozvao je naprednjačke poslanike na jedinstvo kojim će slomiti opoziciju; radikalne poslanike nije imao nameru da zadržava ako hoće da izađu iz Skupštine. Očigledno je bilo da knez Milan želi istupanje radikala iz skupštine i da je tome hteo da doprinese i svojim napadom na njih. Da li je već tada želeo da dobije povod za raspuštanje Skupštine ili za delimični ponovni izbor položenih mandata, nije bilo izvesno.²¹

Vlada, izložena napadima radikala, ugrožena zakulisanim kombinacijama liberala, bila je potresana i svojim unutrašnjim neslogama. U teškoj situaciji koja je nastala, Piročanac i Garašanin želeli su da se povuku, što bi dovelo do pada celog kabineta. Knez Milan nije hteo da čuje za ostavku kabineta, već je tražio odlaganje skupštine. Mini-

¹⁸ *Isto*, str. 133.

¹⁹ BA No 9 A—C od 31. januara 1882.

²⁰ Izjava Dimitrija Katića u Narodnoj skupštini. Sastanak X. od 18. januara 1882. *Stenografske beleške*... str. 251—252.

²¹ BA No 11 D od 2. februara 1882.

stri za to nisu imali hrabrosti, i Skupština je nastavila rad.²² Prinudena da povuče ostavku, vlada je htela proglašenjem Srbije za kraljevinu da izazove oduševljenje u zemlji i parira dejstvo eventualne ostavke radikalnih poslanika. Ako bi radikali istupili iz Skupštine ili se uzdržali od glasanja, predviđeno je da se raspusti Skupština i sazove velika skupština.²³ Radikali nisu pravili smetnje, ali proglašenje kraljevine nije moglo da oslabi utisak Bontuove afere i štete koja je nastala za Srbiju. Kada na svoje interpelacije o ovom pitanju radikalna opozicija nije dobila odgovor, 50 poslanika opozicije podnelo je ostavke obrazlažući ih željom da narodu stvori »priliku da novim izborima dade izraza svome mišljenju o ovom velevažnom pitanju, a vladaocu, da se uveri o pravom raspoloženju naroda.«²⁴

Ostavkom poslanika opozicije Skupština je bila onesposobljena za rad jer nije imala kvoruma. Bojeći se novih opštih skupštinskih izbora, naprednjaci su prišli potpuno protivustavnim merama. Predsedništvo Skupštine je u sporazumu sa vladom protumačilo da ostavke koje se daju radi opstrukcije skupština ne mora da uvaži; umesto toga, može mesta tih poslanika da oglasi za upražnjena i pozove vladu da raspiše naknadne izbore.²⁵

Posle dopunskih izbora od 15. maja, kojima su ponovo izabrani kandidati opozicije, vlada je nastojala da postigne kompromis sa radikalima, čak i uz njihovo učešće u skupštinskim odborima, u skupštinskom predsedništvu i u vladi, ali uzalud. Kralj Milan je, istina, očekivao rezultate pregovora sa radikalima i odluke svojih ministara, ali je i dalje bio za energične mere, mada momenat za to nije bio povoljan. U situaciji koja je bila neizvesna, postavljalo se pitanje: »da li će hrabriji deo ministarstva ostati, da li će kralj raspustiti skupštinu, ili će se velikoj skupštini podneti promenjeni ustav sa naznakom: »c'est à prendre ou à laisser...«²⁶

Ponovna ostavka izabranih radikalnih poslanika bio je nov poraz vladinih nastojanja. Piroćanac je podneo ostavku vlade, ali je kralj nije primio. Vlada je povukla ostavku i raspisala ponovne dopunske izbore, iz kojih će proizaći famozni naprednjački »dvo-glasci.«²⁷ Ali time još nije bila rešena kriza vlade, jer se očekivalo da Piroćančev kabinet

²² BA Telegram od 21. februara 1882.

²³ BA Telegrami od 27. februara i 6. marta 1882.

²⁴ Raša Milošević, *Timočka buna 1883. godine*, Beograd, 1923. Str. 43.

²⁵ Pri tome se pozivalo na to, da je 19. februara doneta odgovarajuća odluka u Skupštini, koja je u najmanju ruku bila sporna i po načinu donošenja, i po pravu skupštine da donese takvu odluku. Pitanje koje je stavljeno na glasanje, bilo je: »Ko ovlašćuje predsedništvo da oglasi mesta za upražnjena i pozove vladu da naredi nov izbor onim poslanicima, koji izlaskom iz skupštine za pet dana ili ostavkom u gomili hoće da rasture skupštinu...« Sastanak XXXVI od 19. februara 1882. *Stenografske beleške...* str. 1145.

²⁶ Ba Telegram od 4. juna 1882.

²⁷ Posle izborne pobede radikala na dopunskim izborima od 31. maja, po zaključku naprednjačke skupštinske većine radikalni poslanici su proglašeni za »neizbirljive«, a umesto njih su za poslanike primljeni naprednjački kandidati bez obzira koliko su glasova dobili — tamo gde su ih uopšte dobili. Neki od njih dobili su samo po dva glasa, zbog čega su prozvani »dvo-glasci«, a tako popunjena skupština — »dvo-glasnička skupština«.

ponovo podnese ostavku. Bilo je u izgledu da kralj poveri Garašaninu sastav kabineta, u kome bi ostao i Mijatović. Kralj je nameravao da pruži oštar otpor radikalima, koji hoće da iznude opšte izbore.²⁸ Međutim, od promene vlade ni ovoga puta nije bilo ništa. Ali, bilo je nečeg novog u načinu na koji je rešena kriza, a to je zajednička odluka kralja i vlade da se pruži oštar otpor radikalima. Kralj, koji je opet u saglasnosti sa ministarstvom, ima nameru da preduzme energične mere protiv radikala i svaki eventualni otpor silom slomije.²⁹

Odluka Piroćančevog ministrastva da ostane na vladi i preduzme energične mere protiv radikala — imala je kratku, ali prilično burnu predistoriju. Kralj Milan je, da bi što sigurnije zadržao Piroćančevo ministarstvo, izvršio pritisak na ministre i preko austrougarskog poslanika Kevenhilera. U svojim razgovorima sa ministrima Kevenhiler nije imao svuda podjednakog uspeha. Kod Piroćanca nije naišao ni na najmanju sklonost da popusti, dok su se Mijatović i Novaković lako predomislili i izjavili »da bi rado pristupili energičnom otporu«. Garašanin je »izgledao neodlučan, ali ne i da se ne može pridobiti«. Kada je, zatim, na burnoj ministarskoj sednici, posle oštre borbe, došlo do povlačenja ostavke i do odluke da se istraje, stvoren je nov »smeli« radni program.³⁰ Pridružujući se kralju Milanu u njegovoj nepopustljivosti, vlada je morala pri daljem zaoštavanju situacije da očekuje pojavu otvorenog otpora i nemira. Piroćanac je izgledao više rezigniran nego obično, a sam povod njegovog neraspoloženja bila je bojazan od nemira i sumnja u mogućnost održanja reda postojećim sredstvima. »Naime, smatrao je da je vojska nedovoljno pouzdana ako bi došlo do toga da treba pucati.«³¹

Očigledno je da se pojedini članovi vlade približavaju kraljevom gledištu o upotrebi sile protiv radikala, čija opozicija ugrožava kraljeve i vladine planove. Uz stalnu opoziciju radikala i njihov uticaj u narodu, stabilizacija režima je bila nemoguća. A jedinstvo vlade je i dalje bilo prividno, jer nisu svi u vladi, a ni kralj i vlada, podjednako shvatili u čemu bi se sastojale energične mere i otpor radikalima, u kome bi se obliku sprovedli i kojim povodom. Stoga su već posle završetka zasednja »dvoeglasačke skupštine«, uprkos uspeha u sprovođenju novih zakonskih predloga, i kralj Milan i Piroćanac bili svesni da je još više otežao položaj režima i da je nova kriza neizbežna.

Teškoće režima su bile posebno u tome što on sa svojom namerom da se oštro obračuna sa radikalima, nije znao šta da započne. Radikalni su izašli iz Skupštine, agitovali su u narodu, ali ništa od toga nije bilo protivzakonito, niti su oni bilo kojim svojim postupcima davali povod za upotrebu sile. Vladi je ostalo da se kreće u krugu sopstvenih inicijativa, ali se osećala slaba da bilo šta preduzme i u redovnim poslovima, posle kompromitovanja sa »dvoeglasačkom« skupštinom. »Kralj Milan i Piroćanac osećaju nepopularnost ministarstva, koja poglavito potiče od železničkog pitanja, Bontuovog kraha i pro-

²⁸ BA Telegram od 13. juna 1882.

²⁹ BA Telegram od 15. juna 1882.

³⁰ Ba No 70 od 16. juna 1882.

³¹ Isto.

teklih parlamentarnih događaja. Oba ova faktora, i monarh i šef kabineta, zaključuju da ovaj kabinet u svome sadašnjem partijskom položaju ne sme da se usudi da raspiše izbore ni za običnu ni za veliku skupštinu.«³²

Na izlaz iz krize kralj Milan i Piroćanac su različito gledali. Kralj je tražio pojačanje vladajuće partije približavanjem Ristiću, nadajući se da će izvesne elemente iz njegove partije moći da privuče. Inače, bio je odlučan u tome da radikalima nikada ne poveri vladu. Piroćanac, sa svoje strane, hteo je naknadu, sopstvene slabosti da nađe u savezu sa pojedinim elementima radikalne partije. Kralj mu je ostavljao na volju, ne deleći njegovo mišljenje. Privremeno je želeo da zadrži kabinet u dotadašnjem sastavu, jer se spremao na put u inostranstvo. Inače, polako se mirio sa slomom kabineta. Garašanin se ni sam nije slagao sa Piroćancem. Kralj je u takvoj situaciji nameravao da poveri predsedništvo vlade Garašaninu, i u nju uzme neke liberalne elemente iz Ristićeve grupe. Ali ostalo je krupno pitanje sazivanja velike skupštine i promene Ustava. »Pre nego što se o njoj odluči, nije se moglo misli na stabilnost javne vlasti u Srbiji.«³³

S druge strane, politička situacija nije obećavala vladi uspeh u pogledu saziva velike narodne skupštine, pa se već smišlja da se ona sazove u — osloncu na vojsku. Time je, naravno, ministarstvo moralo da računa sa još jednim faktorom, vojskom, u kojoj je bilo dosta Ristićevih pristalica, a i antidinastičkih tendencija. Uz opasnosti koje, u svim okolnostima, nosi u sebi takvo raspoloženje oficirskog kora, nemoguće je predvideti kako će sadašnje ministarstvo u idućoj godini izaći na kraj sa velikom skupštinom, za koju se ima u vidu saradnja vojske. Ako silom prilika bude neophodno aktivno istupanje, pokazaće se koliko se može računati na poslušnost trupa.«³⁴

Kriza vlade trebalo je da se reši po povratku kralja u zemlju. Kralj je zamisao o novom ministarstvu odložio do svoga povratka, a nove nesuglasice u vladi dovele su do toga da ga je vlada čekala sa već spremljenom ostavkom.³⁵ Međutim, jedan nepredviđen slučaj dao je događajima nov pravac.

Na dan kraljevog povratka, 11. oktobra, dogodio se atentat Ilke Marković. Mada je bio potresen i uplašen za svoj život, kralj Milan je neuspeli atentat odmah ocenio, sa političkog gledišta, kao »srećan slučaj.« Hteo je po svaku cenu da ga iskoristi za praktično raščićavanje situacije stavljanjem radikalne stranke van zakona. »Mora se — govorio je — svejedno kakvim sredstvima, iznaći veza između radikala i Markovičke i tako se osloboditi crvene sablasti.«³⁶

Kraljeva namera da se obračuna sa radikalima imala je u izgledu konkretni povod, koji bi joj služio kao opravdanje. Za taj povod bile su vezane i kombinacije oko nove vlade, u smislu takvog njenog sastava koji bi najbolje omogućio jedan obračun blizak državnom udaru.

³² BA No 77 od 15. jula 1882.

³³ *Isto.*

³⁴ BA No 90 od 30. septembra 1882.

³⁵ BA Telegram od 19. oktobra 1882.

³⁶ BA Priv. od 28. oktobra 1882.

Izgledi na bliski obračun potpuno su razotkrili koliko je u kralju Milanu bila usađena želja za ličnim režimom i koliko je bila razvijena sumnja u najbližu okolinu. Ujedno, tom prilikom ocrtale su se i stvarne razlike između njegovih namera i granica do kojih je solidarno mogla da ide Piroćančeva vlada, u kojoj je pred svakom krupnijom odlukom nastajalo neslaganje i izbijala kriza.

U novoj složenoj situaciji, punoj kombinacija u vezi sa neposrednom i odlučnom akcijom, treba naglasiti nekoliko momenata koji su se otvoreno ispoljili. Oni će kasnijim privremnim rešenjem krize otići u pozadinu, ali će stvarno ostati uvek prisutni i stoga značajni za razumevanje daljih odnosa kralja i vlade, posebno u ustavnom pitanju.

Prvo, nedostajala je podrška da se istraga o atentatu iskoristi za optužbu radikala. Kralj Milan, koji se živo interesovao za tok postupka protiv Ilke Marković i nadao da će kompromitovati radikale, bio je nezadovoljan i uznemiren načinom na koji se vodila istraga. Bio je uveren da je Markovička imala saučesnika, koje je trebalo tražiti u redovima Radikalne stranke. Ali pošto je Ilka ćutala a ministri, izgleda, nastojali da održe striktnu zakonitost postupka, kralj je verovao da će rezultat suđenja biti potpuno negativan za njegove namere. U nastojanju da se bilo kakvim sredstvima iznađe veza između radikala i Markovičke, takođe je naišao na neslaganje ministara. U Piroćanca je posebno izgubio poverenje i hteo je na svaki način da ga se oslobodi. Nameravao je da stvori jedan koalicioni kabinet, u koji bi ušli Garašanin i Mijatović iz napredne stranke, Radivoje Milojković od Ristićevih liberala i pukovnik Milutin Jovanović, komandant šumadijskog korpusa. Već tada je pominjao i Nikolu Hristića.³⁷

Drugo, nedostajala je podrška za uspešnu koaliciju liberala i naprednjaka. Radivoje Milojković je bio u kombinaciji umesto Ristića, koga bi kralj pozvao u vladu da se nije bojavao sumnje koju bi to izazvalo u austrijskim krugovima. Ali sa drugostepenom garniturom kralj nije mogao biti siguran u uspeh svoje namere »da sa jednim koalicionim kabinetom sprovede proces povodom atentata i optužbom radikala ove uništi.« Ako koalicija naprednjaka i liberala s ovim ciljem ne uspe, obratio bi se vojsci i uz njenu pomoć izveo »neku vrstu državnog udara ili obustave ustava.« Međutim, i ovo poslednje sredstvo ako do njega dođe, moglo je samo sa Ristićem imati izgleda na uspeh. Kevenhiler nije verovao u mogućnost koalicije naprednjaka i liberala; a čudio se odakle kralju odjednom poverenju u vojsku, i mogao je da ga objasni jedino kraljevom ozbiljnom brigom za sopstveni život.³⁸

Kralj Milan je uporno nastojao da dođe do koalicije naprednjaka i liberala. Vodio je razgovore sa Ristićem i Radivojem Milojkovićem, ali bez uspeha. Ristić nije hteo ni da čuje za izmirenje sa naprednjacima, a Piroćanac je, već na samu činjenicu da je kralj primio liberalne prvake u audijenciju, ponudio ostavku kabineta. Kralj nije odustajao od kombinacije sa koalicijom, ali osećajući kritičnost situacije,

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

bio je spreman da u slučaju njenog neuspeha opet prihvati pomisao o državnom udaru, jer je vreme prolazilo u besplodnim pregovorima. »Danas, pod utiskom atentata, zemlja može još dosta podneti. Posle nekoliko nedelja proći će strah izazvan atentatom i kralj bi jednim nasilnim postupkom beskrajno više stavio na kocku.«³⁹

Treće, osećala se slabost vlade, sa čijim se daljim opstankom trebalo pomiriti; i strah od radikala, čiji je pokret snažno rastao. U Srbiji se primećuje da se »umnožavaju znaci revolucionarnog duha«, da »administrativne i sudske vlasti svuda nailaze na otvoreno protivljenje«, da »državna mašina mestimično stoji«. Kralj je znao za ovakvo stanje u zemlji, a pripisivao ga je pored slabosti svoga ministarstva i delovanju Radikalne stranke.⁴⁰ U svoje ministre izgubio je poverenje. Njihova slabost i nepostojanost, njihovo bojažljivo i bespomoćno držanje prema atentatu, učinili su da u kralju sazri pomisao da se nešto mora dogoditi, da bi se dinastija i zemlja osigurali protiv budućih eventualnosti. Neuspeh jedne koalicije vodio je ostanku Piroćančevog kabineta, ali se nije očekivalo da se on dugo održi. Piroćanac je stalno tražio priliku da se povuče, Mijatović je tražio mesto poslanika u Londonu, a čak je i Garašanin izgledao slomljen i hteo je bar da resor unutrašnjih dela zameni resorom građevina.⁴¹ Sa takvim ministarstvom, čiji je ostatak bio »izlaz iz poslednje krize ali nije značio i njeno rešenje«, kralju Milanu je bilo teško da sprovede državni udar, ali od te misli nije odustajao, — drugo rešenje nije mogao da sagleda. »Ni naprednjačka partija, ni jedan Ristićev kabinet, ne bi bili u stanju da pri novim izborima dobiju većinu sposobnu za vladanje. Radikali će u idućoj skupštini imati premoć.« Smatrajući da sa radikalima ne može da vlada i da bi veze u koje je ušao sa Austro-Ugarskom morao tada da prekine, kralj će se »stavljajući sve šanse na jednu kartu, usuditi na državni udar ili će odstupiti.« U toj nameri, kralju je izgledalo da se u Piroćančevom kabinetu može nadati efikasnoj pomoći samo od Garašanina, pa je svakodnevno nastojao da u tome pogledu na njega utiče. Postigao je načelnu saglasnost, ali ne i sporazum o izboru momenta. Kralj je hteo odmah da izvrši udar, a Garašanin je tražio da se sačeka velika skupština. »Ovoj treba da se podnese nov ustav, i tek u slučaju odbijanja da se istupi sa silom.«⁴² Tako je kralju predstojalo da se opet suoči sa ustavnim pitanjem, koje je hteo da izbegne državnim udarom.

Najzad, treba istaći da je kralju Milanu moralo postati jasno da podršku za državni udar nije nigde dobio. Nju nije dobio ni od Austrije, mada je uporno insistirao na nekom njenom određenijem stavu. Naprednjačko-liberalna koalicija propala je, jer su liberali tražili svoju vladu. Naprednjačka vlada, umesto državnog udara, postavljala je ustavno pitanje. Kralj je morao ponovno misliti i o njemu. Koristeći dolazak raznih deputacija iz unutrašnjosti, ispitivao je njihovo raspoloženje, pa i mišljenje o promeni ustava. Od jedne deputacije dobio je odgovor: želeli bi dobre puteve, da ne plaćaju više poreza nego sada,

³⁹ BA No 97 od 3. novembra 1882.

⁴⁰ BA No 101 A—C od 8. novembra 1882.

⁴¹ BA No 97 od 3. novembra 1882.

⁴² BA No 101 A—C od 8. novembra 1882.

a neće takvu skupštinu kao što je dosadašnja; ona zaseda suviše dugo, košta mnogo, a malo koristi. »Želeli bi da naši poslanici svake godine dođu na nedelju dana da se sa Tobom dogovore. Oni bi Ti kazali naše želje i Ti bi učinio ono što je moguće. Samo ove mnoge činovnike, koji krađu i ništa ne rade, skini nam s vrata; njih nećemo«. Kevenhiler, kome je kralj Milan preneo ovaj razgovor, smatrao je da bi iz odgovora deputacije »jedan mudar vladar mogao povući zaključke za svoje delovanje.« On sam u ovome je video »neposredan poziv na lični režim«. ⁴³ U stvari, te želje mogle su kralju Milanu samo da potvrde njegovo mišljenje da se sa »seljačkom skupštinom« ne može raditi, mišljenje koje je često izražavao i od koga je polazio u svojoj zamisli o reformisanju skupštine.

Kada je rešio da sa Piročančevim kabinetom i dalje čeka razvoj događaja i treći redovni saziv Skupštine, kralj Milan je priznao da sve to takođe ne pruža definitivno rešenje, ali je smatrao da će se, putem izvesnog umirenja uzbuđenih i međusobno neprijateljski suočenih stranaka, u toku vremena moći naći prilika da se priđe opštim izborima, kako bi se putem ustavne promene postigla osnova za jedan stabilno uređen režim. Time je sada, u stvari, odbijao pritisak koji se na njega vršio »da se jednim udarom, sazivanjem konstituante, oslobodi prilika koje će se stalno javljati iz jedne nerešene krize«. On je udar želeo, ali ne u vidu ustavotvorne skupštine; stoga je pre pristajao na jedno provizorno rešenje nego da prihvati takav savet. »Veruje da još nije povoljno vreme za izbore za veliku skupštinu, i radije bi pričekao«. ⁴⁴

III.

Vlada je, najzad, morala pristupiti sazivu Skupštine, i ova je, posle priličnog oklevanja, sazvana za 25. novembar 1882. Neposredno uoči sastanka Skupštine ponovo se govorilo da ministarstvo namerava da podnese ostavku u slučaju da Skupština ne bude imala kvoruma. Sve do poslednjeg trenutka bilo je neizvesno da li će biti prisutan dovoljan broj poslanika. Ali i kada se Skupština sastala, niko se nije usudio na tačno prebrojavanje, inače bi se jedva mogao konstatovati broj od 128 poslanika. Ministarstvo je htelo što brže da radi i sprovede svoje predloge o budžetu, reorganizaciji vojske i crkvenom zakonu. Ako zasedanje protekne prema programu, računalo se da će Piročančev kabinet, uprkos unutrašnje netrpeljivosti, i dalje ostati. U drugom slučaju, verovalo se u kombinaciju sa Nikolom Hristićem, jer je kralj ostao pri svome nedavno izraženom opiranju sazivu velike skupštine. ⁴⁵

Narodna skupština se sastala 25. novembra, ali je dugo trajalo dok se mogao okupiti pristojan broj poslanika. Ipak, teško da je Skupština bila u zakonskom smislu sposobna za odlučivanje. Opoziciona štampa je podigla veliku viku na nasilje, na koju se vlada nije

⁴³ BA No 108 od 30. decembra 1882.

⁴⁴ BA No 103 od 6. decembra 1882.

⁴⁵ BA No 106 od 16. decembra 1882.

osvrćala. Zakonodavni rad je u Skupštini, uprkos izvesnim unutrašnjim sukobima, tekao po programu i izglasani su važni zakoni o budžetu, reorganizaciji vojske i o crkvenim vlastima. »Može se slobodno reći — izveštavao je Kevenhiler — da u Srbiji još nikada jedna vlada nije umela od narodne skupštine toliko da zadobije kao Piroćančev kabinet«. ⁴⁶ Međutim, može se reći i to, da nijedna vlada nije stvarala skupštinu na takav način, njen rad sprovodila bez kvoruma i pod pritiskom. Zakonski određen broj poslanika nije bio zastupljen, pa se zbog toga izostavilo uobičajeno prebrojavanje. ⁴⁷ Mada je vlada u Skupštini imala svoje partijske ljude, naišla je u vojnom odboru na jaku opoziciju. »Kralj se na ovu neočekivanu opoziciju krajnje rasrdio, a opasnost da predviđena reforma ne prođe mora da je bila prilično velika kada je kralj odlučio da se lično pojavi u odboru i skupštinari- ma na otvoren način stavi do znanja svoju volju«. Ovaj protivustavni akt protumačen je kao »slučajna kraljeva poseta«, i na sve načine se pokušalo da se oslabi značaj ovoga pritiska, ali je on bio činjenica. ⁴⁸ Najzad, svi su zakoni izglasani u Skupštini bez kvoruma. »Svakako, — napominje Kevenhiler — radikali ili Ristić mogu prigovarati da je ova saglasnost delo jednog krnjeg parlamenta. Pa šta s tim? Zakoni stoje, stupaju na snagu i potrebne su samo snažne ruke da se iz njih u potpunoj meri izvuče korist. ⁴⁹ Ovakva ocena mogla se opravdati mišljenjem da u Srbiji »treba jedna pesnica, koja obara i prinudava na poslušnost«, ali to ni samom kralju Milanu nije moglo izgledati prihvatljivo. ⁵⁰ Stoga je, i u krajnjoj nuždi u kojoj se režim nalazio, osećao sav rizik protivustavnih i protivzakonitih postupaka.

Zaključenjem Narodne skupštine skinuta je jedna briga, ali se otvarala druga, još veća — za kakvu skupštinu raspisati izbore u jesen 1883. godine. Vlada je htela da se sazove velika skupština. Kralj je verovao da nije oportuno raditi na promeni ustava, dok vreme ne izgadi suprotnosti, ali su ministri smatrali da su čašću obavezni da sprovedu ustavnu promenu, jer su dva puta podneli Skupštini na izglasavanje. ⁵¹

Kralj Milan, koji je do pre nekoliko meseci bio ubeđen da se treba odazvati želji, koju je Skupština dvaput izrazila, da se promeni Ustav, promenio je gledište, a u tome ga je naročito učvrstilo putovanje po unutrašnjosti zemlje. Navodio je najrazličitije razloge za svoje tvrđenje da je konstituenta nemoguća i nekorisna. U zemlji, smatrao je, niko ne traži reviziju Ustava. Seljaci se interesuju samo za dve stvari, a na njih se ustavna promena ne odnosi: da li će se porez povisiti, i kako bi se popravila skroz rđava administracija. Ustavna prava, kao što su nepokretnost sudija, jemstva lične slobode — sa kojima

⁴⁶ BA No 5 A—B od 18. januara 1882.

⁴⁷ BA No 106 od 16. decembra 1882.

⁴⁸ BA No 108 od 30. decembra 1882.

⁴⁹ BA No 5 A—B od 18. januara 1883.

⁵⁰ BA No 108 od 30. decembra 1882.

⁵¹ BA No 5 A—B od 18. januara 1883.

Piroćanac hoće zemlji da dokaže svoja naprednjačka gledišta — naći će malo razumevanja i odziva. »Ukratko, kralj veruje da veliku skupštinu treba odlagati ad calendae graecas i zadovoljiti se sazivanjem obične skupštine«. Međutim, bilo je jasno da kralj uzmiče, jer se plaši rizika konstituante. »Čak i kada bi se složio sa kabinetom u pogledu predloga, što sada još nije slučaj, ostaje još uvek bez odgovora pitanje: šta treba raditi ako se ne prodre na velikoj skupštini. Treba li tada oktroirati nov ustav, dakle izvršiti državni udar?« Jer kralj nije hteo da se izloži opasnosti jednog odbijanja. Pretpostavljao je mogućnost da, u slučaju neuspeha pred velikom skupštinom, bude prinuđen da pribegne drastičnim merama. Ako ove promaše, on bi morao abdicirati.⁵²

Ministarstvo je, sa svoje strane, bilo mišljenja da je za njega sazivanje velike skupštine pitanje časti, koga se ne može razrešiti time što će se iz razloga oportuniteta odreći konstituante, jer je već od pre dve godine njeno sazivanje postalo glavni elemenat unutrašnje politike kabineta. »Ako kralj o tome neće da zna, kabinet mora da odstupa. Sa svojom partijom će podržavati kraljevu politiku, ali ne može da je sprovodi«. To je bilo gledište Piroćanca. Što se tiče rizika, ministri su bili uvereni, a ni kralj nije tome protivrećio, da sastav velike skupštine pruža više garancije za uspeh nameravane promene Ustava nego obična skupština za uspešan rad. I pod pretpostavkom da se nova obična skupština sastane u kasnu jesen i ministarstvo raspolaže u njoj apsolutnom većinom, ipak svaka odluka može da se osujeti ponovnom opstrukcijom radikala. Da se po drugi put primeni fikcija poslanika izabranih sa dva glasa, to je i sam Piroćanac smatrao za nemoguće.⁵³

Kevenhiler, koji je u više navrata u razgovorima sa kraljem Milanom i Piroćancem dodirivao ustavno pitanje, ukazivao je da bi korisno bilo »kada bi oba faktora, kruna i egzekutiva, stvorili na vreme jasnu predstavu o političkom programu bliže budućnosti«. To je sa obe strane naišlo na dobar prijem i odobravanje, ali iz odgovora kralja i Piroćanca, Kevenhiler je dobio utisak da se ovo »veliko pitanje koje uskoro mora postati goruće, još nije načelo, i da mu se radije sa strahom uklanja s puta«. Kralj i ministarstvo nisu se još bili složili u tome da li da se sazove velika ili obična skupština, i koji program u prvom slučaju treba da se predloži. Ali neka gledišta su ipak počela da se ocrtavaju. Kralj je smatrao da težište ustavnih promena treba tražiti u izbornom sistemu. Po tadašnjim izbornim propisima, gotovo svi obrazovani slojevi bili su isključeni iz pasivnog izbornog prava. Stoga su u skupštinu dolazili poslanici pretežno iz seljačkog sloja. U tome je bila nevolja, jer se takva skupština, po pravilu, pokazivala malo sklonom novim merama, koje iziskuju odobrenje novčanih izdataka. Kralj se nadao »većem razumevanju za kulturne ciljeve države koja hoće da bude moderna« od jedne skupštine čija bi većina proizašla iz prosvetljenih slojeva. U tome su se kralj i ministarstvo slagali. Međutim, kralj

⁵² BA No 30 od 22. maja 1883.

⁵³ *Isto.*

je odbijao obrazovanje drugog doma »koje izgleda da lebdi pred očima ministrima, kao pomisao na zbrinjavanje zaslužnih članova partije«. Odakle će se dobiti elementi za jedan senat koji treba intelektualno i društveno da se razlikuje od skupštine, nije bilo jasno. Sa svoje strane kralj je bio sklon da pruži zemlji neke ustupke, kao npr. ukidanje poslanika koje je on do sada imenovao, davanje prava skupštini na zakonodavnu inicijativu i izvesno učešće zemlje u administraciji. Za uzvrat, kralj je tražio reformu neposrednog poreza, tj. njegovo povećanje i uvođenje umerenog izbornog cenzusa za običnu skupštinu.⁵⁴

Ustavno pitanje je krajem maja došlo i na jednu sednicu Ministarskog saveta, održanu pod kraljevim predsedništvom. Sudar oprečnih mišljenja bio je vrlo jak. Piroćanac i Garašanin podržavali su sa žustrinom svoju zamisao o sazivanju konstituante, i čak su predočili kralju da će od toga praviti pitanje kabineta. Novaković je podržavao njihovo gledište. Kralj je uporno bio protiv ustavotvorne skupštine, u kojoj je video igru va-banque, a nije nalazio da je pogodan momenat da se ma šta rizikuje. Naveo je mnoge razloge unutrašnje i spoljne situacije da bi dokazao koliko bi se stavilo na kocku vrenjem u koje bi zemlju doveli opšti izbori. Međutim, nije uspeo da ubedi ministre; jedino je Mijatović dao glas za kraljev predlog i tražio običnu skupštinu; ostali ministri nisu rekli ništa, što se moglo tumačiti (pošto nije bilo glasanja) da su dali za pravo obema stranama.⁵⁵

Ostalo je na tome da su kralj i ministri »brižljivo izbegavali da dodirnu pitanje puno opasnosti i razdora«. Kevenhileru, koji je imao opet prilike da se krajem juna sa ovom situacijom upozna izgledalo je da kralj i kabinet govore o reviziji Ustava i unutrašnjoj politici »kao slepi za boje«. Na to je skrenuo pažnju i kralju. »Pre nego što se diskutuje — rekao je — ima li mesta sazivanju velike ili obične skupštine, treba se sporazumeti o projektu reforme«. Nije mogao smatrati za ozbiljnu diskusiju o izgledima ili prednostima jedne od dveju skupština, pre nego što se zrelo odmere i utvrde tačke, na koje će se ustavna promena odnositi.⁵⁶

Najzad, moralo se postaviti i pitanje šta se, u stvari, hoće ustavnom promenom. Tada su se, kao što se moglo očekivati, najzad otkrili stvarni pogledi kralja Milana i vlade na ustavno pitanje, i pokazalo se da je njihov sukob zaoštravao ustavnu krizu.

Razlike u mišljenjima između kralja Milana i Piroćančevog kabineta o sazivanju velike skupštine nisu se izgadile, a vreme za konačnu odluku se približavalo. Početkom jula 1883. godine, Piroćanac je organizovao posebne sastanke ministara iz napredne stranke (M. Garašana, Čed. Mijatovića, D. Radovića, St. Novakovića) sa zadatkom da utvrde nacrt ustava. Nacrt je završen u prvoj polovini jula.⁵⁷ Istovremeno, Piroćanac je svoja gledišta izložio u štampi, što je dalo povoda glasovima o sazivu velike skupštine. Oni su bili preuranjeni, jer je kralj bezuslovno hteo sazivanje obične skupštine.⁵⁸ Po naredbi Piroćanca, nacrt ustava su kralju predali Garašanin i Novaković. »Kralj

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ BA No 39 A—C od 6. jula 1883.

⁵⁶ *Isto.*

⁵⁷ Stojan Novaković, *Isto*, str. 20—21.

⁵⁸ BA Telegram od 24. jula 1883.

ih primi ... veoma hladno; nazva ustav *crvenjačkim* i nemarno ga spusti pored sebe. Nepoznato je otkuda je mogao još nepročitan nacrt nazvati *crvenjačkim*«. ⁵⁹

Sukob je dobio oštrinu nove krize. Ministarstvo, preko svojih glavnih naprednjačkih predstavnika — Piroćanca, Garašanina, Novakovića — zastupalo je gledište da bi, pošto je na ustavni način dva puta izglasana nužnost ustavne reforme, bilo »neustavno i nedostojno za Naprednu stranku da odstupi od programa koji je zemlji izložila pre dve godine«. ⁶⁰

Na kralja je naprednjački nacrt ustava ostavio nepovoljan utisak. »Nalazi da su predlozi radikalni, i vidi u njima težnju da se autoritet krune potisne na niži nivo. Nacrt je tako sastavljen, kao da se imalo u vidu da će stranka dospeti u opoziciju, a ne da će i dalje ostati na vladi«. Kralj je kritikovao pojedine članove nacrta ustava i smatrao da gotovo ništa nije prihvatljivo. Najveći otpor je pokazao prema uvođenju još jednog doma u predstavničkom sistemu. Tvrdio je da je nemoguće u Srbiji, gde nema ni plemstva, ni velikih posednika, ni velike industrije, naći sloj ljudi iz kojega bi se s pravom mogli da uzimaju senatori. Oba bi doma bila sastavljena iz istih elemenata. »Vlada neće, prema tome, kao u drugim zemljama, u prvom domu imati konzervativnu protivtežu, već će samo dvaput imati muku, umesto jedanput kao do sada, da sprovede svoje predloge«. Kevenhiler je smatrao da je potpuno opravdano, što nacrt ministara-predsednika izgleda kralju neprihvatljiv. »Hiljadu puta bi bilo bolje da se drži starog ustava«. Utoliko pre što je kralj živeo u uverenju da ga ustav, koji je Ristić razradio za vreme njegovog maloletstva, ne obavezuje. Namesništvo nije imalo pravo da menja ustav. Stoga kralj veruje da u pogodnom momentu može da kaže da Ustav od 1869. godine, nastao bez njegove saradnje, njega ne može da vezuje. »Ali ako on sam sada predloži zemlji jedan nov ustav, moraće da ga se pridržava«. Predloženi nacrt on ne prihvata, a to je rekao i Ministarskom savetu. »Uopšte, on neće pristati nikada na slabljenje vlasti, koja sada kruni pripada«. Slobodoumna prava koja su već u zakonima na snazi, neće umanjivati. Te slobode mogu biti stavljene u članove ustava, da bi dobile konačnu sankciju. »Ali preko te mere on neće dalje da ide«. ⁶¹

Ubeđen da će se kralj radije rastati od kabineta nego što će se prilagoditi njegovom shvatanju, Kevenhiler je verovao da su dani Piroćančevog ministarstva odbrojani. A sa raznih strana i od dobro obavještenih ljudi, čuo je da bi bila dobit za krunu ako se ne bi tako mnogo, kao do sada, identifikovala sa Piroćančevim kabinetom. »Mržnja protiv Piroćanca i Garašanina dostigla je gotovo onu visinu sa koje je Ristićev pad zemlja sa radošću pozdravila«. Smatralo se da će se izbori obaviti u znaku obaranja ministarstva. »Pri tome se neće procenjivati da li bi novi ustav bio dobar ili rđav«. ⁶²

⁵⁹ Stojan Novaković, *Isto*, str. 21.

⁶⁰ BA No 48 od 9. avgusta 1883.

⁶¹ *Isto*.

⁶² *Isto*.

Ustavni nacrt ministara i predsednika, zaključuje Kevenhiler, takva je stvar »za koju je i sam njen autor jedva mogao pretpostaviti da će od kralja biti blagonaklono primljena«. Piroćanac suviše dobro zna svoga gospodara da bi se mogao obmanuti u pogledu rezultata koji je njegov predlog morao proizvesti. »Nije li mi dopušteno mišljenje, koje mi se nameće, da ministar, predosećajući svoj pad zbog ishoda izbora, hoće da pripremi sebi lep odlazak. Kada se vlast već mora napustiti, bila bi za jedan duh à la Piroćanac mala uteha da može zemlji da kaže: hteo sam da dam slobode, kralj nije to hteo«. ⁶³

Kriza se i ovoga puta odložila prividnim kompromisom. Ranije 9. maja, bila je zaključena konvencija o željezničkim vezama između Austro-Ugarske, Turske, Bugarske i Srbije, čiju je ratifikaciju trebalo izvršiti do 1. oktobra. Kralj je u tome video pogodan izgovor da se umesto velike sazove obična skupština. Posle duže debate, vlada se saglasila da se zbog konvencije sazove obična skupština. Ali je Piroćanac pokušao da svoju ugroženu poziciju spase, i predložio je kralju da se zajedno sa ukazom o sazivanju obične skupštine objavi i ukaz o sazivanju velike skupštine dva meseca kasnije. Time bi, svakako, kralj bio stavljen pred svršen čin, jer bi morao u toku dva meseca da primi bilo kakav projekat ustavne reforme. Stoga je odbacio ovaj zahtev ali je, da bi ministarstva zadržao od ostavke, svojim »u sitnim stvarima inventivnim duhom« našao drugi izlaz. Predložio je svojim ministri- ma da u ukazu o sazivanju Skupštine obrazlože potrebu obične skupštine, ali istovremeno da naglase kako još uvek čvrsto stoje na gledištu ustavne promene i da će, po zaključenju obične skupštine sazvane u vanredno zasedanje, predložiti saziv velike skupštine. »Tako bi se potvrdila vernost vlade principima, a kralj ne bi bio prinuđen da već sada donosi definitivnu odluku«. Ovakav kompromis je primljen, »mada nije zadovoljio ni jednu stranku«. Kriza se time samo odložila. Jer ako se već pri sastanku obične skupštine u oktobru ne dogodi incident koji bi ministarstvo prinudio na povlačenje, sigurno je bilo da će sukob ponovo izbiti u novembru, kada se ponovo javi pitanje velike skupštine i ustavnog nacrta. ⁶⁴

Stojan Novaković, tada ministar u vladi Piroćanca, kasnije je zapisao o situaciji uoči izbora 1883. godine: »Ako bi, dakle, vlada na izborima za redovnu skupštinu dobila, pristupilo bi se izborima za Veliku Narodnu Skupštinu. Ako li bi vlada na pomenutim izborima izgubila, ona bi, po pravilu, odstupila, a kralju bi bile određene ruke za ustavno pitanje.« ⁶⁵

Međutim, već je u mnogim prilikama kralj pokazao da mu nije stalo do ustavne promene, osim ako nisu bili u pitanju državni udar ili obustava ustava. Kevenhiler je u svojim izveštajima objasnio kraljev stav, ali to nije značilo da ga svuda opravdava. Razumljive kraljeve pobude često su se pravdale neodrživim argumentima. Kevenhiler izričito kaže da su spoljni razlozi, koje je kralj navodio, kako bi dokazao da bi sazivanje konstituante bilo štetno, neodrživi. Sve su to

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Stojan Novaković, *Isto*, str. 20.

bile stvari bez značaja za procenu unutrašnje situacije, što je on kralju otvoreno rekao.⁶⁶ A kada ga je kralj Milan »na poznati uporan način« nagovarao da kaže svoje mišljenje, odgovorio mu je: »Vaše veličanstvo će uzalud od grofa Kalnokija ili od mene tražiti sud o tome da li je sazivanje velike skupštine poželjno ili nužno. Na ovo pitanje morate sami sebi odgovoriti«. Napominjući kralju da nema nikakvog razloga koji bi opravdao bojazan da će se mir u Evropi narušiti, dodao je: »... koristite mirno vreme koje leži pred Vama, pod pretpostavkom da vi vaš ustav uopšte hoćete da menjate«. ⁶⁷ Jasnije se, svakako, nije mogao izraziti.

Druga alternativa koju navodi Stojan Novaković, — *ako bi* vlada na izborima za običnu skupštinu dobila, pristupila bi izborima za veliku narodnu skupštinu — bila je čisto teoretska. Izuzimao se kraljev stav u ustavnom pitanju, sa kojim bi se vlada opet sukobila, a s druge strane, bila je iluzorna pretpostavka o izbornoj pobedi. Jer — po rečima samog Novakovića — »i vlada i stranka bile su u taj mah tako istrošene da nisu mogle ozbiljno ni pomišljati na veliku narodnu skupštinu za promenu Ustava«. Bilo je »sasvim sigurno... da vlada ne može dalje raditi na izvršenju svoga programa i da će i vlada i program propasti.«⁶⁸

Sukobi ministarstva i kralja Milana oko ustavnog pitanja, kao i konačna odluka da se u jesen 1883. godine izvrše izbori za običnu skupštinu — događaji koji su se odigrali krajem jula 1883. godine. Tada još nije nacrt ustava, kakav je glavni odbor radikalne stranke sastavio, bio poznat vladi pa nije mogao ni uticati na njenu odluku. Vlada nije, dakle, odložila ustavno pitanje zbog nacрта ustava Radikalne stranke, već zbog kraljevog protivljenja njenom sopstvenom nacrtu ustava i sazivanju ustavotvorne skupštine uopšte. Odlaganje velike skupštine nije imalo samo formalni značaj. Razlike između gledišta kralja i naprednjačke vlade pokazale su se većim nego što je to ranije izgledalo, jer su se jasnije ispoljile prilikom raspravljanja o samoj sadržini ustavne reforme.

Na kraju, treba istaći da podaci iz prethodnih izlaganja ukazuju na to kako su vodeći ministri naprednjačke vlade — Piroćanac, Garašanin i Novaković — drukčije govorili kada su tražili od kralja da raspiše izbore za sazivanje velike skupštine za promenu Ustava, nego što je govorio Garašanin kada je u Skupštini 1885. godine davao razloge iz kojih vlada nije pristupila promeni Ustava.

dr Miroslav Đorđević
redovni profesor
Pravno-ekonomskog fakulteta u
Nišu

⁶⁶ BA No 48 od 9. avgusta 1883.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ Stojan Novaković, *Isto*, str. 19.

RÉSUMÉ

Après l'adoption de la Constitution de 1869, la question constitutionnelle a été de nouveau soulevée en 1880, de sorte que, d'après les prescriptions constitutionnelles, l'Assemblée nationale a voté dans deux sessions consécutives le projet de révision de la Constitution. Après cette décision il fallait convoquer la constituante.

Le gouvernement du parti progressiste, qui a formellement soulevé la question constitutionnelle, n'a pas convoqué l'assemblée constituante en 1883. Plus tard, lors de la session de l'Assemblée en 1885, à l'occasion d'une interpellation sur la révision de la Constitution, le gouvernement a déclaré qu'il n'a pas l'intention de procéder à la révision de la Constitution, et qu'il a renoncé à cette mesure en 1883 pour deux raisons: premièrement à cause du projet de constitution présenté par le parti radical et, en second lieu, parce que le Soulèvement de Timok a semé la discorde dans le pays. Cependant, dans débats de l'Assemblée les députés du parti radical ont signalé le fait que le gouvernement a renoncé à la révision de la Constitution avant le déclenchement du Soulèvement de Timok et que le projet de constitution présenté par le parti radical ne peut pas être considéré comme un motif valable pour que le gouvernement se dispense de respecter les prescriptions constitutionnelles.

L'importance de la crise constitutionnelle de 1881—1883 exige d'élucider les rapports réels des facteurs constitutionnels. Dans l'exposé des événements de 1881 à 1883 l'attention est attirée sur les moments qui ont conditionné la crise constitutionnelle. A cet effet les documents des Archives de Vienne ont été utilisées, qui fournissent des renseignements très importants sur l'attitude du roi Milan et du gouvernement de Milan Piročanac à l'égard de la question constitutionnelle et de la manière de sa résolution.

Le roi Milan e'était pas disposé de changer de constitution même avant que le projet de constitution du parti radical n'ait été présenté. Il ne voulait pas admettre que ses pouvoirs soient limités, d'autre part il considérait que, eu égard à l'influence que le parti radical exerçait sur le peuple, la tentative de la réforme constitutionnelle pouvait subir un échec, de sorte qu'il serait nécessaire de faire un coup d'Etat. C'est pourquoi le roi n'a même pas voulu essayer de se réconcilier avec les radicaux, mais il s'est évertué à étouffer leur mouvement par la force. L'attentat manqué contre le roi Milan en 1882 devait servir de prétexte pour un règlement de compte avec le parti radical, mais le gouvernement ne voulait pas y consentir.

Au début de l'année 1883 la crise constitutionnelle s'était aggravée, car il s'est avéré que le roi n'était même pas d'accord avec le gouvernement au sujet de la révision de la Constitution. Le gouvernement considérait qu'il était obligé de procéder à la révision de la Constitution après le vote de l'Assemblée, par ailleurs une telle attitude lui a été dictée par son propre programme et par ses promesses. En conséquence il avait présenté au roi son projet de constitution et il réclamait la convocation de l'assemblée constituante. Cependant, le projet de constitution du gouvernement a aggravé encore plus les rapports entre le roi et le gouvernement, car le roi ne voulait pas consentir à la limitation de ses pouvoirs, qu'il avait trouvé dans le projet de la nouvelle constitution du gouvernement.

A la suite des luttes très vives entre le roi et le gouvernement on en est arrivé à un compromis, de telle sorte que le corps électoral a été convoqué pour élire une assemblée ordinaire, et on avait promis au peuple que l'assemblée constituante sera élue plus tard. Ce n'était pas la solution de la crise mais seulement son ajournement. En général un projet de constitution n'existait pas sur lequel le roi et le gouvernement s'étaient mis d'accord, par conséquent on ne pouvait pas procéder à l'élection d'une assemblée constituante.

Ce n'est qu'après un tel règlement du malentendu entre le roi et le gouvernement que le projet de constitution du parti radical a été présenté, tandis que le Soulèvement de Timok a été déclanché encore plus tard. Par conséquent, la question constitutionnelle était ajournée parce que le roi ne voluait pas permettre que ses pouvoirs soient restreints et dans une telle situation il était impossible de régler la question constutionnelle par une voie normale.

ANGLOSAKSONSKI SISTEM KONTROLE NAD AKTIMA UPRAVE

Anglosaksonski sistem kontrole državne uprave primenjen je uglavnom u Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama.

Anglosaksonska koncepcija ne poznaje razliku između javnog i privatnog prava, kao ni posledice koje iz te razlike proizilaze. Anglosaksonski pravni režim se karakteriše jedinstvom prava, postojanjem jednog opšteg prava (common law) kome su država, njeni organi i druga javna kolektivna tela potčinjena na isti način kao i pojedinci.

U Engleskoj državni i pravni razvitak dosta dugo nije bio uopšte stvorio posebno upravno pravo kao skup specijalnih pravnih normi koje regulišu rad uprave.

Ova engleska doktrina, koja je rezultat hiljadugodišnjeg razvoja, preneti je u SAD gotovo bez izmena.¹

Prema anglo-američkom opštem pravu, sudovi opšte nadležnosti vrše u odnosu na upravu široku kontrolu, jer im je priznata obimna nadležnost u materiji upravnog spora. Međutim, statutarno pravo, tj. pravo formulirano od strane zakonodavca u posebnim zakonima (statutima), oduzelo je sudovima opštu nadležnost za rešavanje sporova u izvesnim upravnim materijama i na taj način smanjilo obim njihove kontrole.

Poznato je da anglo-američko pravo čini razliku između opšteg prava, koje se stvaralo putem precedenata i statutarne uprave, koje se izgrađivalo putem promena pravila opšteg prava vršenih zakonom. Ova razlika između dva prava posebno se manifestuje u materiji sudske kontrole uprave, zato što svako od ova dva pokazuje različite tendencije u pogledu uloge sudova opšte nadležnosti.²

Duh pravila opšteg prava je imao tendenciju da prizna sudovima opšte nadležnosti široko pravo kontrole nad upravom, koje je katkada

¹ Alibert, Le contrôle juridictionnel de l'administration au moyen du recours pour excès de pouvoir, Paris, 1926, str. 13.

² U pojedinim zemljama, a naročito u anglosaksonskim zemljama, postoji shvatanje da se u slučajevima, kada organi uprave u određenoj materiji postupaju na način sličan sudskom postupku, tada govori o »upravnom sudstvu«. Treba, međutim, imati u vidu činjenicu da se u takvim slučajevima ne radi o upravnim sporovima u smislu kako je upravni spor organizovan po našem zakonu, već da se ustvari radi o tzv. »sudovanju« uprave.

prelazilo granice sudske kontrole. Ima, međutim, izvesnih ograničenja koja se sastoje u tome što sudovi opšte nadležnosti mogu da intervenišu tek onda kada javni službenik, čija je radnja predmet spora, može lično da odgovara pred sudom. Izuzetak postoji u pogledu lokalnih javnih tela, koja mogu da odgovaraju pred sudom i onda kada nije angažovana lična odgovornost njihovih službenika. Ovo pravilo je putem pravnih propisa nešto modifikovano u SAD.

Što se tiče sadašnjeg statutarnog prava, ono se pokazuje kao reakcija protiv opšteg prava u odnosu na nadležnost sudova opšte nadležnosti. Isključenje nadležnosti ovih sudova je posledica priznavanja upravi izvesnih prava koja se sastoje bilo u njenom ovlašćenju da donosi konačna rešenja, protiv kojih se ne može podići tužba, bilo da presuđuje u poslednjem stepenu upravne sporove. Sudovi opšte nadležnosti su isključeni od rešavanja upravnih sporova na taj način što je rešavanje izvesnih sporova povereno bilo ministrima, (kao npr. u Engleskoj), bilo izvesnim savetima i komisijama koje nemaju uvek svojstvo suda. Protiv odluke ministra ili saveta i komisija u najvećem broju slučajeva je isključena tužba i po pravnim pitanjima. Na taj način ustanovljen je jedan sistem administradora-sudije.³

Međutim, i u sistemu sudske kontrole uprave od strane sudova opšte nadležnosti po opštem pravu, bilo je izvesnih upravnih organa čiji su akti izmicali sudskoj kontroli. Npr. akti centralnih organa uprave, u principu, vrlo dugo nisu mogli biti predmet kontrole sudova opšte nadležnosti. Ali, tu se činila razlika između ugovornih i deliktних obaveza. Kruna i njeni službenici mogli su se vezati putem ugovornih obaveza, ali su se mogli pozvati pred sud samo kad kruna na to pristane. To se ostvarivalo putem postupka koji je bio regulisan Peticijom prava (Petition of Right Act) od 1860. godine. Međutim, za deliktne obligacije, tužba sudu protiv krune nije bila dopuštena, zbog toga što se nije mogla zasnovati građanska odgovornosa krune, prema famoznom pravilu opšteg prava: »Kralj ne može učiniti ništa nepravilno« (The King can do no wrong). Ovaj princip je u Engleskoj ukinut 1948. godine.

Prema opštem pravu, sudovi opšte nadležnosti u Engleskoj imaju, uz izvesna ograničenja, pravo široke kontrole nad upravom, široku nadležnost u materiji upravnih sporova. Ova se kontrola konkretno izražava u sledećem: 1) službenici i lokalna javna tela su odgovorni sudovima opšte nadležnosti; 2) kruna je odgovorna za svoje ugovorne obaveze, uz uslov da je sproveden postupak predviđen u Peticiji prava; 3) u materiji obligacija koje proističu iz delikta, do 1948. godine postojao je potpuni sudski imunitet Krune, jer ona nije mogla *da odgovara pred sudom*.

Činjenica da statutarno pravo ima tendenciju da izvesne akte uprave isključi iz kontrole sudova opšte nadležnosti, istorijski predstavlja u Engleskoj rezultat borbe feudalaca protiv parlamenta. Zahtev da se uprava sačuva od svake bitnije sudske kontrole postavljala je feudalna klasa i kralj.

³ R. Bonnard, Le contrôle juridictionnel de l'administration, 1934, str. 128.

1. Engleska

U Engleskoj, ni po Ustavu ni po ostalom pravu, ne postoji razlika između upravnog i građanskog prava, zbog čega i rešavanje upravnih sporova po pravilu nije povereno specijalnim upravnim sudovima.

Teorija podele vlasti, kada je predstavljala bazu feudalne doktrine, u materiji prava i upravnog spora nije nikada u Engleskoj bila u tom smislu prihvaćena, mada su pravni pisci teorijski razlikovali različite funkcije. Tako se razlikuje zakonodavna funkcija, koja se sastoji u donošenju zakona; izvršna funkcija, koja se sastoji u primeni zakona od strane javne uprave; sudska funkcija — koja kontroliše pravilnu primenu zakona. Međutim, organizacijski, ovo diferenciranje funkcija nije bilo sprovedeno. Za lokalnu upravu je naročito karakteristično, da je u toku XIX veka u okviru lokalne uprave bila pomešana upravna funkcija sa sudskom.

Činjenica je da se britanski sistem uprave u mnogome razlikuje od francuskog sistema, ali iz toga još ne proizilazi da Engleska nema sistem upravnih zakona. Dicey (Dajsi), poznati engleski pravni pisac, u osomom izdanju svoga dela (Law of the Constitution), koje je bilo objavljeno 1914. godine, u izvesnoj je meri negirao svoju raniju doktrinu iz 1888. godine po kojoj u Engleskoj ne postoji upravno pravo. U izdanju iz 1914. godine on usvaja da je za poslednjih 30 godina proširenje zadataka javne vlasti dovelo do stvaranja jednog sistema koji ima karakteristike upravnog prava. Dalji razvitak ekonomskih i društvenih odnosa, pa prema tome i prava, kretao se u pravcu uvođenja upravno-pravnih formi i jačanja upravnog prava. Monopolistički kapitalizam, zbog zaoštavanja klasnih odnosa, ima sve češće potrebu da interveniše putem državne vlasti u privrednim i društvenim odnosima. A da bi potpuno obezbedio svoje interese i profite, on stvara i posebne upravne sudove u okviru uprave. Stoga razvojni proces u novije vreme ide u pravcu stvaranja jednog sistema posebnog upravnog prava i posebnih upravnih sudova. Ti razlozi su bili od presudnog značaja da se u Engleskoj putem zakona počnu stvarati posebna tela, kojima je povereno rešavanje upravnih sporova iz određene grane uprave ili određene materije, a za koje su pre toga bili nadležni sudovi opšte nadležnosti. Tako je, prema tim propisima, rešavanje upravnih sporova povereno ili pojedinim resorima ili specijalnim kolegijalnim telima i sudovima, pod posrednom ili neposrednom kontrolom nadležnih ministara.

Kao što je izloženo, postoje dva paralelna puta u vezi sa sudskom kontrolom nad aktivima uprave, s tim što je kontrola redovnih sudova (sudova opšte nadležnosti) isključena kad je ustanovljena kontrola od strane administrativnih tribunala.

a) Organizacija sudova opšte nadležnosti (redovnih sudova)

Prema podeli kakva se vrši u Engleskoj, razlikuju se vrhovni sudovi i niži sudovi.⁴

⁴ Filip James: Introduction to English Law, IV izdanje, 1959, godine str. 39. i dalje.

A. U *vrhovne sudove* spadaju:

1) *Vrhovni sud* (the Supreme Court of Judicature) je podeljen na dva dela, i to na viši sud — Apelacioni sud (Court of Appeal) i niži sud — Visoki sud pravde (High Court of Justice).

a) *Visoki sud pravde* je podeljen na tri odeljenja, i to: Kings Bench Division, Chancery Division and the Probate, Divorce and Admiralty Division. Pored ostalog, Visoki sud pravde rešava u prvom, odnosno u drugom stepenu i sporove protiv akata uprave. Međutim, protiv odluke Visokog suda pravde može se izjaviti žalba Apelacionom sudu, ukoliko ovaj sud žalbu dozvoli.

b) *Apelacioni sud* ima ovlašćenje da rešava o žalbama protivu odluka donetih u građanskoj materiji od strane sva tri odeljenja Visokog suda pravde. Ovaj sud takođe rešava i po žalbama protiv odluka okružnih sudova.

c) Postoji i *Apelacioni krivični sud*. Ovaj sud rešava kao Apelacioni sud u krivičnim stvarima.

2) *Dom lordova* je najviši sud u građanskoj materiji i on je ovlašćen da rešava po žalbama protiv odluka apelacionog suda pod uslovom da žalbu dozvoli Apelacioni sud ili posebna komisija Doma lordova.

3) *Sudsko veće Krunskog saveta* (the Judicial committee of the Privy Council). Ovo veće je ovlašćeno da rešava u poslednjem stepenu po žalbama na izvesne odluke Suda admiraliteta i britanskih sudova van Engleske. Isto tako Veće je ovlašćeno da rešava i po žalbama protiv crkvenih sudova (James, cit. delo str. 50).

B. *Niži sudovi*. — U niže sudove spadaju: okružni sud (county courts). Ovi sudovi se obrazuju za teritoriju sudskog okruga, s tim što ta teritorija obuhvata više administrativnih srezova. Ovi sudovi su ovlašćeni da rešavaju građanske sporove; ove sporove rešavaju sudije pojedinci. Sprove čija vrednost prelazi 400 funti ne rešavaju ovi sudovi. Ovi sudovi rešavaju i izvesne druge sporove (vidi James, str. 51.).

C. *Sudovi mirovnog sudstva*. Ovde spadaju magistarski sudovi i neki drugi.

b) Organizacija administrativnih tribunala⁵

Kontrolu nad aktima uprave ne vrše samo sudovi opšte nadležnosti (redovni sudovi) već i tzv. administrativni tribunali. Alen ističe (cit. delo, str. 1.) da ništa nije značajnije u sadašnjem društvenom i administrativnom uređenju Engleske od proliferacije administrativnih tribunala različitih vrsta. Administrativni tribunali su postojali i pre drugog svetskog rata, ali posle ovog oni su se vrlo brzo umnožili. Alen u navedenoj publikaciji (Administrative Jurisdiction) veoma detaljno je obradio sve vrste pojedinih administrativnih tribunala. Mi ćemo u krat-

⁵ Allen: Administrative Jurisdiction, 1956. H. W. R. Wade: Administrative Law, 1961. Griffith and Street: Principles of Administrative Law, 1959. Robson: Justice and Administrative Law, 1951. Smith: Judicial Control of Administrative Action, 1959.

kim crtama da iznesemo pregled ovih administrativnih tribunala. Pregled administrativnih tribunala daćemo po pojedinim oblastima.

aa) U oblasti društvenih službi

1. *Služba narodnog zdravlja.* — U okviru ove službe postoje lokalni odbori za svaku vrstu službe narodnog zdravlja — medicinsku, stomatološku, farmaceutsku i očnu. Svaki od ovih lokalnih odbora ima dvostruku funkciju: on je savetodavni organ izvršnog saveta; s druge strane, on rešava i po žalbama protiv povreda izvršenih od strane praktičara.

Pored, toga postoje i odborske službe za svaku od navedenih grana narodnog zdravlja. Ove službe odgovaraju izvršnom savetu. Najzad, postoje i Centralni savet zdravstvene službe i stalni savetodavni komiteti koji nisu sudska tela. Centralni savet (veće) podnosi godišnji izveštaj ministru, koji isto tako podnosi izveštaje parlamentu. Ovde postoje i dva suda sa različitim funkcijama. Prvi je Medicinsko veće za praksu, čije članove imenuje ministar, a drugo centralno telo je Nacionalni sud zdravstvene službe, koji predstavlja čisto disciplinski organ.

Konačno, na čelu ove hijerarhije nalazi se sam ministar narodnog zdravlja. On poseduje sudska ovlašćenja. Pojedinim pravnim propisima dato je pravo ministru narodnog zdravlja da odlučuje u drugom stepenu povodom žalbi pojedinaca protiv rešenja navedenih organa.

2. *Štete industrijskog karaktera.* — U ovoj materiji postoji čitava skala organa: lokalne osiguravajuće službe, lokalni sudovi, komesar za štete industrijskog karaktera i ministar. Svi ovi organi se označavaju kao sudski organi na opštem planu nacionalnog osiguranja, o kome će biti reči malo docnije.

3. *Nacionalno osiguranje.* — Nacionalno osiguranje obuhvata različite vrste pomoći za nezaposlene, pomoć porodicama i majkama, pomoć u slučaju bolesti i smrti, penzije starima i udovicama. Ova materija je regulisana Zakonom iz 1946. godine, a donet je veći broj uredba za njegovo izvršenje. I ovde postoji sistem organa koji su nadležni za rešavanje pojedinih pitanja. Postoje osiguravajuće službe i inspekcije lokalnog karaktera, zatim lokalni apelacioni tribunali (ima oko 300 ovih tribunala u kojima radi veliki broj službenika). Na čelu ovog sistema nalazi se ministar. Naime, izvesne vrlo važne odluke rezervisane su za kompetenciju ministrara. Međutim, protiv odluka ministrara dopuštena je žalba Vrhovnom sudu, ali samo u nekim pravnim pitanjima — odnosno materijama.

4. *Nacionalna pomoć.* — Na čelu celog sistema nalazi se Odbor nacionalne pomoći, korporativno telo sastavljeno od najmanje tri, a najviše šest lica koja imenuje Kruna. Ovaj odbor ima široki obim nezavisnosti, ali je obavezan da podnosi godišnji izveštaj ministru nacionalnog osiguranja, a ministar podnosi izveštaj parlamentu. Navedeni odbor ima na terenu veliki broj službi (službenika) koje rešavaju pojedine slučajeve. Protiv odluka ovih terenskih službi može se izjaviti žalba lokalnom tribunalu, protiv čije odluke nije dopuštena žalba. Sva-

ki tribunal sastoji se od predsednika i većeg broj članova koje imenuje ministar, kao i od jedne trećine koja se bira sa liste članova koji reprezentuju radni narod, a članove na listi imenuje ministar.

5. *Pomoć porodicama.* — U prvom stepenu zahteve rešava ministar nacionalnog osiguranja. Žalba se izjavljuje telu koje ima karakter suda; članove ovog tela imenuje ministar sa liste koju sastavlja lord kancelar.

bb) Planiranje i izgradnja zgrada

1. U materiji izgradnje zgrada može se izjaviti žalba ministru i njegova odluka vezuje sudove.

U ovoj oblasti postoji i telo — *Centralni odbor za zemljište*, koji ima široke sudske i finansijske funkcije; posle 1953. godine njegova ovlašćenja su smanjena.

2. *Zemljišni sudovi za procenjivanje.* — Prema Zakonu o lokalnoj upravi iz 1948. godine postoje sudovi za procejnivanje koji imaju bitne karakteristike suda. Postoji Centralni odbor za zemljišta (kao što je već istaknuto).

3. *Restrikcija kirija.* — Zakon o reparaciji zgrada i kirijama iz 1954. godine ovlastio je lokalne vlasti na vršenje funkcija koje su mogu nazvati sudskim funkcijama.

4. *Londonoski sud za rešavanje građevinskih sporova.* — (The London Building Tribunal). — Ovaj sud se sastoji od 3 člana; predsednika sa pravnim kvalifikacijama imenuje ministar unutrašnjih poslova, a dva člana se uzimaju sa liste specijalista za različite grane građevinarstva. Odluke suda su konačne po svima činjeničnim pitanjima, ali u pogledu pravnog pitanja može se izjaviti žalba Visokom sudu u određenim slučajevima. Odluke ovog suda se poštuju i žalbe na njegove odluke su veoma retke.

cc) Poljoprivreda

U oblasti poljoprivrede postoje tribunali, kao što su Izvršno poljoprivredno veće i poljoprivredni tribunali za zemljišta koji su ustanovljeni Zakonom od 1947. godine. Treba istaći da postoje i druge poljoprivredne vlasti (vidi Allen, citirano delo, str. 23).

dd) Transport (saobraćaj)

U ovoj oblasti postoje vlasti za izdavanje dozvole i Tribunal za transport (saobraćaj).

Prema Zakonu o drumskom saobraćaju iz 1930. godine i uredbama koje su donete za njegovo izvršenje, čitava zemlja je podeljena na deset oblasti; u svakoj oblasti nalazi se telo od tri komesara koji su odgovorni za davanje dozvola za vozila javnog saobraćaja, kao i

za davanje dozvola drugih vrsta. Predsednika ovog tela imenuje ministar saobraćaja.

Tribunal za saobraćaj sastoji se od predsednika koji ima pravne kvalifikacije, lica koje ima praksu u saobraćaju i drugih komercijalnih stručnjaka. Protiv odluka ovog tribunala može se izjaviti žalba Visokom sudu samo po pravnim pitanjima.

ee) Industrijska arbitraža

Danas postoji široko rasprostranjen sistem tela ove vrste za regulisanje nadnica: veća, odbori i drugi organi. Od centralnih i stalnih sudskih tela na ovom području, najznačajniji su: a) Industrijski sud za dobrovoljno rešavanje sporova između stranaka u sporu, osnovan Zakonom o industrijskim sudovima iz 1919. godine; b) Sud za industrijske sporove.

ff) Nacionalna služba i zahtevi koji proističu iz rata

1. Ovde postoje dva tipa tribunala, i to: a) odbori za rešavanje o izuzetno teškim okolnostima vojnih obveznika i b) odbori za oslobođenje od vojne službe (conscientious objectors).

2. *Ratne penzije.* — Zahtev za priznavanje ratne penzije upućuje se ministru za penzije u prvoj instanci; protiv odluka ministra može se izjaviti žalba jednom od sudova koji su ustanovljeni od strane lorda kancelara (čuvara pečata). Protiv odluka ovih sudova može se izjaviti žalba Visokom sudu, i to samo po pravnim pitanjima.

3. *Ratna šteta.* — Zahtev u vezi sa ratnom štetom rešava Generalni tribunal po zahtevima za naknadu štete. Sudije ovog tribunala postavlja lord kancelar.

gg) Privredna kontrola

1. *Trgovinske investicije.* — Ako ministarstvo trgovine odbije ili povuče odobrenje u vezi sa investiranjem, ono je obavezno da trgovcu mogućnost da podnese žalbu sudu. Sud se sastoji od predsednika, dvojice pravnika koje imenuje lord kancelar i tri finansijska eksperta koje imenuje Ministarstvo finansija. Ovaj sud ima široka ovlašćenja.

2. *Zaštita industrije.* — U vezi sa sporovima koji proizilaze iz mera preduzetih u cilju zaštite ključne domaće industrije, ustanovljen je sud koji se sastoji od sudije i dva druga člana koje imenuje Ministarstvo trgovine. Odluke ovog suda su u najvećem broju slučajeva konačne i obavezne.

3. *Monopoli.* — Komisija za monopole i restrikciju prakse ustanovljena je Zakonom od 1949. godine kao telo za istraživanje i odgovore. Ova komisija vrši sudske funkcije, ali njeni zaključci, koje ona objavljuje, nemaju obaveznu sudsku snagu i jedino služe za informa-

ciju i preduzimanje mera od strane parlamenta, kao i radi obaveštavanja javnosti i vlade. Ustvari, ovo je savetodavno telo.

4. *Patenti, zaštitni žigovi i znakovi.* — Za sporove iz ove materije postoje apelacioni tribunal koji se sastoje od sudija Visokog suda koga imenuje lord kancelar i drugih sudija.

hh) Nacionalizovana industrija

Za rešavanje pitanja u vezi sa nacionalizovanom industrijom postoje *kompensacioni sudovi.*

ii) Druge vrste sudova

Dalje postoje: a) izvesni mešoviti sudovi; b) socijalne službe; c) društveni sudovi, tj. unutrašnji, interni sudovi (domestic tribunals); to su sudovi pojedinih privatnih udruženja.

jj) Ministarsko sudovanje

Sudska i menadžerska ovlašćenja

1. Sudske funkcije koje vrše *ministri* su brojne, zbog toga se Alen (citirano delo, str. 54) ograničava da da samo nekoliko primera.

2. *Originalna sudska ovlašćenja.* — Sekretar za unutrašnje poslove odlučuje o naturalizaciji stranih državljana.

Ministar prosvete ima isto tako široko discreciono pravo u vezi sa nagradama, penzionisanjem, prosečnom platom svih učitelja. Ministar saobraćaja, kao sukcesor ministarstva trgovine, ima skoro neograničeno diskreciono pravo u pogledu izdavanja uverenja kojih su službenici bili lišeni odlukom istražnog suda. Ovaj ministar ima isto tako značajna sudska i diskreciona prava u pogledu odlučivanja o imovini umrlih mornara i o zahtevima kreditora u pogledu imovine. Drugi ministri imaju vrlo značajna diskreciona ovlašćenja za konačna odlučivanja.

3. Pojedini ministri imaju i ovlašćenje za vršenje sudskih arbitraža.

4. Pojedini ministrima priznaje se pravo da vrše restrikciju u vezi sa izdavanjem dozvola.

5. Alen navodi da pojedini ministri imaju i pojedine menadžerske funkcije.

Apelaciono pravosuđe

Ministri imaju često položaj apelacionih sudova ili sa pravom da konačno odlučuju, ili se protiv njihove odluke može izjaviti žalba Vrhovnom sudu; to jest oni odlučuju kao apelacioni sud po žalbama

protiv odluka određenih vlasti. Ove funkcije su, po mišljenju Allena, nesumnjivo sudskog karaktera (vidi Alen, citirano delo, str. 62). Postoje nekolike vrste žalbi po kojima rešavaju ministri, i to:

- a) žalba protiv odluka lokalnih vlasti;
- b) žalba protiv odluka drugih vlasti i tribunala;
- c) žalba u vezi sa dozvolama;
- d) žalba protiv odluka disciplinskog suda.

Organizacija administrativnih tribunala regulisana je Zakonom o tribunalima i isleđenjima od 1958. godine (Tribunals and Enquiries Act, 1959. godine). Kao što je izloženo, administrativni tribunali su uglavnom organizovani u okviru proizvodnih resora, i to po određenim materijama. Već iz nabiranja pojedinih vrsta administrativnih tribunala može se zapaziti da se oni među sobom veoma mnogo razlikuju kako po strukturi, tako i po nadležnosti i postupku. Ima administrativnih tribunala koji su organizovani kao sudovi, dok su drugi tribunali u stvari organi uprave, tako da oni sudsku funkciju vrše pored upravne funkcije. Prema Zakonu o tribunalima i isleđenjima iz 1958. godine postoji Savet sa tribunale, koji je ovlašćen da donosi propise o postupku za administrativne tribunale i da vrši kontrolu nad njihovim radom.

Po pravilu administrativni tribunali rešavaju u prvom stepenu upravne stvari iz odgovarajuće materije a samo u ređim slučajevima administrativni tribunali su ovlašćeni za donošenje konačnih odluka. Administrativni tribunali imaju ovlašćenje da nište nezakonite akte uprave u okviru materije za koju su nadležni. Međutim, ako se u vezi sa nezakonitim aktom uprave pojavljuje i pitanje odgovornosti za štetu koja je prouzrokovana osporenim aktom, u tom slučaju o pitanju odgovornosti za štetu rešava nadležni redovni sud (tj. sud opšte nadležnosti).

c) Pravna sredstva koja se mogu upotrebiti u engleskom pravu protiv akata uprave

Sudovi opšte nadležnosti pri vršenju sudske kontrole nad aktima uprave ne primenjuju posebna pravila o postupku, već primenjuju isti postupak kao i pri rešavanju građanskih pravnih stvari, tj. primenjuju pravila postupka common law-a. S obzirom na to da je u građanskim parnicama primenjeno stranačko načelo a ne inkviziciona maksima, to i sud pri rešavanju spora protiv akata uprave primenjuje stranačku a ne inkvizicionu maksimu, što znači da su stranke gospodari postupka kao i u postupku po građanskim sporovima.

Stranke mogu upotrebiti sledeća pravna sredstva protiv nezakonitosti akata uprave:

1) Ako je sudska kontrola nad aktima određenih organa uprave ustanovljena posebnim zakonom, u tom slučaju stranke mogu upo-

trebiti tužbu protiv nezakonitih akata uprave, koju podnose po pravilu posebnom administrativnom tribunalu određenom posebnim zakonom.

2) Ako pokretanje spora protiv akata uprave nije određeno posebnim zakonom, u tom slučaju stranka, po pravilu, može da upotrebi kod suda opšte nadležnosti (kod redovnog suda) bilo jedno od sredstava common law-a, bilo pravna sredstva Equity.

Pravna sredstva common law-a su: mandamus, prohibition i certiorari; a pravna sredstva Equity su: declaratory judgement i injunction.¹

Pravno dejstvo navedenih pravnih sredstava koje tužilac podnosi sudu je u tome što sud u sledstvu odgovarajućeg pravnog sredstva upućuje nalog u obliku pisma određenom organu (odnosno odgovarajućem funkcioneru tog organa) da izmeni svoj akt (ukoliko se spor vodi protiv akta), ili da izvrši kakvu radnju ili pak da se uzdrži od kakvog činjenja. Razmotrićemo pojedina od navedenih pravnih sredstava:

1. *Mandamus* po pravilu ima za dejstvo da Visoki sud pravde naređuje nekom organu ili funkcioneru da izvrši svoju dužnost predviđenu zakonom, ako je tužilac u tužbi naveo da je taj organ odbio zahtev za izvršenje određene radnje. Organ je dužan da postupi po naređenju suda, a u slučaju neizvršenja sudskog naređenja izriče mu se kazna zbog nepoštovanja suda. Visoki sud pravde ovo sredstvo može da upotrebi ne samo protiv organa uprave već i protiv lokalnih vlasti, javnopravnih lica, kao i u slučajevima kad rešava povodom žalbe protiv presude drugih redovnih sudova, odnosno protiv odluka administrativnih tribunala.

No, navedeno pravno sredstvo ovaj sud ne može da primeni protiv Krune ili njenih funkcionera ukoliko rade u ime Krune; međutim, ovo pravno sredstvo se može upotrebiti i protiv funkcionera Krune kada ne istupaju u ime Krune, već vrše javnu vlast predviđenu zakonom. Stranka može tražiti upotrebu mandamusa od strane suda kad je izvršenje neke dužnosti predviđeno zakonom ili pravilima common law-a.

2. *Prohibition i certiorari*, kao prerogativni nalazi, mogu se primeniti skoro u istim situacijama; pri svem tom, postoji i izvesna razlika između ovih pravnih sredstava:

Prohibition ima preventivno dejstvo, to jest upotrebljava se s ciljem da se spreči nastupanje kakve nepovoljne situacije, a odnosi se na sudske i kvazi-sudske akte.

Certiorari je pak pravno sredstvo koje sud upotrebljava s ciljem poništenja nečega što je već učinjeno i može se upotrebiti samo protiv sudskih i kvazi-sudskih akata (to jest protiv akata nižih sudova, administrativnih tribunala i drugih tela organizovanih i osnovanih zakonom koja obavljaju funkcije sudskog karaktera).

Certiorari i prohibition sud može upotrebiti kad ustanovi povredu bitnih pravila postupka ili grešake u vezi sa propisima o nadležnosti (sud nije radio u propisanom sastavu, zbog nedostatka mesne i stvarne nadležnosti i slično), zbog povrede zakona (error of law).

⁶ Galeotti, cit. delo, str. 74 i dalje; Smith, cit. delo, str. 281—334; Wade, cit. delo, str. 80. i dalje; Griffith and Strcat, cit. delo, str. 229, i dalje.

Za pravna sredstva, i to *injunction* i *declaratory judgement*, karakteristično je da se mogu upotrebiti protiv akata ili radnji javnih tela, po pravilu, zbog zloupotrebe vlasti. Ova pravna sredstva mogu se upotrebiti protiv akata i radnji javnih tela koja ne donose sudske odluke, odnosno čije funkcije nemaju sudski karakter.

Putem pravnog sredstva *injunction* sud naređuje organu protiv koga je ovo pravno sredstvo upotrebljeno da se uzdrži od vršenja kakve radnje ili pak da izvrši kakvu radnju. Ovo pravno sredstvo sud može da donese u vidu naredbe pre nego što je okončao sudski postupak s ciljem da, do konačne odluke, spreči nastupanje štete koja se ne bi mogla popraviti ili pak može izdati naredbu i po okončanju sudskog postupka pošto konačno utvrdi pravo stranke. Ako stranka može svoj zahtev da ostvari tužbom za naknadu štete, ona u tom slučaju nema pravo da upotrebi navedeno pravno sredstvo, odnosno sud neće doneti naredbu u vidu *injunction*. Protiv odluke nižeg suda, kojom je sud odbio da izda naredbu u vidu *injunction*, može se upotrebiti pravno sredstvo višem sudu, koji može, ako nađe da je niži sud pogrešio, i poništiti njegovu odluku. Pravilo je da se ovo pravno sredstvo može upotrebit u svim slučajevima kad posebnim zakonom nije predviđeno drugo pravno sredstvo. Međutim, bilo je slučajeva da je sud i tada donosio naredbu u vidu *injunction* s ciljem da spreči izvršenje krivičnog dela, a u slučaju da nema opasnosti od povreda prava svojine i drugih svojinskih prava. Kao sankcija za nepostupanje po naredbi donetoj u vidu *injunction* protiv fizičkog lica može se izreći kazna zatvora ili zaplena imovine, odnosno protiv pravnog lica se može izreći odgovarajuća sankcija zbog nepoštovanja suda.⁷

Ovde treba dodati da se u pojedinim slučajevima mogu upotrebiti još dva pravna sredstva i to: *quo warranto* i *Habeas Corpus*.

U sleđstvu pravnog sredstva *quo warranto* sud može narediti da se određeni funkcioneri odstrane od vršenja službe i istovremeno oglasiti ništavim osporene akte koje je odgovarajući funkcioner doneo. Inicijativu za upotrebu pravnog sredstva ima, u ime države, generalni pravozastupnik, a on može postupati po svojoj inicijativi ili na zahtev stranke.

Habeas corpus označava obvezu organa uprave da se uhapšena lica izvedu pred sud koji će odlučiti da li su organi bili u pravu kad su odnosno lice lišili slobode.

Već iz navedenih brojnih pravnih sredstava koje stranka, odnosno sud, primenjuje u vezi sa rešavanjem sporova protiv nezakonitih radnji i nezakonitih akata uprave, može se naslutiti da je anglosaksonski sistem sudske zaštite i da mora ispunjavati vrlo složene uslove da bi naporan. Nesumnjivo je da stranka mora da bude dobro upućena u sistem sudske zaštite i da mora ispunjavati vrlo složene uslove da bi mogla da dođe do odgovarajuće sudske odluke. Usled komplikovanosti izloženog engleskog sistema u vezi sa sudskom zaštitom, u Engleskoj se zaštita kod redovnih sudova traži u relativno malom broju slučajeva. Iz statističkih podataka, kojé je izneo Galeotti (citirano delo str. 233), vidi se da su u 1950. godini upotrebljena pravna sredstva, i to:

⁷ Galeotti, cit. delo, str. 74, Smith, cit. delo, str. 281—334.

mandamus u 21 slučaju, prohibition u 7 slučajeva i certiorari u 41 slučaju. Prema tome, tužiocu vrlo retko upotrebljavaju odgovarajuća pravna sredstva protiv akata i radnji uprave pred sudovima opšte nadležnosti. Međutim, poznato je da se, na primer, u Francuskoj, Italiji i u pojedinim drugim zemljama zasnivaju desetine hiljada upravnih sporova. U našoj zemlji je samo za prvih pet godina (1952—1957) bilo 130.552 pravnosnažno rešenih upravnih sporova.

2. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE⁸

Sudsku kontrolu rada uprave u SAD karakteriše dualitet organa koji vrše tu kontrolu. Naime, s jedne strane, kontrolu akata uprave vrše sudovi opšte nadležnosti, a prema tzv. opštem pravu (common law). S druge strane, u izvesnim materijama kontrolu nad aktima uprave vrše i tzv. administrativni tribunali.

Pravo sudova opšte nadležnosti (redovnih sudova) u SAD da kontrolišu zakonitost akata uprave proizilazi iz opšteg načela zakonitosti i prema tome akti uprave, kao i akti svih državnih organa, moraju biti u skladu sa zakonom i ustavom. Međutim, kontrola sudova opšte nadležnosti nad zakonitošću akata uprave imala je dve vrste nedostataka:

a) S jedne strane, s obzirom na složenost delatnosti uprave i na različite vrste akata koje uprava donosi, sudovi opšte nadležnosti nisu mogli da to čine u celini i da svojom kontrolom obuhvate mnogostrukost aktivnosti uprave; zbog toga su izvesne vrste akata i izmicala kontroli sudova opšte nadležnosti. Prema tome, pravila common law-a nisu bila dovoljna da potpuno podrede načelu zakonitosti delatnosti uprave.

b) S druge strane, smatra se da odgovornost uprave ne može biti potpuno izjednačena sa odgovornošću pojedinaca i da je, zbog težnje sudova opšte nadležnosti da upravu potpuno potčine svojoj kontroli, dolazilo do mešanja sudova u rad uprave, pa se uprava osećala u izvesnom smislu ometanom u svom radu.

Društveni odnosi u SAD postali su još složeniji kada je došlo do razvoja monopolističkog kapitalizma, koji je zahtevao sve jaču intervenciju države u privredne i društvene odnose uopšte. Izložene činjenice su zahtevale da se izvrše izmene u sistemu kontrole akata uprave, koju su do tada vršili sudovi opšte nadležnosti, zbog čega je po pojedinim zakonima bilo i predviđeno osnivanje novih organa uprave i novih tela na koje je Kongres prenosio i izvesna ovlašćenja za rešavanje upravnih sporova, tj. ovlašćenja za vršenje nadzora nad zakonitošću akata uprave. Time je proces razvoja u SAD doveo do stvaranja sistema administrativnih tribunala, koji postoje u obliku različitih organa

⁸ B. Schwartz: An introduction to administrative american law, 1958. Od istog pisca: Američko administrativno pravo, Beograd, 1956. Davis: Administrative Law Treatise, III, 1958, Hart, cit. delo, 1960.

(komisija, agencija i drugih upravnih tela) koji vrše bilo samo poslove kontrole nad zakonitošću akata uprave, bilo pored tzv. sudske funkcije još i upravne poslove dodeljenje zakonom. Organi kojima je bila poverena kontrola nad radom uprave po svojoj strukturi imaju veoma različite položaje: ima takvih organa koji imaju karakter nezavisnosti upravnih sudova ili karakter specijalnih upravnih sudova; ali ima i organa koji vrše upravne poslove ili imaju ovlašćenja da donose i opšte akte, a pored toga imaju ovlašćenja i da vrše kontrolu zakonitosti rada uprave.

Prema saveznom Zakonu o upravnom postupku, koji važi za postupanje saveznih organa uprave u upravnim stvarima, rad uprave nadziru sudovi opšte nadležnosti, ukoliko ne postoji poseban zakon koji reguliše delatnost određenih saveznih organa uprave.

Prema čl. 10 pod c) Zakona o upravnom postupku SAD, svaka delatnost organa, protiv koje zakon dozvoljava sudsku kontrolu, i svaki konačni akt organa, protiv koga nema drugog podobnog pravnog sredstva kod suda, podležu sudskoj kontroli. Svaki prethodni, procesni ili privremeni akt organa, ili odlučivanje, koji ne podležu direktnoj sudskoj kontroli, podlegaće joj prilikom kontrole konačnog akta.

Kao što je već napomenuto, savezni Zakon o upravnom postupku važi samo za savezne organe uprave; pa prema tome, on ne važi za samoupravne organe i za akte još nekih drugih organa.

U državama članicama kontrolu nad aktima uprave vrše uglavnom sudovi opšte nadležnosti po pravilima common law. Međutim, i države članice mogu posebnim zakonom da isključe primenu pravila opšteg prava (common law).

U SAD kontrolu nad aktima saveznih organa uprave vrše savezni sudovi opšte nadležnosti, a kontrolu nad aktima organa uprave država članica vrše sudovi opšte nadležnosti država članica. Samo izuzetno kontrolu nad aktima organa uprave država članica mogu da vrše savezni sudovi, a to će biti u slučaju kad se radi o izvesnom pitanju koje je od interesa za federaciju.

Protiv odluka saveznih redovnih sudova može se upotrebiti pravno sredstvo na Savezni vrhovni sud, a protiv odluka sudova opšte nadležnosti država članica može se upotrebiti pravno sredstvo na vrhovni sud države članice; tako da Savezni vrhovni sud, odnosno vrhovni sud države članice, donosi konačne odluke u odgovarajućim sporovima.

Savremena uprava je, kako to naglašava Bernard Švarc⁹, pored ovlašćenja da donosi opšta pravila i opšte norme, znatnim delom ovlašćena i za donošenje odluka o pojedinim pitanjima koja se odnose na pojedina lica. U kvantitativnom pogledu sudska ovlašćenja američkih organa uprave su nesumnjivo od većeg značaja nego što su ovlašćenja sudova opšte nadležnosti. Umnožavanje organa uprave koji imaju značajna sudska ovlašćenja dovelo je do stavljanja u prvi red problema upravnog sudstva. Međutim, Švarc primećuje da takve tendencije u pravcu, »upravnog sudstva« predstavljaju, u izvesnom smislu, vraćanje na sudstvo bez prava, pošto tu u znatnoj meri odlučuje po slobod-

⁹ B. Schwartz: An introduction to american administrative law, str. 76.

noj oceni organ uprave. (B. Švarc: Američko administrativno pravo, prevod, str. 69). U anglo-američkoj koncepciji sud je više ili manje u položaju nepristrasnog arbitra između dveju ili više stranaka u sporu. On nema nikakvog neposrednog drugog interesa, sem da donese pravičnu odluku. Jedini zadatak suda je da donese pravičnu odluku u slučaju koji su pred njega iznele stranke. S druge strane, organ uprave je vrlo retko, ako je to uopšte moguće, u nepristrasnom položaju sudije; organ uprave ne može rešiti spor sa »hladnom neutralnošću nepristrasnog sudije«. A stranke pred sudom su uvek stranke van suda, sudija nema nikakvog interesa niti kakvih drugih odnosa sa njima. Dok položaj upravnih organa nije isti. Ovde postoje dva tipa administrativnog procesa (upravnosudskog postupka): a) upravni organ može, kao što je to uvek u položaju sud, u datom slučaju biti u položaju sudije između dve stranke koje se spore; b) u mnogo većem broju slučajeva biće upravni organ u položaju da rešava u sporu u kome je i on sam jedna od stranaka. Svakako da je ovaj drugi tip administrativnih tribunala daleko značajniji za administrativni proces.¹⁰

Kao primer upravnog sudstva dr Švarc navodi sledeće sporove (Introduction, str. 83 i dalje, Američko administrativno pravo, str. 70. i dalje):

Sporovi u vezi sa dozvolama. — On smatra da sporovi u vezi sa izdavanjem dozvola predstavljaju najznačajniji tip sudskog ovlašćenja koje poseduju američki organi uprave. U američkom pravu ovakav sistem dozvola, za čije izdavanje su ovlašćeni organi uprave, predstavlja najznačajnije sredstvo putem koga se reguliše pravni položaj industrije. Tako, na primer, Zakonom o civilnom vazduhoplovstvu od 1938. godine niko u Americi ne može da osnuje preduzeće za vazdušni saobraćaj ako nije dobio potvrdu o korisnosti osnivanja takvog preduzeća. Potvrdu izdaje Odbor za civilno vazduhoplovstvo. Zahtevi, za odobrenje predaju se Odboru koji, saobrazno zakonu, pristupa javnoj raspravi o zahtevu. Rasprava u vezi sa ovim dozvolama sa vazdušni saobraćaj, onako kako se sada obavlja, sve više se vrši po izvesnom formalnom postupku koji podržava postupak američkih sudova: stranke zastupaju advokati, ispituju se svedoci pod zakletvom i primaju se usmene i pismene izjave. Dr Švarc smatra da ovlašćenja koja ima uprava u vezi sa odlučivanjem o sudbini zahteva za odobrenje rada po svojoj prirodi imaju karakter sudskih ovlašćenja, jer upravni organ može svojim rešenjem da odlučuje o građanskim pravima i obavezama. Pa ipak, dr Švarc priznaje da ta ovlašćenja nisu u istoj meri takve prirode kao ovlašćenja suda opšte nadležnosti kad donosi odluku. Odbor za civilno vazduhoplovstvo ne rukovodi se u svojim rešenjima određenim pravnim pravilima, već normom koju je zakon izrazio kao »javna korist i potreba«.

Delatnost *Komisije za hartije od vrednosti* sastoje se takođe velikim delom u odlučivanju o pitanjima davanja odobrenja. Tako, na primer, po Zakonu o hartijama od vrednosti iz 1933. godine, koji je donet s ciljem da »pomaže lojalno i široko rasturanje hartije od vrednosti koje se prodaju u trgovini između država i sa inostranstvom i da

¹⁰ dr B. Schwartz: Introduction, str. 79.

sprečava zloupotrebe preprodajama«, obustavlja se između država sva cirkulacija hartija od vrednosti poštom ili drugim putem s ciljem prodaje, isplate ili kupovine, ako nije izvršena prijava saobrazno rečenom zakonu. U ovoj stvari ovlašćenja saveznih organa proističu iz vlasti koju je američki Ustav dao Kongresu da organizuje poštansku službu i da donosi propise o trgovini između država. A zabrana prometa na ovom polju je veoma uspešno sredstvo privrednog regulisanja, jer ako se hartijama od vrednosti onemogućí upotreba pošte ili trgovina između država, to praktično znači da je sprečen svaki promet tih vrednosti. Zakon iz 1933. godine ustanovio je sistem registrovanja hartija od vrednosti pri Komisiji za hartije od vrednosti. Prijave za registraciju sa svim podacima koji se traže predaju se Komisiji i, mada one 20 dana po predaji automatski stiču odobrenje, Komisija može da izda tzv. naredbu za obustavljanje (Stop Order) kojom se otklanjaju posledice prijave u slučaju da komisija zapazi da su u prijavi navedeni lažni podaci i da nisu pomenute neke činjenice. Međutim, Komisija nema prava da izda tu naredbu ako postoji neka sumnja u pogledu samih tih hartija od vrednosti. Zakonu je cilj jedino da se javno objavi sve što se odnosi na emitovanje hartija od vrednosti, ne upuštajući se u pitanje njihovog kvaliteta.

Slična ovlašćenja za davanje dozvola i u oblasti efektnih berzi data su Komisiji za hartije od vrednosti Zakonom o efektnim berzama iz 1934. godine, čiji je cilj uređenje berzanskog režima kako bi se sprečili neloyalni i nepravilni postupci. Među ovlašćenjima koja su data komisiji ističe se ovlašćenje da primi ili odbije registrovanje hartije od vrednosti na berzi i da registruje same berze pri njihovom obrazovanju ili da ih oslobodi te formalnosti — na osnovu plana registrovanja koji taj zakon predviđa.

Ovlašćenja organa uprave za izdavanje dozvola može služiti kao uspešno oruđe privrednog nadzora, osobito kad uz njega, kao što je to skoro uvek slučaj u SAD, ide i ovlašćenje za povlačenje ili obustavljanje već izdatih dozvola. Ovlašćenje za izdavanje dozvola više ima za cilj kontrolu nego izricanje sankcija (mada se ono može upotrebiti kao sredstvo kažnjavanja u slučaju nepravilnih postupaka). Sistem dozvola je veoma raširen u SAD. Tako, na primer, potrebna je dozvola od Komisije za međudržavni promet za eksploataciju železnica i motorizovanog saobraćaja. Savezna komisija za energiju ovlašćena je da izdaje dozvole za sve projekte kojima je cilj razvoj električne energije na plovnim i neplovnim vodama koje stoje pod nadzorom Kongresa. Savezna komisija za komunikacije ima široka ovlašćenja za izdavanje dozvola u oblasti radio-difuzije. Ista komisija izdaje dozvole radio-operaterima. Odbor za civilno vazduhoplovstvo izdaje dozvole operaterima vazdušne plovidbe. Komisija za hartije od vrednosti izdaje dozvole berzanskim posrednicima i menjačima.

Skoro u svim slučajevima gde je američkoj upravi dato ovlašćenje za izdavanje dozvola, zakonom je predviđena mogućnost da stranke podnesu tužbu sudu radi poništenja rešenja, ako stranke smatraju da su tim aktima njihova prava ili interesi povređeni. Međutim, nadzor sudova opšte nadležnosti nije uvek uspešan. U nekim materijama povređeno lice može tužbom tražiti zaštitu od suda opšte nadležnosti,

koji može ukinuti akt o proizvoljnom odbijanju ili povlačenju dozvole od strane organa uprave. U drugim slučajevima pravo tužbe sudu opšte nadležnosti može biti i bez praktične vrednosti.

2. *Savezna trgovinska komora* (Federal Trade commission). Ova komora je osnovana Zakonom iz 1914. godine koji propisuje da se »proglaju nezakonitim nelojalne metode konkurencije u trgovini i nelojalni i varalački postupci«. Savezna trgovinska komora dobila je tim zakonom zadatak da predupredi nelojalne metode konkurencije i pravo da izdaje »naredbe za prestanak i odustajane« protiv onih koji tako postupaju, što znači da izda naredbe kojima se odnosna lica obavezuju da prestanu sa nelojalnim metodama konkurencije. Savezna trgovinska komora često se navodi kao klasičan primer američkog upravnog organa sa pravom da donosi rešenja kojim se odlučuje o pravima i obavezama pojedinaca i privatnih pravnih lica.

3. *Državni odbor za radne odnose*. — Ovlašćenja slična ovima koja uživa Savezna trgovinska komisija data su i Državnom odboru za radne odnose na području radnih odnosa. Savezni zakon o radnim odnosima iz 1935. godine proširio je ovlašćenje Savezne vlade na području najtežih sporova savremenog života, na područje radnih odnosa. Cilj koji ovaj zakon želi da postigne jeste da »smanjuje uzroke sporova u radnim odnosima podstičući postupak i praksu kolektivnih ugovora i štiteći prava radnika da se udružuju, organizuju i određuju svoje predstavnike po svom izboru, a s ciljem raspravljanja pogodaba i uslova koji se odnose na njihovo zaposlenje, uzajamnu pomoć ili zaštitu«. Državni odbor za radne odnose je ovlašćen da naredi obustavljanje nelojalnih metoda rada poslodavaca kojima bi se išlo na sužavanje prava uposlenih lica da se organizuju i da zaključuju kolektivne ugovore preko predstavnika koje su sami izabrali. Odluke Državnog odbora za radne odnose su izvršne.

4. *Drugi upravni organi sa sličnim ovlašćenjima*. — Slična ovlašćenja data su i velikom broju američkih organa uprave u cilju sprečavanja zloupotrebe u pojedinim privrednim granama. Tako, na primer, Komisija za međunarodni promet (Interstate Commerce Commission) ima ovlašćenja da izrekne zakonsku zabranu onih postupaka železnice koji bi bili neumesni ili bi se njima vršila diskriminacija i davala preimućstva u korist pojedinaca, koji bi takvim postupcima bili oštećeni, da izda naredbe za naknadu štete. Određena ovlašćenja ima i Državni sekretarijat za poljoprivredu na osnovu Zakona iz 1921. godine i Zakona o žitnim normama iz 1916. godine.

5. *Socijalno osiguranje*. — Zakonom o socijalnom osiguranju iz 1933. godine predviđen je širok program osiguranja za slučaj starosti, a u cilju zaštite radnika. Organ za sprovođenje plana socijalnog osiguranja je Uprava za socijalno osiguranje. Pojedini zahtevi ispituju se u Uredu za starosnu i porodičnu penziju (to je jedno odeljenje navedene uprave). Za one koji nisu zadovoljni rešenjem Ureda predviđeno je pravo žalbe, povodom koje upravni organ mora da zakaže raspravu na zahtev svakog lica čija je molba za penziju odbijena. Po žalbama rešava žalbeno veće, samostalni organ ustanovljen pri Upravi za socijalno osiguranje. Žalbeno veće je vrhovna vlast za reviziju zahteva u

pogledu socijalnog osiguranja; ono kao nezavisan organ vrši neophodnu kontrolu nad prvobitnim upravnim rešenjima i nad prvim ispravkama izvršenim od strane referenata.

U oblasti socijalnog osiguranja može se navesti i Uprava za ratne veterane, koja bivšim članovima oružanih snaga pruža koristi u vidu penzije, osiguranja, bolničke nege i slično. Može se navesti i Odbor za železničke penzije, koji sprovodi program starosnog osiguranja penzijama i osiguranjem od nezaposlenosti za železničke službenike; Ured za indijanske poslove Ministarstva unutrašnjih poslova, koji rukovodi većim brojem dobrotvornih ustanova čiji je cilj pomaganje Indijanaca.

6. *Poreski sud*. — U oblasti poreza važan je organ Ured za unutrašnje prihode, ogranak američkog Ministarstva finansija. Ovaj ured je ovlašćen i dužan da vrši nadzor nad izvršavanjem poreske obaveze od strane poreskih obveznika. Ovaj ured je ovlašćen da poreskom obvezniku, koji je propustio da prijavi sve prihode ili ih je prijavio pogrešno i nepotpuno, izda nalog za uplatu odgovarajuće razlike. Protiv akta Ureda za unutrašnje prihode može se izjaviti žalba Odboru za poreske žalbe. Protiv odluke Odbora za poreske žalbe stranka ima pravo da podnesu tužbu sudu opšte nadležnosti, ali samo zbog povrede zakonitosti. Sud se ograničava samo na razmatranje pravnih pitanja. Smatra se da odbor za poreske žalbe ima sličan položaj položaju pravog upravno-sudskog organa. Docnije je naziv »Odbor za poreske žalbe izmenjen u »Poreski sud«. Ovde treba napomenuti da upotreba reči »sud« ne znači da je ovaj organ postao i sastavni deo sistema sudova opšte nadležnosti. Upotrebom reči »sud« u nazivu ovog organa želela se naglasiti njegova samostalnost i karakter upravno-sudskog organa.

dr Slavoljub Popović
redovni profesor
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

SUMMARY

Anglo-American law makes difference between common law made out of cases, and statute law developed through changes in the common law rules produced by legislation. This difference between the two kinds of law is especially apparent in the field of judicial control over administration, because both sorts of law show different tendencies as to the role of the courts of general jurisdiction.

In England control over administrative acts is performed by the courts of general jurisdiction and administrative tribunals.

The author in this paper gives survey of the courts of general jurisdiction which also discharge judicial power over the administrative acts, and then gives survey of administrative tribunals authorized to control administrative acts, too. In England prevails a tendency of increase in number of different administrative tribunals. The author gives survey of some sorts of administrative tribunals.

Further on are discussed legal devices which might be used in English law against an administrative act (mandamus, prohibition i certiori, injunction, declaratory judgement etc.).

In the United States judicial control over administration is also characterized by duality of organs performing it. First of all, control of the administrative acts is performed by the courts of general jurisdiction as to the common law; on the other hand, this control is discharged by administrative tribunals in certain areas. Social relations became very complex in the United States in the period of monopolistic capitalism and that asked for ever increasing intervention of the government in economic and social relations. All these facts necessiated changes in the system of control of administrative acts performed by the courts of general jurisdiction; that is why in certain laws was prescribed establishment of new administrative organs and bodies upon which the Congress transfered particular authorizations for control of legality of administrative acts. In that way developmental processes in the United States enabled formation of the administrative tribunals which exist as different organs (commissions, agencies, other administrative bodies) which perform only the tasks of control over legality of administrative acts and some other administrative tasks prescribed in laws. The author further on gives examples of the administrative judiciary, i. e., examples of particular sorts of administrative tribunals, which discharge control over administrative acts.

VRHOVNI SUD U SUDSKOM SISTEMU SAD

Dvojni sistem sudova

Sjedinjene Američke Države imaju danas svojstveni sudski sistem. Ovaj sudski sistem je nastao kao rezultat uređenja ove savezne države. Ali dvojni sudski sistem u Americi je nastao u prvom redu zbog toga što u položaju svake pojedine države-članice postoje, istina u skladu sa Ustavom federacije, još i ustavi svake pojedine države koji se u mnogo čemu razlikuju jedan od drugog. *Dva sistema sudstva* tako dolaze kao rezultat različite strukture i položaja osnovnih organa vlasti i specifičnog položaja i prava svake pojedine države. Zbog toga se danas u Sjedinjenim Američkim Državama pojavljuje tzv. *federalno sudstvo* (Federal courts) ili sudstvo savezne države, koje sudi u stvarima povrede Ustava i zakona federacije i koje u rešavanju sporova iz okvira svoje nadležnosti primenjuje *isključivo* Ustav, zakon i druge propise federacije.

Drugi kolosek sudstva sačinjavaju tzv. *državni sudovi* (States courts), kao sudski sistem svake države posebno. On svoju nadležnost crpi iz ovlašćenja ustava svake pojedine države i njenih zakona, i kojima se pravni lekovi u stepenu i nadležnosti državnih sudova ograničavaju na ustav i zakon, odnosno na propise dotične države koji su u njenoj (državnoj) diskrecionoj nadležnosti.

Državni sudovi u SAD uspostavljeni su kao niži sudovi (inferior courts).

Nadležnost, karakter i kvalitet državnih sudova, s obzirom na ovakav njihov status, varira od države do države, po pravilu, on svuda nije isti.

Zato postoji heterogenost po odredbama ustava u pogledu nadležnosti i postupka kod ovih sudova. Ustav svake pojedine države uspostavlja sudsku vlast u skladu sa prilikama dotične države, ali na osnovu i u skladu sa Ustavom SAD (čl. III Ustava SAD), prema kome se zakonodavstvo ovlašćuje da organizuje i uspostavi sudski sistem sa Vrhovnim sudom na čelu piramide sudske vlasti.

Tako ova dva sudska sistema, federalni i državni, funkcionišu nezavisno, odvojeno i paralelno.

U članu trećem, odeljku prvom Ustava SAD utvrđen je položaj Vrhovnog suda SAD, kao suda kome je poverena sudska vlast. Ovaj član definiše položaj Vrhovnog suda na sledeći način:

»Sudska vlast Sjedinjenih Država poverava se jednom Vrhovnom sudu i onim nižim sudovima koje Kongres može s vremena na vreme određivati i ustanovljavati. Sudije i vrhovnog i nižih sudova zadržaće svoja zvanja dok se dostojno vladaju i u određenim rokovima dobijaće za svoju službu naknadu koja se ne može smanjivati za vreme trajanja njihove službe«.¹

Položaj suda prema ustavu i uopšte položaj sudskog akta u SAD nije isti kao, recimo, u najvećem broju pravnih sistema evropskih država. Sudska presuda, kao izvor prava, u ovoj zemlji ima vrlo istaknuto mesto. Mnoge sudske odluke još iz XVIII i XIX veka postale su ne samo izvor prava nego su dignute gotovo na stepen ustavne norme. Zato je američko »case law« ponekad zbunjujuće za evropske pravnike, te se često ni sama odluka suda ne može razumeti ako se ne poznaju ove karakteristike sudskoga prava u Americi.

Ustav SAD, koji je 1787. godine usvojen na Filadelfijskoj konferenciji i koji je do današnjeg dana ostao gotovo isti (sem što je doživio dopunu od 22 amandmana) za period od gotovo 180 godina, nije mogao u istoriji i razvitku ovako velike savezne države (u kojoj se danas nalazi ukupno 50 država) da da potpune odgovore na brojna pitanja, a naročito: odnosa pojedinih država prema saveznoj državi, države prema državi, zakonodavne vlasti prema sudstvu i prema izvršnoj vlasti. Posebno težak problem, bila su nacionalno i rasno pitanje, koja su ostala nerešena sve do današnjeg dana.

Tako su brojne sudske odluke, naročito one koje su donete posle usvajanja Judiciary Acta od 1889. godine, do današnjeg dana ostale uzor i kao zakon za sudsku praksu. Otuda je za istoriju ove zemlje posebno postala značajna sudska norma i sudska praksa.

Iako u ustavnom tekstu SAD od 1787. godine izričito nisu nabrojani federalni sudovi, postojeći sudski sistem Amerike stvoren je na osnovu ustavnog ovlašćenja. Član III utvrđuje: »Sudska vlast Sjedinjenih Država poverava se jednom vrhovnom sudu i onim nižim sudovima koje Kongres može s vremena na vreme određivati i ustanovljavati«.

Na osnovu ovog ustavnog ovlašćenja, američki Kongres je, kao jedno od prvih i najvažnijih pitanja, stavio 1789. godine na dnevni red pitanje sudova. Tako je usvajanjem prvog zakona o pravosuđu (Judiciary Act) bila osnovana mreža federalnih sudova sa Vrhovnim sudom SAD na čelu, kao najvišim sudom federacije, čime je bio izgrađen poseban federalni sudski sistem.

»Sudstvo u sistemu »podele vlasti«

Osnovna teorijska osnova od koje je i pošao Ustav Sjedinjenih Država 1787. godine je poznata teorija tzv. »podele vlasti«. Ustav Amerike je tako i koncipiran, pa su sve odredbe koje se odnose na položaj

¹ Čl. III, odeljak 1. Ustava SAD.

i funkciju države, odnosno državne vlasti sadržane u prva tri njegova člana, od kojih se prvi odnosi na organizaciju i funkciju zakonodavne vlasti, drugi na položaj i funkciju izvršne i treći na organizaciju i funkciju sudske vlasti.

U savremenoj američkoj pravnoj teoriji sistem tzv. »podele vlasti« objašnjava se najčešće praktičnim američkim shvatanjem da je američko društvo pluralističko, da je stvoreno u posebnim istorijskim uslovima brojnih nacionalnosti i brojnih grupa, koje su različitog položaja i sastava, a samim tim i različitih interesa.

Takve brojne nacionalnosti i brojne države u sastavu federacije, štiteći svaka svoje interese, međusobno se sukobljavaju zbog postojanja različitih interesa i postojanja ovakvog državnog pluralizma i nacionalnog šarenila. Podela vlasti bi, prema ovim doktrinama trebalo da oteža ostvarivanje koalicije različitih interesa, koja bi koalicija moglo da insistira na sticanju potpune i trajne vlasti. Podeljena vlast (na zakonodavnu, izvršnu i sudsku) bi trebalo da doprinese uvođenju pozitivne i kvalitetne strane ovih triju, kao samostalnih i nezavisnih vlasti. Na ovaj način, »podeljena vlast« bi trebalo da bude prepreka za uspostavljanje vlasti tiranije, jer jedna interesna grupa, prema ovoj teoriji, teže može da ovlada i da prodre u tri izdvojene i nezavisne vlasti. Ukoliko bi jedna interesna grupa uspeła da prodre u jednu od podeljenih vlasti, druge dve vlasti bi u tom slučaju, bile platforma za borbu, protiv jednostranih interesa. Interesna grupa, bi tako bila ograničavana od dveju drugih vlasti.

Primena principa »podele vlasti«, u smislu ove teorije, dovodi do pozitivnog delovanja i kvaliteta svih triju vlasti i u samom procesu vladanja, budući da svaka od podeljenih vlasti neprestano mora da ima u vidu činjenice da je kritički posmatraju druge dve vlasti. Podeljena vlast, prema shvatanju američkih pravnika, trebalo bi da omogućava odgovarajuće praćenje različitih mišljenja i shvatanja, što bi trebalo da doprinosi potpunijoj obaveštenosti i kritičnoj diskusiji o važnim pitanjima za državu, a što bi bilo neophodno za sam proces pripremanja i donošenja odluka u svakoj od ovih triju vlasti.

Iz takve teorijske osnove rezultirao je i položaj suda kao odvojene i samostalne sudske vlasti, te je sud zato i dobio tako značajno mesto u sistemu ove države.

Međutim, danas više nije sporno, čak i među pravnicima u Americi na bazi velikog iskustva i brojnih slučajeva, da teorija o »podeli vlasti« u praksi nije mogla da idealan model samostalnosti i potpune nezavisnosti jedne vlasti od drugih. Priroda položaja i konstelacija odnosa i događaja, koji su bili predmet rasprave i odlučivanja jedne ili druge vlasti, pokazivali su s vremena na vreme i *uticaje* jedne vlasti na drugu, a nekad i premoć jedne vlasti nad drugim dvema.

Common law u sudskom sistemu

Sudski sistem, kao i sam sudski proces u SAD se ne može shvatiti bez osnovnog saznanja institucije common law koja institucija danas ima odlučujući uticaj ne samo u sudskom postupku nego i u čitavom zakonodavnom procesu.

Common law sistem u američkom pravnom poretku uopšte ima *odlučujući uticaj* i obično se kao ni svaki drugi, tako ni sudski sistem ne može shvatiti bez common lawa.

Common law, koji datira još iz srednjeg veka, razvio se u Engleskoj u kojoj je još XIII i XIV veka zakonodavna vlast bila nedovoljno razvijena, te je kao sistem još uvek zadržao mnoge svoje karakteristike iz toga doba, bez obzira na to što je prenet na američki kontinent, specifičan umnogome i po svojoj istoriji i po svojim uslovima. Common law je nastao iz *sudske prakse*. Njega su stvorili sudovi i sudije rešavanjem konkretnih sporova, kojima su davali posebne razloge prilikom donošenja odluka. Zato je za ovaj sistem opšte prihvaćeno da *common law stvaraju sudije*.

Značaj common law sistema u sudskom postupku može se videti iz samog teksta Ustava SAD; odnosno iz njegovog sedmog amandmana koji je ratifikovan još 15. septembra 1971. godine, a koji glasi: »u parnicama po common lawu, gde sporna suma premaša 20 dolara, ostaje pravo na suđenje sa porotom i nikakva činjenica koju porota ispita neće biti ponovo ispitivana pred ma kojim sudom Sjedinjenih Država, sem u skladu sa pravilima common law«.²

Prema ovoj doktrini, pravo se nalazi, (kao i što se stvara) u prihvatljivim pravnim argumentima prilikom rešavanja određenih konkretnih sporova na sudu, tj. na osnovu sudskih presuda. Međutim, iako izgleda da common law stvaraju sudije, ipak ovde treba ukazati na to da u tome slučaju sudije ne stvaraju nikakva pravila kao utvrđena, apstraktna ili opšta pravila common lawa.

No osnovu ovakve doktrine common lawa, u američkoj sudskoj praksi, sasvim logično, značajno mesto, *kao izvor prava, uzima sudski precedent*. Sudska presuda tako postaje glavni izvor prava. Zakon je morao biti usklađen sa common lawom, tako da je u primeni prava i u pridržavanju common lawa sud išao dotle da je nekada negirao i sam zakon. Međutim, u SAD zakoni ne čine pravni sistem za sebe. Zakoni postoje, ali oni svoje osnovne karakteristike, terminologiju i pravne pojmove crpu iz common lawa, koji je kao sistem nastao pre zakona i koji je kao opšteusvojena doktrina dominirao u odnosu na zakone. U tom pogledu zakonodavac se u Americi ne pojavljuje kao suvereni tvorac prava, već je njegov položaj ogranišen činjenicom postojanja common lawa, te je položaj zakonodavca kod donošenja zakona uvek u dijalogu sa common lawom.

Iz takvog položaja i značaja common lawa u američkom sudskom sistemu rezultirao je i položaj suda u odnosu na zakonodavnu delatnost, kao i vršenje poznate sudske kontrole ustavnosti, koja je u američkom ustavnom pravu poznata pod nazivom *judicial review*.

U praksi američkih sudova tako presuđeni predmet, kao precedent uzor je za buduće slučajeve, ali za slučajeve koji budu imali istovetno činjenično stanje.

Međutim, utvrđivanje kod dva slučaja istovetnog činjeničnog stanja postaje u sudskom postupku onaj najvažniji deo posla, za svaku odluku koja se prema common lawu kao precedent uzima za uzor. U

² Ustav SAD od 1787. god., amandman VII od 15. 12. 1791. god.

praksi, dosta često se desi da se činjenična stanja opisuju do takvih tančina da bi se primenom common lawa primenio ili odbio precedent za traženi slučaj. Ali kad je reč o sudskom, precedentu, treba ukazati na to da on važi samo za sudove koji su po rangju niži od onoga čiji se precedent uzima u obzir. Odstupanje od precedenta može da dođe u obzir samo onda (i to, po pravilu, vrlo retko) ako se nepobitnim činjenicama dokaže da je neki precedent nepovoljno rešenje iz socijalnih ili političkih razloga i okolnosti.

Ako se prednje ima u vidu, onda se i lakše može objasniti američko »case law« koje i u sudskom pravu i u ustavnom pravu predstavlja osnovni metod i osnovni izvor prava.

Federalni sudski sistem

Federalni sudski sistem je uspostavljen i funkcioniše na osnovu člana III (odeljak 1) Ustava SAD. Položaj i delatnost federalnih sudova kao i njihova funkcija u ovoj zemlji predstavljaju istovremeno i vrlo delikatan problem federalizma.³

Ustav SAD vrlo kratko i koncizno definiše ona pitanja koja se tiču organizacije federalnog sudstva: prema Ustavu federalni sudski sistem je odgovoran za presuđivanje onih slučajeva koji su predviđeni federalnim ustavom i saveznim zakonom. U takvoj organizaciji federalnog sudskog sistema postoje različiti sudovi koji i različito ostvaruju svoju nadležnost i svoju funkciju.

Na osnovu odredaba US Code, Title 28 1332, za nadležnost federalnih sudova, kad su u pitanju tzv. »diversity of citizenship«, kod svih građanskih sporova određena je vrednost spora preko 10 hiljada dolara ne uračunavajući troškove kamate, i to u sporovima između: a) državljana pojedinih država SAD i b) između državljana SAD i neke druge države.

U okviru federalnog američkog sudskog sistema postoje tri osnovne vrste sudova:

1. *Federalni oblasni sudovi* (District courts)
2. *Federalni sudovi apelacije* (The federal courts of appeals)
3. *Vrhovni sud SAD* (The Supreme Court of the United States).

Federalni oblasni sudovi (Federal district courts)

Federalni oblasni sudovi sude u okviru federalnog sudskog sistema na osnovu federalne, kao generalne (opšte) nadležnosti. Sjedinjene Države danas imaju 86 ovakvih oblasnih sudova u 50 njenih država. Posebno od ovih a s istom nadležnosti, »district« sudovi postoje i u Puerto Ricou, kao i u okrugu Columbia, tako da u SAD ukupno ima 88 federalnih district sudova.

³ William O. Douglas »We the Judges« (str. 45).

Shodno veličini i broju stanovnika, ovi sudovi su uspostavljeni različito u pojedinim državama SAD, ali tako da svaka država ima *najmanje jedan* oblasni sud, ima državica i sa po 2, 3, pa i 4 ovakva oblasna suda.

U sastavu ovih sudova nalazi se najmanje 1 sudija, ali u većim okruzima, odnosno oblastima(districtima) gde je veći broj predmeta, kao i gde je veći broj predmeta veće vrednosti, može biti i više sudija, i to 10—20 sudija, tako da se danas u ovim sudovima nalazi oko 320 sudija.

Sud u okrugu Columbia (The District of Columbia)

U skladu sa odredbama Ustava SAD, Kongres SAD ima isključivu suverenost nad okrugom Columbia. Kongres je na osnovu takvog ovlašćenja i uspostavio ovu vrstu federalnog suda. Ovaj sud u okviru uobičajene federalne nadležnosti i odlučuje o predmetima koji se odnose na rešavanje brojnih slučajeva iz lokalnih sporova, na razvode brakova, kao i na kriminalitet u okviru njegove nadležnosti, a vrši i reviziju odluka federalnih administrativnih službi. Odluke ovih sudova mogu biti apelovane, odnosno mogu biti napadane pravnim lekom za reviziju, u kojim je slučajevima nadležan Vrhovni sud SAD, jer se na odluku oblasnih sudova može uložiti žalba i kod Vrhovnog suda SAD. Zato u districtu Columbia i postoje dva ovakva suda, od kojih jedan pored redovne ima i proširenu lokalnu nadležnost.

Federalni sudovi apelacija (The federal courts of appeals)

Okružni sudovi apelacije (Circuit courts of appeals)

U okviru nadležnosti ovih sudova, a u sastavu federalnog sudskog sistema, u Americi postoji jedanaest okružja ovih »circuit« sudova. (Ovde je jedan od njih na teritoriji districta Columbia, što znači da su Sjedinjene Američke Države po mesnoj nadležnosti ovih sudova podeljene na 11 područja). Broj sudija u svakom od ovih 11 sudova je različit i varira od 3 do 9 u svakom pojedinom »circuit« sudu. Ovi sudovi, kao apelacioni, nadležni su da rešavaju po žalbama protivu odluka federalnih »district« sudova, koji su odlučivali u prvome stepenu, izuzimajući one predmete koji su u apelacionom postupku predviđeni kao isključiva nadležnost Vrhovnog suda.

Kao apelacioni sudovi, oni su ovlašćeni da rešavaju o odlukama drugih federalnih administrativnih organa. Tako su u mnogim slučajevima presude apelacionih »circuit« sudova konačne.

Međutim, u okviru svoje nadležnosti, izvesne slučajeve za koje su stvarno nadležni sudovi apelacije može rešavati i sam Vrhovni sud SAD, ako su ti slučajevi tako komplikovani i imaju takav pravni značaj da bi o njima odluku trebalo da donese Vrhovni sud SAD.

Specijalni sudovi (Special courts)

U okviru federalnog sudskog sistema, kao sudova apelacije u SAD postoje takozvani specijalni sudovi, koji se vrlo često shvataju i nazivaju kao »ustavni sudovi« ili »zakonodavni sudovi«. Ovi specijalni apelacioni sudovi, primenjujući Ustav i zakone SAD kao federalne propise u skladu sa potrebama pojavljenih sporova, kao što su sporovi oko patenata (kojih ima veoma mnogo), zatim sporovi oko carina i sl., kao i u čisto vojnim stvarima, — ostvaruju svoju *specijalizovanu nadležnost*, a sve na osnovu čl. III Ustava SAD.

Tako se kao specijalizovani pojavljuju, u okviru federalnog sudskog sistema, sledeći sudovi:

- a) Sud prava SAD (U.S. Court of Claims)
- b) Sud carina i patentnih žalbi (U.S. Court of Customs and Patent appeals)
- c) Sud carine SAD (U.S. Customs Court)
- d) teritorijalni apelacioni sudovi (territorial courts)
- e) Vojni sud apelacije (Court of Military appeals)

Kakva je nadležnost svakog od ovih apelacionih, kao specijalnih sudova federalnog sudskog sistema?

Sud prava SAD (U. S. Court of Claims)

Ovaj sud u svome sastavu ima predsednika i još 4 druge sudije. Sud odlučuje u apelacionom postupku o pravovaljanosti određenih slučajeva i sporova uključujući sporove između pojedinaca, s jedne, i Sjedinjenih Država, s druge strane, kao i o pravima koja se odnose na Kongres i njegove izvršne departmane, izuzimajući penzijska prava. Ovaj sud ispituje sve slučajeve »en banc« u prisustvu svih sudija.

Sud carina i patentnih žalbi (U.S. Court of Customs and Patent appeals)

Sud carina i patentnih žalbi presuđuje one sporove koji proizilaze iz takozvanog »customs laws«. Tako on presuđuje sporove oko patenata, odlučuje po apeliranim patentnim slučajevima (tzv. »trade mark«), kao i drugim pravnim pitanjima i sporovima po nalazima tarifnih komisija, a koje se odnose na nezakonite akte i praksu u trgovini većeg obima i značaja.

I ovaj sud je sastavljen od predsednika suda i još 4 sudije, koji zasedaju i odlučuju u opštoj sednici svih članova suda »en banc«.

Carinski sud SAD (U.S. customs court)

Ovaj sud, kao apelacioni, odlučuje odnosno kontroliše vrednost i pravilnost značajnih carinskih i trgovinskih odluka. Pravilnost naredžbina, dugove i obaveze u vezi s tim, isključujući trgovačku robu.

Carinski sud je sastavljen od 9 sudija uračunavajući i predsednika suda. Sud radi u tri odeljenja sa po 3 sudije.

Teritorijalni sudovi (U.S. territorial courts, U.S. District courts with Federal and local Jurisdiction)

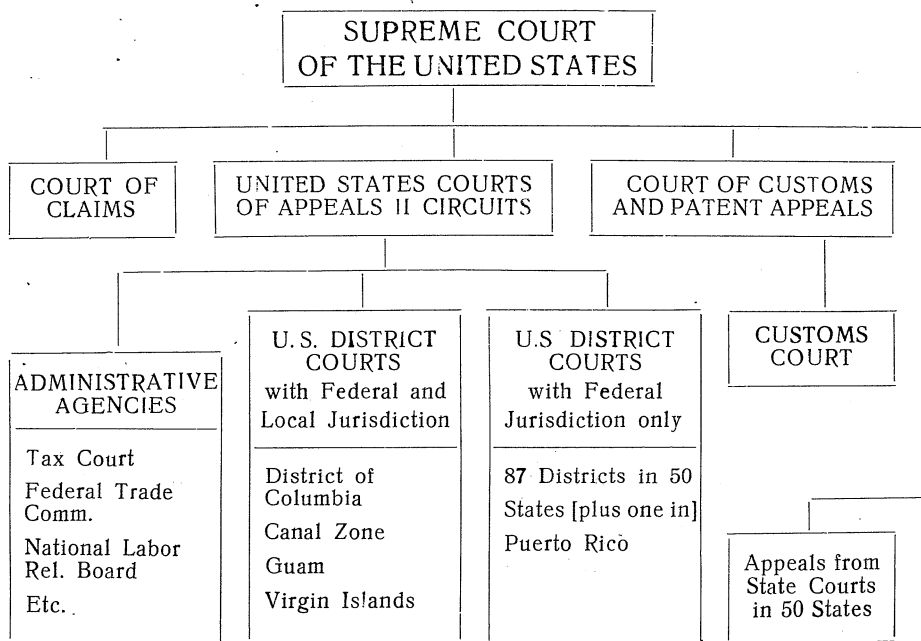
Pored »district« sudova sa isključivom federalnom nadležnošću kojih u SAD-u ima 88, postoje i posebni »district« sudovi koji se zovu još i teritorijalni sudovi — (»Territorial courts«). To su u stvari 4 »district« suda. Prvi u districtu Columbia, drugi u Canal Zone, treći u Guamu i četvrti u Virgin Islandsu.

Pored federalne, ovi sudovi imaju još i lokalnu nadležnost, te donose presude i o lokalnim slučajevima u državicama u kojima oni postoje. Svaki sud ima po jednog sudiju, tako da ih je ukupno 4.

Žalbeni vojni sud (Court of Military Appeals)

Ovaj sud, kao vojni sud apelacije, odlučuje o odlukama administracije u okviru departmana odbrane, a vrši reviziju predmeta vojnih sudova koji su dosuđeni u prvom stepenu.

Američki federalni sudski sistem

(Shema Joseph F. Spaniola, Jr. H. R. Doc. No. 180, 88 th)

Vrhovni sud SAD (Supreme court of the United states)

Shodno ustavu SAD koji je donet na Filadelfijskoj konferenciji 1787. godine, kao i posle toga usvojenim Zakonom o pravosuđu na Kongresu Sjedinjenih Država 1789. (The Judiciary Act) ustanovljeno je onda 13 okružnih sudova (district courts) tri oblasna suda (circuit courts) i jedan Vrhovni sud (The Supreme court). U to vreme Vrhovni sud SAD imao je jednog predsednika i 5 sudija Vrhovnog suda. Oblasni (circuit) sud se sastojao od 2 sudije Vrhovnog suda i jednog sudije okružnog, odnosno oblasnog suda.

Zadatak sudije Vrhovnog suda bio je:

a) da sa ostalim sudijama Vrhovnog suda rešava slučajeve vezane za odluke Kongresa, takozvane kapitalne slučajeve;

b) da radi u oblasnom (Circuit) sudu unutrašnjosti sa ostalim sudijama Vrhovnog suda i jednim sudijom okružnog (district) suda, kao i da rešava slučajeve koji su pred »circuit« sudom kome je sudija Vrhovnog suda specijalno pridodat. SAD su onda bile podeljene na 3 oblasti što je bilo od uticaja na to da se Vrhovni sud sastojao od po 2 sudije iz svake oblasti. Sudije su onda bile birane prema teritorijalnom, odnosno delegatskom principu.

Teritorijalni momenat kod izbora sudije u ovo vreme bio je od odlučujućeg značaja prilikom svakog takvog izbora sudije.

Neposredno posle objavljivanja Zakona o pravosuđu (Judiciary Act) iz 1789. godine, od strane predsednika SAD Washingtona bio je imenovan Vrhovni sud, čiji je onda predsednik bio *John Jay* iz Njujorka kao sudija Vrhovnog suda.

Godine 1793. Vrhovni sud u Americi je utvrđivao načelno i pojmovno odnose između pojedinih državnica unutar SAD kao savezne države, i to na slučaju spora države Georgia-e kao tužene države. Na osnovu ove odluke se videlo da pojedini građani druge državnice mogu pred saveznim sudom tužiti pojedinu državu.

Osamdesetih godina prošloga veka, tj. 3 godine posle donošenja Ustava SAD, Vrhovni sud SAD nije imao veliki broj predmeta, ali kasnije su se pojavljivali sve ozbiljniji i komplikovaniji predmeti različite vrste, a iz nadležnosti Vrhovnog suda.

Dvadesetog januara 1801. godine Predsednik SAD Adams je za sudiju Vrhovnog suda SAD imenovao John Marshalla iz Virdžinije, koji je sve do današnjeg dana u istoriji Vrhovnog suda Amerike ostao kao najpoznatiji sudija i pravnik koga je Amerika uopšte imala. Za vreme njegovoga rada kao sudije i kao predsednika Vrhovnog suda bilo je doneto nekoliko izuzetno važnih odluka Vrhovnog suda koje su do današnjeg dana ostale za sudsku praksu ove zemlje od velikog značaja. To je bilo od uticaja i na sudski i ustavni sistem i uopšte na pravni sistem SAD.

Dugogodišnja praksa predsednika Marshalla i odluke donete dok je on bio predsednik suda bile su od posebnog uticaja na jačanje sudske vlasti, a posebno u sistemu kontrole ustavnosti i zakonitosti.

U istoriji Vrhovnog suda SAD ipak problemi ustavnosti bili su od najvećeg značaja među problemima kojima se bavio ovaj Sud, koji je u svemu funkcionisao i kao ustavni sud.

Stvarna nadležnost Vrhovnog suda SAD

Ustav SAD, određujući stvarnu nadležnost sudova, odredio je i nadležnost Vrhovnog suda u članu III odeljku 2. Tako, između ostalog, u ovom članu se kaže:

»Sudska vlast će se proširiti na sve slučajeve po zakonu i pravičnosti, koji proističu iz ovog Ustava, zakona Sjedinjenih Država i ugovora zaključenih ili koji će se zaključiti po njihovom ovlašćenju;

— na sve slučajeve koji se tiču ambasada, drugih diplomatskih predstavnika i konzula;

— na sve slučajeve admiraliteta i pomorskog prava;

— na sporove u kojima su Sjedinjene Države stranka;

— na sporove između dveju ili više država;

— između jedne države i građana neke druge države;

— između građana raznih država;

— između građana iste države, koji polažu pravo na zemljište na osnovu koncesija dobijenih od drugih država; i

— između jedne države ili njenih građana i stranih država, građana ili podanika«.

Međutim, iako Ustav SAD nije precizno odredio nadležnost svakog pojedinog federalnog suda, on je time dao Kongresu ovlašćenje da, u okviru Ustavom date nadležnosti za federalne sudove, svakome pojedinačno može određivati njegovu stvarnu nadležnost.

Ali Ustavom su ipak dati u izričitu nadležnost Vrhovnom sudu SAD sporovi između dveju ili više američkih država, kao i sporovi u kojima se kao jedna strana pojavljuje ambasada ili diplomatski predstavnik strane vlade.

Član III Ustava SAD u odeljku trećem, povodom nadležnosti Vrhovnog suda, kaže: »u svim slučajevima koji se tiču ambasadora i drugih diplomatskih predstavnika i konzula, i onima u kojima je neka država stranka, Vrhovni sud će suditi u prvom stepenu. U svim drugim gore pomenutim slučajevima, Vrhovni sud će rešavati po žalbi kako u pogledu primene prava tako i u pogledu činjenica, sa onim izuzecima i prema onim propisima koje Kongres donese«.⁴

Prema Judiciary Actu od 1789. godine član 25, Vrhovni sud SAD je nadležan za razmatranje, poništavanje ili potvrđivanje odluka vrhovnih državnih sudova, kojim bi se odlukama osporavala važnost saveznog ugovora, odnosno nekog saveznog zakona ili propisa, kao i potvrđivala važnost neke odluke državnog suda protivu koje je poveden spor kao odluke koja je suprotna Saveznom ustavu, odnosno Saveznom zakonu i ugovoru. To može biti i u slučaju kada se ostvaruju prava,

⁴ Član III, odeljak II, stav II Ustava SAD.

kada se neka od stranaka u sporu pozove na ustavne odredbe ili druge savezne zakone ili propise.

Pokretanje spora povodom ustavnosti nekog saveznog postupka, odnosno odluke jedna od zainteresovanih stranaka u sporu može učiniti kod nadležnog federalnog suda. Ukoliko u prvostepenom postupku kod nadležnog federalnog suda bude odbijen takav zahtev, onda u drugom stepenu, po žalbi, odlučuje Viši federalni sud sve do Saveznog vrhovnog suda SAD. Vrhovni sud SAD uvek odlučuje u poslednjoj instanci i njegove su odluke konačne.

Nadležnost Vrhovnog suda SAD utvrđuje i »United States Code« paragrafom 1251 prema kome se *isključiva* i *prvostepena* nadležnost Vrhovnog suda SAD utvrđuje:

1. a) u svim sporovima između dve i više država;

b) u svim tužbama ili postupcima protiv ambasadora ili drugih opunomoćenih ministara stranih država, njihovih ukućana ili posluge, koji ne bi bili protivni međunarodnom pravu.

2. Prvostepena neisključiva nadležnost Vrhovnog suda SAD;

a) u svim tužbama ili postupcima započetim od strane ambasadora ili drugih opunomoćenih ministara stranih država ili u kojima su konzuli ili vice-konzuli stranke;

b) u svim sporovima između Sjedinjenih Država i neke od država;

c) u svim tužbama ili postupcima protivu građana druge države ili protivu stranaca.⁵

U okviru stvarne nadležnosti Vrhovnog suda SAD je, svakako, njegova nadležnost u okviru sudske kontrole ustavnosti i zakonitosti akata ili, kako je u Americi obično nazivaju, »judicial review«.

Sudska kontrola ustavnosti akata zakonodavnih i drugih organa tekstem Ustava SAD izričito, istina, nije data. Ta nadležnost Ustavom nije izričito data niti kod ocene usklađenosti zakona pojedinih država SAD sa Ustavom SAD niti kod ocene ustavnosti zakonodavnih akata zakonodavnog tela. Međutim, u celokupnoj delatnosti Vrhovnog suda SAD je ipak najznačajnija njegova funkcija, bila i ostala, u pitanjima sudske kontrole ustavnosti i zakonitosti, odnosno u pitanjima »judicial review«, u kojoj se funkciji Vrhovni sud iako ne formalno, ali faktički pojavljivao ili pojavljuje kao ustavni sud.

3. a) U sudskoj kontroli ustavnosti i zakonitosti, kod Vrhovnog suda SAD može se podići žalba Vrhovnom sudu (writ of error), i to protivu konačnih presuda vrhovnih sudova država iz sastava SAD, ako se osporava pravovaljanost određenog zakona ili ugovora Sjedinjenih Država, a odluka je Vrhovnog (državnog suda ili suda država) protivvaljana.

b) ako se osporava važenje zakona jedne od država iz sastava SAD zbog toga što se prigovara da je taj zakon u suprotnosti sa Ustavom SAD, odnosno u suprotnosti sa ugovorima ili zakonima SAD, a odluka je u prilog važenja.

⁵ U. S. Code, Title 28 Judiciary and Judicial Procedure, 1952 Edition.

c) ako se dovodi u pitanje važenje Ustava ili zakona SAD, a odluka je protivu važenja toga Ustava, odnosno prava na osnovu Ustava.

U svim gore navedenim slučajevima može se podići žalba kod Vrhovnog suda SAD (writ of error), po kojoj Vrhovni sud može doneti odluku kojom će se presuda državnog suda (vrhovnog suda države) preinačiti i označiti izvršenje presude Vrhovnog suda SAD.

U vezi sa napred iznetim, razumljivo je što nadležnost Vrhovnog suda SAD u kontroli ustavnosti i zakonitosti zakonskih akata posle Judiciary Acta s vremenom proširivala, tako da je početkom XIX veka tu svoju nadležnost Vrhovni sud SAD proširio i na slučajeve pomorskog prava, kao i na slučajeve različitog državljanstva.⁶

Sudska kontrola ustavnosti (judicial review) u nadležnosti Vrhovnog suda SAD

Kao što smo iz napred iznete strukture sudova videli, Sjedinjene Američke Države nemaju odvojene i samostalne ustavne sudove. Međutim, sudska kontrola ustavnosti u ovoj zemlji vrši se u okviru postojećeg sudskeg sistema u kome Vrhovni sud SAD, kao federalni sud, u vršenju ove funkcije ima dominantan položaj.

Iako je Vrhovni sud SAD sud opšte nadležnosti, može se sa sigurnošću reći da je ovaj sud u isto vreme i ustavni sud federacije. Bogata praksa ovoga suda u vršenju sudske kontrole ustavnosti stavlja ovaj sud u red onih sudova koji u ovoj funkciji ima najstariju i najbogatiju praksu. Brojni slučajevi akata koji su u XVIII, XIX i XX veku bili predmet sudske kontrole dali su ovome sudu izuzetno veliki autoritet kao sudu čije su odluke postale izvor prava, a posebno, najširi izvor ustavnog prava. Revizija akata zakonodavnih i izvršnih vlasti u kojem je postupku Vrhovni sud, u faktičkom položaju ustavnog suda, imao da se pojavljuje kao zaštitnik Ustava, dala je veliki ugled pravosudnoj funkciji u ovoj zemlji i sudu uopšte.

Međutim, u ranijoj pa i savremenoj teoriji ustavnog prava SAD, još uvek stoji otvoreno pitanje, koje izaziva interesovanje velikog broja pravnika, a to je: Da li je Ustav Sjedinjenih Država dao Vrhovnom sudu SAD takvo ovlašćenje da može vršiti sudske kontrole ustavnosti (judicial review)? Nije li to, pitaju se mnogi pravници, ustavno prekraćenje koje je Vrhovni sud SAD sebi dozvolio, protivno Ustavu, dajući sebi pravo da vrši kontrolu zakonodavnih akata, odnosno kontrolu zakonodavne vlasti?

U skladu s tim pitanjem, smatramo da je potrebno da se u osnovnim crtama zadržimo na različitim teorijama koje su za ili protiv ove nadležnosti Vrhovnog suda u Americi.

Ustavne i političke osnove za vršenje kontrole zakonodavnih akata od strane Vrhovnog suda

Prvi i osnovni principi formulisani kao osnova u američkoj doktrini sudske kontrole ustavnosti (judicial review) bili su:

⁶ U predmetu Fletcher protivu Pecka (1810) Vrhovni sud je prvi put proglasio zakon jedne države protivustavnim.

Prvo, da je Ustav, pisani zakon, u suštini fundamentalno pravo i kao takvi najviši pravni akt u federaciji pa i najviši akt za zakonodavnu i svaku drugu vlast.

Drugo, da je zakonodavna vlast, kao i vlast drugih uprava i odeljenja »governmenta« ograničena odredbama Ustava, koji toj vlasti, u okviru sistema podele vlasti, daje jasne i određene ingerencije; te da zakonodavna vlast funkcioniše i deluje samo onoliko koliko je Ustavom ovlašćena, odnosno da njena vlast proističe iz Ustava.

Treće, da se sudije u svojoj praksi; moraju *oslanjati na snagu propisa pisanog Ustava*, kao vrhovnog i fundamentalnog zakona, te su sudije primenjujući pravo dužne da akte zakonodavne i izvršne vlasti, ukoliko su ovi u sukobu sa Ustavom, usklade, odnosno dovedu u sklad sa Ustavom.

Ovi principi u pogledu položaja suda i sudija su s vremenom stvarali različite aplikacije u teoriji američkog prava i vršili odgovarajući uticaj na samo američko pravo. Međutim, ovi principi su sve više dobijali značaja i podršku u američkoj pravnoj praksi, kao i u pravnim mišljenjima.

Sud kao interpretator Ustava i zaštitnik fundamentalnog prava

Pisani Ustav, kao fundamentalni zakon, postao je osnova za shvaćanje i za položaj svih drugih akata koji su doneti na osnovu Ustava. U skladu s tim, sudovi su bili dužni ne samo da interpretiraju nego i da primenjuju i osnovne zakone. Pošlo se od toga da je pisani ustav kao superiorno i fundamentalno pravo samim tim i superiorniji akt negoli akt zakonodavne vlasti. Sudovi su tako autoritativni interpretatori prava, te su i dužni da ga definišu i da ga primene.

Taj položaj Ustava u pravnom sistemu zemlje, kao fundamentalnog zakona i prava na osnovu koga se zasnivaju funkcije drugih vlasti (zakonodavne i izvršne), kao pisanog, sadržajnog i izvanrednog dokumenta, — dao je dokritni (judicial review) sudske kontrole jedinstveni značaj u SAD, a samim tim uzdigao se i položaj suda u odnosu na čitav pravni poredak. Zakonodavna vlast ne stvara niti izražava suverenitet, nego je ona u smislu ove doktrine podređena njemu. Narod je taj koji uspostavlja osnovno pravo — (fundamentalno pravo) u pisanom ustavu, te vlast zakonodavca proizlazi iz ustava i egzistira na osnovu ustava. Zakonodavna vlast, prema tome, nema pravo niti ovlašćenje da može prekršiti ustav u osnovnim i ustavom utvrđenim i garantovanim pravima na slobode naroda i građana. Zakonodavna vlast bi prema duhu ustava bila definisana i ograničena, što je suština i bitno za karakter sudske kontrole ustavnosti i zakonitosti. To bi u osnovi i bio razvitak supremacije pravosuđa, što je svojstveno u SAD, a što je bio i ostao princip sa posebnim mestom u američkom ustavnom pravu.

Na osnovu Judiciary Acta Vrhovni sud SAD je bio ovlašćen da, u funkciju sudske kontrole ustavnosti, donosi odluke o saglasnosti zakona pojedinih država-članica sa propisima federacije:

a) u slučaju ako je neki vrhovni sud države-članice oglasio neki državni zakon protivustavnim;

b) ako je vrhovni sud države-članice oglasio neki zakon države-članice protivnim ostalim propisima federacije. Vrhovni sud je u ovom pogledu svu nadležnost stekao, ali posle 1914. godine kada je počeo da odlučuje i o svim odlukama vrhovnih sudova država-članica ukoliko je bio povređen bilo koji savezni propis, a ne samo Savezni ustav.⁷

Popularnost doktrine »judicial review« bila je posebno istaknuta 1786. godine u stavovima sudije Cushinda, koji je ukazao i ignorisao pojedine akte parlamenta, kada je Cokeova teorija bila definisana pre sastanka i federalne konferencije u Filadelfiji. Već 1786. počinje se sa predlozima da zakonodavstvo počiva na Ustavu i neki su zakonodavni akti bili oglaseni za protivustavne. Prema Cokeovoj doktrini, »posao je suda da oceni šta je ustavno, a šta protivustavno.«⁸

Međutim, najstariji protagonist sudske kontrole ustavnosti i zakonitosti u istoriji SAD je, svakako, ondašnji predsednik Vrhovnog suda SAD Marchall, koji je doktrinu »judicial review« definisao i u praksi primenio kao princip federalnog prava i zakona. Od tada je taj princip prihvaćen kao vrlo efikasan, kao princip za budućnost, kao princip koji proizilazi iz same prirode i karaktera pisanog ustava. Na osnovu toga, Vrhovni sud SAD, može da razmatra protivustavne savezne zakone, kao i akte drugih saveznih organa u skladu sa ustavom federacija, a po istom osnovu, državni sudovi (vrhovni sudovi pojedinih država) imaju da razmatraju protivustavnost državnih zakona sa ustavom konkretne države.

Već 1803. godine bilo je usvojeno u federalnim sudovima, kao i u najvišim, odnosno vrhovnim sudovima država, da je *pisani ustav* bio mandator direktive ili još bolje *uputstvo* i pravac odlučivanja sudijama, kao osnova za razmatranje protivustavnih i protivzakonitih akata, razmatranih na osnovu ustava.

Ti principi još onda su bili izgrađeni u obliku sledećih argumenata:

a) narod, kao suveren, uspostavlja ultimativno pisane granice zakonodavstva u prirodi njegovih osnovnih prava;

b) svi akti suprotni ovim ograničenjima nisu zakoni i nisu pravo;

c) šta je zakonito, a šta je protivzakonito (šta je ustavno a šta je protivustavno) — nadležnost je suda da odluči i da odredi, jer je u prirodi deklarisanih zakona da sudstvo izjavi i odluči šta je u sklopu i šta je u skladu, odnosno šta nije u skladu sa pisanim ustavom.

⁷ I pored ove nadležnosti Vrhovnog suda SAD u vršenju sudske kontrole ustavnosti, kad su u pitanju ocena usklađenosti akata države — članice sa Ustavom dotične države, u principu, ostala je nadležnost vrhovnog suda dotične države—članice.

⁸ Brinton Coke, *Judicial Power and Unconstitutional Legislation*, (Philadelphia, 1893).

Sudska kontrola zakonodavnih akata (judicial review) bila je držana za osnovnu teoriju, odnosno »za ataše pisanog ustava«, od koje je svaki nadležan sud, odnosno sudija donoseći presude morao da pođe.

Predmet sudske kontrole ustavnosti u nadležnosti Vrhovnog suda SAD su svi zakoni i podzakonski propisi, kao što su ustavni amandmani zatim ustavi država-članica, kao i svi pojedinačni zakonodavni akti, akti izvršnih organa i sudske odluke nižih sudova.

Opozicione teorije i praksa protivu sudske kontrole (judicial review)

Ni do najnovijih dana, među mnogobrojnim pravnicima (naročito među onima koji su van pravosuđa) u pogledu teorije sudske kontrole ustavnosti ne postoji identičan stav.

Opozicija sudskoj kontroli zakonodavnih akata bila je u ovoj zemlji izražavana u različitim vidovima:

1. Shodno ustavnoj i izgrađenoj engleskoj praksi i, prvenstveno, običajima (jer pisanog ustava u Engleskoj nije bilo), u državama u vreme i pre stvaranja SAD, tj. pre Filadelfijske konferencije zakonodavna vlast je bila vrhovna vlast na koju se gledalo kao na svojinu »Governmenta«.

2. Ustav je bio gledan kao emancipacija kroz zakonodavnu vlast, stvoren za okvir i potrebe »Governmenta« i od strane zakonodavne vlasti. U suštini, prema ovome shvatanju, Ustav nije stavljen iznad nego ispod zakonodavne vlasti.

Prema stavu i shvatanju James Madisona, sud ne bi trebalo da ima ovlašćenja da vrši kontrolu zakonodavnih akata. Ali on je smatrao da sud ne bi mogao da odlučuje o pravima koja su data Ustavom, nego o kojima je on smatrao. Sva sporna pitanja u vezi sa Ustavom, prema njegovom shvatanju trebalo bi dati zakonodavnoj vlasti. Po njemu, ova nadležnost je više odgovarala prirodi i funkciji predsednikove vlasti, odnosno predsedničkom sistemu. Zato je on bio protagonista shvatanja da bi akt označen kao protivustavan mogao da bude sa mnogo više garantija i prednosti razmatran u nadležnosti zakonodavne vlasti, odnosno u okviru jednog specijalnog »councila«, odnosno jednoga saveta kao specijalnog i posebnog tela »Governmenta«.

Opozicione teorije u odnosu na sudsku kontrolu zakonodavnih akata (judicial review) bile su izražene još i u sledećem:

a) Ustav, kao najviši zakon, mora da bude uspostavljen kao fakt, kao činjenica da je on *Ustav države*, državne vlasti. U slučaju sukoba pojedinih akata sa ustavom, samo bi zakonodavna vlast mogla da reši spor u odnosu na ustav. U skladu sa ovakvim shvatanjima, sudija Gibson je definisao ustav kao jedan akt ekstraordinarnog zakonodavstva kod koga je »narod uspostavio strukturu njegovih uprava«.

b) Pored pisanog ustava, sudstvo nije potrebno u kontroli zakonodavnih akata i nije neophodno kao pouzdan faktor, u principu pisanog ustava.

c) Zakonodavni akti su akti *ipso facto*.

d) Protivustavnom zakonu bi trebalo uskratiti izvršnost.

e) Ustav i prava zakonodavstva mogu da dođu u koliziju, ali to ne daje pravo sudu da odlučuje o tome šta je ustavno a šta je protivustavno.

Pored ovih napred iznetih, postoje i druga brojna shvatanja, koja se pojavljuju kao opozicija sudskoj kontroli ustavnosti zakonodavnih akata.

U vezi sa napred iznetim izlaganjem i shvatanjima sudske kontrole ustavnosti moglo bi se zaključiti sledeće:

Uloga suda u vršenju kontrole ustavnosti zakonodavnih akata se vrlo često poziva i na definiciju bivšeg predsednika Vrhovnog suda Johna Marshalla, koji je tvrdio da je ova vrlo snažna i uticajna funkcija sudstva, te je, prema njemu, zakon ono što sud bude rekao.

Ali sudska kontrola ustavnosti i zakonitosti još iz XVIII veka bila je shvaćena u ovoj zemlji na odgovarajućem položaju i odnosu zakonodavne i izvršne vlasti prema sudskoj praksi. Upravo, pošlo se od toga da zakonodavna i izvršna vlast kao pozitivna vlast, kao vlast koja donosi i primenjuje svoje sopstvene norme može biti zloupotrebljena; i da njena pozicija kao takva za pravni poredak može biti vrlo opasna, jer je snaga vlasti koju poseduje Government velika i može ugroziti osnovna ustavna prava.

Vlast sudova je vlast drugog položaja, vlast iz druge ruke ili vlast regresije, vlast koja posteriorno primenjuje pravnu normu i u tom pogledu ona za pravni poredak postaje manje opasna i manje rizična za ugrožavanje ustavnih prava i sloboda nego vlast Governmenta. Dakle, položaj i funkcije suda su takvi da ga čine manje pristrasnim i zainteresovanim negoli što je to (zbog položaja) slučaj sa zakonodavnom i izvršnom vlašću. Sudovi nisu zainteresovani za konkretna rešenja u pitanju kao što je Government zainteresovan. U tom smislu se i pružaju argumenti za sudsku kontrolu zakonodavnih ataka. Na taj način, sud je, prirodno, kao nezainteresovano telo izolovan od operative, jer on nije operativna vlast i na taj način on je, prirodno, više izolovan negoli bilo koja služba Governmenta.

U sistemu podele vlasti, sud se pojavljuje kao *neutralna vlast*, kao arbitar između zakonodavne i izvršne vlasti, odnosno arbitar između Ustava SAD i drugih vlasti koje se u donošenju svojih akata budu opoziciono postavile prema Ustavu. Ali ako nastanu sukobi između viših i nižih vlasti, između zakonodavne i izvršne vlasti, između vlasti savezne države i vlasti državnice, ako one međusobno ne budu rešile taj sukob, — onda bi na osnovu Ustava sudstvo imalo da pokrene inicijativu da se spor reši u okviru samih zakonodavnih tela, ako bi to bilo moguće.

U tom slučaju je prihvaćeno stanovište da bi sudska kontrola u okviru savezne države trebalo da bude u nadležnosti najvišeg suda, Vrhovnog suda, koji bi na bazi Ustava poništavao sve protivustavne akte, budući za to isključivo nadležan. Sudska kontrola ustavnosti je tako postala logična i moguća posledica ustavnosti, što je proizlazilo iz same prirode i duha Ustava.

Zbog činjenice da Ustav polazi od podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, odnosno da Ustav deli vlast, postaje neophodno, da jedna, odnosno sudska vlast bude ta koja će zbog prekoračenja njihovih ustavnih ovlašćenja obuzdati i sprečiti jednu od ovih dveju vlasti i da za protivustavnu primenu sile i zakona ove vlasti odgovaraju sudu.

Još dva posebna rezona u tom smislu postoje za primenu sudske kontrole ustavnosti od strane Vrhovnog suda SAD, a to su:

Prvo, Vrhovni sud postaje pravni arbitar i njegova relativna nezainteresovanost u sporu između zakonodavne i izvršne vlasti, i drugo (prema interpretaciji pojedinih američkih pravnika), Ustav ne predviđa druge metode za rešavanje sporova na pitanju ustavnosti.

Marbury v. Madison

Najvažniji u američkoj ustavnoj sudskoj praksi, kao najviše pominjan i uziman za primer u praksi sudske kontrole ustavnosti Vrhovnog suda SAD, bio je i ostao slučaj Marbury protiv Madsona. Na osnovu ovoga slučaja su u američkoj teoriji ustavnog prava stvorene posebne doktrine, te se kao ovaj slučaj nijedan drugi tako ozbiljno nije shvatio. Slučaj Marbury v. Madison je i danas jedna osnova na kojoj se uspostavlja američka pravna praksa i nema pravnog pisca ili knjige koja se u Americi bavi problemom ustava ili sudske kontrole a ne zasniva svoju temu razmatranja na slučaju Marbury v. Madison.

Slučaj je bio predmet spora kod Vrhovnog suda SAD još 1803. godine. Tada je Vrhovni sud *prvi put* u svojoj istoriji proglasio jedan akt Kongresa protivustavnim aktom i time utvrdio svoje mesto u sistemu vlasti, mesto jednog nadležnog organa za vršenje sudske kontrole ustavnosti.

Sušтина spora u ovome slučaju sastojala se u tome što je William Marbury za vreme vladavine administracije predsednika SAD Adamsa bio naimenovan za mirovnog sudiju (justice of the peace). Kasnija administracija, posle Adamsa, nije htela da izvrši ovu odluku o imenovanju Williama Marburya tj. nije mu htela dostaviti odluku o njegovom postavljenju na dužnost »justice of the peace«, da se ta odluka ne bi mogla izvršiti.

Prema Marburyovoj tezi, Vrhovni sud je imao pravo da putem »mandamus acta«, kao posebnog pravnog sredstva, naredi izvršenje ove ranije odluke. Marbury je dokazivao da je Judiciary Act iz 1789. godine dao pravo Vrhovnom sudu da rešava ovakve sporove.

U polemici oko ovoga slučaja, nova administracija je protivno tvrdila da to pravo niti Ustavom niti Judiciary Actom nije bilo dato Vrhovnom sudu.

Vrhovni sud pod predsedništvom Johna Marshalla (koji je posle ove odluke stekao veliku slavu) prihvatio je nadležnost Vrhovnog suda i odluku Kongresa proglasio za protivustavnu. U ovom slučaju, Vrhovni sud je pošao od toga da je, posle Ustava i Judiciary Acta, prošireno ovlašćenje Vrhovnog suda, zbog čega je i na osnovu čega je Vrhovni sud oglasio kongresni akt protivustavnim.

Kod utvrđivanja nadležnosti za vršenje kontrole ustavnosti mogla bi se istaći kao osnovna sledeća tri principa:

1. Sudovi imaju vlast sudske kontrole;
2. Ustav SAD je glavni (vrhovni) zakon u zemlji;
3. Originalna nadležnost Vrhovnog suda ne može biti menjana običnim zakonom od strane Kongresa.

I posle slučaja *Marbury v. Madison* utvrđujući sudsku kontrolu ustavnosti Vrhovni sud SAD vrlo često polazi od odredaba Ustava SAD, koji u stavu drugom člana 6 kaže: »ovaj Ustav i oni zakoni Sjedinjenih Država koji će sve od sada donositi, svi sklopljeni ugovori ili oni koji će biti sklopljeni u ime Sjedinjenih Država biće vrhovni zakon zemlje; sudije u svakoj državi biće obavezni da ih poštuju, čak i u slučaju da time dolaze u sukob ma u čemu sa Ustavom ili zakonom bilo koje države.«¹⁰

Vrhovni sud kao politička institucija

Vrhovni sud SAD, kao sudska institucija na terenu čiste zakonitosti i sudske prakse, odnosno na terenu primene prava, nesumnjivo se javlja i kao politička institucija. Mada je teško precizno i potpuno odvojiti bilo definicijom bilo vremenom liniju od koje se ipak, sam položaj Vrhovnog suda (njegove ingerencije i ustavna ovlašćenja da daje završnu ocenu akta drugih branši (druga struka), i to zakonodavnih i upravnih organa, odn. saveznih zakona i ovoga što bi bila njihova primena u praksi) od posebnog je značaja i za sam karakter suda kao političke institucije. Zato su mnogi sporni događaji bili predmet razmatranja Vrhovnog suda. Pravna sposobnost Vrhovnog suda odnosi se na sve slučajeve koji proizilaze iz ustavnog ovlašćenja, kao što su sporovi u kojima se SAD, kao savezna država, pojavljuje između dve ili više država-članica (čl. 55 Ustava). Tu se sud pojavljuje kao organ koji u sporu, primejujući ustavne odredbe, daje ton određenom spornom pitanju o odnosu federacije i jedne unitarne državnice unutar savezne države. Sud, ustvari, u tome slučaju, finalnom odlukom u vidu presude daje *legalnu formu* rešenju spornog pitanja.

Ali, ako se danas ocenjuje položaj i praksa vrhovnog suda jedne države koja u uslovima kapitalističkog sistema postoji 180 godina, onda se mora imati u vidu da je sud, u sistemu »podele vlasti« u kome je on zauzeo dominantno mesto u odnosu na ostale dve vlasti, svojim odlukama postao glavni izvor ustavnog prava. Sudska praksa kao izvor ustavnog prava, a posebno praksa vrhovnog suda, na bazi zaista brojnih slučajeva stvorila je ustavno pravo u ovoj zemlji. U tom pogledu, makar da su pitanja strogo procesnog i pravnog karaktera bila

⁹ U tumačenju ovog principa originalna nadležnost Vrhovnog suda ne može se menjati običnim (prostim) zakonom, jer je to Ustavom utvrđena nadležnost. Međutim, apelaciona nadležnost bi mogla biti menjana od obične zakonodavnosti. U vezi s tim, uzima se slučaj *Mc. Cardlea*, koji je bio raspravlján kod Vrhovnog suda SAD 1869. godine (7 Wallacer 506/1869.).

¹⁰ Ustav SAD čl. VI, st. 2.

predmet rasprave na sudu, ona su sticajem prilika, pošto su u životu države postojala kao osnovna pravila ponašanja, nužno postajala i kao politička pitanja.

U razmatranju spornih slučajeva kao političkih pitanja, a u okviru nadležnosti Vrhovnog suda, najznačajniji bi bili sledeći slučajevi:

a) koji se odnose na sporna pitanja između izvršne vlasti i Kongresa, odnosno između izvršne i zakonodavne vlasti;

b) između centralnih uprava (vlade—Governmenta) i pojedinih državnica unutar SAD;

c) između samih pojedinih državnica i

d) između države i pojedinih nacionalnosti, odnosno između države i pojedinca, kao nosioca građanskih i političkih prava. To bi, u stvari, bio sukob između pravnih propisa organa vlasti i prava pojedinaca.

e) U savremnoj pravnoj teoriji SAD vrlo često se u sistemu »podela vlasti« ukazuje na specifičan položaj Vrhovnog suda. Naime, u međusobnom odnosu nezavisnosti i podvojenosti zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, Vrhovni sud ima značajnu ulogu da u neusklađenim odnosima zakonodavne i izvršne vlasti, održi ravnotežu, da balansira odnose između zakonodavstva i egzekutive u okviru federalnog sistema. U ovom pogledu, sud kao zaštitnik ustavnosti i zakonitosti zahteva da se odnosi uravnoteže u skladu sa Ustavom i zakonom i, u tom pogledu, kao posrednik između ove dve branše donosi definitivni stav.

f) Najteži sporovi oko ustavnosti koji su bili predmet odlučivanja i raspravljanja od strane Vrhovnog suda (ujedno i najteži i najdelikatniji posao Vrhovnog suda), jesu svakako oni predmeti i problemi koji su se odnosili na sporove između federalne vlasti i vlasti državnica, odnosno između federacije i pojedinih uticajnih država iz sastava SAD. Takvi mnogobrojni slučajevi, naročito iz doba građanskog rata, bili su od posebnog značaja za jačanje principa ustavnosti. U okviru ovih odnosa, odluke Vrhovnog suda su, u suštini, imale da rešavaju probleme federacije, odnose savezne države prema pojedinim njenim članicama i obratno. U takvim odnosima, tumačeći odredbe ustava, sud je imao da ograničava federalnu vlast i daje veće mogućnosti i prestiž državnica članicama, koje su pokretale ovakve sporove u okviru savezne vlade. U vezi sa napred iznetim treba naglasiti da je u sporovima između federacije i pojedinih državnica 15. amandman Ustava SAD, (koji je ratifikovan 2. februara 1870. godine bio vrlo često predmet spora. Taj amandman se odnosi na položaj nacija, odnosno na ravnotežu i ravnopravnost nacionalnosti i rasa, a glasi: »pravo glasa građana Sjedinjenih Država ne mogu Sjedinjene Države ni ma koja od država uskratiti ili ograničiti zbog rase, boje ili ranijeg robovanja.

Kongres će imati pravo da poštovanje ovoga člana obezbedi zakonskim sredstvima¹¹ Primena ovog amandmana je ostala aktuelna do današnjeg dana.

¹¹ Ustav SAD, amandman XV, odeljak 1 i 2, ratifikovan 2. februara 1870. godine.

g) Poseban politički problem u okviru nadležnosti Vrhovnog suda su svakako odnosi između samih državnica, odn. tužbe i sporovi u kojima se kao tužilac, s jedne, i tuženik, s druge strane, nalaze same državnice, odnosno *država protivu države*. Takvi sporovi pred vrhovnim sudovima su sasvim logični kada se imalo u vidu pod kakvim je istorijskim uslovima stvarana federacija u Americi u drugoj polovini XVIII veka, kao i kakav je bio njihov istorijski put u okviru savezne države. Savezna država Amerike nije nastajala u jednom jednovremenom procesu, u kome bi u istom času sve sadašnje članice savezne države bile u njenom sastvu. Ona je na Filadelfskoj konferenciji 1787. godine usvojila Ustav jednog ograničenog broja državnica, koje su u svome istorijskom razvitku imale dosta sličnosti, ali koje ipak nisu imale identičnu političku i socijalnu istoriju. Kasnije su u sastav federacije ulazile jedna po jedna državnica, da bi ih danas bilo 50. Takve raznolikosti u položaju i stepenu razvitka i političkih odnosa dovodile su i dovode do razumljivih sukoba i sporova pojedinih državnica članica međusobno. Mada je Kongres, kao neka vrsta nadzornika u uspostavljanju međusobnih odnosa među državama, vršio odgovarajuće akcije, ipak je Vrhovni sud bio glavni arbitar u rešavanju ovih odnosa i sporova. U vezi sa ovim problemima odnosa države prema državi, odnosno sporova između jedne države protivu druge države, poseban i čest predmet spora bili su Deveti i Deseti amandman Ustava koji su ratifikovani 15. decembra 1791. godine, a koji glase: »Nabrajanje u Ustavu izvesnih prava ne sme se tumačiti tako, da se spore ili umanje druga prava koja je narod zadržao« (Amandman IX Ustava SAD).

»Prava koja nisu ovim Ustavom data Sjedinjenim Državama niti uskraćena državama, ostavljena su svakoj pojedinoj državi ili narodu«. (Amandman X. Ustava SAD).

Iz prednjih tekstova ustavnih amandmana lako se može zaključiti da su se pojedine državnice međusobno sukobljavale tražeći ona prava koja im je Ustav garantovao.

h) Položaj vlasti (vlasti federacije u odnosu na prava građana) i položaj pojedinaca prema državi i prema vlasti — pred Vrhovnim sudom se u okviru spora pojavljivao kao vrlo delikatan problem, koji se kao takav izražavao jednovremeno i kao politički problem. »Održavanje ravnoteže« u ovim odnosima je za sud i delikatno i suptilno pitanje. Problemi ovakve vrste su naročito bili isticani i bili razmatrani kod Vrhovnog suda za vreme vlade Jeffersona, Jacksona, Lincolna i Franklina Roosevelta, kao predsednika Sjedinjenih Država, zbog njihovog položaja i koncentracije ogromne vlasti na principu predsedničkog sistema kakav je on bio u razvitku individualnog šefa države u ovoj zemlji, a radi obuzdavanja vlasti države, odnosno predsednika SAD kao predstavnika više vlasti. Vrhovni sud je, u smislu ustavnih odredbi, imao da odlučuje i u pogledu individualnih prava iz sporova koji su značili prekoračenje ustavnih ovlašćenja vrhovne vlasti u odnosu na individualna i osnovna politička prava.

Sudije Vrhovnog suda SAD

Vrhovni sud SAD danas ima 9 sudija zajedno sa predsjednikom Vrhovnog suda koje, prema Ustavu, postavlja predsjednik republike uz saglasnost Senata.

Jedanput izabran sudija Vrhovnog suda, stekao je pravo da sudijsku funkciju vrši doživotno. Međutim, postoje izuzeci i specijalne okolnosti u kojima sudiji Vrhovnog suda može prestati sudijska funkcija. To može nastupiti onda kada sam sudija, po svojoj volji zatraži da bude razrešen dužnosti sudije ili kada je sudija sebe diskvalifikovao izvršenim i dokazanim krivičnim delom.

Posle 1863. sudijama Vrhovnog suda je dozvoljeno da se posle navršene 70-te godine života mogu povući sa dužnosti, kao i u slučaju bolesti i nemogućnosti da obavljaju sudijsku dužnost. U ovom poslednjem slučaju oni to mogu učiniti i pre 70-te godine života.

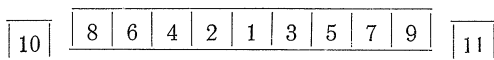
Plata sudije je zagarantovana Ustavom i ona se ni u kom slučaju ne može smanjivati.

Sudije vrhovnih državnih sudova, federalnih apelacionih sudova, kao i sudije Vrhovnog suda SAD imaju specijalni naziv — »justice«, dok se sudije nižih sudova, za razliku od ovih nazivaju »judge«.

Kao što je posebnim pravilima utvrđen postupak i unutarnja organizacija Vrhovnog suda, tako je i raspored sudija za sudijskim stolom za vreme suđenja precizno utvrđen.

Raspored sudija Vrhovnog suda SAD za vreme suđenja.

THE COURT

12

1. Chief Justice Warren

2. Mr. Justice Black

3. Mr. Justice Douglas

4. Mr. Justice Clark

5. Mr. Justice Harlan

6. Mr. Justice Brennan

7. Mr. Justice Stewart

8. Mr. Justice White

9. Mr. Justice Fortas

10. The Clerk's Desk

12. Counsel's Desk

11. The Marshal's Desk

Unutarnja organizacija i funkcija Vrhovnog suda SAD

Pravilima Vrhovnog suda SAD koja su usvojena 12. aprila 1954. godine, sa izmenama od 6. juna 1955. godine, (pravilo 41); 20. juna 1960. godine, (pravilo 63); 19. jula 1961. god. (pravilo 48); 2. oktobra 1961. (pravilo 4); 20. maja 1963. (pravilo 62) — uspostavljena je precizna unutarnja organizacija i funkcija suda, koja je data kao poseban postupak unutar samog suda.

Sednice i vreme suđenja Vrhovnog suda

Pravilima se utvrđuje da zasedanje Vrhovnog suda počinju prvog ponedeljka okotobra meseca svake godine, ali Sud se može sastati i zbog odloženih ili vanrednih zasedanja ako za to postoji potreba. U toku svakog zasedanja Sud objavljuje tačan datum posle kojeg se nijedan predmet neće pretresati, kao i da se ne može podneti radi donošenja odluke za vreme tog zasedanja, osim ako Sud nije zbog posebnih razloga drukčije odlučio (čl. 3. Pravila).

Na kraju svakog zasedanja, svi evidentirani predmeti prenose se za sledeće zasedanje Suda. Vrhovni sud SAD, koga sačinjavaju 9 sudija sa predsednikom suda, ima jednu ustaljenu i poznatu praksu u pogledu vremena održavanja svojih sednica, što je pravilima i praksom utvrđeno u okviru sudskih dana. Tako Sud održava otvorene (javne) sednice svakog ponedeljka od 10 časova pre podne, i to počev od prvog ponedeljka svake godine, a posle toga kada Sud to posebno odredi. U predmetu u kome Sud treba da sasluša navode, dokaze, sednica po pravilu traje od 10 časova ujutru do 12,30 časova po podne, i sednica se na taj način završava u 14 časova i 30 minuta. Isključivo, Sud ne održava pretrese subotom, kao što i ne drži otvorene sednice. U slučaju da Sud nema potreban kvorum za sednicu, prisutne sudije donose odluku o odlaganju rasprave sve dotle dok se kvorum ne popuni.

U izvesnim slučajevima Sud može da ovlasti sekretara suda ili šerifa, koji objavljuje da se Sud povlači ili da se sednica odlaže (čl. 4. Pravila).

Postupak pokretanja tužbi kod Vrhovnog suda

Način i forma predstavki, odnosno tužbi kod Vrhovnog suda regulisani su saveznim pravilima o vremenskom postupku. Međutim, taj postupak pokretanja tužbi, kao i sam oblik tužbe utvrđen je pravilima Vrhovnog suda SAD, te se tužbe imaju uskladiti prema pravilima za vođenje postupka po tužbama kod ovoga suda.

Svakoј početnoj predstavci u makoјoj tužbi koja se pokreće kod Vrhovnog suda, mora da prethodi *molba za saglasnost*, da bi se mogla podneti takva predstavka, s tim što se i molba i predstavka moraju odštampati u skladu sa pravilom 39. Zajedno sa molbom i predstavkom, kao prilog se može podneti i rezime činjenica, odnosno obrazloženje na koje se poziva podnosilac molbe, odnosno tužbe. U tom slučaju, podnosilac prilaže 60 primeraka od svakog dokumenta uz dokaz o uručenju a u smislu propisanih pravila pod brojem 33; ali će se u slučaju kada je kao protivna stranka u predmetu jedna državnica, uručenje izvršiti guverneru ili državnom tužiocu dotične države.

Ako je tako postupljeno, slučaj će se staviti na prvobitni dnevni red kada se sekretaru suda bude podnela molba za saglasnost da se tužba podnese Vrhovnom sudu. Istovremeno, obavezno je plaćanje odgovarajuće takse za stavljanje na dnevni red, kao i radi omogućavanja pojavljivanja pravnog savetnika u korist podnosioca tužbenog zahteva.

Protivna strana može u roku od 60 dana od dana prijema molbe za saglasnost za podnošenje tužbe i potrebnih dokumenata da podnese 60 štampanih primeraka jednog ili više dosijea, kao *odgovor* protiv te molbe, koji bi morao biti usklađen sa pravilom 39.

Pošto se podnese ovaj dosije (ili više dosijea) ili ako je rok u kome se oni mogu podneti istekao, sekretar suda dostavlja molbu Sudu zajedno sa predstavkom i dosijeom. Posle toga, Sud može odobriti ili odbaciti molbu, ili može zatražiti argumente.

Pored toga, mogu se podnositi i dopunske predstavke, kao i voditi naknadni postupak ukoliko to sud bude odlučio.

Povodom svakog procesa pokrenutog protiv jedne od državnica SAD koji je poveo Vrhovni sud po prvobitnoj tužbi, mora se uručiti tuženoj strani uz obaveštenje, i to 60 dana pre roka određenog u tom obaveštenju, a u slučaju da se tuženik posle uručjenja poziva ne odzove sudskom pozivu u određenom roku, tužilac je ovlašćen da može nastaviti postupak *ex parte*.

Postupak za podnošenje žalbe

Žalba koja je dopuštena zakonom, uzeće se u razmatranje od strane Vrhovnog suda ako je ona podneta u predviđenoj pismenoj formi, kao i ako je podneta u smislu pravila Vrhovnog suda, koja precizno utvrđuju u kakvoj se formi sastavlja žalba.

Prema ovim pravilima, žalba se sastoji iz tri dela, od kojih svaki deo mora da obuhvati ona pitanja koja su predviđena, i to:

a) prvi deo; obuhvata generalije (podatke) stranke koja ulaže žalbu, zatim označava presudu ili deo presude na koju se žalba odnosi, datum i vreme njenog podnošenja, kao i propis (statut) na osnovu kojeg se žalba podnosi Vrhovnom sudu. Zatim, u krivičnim slučajevima, mora da sadrži jedan opšti pregled o izvršenom delu, izrečenu kaznu, kao i mesto zatvora gde je izvršilac izrečenog dela pritvoren.

b) drugi deo; obuhvata navode delova zapisnika koje će potvrditi sekretar nižeg suda; i

c) treći deo; obuhvata sva ona pitanja koja se kao sporna navode (sadrže u žalbi), a koja su izneta u kontekstu ili okolnosti slučaja, ne upućujući se u manje važne i sporednije pojedinosti predmeta spora.

Osnovni problem istaknut u žalbi morao bi da bude kratko i sažeto izložen bez ponavljanja. Izjava koja se daje o spornom pitanju, može da obuhvati i sporno pitanje koje je žalbom obuhvaćeno. Prilikom razmatranja, sud uzima samo ona pitanja koja su izneta u pismenoj žalbi.

Žalba uključuje dokaz o uručanju protivnim stranama, a sve u smislu pravila br. 33.

Ukoliko bi sud konstatovao da gore pomenuti uslovi nisu ispunjeni, onda bi to za sud bio dovoljan *razlog za odbacivanje žalbe*.

U slučaju kad je žalba uzeta od nekog federalnog suda, njen pismeni otpравak morao bi se podneti sekretaru toga suda. Ukoliko je

žalba uzeta od državnog suda, onda se ona u pismenom otpravku podnosi sekretaru suda koji poseduje zapisnik.

Utvrđivanje blagovremenosti žalbe

Žalba na presudu državnog suda koja je upućena na reviziju Vrhovnom sudu SAD, smatraće se blagovremenom ako je u pismenoj formi, kako je to predviđeno pravilom br. 10, predata sekretaru suda koji poseduje zapisnik, i to u roku od 90 dana posle donošenja takve presude.

Ako je žalba podneta sudu distrikta (district court) na reviziju Vrhovnom sudu u krivičnim stvarima, smatraće se blagovremenom ako je predata sekretaru suda districta u roku od 30 dana od donošenja presude, odnosno odluke na koju se ulaže žalba. U svim ostalim slučajevima žalba se smatra blagovremenom ako je u pismenom otpravku predata sekretaru nadležnog suda, i to u roku koji je zakonom predviđen za podnošenje takve žalbe. (Član 11. Pravila).

Dopunski dokazi i overavanje zapisnika

Strana koja je uložila žalbu Vrhovnom sudu može u roku od 20 dana od dana podnošenja žalbe da podnese naknadni podnesak u kome bi navela dopunske dokaze na kojima ona insistira i smatra da bi ih trebalo uzeti u obzir u žalbenom postupku. Ovo podnošenje i uručivanje žalbe vrši se na isti način kao što je to predviđeno pravilom 10, a u smislu propisa za podnošenje i uručivanje pismenih žalbi. Sudija nižeg suda kome je podneta pismena žalba (ili sudija vrhovnog suda ako je zahtev najpre podnet nižem sudu) može, ako postoji opravdan razlog, da produži rok za podnošenje takvog podneska o dopunskim dokazima.

Za dostavljanje Vrhovnom sudu SAD, sekretar nižeg suda je dužan da pripremi prepis zapisnika, i to samo onih delova zapisnika koji su obuhvaćeni žalbom kao podneskom o dopunskim dokazima, ukoliko takvi dokazi postoje. Ali bez obzira na to da li je dat razlog i ocena presude čija se revizija traži, sekretar suda je dužan da priloži i samu presudu, kao i pismenu žalbu. Zainteresovane stranke i njihovi pravni zastupnici mogu u pismenom ugovoru koji podnose sekretaru nižeg suda, a u predviđenom roku za podnošenje dopunskih dokaza, — naznačiti delove zapisnika; a sekretar suda potom, zajedno sa mišljenjem i presudom čija se revizija traži, kao i sa pismenom žalbom, to sve priprema za prosljeđivanje.

Ukoliko pojedini delovi iz toga ugovora budu odstupali ili se bude pojavila razlika kod označenih delova u pismenoj žalbi, onda će delovi ugovora biti nerealni.

U slučaju da se ukaže potreba ili ako je opravdano i umesno, prema oceni predsedavajućeg sudije suda od koga je uzeta žalba, da se umesto kopije pregledaju izvorni dokumenti ma koje vrste u Vr-

hovnom sudu SAD, predsedavajući sudija može doneti odluku (usmenu ili pismenu) o čuvanju, prenošenju i vraćanju takvih izvornih dokumenata.

Ako se Vrhovnom sudu dostavi više od jedne žalbe po jednoj presudi, dovoljno će biti da se pripremi samo jedan zapisnik koji bi sadržavao sva naznačena pitanja ili ono o čemu su se stranke dogovorile (čl. 12. Pravila Vrhovnog suda).

Postupak kod odbacivanja žalbi

Pošto je žalba podneta Vrhovnom sudu, ali pre nego što se obrazuje dosije konkretnog predmeta, stranke mogu u svako doba odbaciti žalbu ugovorom koji će podneti sudu koji poseduje zapisnik; a taj sud može odbaciti žalbu i na predlog i uz pismeno obaveštenje podnosioca žalbe. Odbacivanje žalbe i postupak u vezi s tim određuje se pravilom br. 60.

Izjava o nadležnosti suda

Davanje izjave o nadležnosti suda predviđeno je drugim i 13. članom Pravila, kojima se utvrđuje redosled u postupku davanja takve izjave.

Davanje izjave o nadležnosti suda sadrži sledeći redosled:

a) pozivanje na službene ili neslužbene izveštaje o mišljenjima iznetim u nižim sudovima, ako takva mišljenja postoje i ako ima izveštaja. Svako mišljenje se mora obavezno priložiti.

b) kratka izjava o tome na osnovu kojih propisa se poziva na nadležnost Vrhovnog suda SAD, u kojima se opisuje karakter postupka i zakon, odnosno propis na osnovu koga se pokreće postupak; datum presude (odluke) čija se revizija traži, kao i datum njihovog donošenja, datum svake eventualne odluke u vezi sa ponovnim pretresom, kao i datum podnošenja žalbe i naziv suda kod koga je žalba podneta. U vezi s tim, u izjavi o nadležnosti navodi se i propis na osnovu koga se poziva na vrhovni sud kao na stvarno nadležan sud. U ovom delu izjave o nadležnosti mogu se navesti slučajevi za koje se veruje da potkrepljuju predloženu nadležnost Vrhovnog suda.

U slučaju da se radi o važnosti zakona federalne države (SAD) ili sporazuma SAD, tekst istog zakona ili sporazuma doslovno se mora navesti.

c) pitanja koja se pokreću žalbom uz obrazloženje i okolnosti slučaja. Treba da se formulišu pokrenuta pitanja, ali ta formulacija ne mora da bude identična sa formulacijom iznetom u pismenoj žalbi. Izjavom o nadležnosti ne mogu se pokrenuti takozvana dopunska pitanja niti se može menjati sadržaj već pokrenutih pitanja.

d) kratak opis slučaja, koji treba da sadrži činjenice od značaja za razmatranje pokrenutih pitanja. Ukoliko je žalba potekla iz suda federalne države, onda u izjavi o slučaju treba navesti: fazu u kojoj

se nalazi postupak kod prvostepenog suda, kao i način na koji su pokrenuta federalna pitanja čija se revizija traži (putem prepravke, zahtevom za tužbu i izuzimanjem, ukazivanjem na greške); kao i način na koji su pitanja rešena od strane suda, uključujući sve umesne navode pojedinih delova zapisnika sa posebnim osvrtom na one delove njegove u kojima se pojavljuje odluka o izuzimanju; deo tužbe i izuzeća u vezi s tim; ukazivanje na greške, koje idu u prilog tvrđenju da su odluke suda bile takvog karaktera da slučaj spada pod zakonski propis na osnovu kojeg se pretpostavlja da se nalazi u nadležnosti Vrhovnog suda.

e) u slučaju da žalba potiče od suda federalne države, onda je neophodno uključiti i obrazloženje na osnovu kojeg se tvrdi da su federalna pitanja značajna a iz kojih bi se video karakter slučaja, kao i da je karakter odluke suda takav da slučaj spada u okvire odredaba o nadležnosti na koju se poziva, kao i na slučajeve navedene u prilogu nadležnosti. U vezi s tim, potrebno je ukazati da je slučaj takav da bi ga trebalo razmotriti na plenarnoj sednici, s tim što bi se uključio u rezime o pozitivnim stranama.

f) ukoliko žalba potiče od federalnog suda, potrebno je isto tako priključiti izjavu o razlozima zbog kojih se smatra da su pokrenuta pitanja tako značajna da je njihovo razmatranje neophodno na plenarnoj sednici, uključujući i rezime o dobrim stranama.

g) ako se žalba odnosi na odluku suda distrikta (district court) kojom se odobrava ili osporava privremeno rešenje, izjava takođe mora da sadrži dokaze iz kojih bi se videlo pitanje u vezi s kojim se tvrdi da je district sud svojim postupkom zloupotrebio svoje diskreciono pravo.¹²

h) pored izjave, potrebno je priložiti i jednu kopiju svih eventualnih mišljenja koja su data posle donošenja presude ili odluka čija se revizija traži, uključujući, ukoliko o tome nema izveštaja, i ranija mišljenja o istom slučaju, ili mišljenja o sličnim slučajevima na koja se eventualno Vrhovni sud može pozvati u slučaju da se donese takva presuda. Isto tako, potrebno je da se prilože i nalazi činjeničnog stanja koje je sud utvrdio, kao i zaključci suda, ukoliko su oni posebno doneti.

i) ukoliko žalba dolazi iz suda federalne organizacije, uz izjavu je potrebno priložiti jednu kopiju odluke, presude ili naredbe na koju se ulaže žalba (ukoliko je žalba iz federalnog suda) kao što je potrebno priključiti kopiju takve odluke (presude ili naredbe) kojom se eventualno, može ograničiti na delove na koje se odnosi žalba.

Ako se žalba odnosi na više slučajeva jednog suda, a njome se pokreću istovetna ili slična pitanja koja su u tesnoj vezi sa žalbom, dovoljno je da se podnese samo jedna izjava o nadležnosti koja pokriva sve slučajeve. (čl. 15 Pravila).

¹² Kao primer za ovakav slučaj navode se sporovi: U. S. protiv Corricka 298 U. S. 435, i Mayo protiv Lakeland Highland Caming, Co 309 U. S. 310.

Odbacivanje žalbe i potvrđivanje presude

Posle prijema izjave o nadležnosti a u roku od 30 dana, tužena stranka može da podnese štampani predlog za odbacivanje ili predlog za potvrđivanje napadnute odluke. Ukoliko je osnovano i opravdano, predlog za potvrđivanje se može kombinovati alternativno sa predlogom za odbacivanje.

Ukoliko se utvrdi da je žalba upućena Vrhovnom sudu kao ne-nadležnom sudu, u tome slučaju sud uvažava predlog za njeno odbacivanje, zbog toga što nije podneta u skladu sa propisima, odnosno što nije u skladu sa pravilima Vrhovnog suda.

Ukoliko Vrhovni sud utvrdi da žalba koja je došla od nekog federalnog suda i protivu njegove odluke ne pokreće neki značajniji federalni problem, odnosno problem iz federalne nadležnosti, ili pak da federalno pitanje čija se revizija traži očigledno zavisi od pitanja tako beznačajnih da nisu potrebni nikakvi dalji argumenti, odbaciće žalbu.

Stranka koja podnosi žalbu ima pravo da u roku od 20 dana od dana prijema predloga za odbacivanje žalbe, podnese dokaze protivu tog predloga. U tome slučaju, takvi se dokazi u skladu sa pravilom 39 štampaju u odgovarajućem broju primeraka. Posle podnošenja takvih protivdokaza, ili posle isteka roka za tu svrhu ili usled izričitog odustajanja od prava podnošenja izjave o nadležnosti, predlog i uputstva u vezi sa tim dostavljaju se sekretaru suda na razmatranje od strane suda. U slučaju da predlog za odbacivanje žalbe, odnosno utvrđivanje presude, nije podnet, dostava se izvršava posle isteka roka za podnošenje takvog predloga ili izričitog odustajanja od podnošenja predloga.

Pošto Vrhovni sud razmotri celokupnu dostavljenu dokumentaciju, donosi odluku.

Nalog za obustavu postupka na osnovu podnete žalbe

Ako podnosilac žalbe (koji na to ima pravo) zahteva da se postupak i donošenje odluke po njegovoj žalbi odloži, on taj svoj zahtev može podneti na saglasnost sudiji onog suda čija je odluka napadnuta (ili sudu koji je po zakonu dužan da pokrene postupak, odnosno sudiji Vrhovnog suda SAD, shodno st. 1) s predlogom da se odloži stavljanje na snagu presude protivu koje je podneta žalba; po tom predlogu će se doneti *obaveza* o obustavi postupka, ukoliko takvo odlaganje treba da posluži kao odluka o obustavi postupka. Takva obaveza o obustavi postupka mora biti potkrepljena velikim brojem garancija (jemstva), a sve u zavisnosti od zahteva pomenutog sudije nižeg suda, odnosno suda ili sudije višeg suda. Obaveza će u tome slučaju biti (shodno takvoj odluci) uslovljena u potpunosti presudom, i to kako u pogledu troškova i kamate tako i u pogledu odštete zbog odlaganja. U slučaju da se žalba iz bilo kojeg razloga odbaci ili u slučaju da presuda bude potvrđena, isto tako u potpunosti se mora zadovoljiti izmena presude, kao i eventualni troškovi, kamata, odšteta, koju Vrhovni sud bude dosudio i odredio.

Ako presuda za povraćaj novca nije drukčije obezbeđena, iznos pomenute obaveze utvrđuje se na sumu koja će pokriti ukupan iznos presude, i to onaj iznos koji još ne bude odbijen, zatim troškove u vezi sa žalbom, kamatu i odštetu zbog odlaganja, — sve, ukoliko sudija nižeg suda, odnosno sud ili sudija Višeg suda, posle obaveštenja i saslušanja, kao iz iznetog opravdanog razloga, ne utvrde neki drugi iznos ili ne budu izdali nalog za drugo jemstvo.

Čim se presudom utvrdi način raspolaganja imovinom, žalba za povraćaj imovine uz jemstvo za iznošenje pred sud radi presuđivanja, kao i radnja za poništavanje prava na oslobođenje od hipoteke, odnosno ako je takva imovina data na čuvanje kod vrhovnog izvršnog službenika ili ako su prihod od takve imovine ili obaveze na njenu vrednost dati na čuvanje kod bilo kog suda ili pod sudskom kontrolom unutar kojih je bio sadržan postupak na koji se podnosi žalba, — iznos obaveze na odluku o obustavi postupka utvrđuje se u okviru visine iznosa koji obezbeđuje iznos vraćen radi korišćenja i čuvanja imovine, troškova spora, troškova u vezi sa žalbom kamate, kao i odštete zbog odlaganja.

Ukoliko žalba najpre ne bude podneta sudiji onoga suda koji je doneo napadnutu presudu i protiv koje je uložena žalba, sudija Vrhovnog suda SAD je obično ne uzima u obzir. Sudija Vrhovnog suda ne uzima u obzir žalbu ni onda kad sudija višeg suda ili sam sudija odbiju ponuđeno jemstvo.

*Nadležnost u vezi sa nalogom višeg suda nižem sudu
prilikom revizije predmeta*

Reviziju predmeta koju usvajaju u svojoj nadležnosti sudije Vrhovnog suda SAD u kojoj sud daje nalog nižem sudu za ustupanje predmeta, nije stvar prava, već je to stvar diskrecionog prava suda, koji po svojoj službenoj oceni donosi za svaki konkretni slučaj posebnu odluku. U pogledu ustupanja predmeta, odluka se donosi samo u izuzetnim slučajevima, gde zato postoje posebni i važni razlozi.

Razlozi zbog kojih će se, po nalogu višeg suda nižem sudu, izvršiti ustupanje predmeta mogu biti sledeći:

1. Ako je sud federalne države doneo odluku o suštinskom pitanju koje je od federalnog značaja, a koja ne spada u njegovu nadležnost; ako je rešio to pitanje na način koji nije u skladu sa propisima Vrhovnog suda SAD;

2. Ako je apelacioni sud doneo odluku koja je suprotna odluci drugog apelacionog suda o istom pitanju, ili ako je doneo odluku o pitanju od posebnog značaja za federalnu državu ili teritoriju i to na način koji je u suprotnosti sa važećim zakonom te države ili teritorije. To može biti u slučaju kad je sud doneo odluku o važnom pitanju na osnovu federalnog zakona o kome bi trebalo da rešava Vrhovni sud SAD ali koji to nije učinio, ili ako je takav apelacioni sud odstupio od zvanično prihvaćenog i uobičajenog sudskog postupka, odnosno ako je tolerisao takvo odstupanje od strane nižeg suda tako da je Vrhovni sud SAD doveden u situaciju da mora da se koristi svojim pravom nadzora.

To isto, kao opšti razlog, važi i za podnete peticije za izdavanje naloga za ustupanje radi revizije predmeta koje su doneli razni federalni sudovi čije odluke po zakonu mogu biti podvrgnute reviziji od strane Vrhovnog suda SAD.

*Odluka o ustupanju predmeta višem sudu
pre donošenja presude*

Pre nego je Vrhovni sud, kao apelacioni sud, doneo presudu, isti može odlučiti da se predmet ustupi višem sudu (odnosno vrhovnom sudu) ali tek pošto se dokaže da je taj slučaj *od posebnog interesa*, da je opravdano odstupanje od normalnog apelacionog procesa i da su opravdani zahtevi da Vrhovni sud SAD hitno donese odluku o konkretnom slučaju.¹³

*Postupak zahteva za reviziju na osnovu odluke o ustupanju
predmeta višem sudu*

Zahtev o ustupanju predmeta višem sudu radi revizije traži se tako što se pismeni zahtev podnosi sekretaru suda (uz dokaz o uručenju u smislu pravila br. 33, i to u 40 štampanih primeraka peticije, kao i prepis zapisnika o tom predmetu, uključujući i zapisnik o radu suda čija se odluka ili predmet revidiraju).

Pošto je podneta peticija i overen prepis zapisnika, pravni zastupnik peticije je obavezan da se pojavi pred sudom da plati taksu za stavljanje predmeta na listu. Pravni zastupnik podnosioca peticije, odnosno zahteva dužan je da obavesti sve one od kojih se traži da dadu odgovor, kao i da navede sadržaj zapisnika koji je podneo, u smislu propisa, odnosno pravila Vrhovnog suda.

Stranka koja zatraži donošenje suprotne odluke povodom zahteva za ustupanje predmeta Vrhovnom sudu SAD radi revizije konkretne presude, nije obavezna da podnosi nijedan dopunski zapisnik (kao dokaz) pored onoga zapisnika koji je već podneo podnosilac predloga, odnosno peticije. Blagovremenom kod Vrhovnog suda smatra se samo ona peticija za donošenje odluke o ustupanju predmeta višem sudu radi revizije presude jednog od državnih sudova, *a u poslednjoj instanci* — koja je podneta sekretaru suda u roku od 90 dana od donošenja osporene presude. Iz opravdanih razloga sudija Vrhovnog suda SAD može produžiti rok za podnošenje molbe za odluku o ustupanju predmeta višem sudu, ali najviše još za 60 dana.

Zahtev za donošenje odluke o ustupanju na reviziju presude apelacionog suda u krivičnom slučaju smatra se blagovremenim ako

¹³ Takvi su bili sporovi u predmetima u kojima su se SAD kao tužilac pojavile protivu banke C. S. Trust Co 294 U. S. 240; Railroad Retirement Board protiv Alfon R. Co. 295 U. S. 330; Rickert Rice Mills protiv Fontenot, 297 U. S. 110; Carter protiv Carter Cool Co, 298 U. S. 238, Ex parte Qmirin, 317 U. S. i SAD protiv United Mine Workers, 330 U. S. 258; Youngstown Co. protiv Sawyer, 343 U. S. 579.

je takav zahtev podnet sekretaru suda u roku od 30 dana od dana donošenja presude čija se revizija traži.

Sudija Vrhovnog suda SAD, u opravdanim slučajevima, može produžiti rok za podnošenje zahteva za odluku o ustupanju višem sudu u konkretnom slučaju, ali najviše još za 30 dana. Međutim, ako je prvobitna presuda u takvom slučaju doneta od strane district suda (district court) Aljaske, Guama, Havaja, Puerto Rica, Devičanskih ostrva Zone Kanala, zahtev (sa overenim zapisnikom) smatraće se blagovremenim samo ako je poslat *avionskom poštom* i ako je datum na poštanskoj marki jedan od dopuštenih 30 dana ili jedan od odgovarajućih datuma, ako je taj rok bio produžen.

U vezi s napred iznetim uslovima pod kojima se može podneti zahtev za ustupanje predmeta višem sudu, pravila predviđaju šta sve mora da sadrži peticija, kao i to na koji se način ona sastavlja. U tom smislu, predviđa se da peticija mora da sadrži:

a) navođenje službenih ili neslužbenih izveštaja sa mišljenjima iznetim u nižim sudovima, ukoliko ih je bilo i ako o njima postoji izveštaj;

b) kratku izjavu o razlozima na osnovu kojih se poziva na nadležnost Vrhovnog suda SAD, datum presude, datum produženja roka za podnošenje peticije za odluku o ustupanju predmeta višem sudu, kao i zakonsku odredbu na osnovu koje se daje ovlašćenje Vrhovnom sudu da ponovo ispita presudu ili dekret o kome je reč u odluci o ustupanju višem sudu;

c) izlaganje onih pitanja koja se žele ponovo pretresti, a koja su iznošena. Sud u tome smislu razmatra samo ona pitanja koja su podneta u peticiji;

d) isto tako, moraju se navesti i ustavne odredbe, sporazumi, statuti, naredbe, kao i drugi propisi o kojima je reč u konkretnom slučaju;

e) navodi se kratka izjava povodom slučaja koji je predmet spora, odnosno činjenice o njemu koje su od značaja za razmatranje.

f) U slučaju kada se traži revizija presude nekog državnog suda, u izjavi o predmetu se navodi faza postupka kod prvostepenog suda, kao i kod apelacionog suda, a sve u vezi s pitanjem čija se revizija traži kod Vrhovnog suda SAD. Potrebno je da se ukaže na metod kojim su sporna pitanja bila pokrenuta (da li je spor pokrenut zbog predstavljanja, zahteva za tužbu ili izuzeće, ukazivanjem na greške itd.), kao što je potrebno da se navede i način kako ih je sud rešavao, zajedno sa odgovarajućim navodima u zapisniku, odnosno sa rezimemom iz zapisnika. Tom prilikom treba da se da poseban akcenat onim mestima u zapisniku u kojima se pojavljuje dati predmet (tj. odluka o izuzimanju, deo tužbe, ukizavanje na greške) i iz kojih treba da se vidi da je federalno pitanje (pitanje iz oblasti federalnog zakonodavstva) pokrenuto blagovremeno i pravilno, što bi potvrđivalo nadležnost Vrhovnog suda SAD u pogledu revizije presude na osnovu odluke o ustupanju predmeta višem sudu;

g) ukoliko se želi revizija presude nekog federalnog suda, onda se navode oni propisi na kojima se temelji, odnosno na kojima se zasniva federalna nadležnost prvostepenog suda;

h) dalje, potrebno je da se navedu vrlo konkretno argumenti, kojima se detaljno ne razrađuju razlozi na osnovu kojih se zahteva ustupanje višem sudu (pravilo br. 19);

i) kao prilog uz peticiju, zahtevaju se i drugi prilozi, kao što je bar jedno mišljenje dato posle donošenja presude ili dekreta čija se revizija traži, uključujući sva mišljenja sudova ili upravnih organa o konkretnom slučaju, kao što je slobodno navođenje sličnih slučajeva;

j) ukoliko se traži revizija presude državnog suda, uz peticiju se prilaže i jedan primerak presude o kojoj se radi, odnosno presude koja se podvrgava reviziji.

Ukoliko podnosilac peticije ne bi istu podneo na osnovu pravilom predviđenih uslova sa potrebnom tačnošću, sažeto i jasno, onda bi to za Vrhovni sud bilo dovoljno kao razlog za odbijanje peticije.

Suprotna argumentacija—odgovor

Posle podnete peticije, pravni zastupnik lica koje treba da da odgovor na peticiju (zahtev), prema pravilima ima na raspolaganju 30 dana, ukoliko sud ili sudija Vrhovnog suda ne produže ovaj rok, odnosno ukoliko ovaj rok ne produži sekretar Vrhovnog suda, shodno odredbama st. 5 pravila 34. Taj odgovor daje pravni zastupnik u 40 štampanih primeraka *suprotne argumentacije* objašnjavajući događaj, odnosno pitanje ili razloge zbog kojih smatra da Vrhovni sud ne bi trebalo da vrši reviziju, odnosno zbog čega Vrhovni sud SAD nije nadležan za rešavanje predmetnog spora. (pravilo br. 19). Ova protivna argumentacija o nenadležnosti Vrhovnog suda u tom pogledu morala bi da bude usklađena, sa pravilom br. 39, kao i s uslovima koje predviđa pravilo br. 40 (kojima se reguliše argumentacija stranke koja daje odgovor) i treba da se uruči kao što je propisano pravilom br. 33.

Ukoliko protivna strana koja ima pravo na podnošenje odgovora na peticiju, u određenom roku ne podnese odgovor ili ukoliko se ova stranka sama odrekne odgovora, tj. izričito odustane od korišćenja prava za podnošenje odgovora, pa ne podnese odgovor, onda sekretar suda dostavlja ovo sudu na rešavanje.

Odluka kojom se odobrava ili uskraćuje ustupanje predmeta višem sudu

U slučaju kad se odobri ustupanje predmeta višem sudu na osnovu peticije, sekretar suda onda izdaje u tu svrhu nalog i bez ikakvog odlaganja obaveštava niži sud, kao i pravnog zastupnika da je odobrena peticija i da je udovoljeno zahtevu. U tome nalogu, daje se uputstvo da se overeni prepis zapisnika koji je podnet Vrhovnom sudu SAD ima tretirati kao da je poslat i odgovor na formalnu odluku. Formalna odluka o ustupanju predmeta višem sudu se ne izdaje, sem po specijalnom uputstvu.

Kad je molba, odnosno peticija za reviziju odluke kod Vrhovnog suda odbačena, onda sekretar suda izdaje nalog i bez odlaganja obaveštava niži sud i pravnog zastupnika.

Kad je Vrhovni sud doneo odluku kojom je odobrena peticija, onda podnosilac peticije podnosi sekretaru suda oznaku delova zapisnika za koje smatra da treba da se odštampaju radi razmatranja pokrenutih i u peticiji izloženih pitanja, a u cilju donošenja odluke o ustupanju predmeta višem sudu.

Pravila Vrhovnog suda takođe predviđaju uslove pod kojima se predmet za reviziju, odnosno donošenje odluke o ustupanju predmeta višem sudu može podneti u slučaju da jedna od stranaka umre posle ulaganja pismene žalbe Vrhovnom sudu. Pravovaljani predstavnik umrlog može da se pojavi i na osnovu pregloga može biti zamenjen kao stranka u postupku. Ukoliko ovakav predstavnik ne bude želeo dobrovoljno da postane stranka, protivna stranka može da ukaže na okolnost i činjenicu smrti protivne stranke na zapisnik, te da na osnovu predloga izdejsvuje odluku suda, prema kojoj (ukoliko ovakav predstavnik ne postane stranka u jednom određenom roku) druga stranka stiće pravo na odluku kojom će se molba za donošenje odluke o ustupanju predmeta višem sudu *odbaciti*, ili će se presuda poništiti zbog toga što je slučaj postao hipotetičan.

Ovakvo zamenjivanje ili, u nedostatku ovoga, ovakva sugestija kod Vrhovnog suda mora se učiniti najdalje u roku od 10 meseci od smrti stranke, te će u protivnom predmet izgubiti važnost.

Međutim, u slučaju sugestije zbog nastale smrti jedne od stranaka, a u smislu stava 1. pravila broj 48, predmet ne može biti obnovljen na sudu za čiju se odluku traži da bude podvrgnuta reviziji, jer stranka koja je umrla nema valjanog zastupnika u okviru nadležnosti toga suda, ali ima valjanog zastupnika na drugom mestu. U tom slučaju, postupak će se voditi onako kako to bude odredio Vrhovni sud SAD.

Međutim, pitanje postupka, odnosno sastavljanje postupka u ovom pogledu, postavlja se i u nekim sličnim situacijama. Tako na primer, kada javni službenik koji je stranka u postupku po svojoj zvaničnoj dužnosti za vreme ocenjivanja rešenja umre, da ostavku, ili na drugi način prekine svoju funkciju, spor neće izgubiti važnost, te će onaj koji ga na službenoj dužnosti nasleđuje automatski dobiti legitimaciju i status stranke. Postupak koji usledi posle zamenjivanja »nastavlja se u ime zamenjene stranke. Naredbe o zamenjivanju može se dati u svako doba, ali propuštanje da se izda ovakva naredba neće uticati na zamenjivanje«.

Ako je javni službenik stranka u postupku pred vrhovnim sudom po službenoj dužnosti, on može biti opisan i po svom zvaničnom nazivu kao stranka a ne po imenu, s tim što sud može zahtevati da mu se doda i ime.

Postupak po molbama upućenim pojedinim sudijama apelacionog i vrhovnog suda

Svi oni predlozi i molbe koje se upućuju pojedinim sudijama u pogledu različitih zahteva, normalno, podnose se sekretaru suda koji ih odmah prosleđuje nadležnom sudu.

Izuzimaju molbe za produženje roka koje su *ex parte* podložne odredbama pravila br. 43, svi predlozi i molbe koji su upućeni pojediniim sudijama, kao i svi zahtevi za njihovim usmenim obrazloženjem, obično su propraćeni dokazom o uručenju svakoj protivnoj stranci. U specijalno hitnim slučajevima (predmetima), dovoljan je dokaz o telegrafskom obaveštenju koje je upućeno takvim strankama i iz koga se vidi da je podnet predlog, molba ili zahtev.

Sekretar suda blagovremeno obaveštava sve advokate na koje se predmet odnosi, i to na onako brz način koliko je vremena potrebno.

Ukoliko se za vreme zasedanja suda upute molbe sudu, onda se takve molbe, u smislu pravila 50, upućuju sudiji koji je nadležan za odgovarajući district, iz koga dolazi predmet. Sud ili sudija blagovremeno izdaju uputstvo sekretaru vrhovnog suda u pogledu raspodele molbi za vreme ferija ili kad je neko od sudija vrhovnog suda, nadležan za određeni okrug (district), privremeno odsutan ili sprečen.

Ukoliko sudija odbije upućenu mu molbu, takvo odbijanje će se zabeležiti. Ukoliko po takvoj molbi postupak nije ograničen zakonom na sudiju za određeni okrug ili mu je istekao rok, shodno pravilu br. 34, stranka koja podnosi molbu može da je obnovi upućujući je nekom drugom sudiji, shodno odredbama pravila Vrhovnog suda SAD.

Svaki sudija kome je podneta molba za odlaganje ili za oslobođenje pod kaucijom istu može uputiti sudu (dati za sednicu Vrhovnog suda) radi odlučivanja (pravilo br. 50).

Zahtevi za odlaganje po podnetim molbama

Zahtev za odlaganje može da odobri samo sudija vrhovnog suda, i to na način koji je zakonom utvrđen. Zahtevi o sudskoj zabrani isto tako mogu biti odobreni od strane svakog sudije vrhovnog ili apelacionog suda u slučajevima u kojima ih odobrava sud. (U vezi s tim, ovakvi zahtevi regulisani su pravilom br. 18).

Sve molbe za odlaganje ili za sudsku zabranu koje se podnose shodno pravilu br. 51 ili shodno nekom drugom pravilu, moraju da potvrde (da dokažu) da je molba za traženi pravni lek podneta redovnim i propisom predviđenim putem, odnosno da je molba za traženi pravni lek podneta prvo vrhovnom sudu ili nižim sudovima, odnosno njihovom sudiji ili sudijama, a sve u smislu pravila Vrhovnog suda br. 18, 27. i 50.

Ako je molba za odlaganje upućena sudu za vreme ferija, onda će sekretar Vrhovnog suda takvu molbu uputiti shodno pravilu br. 50.

Ponovna saslušanja

Molbe za ponovno ispitivanje presude ili odluke (izuzev onih kojima se odbija ili dozvoljava ustupanje predmeta višem sudu) mogu se podneti sekretaru suda i za vreme zasedanja suda, kao i za vreme sudskog ferija, i to u roku od 25 dana od donošenja presude, ukoliko sud ili sudija ovaj rok nije uskratio ili produžio. Ovakva molba mora konkretno i jasno da izloži svoje razloge, kao i da bude potkrepljena

overom od strane advokata u smislu da je podneta prema predviđenim propisima, a ne radi odlaganja. Takve molbe koje traže ponovno preispitivanje ne podležu usmenom obrazloženju i neće biti odobrene, izuzev na traženje sudije koji je učestvovao u donošenju presude ili odluke i uz saglasnost većine članova suda.

Svaka molba podnesena s ovim ciljem, mora kratko i jasno da istakne razloge i okolnosti koje su se u međuvremenu pojavile i imaju meritoran i suštinski odlučujući značaj za presuđenje.¹⁴ Takve molbe nisu podložne usmenoj raspravi.

Na molbu za ponovno saslušanje se ne primenjuje odgovor, osim ako to sam sud ne bude zahtevao.

Uslovi za odbacivanje sporova

Ako su stranke uložile kod sekretara suda a preko svojih advokata zahtev, odnosno pismeni sporazum da se podneta žalba (molba) za dozvolu upućivanja predmeta višem sudu, ili predlog za dozvolu za ulaganje, ili molba za vanredan nalog — odbace, iznoseći razloge zbog kojih to traže, a uz pristanak da će platiti sve sudske troškove, u tome slučaju će sekretar Vrhovnog suda, bez daljeg obraćanja sudu, izdati naredbu o odbacivanju ranije podnete molbe, odnosno zahteva.

Međutim, protivna strana može u roku od 15 dana posle uručenja ove odluke uložiti prigovor, s tim što će u prigovoru istaći da strane koje su dale predlog o odbacivanju ne predstavljaju sve podnosiocce molbe, odnosno žalbe, te da ih ima više. Ukoliko se primedba odnosi na zahtev stranke koja ulaže predlog i kao takva predstavlja celinu (celu stranku) onda stranka koja daje predlog za odbacivanje može u roku od 10 dana od podnošenja toga prigovora da uloži odgovor na taj prigovor, posle čega se stvar iznosi pred Vrhovni sud, koji donosi definitivnu odluku.

Dr Dimitrije Kulić
vanredni prof. Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

The USA have specific judiciary system. That system developed under the influence of arrangements of American federalism. American judiciary system differs from the other judiciary systems because it is a dual one.

Two systems of judiciary are result of differences in structure and position of basic governmental organs, and specific position and rights of

¹⁴ Pravila Vrhovnog suda SAD stupila su na snagu 1. jula 1954. god. Pravila koja su stupila na snagu 13. 2. 1939. god., i koja su objavljena u 306 U. S. — kao dodatak i svi njihovi amandmani — ukinuti su, ali to nema nikakvo pravno dejstvo na sve sudske radnje koje su preduzete pre nego što su nova pravila stupila na snagu.

every single state in the federation. Because of that there appears nowadays in the USA the so called NATIONAL JUDICIARY, or federal judiciary which decides upon cases of violation of the federal Constitution and laws applying only the Constitution, laws and other federal prescripts.

The second gauge of judiciary represent the so called STATE COURTS or judiciary systems of the states. All the authorizations for work of these courts as well as legal remedies that might be used in controversies before them are prescribed by state constitutions, laws and other prescripts.

State courts in the USA were established as inferior courts; their character and function, because of their position, differs from one state to another, and, as a rule, they are not much alike. That is why heterogeneity in jurisdiction and procedure before these courts exist. Constitution of every single state creates judicial power as to the situation in state, but in the frame and conformity with the Constitution (Article III of the Constitution of the USA), according to which the Congress is authorized to establish judiciary system headed by one Supreme Court.

These two judiciary systems, „federal” and „state”, function as independent, separate and parallel.

In the Article III, Section I of the Constitution of the USA position of the Supreme Court was determined as the court in which the judicial power was vested. This Article defines position of the Supreme Court like this: „The judicial power of the United States shall be vested in one Supreme Court, and in such inferior courts as the Congress may from time to time ordain and establish. The judges, both of the supreme and inferior courts, shall hold their offices during good behavior, and shall, at stated times, receive for their services a compensation which shall not be diminished during their continuance in office”.

Position of a court, and especially position of the Supreme Court of the USA, and judicial decision in America is not the same as in the greatest part of European legal systems. Judicial decision as a source of law has very distinguished place in United States. Many judicial decisions of the XVIII and XIX century have not only become the source of law but constitutional norms, too. That is why American law looks sometimes strange to European legal scholars. They cannot understand judicial decisions unless they know some characteristics of the American law. Judiciary system and process in the United States cannot be understood unless one knows role of the *common law*. Common law in American legal system generally has a *decisive influence*. Common law developed out of *judicial practice* and was created by courts and judges while solving concrete cases and providing these with corresponding arguments.

Judicial decision got a distinguished place as to the doctrine of common law. Judicial decision became principal source of law. Legislation had to be put in conformity with the common law.

The Constitution of the United States of 1787. determined jurisdiction of the Supreme Court like this: „The judicial power shall extend to all cases, in law and equity, arising under this Constitution, the laws of the United States, and the treaties made, or which shall be made, under their authority; — to all cases affecting ambassadors, other public ministers, and consuls; — to all cases of admiralty and maritime jurisdiction; to controversies to which the United States shall be a party; — to controversies between

two or more States; — between a State and citizens of another State, — between citizens of different States; — between citizens of the same State claiming lands under grants of different States, and between a State, or the citizens thereof, and foreign States, citizens, or subjects." (Article III, Section II).

Jurisdiction of the Supreme Court of the USA is also provided in United States Code, par. 1251, and Judiciary Act adopted in 1789.

It is positive that among the functions performed by the Supreme Court the most important function, not only from the standpoint of the American judiciary system, but judiciary generally, is that one of the judicial control of constitutionality, which is in the legal and official terminology known as *judicial review*.

Though the Supreme Court is the court of general jurisdiction it can be also said that it is a sort of the federal constitutional court. Large practice of this court in performing judicial review in the XVIII, XIX and XX century attributed to its very high prestige in America.

The most early protagonist of judicial review in the United States was the Chief Justice Marshall, who defined doctrine of judicial review and applied it. From that time on the principle of judicial review has been accepted as a sufficient for the protection of constitutionality. That is where the Chief Justice Marshall's popularity has come from.

Though nowadays still exist not so many opponent standpoints according to which judicial review is under question as the jurisdiction of the Supreme Court, Supreme Court is still commentator of the Constitution and its decisions represent the principle source of law in the United States.

OSNOVNA EKONOMSKA-GEOGRAFSKA PROBLEMATIKA PIVARSTVA JUGOSLAVIJE

Uvod

Pivarstvo je jedna od najstarijih grana prehrambene industrije Jugoslavije. Međutim, dominantan položaj stihije u ranijoj kapitalističkoj investicionoj politici; opteretio je i pivarstvo Jugoslavije mnogobrojnim anomalijama, koje se ogledaju u velikom broju sladara i pivara, usitnjenosti kapaciteta, niskom nivou tehničke opremljenosti i zaostalosti tehnologije u proizvodnji slada i piva, kao i u neracionalnosti teritorijalnog razmeštaja pivarstva. Stoga se u okviru zadataka privredne reforme nametnulo i preispitivanje postojećeg i uspostavljanja novog, racionalnijeg teritorijalnog razmeštaja proizvodnje slada i piva u našoj zemlji. To, kao i interesi seminarske nastave iz ekonomske geografije Jugoslavije, su osnovni razlozi što smo pristupili postavljanju i rešavanju ove ekonomsko-geografske problematike.

a) Razvoj pivarstva u Jugoslaviji

Začetak pivarstva pada na predele sa nepovoljnim prirodnim uslovima za razvoj vinogradarstva.

Poznato je da je grad Plzen u Čehoslovačkoj, prilikom osnivanja 1295. godine, dobio od kralja privilegiju da se njegovi građani mogu baviti varenjem piva (1 st. 113). Ranije ili kasnije takvu privilegiju dobilo je i gradsko stanovništvo Bavorske. Vremenom, međutim, stvorile su se takve potrošačke navike kod stanovništva tih predela da su, prerastavši u samostalni faktor i uslovljavajući visok nivo potrošnje piva, sve više potsticale razvoj pivarstva.

Početak 18. veka, kada je sa odlaskom Turaka i slabljenjem feudalizma nastupio period intenzivnijeg razvoja robno-novčanih odnosa i naglog razvoja gradskih naselja, u zapadnim i severnim krajevima naše zemlje, koji su se tada našli u sklopu Austro-Ugarske monarhije, osnovane su prve zanatske radionice za varenje piva. Od tada pa sve do 1780. godine, kada je varenje piva došlo pod monopol dr-

žave, na okupiranim delovima naše zemlje državnim kapitalom Austro-Ugarske podignuto je više krupnih objekata čisto zanatskog tipa, od kojih se do danas održala samo lokacija u Pančevu (1722. godine) i Apatinu.

Narednih sto godina, a naročito od tridesetih godina 19. veka, kada počinje brži i stabilniji razvoj proizvodnje piva, podignuti su pivarski objekti sa manje-više zanatskom standardnom opremom i tehnologijom u Kočevju, Škofjoj Loki, Kamniku, Mangešu, Sežani, Vrhniku, Laškom, Mariboru, Sisku, Novoj Gradiški, Varaždinu, Križevcima, Slavanskom Brodu, Gospiću, Osijeku, Petrovaradinu, Kuli, Pančevu, Aleksincu i po dve pivare u Ljubljani, Zagrebu, Novom Sadu i Zemunu. Međutim, period od 1870. i 1880. godine do 1900. godine, kada je uvođenjem veštačkog hlađenja i parne mašine označen početak industrijske ere u pivarstvu, znatan broj ovih pivara, jer sa zastarelom opremom nije mogao da izdrži konkurenciju, potpuno je nestao, dok je oko jedne polovine objekata povećanjem i modernizacijom proizvodnih kapaciteta izdržalo ovu veliku selekciju i održalo se sve do danas.

Zahvaljujući toj preorijentaciji, kao i izgradnji 10 potpuno novih i modernih industrijskih objekata, među kojima i pivara u Beogradu i Banji Luci (1870. godine), početkom 20. veka na teritoriji jugoslovenskih zemalja radilo je na industrijskom i poluindustrijskom principu 24 do 28 današnjih pivara. To, kao i činjenica da je poslednjih 66 godina podignuto samo 5 pivara, od kojih su danas u pogonu samo 4, ukazuje na to da se šira i uža lokacija industrije piva na teritoriji naše zemlje završila krajem 19. veka. To je ujedno i osnovni razlog što i danas u skoro svim pivarama susrećemo, kako u po nekoj fazi proizvodnje tako i u njihovom teritorijalnom razmeštaju, ostatke davne prošlosti (2, str. 2—3).

b) Potrošnja piva i njen uticaj na dinamiku kretanja proizvodnje i geografski razmeštaj pivarstva

Odlučujuću ulogu za nivo i dinamiku kretanja proizvodnje piva u našoj zemlji odigrala je potrošnja, odnosno nivo dohotka stanovništva, regionalne klimatske karakteristike, starosna struktura stanovništva po ekonomskim obeležjima, turistički promet, raspon između cena proizvodnje i cena koje plaćaju potrošači (maloprodajna cena) i neki drugi elementi koji utiču na obim potrošnje piva. Skupno dejstvo svih ovih elemenata, izraženo kroz potrošnju piva po glavi stanovnika, na nivo i dinamiku kretanja proizvodnje piva najbolje se vidi iz ovog tabelarnog pregleda sastavljenog na osnovu podataka do kojih je došao Institut za prehrambenu industriju u Novom Sadu (2, str. 13), kao i na osnovu statističkih podataka za 1928, 1934, 1939, 1940. i za period od 1947. do 1966. godine.

Godina	Proizvodnja u 000 hl	Potrošnja po glavi stanovnika	Godina	Proizvodnja u 0.0 hl	Potrošnja po glavi stanovnika
1928.	700	5,4	1955.	805	4,6
1934.	210	1,5	1956.	770	4,3
1939.	427	2,8	1957.	1.033	5,8
1940.	542	3,5	1958.	1.234	6,8
1947.	774	4,9	1959.	1.247	6,8
1948.	1.187	7,5	1960.	1.610	8,7
1949.	1.411	8,8	1961.	1.813	9,8
1950.	1.144	7,0	1962.	1.766	9,3
1951.	1.188	7,2	1963.	2.233	11,7
1952.	922	5,5	1964.	2.669	13,8
1953.	567	3,3	1965.	2.995	15,2
1954.	801	4,6	1966.	4.200	21,2

Proizvodnja piva u Jugoslaviji bila je u porastu do 1928. godine, kada je u skladu sa usponom dohotka rasla i potrošnja piva po glavi stanovnika. Posle toga, u godinama ekonomske krize, kada je usled naglog smanjenja dohotka potrošnja piva po glavi stanovnika spala na 1,5 litara godišnje, obim proizvodnje je opao za više od 3 puta, iako su proizvodni kapaciteta ostali neizmenjeni, odnosno na nivou od 570 hiljada hektrolitara godišnje. Međutim, posle 1934. godine, kada su iščezli i poslednji tragovi ekonomske krize, s obzirom na to da se zadržao relativno nizak nivo dohotka po stanovniku i da su se pod uticajem fiskalnih opterećenja formirale visoke cene pivu, njegova proizvodnja je porasla svega za jedanput, odnosno za onoliko koliko je puta porasla i potrošnja piva po glavi stanovnika. Tek 1946. godine premašen je predratni nivo proizvodnje, a tri godine kasnije taj nivo je premašen za 3,3 puta. Pad proizvodnje uperiodu od 1949. godine do 1953. godine na predratni nivo prouzrokovali su poznati događaji iz 1948. godine, kada je stagnacija u industrijalizaciji zemlje, zaustavljanjem usiljenog tempa u izmeni ekonomske strukture u korist nepoljoprivrednog stanovništva i smanjivanjem raspoloživog dohotka u domaćinstvima, izazvala opadanje potrošnje piva na predratni nivo (2, str. 3—13). Poslednjih četrnaest godina, a naročito posle 1962. godine, kada se osetio izvestan zastoj, potrošnja piva po glavi stanovnika se tako brzo povećala da je proizvodnja rasla po stopi od 23,7%.

Veliki rasponi u nivou ličnih dohodaka i izvesne razlike u prirodnim uslovima za razvoj vinogradarstva između pojedinih socijalističkih republika i pokrajina, kao i između pojedinih krajeva i regiona, svakako su uslovlili i pojavu regionalnih razlika u nivou i dinamici kretanja potrošnje piva, a samim tim i regionalnu razliku u nivou i dinamici kretanja proizvodnje piva, o čemu će biti više reči kada budemo govorili o geografskom razmeštaju industrije piva na teritoriji naše zemlje. Naime, u periodu od 1959. godine do 1964. godine proizvodnja piva u Sloveniji, Vojvodini i Hrvatskoj imala je za 2 do 3 puta veću

godišnju stopu rasta u odnosu na dinamiku kretanja proizvodnje u Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Kosmetu i užem delu Srbije, gde je za toliko puta potrošnja piva bila niža.

v) Sirovinska baza i njen uticaj na dinamiku kretanja proizvodnje slada i mikro i makro lokaciju sladara

Pivo je napitak sa 2% do 6% alkohola iz ječmenog slada (ili od surogata kukuruza, pšenice, pirinča i soje), hmelja i pijaće vode putem vrenja, uz dodatak specijalnih vrsta pivskog kvasca. Dakle, pivarske žitarice: kukuruz, pirinač, soja, osim ječma, po pravilu, upotrebljavaju se u vidu neslađenih materijala, kao surogati, a samo poneka i za proizvodnju slada.

Osnovna sirovina za proizvodnju slada je, dakle ječma. Dugogodišnja laboratorijska ispitivanja i stečena praksa utvrdili su da se u procesu proizvodnje za 1 hektolitar piva utroši 26 kilograma pivarskog ječma, i 0,224 kgr hmelja, dok se na 1 dekalitar pivske sladovine dodaje 0,05 litara gustog kvasca. Sve ostalo otpada na običnu pijaću vodu.

Jugoslavija, kao retko koja zemlja u svetu, raspolaže tako povoljnim pedološkim i klimatskim uslovima za proizvodnju ječma, hmelja i ostalih surogata da obezbeđenje sirovinama proizvodnje sladovine, odnosno piva, ne bi trebalo da predstavlja nikakav problem. Jer, kod iskorišćenja ječma samo od 77%, Jugoslavija je bila uvek u stanju da proizvede i preko deset puta veće količine ječma od onih koje su bile potrebne za jednogodišnju proizvodnju slada, odnosno piva. To se najbolje vidi iz ovog tabelarnog pregleda sastavljenog na osnovu statističkih podataka za 1939. godinu, kao i za sve godine od 1950. do 1965. godine.

Godina	Proizvodnja ječma u 000 t	Potrebna količina slada u 00 t	Potrebna količina ječma za proizvodnju slada u 000 t	Razlika u 000 tona
1939.	420.000	14.540	18.900	+401.100
1950.	266.000	22.860	29.700	+236.300
1951.	359.000	23.760	30.880	+328.900
1952.	258.000	18.440	23.970	+234.030
1953.	458.000	11.340	14.740	+433.260
1954.	253.000	16.020	20.820	+232.180
1955.	390.000	16.100	20.940	+369.060
1956.	344.000	15.400	20.020	+323.980
1957.	604.000	20.660	26.860	+577.140
1958.	470.000	24.680	32.080	+437.920
1959.	575.000	24.940	32.420	+542.580
1960.	529.000	32.200	41.860	+487.714
1961.	571.000	36.260	47.130	+523.870
1962.	475.000	35.320	45.910	+429.010
1963.	524.000	44.660	58.050	+465.950
1964.	534.000	53.380	69.390	+464.610
1965.	682.000	59.900	77.870	+604.130

Međutim, poteškoća se ogleda u tome što pivarska industrija za proizvodnju slada koristi samo sortno čist i zdrav ječam, sa hektolitarskom težinom od najmanje 66 kg, količinom vode od 14%, težinom 1000 zrna od najmanje 38 grama, količinom plevice od 8 do 10%, klijavosti najmanje 95% i količinom belančevina od 9 do 14%, dok Jugoslavija proizvodi veći broj raznovrsnih višerednih i dvorednih sorata od kojih samo 30% ispunjavaju sve normative pivarskog ječma, što za pivarstvo znači čist gubitak sirovina i do 70%. Pa ipak, i sa tako reduciranim prinosima, Jugoslavija je već rodom iz 1965. godine obezbedila 60.000 tona čistog pivarskog ječma više no što će joj biti potrebno za planiranu proizvodnju slada i piva u 1970. godini. (Rad Poslovnog udruženja industrije piva na stimulisanju proizvođača i afirmaciji pivarskog ječma u plodoredu kao industrijske kulture, a zatim i na rešavanju problema odabiranja najboljih i najrentabilnih sorti i rejonizaciji ječma, doprineće da se 1970. godine proizvede 100.000 tona pivarskog ječma više no što će biti potrebno za proizvodnju piva u Jugoslaviji).

Da bismo mogli kasnije da sagledamo pravilnost teritorijalnog razmeštaja industrije piva, odnosno slada, moraćemo da prikazemo regionalni razmeštaj proizvodnje ječma ovim tabelarnim pregledom.

	Prosek proizvodnje 1960—64 g. u 000 tona	Proizvodnja ječma u 1965. god. u 000 t	Potrebna količina slada u 1965. god. u 000 t	Potrebna količina ječma za proizvodnju u 1965 u 000 t	Razlika u 000 t
S F R J	527.000	682.000	59.900	77.870	+604.130
B i H	93.000	80.100	5.500	7.150	+ 72.950
Crna Gora	13.000	11.000	1.640	2.130	+ 8.870
Hrvatska	83.000	92.600	13.460	17.500	+ 75.100
Makedonija	61.000	69.700	3.420	4.440	+ 65.460
Slovenija	27.000	25.700	9.500	12.350	+ 13.550
uža Srbija	54.600	71.700	13.540	17.600	+ 54.100
Vojvodina	185.000	321.000	12.840	16.690	+304.310
Kosmet	10.200	10.300	—	—	+ 10.300

Vidi se da, posle izvršene redukcije od 70%, viškovima pivarskog ječma jedino raspolažu Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Kosmet, kao i da se 50% ukupnih rezervi pivarskog ječma nalazi u Vojvodini. Za razliku od ovih, Crna Gora, uža Srbija i Hrvatska proizvode pivarskog ječma toliko koliko da pokriju godišnju potrebu proizvodnje slada i piva, dok je Slovenija jedina sa deficitarnom godišnjom proizvodnjom ječma. To je i osnovni razlog, kako ćemo kasnije videti, što je Slovenija sve do skora imala samo jednu sladaru u Ljubljani i što i danas, posle podizanja sladare u Laškom, 50% godišnje potrebe u sladovini obezbeđuje iz jugoslovenskog uvoza.

Hmelj je osnovna komponenta u proizvodnji piva jer poseduje aromu i ukus koji daju pivu prijatnu specifičnu gorčinu i uslovljava tipske osobine piva; a zatim, podiže biološku stabilnost piva i utiče na stvaranje i stabilnost pene (4, str. 37).

U proizvodnji piva upotrebljava se jedino ženski cvet, odnosno šišarka hmelja, koja sadrži gorku smolu, gorku kiselinu i taninska jedinjenja, odnosno materije koje i daju pivu gorak ukus i aromu.

Jugoslavija i za gajenje hmelja raspolaže povoljnim pedološkim i klimatskim uslovima kao retko koja zemlja u svetu. Kroz dugi niz godina uspela je da odgaji vrlo kvalitetne i produktivne sorte. Stoga danas spada u red najpoznatijih proizvođača hmelja u svetu. Cela Evropa (sem Portugalije), pa čak i Amerika, Singapur, Indija i Japan proizvode pivo sa prvorazrednim jugoslovenskim hmeljom (5).

Prema iznetim kriterijumima za proizvodnju slada i piva, našoj zemlji je danas potrebno oko 940 tona godišnje, dok je za podmirenje svih jugoslovenskih potreba dovoljna količina od oko 2.000 tona. Podaci izneti u sledećoj tabeli govore upravo o tome da je Jugoslavija uvek proizvodila više hmelja no što su bile njene ukupne godišnje potrebe.

Godina	Proizvodnja hmelja u 000 tona	Potrošnja hmelja za proizvod. slada u 000 t	Razlika u 000 t	Iznos u 000 t	Proizvodnja po republikama i pokrajinama		
					Slovenija	Vojvodina	Hrvatska
1934.	2.090	47	+2.043	—	—	—	—
1939.	3.240	96	+3.144	2.852	—	—	—
1948.	1.210	265	+ 945	—	1.540	120	30
1949.	1.280	316	+ 964	—	Prosek za 1947—1956. g.		
1950.	960	256	+ 704	—			
1951.	1.250	266	+ 984	—			
1952.	1.200	206	+ 994	—			
1953.	1.820	227	+1.593	—			
1954.	2.200	179	+2.021	—			
1955.	2.500	180	+2.320	—			
1956.	2.500	172	+2.328	2.269	1.280	128	50
1957.	2.650	231	+2.419	2.383			
1958.	3.050	276	+3.774	2.494	Prosek za 1955—1964. g.		
1959.	4.470	279	+4.191	3.308			
1960.	6.010	361	+5.649	—			
1961.	5.260	406	+4.854	—			
1962.	5.250	395	+4.855	3.918			
1963.	4.720	500	+4.220	4.693			
1964.	6.011	600	+5.411	4.843	3.470	2.560	80
1965.	4.890	661	+4.229	4.900	2.800	2.010	80

Iz prednje tabele se vidi da se prosečno 10% od ukupno proizvedene količine hmelja koristi kao dragocena sirovina u jugoslovenskom pivarstvu, a da se prosečno do 90% od godišnjih prinosa izvozi; kao i to da je najveći proizvođač jugoslovenskog hmelja SR Slovenija (oko 58%), a zatim AP Vojvodina (oko 41%). Međutim, najkvalitetniji hmelj u našoj zemlji proizvodi Bačka, a naročito Bački Petrovac koji obrađuje, prerađuje i izvozi skoro celokupnu proizvodnju hmelja Bačke i na taj način ostvaruje 3,5 do 4 miliona dolara godišnje (5).

Radovi, koji su preduzeti na podizanju hmeljarnika u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i u užem delu Srbije, doprineće da se i u ovim predelima naše zemlje aktiviraju postojeći prostorni i klimatski uslovi za gajenje hmelja, a zatim da doprinesu i povećanju raspoloživih količina hmelja za izvoz i domaću preradu.

Osim ječma, za proizvodnju slada i piva, videli smo, koriste se i druge žitarice: *pšenica*, *kukuruz*, *pirinač*, *soja* i po pravilu se upotrebljavaju u vidu neslađenih materijala, kao surogati slada, a samo ponekada i za proizvodnju slada.

Za proizvodnju piva pretežno se upotrebljavaju *meke sorte pšenice*, koje sadrže manje lepka i belančevina (12—13%) a veću količinu skroba. Naša zemlja proizvodi dovoljan broj takvih pšenica i može uvek da obezbedi količinu koju bude tražila industrija piva.

Pirinač se koristi za proizvodnju boljih vrsta svetlog piva, jer je bogat skrobom (76%) a siromašan rastvorljivim belančevinama (oko 8% i mastima (0,65%).

Povoljni pedološki, klimatski i hidrološki uslovi u Makedoniji, Bačkoj, Banatu, Negotinskoj Krajini i nekim drugim delovima naše zemlje omogućili su proizvodnju pirinča od davnih vremena (6, str. 1). U periodu između dva svetska rata gajen je, međutim, samo u Makedoniji, koja je bila poznata po »kočanskom pirinču«. Prosečan ukupan prinos pirinča za period od 1930—1939. je iznosio 3.850 tona. Posle II svetskog rata proizvodnja se širi i na Bačku, Banat, Negotinsku Krajinu i najjužniji deo jugoistočne Srbije, a prinosi po jednom hektaru se povećavaju od 15 mc na 42 mc u 1965. godini. To je omogućilo da se ukupna proizvodnja pirinča u našoj zemlji poveća od 7.140 tona, koliko je iznosila u 1939. godini, na 24.600 tona u 1965. godini, odnosno za 3,5 puta u odnosu na predratno stanje. To, kao i činjenica da je naša zemlja veliki uvoznik pirinča radi podmirenja ljudskih potreba u ishrani, su momenti koji su uticali da se pirinčani lom, posle kukuruza, najviše koristi od svih ostalih surogata u proizvodnji piva. To je ujedno i jedini surogat koji je izrazito deficitaran u jugoslovenskom pivarstvu.

Kukuruz kao surogat u sladovini koriste samo pivare koje nisu u stanju da u svojim sladarama proizvedu potrebne količine ječmove sladovine, ali najviše do 16°/. Prema proceni Instituta za ishranu u Novom Sadu u 1964. godini u jugoslovenskoj proizvodnji piva ukupno je primenjeno surogata oko 8.700 tona od čega preko 50°/, odnosno 4.470 tona, otpada na kukuruz (2, str. 49). S obzirom na to da ima vrlo nisku cenu i s obzirom na to da ga naša zemlja proizvodi u milionima tona, kada se ne bi gubilo na odvajanju masne klice (4,6%) od posnog dela kukuruznog brašna, učešće kukuruza u proizvodnji piva bilo bi daleko veće, ako ne i u petostrukom iznosu.

U nekim slučajevima za poboljšanje vrenja i penušavosti piva koriste se i *soja*, do 0,5% u odnosu na masu komina (4, str. 37). To, kao i činjenica da je naša zemlja u proizvodnji soje već dostigla količinu prinosa od 25.000 tona, govori o tome da u pogledu snabdevenosti ovom sirovinom jugoslovenska industrija piva nema i neće imati problema. Ovo tim pre što se zbog povoljnijih prirodnih uslova proizvodnja soje može povećati i daleko iznad ovih rekordnih prinosa, koji su stvoreni u 1960. godini.

Jugoslavija, dakle, raspolaze sirovinskom bazom takvog kvaliteta i kvantiteta da može obezbediti slad i za pet i čak deset puta veću proizvodnju piva od one koja je ostvarena u 1965. godini. Problem, međutim, leži u usitnjenosti kapaciteta i tehničkoj i tehnološkoj zastarelosti procesa proizvodnje slada. Taj problem je naročito bio naglašen početkom XX veka kada je, sa prelaskom na tipičan industrijski i poluindustrijski način proizvodnje piva, jugoslovensko pivarstvo otišlo u tu krajnost da je svaka jugoslovenska pivara počela da proizvodi slad u sopstvenim sladarama. To je period u kome je za nekih dvadeset do trideset godina izgrađeno oko 25 sladara. Međutim, baš takva orijentacija u obezbeđenju reprodukcionog materijala je doprinela tome da se proizvodnja slada u svim tim sladarama održi na istom tehničko-tehnološkom nivou na kome se nalazila i prilikom njihovog osnivanja. Jer od ukupno 25 sladara, koliko je podignuto pre II svetskog rata, 18 objekata proizvode slad u kljalištima tipa gumna, a samo 4 u Saladinovim ormanima i 3 u Galadovim bubnjevima (2, str. 23). To stanje je počelo nešto da se popravlja tek posle II svetskog rata, a naročito posle 1960. godine, kada su zbog naglo uvećane potrošnje i proizvodnje piva kapaciteti sladara povećani na 25.000 tona godišnje proizvodnje slada. Međutim, i sa tako proširenim kapacitetima proizvodnja slada nije bila u stanju da prati nabujalu proizvodnju piva, te je jugoslovensko pivarstvo bilo primorano da već u 1964. godini uveze oko 25.000 tona slada i da za taj uvoz utroši oko 4 milijarde deviznih dinara.

Nesklad između proizvodnih kapaciteta sladara i potrebne količine slada za naglo povećanu proizvodnju piva najbolje ilustruju podaci iz sledeće tabele, sastavljene delimično na osnovu rezultata Instituta za prehrambenu industriju u Novom Sadu, a delom na osnovu naših proračuna i statističkih podataka za 1964. godinu.

Lokacija sladara	Tip sladara	Kapacitet u tonama	Proizvodnja slada 1964. u tonama	Potrebna količina slada za proizvodnju piva u 1964. god.	Razlika + —
Apatin	Klijališta	420	478	2.819	—2.341
Bečej	„	610	700	1.177	— 477
Pančevo	„	720	858	1.061	— 202
Sremska Mitrovica	„	410	350	773	— 423
Zrenjanin	„	740	908	3.738	—2.830
Čelarevo	„	420	630	1.077	— 447
Vršac	Bubnjevi	340	530	629	— 99
Beograd	Klijališta	1.120	1.280	5.659	—4.379
Zaječar	„	500	570	925	— 355
Niš	„	400	475	643	— 168
Valjevo	„	180	265	750	— 485
Čačak	„	160	281	364	— 83
Svetozarevo	Salad. ormani	3.500	3.532	3.511	+ 21
Zagreb	„	3.400	2.750	6.472	—3.722
Karlovac	„	—	—	2.451	—2.451
Otočac	Klijališta	320	339	259	+ 124
Daruvar	Salad. ormani	1.480	1.052	1.144	— 92
Osijek	Klijališta	380	313	1.493	—1.180
Ljubljana	Bubnjevi	3.000	3.076	5.135	—2.057
Laško	—	—	—	2.869	—2.869
Maribor	—	—	—	800	— 800
Sarajevo	Klijališta	630	950	3.140	—2.190
Tuzla	„	290	352	724	— 372
Banja Luka	„	380	567	999	— 432
Skoplje	Salad. ormani	3.160	2.412	2.435	— 23
Prilep	Klijališta	560	556	759	— 203
Nikšić	„	850	1.300	1.519	— 219

Dakle, samo pivare locirane u Svetozarevu, Otočcu i donekle pivare locirane u Skoplju, Daruvaru, Čačku i Vršcu su uspele da usklade proizvodnju slada sa proizvodnjom piva, dok su sve ostale imale ogroman deficit u sladu.

Deficitirano stanje u proizvodnji slada zadržalo se i posle 1965. godine, kada su pušteni u pogon potpuno novi kapaciteti Saladinovog tipa u Beogradu od 6.000, Apatinu od 6.000 i Laškom od 3.000 tona slada godišnje. Jer sa povećanim kapacitetima jugoslovenske sladare su tada proizvele samo 40.000 tona slada, dok je za 3.000.000 hl, koliko je 1965. godine proizvedeno, bilo potrebno 60.000 tona slada.

Deficit u proizvodnji slada bio je još veći u 1966. godini, kada je za 4.200.000 hl piva, koliko je te godine proizvedeno, jugoslovensko pivarstvo bilo primorano da uveze oko 40.000 tona slada. Ukoliko se

ne pristupi izgradnji novih, odnosno proširenju nekih starih sladara, u 1970. godini kada se očekuje proizvodnja od oko 6 miliona hektolitara piva, deficit u sladu iznosiće oko 80.000 tona godišnje, što će za našu zemlju značiti novo devizno opterećenje od oko 13 milijardi st. dinara.

U 26 sladara, koliko ih je bilo u 1966. godini, dakle, proizvedeno je ukupno 40.000 tona slada, što u proseku iznosi nešto više od 1.500 tona po jednoj jugoslovenskoj sladari. Iznad jugoslovenskog proseka imale su kapacitete samo sladare locirane u Beogradu (6.000 t), Apatinu (6.000 t), Svetozarevu (3.500 t), Zagrebu (3.400 t), Skoplju (3.160 t), Ljubljani (3.000 t) i u Laškom (3.000 t), dok su sladare locirane u Bečeju, Pančevu, Zrenjaninu, Vršcu, Sremskoj Mitrovici, Celarevu, Zaječaru, Nišu, Valjevu, Čačku, Otočcu, Osijeku, Sarajevu, Tuzli, Banji Luci, Prilepu i Nikšiću raspolagale kapacitetima manjim od 1000 tona slada godišnje.

Sve to, kao i činjenica da jugoslovenskom optimumu proizvodnje piva od 453.000 hl ili, zaokruženo, od 500.000 hl piva godišnje po jednoj jugoslovenskoj pivari odgovara optimalna proizvodnja slada od 10.000 tona po jednoj jugoslovenskoj sladari, odnosno 20.000 tona za sladare sa potpunim komercijalnim poslovanjem (3, str. 29), govori o tome da nijedna jugoslovenska sladara ne raspolaže takvim kapacitetima i da je zbog toga krajnje ekonomski neopravdano da svaka naša pivara ima svoju sladaru, kakav je slučaj danas. Jer za današnju proizvodnju od 40.000 tona slada, prema jugoslovenskom optimumu proizvodnih kapaciteta, biće dovoljan rad samo 4 sladare, a prema kriterijumima komercijalnog poslovanja rad samo 2 sladare; dok će za 120.000 tona slada, koliko će biti potrebno da se proizvede za planiranih 6 miliona hektolitara piva u 1970. godini, prema istim kriterijumima biće dovoljan rad samo 12, odnosno 6 sladara.

Stoga, poštujući osnovne ekonomske zakone u proizvodnji, a to će reći i osnovne principe pravilnog razmeštaja u proizvodnji slada; odnosno vodeći računa, pre svega, o stvarnim i potencijalnim mogućnostima proizvodnje pivarskih sirovina pojedinih regiona naše zemlje; zatim o činjenici da će buduće sladare morati da posluju u granicama najveće produktivnosti rada i maksimalnog rentabiliteta i da će zbog toga morati da proizvede slad ne samo za podmirenje ukupnih potreba pivara u regiji već i za podmirenje potreba nekih pivara izvan granica regiona, a po mogućstvu i za izvoz; kao i o tome da svaka mikro lokacija mora da raspolaže maksimalnim rešenjima za eksport slada, moraćemo i u oblasti proizvodnje slada pristupiti pokrupnjavanju i koncentraciji proizvodnih kapaciteta do gornjih granica jugoslovenskog optimuma i maksimalnog poslovnog rentabiliteta, odnosno da današnji broj jugoslovenskih sladara svedemo samo na 12 ili najviše 13 lokacija. Naime, u tim uslovima treba zadržati i dalje proširivati i modernizovati sladare locirane u Beogradu, Zrenjaninu, Apatinu, Zagrebu, Sarajevu, Skoplju, Ljubljani, Laškom, Daruvaru i Nikšiću, jer se nalaze u regionima sa povoljnim uslovima za ostvarenje rekordne proizvodnje pivarskih sirovina, sa dovoljnom radnom snagom koja raspolaže bogatom tradicijom u proizvodnji piva i slada, zatim sa najpovoljnijim uslovima za eksport slada i sa najpovoljnijim rešenjima za obezbeđivanje dovoljnih količina najkvalitetnije vode koja se može dobiti u datoj regiji;

kao i zbog toga što su to centri sa najvećom koncentracijom stanovništva, odnosno najvećom potrošnjom piva, a to će reći i sa najvećom potrošnjom slada. U krajnjoj liniji, ovom broju bi se mogla pridobiti i lokacija u Nišu. Jer sama činjenica da je Niš najveći industrijski, trgovački, zanatski, saobraćajni, kulturni i turistički centar za područje koje se prostire na jugu sve do Vranja, Bosiljgrada i Gnjilana, na zapadu sve do Kuršumlije, Blaca i Kruševca, na severu sve do Stalaća i Soko Banje i na istoku sve do jugoslovensko-bugarske granice i na kome danas živi preko jedan milion stanovnika, kao i to da je to područje vrlo dobro povezano putevima I, II i III reda, željezničkom mrežom i da već danas obezbeđuje godišnju proizvodnju svih vrsta ječma od oko 20.000 tona, govori o tome da Niš ima sve uslove da razvije proizvodnju piva do 200.000 hl, odnosno proizvodnju slada do 5.000 tona godišnje.

I ne samo to, u tim uslovima doći će do punog izražaja i sasvim nove lokacije u Novom Sadu i Subotici, koje momentalno raspoložu najvećom sirovinskom bazom i povoljni uslovima za komercijalnu proizvodnju slada no što ima ijedna lokacija na teritoriji naše zemlje.

Nasuprot tome sladare locirane u ostalim delovima zemlje, s obzirom na to da imaju najnepovoljnija i najneracionalnija makro i mikro rešenja, biće zahvaćene ili integracijom ili likvidacionim procesom. To je upravo i jedini put, da se proizvodnja slada osposobi do te mere da postane potpuno ravnopravni partner na svetskom tržištu, odnosno da se kao ravnopravni partner uključi u svetsku podelu rada.

g) Teritorijalni razmeštaj proizvodnje piva

Budući da je vezana za glavna potrošačka područja, proizvodnja piva ima manje-više regionalni karakter razmeštaja. U severnom delu zemlje, severno od Save i Dunava, gde se potrošnja piva kreće od 18,5 (Hrvatska) do 19,6 (Vojvodina) i 22,7 litara (Slovenija) po glavi stanovnika, gde je ukupna potrošnja piva u 1964. godini iznosila 1.527.445 hl, što iznosi oko 57% od ukupne jugoslovenske potrošnje piva; koncentrisana je polovina jugoslovenskih pivara, odnosno oko 60% od ukupne jugoslovenske proizvodnje piva. Nasuprot tome, na Kosmetu, gde se godišnja potrošnja piva kreće oko 2 litra po glavi stanovnika i na priobalnom delu Jadranskog mora, gde potrošnja piva ima izraziti sezonski karakter (pretežno se troši za vreme turističke letnje sezone), nije locirana nijedna pivara. U središnjem i južnom delu, koji zahvata nešto više od jedne polovine teritorije Jugoslavije, gde se potrošnja po glavi stanovnika kreće od 7,3 (Bosna i Hercegovina) i 9,6 (Crna Gora) do 11,9 Makedonija i 12,7 litara (uže područje Srbije) i gde je u 1964. godini ukupno potrošeno 1.114.650 hl ili 43% od ukupne jugoslovenske potrošnje piva, locirana je druga polovina jugoslovenskih pivara ili 40% ukupne jugoslovenske proizvodnje. Podaci Instituta za prehrambenu industriju u Novom Sadu, izneti u sledećoj tabeli, upravo o tome govore.

Region	Proizvodnja 1964. g hl po 1 stanov.		Potrošnja 1964. g hl po 1 stanov.		Odnos: proizvodnja - potrošnja 100%
S F R J uže područje	2.669.150	13,8	2.666.820	13,8	100%
Srbije	592.606	12,0	632.666	12,7	94
Vojvodina	563.656	29,4	369.811	19,6	152
Kosmet	—	—	21.770	2,0	—
Hrvatska	590.933	13,6	786.846	18,5	75
Slovenija	440.156	26,3	370.788	22,7	119
B i H	243.118	6,9	256.311	7,3	95
Makedonija	159.691	10,8	177.392	11,9	90
Crna Gora	75.956	15,1	48.236	9,6	157

Razlika između potrošnje i proizvodnje po regionima, koji su u ovom slučaju identifikovani sa socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama, ukazuje da su proizvodni kapaciteti piva predimenzionirani u Crnoj Gori i Vojvodini, a u manjoj meri i u Sloveniji; dok su u ostalim regionima, a naročito u Hrvatskoj, još uvek nedovoljni da proizvodnjom podmiru celokupnu regionalnu potrošnju piva. Međutim, ove anomalije moraju biti korigovane bar kad su u pitanju Slovenija i Crna Gora; jer proizvodnji sa ovog regiona gravitira potrošnja Hrvatske odnosno Hrvatskog primorja na kome ne postoji ni jedna pivara. Nasuprot ovome, pošto jedan manji deo hrvatske potrošnje gravitira vojvođanskoj proizvodnji piva, predimenzioniranost kapaciteta vojvođanskih pivara se ovom činjenicom neznatno smanjuje. I ne samo to, većina pivara lociranih u Vojvodini, pošto je smeštena tako da im je polovina rejona plasmana odsečena, ima znatno povećanu prosečnu udaljenost snabdevanja, a samim tim i znatno smanjenu ekonomsku efikasnost. Drugim rečima takve vojvođanske pivare imaju nepovoljan teritorijalni razmeštaj (2, str. 33).

Analizom teritorijalnog razmeštaja industrije piva, gledano u zavisnosti od gustine potrošnje i visine kapaciteta, dolazi se do zaključka da 5 pivara podignutih u naseljima iznad 200.000 stanovnika i 3 pivare podignute u naseljima od 100.000—200.000 stanovnika, imaju u pogledu racionalnosti zadovoljavajuću lociranost. Nasuprot tome 10 pivara podignutih u naseljima od 50.000—100.000 stanovnika imaju nedovoljno racionalnu lokaciju; a 9 pivara smeštenih u naseljima od 15.000—50.000 stanovnika imaju sasvim neracionalnu lokaciju (2, str. 4).

Gledano sa aspekta makro lokacije, prednja izlaganja jasno ukazuju na nepovoljnu lociranost pivara.

Posmatrajući racionalnost razmeštaja pivara u zavisnosti od realizacije piva u mestu lokacije, zatim od maksimalnog i prosečnog radijusa prevoza piva i od gustine plasmana u okviru prosečnog radijusa (vidi donji tabelarni pregled), dolazi se do zaključka da pivara u Beogradu sa svojom visokom realizacijom proizvedenog piva u mestu i sa najhomogenijim tržištem plasmana — ima najpovoljniju i najra-

cionalniju mikro lokaciju. Drugo mesto po racionalnosti mikro lokacije zauzima pivara u Ljubljani, sa ne tako visokom realizacijom proizvodnje u mestu, ali za izrazito homogenim tržištem plasmana. Vrlo racionalnu mikro lokaciju imaju i pivare u Zagrebu, Zrenjaninu i Skoplju u kojima se odnos između proizvodnje i prevoza piva kreće iznad 2.000 i 3.000 hl po 1 kilometru. Najnepovoljniju i najneracionalniju mikro lokaciju imaju vojvođanske pivare u Pančevu i Vršcu, gde je, istina, realizacija piva u mestu relativno visoka (u Vršcu čak jedna od najviših u Jugoslaviji), ali je tržište izrazito nehomogeno, sa visokim prosečnim radijusom prevoza i nesumnjivo najdužim maksimalnim udaljenostima prevoza. O tome nam najbolje govore podaci Instituta za prehrambenu industriju u Novom Sadu izneti u sledećoj tabeli i u ranijim izlaganjima.

P i v a r e	Proizvodnja piva 1964. g. u hl.	Realizacija proizvodnje u mestu u hl	Maksimalna daljina prevoza u km	Prosečan radijus prevoza u km	Odnos proizvodnje i radijusa
Apatin	140.908	14.995	160	76	1.854
Bečej	58.854	11.535	450	94	626
Pančevo	53.003	21.543	540	140	376
Zrenjanin	186.905	44.617	130	60	3.120
Sr. Mitrovica	38.660	5.585	140	76	510
Čelarevo	53.870	—	120	58	930
Vršac	31.456	26.271	750	76	414
Beograd	282.927	182.207	500	44	6.430
Zaječar	46.265	9.100	140	58	797
Svetozarevo	175.563	9.848	350	129	1.360
N i š	32.129	18.959	260	45	720
Valjevo	37.522	9.857	200	86	437
Čačak	18.200	10.292	170	32	570
Zagreb	323.582	135.000	450	99	3.270
Karlovac	122.574	29.905	390	76	1.613
Otočac	12.934	—	80	53	244
Daruvar	57.203	7.938	140	64	895
Osijek	74.640	25.000	120	40	1.865
Ljubljana	256.732	83.686	230	58	4.426
Laško	143.432	2.999	200	77	1.860
Maribor	39.992	37.050	80	44	908
Sarajevo	156.998	47.303	280	119	1.320
Tuzla	36.186	18.866	160	39	928
Banja Luka	49.937	13.730	220	63	793
Skoplje	121.731	62.845	210	52	2.341
Prilep	37.960	17.874	250	53	716
Nikšić	75.956	9.238	320	113	672

Prednja analiza ukazuje na činjenicu da je usitnjenost proizvodnih kapaciteta piva dosta izražena, a samim tim i da ekonomski efekat daleko zaostaje u odnosu na optimalne mogućnosti. Prema analizi koju je izvršio Institut za prehrambenu industriju u Novom Sadu dolazi se do zaključka da prosečnoj gustini potrošnje od 10.437 hl/km² ukupne površine Jugoslavije (prema proizvodnji za 1964. g) odgovara prosečan obim proizvodnje od 453.000 hl po jednoj pivari. Nasuprot tome, današnji stvarni prosečni obim proizvodnje iznosi samo 95.000 hl po jednoj jugoslovenskoj pivari, odnosno za 4,7 puta je niži od optimalnog rešenja. U krajnjoj liniji, to znači da bi ukupna proizvodnja piva u našoj zemlji od 2.669.000, koliko je iznosila 1964. godine, bila zadovoljena radom samo 6 pivara sa optimalnim kapacitetima. Međutim, razmatrajući ovaj problem po regionima, uz korekciju da polovina AP Kosova i Metohije i polovina bivšeg sreza Leskovac gravitira Makedoniji, polovina hrvatskog dela Istre da gravitira Sloveniji, srednja Dalmacija da gravitira Bosni i Hercegovini, a južni deo Hrvatskog primorja da gravitira Crnoj Gori, prosečan godišnji obim proizvodnje bio bi zadovoljen:

— na području uže Srbije radom 2 pivare locirane u Beogradu i Svetozarevu, i eventualno, radom treće pivare sa lokacijom u Nišu;

— na području Vojvodine radom dve pivare sa lokacijom u Apatinu i Zrenjaninu;

— na području Hrvatske radom 2 pivare sa lokacijom u Zagrebu i Daruvaru;

— na području Slovenije radom 2 pivare sa lokacijom u Ljubljani i Laškom;

— na području Bosne i Hercegovine radom jedne pivare sa lokacijom u Sarajevu, a eventualno i radom druge pivare sa lokacijom u Banji Luci;

— na području Makedonije radom jedne pivare sa lokacijom u Skoplju; i

— na području Crne Gore radom jedne pivare sa lokacijom u Nikšiću;

Drugim rečima, u ovim uslovima, na teritoriji naše zemlje treba zadržati i dalje razvijati samo jedanaest pivara ili eventualno trinaest, dok preostale pivare treba integrisati ili potpuno likvidirati.

Danas, u eri najrigoroznije privredne reforme koja je ikada u našoj zemlji preduzeta, jedan dobar deo jugoslovenskih pivara već je sagledao svoj položaj u licu privredne reforme i u skladu s tim izabrao jedno od gore predloženih rešenja. Tako su se pivare u Beogradu, Apatinu, Laškom i Zrenjaninu, proširivanjem kapaciteta sladara i modernizacijom opreme za proizvodnju i flaširanje piva, odlučile na korak povećanja produktivnosti rada i rentabilnosti proizvodnje na svetskom nivou, kao jedino ispravan put za uključenje u svetsku podelu rada. Na integraciju proizvodnje odlučile su se, za sada bar, I i II pogon pivare u Beogradu i pogon pivare u Nišu. Nešto drukčiji korak preduzele su pivare u Sremskoj Mitrovici i Vršcu, koje su se integrisale sa ostalim pogonima prehrambene industrije u gradu. Na potpunu likvidaciju za sada se odlučila jedino pivara u Leskovcu. Nasuprot ovima, jedan dobar deo pivara pak čini pokušaj da rešenje

nađe u proširivanju liste proizvoda, da pored piva organizuje i proizvodnju špiritusa, alkoholnih pića i sirćeta (Zrenjanin), kvasca (Svetozarevo), bezalkoholnih i alkoholnih pića, prerađivana od voća i povrća (Maribor), destilirane vode (Sarajevo), likera svih vrsta, medicinal Brandy, voćnih sokova i bačvarije (Otočac), octa (Osijek) itd.

I na kraju treba istaći još i to da će u dogledno vreme doći do izgradnje pivare u Splitu, kao najpovoljnijoj lokaciji na nepokrivenom području našeg primorja. Jer po proračunima Instituta za prehrambenu industriju u Novom Sadu izlazi obim proizvodnje od oko 107.000 hl godišnje. Kada dođe do izgradnje pivare u Splitu, locirana pivara u Sarajevu, a pre svega u Nikšiću doćiće u nešto teži položaj no što ga danas imaju (2, str. 93).

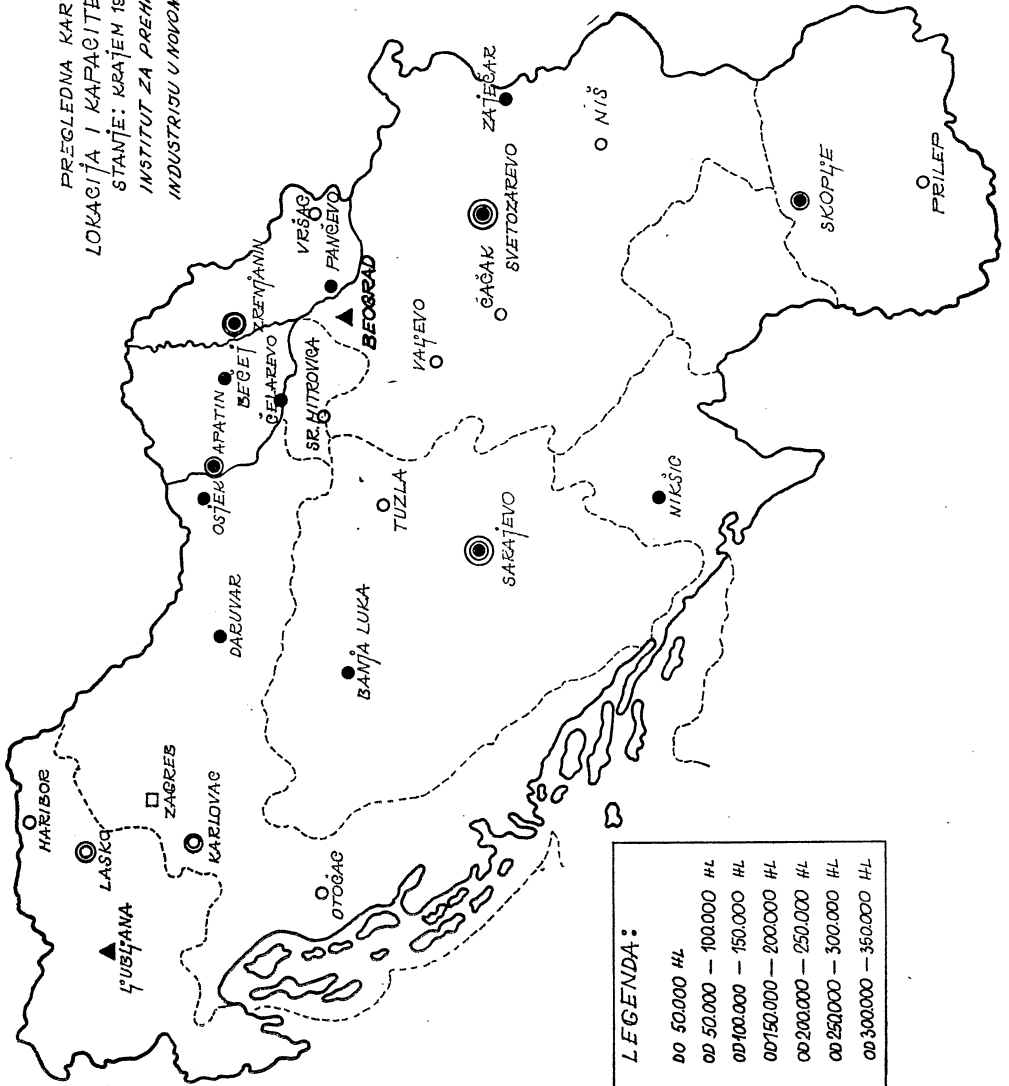
Zaključak

1. Usitnjenost proizvodnih kapaciteta piva je dosta izražena. Samim tim, svakako, ekonomski efekat proizvodnje daleko zaostaje iza optimalnih mogućnosti. Stoga se pokrupnjavanje i koncentracija kapaciteta nameće kao neminovan dalji korak u razvoju i teritorijalnom razmeštaju proizvodnje piva, kada će pivare u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Skoplju, Svetozarevu, Apatinu, Zrenjaninu, Nikšiću, Laškom, Daruvaru i eventualno još u Nišu i Banji Luci, s obzirom na ekonomsku prednost makro i mikro lokacije, doći do punog izražaja i kada će jedan deo ostalih pivara biti upućen na integraciju, a drugi deo na potpunu likvidaciju.

2. Kapaciteti slada su usitnjeni i zaostaju iza stvarnih i optimalnih kapaciteta pivara. Stoga se i u oblasti proizvodnje slada pokrupnjavanje i koncentracija proizvodnih kapaciteta do gornjih granica jugoslovenskog optimuma i maksimalnog poslovnog rentabiliteta nameću kao jedino ispravna rešenja u daljem razvoju i teritorijalnom razmeštaju sladara. U tim uslovima sladare locirane u Beogradu, Zrenjaninu, Apatinu, Zagrebu, Sarajevu, Skoplju, Ljubljani, Laškom, Daruvaru i Nikšiću, s obzirom na to da se nalaze u rejonima sa povoljnim uslovima za ostvarenje rekordne proizvodnje pivarskih sirovina, sa dovoljnom radnom snagom, zatim sa najpovoljnijim uslovima za eksport slada i sa najpovoljnijim rešenjima za obezbeđenje dovoljnih količina najkvalitetnije vode koja se može dobiti u datoj regiji, kao i zbog toga što su to centri sa najvećom koncentracijom stanovništva, odnosno najvećom potrošnjom piva, doći će do punog izražaja. I ne samo to, tada će doći do punog izražaja i sasvim nove lokacije u Novom Sadu i Subotici, koje momentalno raspolaze najvećom sirovinskom bazom i najpovoljnijim uslovima za komercijalnu proizvodnju slada. Nasuprot tome, ostale sladare u zemlji, pošto imaju nepovoljnija i neracionalnija makro i mikro rešenja, biće zahvaćena ili integracijom ili likvidacionim procesom.

3. Jugoslavija kao retko koja zemlja u svetu raspolaze tako povoljnim prirodnim uslovima za proizvodnju pivarskih sirovina da njihovim potpunim aktiviranjem već danas može da proizvede takve količine slada da se njima ne samo podmire sve potrebe domaćih pivara već i da se sa velikim količinama pojavi na svetskom tržištu, tj. da se od zemlje uvoznice pretvori u zemlju izvoznicu sladovine.

PREGLEDNA KARTA
 LOKACIJA I KAPACITETA PIVARA
 STANJE: KRAJEM 1964. g.
 INSTITUT ZA PREHRANBENU
 INDUSTRIJU U NOVIOM SADU

LEGENDA:

○	do 50.000 HLL
●	od 50.000 — 100.000 HLL
◐	od 100.000 — 150.000 HLL
◑	od 150.000 — 200.000 HLL
◒	od 200.000 — 250.000 HLL
◓	od 250.000 — 300.000 HLL
◔	od 300.000 — 350.000 HLL

Literatura

1. Inž. Lj. Dindić i dr M. Seniz: Osvrt na čehoslovačku pivaru »Plzen«, Bilten industrije piva Jugoslavije br. 1, Beograd, 1967. g.;
2. Institut za prehrambenu industriju — Zavod za ekonomska istraživanja u Novom Sadu: Stanje i osnovi dugoročnog razvijanja industrije piva Jugoslavije, Novi Sad, decembra 1966. godine;
3. Semiz: Stanje i perspektiva razvoja proizvodnje slada u Jugoslaviji, Bilten industrije piva Jugoslavije br. 1, Beograd, 1967. g.;
4. I. J. Veselinov i M. A. Čukmasova: Tehnologija piva (prevod), Beograd, 1966. g.;
5. Svetozar Kostić: Fabrika sa 2.500 dimnjaka, »Politika« od 16. jula 1967. godine;
6. Ml. G. Adžemović: Pirinač — gajenje i proizvodnja, Pančevo, 1940. godine.

Dr Gavriilo Vidanović, vanredni
profesor Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu.

RÉSUMÉ

L'industrie de la bière est l'une des plus anciennes branches de l'industrie alimentaire de la Yougoslavie. Cette industrie a commencé à s'implanter dans les régions où les conditions naturelles pour le développement de la viticulture étaient défavorables. La consommation avait exercé une influence décisive sur le niveau et la dynamique du mouvement de la production de la bière dans notre pays. Cependant, les grandes variations dans le niveau des revenus personnels et certaines différences dans les conditions naturelles pour le développement de la viticulture entre les diverses régions, en conditionnant la différence régionale dans la dynamique du mouvement de la consommation de la bière en Yougoslavie, avaient eu pour conséquence que la production de la bière en Slovénie, en Voïvodine et en Croatie avait un taux de croissance annuel deux à trois fois plus élevé par rapport à la dynamique du mouvement de la production de la bière en Macédonie, dans la province de Kossovo—Métohie, en Bosnie—Herzégovine, au Monténégro et dans la partie restreinte de la Serbie, où la consommation de la bière était dans les mêmes proportions plus petite.

En ce qui concerne l'approvisionnement de l'industrie de la bière en matières premières, on peut dire que la Yougoslavie est en mesure de produire de telles quantités qui permettraient une production cinq fois et même dix fois plus élevée que celle qui a été réalisée en 1965. Le problème se trouve, cependant, dans l'émeitement des capacités et dans le retard technologique et technique du processus de la production du malt. Ce retard est d'une telle importance que la Yougoslavie était obligée d'importer en 1964 environ 25.000 tonnes et en 1965 jusqu'à 40.000 tonnes de malt. C'est pourquoi l'aggrandissement et la concentration des capacités dans le domaine de la production du malt s'imposent comme la seule solution normale, quand sur les 26 usines de malt seules les usines de malt installées à Belgrade, Zrenjanin, Apatin, Zagreb, Sarajevo, Skoplje, Ljubljana, Laško, Daruvar et Nikšić pourront atteindre toute leur portée et quand les usines de malt entièrement nouvelles seront construites sur une base purement commerciale à Novi Sad et à Subotica.

La production même de la bière, vu qu'elle est liée aux principales régions consommatrices, a un caractère plus ou moins régional quant à sa disposition. Dans la partie septentrionale du pays, au nord de la Save et Dunube, où la consommation de la bière par tête d'habitant varie entre 18,5 (Croatie) et 22,7 litres (Slovénie) et où en 1964 on avait consommé en tout 1,527.445 hectolitres, c'est à dire 57% de la consommation yougoslave globale, la moitié des brasseries yougoslaves se trouvent installées. Par contre, dans la région de Kosovo—Métohie, où la consommation annuelle est environ de deux litres par tête d'habitant, et dans la région côtière de l'Adriatique, où la consommation de la bière a un caractère exclusivement saisonnier, il n'y a pas une seule brasserie. Dans la partie centrale et méridionale, qui s'étend sur plus de la moitié du territoire de la Yougoslavie, et où la consommation annuelle de la bière par tête d'habitant varie entre 7,3 (Bosnie-Herzégovine) et 12,7 litres (partie restreinte de la Serbie) et où en 1964 on avait consommé en tout 1,114.650 hectolitres ou 43% de la consommation globale yougoslave de la bière, se trouve établie la deuxième moitié des brasseries yougoslaves ou 40% de la production globale yougoslave de la bière.

En examinant la rationalité et la disposition des brasseries en fonction de la réalisation de la bière dans l'endroit de l'emplacement, ensuite du rayon maximum et moyen de transport de la bière et de la densité du placement dans le cadre du rayon moyen on peut tirer la conclusion que la brasserie située à Belgrade, avec sa haute réalisation de la bière produite sur place et avec un marché de placement le plus homogène, possède le micro emplacement le plus favorable et le plus rationnel. La brasserie de Ljubljana occupe la seconde place quant à la rationalité du micro emplacement, toutefois la réalisation de la production sur place n'est pas aussi importante, mais son marché de placement est nettement homogène. Les brasseries de Zagreb, Zrenjanin et Skoplje ont également un micro emplacement très rationnel où le rapport entre la production et le transport de la bière est au-dessus de 2.000 et 3.000 hectolitres par un kilomètre. Les brasseries de Voïvodine à Pančevo et à Vršac ont le micro emplacement le moins favorable et le moins rationnel où, en effet, la réalisation de la bière sur place est relativement élevée, mais le marché est nettement non-homogène, avec un rayon moyen de transport très étendu et dont les distances maxime de transport sont incontestablement les plus longues.

L'émission des capacités de production de la bière est assez prononcé. C' est pourquoi le grossissement et la concentration des capacités s'impose en tant que progression inéluctable dans le développement et la disposition territoriale de la production de la bière; ce n'est qu'alors que les brasseries à Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Skoplje, Svetozarevo, Apatin, Zrenjanin, Nikšić, Laško, Daruvar et éventuellement aussi à Niš et à Banja Luka, eu égard à l'avantage économique du macro et micro emplacement, réaliseront toute leur portée et c'est alors qu'une partie des autres brasseries sera orientée vers l'intégration et l'autre partie vers l'entière liquidation.

POSLEDICE NEPRIDRŽAVANJA JAVNOPRAVNIH PROPISA O KVALITETU ROBE (POSEBNO SANITARNIH PROPISA)

1. U većini slučajeva, kvalitet robe koja je predmet ugovora o kupovini i prodaji određen je samim ugovorom. Međutim, sporazum o kvalitetu nije essentialia negotii ugovora, tj. nije bitan po prirodi stvari. Ugovor o kupovini i prodaji može nastati i bez sporazuma o kvalitetu. Samo ako makar jedna strana ugovornica želi postizanje saglasnosti o kvalitetu robe i ako njome uslovljava zaključenje ugovora, sporazum o kvalitetu će imati značaj (subjektivno) bitnog elementa ugovora. U protivnom, smatraće se da su ugovorači prećutno prihvatili kao merovadan onaj kvalitet robe koji je određen javnopravnim propisima o kvalitetu, običajima ili posebnim uzansama. Pored toga, elementi kvaliteta i svojstva proizvoda mogu biti određeni i tzv. proizvođačkom specifikacijom koju donose same proizvodne privredne organizacije. Štaviše, njihovo donošenje je i obavezno za određene proizvode (na primer, za neke životne namirnice), u kom slučaju se oni mogu stavljati u promet samo ako sadrže elemente koji su iskazani u specifikaciji.

Prema tome, u pogledu kvaliteta robe ne može biti neizvesnosti: on je ili određen ugovorom ili je odrediv, na osnovu važećih normativa o kvalitetu. Nas ovom prilikom interesuju normativi sadržani u javnopravnim propisima o kvalitetu robe, pa ćemo se, stoga, u daljem izlaganju ograničiti isključivo na njihovo razmatranje.

2. U našem pravnom sistemu, postoji niz javnopravnih propisa o kvalitetu industrijskih i poljoprivrednih proizvoda namenjenih širokoj potrošnji ili izvozu. Te propise donosi, u prvom redu, Jugoslovenski zavod za standardizaciju. Osim toga, propise o kvalitetu životnih namirnica donosi Savezni sekretarijat za industriju i trgovinu¹, a cilj im je zaštita potrošača. O kvalitetu životnih namirnica postoje sledeći važeći propisi: Pravilnik o kvalitetu žitarica, mlinskih proizvoda, hleba, peciva, testenina i keksa (»Službeni list SFRJ«, br. 21/63 i 22/64); Pravilnik o kvalitetu prerađevina od mesa (»Službeni list SFRJ«, br. 42/66); Pravilnik o kvalitetu riba, rakova, školjkaša, morskih ježeva, žaba, kornjača, puževa i njihovih prerađevina (»Službeni list SFRJ«, br. 29/64); Pravilnik o kvalitetu masti i ulja biljnog porekla, margarina, majoneza, šećera

¹ Videti čl. 4, st. 1, 2, 3 Zakona o jugoslovenskim standardima.

i ostalih saharida, poslastičarskih proizvoda, meda, kakao-proizvoda i proizvoda sličnih čokoladi (»Službeni list SFRJ«, br. 19/63, 2/64, 1/67); Pravilnik o kvalitetu mleka i proizvoda od mleka, sireva i mlekarskih kultura, sladoleda i praška za sladoled, jaja i proizvoda od jaja (»Službeni list SFRJ«, br. 15/64 i 36/64); Pravilnik o kvalitetu kafe i surogata kafe, čaja, začina, koncentrata za supu, pekarskog kvasca, praška za pecivo, praška za puding, dijetetskih proizvoda i aditiva (»Službeni list SFRJ«, br. 22/63, 2/64, 25/64 i 50/66); Pravilnik o kvalitetu voća, povrća i pečurki i proizvoda od voća, povrća i pečurki (»Službeni list SFRJ«, br. 27/64 i 25/65); Pravilnik o kvalitetu alkoholnih pića, piva, veštačkih bezalkoholnih pića i sirupa, mineralnih voda i soda-vode, leda i sirćeta (»Službeni list SFRJ«, br. 31/63 i 25/65). Uslovi propisani ovim pravilnicima moraju biti ispunjeni u proizvodnji i u prometu namirnica.

3. Samo po sebi se nameće pitanje kakva je pravna snaga odredaba koje sadrže propisi o kvalitetu robe: jesu li to imperativne ili dispozitivne pravne norme. Odgovor na ovo pitanje daje izričito Zakon o jugoslovenskim standardima, propisujući u čl. 5, st. 3 da su propisi o kvalitetu proizvoda obavezni za sve privredne organizacije, druge pravne osobe i građane koji proizvode i stavljaju u promet odnosno proizvode. Istim zakonom je ustanovljena obaveza proizvođača da robu koju proizvode prema propisu o kvalitetu proizvoda, pre nego što stave u promet odnosno upotrebu, podvrgnu proveravanju kvaliteta i drugih svojstava određenih propisom o kvalitetu, pod uslovima koje taj propis određuje. Proizvodi, za koje se prilikom proveravanja utvrdi da ne odgovaraju propisu o kvalitetu, moraju se preraditi ili popraviti. Samo izuzetno, propisom o kvalitetu proizvoda predviđa se mogućnost da roba koja ne odgovara propisu o kvalitetu bude ipak stavljena u promet. Ali takva roba mora biti snabdevena oznakom o tome da odstupa od propisa o kvalitetu robe i da predstavlja robu nižeg kvaliteta.

Iz toga sledi da propisi o kvalitetu proizvoda garantuju minimum kvaliteta robe na koju se odnose, tako da se od njih može odstupiti samo u slučaju kad je takva mogućnost odstupanja predviđena izričito u samom propisu o kvalitetu konkretnih proizvoda². Minimalni uslovi kvaliteta važe ne samo za promet koji se obavlja u granicama naše zemlje već, po pravilu, isto tako i za robu koja se uvozi ili izvozi, ukoliko posebnim propisom nije drukčije određeno³. Oni važe i za poljoprivredne proizvode namenjene izvozu, koji, prema Zakonu o kontroli kvaliteta poljoprivrednih proizvoda namenjenih izvozu, podležu posebnoj kontroli u pogledu kvaliteta. Međutim, propisom Saveznog sekretarijata za industriju i trgovinu za poljoprivredne proizvode može biti određen i poseban izvozni kvalitet. Prema čl. 12 Zakona o kontroli kvaliteta poljoprivrednih proizvoda namenjenih izvozu, svi poljoprivredni proizvodi

² Slično rešenje propisuje i Zakon o ugovornom sistemu u socijalističkoj privredi Nemačke Demokratske Republike, od 25. februara 1965, čiji § 39, st. 2 i 3 glasi: »Državni propisi o kvalitetu su i onda sadržina ugovora, kada nisu izričito bili ugovoreni. Ugovarači mogu od državnih propisa o kakvoći odstupiti samo ukoliko je to dopušteno zakonskim odredbama«.

³ To proističe iz čl. 59 Zakona o jugoslovenskim standardima i čl. 50 Zakona o prometu robe i usluga sa inostranstvom.

koji se izvoze moraju biti snabdeveni certifikatom, tj. uverenjem da odgovaraju izvoznom kvalitetu, koje izdaje kontrolor Saveznog tržišnog inspektorata. Ostale proizvode namenjene izvozu koji moraju biti snabdeveni certifikatom, određuje Savezni sekretarijat za spoljnu trgovinu.

4. Propisi o kvalitetu robe pojavljuju se, dakle, kao okviri u kojima se može kretati sloboda ugovaranja stranaka. Van tih okvira, stranke mogu ugovarati samo bolji kvalitet robe od onoga koji propisi određuju. Ovo je posledica činjenice što država želi da ugovore koji se tiču robnog prometa učini instrumentom privredne i socijalne politike. u čemu izvesni pravni pisci vide tzv. »socijalizaciju privatnog prava«. ⁴ Ugovori o robnom prometu ne tiču se samo strana ugovornica već imaju širi, društveni značaj. Vodeći računa o tome njihovom značaju, zakonodavac je izričito zabranio stavljanje u promet proizvoda koji ne ispunjavaju propisane minimalne uslove u pogledu kvaliteta i drugih svojstava (na primer, čl. 14 Osnovnog zakona o prometu robe), odnosno životnih namirnica koje u pogledu svog sastava ne odgovaraju propisima, koje su higijenski neispravne ili falsifikovane (čl. 6 Osnovnog zakona o zdravstvenom nadzoru nad životnim namirnicama). Radi obezbeđenja zdravstvene zaštite potrošača, zakonodavac traži da i tzv. predmeti opšte upotrebe koji se stavljaju u promet moraju ispunjavati propisane uslove u pogledu higijenske ispravnosti. Te uslove određuje Osnovni zakon o zdravstvenom nadzoru nad predmetima opšte upotrebe i propisi doneti na osnovu tog zakona.

Međutim, ako bi privredna organizacija, uprkos ovoj zabrani, proizvela proizvod koji ne odgovara propisanom kvalitetu, prema njoj će se primeniti upravna mera zabrane stavljanja u promet takvog proizvoda dok se nedostatak ne otkloni. Rešenje o zabrani donosi organ tržišne inspekcije. Ali ako je u pitanju nedostatak koji se ne može otkloniti, organ tržišne inspekcije može doneti rešenje kojim se odobrava da se taj proizvod stavi u promet, uz oznaku da ima nedostatak i uz srazmerno nižu cenu (čl. 63, st. 1. i 2. Osnovnog zakona o prometu robe). Razume se, sve to samo pod uslovom da proizvod nije štetan po zdravlje potrošača.

Stavljanje u promet proizvoda koji po svojim svojstvima ne ispunjavaju uslove tražene propisima o kvalitetu predstavlja privredni prestup, čije izvršenje povlači novčanu kaznu za privredne organizacije. Opštu normu o tome sadrži Osnovni zakon o prometu robe (čl. 69, tačka 4). Osim toga, Osnovni zakon o zdravstvenom nadzoru nad životnim namirnicama propisuje kaznu zbog privrednog prestupa za radnu ili drugu organizaciju koja stavlja u promet namirnice koje u pogledu svog sastava ne odgovaraju propisima, koje su škodljive za zdravlje ili pokvarene (čl. 60). Pored novčane kazne, protiv privredne organizacije izreći će se i zaštitna mera oduzimanja imovinske koristi ako je ona stečena izvršenim prestupom. Zatim, Osnovni zakon o zdravstvenom nadzoru nad predmetima opšte upotrebe propisuje kaznu za privredni prestup protiv radne organizacije ili drugog pravnog lica koje proizvede ili stavi u promet na domaćem tržištu predmete opšte upotrebe štete po zdravlje stanovništva (čl. 19).

⁴ Hippel: Die Kontrolle der Vertragsfreiheit nach anglo-amerikanischem Recht, Frankfurt am Main, 1963, str. 12.

5. Stavljanje robe u promet vrši se najčešće putem ugovora o kupovini i prodaji. Ako se, pak, prodaje i kupuje roba koja ne odgovara propisima o kvalitetu, onda se time krši zabrana stavljanja u promet takve robe, tj. izvršuje se privredni prestup. Iz toga se može zaključiti da ugovori o kupovini i prodaji robe čiji je promet nedopušten, zbog kvalitativnih nedostataka, čine jednu vrstu zabranjenih ugovora. Zakonske norme koje ovu zabranu posredno izriču određuju samo upravne i kaznene sankcije protiv njenih prekršilaca. One ne kažu ništa o tome kakav je značaj ove zabrane na planu građanskopravnih odnosa, da li njena povreda povlači primenu i građanskopravnih sankcija protiv prodavaca i kupaca. Može li se iz čutanja zakonodavca zaključiti da su, sa stanovišta građanskog prava, strane ugovornice postupile sasvim korektno i da one, prema tome, ne treba da iskuse nikakve građanskopravne sankcije za svoje ponašanje? Da li se zakonodavac hteo zadovoljiti primenom isključivo upravnih i kaznenih sankcija protiv učinilaca privrednog prestupa?

Ovo pitanje bilo je predmet interesovanja većeg broja naših pravnih pisaca. Njegova aktuelnost postala je velika naročito u periodu napuštanja administrativnog upavljanja privredom i prelaska na novi privredni sistem, koji je izazvao potrebu da se u odgovarajućim pravnim propisima sprovede inkriminacija izvesnih radnji kojima se vređaju pravila o privrednom i finansijskom poslovanju privrednih organizacija i drugih pravnih lica. Međutim, pravnici koji su se interesovali za ovo pitanje nemaju jedinstveno gledište o njegovom rešenju. Pri gruboj podeli, moglo bi se reći da postoje dva glavna, oprečna stanovišta. Jedno je stanovište onih autora koji smatraju da je svaki ugovor ugovor je, po pravilu, punovažan a samo izuzetno ništav⁶; po drugoj, on je, po pravilu, nevažeći a izuzetno punovažan⁷; a po trećoj, pitanje punovažnosti odnosno nepunovažnosti ugovora treba rešavati u zavisnosti od toga da li se zabrana odnosi samo na jednu ili na obe strane ugovornice⁸. Praksa privrednih sudova takođe je bila i ostala kolebljiva u rešavanju ovog problema.

Ograničeni cilj našeg rada ne dopušta nam da se opširnije bavimo ovim načelnim problemom. Zadovoljićemo se samo konstatacijom da bi pravno-politički bilo neispravno poći od pretpostavke da je

⁵ Dr Stevan Jakšić: Obligaciono pravo, opšti deo, Sarajevo, 1962, str. 129; Petković Miodrag: Ništavost ugovora zaključenih od strane privrednih organizacija protivno propisima o njihovoj trgovinskoj delatnosti, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 3, od 1956, str. 331.

⁶ Dr Aleksandar Goldštajn: Upravljanje privrednim preduzećima, Beograd, 1959, str. 87; Dr Mario Sasson: Da li su ništavi pravni poslovi kojima je počinjen privredni prestup, Naša zakonitost, br. 9—10, od 1957, str. 371. zaključen protivno zakonskoj zabrani ništav⁵, a drugo onih pisaca koji sa zabranom ne povezuju uvek i ništavost ugovora. U okviru drugog stanovišta, postoje opet tri različite varijante: po jednoj, zabranjeni

⁷ Dr Ivan Bukljaš: Ugovori protivni pravu i moralu, Naša zakonitost, br. 3—4, od 1957, str. 107.

⁸ Dr Mihailo Konstantinović: Zabranjeni ugovori u trgovini, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 1—2, od 1956, str. 343; Dr Vrleta Krulj: Zabranjeni pravni poslovi u našem pravu, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3, od 1956, str. 353.

svaki zabranjeni pravni posao, ukoliko njegova ništavost nije izričito zakonom propisana, punovažan. Naprotiv, mišljenja smo da zakonska zabrana može pre poslužiti kao osnov za suprotnu pretpostavku: da je posao, u načelu, nevažeći ali da sud može, ipak, takav posao proglasiti punovažnim, vodeći računa o svrsi konkretne zabrane. To, drugim rečima, znači da će sud zabranjeni pravni posao održati u važnosti ako bude smatrao da se cilj zakonske zabrane može postići i primenom drugih, javnopravnih sankcija prema ugovaračima. U tom smislu može nam poslužiti kao uzor § 134 nemačkog Građanskog zakonika, koji glasi: »Pravni posao kojim se vređa neka zakonska zabrana jeste ništav, ako iz zakona ne proizilazi nešto drugo«.

6. Prihvatajući izloženo stanovište, moramo poći od pretpostavke da i zabrana stavljanja u promet robe koja ne odgovara propisima o kvalitetu, ima za posledicu nepunovažnost ugovora o kupovini i prodaji takve robe⁹. Mogli bismo se još samo zapitati da li sud ima osnova da ovakve ugovore, ipak, održi na snazi i prizna njihovu obaveznost za strane ugovornice. Odgovor na ovo pitanje rešava prejudiciono i problem građanske odgovornosti zbog nepridržavanja propisa o kvalitetu robe. Stoga ćemo ga ukratko razmotriti.

Javnopravni propisi o kvalitetu robe imaju prvenstveni cilj da zaštite interes potrošača (ekonomski i zdravstveni), a isto tako i privredu u celini (ordre public economique). Zabrana stavljanja u promet proizvoda nesaglasnih propisima o kvalitetu odnosi se na svakoga, ne samo na određeni krug privrednih organizacija. Njome se želi preduprediti mogućnost da zdravlje potrošača bude ugroženo ili da oni trpe imovinsku štetu zbog kupovine i upotrebe proizvoda koji ne zadovoljavaju ni minimum kvaliteta što ga propisi traže. Interes potrošačke publike zahteva da se takva roba ne proizvodi i da, ukoliko je već proizvedena, ne ulazi u promet. Zabrana stavljanja u promet škodljive i nekvalitetne robe inspirisana je rezultatom koji bi se postigao njenom prodajom, tako da ona nije usmerena samo protiv delatnosti jednog ili drugog ugovorača (kao što je, na primer, slučaj kad preduzeće prekoračuje dozvoljeni obim svoga poslovanja). Mogli bismo bez preterivanja reći da je posredi zabrana izrečena u javnom interesu, u interesu narodnog zdravlja.

Stoga je neminovan zaključka da ugovori o kupovini i prodaji robe nesaglasne propisima o kvalitetu moraju biti apsolutno ništavi. U prilog njihove ništavosti mogu se navesti i drugi pravno-politički razlozi. Kad zakonodavac propiše zabranu proizvodnje i stavljanje u promet proizvoda koji ne zadovoljavaju uslove određene propisima o kvalitetu (pogotovu sanitarne), onda se ta zabrana ne može nikako drukčije shvatiti nego kao njihovo izuzimanje iz prometa. Društvo nije zainteresovano za proizvodnju i promet proizvoda koji ne zadovoljavaju ni minimalne uslove u pogledu kvaliteta koje propisi određuju. Zato ono ne može biti ni malo tolerantno prema onima koji takvu robu ipak proizvode i stavljaju u promet. Njima treba unapred nedvosmisle-

⁹ Napominjemo da o ovom pitanju nismo našli nijednu objavljenu presudu privrednih sudova, pa stoga i ne tvrdimo da je ovo stanovište sudske prakse.

no staviti do znanja da takva roba ne može ni pod kojim uslovima ući u promet i steći društveno priznanje. Ovakav kategorički stav po tom pitanju mora da proizide iz celokupne naše privredne politike, koja ima intenciju da natera privredne subjekte da se bore za što bolji kvalitet i robe i usluga. Pravo je, sa svoje strane, dužno da podrži i potpomogne takvu politiku a ne da joj se suprotstavlja. Ne može biti raskoraka između privredne i pravne politike u ovom slučaju.

Prodavac koji zaključuje ugovor o kupovini i prodaji robe nesaglasne propisima o kvalitetu, tj. čije je stavljanje u promet zabranjeno, obavezuje se na nešto što je pravno nemoguće. Ta nemogućnost (u pravnom smislu) je objektivna, pa stoga iz ovog ugovora ne može ni nastati punovažna i utuživa obaveza (*impossibiliū nulla obligatio est*). Ugovor koji ima za predmet objektivno nemoguću činidbu mogao bi biti punovažan samo ako je zaključen pod uslovom da zabrana činidbe naknadne (kasnije) otpadne. Zakon ne može s jedne strane, zabranjivati neku radnju, a s druge strane, prinuđivati to isto lice kome je zabrana upućena na izvršenje zabranjene radnje.

7. Razlozi koji bi govorili protiv poništenja ugovora svode se na to da bi nepriznavanjem obaveza iz ugovora bilo iznevereno načelo pravne sigurnosti, sa kojom računa druga ugovorna strana, i da bi se tako kočio pravni promet. Međutim, ovo nisu dovoljni i ubedljivi razlozi protiv poništenja ugovora o kupovini i prodaji koji ima za predmet robu nesaglasnu propisima o kvalitetu. Pre svega, razlog pravne sigurnosti mogao bi se istaći jedino u korist savesnog ugovarača, jer zakon štiti samo pošten pravni promet i savesne učesnike u prometu. Nesavesni ugovarač, tj. onaj koji je znao da roba koju kupuje ne odgovara propisima o kvalitetu i onaj ko to nije znao ali je mogao i bio dužan znati, ne može računati sa pravnom sigurnošću. Pravnu zaštitu ne zaslužuje naročito onaj kupac koji namerava da kupljenu robu preproda ili upotrebi za proizvodnju nekog drugog finalnog proizvoda koji će kao robu prodavati drugima. Kupovinom nekvalitetne robe biće u takvim slučajevima oštećena treća lica — potrošači, pa se stoga ne može dozvoliti da ugovarači špekulišu na račun trećih lica. Što se, pak, tiče savesnih ugovarača, njihovi interesi neće ostati nezaštićeni ni u slučaju kad se ugovor proglasi ništavim. Na koji način će oni biti obeštećeni — pokazaćemo nešto kasnije.

Prema tome, kad je reč o ugovorima kupovine i prodaje koji imaju za predmet robu koja ne odgovara propisima o kvalitetu (pogotovu sanitarnim), treba imati u vidu cilj kojim se rukovodio zakonodavac, propisujući zabranu stavljanja u promet takve robe. Već smo istakli da je svrha ove zabrane zaštita interesa potrošača. Interes potrošačke publike, sa stanovišta zakonodavca, pretežniji je od interesa pojedinih preduzeća kao kupaca, pa makar da su ona u konkretnom slučaju i savesna. Ako interes potrošača zahteva da ugovor o kupovini i prodaji robe nesaglasne propisima o kvalitetu bude proglašen nevažećim, onda se on ne može održati na snazi iz razloga pravne sigurnosti koja ima za cilj zaštitu interesa savesnog ugovarača. Priznati punovažnost takvog ugovora, značilo bi ostaviti legalnu mogućnost da roba štetna po zdravlje dospe do potrošača. Pri takvom stanju stvari, cilj zakonske zabrane bio bi osujećen. Njega je moguće postići jedino ta-

ko što će se ugovor kao pravni instrument prometa obavezno proglasiti nevažećim. Na taj način će potrošači biti maksimalno zaštićeni od nesavesnih proizvođača i trgovaca, a nevina ugovorna strana biće obeštećena. Neosnovan je, po našem mišljenju, i strah od usporavanja prometa, jer je i to manje društveno zlo od onog koje bi moglo da nastupi pri potpunoj liberalizaciji tržišta.

Moglo bi se, međutim, postaviti pitanje da li treba jednako postupiti sa ugovorima o kupovini i prodaji robe nesaglasne prosima o kvalitetu koji su već izvršeni kao i sa ugovorima čije izvršenje tek predstoji. U prvom slučaju, pošto je roba već ušla u promet, ne bi, možda, više ni bilo celishodno ništiti ugovor, jer se poništenjem izvršenog ugovora ne postiže više cilj zbog kojeg je zabrana propisana. U takvom slučaju, bilo bi dovoljno i preduzimanje upravnih mera radi zaštite potrošača, uz primenu kaznenih sankcija zbog izvršenog privrednog prestupa.

8. Poništenjem ugovora ne rešavaju se još sva pitanja koja mogu interesovati strane ugovornice. Tu spada, pre svega, problem restitucije onoga što su ugovorači po osnovu ugovora primili odnosno dali jedan drugom, koja se sprovodi prema pravnim pravilima o neosnovanom obogaćenju. Pored toga, ovde se javlja još i problem odgovornosti za štetu koju trpi jedna ili obe ugovorne strane, ili treća lica. Za nas su u vezi s tim, teorijski i praktično, značajna tri pitanja: koja šteta treba da se naknadi, ko je obavezan na naknadu i šta je osnov odgovornosti u ovom slučaju.

Uopšte uzevši, kao posledice zaključenog ugovora, moguće su dve vrste šteta: jedno je šteta zbog neispunjenja (tzv. »pozitivni ugovorni interes«) a drugo šteta zbog zaključenja ugovora i poverenja u njega (tzv. »negativni ugovorni interes«). Pozitivni ugovorni interes ili interes ispunjenja jeste šteta nastala usled neispunjenja ili rđavog ispunjenja ugovora. Ona predstavlja novčani ekvivalent svega onoga što bi dobio poverilac u slučaju da je ugovor ispunjen, odnosno da je ispunjen uredno. Naprotiv, negativni ugovorni interes ili šteta zbog poverenja u ugovor jeste šteta koju neko trpi usled toga što je zaključio određeni ugovor. Ova šteta može nastati tako što je jedna ugovorna strana računala sa punovažnošću ugovora koji se, ustvari, pokazao kao nevažeći. Pravo na naknadu štete u vidu pozitivnog ugovornog interesa pretpostavlja postojanje punovažnog ugovora koji je trebalo da bude ispunjen, dok negativni ugovorni interes pretpostavlja, naprotiv, ugovor čije se ispunjenje nije moglo zahtevati zato što je on nevažeći.

Prema tome, u slučaju kad se poništi ugovor o kupovini i prodaji robe koja ne odgovara propisima o kvalitetu, može biti reči samo o šteti u vidu negativnog ugovornog interesa. To znači da oštećeni može tražiti od dužnika da ga postavi u onu imovinsku situaciju u kojoj bi se on nalazio kad ne bi računao sa punovažnošću ugovora. Negativni ugovorni interes može obuhvatiti sledeće vidove štete: a) troškove zaključenja ugovora; b) troškove ispunjenja ili prijema ispunjenja; c) štetu nastalu pripremanjem ili preduzimanjem ispunjenja (na primer. roba poslata u cilju ispunjenja bude oštećena u prevozu); d) štetu koju je jedan ugovarač pretrpeo zato što je, verujući u važnost ugovora, propustio drugu povoljnu priliku (na primer, propustio je da istu robu

kupi od drugog preduzeća jeftinije nego što je sad u mogućnosti). Međutim, u pravnoj teoriji se smatra da dobit koja se postigla u slučaju da je zaključen punovažni ugovor i da je izvršen, ne spada u negativni ugovorni interes.¹⁰ Prava koja ima kupac po osnovu prodavčeve obaveze zaštite od fizičkih nedostataka, takođe ne dolaze u obzir u ovom slučaju, jer i ona mogu proizaći samo iz punovažnog ugovora.

Obavezu naknade štete imaće ona strana ugovornica koja je skrivila zaključenje ništavog ugovora. Ona će dugovati naknadu drugoj, nevinoj strani i snosiće ujedno štetu koju je sama pretrpela. Ugovarač koji nije kriv za zaključenje ništavog ugovora, neće biti dužan da naknađuje štetu drugom ugovaraču, jer u ovoj materiji vlada princip odgovornosti za krivicu. Ako su obe strane krive, onda će svaka od njih snositi samo svoju štetu. Prema principu krivice treba isto tako rešiti i pitanje odgovornosti prema trećim licima u vezi sa zaključenim i poništenim ugovorom. To znači da će kriva ugovorna strana dugovati i naknadu štete koju trpi treće lice. Ukoliko se utvrdi krivica kod oba ugovarača, oni bi trebalo solidarno da budu odgovorni prema trećem. Međutim, princip krivice ne važi za obavezu restitucije, jer ona nije mera građanske odgovornosti. Stoga će i nevina strana biti dužna da vrati ono što je primila po osnovu ugovora odnosno da naknadi njegovu vrednost.

9. Odgovornost za štetu koja je posledica poništenja ugovora jeste jedan vid odgovornosti za culpa in contrahendo. O tome kakva je pravna priroda ove odgovornosti, tj. da li je ona ugovorna ili vanugovorna, postoji spor u pravnoj teoriji. Veliki broj pravnih pisaca smatra da je to odgovornost za zaključenje protivzakonitog ugovora i da se naknada štete oštećenom ugovaraču vrši po pravilima ugovornog prava. Ugovorni karakter ove odgovornosti objašnjava se time što ona nastaje u vezi sa ugovorom, tj. sa faktom njegovog zaključenja.¹¹

Izvesni autori, opet, smatraju da odgovornost zbog ništavog ugovora ne nastupa u vezi sa njegovim zaključenjem već u vezi sa njegovim proglašenjem za nevažeći, ne po volji strana ugovornica već protiv njihove volje, koja je usmerena na realizaciju ugovora a ne na njegovu poništenje.¹² Obim odgovornosti u ovom slučaju nije određen sadržinom ugovora (što je, po mnogima, nužno za ugovornu odgovornost) već štetom koja nastaje zbog pravne nemogućnosti njegovog izvršenja. Osim toga, protiv ugovorne prirode ove odgovornosti istaknuto je još i to da i pored toga što je ugovor, sve do poništenja od strane suda, realno postojao, pitanje naknade štete nastaje, ipak, tek u trenutku kad je on prestao postojati. Stoga ne može biti analogije između ugovorne odgovornosti, koja pretpostavlja punovažan ugovor, i odgovornosti koja rezultira iz nevažećeg ugovora.

¹⁰ Videti Larenz: Lehrbuch des Schuldrechts, 7 Auflage, 1964, I Band, str. 153.

¹¹ Videti Ioffe: Otvetstvennost po sovetkomu građanskomu pravu, Moskva, 1955, str. 72—73; Kaminskaja: Osnovanija otvetstvennosti po dogovornim objazateljstvam, »Voprosy građanskogo prava«, Moskva, 1957, str. 77.

¹² Na primer, Rabinovič: Nedejstviteljnost sdelok i ee posledstvija, Moskva, 1960, str. 257—258.

Smatramo da treba prihvatiti ovo drugo stanovište o karakteru odgovornosti u vezi sa poništenjem ugovora. Reč je, dakle, o odgovornosti koja ne proističe iz nekakve ugovorne veze između dužnika i poverioca već iz nedozvoljene radnje mimo ugovora. Ugovorna odgovornost je sekundarne prirode, jer pretpostavlja neizvršenje ili neuredno izvršenje neke ranije obaveze. Ovde je, naprotiv, reč o primarnoj a ne o sekundarnoj obavezi.

Dr Jakov Radišić
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

Après un examen et une analyse des diverses prescriptions juridiques relatives à la qualité des marchandises l'auteur constate qu'elles contiennent des normes juridiques impératives. Dans ces normes est énoncée l'interdiction directe et indirecte de la production et de la mise en circulation des marchandises qui ne sont pas en conformité avec les prescriptions relatives à la qualité. Cette interdiction est énoncée dans l'intérêt des consommateurs et de l'économie dans l'ensemble, donc dans l'intérêt public.

En partant de cette prémisse l'auteur est arrivé à la conclusion que les contrats de vente des marchandises qui ne sont pas conformes aux prescriptions relatives à la qualité constituent une sorte de contrats entachés de nullité absolue. Selon l'auteur, en faveur de leur nullité plaident les raisons juridico-politiques. L'interdiction de la mise en circulation des produits qui ne remplissent pas les conditions déterminées sur la qualité (à plus forte raison les conditions sanitaires) ne peut pas être conçue autrement que comme leur retrait de la circulation. La société n'est pas intéressée à la production et à la circulation des produits qui ne remplissent pas les conditions même minima requises par les prescriptions concernant la qualité. C'est pourquoi elle ne peut absolument pas être tolérante à l'égard de ceux qui nonobstant produisent et mettent en circulation de telles marchandises. A ceux-ci il faut faire savoir par avance sans ambiguïté que de telles marchandises ne peuvent absolument pas être mises en circulation ni acquiescer la reconnaissance sociale sous aucune condition. Le vendeur qui passe un contrat de vente qui n'est pas conforme aux prescriptions relatives à la qualité, s'oblige à quelque chose qui est impossible au point de vue juridique. Cette impossibilité (dans sens juridique) est objective, en conséquence de ce contrat ne peut pas s'ensuivre une obligation valide et recevable en justice (*impossibilium nulla obligatio est*).

A la fin l'auteur examine aussi les conséquences de l'annulation de ces contrats, et en particulier les possibilités de la réparation des dommages à la partie contractante et aux tierces personnes qui pourraient être lésées par l'annulation du contrat. A ce sujet il s'est arrêté sur trois questions, à savoir: quels sont les dommages qui doivent être réparés, qui est obligé de réparer le dommage et quels sont les fondements de la responsabilité dans ce cas.

SOCIOLOGIJA I SOCIJALIZAM

Komunističko društvo, kao posebna ekonomska formacija društva sa specifičnim zakonima strukture i razvoja, počev od svoje socijalističke faze, obuhvata i svojevrsnu egzistenciju i delovanje subjektivnih snaga. Komunizam, naime, nije samo kvalitativno menjanje ekonomskog i socijalno-političkog biće već i radikalna izmena sadržaja i funkcija oblika idejne nadgradnje. Kao društvo sa visokorazvijenim proizvodnim snagama, planskom proizvodnjom, uništenim ostacima klasa i njihovih pravno-političkih institucija, likvidiranom eksploatacijom čoveka po čoveku i razvijenim humanizmom — komunizam se karakteriše snažnim potiskivanjem slepih društvenih sila, ideoloških zabluda, delovanja i uticaja nekontrolisane nužnosti i otuđenih (iluzornih, mističnih) predstava. Umesto toga, sve jače deluje i ima značaja naučna misao kao opšteljudska društvena misao i subjektivna sila društva, koja sve dublje otkriva tajne života i odstranjuje one mračne, nevidljive, neuhvatljive sile koje su dotad veoma često određivale način života ljudi. Sa komunizmom počinje prava istorija ljudskog društva i završava se njegova predistorija: razvitak ljudskog roda postaje *saznata* nužnost i u budućnosti on je delo slobodnih svesnih bića.

Kao i komunizam uopšte i komunistička društvena svest ostvaruje se u svom kretanju, u razvoju, što znači da je pitanje njenog nivoa, karaktera, njenih neposrednih ciljeva i zadataka stvar njenog sopstvenog razvoja i prevazilaženja u vezi sa promenama čitavog društvenog bića.

Nauka, koja sa socijalističkim preobražajem dobija najpovoljnije uslove za svoj puni razmah, postaje, dakle, snažan činilac ljudskog života, snažniji nego dotada i zbog toga što se društvo oslobađa materijalnih preduslova koji su imali svoju subjektivnu sliku u verskim, ideološkim, pravno-političkim, filozofskim i moralnim predrasudama i fantastici. Društvene nauke posebno dobijaju u svojoj specifičnoj težini jer su baš one do pojave komunizma-socijalizma bile podrivane ne samo objektivnim socijalnim suprotnostima već i ličnim položajem svojih nosilaca, njihovim dijametralno suprotnim pogledima (klasno-političkim, partijskim, teorijskim). Njihov zadatak se bitno menja, jer sa promenom socijalnih uslova pitanje primene društvenih nauka traži, takođe, novo rešenje. U tom smislu, ni sociologija nije nikakav

izuzetak. Uslovi socijalističke (komunističke) zajednice ljudi traže od nje ocenu, a time i preporuku za rešavanje specifičnih zadatak i razvoja društva u celini.

U jednom socijalističkom tj. komunističkom društvu, marksistička sociologija kao nauka o socijabilitetu, sveopštoj međusobnoj povezanosti ponašanja ljudi, sa aspekta društvene celine (totaliteta), utvrđuje, pre svega, *stepen razvitka i karakter ekonomske strukture društva*. Marksistička sociologija je primena materijalističkog tumačenja ljudske istorije, a za marksiste su materijalne pretpostavke ljudskog društva sadržane primarno u načinu proizvodnje materijalnih uslova života. Naučna sociologija, dakle, krajnij uzrok pojavama, procesima i odnosima u društvu vidi u ekonomskim procesima i odnosima, a u tome i objašnjenje koje će moći poslužiti ljudima ne samo da svoj život tumače već i da ga menjaju. Po Lenjinu, genijalna ideja materijalizma u sociologiji je »prvi put stvorila mogućnost strogo naučnog odnosa prema istorijskim i društvenim pitanjima... ta hipoteza je prvi put stvorila uslove za naučnu sociologiju još i zato što je tek svođenje društvenih odnosa na produkcione odnose i produkcionih odnosa na nivo proizvodnih snaga dalo čvrstu osnovu za shvatanje razvitka društvenih formacija kao prirodnoistorijskog procesa«.¹

Međutim, naučna sociologija smatra da se ekonomskim determinantama ne mogu neposredno objasniti svi životni procesi; ne može se njima naučno objasniti sastav (struktura) društva u njegovoj sveukupnosti. Društvo je jedinstvo ekonomskih, svojinskih, klasnih, nacionalnih i drugih odnosa, pa je zadatak naučne sociologije u socijalizmu (komunizmu) izučavanje i teorijsko objašnjenje čitovog društvenog bića, tj. kako ekonomske osnove tako i njegove *socijalno-političke nadgradnje* (svojinski odnosi, klasno-profesionalna struktura, država, porodica, dokolica itd.). Sve je to, pak oblast objektivnog života ljudi, njihovih stvarnih, institucionalizovanih odnosa. Društveni život, međutim, ima i svoju subjektivnu stranu, *društvenu svest* sa svim njenim oblicima, pa je zato sociološka nauka o društvu nauka i o društvenoj osnovi ljudskog mišljenja i njegovih formi. Sociologija u socijalizmu (komunizmu), dakle, uključuje i potrebu izučavanja *posebnosti* čitavog društvenog bića i društvene svesti, kao i *specifičnosti* njihovog razvoja, — njihovu sveopštu povezanost i tendenciju kretanja. Na taj način, sociologija predstavlja onaj sistem naučnog znanja socijalističkog (komunističkog) razvoja društva koji postaje predvodnik naučne socijalističke (komunističke) prakse, planskog ostvarenja ciljeva te prakse.

Kako komunistička društvena formacija ima po stepenu ekonomske zrelosti, niži socijalistički period i viši — razvijeni komunizam,

¹ Lenjin, *Šta su »prijatelji naroda« i kako se oni bore protiv socijaldemokrata*, Izabrana dela I, knj. 2, Beograd, 1948., str. 88. — Kada je primena materijalizma na analizu i objašnjenje kapitalizma, od strane Marksa, dala sjajne rezultate, »potpuno je prirodno da materijalizam u istoriji nije više hipoteza nego naučno proverena teorija; potpuno je prirodno da se materijalistički metod mora nužno proširiti i na ostale društvene formacije, makar one i ne bile podvrgnute specijalnom proučavanju činjenica i detaljnoj analizi.« (Ibid., 92, 93).

to znači da će i sociološka nauka imati zadatke koji su specifični za jedan, odnosno drugi period (fazu) komunističkog društva. Kao nerazvijeni i prelazni oblik društvene formacije, socijalizam je mnogo jače ukrštanje pojava koje čine njegovu strukturu; suprotnosti su izrazitije i njihova borba poprima i vrlo oštre forme. Koji su to osnovni procesi i suprotnosti socijalizma, koji su putevi njihovog razrešavanja i kakve su im unutrašnje tendencije, pitanja su koja se obuhvataju sociološkim izučavanjem ovoga perioda. Znanje o zakonitostima i pojavama socijalizma omogućava svrsishodno menjanje strukture toga društva, odnosno razumevanje objektivne zakonitosti razvoja i njegovog daljeg usmeravanja. U razvijenom komunizmu, gde se apsolutno ukidaju klasno-eksploatatorski odnosi, antagonističke suprotnosti i gruba razlika između umnog i fizičkog rada, između grada i sela, u kome se ostvaruje opštečovečanski moral i ukida aparat političko-pravne sile jer se kvalitativno menjaju produkciono-svojinski odnosi — sociologija se uzdiže na novi stepen saznanja društvenih odnosa kao što je i kvalitativno novo društveno biće koje održava.

Sociologija u socijalizmu (komunizmu), pored opštih teorijsko-metodoloških principa na kojima počiva, pored univerzalnih zaključivanja i pojmova koji održavaju najopštije društvene zakone i tokove istorijskog razvitka čovečanstva, sadrži znanja koja je određuju kao sociologiju socijalizma (komunizma), tj. kao sociologiju koje se bavi socijalističkim (komunističkim) oblicima društvenog života. Sociologija u socijalizmu (komunizmu) obuhvata i nekoliko posebnih oblasti (teorija) kojim otkriva suštinu specifičnih ljudskih delovanja, strukturu određenih grupa, forme i sadržaj izvesnih promena, smisao i ciljeve određenih akcija, karakter oblika saznanja itd. Tako, na primer, sociologija u socijalizmu (komunizmu) uključuje *učenje o njegovoj društvenoj strukturi*. To proizilazi iz toga što svaki pristup razjašnjenju promene ili upotrebe jednog konkretnog odnosa, procesa, jedne posebne vrste ljudskog delovanja mora početi od poznavanja opštih društvenih veza, čitave društvene strukture. Zato je *sastav društva* i njegova specifičnost oblast sociološkog izučavanja socijalizma (komunizma). Ova oblast omogućuje sadržinsko sagledavanje onih procesa, odnosa i tvorevina koje karakterišu dato društvo — njegovu specifičnost u strukturi. Svakako sagledavanje i rešavanje određenih praktičnih zadataka socijalističkog (komunističkog) društva zasnovano je i omogućeno poznavanjem sadržaja i oblika formalnog i neformalnog, organizovanog i neorganizovanog, institucionalizovanog i »slobodnog« života ljudi toga društva. Teorija društvene strukture u sociologiji socijalizma (komunizma) ne utvrđuje samo apstraktnu šemu i formalnu klasifikaciju društvenih procesa i grupa već određuje njihove bitne, sadržinske karakteristike, nivo i međuuticaj. To znači da je zadatak sociologije da u analizu društvene strukture socijalizma (komunizma) odredi one elemente, momente (pojave) koji su nasleđena materijalna i duhovna osnova, odnosno koji se elementi društva rađaju kao njegova nova struktura. Na taj način sociologija kao nauka bliže određuje datu društveno-ekonomsku formaciju društva, koja je negacija prethodnih ali u isto vreme i sama biva negirana, stalno prevazilažena menjanjem njene celokupne strukture. Zato je *učenje o razvoju socijalizma (ko-*

munizma) druga važna oblast sociološkog izučavanja socijalističkog (komunističkog) društva.

Ako je svaka društveno-ekonomska formacija određeni sistem relativnog jedinstva pojava — suprotnosti, to je isto toliko istina (i polazna postavka istorijskog materijalizma) da su te suprotnosti u apsolutnom sukobu, konfliktu i borbi. Upravo je taj sukob dejstva pojava u socijalizmu (komunizmu) njegova pokretačka snaga razvoja. Sociologija, dakle, ima zadatak otkrivanja osnovnih suprotnosti u socijalističkom (komunističkom) društvu. Tom prilikom ona utvrđuje koje su to protivrečnosti ostatak prethodnih formacija društva, a koje su te koje nastaju na sopstvenoj osnovi socijalističkog društva. Posebno je zadatak sociologije u socijalističkom (komunističkom) društvu da, u cilju uspešnog usmeravanja društvenog razvoja, razotkrije mogućnosti savladavanja stihijnosti u delovanju činilaca koji utiču na evolutivne i bitno-kvalitativne promene u društvenoj strukturi. To, opet, zahteva da sociologija mora istraživati *iskustvo* socijalističkog (komunističkog) društva koje jedino može biti osnova razumnom, istinitom teorijskom, naučnom i političkom saznanju i usmeravanju, a to znači adekvatnom opredeljenju i angažovanosti čoveka, grupa. Otkrivanjem uzajamne povezanosti pojava kroz njihov harmonično usklađen i suprotan uticaj sociologija otkriva saznavno-metodološke postupke ponašanja ljudi u njihovom nastojanju ka planskoj i organizovanoj promeni života. Sociologija postaje naučno-teorijski osnov političke usmerenosti socijalizma (komunizma). Iako u suštini indikativna nauka, sociologija socijalizma (komunizma) postaje sistematizovano znanje koje zasniva i najcelishodniji normativni život ljudi.

Uvek je pitanje razvoja ljudskog društva, njegovog postojanja i usmeravanja, pitanje njegove organizacije. Ljudski život je organizacija ili — sistem organizacije. Društvo ljudi pretpostavlja neku organizovanost ekonomskog, socijalnog, idejnog, porodično-bračnog, političkog itd. života ljudi. Organizacija je specifičnost ljudskog društva pa je *učenje o društvenoj organizaciji* takođe oblast sociologije i socijalističkog (komunističkog) društva. Naravno, reč je o organizacijama kao svesno zasnovanim vezama unutar ljudskih skupina; reč je o grupama čija delanost biva podređena idejnom programu, fiksiranim normama ponašanja uz korišćenje odgovarajućih sredstava. Škola, bolnica, preduzeće, država, partija — te i mnoge druge institucije vrše određene funkcije u društvu pa je i njihova funkcionalna veza, međusobno i prema društvu uopšte, nešto što ispunjava i socijalistički (komunistički) društveni sistem. Društvene organizacije su stvarali ljudi za neke svoje potrebe a njihova efikasnost i optimalna celishodnost zavisi i od njihovog potpunog razumevanja. Za naučno usmeravanje društveno-ekonomske prakse socijalizma (komunizma) veoma je važno sociološko izučavanje problematike organizacije kao društvene pojave. Sociološka teorija organizacije nije učenje o organizaciji kao takvoj, o njenoj ispravnosti u vezi sa ostvarivanjem određenih ciljeva, čime bi se mogla baviti nauka o organizaciji i upravljanju. Sociološko učenje o organizaciji je utvrđivanje veze između nje i date društvene strukture, određenog društvenog sistema.

Sociologija, iako nauka o objektivnim zakonima postojanja i razvoja društvenih pojava, uvek je obuhvatala i proučavanje društvenog karaktera subjektivnih elemenata ljudskih ponašanja: želje ljudi, njihova osećanja i shvatanja, idejne programe, namere i stavove itd. Izučavanje te strane ljudskog života u socijalizmu (komunizmu) dobija naročit značaj. Socijalizam (komunizam) je društvena formacija koja prestaje da se razvija samo kao posledica sila stihije i kao slepa rezultanta individualnih ljudskih ponašanja. To društvo do maksimuma aktivira svoje subjektivne snage i planskom usmerenošću reguliše svoje dalje progresivno menjanje. U tom smislu društvo izgrađuje svoje ciljeve, formira ideje i stavove i celokupnu društvenu praksu ostvaruje na bazi određenog mišljenja. Naravno da je oduvek bilo subjektivnih činilaca u društvenom životu ljudi i nije sociologija socijalizma (komunizma) ta koja će se prvi put baviti karakterom tih činilaca. *Sociologija ideala i ciljeva* u socijalističkom društvu pristupa ovom problemu ne samo zato što je objektivni značaj ovih činilaca porastao već i radi toga da bi se naučno otkrili oni uzroci koji su često vodili idejnim stavovima i ciljevima a koje je stvarnost demantovala i rušila, odn. da bi se utvrdile okolnosti koje najoptimalnije omogućuju realizaciju izvesnih programa, namera i zahteva. Na svim poljima delatnosti u socijalističkom (komunističkom) društvu vrši se planiranje rada i ostvaruje svrsishodna delatnost od koje se očekuju željeni rezultati i efekti. Koji su to ciljevi i čime su uslovljeni; ko su njihovi nosioci i koja su sredstva njihovog ostvarivanja; šta postaje njihova kočnica i šta naročito omogućuje njihovu realizaciju; otkud nesklad između datih ideala i stvaranja, ciljeva i rezultata; kakav je konkretan praktičan efekat postojanja idejnih programa, svesne organizacije i programiranja zadataka — ta i mnoga druga pitanja iz ove oblasti ulaze, takođe, u delokrug interesovanja sociološkog izučavanja problema socijalističkog (komunističkog) društva.

Sociologija u socijalističkom (komunističkom) društvu, dakle biva i sama snažan faktor celishodnog usmeravanja progresivnog menjanja ljudskog života. Svojim objektivnim istinama o socijalističkim procesima i odnosima, kao opšte-teorijska i primenjena, sociologija omogućuje takve razumske pretpostavke neposredno-praktične delatnosti ljudi koje maksimalno obezbeđuju njihovu efikasnost. Ovde, mi smo istakli samo nekoliko važnijih oblasti na kojima se zadržava i sociološka nauka o socijalističkom (komunističkom) društvu.

Postavlja se pitanje: kojim sazajnim putem sociologija dolazi do bitnih teorijskih stavova o jednoj ili drugoj strani socijalizma (komunizma), odnosno o njemu u celini. Ne isključujući veliki relativno-samostalni značaj logičko-spekulativnog rasuđivanja o pojavama, procesima i odnosima, treba odmah istaći da socijalističko (komunističko) društvo — njegova struktura i razvoj — zahtevaju pre svega sociologiju kao stvarno *empirijski zasnovanu teorijsku nauku*.

Neposredno izučavanje socijalističke (komunističke) prakse predstavlja neophodno obezbeđenje onog procesa koji omogućuje da sociologija bude *odraz* a ne *demiurg* stvarnosti, pa i socijalističke (komunističke) stvarnosti. Sociološki iskazi, kao naučni stavovi o socijalističkom (komunističkom) društvu, imaju društveno-praktičnu vred-

nost ukoliko su logička generalizacija živih, konkretnih, iskustvenih veza ljudskih delovanja u procesu proizvodnje, socijalno-političkom i idejnom životu ljudi. Svakako da sociologija može u rezultatima drugih društvenih nauka naći mnogo izvornijih materijala, delimično i više apstrahovanih i teorijski uobličениh, ali ona sama mora vršiti empirijska istraživanja koja su samo jedna nužna strana njenog kompletnog naučno-istraživačkog obima. Ukoliko je reč o sociologiji razvijajućeg se socijalističkog (komunističkog) društva, onda je njen zadatak da otkriva specifične zakone i pojave strukture i razvoja toga društva polazeći od neposredno-konkretnog i posebnog opisivanja i tumačenja do opštih logičko-apstraktnih kategorija.

Ali nije samo ekonomska formacija društva neposredno-istorijska stvarnost čijim se izučavanjem bavi sociologija kao nauka o društvu. Svaka društveno-ekonomska formacija sadržana je od niza posebnih društava, društvenih organizacija i globalnih ljudskih zajednica. Iz tih razloga, govoriti o socijalizmu (komunizmu) znači pretpostaviti da je reč o društvenim odnosima koji i pored svojih zajedničkih obeležja sadrže i različitost zbog dejstva geografsko-regionalnih, ekonomskih-političkih, ideoloških činilaca koji se zasebno konstituišu kao zasebna država, društvo, zajednica, kao sovjetsko, kinesko, kubansko... jugoslovensko društvo. Sociologija socijalizma (komunizma) nastaje kao rezultat socioloških izučavanja procesa i odnosa unutar jednog konkretnog socijalističkog (komunističkog) društva u okviru koga se odvija stvarni proces socijalističkog (komunističkog) razvitka. Zbog toga sociologija u *jugoslovenskom socijalističkom društvu*, sociološka nauka o tom društvu, ima takođe svoje zadatke, svoj dijapazon interesovanja i svoja teorijsko-metodološka obeležja.

Sociologija savremenog jugoslovenskog društva dobija svoje oblike, sadržinu i ciljeve polazeći od sledećih izvora:

a) najpre, sama *jugoslovenska socijalistička praksa* predstavlja osnovu za sociološko saznanje i stavove. *Iskustvo* jugoslovenskog društva u oblasti ekonomskog, političkog, socijalnog i duhovnog života toliko je sadržajno u svojoj specifičnosti da izaziva potrebu svojevrstnog sociološkog izučavanja i objašnjenja;

b) zatim, sociologija o pojavama i tendencijama jugoslovenskog socijalističkog društva, bazira na već *postojećim opšte-jugoslovenskim pretpostavkama* o ljudskom društvu, a posebno o komunističkoj društvenoj formaciji, koje su sadržane u *teoriji istorijskog materijalizma* (marksističkoj teoriji društva);

c) dalje, za sociološka razmatranja strukture i razvoja jugoslovenskog socijalističkog društva od značaja su ona saznanja koja se javljaju kao *posebno-naučne analize*, kao drugi *naučni sistemi* o pojavama u tom društvu, kao rezultat ekonomskih pravnih, istorijskih, pedagoških, političkih i drugih društvenih nauka;

d) i na kraju, *sopstvena logičko-empirijska istraživanja i tumačenja* omogućuju da sociologija u savremnom jugoslovenskom društvu postane snažan činilac u daljoj humanističkoj izgradnji toga društva.

No kada je reč o zadacima i obavezama sociološke nauke u našem i za naše savremeno jugoslovensko društvo, iz mase pojava koje

čine njen predmet možemo posebno izdvojiti nekoliko problema (pojava, pitanja) koji su interesantni po svom društvenom značaju, po reperkusijama koje imaju na izgrađivanje pozitivno-moralne ličnosti, humanističkog društva, razvoj socijalističkih principa i okončanje prevaziđenog sistema i njegove strukture.

Tako, na primer, naš *sistem društvenog samoupravljanja* zahteva u prvom redu da bude izučavan i sa aspekta sociologije. Dalje usavršavanje njegovog mehanizma povezano je sa razumevanjem njegove unutrašnje zakonitosti, sa proučavanjem njegovih strana radi ukidanja onoga što je u njemu smetnja ispoljavanja stvarne njegove suštine. Kako sada stoje stvari, najčešće se tom problemu prilazilo sa ekonomskog i političkog stanovišta i potreba. Evidentno je da do sada u okviru naše sociologije nije data teorija društvenog (radničkog) samoupravljanja bez obzira na uspešne parcijalne analize i istraživanja povezana sa nekim tekućim potrebama i jubilejima. Naširoko se eksploatiše činjenica da je naše društvo jedino u svetu, u socijalističkom svetu posebno, koje je dalo najbolje okvire delovanja sistema asocijacije slobodnih proizvođača, osnove dezalijenacije čoveka i njegovog punog socijalističkog formiranja. Međutim, istina je da se pred tim svetom nismo predstavili jednim sveaspektnim tumačenjem i opisom ovog društvenog fenomena. Sociološka misao takođe nije u tom pravcu dala svoj puni doprinos.

Reč je o društvenoj instituciji čiji je kvalitet i sam određen stadijumom ekonomske formacije našeg društva. Sam po sebi mehanizam radničkog i društvenog samoupravljanja omogućuje neposrednost ostvarivanja kvaliteta funkcija ličnosti, debirokratizaciju i decentralizaciju upravljanja, dezalijenaciju čoveka od njegovog rada i proizvoda, iako taj mehanizam postoji u uslovima robnonovčane proizvodnje, tržišne konkurencije, prava nagrađivanja prema radu, — u takvim okvirima produkcioni, svojinskih i političkih odnosa koji samo delimično obezbeđuju njegovu afirmaciju. Do koje mere je društveno (radničko) samoupravljanje u Jugoslaviji odraz stvarne zakonitosti društva; kako se kroz njega ispoljavaju ekonomski i socijalno-politički odnosi; do kog stepena je društveno samoupravljanje realizovan sistem s obzirom na već postojeći »idealni model« o njemu; koje su bitne protivrečnosti između društvenog samoupravljanja kao sistema i miljea (sredine), odnosno unutar samog sistema; u kakvim se oblicima javljaju devijacije tog sistema; do koje mere su objektivno-naučna znanja o radničkom i društvenom (samo)upravljanju mogućnost za predviđanje itd. itd. — ti i slični zadaci stoje pred nauka koje se bave problemima našega društva, pa je to oblast interesovanja i sociologije jugoslovenskog socijalizma.

Kako je radničko i društveno samoupravljanje značajan preduslov *raspodele prema radu*, naučna misao uopšte a sociološka posebno imale bi široku oblast i neodložnu potrebu za izučavanjem tog principa nagrađivanja. Očigledno je taj princip praćen u naš i velikim iluzijama počev od najvulgarnijih, prema kojima je to princip »jednakih stomaka«, pa da onih prema kojima je reč o nagrađivanju prema potrebama. Istina je da je ovim principom izražen proces sve većeg oslobađanja rada, da je proizvođač u situaciji da ne samo planira produkciju

već i raspodelu produkta; međutim, ostaje činjenica da je u tom principu sadržan »ostatak buržoaskog prava« (Marks) i da se njegova istinska suština ostvaruje tek u fazi raspodele prema potrebama, a to znači onda kada čovek bude u mogućnosti da slobodno vrši izbor svojih proizvodnih snaga i maksimalno realizuje svoje naklonosti prema poslu koji mu odgovara i koji on želi, a ne prema onom koji mu je bio nametnut postojećom podelom i uslovima rada.

Prema tome, i za sociologiju će biti vrlo zanimljivo, a društveno korisno, izučavanje svih pojava koje su u vezi sa sprovođenjem ovoga principa i nekim pitanjima u vezi s njim. Među tim pitanjima značajna su, na primer: odnos između tzv. duhovno-proizvodnog i materijalno-proizvodnog rada; između opšteg rada kao celokupnosti naučnog rada, sveukupnosti otkrića i pronalazaka (Marks) i materijalne proizvodnje; zatim, pitanje vrednovanja radnog učinka i odnosa prema radu uopšte. U vezi s tim podseća se da je Marks oštro kritikovao ekonomističku vulgarizaciju rada prema kojoj i »lekare bi trebalo platiti ukoliko izleče, a advokate ukoliko dobiju parnicu, a vojnike ukoliko pobede«, tvrdeći još i »obrazovan buržuj i njegov besedenik su do te mere tupoglavi da dejstvo svake delatnosti odmeravaju prema njenom dejstvu na kesu«. To je pitanje dalje u vezi sa pitanjem odnosa između fizičkog i umnog rada, pitanjem razrešavanja njegove antagonističke sadržine; što se, opet, povezuje sa odnosom između proizvodnih preduzeća i državnih organa ili društveno-političkih organizacija, ili sa odnosom između, na primer, neposrednih proizvođača jednog i drugog preduzeća nastalih na bazi konkurentne borbe i delovanja zakona robne proizvodnje, itd.

Sledeća važna oblast našeg društvenog života koja zahteva angažovanje i socioloških ispitivanja i tumačenja jesu one pojave i pitanja koja se javljaju na relaciji *selo — grad*. Deklarativno je prihvaćena teza da je komunizam nemoguć bez odstranjenja antagonističkih suprotnosti između sela i grada, industrijsko-mašinske i prirodno-poljoprivredne proizvodnje, između patrijarhalnog i savremenog oblika života. Međutim, nauka je tek na početku objašnjenja o ukidanju kakve suprotnosti se radi; koji sve činioči održavaju istorijski formirani jaz između gradskog i seoskog života i privrede; kako se probija nužnost strukturalne promene u selu i gradu — usled kojih faktora. Nije slučajno što je za poslednjih 25 godina proces smanjenja seoskog stanovništva u Jugoslaviji proizveo takve efekte kakve je isti proces u SAD za 110 godina, u Francuskoj za 75 a u SSSR za 43 godine². Zašto se u vezi sa privrednom reformom smanjuje migracija seoskog stanovništva u grad i do koje mere je to veštačka barijera koju je postavila gradska privreda a koliko neophodnost — delovanje ekonomskih zakona, da li je »povratak zemlji« samo privremeno održavanje ekonomske ravnoteže ili je to i početak jedne nove društveno-ekonomske orijentacije koja opravdava tako dinamičnu promenu strukture stanovništva i stope zapošljavanja? kako se prelama u etičkoj svesti i psihologiji društvenih grupa i individua (grada i sela) čitava socijalno-ekonomska metamorfoza društva? — pitanja su u kojima

² *Borba*, Beograd, 21. XI 1965.

sociologija mora empirijskom upornošću i logičkom doslednošću pronalaziti predmet svog izučavanja.

Za sociologiju je, zatim, uvek bilo interesantno područje *porodičnih odnosa* i oblika. Mnogi su sociolozi, ne slučajno, u porodično-bračnim zajednicama videla osnovne ćelije društva. Kao biološke, ekonomske i kulturne, porodične grupe su oduvek bile veoma jasan pokazatelj dominirajućih odnosa u društvu i njegove celokupne strukture.

Zahvaljujući nacionalnim, verskim, običajnim i drugim razlikama između pojedinih naših krajeva različito se ispoljavaju porodično-bračni odnosi, bez obzira na neke zajedničke komponente koje nastaju pod uticajem dejstva zajedničke politike opštedruštvenog usmeravanja. Socijalna revolucija, koja je zahvatila našu zemlju u pravcu socijalističkog (komunističkog) preobražaja, obuhvata u celini i menjanje porodično-bračnih odnosa, Neka ispitivanja vršena do sada u nas pokazuju da se u osnovi to menjanje vrši na bazi suprotnosti između patrijarhalnog i savremenog oblika porodice. Odnosi između supružnika, supružnika i dece, porodice u užem značenju i šire rodbine, porodice i društva (države) — spadaju u red pivanja kojima sociologija mora isto tako posvetiti pažnju ako hoće da stvarno dođe do opšteg pojma našeg socijalističkog društva. Sociološka istraživanja baš ovih odnosa mogu naći ili inicirati neka rešenja pred kojima se nalazi jugoslovenska porodica. Uzmimo samo pitanje tzv. društvene emancipacije i njenog položaja ravnopravnog člana zajednice. Šta je istina u tome. Činjenica je da su ženi pruženi određeni društveni (ekonomski, politički) uslovi za njeno ravnopravno učešće u društveno-korisnom radu i upravljanju. Veća lična samostalnost i relativno slobodan izbor njenih zanimanja postavlja ženu u jedan sasvim drugi odnos kako prema članovima njene porodice tako i prema društvu. Istraživanja su, međutim, manje objasnili da li nije žena time uvećala svoje obaveze i svoju potčinjenost radu. Napredak i demokratičnost društvenih naročito produkcionih, odnosa nije još uvek u skladu sa napredovanjem i demokratičnošću onih mogućnosti (i uslova njihove realizacije) koji se odnose na oslobođenje žene određenih poslova najpre unutar porodice. Posledice su zato različite i, često društveno štetne ili čak i opasne: sve je veći broj razvoda brakova kao rezultat bračnih nesporazuma, a statistika pokazuje i to da je veliki broj maloletnih delikvenata i, uopšte, vaspitno-zapuštene dece jer su najveći deo vremena ostavljeni sebi dok su roditelji prinuđeni da budu van kuće usled profesionalnih i drugih obaveza. Nekada je bar majka redovno bila kod kuće. Šta je u tome izvitoperenost morala ljudi, njihova psihološka deformacija, a šta neophodnost i gvozdena logika razvoja društvenog bića, u kakvoj su vezi brak i porodica sa ostalim društvenim grupama, procesima i tvorevinama našega društva? — pitanja su, dakle, koja su predmet sociološkog izučavanja.

Naše socijalističko društvo karakteriše se izvanrednim napretkom, razvojem sve intenzivnije privrede, demokratizacijom produkcionih odnosa, sve većim oslobođenjem rada, podizanjem kulturnog nivoa i naučnog mišljenja; pa ipak, to je društvo raskršća, društvo sa mnogim *devijacijama* kao antidruštvenim i antisocijalističkim pojavama. Neke od tih pojava samo su momenti u kontinuitetu ljudske, pa i naše is-

torije. One su naši anahronizmi, ostaci, nasledstvo. Krvna osveta, politička reakcionarnost, sitnosopstvenička gramžljivost, privatno-svojinški pragmatizam, konzervativni običaji, kriminal, itd. nisu jedine devijacije da bi smo mogli reći da su sve one izrasle na drugoj feudalno-kapitalističkoj osnovi. Ima, dakle, i drugih. Stvar je, međutim, u tome što se nasleđena antidruštvena ponašanja danas paralelno pojavljuju i sa negativnim devijantnim ponašanjima koja izrastaju iz protivrečnosti samog našeg socijalističkog društva. U Programu SKJ se kaže da u društveno-ekonomskoj strukturi naše zemlje »postoji i niz ekonomskih, klasnih, političkih i idejnih protivrečnosti, koje u izvesnim uslovima mogu dobiti i anagonistički karakter. U takvim uslovima je nezadrživi, neumitni i usmereni razvitak socijalizma u isto vreme i objektivno usporavan, ispunjen teškoćama i problemima, koji se uvek ponovo moraju rešavati novim idejnim, političkim i materijalnim poredama socijalističkih društvenih snaga. U tome upravo i jeste dijalektika društvenog kretanja i napretka.«³. Kako bi se inače moglo objasniti da izvesne ličnosti sa revolucionarnom prošlošću i odgovornim položajem u društvu deluju protivzakonito uz najrazličitije vrste zloupotreba, odnosno da se izvesna ličnost maloletnika rođenog i formiranog u socijalističkoj Jugoslaviji pretvara u prestupnika i kriminlca. Međutim, nećemo se ovde zadržavati na deliktima koji su pojedinačna manifestacija (krađa, prostitucija, ubistvo) i posledica izuzetnih okolnosti (deficijentna porodica, ljubomora, »ulica«, određena vrsta filma ili literature). Biće reči samo o nekim pojavama koje su deformacija međuljudskih odnosa, alijenacija i samoalijenacija, — pojavama koje nemaju sopstvenu strukturu već se uvlače u sve pore ljudskog života. Nije slučajno što se zbog toga stvara privid istovetnosti tih deformacija i totaliteta društvenih odnosa, društvenog sistema.

Takve su pojave, na primer, birokratizam, karijerizam, protekcionarstvo, korupcija, nacionalizam, šovinizam itd.

Birokrtijom najčešće želimo da označimo pojavu da izvesni ljudi, kruto držeći se propisa, bez dubljeg poznavanja stvari van kancelarija, sa pozicija svojih funkcija koje pretpostavljaju svojim stvarnim znanjima, šabloniziranog duha i bez invencija, itd. nastoje da se nametnu u životu drugih ljudi, da im komanduju, da njima upravljaju i vladaju.

Interesovanje sa ovu pojavu do sada je pokrenulo mnogobrojna pitanja i mnogo teza u vezi s njom, kao na primer: birkroatija je nužno zlo; birokratija je činovničko gospodarenje; birokratija nije samo vladavina činovništva; birokratija je klasni ostatak; birokratija je proizvod prelaznih epoha; birokratizam rađaju anagonističke suprotnosti itd. itd.

Činjenica je da je birokratizam jedna od onih pojava našeg društva koja ometa razvitak socijalističkih odnosa, objektivni razvitak socijalističkih realnih procesa društva i načina mišljenja. Zato se u našem društvu i tretira kao deformacija; zato se proučava i nastoji ekonomskim, političkim i vaspitnim sredstvima da suzbije, onemogućujući njeno dejstvo. Nije slučajno, međutim, da u izučavanju birokratskih pojava i borbi protiv njih ima dosta — birokratizma.

³ VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1958, s. 325.

Kao nauka, sociologija našeg jugoslovenskog, socijalističkog društva, nastoji da u svom svetlu dâ tumačenje birokratizma kao negativne devijacije ljudskih ponašanja; to znači da objasni njenu suštinu, društvene činioce njene egzistencije, posledice koje ima na humanistički razvoj društva; da predvidi njena dejstva i oblike, da inicira sredstva za njenu neutralizaciju i totalnu likvidaciju kao socijalne pojave.

Gledano sa stanovišta sastava društva birokratija je izvesna kategorija ljudi koja se javlja posrednikom funkcija drugih ljudi. Naročito sa pojavom razvijenog kapitalizma, rađa se grupa ljudi (stručnjaka, tehničara, menadžera, sekretara, direktora) koja koristi svoje profesionalno znanje da upravlja privredom pošto je oslabila mogućnost neposrednih vlasnika (kapitalista) da upravljaju i dalje organizuju proizvodnju. Novi činovnički aparat, raspoređen po kancelarijama (biroima), koji se sastojao od privredno-ekonomskih planera, organizatora, komercijalista, tehnologa, menadžera i dr. samo je dopunio pravno-političko i drugo ideološko posredništvo stvarano decenijama i vekovima. Ustvari, desilo se da je službenički, stručno-tehnički aparat, nastao iz potrebe za efikasnijom organizacijom društva u datim klasno-istorijskim uslovima, postepeno pretvorio sebe od sluge u gospodara, umnožio se i mehanizmom raznovrsnih propisa i instrumenata sve više nametao svoju vladavinu, fetišizirajući svoju moć — moć birokratije⁴

Ta se moć i vladavina do te mere institucionalizovala da je ona postala karakteristična za moderne države i razvijena društva. Ogroman aparat stručnjaka — činovnika razvija hijerarhijske odnose i ideju ranga. Međutim, što je bilo pravilo odnosa jednog objektivno nastalog sloja ljudi postalo je manir i drugih slojeva. Ponašanje i psihologija tipičnog birokrate prodire u psihologiju i stav (ponašanje) pojedinaca i grupa koje, po društvenom položaju i funkciji, po istorijskoj ulozi, predstavljaju stručnost tipičnih aktera (nosioca) birokratije. Tako se birokratom može nazvati i intelektualac i radnik, seljak i profesor, lekar i pravnik, konduker, predsednik društvene organizacije, direktor, političar...

Kod nas, u našem socijalističkom društvu, birokratizam kao pojava postoji i spada u red naših devijacija. On postoji i kao manifestacija nekih objektivnih procesa u našem društvu *prelaznog* perioda, i kao nasleđe jednog prevaziđenog sistema, i kao svoj sopstveni proizvod. Istina, subjektivne snage našeg društva, naročito one sa komunističkom ideologijom i naučnim znanjem, čine da se te pojave svode na najmanju meru. Potpomognute i stvarnim tokom naših osnovnih ekonomskih i socijalno-političkih procesa, u tome su umnogome uspele prelaskom na sistem neposredne demokratije putem radničkog i društvenog samoupravljanja. Tako je birokratija, kao institucionalizovani oblik vladavine i kao tipična pojava upravljanja, u osnovi, nestala. Kao

⁴ U komisiji za društveni nadzor Skupštine Srbije, početkom januara 1966. g., razmatrano je i to koliko je zastarelih i prevaziđenih propisa štetno za dalji razvoj privrednog sistema i samoupravljanja. A propisa na kojima administracija zasniva svoj rad bilo je za poslednje dve godine veoma mnogo. Savezni organi, na primer, donosili su dnevno 2,5 normativna akta u vidu zakona, uredba, odluka, naredaba, uputstava, koji zahtevaju nove službenike, nove mogućnosti birokratizma. — (v. *Politika*, 7. I 1966., Beograd).

oponašanje, kao spoj specifičnog mišljenja i akcije pojedinaca ili neformalne grupe, kao tendencija i netipična stvarnost — ona postoji. U tom slučaju, ona može imati drastična i neobjašnjiva ispoljavanja. Profesionalni službenici i političari, čak i u rukovodstvama društveno-političkih organizacija, na primer, i dalje ostvaruju primanja po sistemu plata izbegavajući da se drže principa nagrađivanja prema rezultatima rada. Nalaze da je tu nemoguće otkriti i ocenjivati vrednost rada i vršiti raspodelu prema rezultatima rada. Treba samo videti koliko je otpora, nerveze, gundanja i dovijanja pojedinaca u vezi sa rotacijom i deprofesionalizacijom nekih političkih funkcionera, pa razumeti zašto je ona (birokratija) u nekim drugim službama i oblastima još žilavija, i u kojima se organizuje kao interesna grupa, kao prava špekulantsko-lopovska družina i sl.

Jedna od deformacija, koja takođe predstavlja negativnu stranu naših socijalističkih odnosa, jeste pojava *korupcionaštva*. Najčešće se vrlo stidljivo o tome govori jer, kako je poznato, to je bila reč za jednu od najtežih optužbi na račun stare Jugoslavije. Korupcija se može javljati u različitim vidovima, a najčešće, je praćena protekcio-našenjem. Korupcija je sredstvo nehumanog, protivdruštvenog, nesocijalističkog zadovoljavanja ličnih potreba. Nastaje kao proizvod nemogućnosti zadovoljenja svih potreba ličnosti, kao produkt konkurencije u sistemu robne proizvodnje, kao posledica izopačene svesti i morala. Korupcija obezbeđuje protekcionaški način rešavanja egoističkih interesa na manju ili veću štetu zajednice. Korupcija i *protekcio-naštvo* nemaju uvek kao neposredni cilj materijalnu korist, iako se najčešće svode na nju. Tako, na primer, može biti korumpiran predsednik opštine novcem da bi zažmurio pred malverzacijama jednog preduzeća, ali isto tako korupcija je i osvajanje titula i zvanja, recimo na univerzitetu, kada igra bitnu ulogu faktor »usluga za uslugu«, i sl.

Korupciju i protekcionaštvo ne treba, međutim, izjednačavati sa onim zauzimanjima, intervencijama i zalaganjima ljudi za račun drugih — njihovih potreba, ako je to zauzimanje (intervencija, zalaganje) zasnovano na društvenim principima i pravnim propisima kojim se obezbeđuju, garantuju i štite ljudska prava. Na primer, ako jedan sindikalni odbor interveniše u vezi sa otpuštanjem sa posla neke radnice čiji 'grehovi' počinju onda kada nije htela da se sa poslovođom viđa van posla u preduzeću — to se ne može oceniti ni kao protekcio-naštvo, niti kao korupcija. Međutim, ako se i normalna zauzimanja i intervencije u opravdanim i neophodnim slučajevima pojavljuju kao izuzeci i bivaju korišćeni samo od pojedinaca, ne isključuje se iz sistema korupcije i protekcionaštva jer se i kod njih radi o zaštiti ili ostvarenju prava pod okolnostima koje nisu podjednake za sve ljude, već su privilegisane, znači protekcionisane i korumpirane.⁵

⁵ Skoro da ne može biti bolje ilustracije takvih pojava od slučaja koji je opisao dopisnik *Politike* (23. XI 1965.) u napisu pod naslovom: »Predsednik opštinske skupštine u Trnovu nezakonito omogućio svojim rođacima da dobiju boračke penzije — zloupotreba ili korupcija?«. Pored ostalog tu stoji: »Spisak lica koja su nezakonito, i to zahvaljujući intervenciji predsednika Opštinske skupštine Anđelka Međe, dobila priznanje posebnog staža u penziji, počinje sa Savom Međom, predsednikovim ocem. Za njega su dali izjave

Ukoliko se pojave korupcije i protekcionisanja šire i ponavljaju, utoliko je veća opasnost deformisanja međuljudskih odnosa. A najteža je posledica njihova u tome što se kod ljudi razvija navika, želja i ponašanje koje znači postizanje ciljeva pomoću raznih malverzacija, potkupljivanja, ulagivanja, mita, poltronstva i sl. a ne putem rada i društveno-opravdanog i normalnog delovanja.

Pomenimo, na kraju, još jednu značajnu manifestaciju protivdruštvenog ponašanja koja i u našem društvu, naročito u cilju pojedinaca i neformalnih grupa, dobija naročiti intenzitet i postaje opasnost po razvoj socijalističkog humanizma, ravnopravnosti, debirokratizacije i uopšte socijalističkih odnosa. Iako je, u principu, borbom čitavog radnog naroda naše zemlje vođenim idejnim programom komunističke partije, nacionalno pitanje u Jugoslaviji rešeno; iako je posleratno društveno-političko uređenje SFRJ u svojoj osnovi imalo tekovinu nacionalne ravnopravnosti zagaranovanu ustavom — pitanje *nacionalističkih i šovinističkih* postupaka nije bez značaja za sociološka izučavanja. U nacionalizmu i šovinizmu a to znači u postupcima, akcijama i shvatanjima pojedinaca koji se suprotstavljaju nacionalnoj ravnopravnosti i toleranciji, poštovanju nacionalnih sloboda, kulture i jezika, nacionalnom osećanju i praksi — ispoljavaju se, u stvari, dve antisocijalističke tendencije. Jedna je u delovanju klasnog elementa, u akcijama ostatka klasnih (reakcionarnih, konzervativnih) suprotnosti, u tinjanju klasičnih klasnih oblika dejstvovanja koja su na liniji hegemonizma, politike *divide et impera* itd. Druga je sadržana u birokratizmu, u birokratsko-etatičkim ponašanjima i shvatanjima, tj. u shvatanju po kome se međunacionalno jedinstvo i ravnopravnost postiže administrativnim, etatičkim dirigovanjem parolama o zaštiti nacionalnih interesa a ne progresivnim razvitkom privrede, prosvete, kulture itd. razvojem društvenog samoupravljanja i svih onih integracionih procesa u društvu u smislu socijalizma, koji vode punom odstranjenju objektivnih i subjektivnih pojava nacionalizma i šovinizma. Do koje mere birokratska logika i delatnost može zaslepiti i ljude koji su godinama bili aktivni učesnici revolucionarnog radničkog pokreta i borbe i za rešenje nacionalnog pitanja, a koji su postali žrtve nacionalističkih i šovinističkih aspiracija — naročito su pokazali III i IV Plenum CK SKJ na kojima su eksponenti tih aspiracija otvoreno žigosani.

Sociologija je u našem savremenom društvu pred širokim poljem rada: treba da pronalazi uzročnike takvih antisocijalističkih pojava

Savin brat Lazar i rođak Dušan Međo. Predsednikov otac prima mesečno 34.000 dinara počev od 1960. godine, iako on, kako tvrdi komisija, nikad nije bio borac NOV i POJ, niti je aktivno i organizovano radio za ciljeve pokreta. Penziju je dobio i Stojan Anđić, predsednikov tast. Za njega su izjave dali Lazar, prijatelj Dušan i Toma Međo... I tašta predsednikova, Jelka Anđić, sa istim svedocima je ostvarila pravo na boračku penziju, a zatim i predsednikov šurak Radan Anđić, kumovi Savo i Mičo Anđić, pa teča Kosta Divljan i Vlado i Ilija Divljan, Neđo Vuković i Mirko Rajčević. Zanimljivo je da su Dušan Međo i Lazar Anđić dali izjave za svoje žene Zoru i Obreniju...»

⁶ O tome je naročito bilo reči na IV Plenumu CK SKJ jula, 1966. g. kojom prilikom je utvrđeno koliko takve grupe i pojedinci mogu biti opasni po jedinstvo naroda i naročito razvitak i usavršavanje sistema društvenog samoupravljanja.

koje se izražavaju u nacionalističkim, šovinističkim i partikularističkim postupcima i shvatanjima. Ona tom prilikom mora odrediti do koje mere su te pojave izraz objektivnog stanja (ekonomskog, političkog, kulturnog) stvari, stepena razvoja naše društvene zajednice i samoupravnog sistema posebno; a koliko je njihov uzročnik u subjektivnim opterećenjima pojedinaca i grupa. Za sociologiju važi kao zadatak, u vezi sa ovim devijacijama, ono što je u Titovoj misli jasno i instruktivno izraženo na VIII Kongresu Saveza komunista Jugoslavije, kada kaže: »Pojave šovinizma treba stalno otkrivati, svestrano proučavati njihove izvore i uzroke i nastojati da se oni otklone iz našeg društvenog života. Te pojave se manifestuju, ponekad, u svim područjima društvenog života: u oblasti privrede i privrednom razvitku, u kulturi, umjetnosti i nauci, a naročito u historiografiji, i drugdje. Postepeno uklanjanje pojava zavisi, u prvom redu, od stanja u ekonomskim odnosima i od mjera koje preduzimamo na tom planu, to jest od toga kako rješavamo te probleme«.7

Svoje zadatke u našem socijalističkom društvu sociologija sve više ostvaruje svojom primenom u raznim oblastima društvenog života. Na taj način ona nije samo opšti naučni metod i sistem teorijskih apstrakcija već empirijski zasnovana nauka koja razvija svoje discipline, kao što su: sociologija naselja, sociologija javnog mnjenja, kriminaliteta, sociologija društvenog samoupravljanja, političkih odnosa itd. U tom pogledu vidan je napredak jugoslovenske sociologije koja izlazi iz svojih dogmatskih okvira i dopunjuje se istraživanjem socijaliteta (društvenog karaktera, društvene uzročnosti i uslovljenosti) raznih društvenih pojava sa ciljem potpunog ovladavanja njima, koja ovladavanja (saznanja) postaju značajan subjektivni činilac daljeg društvenog progressa.

dr Petar I. Kozic
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

In socialism, i. e., communism marxist sociology will as a science about sociability and mutual interrelationships of human behavior from the standpoint of social totality primarily determine a degree of development and character of the economic structure of society. Society is a unity of its economic, property, nationality and other relations and that is why the task of social science in socialism (communism) is to study and theoretically explain social wholeness, i. e., economic base and its socio-political superstructure. Social life has its subjective side, social consciousness with all its forms, and because of that sociology is also a science about social base of

⁷ Tito, *Uloga Saveza komunista u daljoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i aktuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu i borbi za mir i socijalizam u svijetu*, VIII Kongres SKJ, Beograd 1964., str. 36.

human thinking and its forms. Sociology in socialism (communism) studies from the standpoint of the society as a whole social base and social consciousness, as well as the specific character of their development.

Sociology in socialism (communism) embraces also few of its fields (theories) through which it describes the essence of specific human behavior, structure of particular groups, forms and contents of particular changes, meanings and goals of particular actions, character of different forms of knowledge etc.

Sociology in Yugoslav socialist society has also its tasks, its range of interests and its theoretical and methodological principles and characteristics. It gets its forms, contents and goals from following sources: a) Yugoslav socialist practice and its experience, b) existing theoretical standpoints contained in the teaching of historical materialism, c) results of specific scientific systems and d) its own logic and empirical researches and interpretations.

As to the tasks and duties of the sociology for our contemporary society, out of the mass of phenomena that make its subject-matter we may select few problems (phenomena, questions) which are interesting because of their social significance and repercussions they have upon creation of positive moral personality, humane society, development of social principles and bringing to an end of the surpassed system and its structure. These problems are our system of social selfgovernment, principle of distribution to each one according to results of his work, questions concerning relations between rural and urban population, family relations, different deviations etc.

Sociology realizes its tasks in our socialist society by being applied in different fields of social life. It becomes more and more empirically founded theoretical science which develops its own disciplines (for example: settlement sociology, criminology, sociology of public opinion, political relations, social selfgovernment, sociology of family etc.).

STANJE, POTREBE I MOGUĆNOSTI RAZVOJA JUGOISTOČNE SRBIJE

Jugoistočna Srbija (u daljem tekstu JIS) obuhvata područje bivših srezova Zaječar, Niš i Leskovac. Gledano sa mnogih aspekata ovo područje ima karakteristike jednog regiona u okviru SR Srbije. Njegov prirodni gravitacioni centar je grad Niš. Na ovom relativno dosta velikom području od 21.141 km² (što čini 8,3% od ukupne površine SFRJ i 23,9% od površine SRS) živelo je 1966. godine prema jednoj statističkoj proceni (izvršenoj na bazi popisa stanovništva iz 1961. godine) 1.450.000 stanovnika (odnosno 7,4% od ukupnog broja stanovnika SFRJ i 18,1% od ukupnog broja stanovnika SRS). Na celom tom području grad Niš po broju stanovnika (oko 110.000), a zatim i po koncentraciji privrednih, kulturnih, školskih, zdravstvenih, socijalnih i drugih institucija znatno odskaje od ostalih naselja. Njegov povoljan geografski položaj uopšte, a posebno u okviru područja JIS-e (on se nalazi približno u sredini područja i od njega se zrakasto razilaze bar prirodno veoma povoljne železničke i drumske, ili bar samo drumske, komunikacije prema svim delovima JIS-e), čini ga, zajedno sa maločas iznetim momentima, prirodnim gravitacionim centrom JIS-e. Sve ovo pak celom ovom području i daje karakteristike jedinstvenog regiona.

... Nismo mi prvi koji područje JIS-e tretiraju kao jedinstveni region. Poznato je da je još 1956. godine od strane tadašnjih sreskih narodnih odbora rađen jedinstven perspektivni plan privrednog razvoja Jugoistočne Srbije za period od 1956. do 1960. godine.

Ono što je posebno privuklo našu pažnju i što nas je pobudilo da razmatramo problematiku JIS-e jeste još uvek zapažena relativna nerazvijenost ovog dela naše zemlje. U situaciji dosta usitnjenih osnovnih društveno-političkih zajednica na ovom području (danas na području JIS-e ima 36 opština), izgleda nam svrsishodnom jedna »privatna« inicijativa za kompleksno razmatranje problematike jednog takvog šireg područja koje ima gotovo sve karakteristike regiona, ali koje nema ni jednu jedinstvenu instituciju kompetentnu za rešavanje zajedničkih, kompleksnih problema.

Sadašnje stanje privredne razvijenosti JIS-e

Sadašnje stanje privredne razvijenosti JIS-e mislimo da mogu ilustrirati sledeći podaci:¹

		% od SFRJ	% od SRS
— Broj stanovnika (1966. godine)	1.450.000	7,4%	18,1%
— Dohodak ostvaren u 1965. godini	u mil. n. d. 4.159,7	5,7%	14,5%
— U tome: dohodak ostvaren u društvenom sektoru	„ 2.756,9	4,9%	13,2%
— U tome: dohodak ostvaren u industriji i rudarstvu	„ 1.774,4	6,4%	18,8%
— Ukupan dohodak ostvaren u poljoprivredi i šumarstvu	„ 1.399,4	6,6%	13,7%
— Vrednost osnovnih sredstava privrednih organizacija u 1965. god. (nabavna vrednost)	„ 5.060,2	5,2%	15,2%
— Broj zaposlenih u društvenom sektoru (30—IX—1966)	194.009	5,3%	14,0%
— U tome:			
u industriji i rudarstvu	89.689	6,5%	18,0%
u poljoprivredi i šumarstvu	14.375	3,8%	8,7%
u građevinarstvu	17.133	5,2%	13,6%
u saobraćaju	11.809	4,8%	14,3%
u trgovini i ugostiteljstvu	13.998	3,9%	9,9%

Iz prednjih podataka se nesumnjivo mogu izvući zaključci da privreda JIS-e za sada znatno zaostaje za dostignutim razvojem SFRJ i SRS. To zaostajanje je još evidentnije kada se izrazi per capita, tj. po jednom stanovniku. U tom slučaju ono izgleda ovako:

¹ Svi podaci u ovom radu, ukoliko izričito nije naveden njihov drugi izvor, uzeti su iz SGJ—67 i SGJ—63, str. 502—579, odnosno str. 500—603 (podaci po opštinama), kao i str. 322—501, odnosno str. 334—499 (podaci po socijalističkim republikama). Zbog poznate ograničenosti zvaničnih statističkih podataka po opštinama, morali smo se ograničiti u svojim istraživanjima samo na neke najneophodnije pokazatelje.

	Zaostajanje JIS-e izračunato po stanovniku i izraženo u %	
— U veličini ukupnog dohotka	— 23,0%	— 19,8%
— U tome: u dohotku ostvarenom u društvenom sektoru	— 33,8%	— 27,0%
— U tome: u dohotku ostvarenom u industriji i rudarstvu	— 13,5%	+ 3,8%
— U dohotku ostvarenom u poljoprivredi i šumarstvu	— 10,8%	— 24,3%
— U vrednosti osnovnih sredstava privrednih organizacija	— 29,7%	— 15,4%
— U osoblju zaposlenom u društvenom sektoru	— 28,4%	— 22,6%
— U tome:		
u industriji i rudarstvu	— 12,2%	— 0,5%
u poljoprivredi i šumarstvu	— 48,6%	— 51,9%
u građevinarstvu	— 29,7%	— 24,8%
u saobraćaju	— 35,1%	— 21,0%
u trgovini i ugostiteljstvu	— 47,3%	— 45,3%
u zanatstvu i komunalno-stambenoj delatnosti	— 45,9%	— 40,9%

Iz iznetih podataka mogu se izvući sledeći zaključci:

Prvo, prema veličini dohotka po jednom stanovniku, tom najsin-tetičnijem i najreprezentativnijem pokazatelju privredne razvijenosti, zaostajanje JIS-e kako za SFRJ tako i za SRS je veoma izrazito. Pošto se radi o jednom relativno velikom području, koje je sa svoje strane dosta uticalo na to da se u izvesnoj meri smanje odgovarajući prosečni pokazatelji za SFRJ i SRS, to je pokazano zaostajanje praktično još izrazitije nego što bi se u prvi mah moglo zaključiti.

Drugo, pokazatelj o ostvarenom dohotku u industriji i rudarstvu pokazuje da je u ovoj privrednoj oblasti JIS relativno najbliži proseku SFRJ, a da je čak i nešto malo iznad proseka SRS. Sličan se zaključak može izvući i iz pokazatelja o zaposlenosti u industriji i rudarstvu, s tim što je u ovom slučaju nešto izrazitije zaostajanje za SFRJ, a za-paža se i neznatno zaostajanje za prosekom SRS.

Treće, pokazatelj o vrednosti osnovnih sredstava privrednih orga-nizacija takođe otkriva izrazitu zaostalost privrede JIS-e u celini. Pri tome treba imati u vidu da se na ovom području nalaze i kapaciteti kapitalno veoma intenzivnog Rudarsko-topioničarskog bazena — Bor. To, s druge strane, znači da je ostala privreda kapitalno veoma slabo intenzivna. I zaista, na ovom području izuzev RTB-a — Bor za sada nema nekih drugih većih preduzeća ekstraktivne i bazične industrije. Daleko preovlađuje prerađivačka industrija koja je pretežno sa za-starelim kapacitetima i veoma intenzivnom radnom snagom.

Četvrto, zaposlenost u društvenom sektoru je relativno veoma ni-ska. Zaostajanje za SFRJ i SRS je u ovom pogledu takođe veoma iz-

razito. Ovi pokazatelji takođe otkrivaju da je društveni sektor poljoprivrede izuzetno slabo razvijen. To je slučaj i sa svim tzv. tercijarnim delatnostima. Upravo ovaj poslednji pokazatelj ilustruje jednu relativnu opštu zaostalost JIS-e, i pored toga što su poslednjih godina učinjeni značajni naponi društvene zajednice da se ona iz nje izvuče.

Zanimljivo je pogledati kakav je bio relativni tempo privrednog razvoja JIS-e u odnosu na razvoj SFRJ i SRS. Iz ovoga bi se mogli izvući zaključci o tome da li se poslednjih nekoliko godina zaostajanje JIS-e smanjivalo ili povećavalo i kakve su tendencije u ovom pogledu.

Evo kako u ovom pogledu stoje stvari na bazi podataka o ostvarenom razvoju u SFRJ, SRS i JIS-i u četvorogodišnjem periodu od 1962. do 1966. godine (s tim što smo u izvesnim slučajevima, usled nedostataka ovih morali koristiti podatke za 1961. i 1965. godinu):²

	Indeksi kretanja pojedinih veličina u periodu 1962—1966. god. (odnosno		
	1961—1965. godine) 1961. i 1962 = 100		
	SFRJ	SRS	JIS
— Dohodak	236,5	252,6	263,2
— U tome: dohodak ostvaren u društvenom sektoru	243,2	257,4	272,4
— U tome: dohodak ostvaren u industriji i rudarstvu	214,3	228,5	283,4
— Dohodak ostvaren u poljoprivredi i šumarstvu	255,8	288,2	261,5
— Vrednost osnovnih sredstava privrednih organizacija	178,9	186,1	218,2
— Osoblje zaposleno u društvenom sektoru	107,9	108,5	115,3
— U tome: osoblje zaposleno u industriji i rudarstvu	115,8	117,9	129,4

Prednji podaci su očigledno povoljni za JIS. U svakom pogledu razvoj je bio brži nego u SFRJ. U odnosu na SRS, sporiji razvoj JIS je ostvarila samo u poljoprivrednoj proizvodnji. Karakteristično je pri tome, međutim, da su tempo i karakteristike razvoja pojedinih

² Dohodak je svuda iskazan po tekućim cenama. S obzirom da se u ovom radu operiše uglavnom sa indeksnim i drugim relativnim brojevima, to praktično nema značaja što se nije operisalo sa tzv. realnim dohotkom (obračunatim po stalnim cenama). Takvih podataka, uzgred budi rečeno, po opštinama, zapravo, i nema. Međutim, za ovu svrhu bi mnogo adekvatniji bili podaci o realnom dohotku obračunatom po tzv. svetskim cenama. Nažalost, takvi podaci jedva da postoje za SFRJ i socijalističke republike. O njima po opštinama, za sada, ne može biti ni pomena.

delova JIS-e bile dosta različiti. Razvoj u severnom delu JIS-e (područje bivšeg sreza Zaječar) bio je dosta intenzivan. Pored toga, izvesni pokazatelji indiciraju da je u tom delu JIS-e uopšte dat jedan snažan zamah daljem razvoju u bližoj ili daljoj budućnosti, što će svakako učiniti da se ovo područje po svojim karakteristikama izdvoji od ostalih delova JIS-e. To će u nešto daljoj budućnosti po svoj prilici razoriti i dosadašnji regionalni karakter čitavog područja JIS-e. Uostalom, regioni i nisu po svojoj prirodi neke statične, za večita vremena date veličine. Južni i srednji deo JIS-e (područje bivših srezova Leskovac i Niš) razvijao se nešto drugojačije (više ekstenzivno).

Evo kako u ovom pogledu stoje stvari:

	Dinamika (indeksi) razvoja JIS-e za poslednje četiri godine		
	JIS u celini	Severni deo JIS	Srednji i južni deo JIS
— Dohodak	263,2	298,5	253,3
— U tome: dohodak ostvaren u društvenom sektoru	272,4	325,6	256,0
— U tome: dohodak ostvaren u industriji i rudarstvu	283,4	314,3	274,5
— Dohodak ostvaren u poljopri- vredi i šumarstvu	261,5	258,5	262,6
— Vrednost osnovnih sredstava privrednih organizacija	218,2	181,8	261,7
— Osoblje zaposleno u društvenom sektoru	115,3	117,5	113,9
— U tome: osoblje zaposleno u industriji i rudarstvu	129,4	113,1	134,9
— U tome: osoblje zaposleno u građevinarstvu	117,7	216,1	84,7

Karakterističan je podatak o kretanju broja zaposlenih u građevinarstvu. Dok je u srednjem i južnom delu JIS-e zaposlenost u građevinarstvu opala, ona je u severnom delu naglo porasla. To je očigledno u vezi sa otpočinjanjem velikih građevinskih radova na Hidroelektrani — Đerdap, kao i radova u okviru RTB-a — Bor. U ovim radovima se i sastoji snažni zamah koji je dat daljem razvoju privrede ovog kraja.

Stanje nekih tercijarnih privrednih delatnosti

U privredno relativno nerazvijenim područjima normalno bi bilo da se zaostalost naročito izražava u tercijarnim privrednim delatnostima. Da razmotrimo kakva je u ovom pogledu situacija u JIS-i:

		% od SFRJ	% od SRS
— Broj stanovnika		7,4%	18,1%
— Broj prodavnica u 1966. godini	3.177	6,5%	16,3%
— Robni promet na malo mil. n. d.	1.728,3	4,7%	12,6%
— Broj ležaja u ugostiteljskim i turističkim objektima (uključujući i privatni sektor)	12.620	3,2%	25,0%
— Broj noćenja turista (u 1966)			
— ukupno domaćih i stranih —	1,163.366	3,3%	20,1%
— Broj noćenja stranih turista	122.158	0,83%	14,8%

Evidentno je iz navedenih podataka da pomenute tercijarne delatnosti u JIS-i znatno zaostaju za dostignutim razvojem u SFRJ, pa, u izvesnom smislu, i u SRS. Evo kako ovi podaci izgledaju izraženi per kapita, tj. po jednom stanovniku:

	Zaostajanje ili prednjačenje JIS-e izračunato po stanovniku i izraženo u %	
	od SFRJ	od SRS
— Broj prodavnica u 1966. godini	— 12,2%	— 9,9%
— Robni promet na malo	— 36,5%	— 30,4%
— Broj ležaja u ugostiteljskim i turističkim objektima	— 56,8%	+ 28,0%
— Broj noćenja turista (domaćih i stranih)	— 55,4%	+ 11,4%
— Broj noćenja stranih turista	— 88,8%	— 18,2%

Iz prednjih podataka mogu se izvući sledeći zaključci:

Zaostajanje JIS-e u razvoju maloprodajne mreže (prodavnica) nije naročito značajno. Posebno je pitanje kolike su i kakve te prodavnice. To se iz gornjih podataka ne vidi.

Zaostajanje robnog prometa na malo je veoma izrazito i posebno karakteristično. Naime, kroz obim robnog prometa na malo na jednom relativno velikom području kao što je JIS izražava se indirektno kupovna moć stanovništva toga kraja. Veliko zaostajanje robnog prometa na malo u JIS-i indicira prema tome na indirektnan način relativno nizak nivo prosečnih ličnih dohodaka radnika u društvenom sektoru (s obzirom da je zaostajanje po ovom pokazatelju znatno iznad zaostajanja u broju zaposlenih u društvenom sektoru), kao i nisku produktivnost i neefikasnost individualnih poljoprivrednih i drugih privatnih radnika (u proseku).

Veliko zaostajanje u broju turističkih ležaja u odnosu na SFRJ, kao i znatno bolja situacija u ovom pogledu od prosečnog stanja u

SRS, ukazuje na to da je ova privredna delatnost pre svega u SRS zapostavljena i da se nalazi na veoma niskom nivou. S druge pak strane, iz gornjih podataka se može zaključiti da JIS predstavlja u okviru SRS značajno turističko područje, i da se u ovoj privrednoj delatnosti kriju velike potencijalne mogućnosti za buduće ubrzanje opšteg privrednog razvoja.

Slični zaključci mogu se izvući i iz podataka o broju noćenja turista. Naročito su simptomatični pokazatelji o broju noćenja stranih turista. Zaostajanje za SFRJ je ovde izvanredno veliko. Zaostajanje i za prosečnim stanjem u SRS indicira da se ovoj grani privrede na području poklanja zaista krajnje mala pažnja.

Zanimljivo je da i ovog puta pogledamo kakav je bio relativni tempo privrednog razvoja JIS-e u odnosu na razvoj SFRJ i SRS za poslednje četiri godine za koje raspoložemo podacima (to je opet period od 1962. do 1966 godine:

	Indeksi kretanja pojedinih veličina u periodu 1962. do 1966. god. (1962 = 100)		
	SFRJ	SRS	JIS
— Broj prodavnica	111,2	110,1	111,1
— Robni promet na malo	250,6	252,9	283,8
— Broj ležaja u ugostiteljskim i turističkim objektima	136,3	149,8	168,9
— Broj noćenja turista (domaćih i stranih)	155,4	129,4	154,1
— Broj noćenja stranih turista	279,3	214,2	312,1

Zaključci su opet povoljni po tendencije razvoja ispoljene poslednjih godina u JIS-i. Robni promet na malo rastao je brže nego u SFRJ i SRS, što je normalni odraz opšteg bržeg privrednog razvoja ostvarenog na ovom području. Povoljna su kretanja i u turističkim kapacitetima, makar da su ona još uvek nedovoljna da nadoknade ranija velika zaostajanja. Relativno nešto brži razvoj inostranog turizma od SFRJ i SRS ni u kom slučaju nije i u apsolutnom smislu zadovoljavajući zbog izuzetno niske osnovice u baznoj 1962. godini. Zaostajanje je, kao što se iz prethodnih podataka moglo videti, i u 1966. godini u odnosu na SFRJ izvanredno veliko.

Stanje društvenog standarda

Normalno je da se ranija relativno velika privredna zaostalost JIS-e i u posmatranoj 1966. godini reflektuje na zaostajanje za prosečnim dostignućima u SFRJ i SRS u raznim elementima društvenog standarda.

Evo nekih podataka u vezi sa ovim:

		% od SFRJ	% od SRS
— Broj bioskopa	109	6,3%	15,2%
— Broj televizijskih prijemnika	25.965	3,3%	8,4%
— Broj radiopretplatnika	142.337	4,7%	12,0%
— Broj putničkih automobila	6.555	2,6%	7,5%
— Površina izgrađenih stanova (u m ²) u 1966. godini	512.956	7,3%	18,5%
— % nepismenog stanovništva (prema popisu 1961. godine)	27,8	10,9%	23,8%

Evo kako ovi podaci izgledaju per capita, tj. po jednom stanovniku:

	Zaostajanje ili prednjačenje JIS-e izračunato po stanovni- ku i izraženo u %	
— Broj bioskopa	— 14,9%	— 16,0%
— Broj televizijskih prijemnika	— 55,4%	— 53,6%
— Broj radiopretplatnika	— 36,5%	— 33,7%
— Broj putničkih automobila	— 64,9%	— 58,5%
— Površina izgrađenih stanova	— 1,3%	+ 2,2%
— % nepismenog stanovništva (stanje prema popisu 1961. god.)	+ 47,3%	+ 31,5%

Zaostajanje stanovništva JIS-e u posedovanju artikala višeg standarda je veoma izrazito. To se naročito ogleda kod putničkih automobila i televizijskih pretplatnika. Stambena izgradnja u 1966. godini bila je uglavnom na zadovoljavajućem nivou. Karakteristično je veliko prednjačenje JIS-e u procentu nepismenog stanovništva, što je u krajnjoj liniji posledica ranije velike privredne zaostalosti ovog kraja.

Stanje stručnih kadrova

Stanje fakultetski obrazovanih stručnih kadrova predstavlja veoma značajan indikator dostignuća stepena razvijenosti privrednih i neprivrednih delatnosti jednog područja. To je takođe i veoma značajan indikator mogućnosti daljeg privrednog i društvenog razvoja tog područja.

Evo kako u ovom pogledu izgleda područje JIS-e:³

³ Za SFRJ i SRS podaci su uzeti iz Statističkog biltena SZZS br. 490 od oktobra 1967. godine. Za JIS podaci su prikupljeni neposredno od Republičkog Zavoda za statistiku SRS.

Red. broj	Naziv fakultete	Broj kadrova sa završenim fakultetom (stanje septembra 1966. god.)				
		U SFRJ	U SRS	Na području JIS-e		
				Broj	% od SFRJ	% od SRS
1.	Filozofski	16.242	6.123	563	3,5%	9,2%
2.	Filološki	3.027	2.184	150	4,9%	6,9%
3.	Filozofsko-istorijski	1.617	875	81	5,0%	9,3%
4.	Prirodno-matematički	8.016	4.091	371	6,3%	9,7%
5.	Ekonomski	16.504	7.066	612	3,7%	8,7%
6.	Pravni	19.382	9.872	821	4,2%	12,3%
7.	Mašinski	6.187	2.728	191	3,1%	7,0%
8.	Građevinski	5.527	2.338	214	3,9%	9,1%
9.	Elektrotehnički	5.137	1.949	167	3,2%	8,6%
10.	Hemijsko-tehnološki	5.387	1.991	169	3,1%	8,5%
11.	Rudarski	1.613	670	164	10,2%	24,5%
12.	Brodograđevinski	338	43	1	0,3%	2,3%
13.	Arhitektonski	3.763	1.720	102	2,7%	5,9%
14.	Geodetski	646	185	18	2,8%	9,7%
17.	Metalurški	733	255	57	7,8%	22,3%
18.	Geološki	700	420	32	4,6%	7,6%
19.	Saobraćajni	260	208	14	5,4%	6,7%
20.	Poljoprivredni	9.392	4.753	421	4,5%	8,9%
21.	Šumarski	4.393	1.374	48	4,5%	14,5%
22.	Veterinarski	4.309	2.129	47	3,5%	7,1%
23.	Medicinski	17.743	7.727	1.006	5,6%	13,0%
24.	Stomatološki	1.977	1.030	155	7,8%	15,0%
25.	Farmaceutski	3.511	1.541	155	4,4%	10,0%
26.	Ostali	1.455	601	85	5,2%	14,1%
	Svega:	137.859	61.873	5.899	4,3%	9,5%

U celini uzev stanje fakultetski obrazovanih kadrova na području JIS-e ni iz daleka nije zadovoljavajuće. Zaostajanje za SFRJ u ovom pogledu iznosi oko 42%, a za SRS oko 47%. Sigurno je da je baš nedostatak visokostručnih kadrova u prvom redu uslovio raniju izrazitu svestranu nerazvijenost ovog područja. Razumljivo je da privredna i vanprivredna struktura jednog područja uslovljavaju i strukturu potrebnih fakultetski obrazovanih kadrova. Ekstremni slučajevi zaostajanja ili prednjačenja JIS-e u odnosu na odgovarajuće stanje u SFRJ i SRS ilustruju upravo ovakvu konstataciju. Međutim, s obzirom na značajnu relativnu i apsolutnu veličinu područja JIS-e u prednjoj tabeli se javlja uglavnom ujednačeno zaostajanje ovog područja za odgovarajućim procesima u SFRJ i SRS.

Potrebe i mogućnosti daljeg razvoja JIS-e

Sadašnje gotovo svestrano zaostajanje područja JIS-e za dostignutim razvojem privrede i društvenih službi u SFRJ i SRS pogađa ne samo njegovo stanovništvo već i celokupnu privrednu i društvenu strukturu naše zemlje. Prema tome, opštedruštveni je interes, a ne samo interes stanovništva ovog područja, da svi kompetentni faktori traže optimalna rešenja za njegov dalji što brži razvoj. Ne radi se ovde o nekom plediranju za materijalnu pomoć šire društvene zajednice u ovom smislu. Mislimo da bi takav pledoaje u današnjim društveno-ekonomskim uslovima u našoj zemlji bio deplasiran.

Kakve su sopstvene mogućnosti JIS-e u ovom pogledu? Po našem mišljenju, dosta velike.

Evo koji faktori, po našem mišljenju, mogu da odigraju odlučujuću ulogu u daljem još bržem razvoju ovog područja i što skorijem sustizanju SFRJ i SRS:

Pre svega, to je postojanje niza fakulteta u Nišu i Boru. Kadrovi su prvenstveni i odlučujući faktor proizvodnje i svakog progressa. Blizina fakulteta pruža mogućnost lakšeg i jeftinijeg školovanja i doškolovanja odgovarajućih visokokvalifikovanih stručnjaka. Objektivno gledano, područje JIS-e, vapi za visokokvalifikovanim stručnjacima svih vrsta. Merodavni faktori u privrednim i raznim drugim organizacijama i drugim društvenim institucijama treba da što odlučnije koriste mogućnosti koje im pružaju prostorno bliski fakulteti. Razume se da za ovu svrhu treba koristiti i druge fakultete u zemlji, pa i inostranstvu. Međutim, u fakultetima ne treba gledati samo fabrike kadrova. Njih treba što intenzivnije koristiti i kao najkvalitetnije društvene naučno-istraživačke laboratorije. Puno korišćenje fakulteta u obadva pomenuta pravca obezbedilo bi najpouzdanije dugoročne garancije za ubrzani prosperitet JIS-e.

Drugo mesto dajemo povoljnim prirodnim faktorima: rudnom bogatstvu, zemljištu, klimi, konfiguraciji terena i drugim prirodnim uslovima koji objektivno pružaju mogućnosti za veoma brži razvoj ekstraktivne i druge bazične industrije, poljoprivrede i turizma.

Područje JIS-e je veoma bogato rudama: bakrom, olovom i cinkom, ugljem, naftonosnim škriljcima, fosfatima, kvarcnim peskom kao i raznim drugim nemetalima, itd. Velike rezerve bakra u severnom delu područja pružaju ovome lepu perspektivu razvoja.

Veliki korak napred u razvoju severnog dela JIS-e predstavljaće završetak izgradnje hidro-energetskog kompleksa Đerdap.

Apsolutna i relativna veličina i struktura poljoprivrednih površina na području JIS-e u odnosu prema odgovarajućim veličinama u SFRJ i SRS izgleda ovako:⁴

⁴ Podaci o poljoprivrednom zemljištu su za 1966. godinu. Međutim, podaci o poljoprivrednom stanovništvu su za 1961. godinu. Novijih podataka o strukturi aktivnog stanovništva nema. S druge pak strane, promene u veličini i strukturi zemljišta su po pravilu male, tako da su ovi podaci za orijentacione zaključke ipak samerljivi.

			Udeo JIS-e u SFRJ i SRS izražen u %	
			U SFRJ	U SRS
— Poljoprivredna površina	ha	1,222.381	8,3%	20,8%
— U tome:				
oranice i bašte	„	663.165	8,7%	17,2%
voćnjaci	„	42.794	9,8%	18,1%
vinogradi	„	39.065	15,1%	32,9%
livade i pašnjaci	„	477.052	7,1%	29,4%
— Aktivno poljoprivredno stanovništvo		552.809	11,6%	24,4%
— Poljoprivredna površina po 1 aktivnom poljoprivrednom stanovniku	ha	2,2	71,6%	85,2%
— U tome: oranice i bašte	„	1,2	75,0%	70,5%

Područje JIS-e je srazmerno broju aktivnog poljoprivrednog stanovništva relativno oskudno u poljoprivrednom zemljištu u odnosu na SFRJ i SRS. Posebno je takva situacija kod oranica i bašta. To znači da se poljoprivredna proizvodnja mora podići na visoko intenzivan nivo ako se želi da se iz nje izvuku maksimalni efekti.

Značajne mogućnosti za privredni razvoj JIS-e nalaze se u turizmu. Ovo područje obiluje prirodnim lečilištima i terenima pogodnim za izgradnju turističko-rekreacionih centara. Pored toga, atraktivno je i po brojnim kulturno-istorijskim spomenicima. U narednom periodu u turizam treba svakako ulagati znatno veća sredstva nego što je to do sada bio slučaj. Pri tome je bitno da se ta sredstva ne rasparčavaju i ustinjavaju na veliki broj zahvata. Najbolji efekti postigli bi se u slučaju odabiranja samo nekoliko najperspektivnijih turističkih centara i njihovom što intenzivnijem i bržem razvoju.

Na treće mesto u redosledu faktora koji objektivno omogućavaju relativno brzi privredni razvoj područja JIS-e stavili bi smo postojanje nekoliko krupnih privrednih organizacija i proizvodnih grupacija, koje mogu da odigraju ulogu inicijatora, nosioca i finansijera proširenja i modernizacije postojećih proizvodnih kapaciteta kao i izgradnje novih. To su pre svega RTB — Bor, Elektronska industrija — Niš, Mašinska industrija — Niš, tekstilna proizvodna grupacija na području Leskovca i Niša, kao i duvanska proizvodna grupacija na području Niša i Vranja. Poseban faktor u ovom smislu predstavljaće buduća Hidroelektrana — Derdap.

I konačno, na četvrto mesto bi došle velike rezerve u radnoj snazi. Gledano na duži rok, ovo je izvanredno značajan faktor budućeg privrednog razvoja JIS-e. Zbog relativno niskog stepena zaposlenosti stanovništva u društvenom sektoru i veoma izražene agrarne prenaseljenosti; nezaposlena ili nedovoljno zaposlena radna snaga predstavljaće u budućnosti za jedan dugi niz godina gotovo neiscrpnii potencijalni faktor privrednog razvoja ovog područja.

O. faktorima razvoja društvenog standarda nismo ovde govorili. Za tim nema ni potrebe, jer je nivo društvenog standarda uvek odraz nivoa privredne razvijenosti jednog relativno šireg područja kao što je region.

Dr Živojin Perić, docent
Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

La Serbie du sud-est s'étend sur le territoire des anciens arrondissements de Niš, Leskovac et Zaječar. Sur ce territoire se trouvent aujourd'hui 36 communes. Plusieurs moments attribuent à ce territoire les caractéristiques d'une région nettement délimitée.

L'auteur examine premier lieu l'état de l'économie sur le territoire de la Serbie du sud-est. Sur la base des données numériques il est arrivé à la conclusion que cette région relativement étendue avec 1.450.000 habitants est sensiblement en retard par rapport au degré de développement réalisé dans la République socialiste fédérative de Yougoslavie et dans la République socialiste de Serbie. L'auteur a illustré cet état de retard sous différents aspects. Cependant, en analysant parallèlement le rythme réalisé dans le développement de la Serbie du sud-est, de la RSF de Yougoslavie et de la RS de Serbie dans la période allant de 1962 à 1966 l'auteur a tiré la conclusion que pendant ces quelques dernières années le développement de la Serbie du sud-est a été sensiblement plus rapide que le développement de la RSF de Yougoslavie et de la RS de Serbie. Cela fait ressortir la tendance qui s'est déjà formée de la diminution des différences dans le niveau du développement de cette région, d'une part, et de la RSF de Yougoslavie c'est à dire de la RS de Serbie, d'autre part.

En poursuivant ses recherches l'auteur a décélé objectivement le retard injustifié de certaines activités économiques très importantes dans la Serbie du sud-est et pour lesquelles cette région possède du reste des conditions très avantageuses.

L'auteur a analysé, de même, l'état du standing social sur le territoire de la Serbie du sud-est et il a constaté que ce standing était encore plus en retard par rapport au niveau atteint dans la RSF de Yougoslavie et la RS de Serbie que ce n'est le cas de l'économie.

Une analyse détaillée de l'état des cadres possédant un diplôme universitaire sur le territoire de la Serbie du sud-est, de la RSF de Yougoslavie et de la RS de Serbie révèle ostensiblement le retard de la Serbie du sud-est à ce point de vue-là de même. L'auteur aperçoit dans ce fait une des causes fondamentales du retard.

Enfin, l'auteur a entrepris l'examen des besoins et des possibilités ultérieurs du développement de la Serbie du sud-est. En se basant sur les examens précédents il est arrivé à la conclusion qu'il est nécessaire de continuer à accélérer en premier lieu le développement économique de la

Serbie du sud-est. Dans ce but quatre facteurs décisifs doivent être pris en considération, selon l'auteur, à savoir: l'existence de plusieurs facultés à Niš et à Bor; les facteurs naturels favorables, tels que: la richesse minière, le sol, le climat, la configuration du terrain et ainsi de suite; l'existence de plusieurs très grandes organisations économiques et des groupes de production qui peuvent jouer le rôle d'initiateurs, de promoteurs et de financiers de l'élargissement et de la modernisation des capacités existantes, ainsi que de la création des capacités nouvelles; finalement, un important facteur dans ce sens représentent les grandes réserves en main d'oeuvre.

AKUMULACIJE, INVESTICIJE I INVESTICIONA POLITIKA PREDUZEĆA

I.

PRETPOSTAVKE AKUMULIRANJA I ODLUČIVANJA O UPOTREBI AKUMULACIJE

1. PRETPOSTAVKE AKUMULIRANJA

Proizvođači, članovi kolektiva, koji su ujedno i potrošači i samoupravljači sa društvenim sredstvima za proizvodnju, biće spremni da akumuliraju i investiraju jedan deo ostvarenog dohotka samo uz uslov da im akumuliranje i investiranje garantuje porast lične potrošnje (preko ličnih dohodaka) u budućnosti.

Izdvajanjem jednog dela dohotka za akumulaciju sužava se sadašnja potrošnja proizvođača:

$$\frac{DL}{\Sigma L} < \frac{D - D\delta}{\Sigma L}$$

DL = lični dohoci; ΣL = kolektiv; D = dohodak; $D\delta$ = deo dohotka za opštedruštvenu potrošnju.¹

Pošto je sa stanovišta proizvođača kao potrošača lična potrošnja konačni cilj i jedan od osnovnih motivatora učešća u izvršenju i organizovanju reprodukcije u preduzeću, proizvođači će samo tada, kao što je podvučeno, biti ekonomski zainteresovani za akumuliranje i investiranje, dakle, za ograničavanje svoje sadašnje lične potrošnje, ako im akumuliranje i investiranje garantuje porast buduće lične potrošnje. Buduće povećanje lične potrošnje mora stoga da se efektuira u jednom relativno kraćem vremenskom intervalu, a ne u nekom dalekom — budućem — periodu. Ovo iz razloga što bi tada proizvođač kao potrošač izgubio podsticaj za akumuliranje i investiranje, čak i uz vrlo čvrstu

¹ Buduća situacija na tržištu može biti projicirana na različitu vremensku dužinu. Na primer, kapacitet tržišta u momentu puštanja preduzeća u eksploataciju, kapacitet tržišta u nekoj oročenoj perspektivi i sl.

društvenu garanciju da će u toj dalekoj perspektivi slobodno moći da raspolaze rezultatima povećanog poslovnog uspeha, kao funkcije investicionih efekata.

Iz prethodne misaone analize se može zaključiti da će podsticaj za akumuliranje i investicije jačati sa garantovanjem povećane lične potrošnje u budućnosti i sa smanjivanjem intervala od momenta akumuliranja do momenta efektuiranja investirane akumulacije.

Prethodni stav nedvosmisleno ukazuje na činjenicu da realan i dugoročan plan tehničko — ekonomskog razvoja preduzeća, koji sankcioniše ekonomski najefikasnije tehnno-ekonomske varijante investicija, stvara materijalnu i psihološku bazu za formiranje određenih proporcija u raspodeli dohotka.

Ako bi kolektiv preduzeća u n periodu ceo (ili najveći deo) dohotka izdvajao za ličnu potrošnju, dohodak u tom n periodu ne bi rastao kao funkcija novih tehničkih faktora, jer ovi i nisu uključeni u reprodukciju. Diskontovana suma porasta ličnih dohodaka bi bila:

$$\frac{DL}{\Sigma L} + \frac{dL}{\Sigma L}$$

$$\frac{DL}{\Sigma L} + \frac{DL}{\Sigma L}$$

$\frac{dL}{\Sigma L}$ = porast ličnih dohodaka u n periodu sveden na sadašnji dan

usled odustajanja od akumuliranja.

Međutim, da je ova suma dohotka investirana u rekonstrukcije tehničkih faktora u n -tom periodu (akumuliranja i investicija), za tu sumu dohotka bi bila umanjena lična potrošnja. Ako se pretpostavi da je n -ti period uzdržavanja od akumuliranja vremenski ekvivalentan sa periodom akumuliranja i plus periodom izgradnje (investicioni), a isto tako da se i period funkcionisanja novih tehničkih faktora izjednači sa ovim vremenskim veličinama, tada je kolektiv ekonomski zainteresovan za akumuliranje i investiranje samo ako je u tom n -tom periodu funkcionisanja novih tehničkih faktora veći lični dohodak nego suma povećanog ličnog dohotka uz uzdržavanje od akumuliranja.

Pored ovih osnovnih faktora akumuliranja i investiranja, na spremnost proizvođača da akumuliraju i investiraju utiču i drugi ekonomski i neekonomski (mahom psihološki) faktori:

1. sadašnji nivo lične potrošnje,
2. nivo lične potrošnje kod drugih preduzeća, regija republika, pa i zemalja,
3. raspoloživi fond akumulacije,
4. nivo tehničke opremljenosti konkurenata,
5. mogućnost efikasnog plasmana akumulacije i sl.

2. ODLUČIVANJE O UPOTREBI AKUMULACIJE

1. Centralizovano i decentralizovano odlučivanje o upotrebi akumulacije

Centralizovano odlučivanje o upotrebi akumulacije se javlja u preduzećima koja nisu organizovala funkcionisanje ekonomskih (radnih) jedinica ili kod preduzeća kod kojih ekonomske (radne) jedinice ne raspolažu fondom akumulacije, koji je centralizovan na nivou preduzeća kao celine.

U uslovima centralizovanog odlučivanja o upotrebi akumulacije, odluku donosi radnički savet preduzeća. Radnički savet može doneti odluku da akumulaciju:

1. investira u modernizacije i proširenje sopstvenih tehničkih faktora,
2. participativno investira u rekonstrukcije drugih preduzeća ili u izgradnju novih preduzeća i
3. pozajmi drugim preduzećima uz kamatu ili da sredstva akumulacije uz kamatu oroči kod specijalizovanih banaka.

Decentralizovano odlučivanje o upotrebi akumulacije se javlja kada su kolektivi ekonomskih (radnih) jedinica nosioci odluka o raspodeli svog ostvarenog dohotka i upotrebe akumulacije.

Odluka o upotrebi akumulacije je u osnovi funkcija efikasnosti upotrebe akumulacije. Nosioc investicione odluke će se odlučiti za ono rešenje koje mu obezbeđuje najveći prirast dohotka. Metodološko-analitički instrument za donošenje odluke je tzv. stopa efikasnosti kreditiranja:

$$r_k = \frac{\Delta D_i}{\Delta D}$$

r = stopa efikasnosti kreditiranja; ΔD_i = prirast dohotka od kamata ili participativnog investiranja; ΔD = prirast dohotka investiranja u sopstvene rekonstrukcije tehničkih faktora.

Nosioc investicione odluke će ekonomski biti zainteresovan za pozajmljivanje sopstvenih sredstava akumulacije ili za participativno ulaganja samo kada je stopa r veća od jedan, odnosno kada je prirast dohotka od kamata ili participativnog ulaganja veći od prirasta dohotka koji bi se ostvario investiranjem u rekonstrukcije sopstvenih faktora.

Participativna investicija i pozajmljivanja uz kamatu nemaju načelno prepreka u teritorijalnom smislu. Odluka o tome gde i kako plasirati sredstva sopstvene akumulacije treba da se zasniva na kriteriju ekonomske efikasnosti plasmana.

II.

USLOVI OBIMA I EKONOMSKE EFIKASNOSTI INVESTIRANJA AKUMULACIJE

Pored obima ostvarene akumulacije i efikasnosti odabrane investicione varijante, na obim i ekonomsku efikasnost investicionih ulaganja utiču i:

1. društveno-ekonomski faktori,
2. tehnički faktori i
3. ekonomsko-finansijski faktori.

1. Društveno-ekonomski faktori

Društveno-ekonomski faktori efikasnosti investicija utiču na tu efikasnost pre svega putem cena i ekonomske politike društvene zajednice u procesu organizovanja društvene reprodukcije. Neposredno manifestovanje uticaja društveno-ekonomskih faktora na efikasnost investicija preduzeća ogleda se u:

1. raspodeli nacionalnog dohotka,
2. raspodeli investicionih sredstava,
3. politici cena,
4. politici uvoza i izvoza,
5. politici carina,
6. politici društvenih prihoda i
7. politici kamata i rokova otplata zajmova.

Društveno-ekonomski faktori će biti povoljniji u jednim delatnostima, sektorima i granama, a kod drugih manje povoljni, kao objektivno izraz struktuiranja nacionalne privrede, privredne delatnosti i obezbeđenja optimalne stope privrednog rasta. A ova objektivnost u određenoj etapi društveno-ekonomskog razvoja će imati određeni uticaj na ekonomsku efikasnost investicija preduzeća.

2. Tehnički faktori

Od mogućnosti nabavke sredstava za rad, koja obezbeđuju optimalnu ekonomsku efikasnost investicija, zavisice i efikasnost investiranja. Po pravilu, pri izboru sredstava za rad i kompletne investicione varijante (sredstva za rad, instalacije, oprema, alati, vid organizacije rada, tehnički uslovi rada i sl.) preduzeće ima široku skalu izbora (vrsta i tehničkog standarda). Međutim, samo jedna varijanta tehničko-tehnoloških i tehnoloških i tehnoloških i tehnoloških karakteristika obezbeđuje u datom momentu izbora (drugim rečima, na datom stepenu naučno-tehničkog

progresu) optimalnu ekonomsku efikasnost investicija. Zbog toga je pri izboru potrebno iz te manje-više široke skale odabrati onu varijantu koja obezbeđuje optimalnu ekonomsku efikasnost investicionih ulaganja, odnosno optimalnu promenu kvaliteta ekonomije preduzeća, pa time i dohotka i ličnih dohodaka.

3. *Ekonomsko-finansijski faktori*

Izvori za finansiranje investicija preduzeća se mogu podeliti na:

1. izvore unutar preduzeća
 - (a) akumulacija i
 - (b) amortizacija.
2. izvore izvan preduzeća
 - (a) investicioni zajmovi od specijalizovanih banaka i
 - (b) sredstva drugih preduzeća — participanata.

Ekonomska ocena izvora za finansiranje investicija unutar preduzeća se u osnovi svodi na izbor najpovoljnije investicione varijante. Međutim, kada je u pitanju unutrašnja cirkulacija sredstava između radnih jedinica, ocena izvora za finansiranje investicija se proširuje. Naime, pored one radne jedinice koja pozajmljuje sredstva i koja efekte investiranja ili pozajmice ocenjuje na bazi tzv. stope efikasnosti kreditiranja:

$$r_k = \frac{\Delta D_i}{\Delta D}$$

i radna jedinica zajmoprimac ocenjuje efikasnost pozajmljivanja sredstava od druge radne jedinice. Ovo ocenjivanje se, metodološko-analički, obezbeđuje tzv. stopom efikasnosti investiranja:

$$r_i = \frac{\Delta D}{\Delta D_i}$$

Ova stopa je, kao što se vidi, inverzna u odnosu na stopu efikasnosti kreditiranja, što je sasvim razumljivo kad je u pitanju zajmoprimac, a ne zajmodavac. Samo kada je ova stopa veća od jedan, radna jedinica će biti ekonomski zainteresovana za angažovanje zajma, jer je prirast dohotka od investicija veći od kamata koje treba da se plate na sredstva angažovana zajmom:

$$r_k > 1 = \Delta D > \Delta D_i$$

Ekonomska ocena izvora za finansiranje investicija od specijalizovanih banaka se takođe svodi na odnos između prirasta dohotka i sume kamata koja treba da se plati na sredstva angažovana putem zajma. Dakle, ocena se svodi na odlučivanje putem stope efikasnosti in-

vestiranja. Samo ako je ova stopa (r_i) veća od jedan, preduzeće će biti ekonomski zainteresovano za angažovanje zajmova od specijalizovanih banaka.

Preduzeće će ekonomski biti zainteresovano za participativna investiranja sa drugim preduzećima samo ako takvo investiranje obezbeđuje povoljniji porast dohotka nego investiranje u sopstvene rekonstrukcije ili pozajmljivanje uz kamatu. Efekti participativnog ulaganja mogu biti dvojaki:

1. direktno povećanje dohotka raspodelom u preduzeću u koje je investirano i
2. indirektno, rešenjem nekih problema kod preduzeća u koja je investirano (na primer, rešenje problema sirovina i sl.).

III

FAKTORI EFIKASNOSTI INVESTICIJA

Pored faktora koji su vezani za izbor tehničko-tehnološke varijante investicija, na ekonomsku efikasnost utiču i sledeći faktori:

1. kapacitet tržišta,
2. lokacija,
3. sirovinska baza,
4. radna snaga i kadrovi i
5. indirektni ekonomski efekti investicija.

1. Kapacitet tržišta

Pod kapacitetom tržišta se podrazumeva apsorbciona moć tržišta u odnosu na određene proizvode. Apsorbiciona moć tržišta može biti posmatrana kao: efektivna(1) i potencijalna(2) tražnja. Efektivna i potencijalna tražnja su značajan faktor ne samo kod izbora proizvodne orijentacije, već i kod projektovanja veličine kapaciteta preduzeća.

Da bi se mogao što preciznije definisati kapacitet tržišta, potrebno je, istraživanjem tržišta, oceniti sadašnju i buduću situaciju na tržištu:

1. Sadašnja situacija na tržištu
 - (a) postojeća proizvodnja,
 - (b) korišćenje kapaciteta,
 - (c) postojeća potrošnja i
 - (d) tržišne cene.

2. Buduća situacija na tržištu¹

- (a) kapaciteti u izgradnji,
- (b) plan rekonstrukcija postojećih kapaciteta,
- (c) buduća potražnja i njeno proširenje,
- (d) budući odnos između uvoza i izvoza i
- (e) buduće tržišne cene.

Na bazi ocenjenog kapaciteta tržišta, putem ispitivanja gornjih faktora, dolazi se do zaključka o odnosu između:

1. nominalne veličine preduzeća u tehničkom smislu i mogućnosti tržišne apsorpcije proizvodnje i
2. optimalne veličine preduzeća u ekonomskom smislu i mogućnosti apsorpcije proizvodnje.

Ovo ispitivanje je veoma značajno za donošenje odluke o projektovanju veličine preduzeća. Ako je, na primer, efektivna tražnja takva da obezbeđuje izgradnju preduzeća ekonomski neoptimalne veličine, nosilac investicione odluke se nalazi pred alternativom:

1. izgraditi preduzeće ekonomski neoptimalne veličine čija se proizvodnja o d m a h po puštanju u proizvodnju može u celini realizovati ili
2. izgraditi preduzeće ekonomski optimalne veličine čija se proizvodnja ne može odmah u celini realizovati, nego tek kroz određen vremenski period.

Odluka o izboru jedne ili druge investicione alternative, pored faktora tehničke prirode (na primer, mogućnost etapne izgradnje i etapnog puštanja u proizvodnju i sl.) treba da je zasnovana i na ekonomskoj efikasnosti jedne i druge alternative.

Pored globalnog odnosa između kapaciteta tržišta i veličine preduzeća, veoma je značajan i teritorijalni aspekt tržišne tražnje. Naime, globalni kapacitet tržišta može biti takav da obezbeđuje apsorpciju proizvoda preduzeća ekonomski optimalne veličine. Međutim, preduzeća na tom nivou veličine kapaciteta moraju svoje proizvode da transportuju na udaljena tržišta, što povećava troškove transporta. Ako se pak izgradi preduzeće koje je manje od ekonomski optimalne veličine, veći su troškovi proizvodnje. Odluka se donosi na bazi komparativne analize povećanih troškova transporta i većih troškova proizvodnje.²

T_{tr} = troškovi transporta; Q = obim proizvodnje.

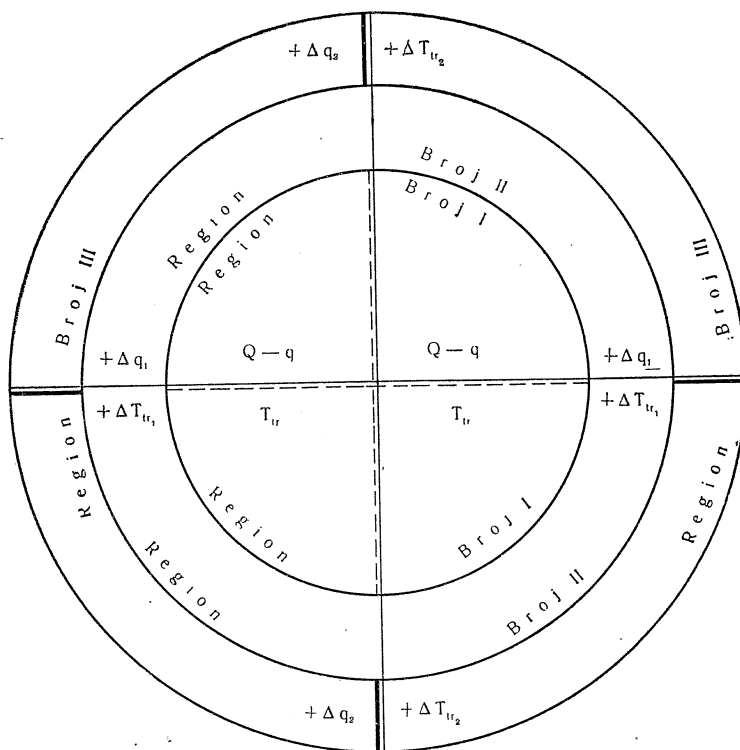
² Sovjetski ekonomista A. I. Notkin (»Voprosi opredeljenija ekonomičeskoj efektivnosti kapitalnih vložnij v promišljenosti SSSR, Moskva, 1953, str. 48) navodi sledeći primer: Ciglane 98 miliona komada cigala godišnje u odnosu na ciglanu kapaciteta 14 miliona komada cigala godišnje ima nižu cenu koštanja na mestu proizvodnje za 32%. Međutim, kada se proizvodi ciglane kapaciteta 98 miliona komada cigala transportuju na udaljenost od 400 kilometara, imaju zbog transportnih troškova istu cenu koštanja kao i proizvodi ciglane kapaciteta od 14 miliona komada. A kada se transportuju na udaljenosti od 510 kilometara, čak veću za 12%.

2. Lokacija

Pod lokacijom preduzeća treba podrazumevati njegov teritorijalni smeštaj. Lokacija preduzeća može biti posmatrana kao: makro(1) i mikro(2) lokacija.

Značaj pravilno odabrane lokacije sa stanovišta ekonomske efikasnosti investicija se ogleda u činjenici da lokacioni promašaj ne može da se otkloni i postaje trajni negativni faktor ekonomskog uspeha preduzeća.

Osnovni ekonomski faktori makro lokacije su: sirovinaska baza(1), tržište(2), radna snaga i kadrovi(3), transport i putna mreža(4) i izvor energije(5).

Svaki od ovih faktora ima svoj uticaj na lokaciju preduzeća. Međutim, lokacija se mora orijentisati prema onom ili onim faktorima koji obezbeđuju najpovoljniju ekonomsku efikasnost investicija.

Valja napomenuti da je problem makro lokacije dugo bio problem organa izvan konkretnih preduzeća, jer su ti organi i bili nosioci investicionih odluka. Međutim, u uslovima kada su, u osnovi sama preduzeća nosioci investicionih odluka, kada se u sve većem stepenu privreda integriše i kada se brišu teritorijalne granice u investiranju,

problem makro lokacije postaje, u osnovi, problem samih preduzeća. O fabrikama makro lokacije se stoga mora voditi računa kako pri pozajmljivanju sredstava, tako naročito, pri participativnim ulaganjima.

Osnovni ekonomski faktori mikro lokacije su: sposobnost zemljišta za izgradnju i ekonomičnu izgradnju(1), industrijska i pijaća voda(2), blizina naselja(3), blizina putne mreže javnog saobraćaja(4), mogućnost eksploatacije, zagađivanja vazduha otpadnim gasovima(5).

Od svih faktora mikro lokacije, na ekonomsku efikasnost investicija u najvećem stepenu (i najčešće) utiču blizina naselja, zbog troškova transportnog radnika i neprivrednih investicija u elemente infrastrukture, i blizina putne mreže, zbog vrste transporta, troškova transporta i brzine transporta, kao i zbog eventualno dopunskih investicija u pristupne puteve putem kojih se povezuje lokacija preduzeća sa putnom mrežom javnog saobraćaja.

3. Sirovinska baza

Iako je sirovinska baza pomenuta kao lokacioni faktor, pa time i faktor ekonomske efikasnosti investicija, i drugi aspekti sirovinske baze utiču na ovu efikasnost investicija. Ovi drugi aspekti su:

1. odnos između sirovinske baze, optimalne veličine preduzeća i radiusa transporta,
2. kvalitet sirovina i
3. odnos između obima sirovinske baze i obima investicionih ulaganja.

Obim sirovinske baze na mestu lokacije preduzeća može biti takav da ne obezbeđuje izgradnju preduzeća ekonomski optimalne veličine. Ako je moguće transportovanje sirovina iz udaljenih mesta, a time izgradnji preduzeća neoptimalne veličine, uz korišćenje sirovina iz nepitanje kakav je odnos između povećanih troškova transporta pri izgradnji preduzeća neoptimalne veličine, uz korišćenje sirovina iz neposrednog radiusa lokacije preduzeća. Minimum troškova je osnov za donošenje odluke.

Kvalitet sirovina može takođe biti značajan faktor ekonomske efikasnosti investicija. Naime, kvalitetnije sirovine uslovljavaju niže troškove materijala i bolji kvalitet gotovih proizvoda, a time i višu prodajnu cenu. Sa druge strane, manje kvalitetne sirovine mogu usloviti i dopunska investiciona ulaganja u cilju popravljanja kvaliteta, a ta ulaganja imaju negativan uticaj na ekonomsku efikasnost investicija.

Kao što je podvučeno, obim sirovinske baze utiče na veličinu preduzeća, a time i na ekonomsku efikasnost investicija. Problem se može posmatrati i iz drugog ugla. Problem se, naime, postavlja u obliku dileme: da li izgraditi preduzeće ekonomski optimalne veličine uz niže troškove proizvodnje, ali uz neamortizovana sredstva, jer je period amortizovanja duži od perioda eksploatacije koji obezbeđuje obim sirovinske baze, ili izgraditi preduzeće ekonomski neoptimalne veličine, uz veće troškove proizvodnje, ali uz potpuno amortizovanje sred-

stava. Odluka treba da se zasniva na odnosu između većih troškova proizvodnje, pri izgradnji preduzeća ekonomski neoptimalne veličine i troškova neamortizovanih sredstava, pri izgradnji preduzeća ekonomski optimalne veličine.

4. Radna snaga i kadrovi

Osnovni elemenat svake proizvodnje je radna snaga, po obimu i svojoj kvalifikacionoj strukturi. Radna snaga je, kao što je istaknuto, jedan od makro-lokacionih faktora preduzeća. Preduzeće koje zahteva veliku masu radne snage, s obzirom na organski sastav sredstava, nižeg kvalifikacionog nivoa treba graditi u bazenima gde se raspolože slobodnom radnom snagom takvog kvalifikacionog nivoa. Obrnuto, preduzeća koja zahtevaju mali obim, ali visokokvalifikovane radne snage treba graditi u bazenima gde se raspolože takvom radnom snagom. Naravno, ovakvo zaključivanje ima karakter samo načelnog orijentiranja pri donošenju odluke o lokaciji preduzeća.

Novi tehnički faktori, koji se putem investicija uključuju u proces reprodukcije u preduzeću, trasiraju promenu u kadrovskoj strukturi u dva pravca:

1. na velikom broju izvršnih radnih mesta novi tehnički faktori dovode do opšteg spuštanja kvalifikacionog nivoa usled tehniziranja i uprošćavanja radnih operacija i

2. na radnim mestima rukovanja sa novim tehničkim faktorima, njihovog održavanja i sl., dovode do potrebe za radnom snagom najvišeg kvalifikacionog profila (pa čak i do uključenja naučnih i visoko specijalističkih kadrova).

Iz prethodnog se može zaključiti da uključenje novih tehničkih faktora u reprodukciju u preduzeću ne uslovljava samo investiranje u sredstva za rad, već može usloviti i nastanak novih troškova usled potrebe za izmenom kvalifikacione strukture i usled potrebe za izgradnjom novih kvalifikovanosti.

Pošto od kadrovske strukture zavisi i eksploataciona efikasnost investicija, potrebno je uporedno sa dugoročnim planiranjem tehničkog i ekonomskog razvoja preduzeća planirati i izmenu u kadrovskoj strukturi, kao i planirati mere za obezbeđenje ove izmene.

5. Indirektni efekti investicija

Određena investicija u konkretni proizvodni objekat ne mora izazvati samo direktne ekonomske efekte, vezañe za svoju sopstvenu ekonomiju. Izvesne investicije uslovljavaju i indirektno ekonomske efekte. Ovi indirektni ekonomski efekti mogu da se manifestuju u društvenoj ekonomiji u celini, ali i u ekonomiji konkretnih preduzeća. Naime, investiciona ulaganja u tehničke faktore jednog preduzeća mogu usloviti uticaj i na ekonomiju drugih preduzeća preko:

1. obezbeđenja sirovinske baze,
2. obezbeđenja specijalizacije i kooperacije i
3. uticaja konkretne investicije na iniciranje novih investicija.

Isto tako, investiciona ulaganja u okviru jednog preduzeća (na primer, rekonstrukcija jedne fabrike u sklopu kombinata ili rekonstrukcija jednog pogona u okviru jedne fabrike) mogu usloviti indirektno efekte na ekonomiju preduzeća, preko pozitivnog uticaja na ekonomiju drugih fabrika u sklopu kombinata ili na ekonomiju drugih pogona. Takav indirektni ekonomski uticaj nastaje usled obezbeđenja sirovina, sniženja troškova transporta, viših faza obrade, eliminisanja uskih grla i sl.³

Ako se imaju u vidu ovi indirektni ekonomski efekti određene investicije, tada se pri donošenju investicione odluke i izbora investicione varijante o ovim efektima mora voditi računa. Name, moguće je da jedna investiciona varijanta obezbeđuje veće direktne ekonomske efekte od druge, ali da druga obezbeđuje veće ukupne — direktne i indirektno ekonomske efekte. Pri odlučivanju prednost tada pripada drugoj investicionoj varijanti, naročito kada se ti efekti manifestuju u okviru ekonomije konkretnog preduzeća, a preduzeće je nosilac i finansijer investicione odluke.

IV

RELACIJE INVESTICIONIH ULAGANJA

Investiciona ulaganja u okviru ekonomije konkretnog preduzeća mogu biti orijentisana u pravcu:

1. rekonstrukcija postojećih fabrika ili pogona i
2. izgradnje novih fabrika ili pogona.

S obzirom na to da i jedna i druga orijentacija ima ekonomskih prednosti i nedostataka u odnosu na drugu, potrebno je pri dugoročnijem planiranju tehničkog i ekonomskog razvoja preduzeća utvrditi optimalne relacije.

1. Proširenja i modernizacije

Jedna od prvih relacija investicionih ulaganja je vezana za odnos između proširenja i modernizacija kapaciteta.

³ Na primer, ako se u sklopu jednog kombinata (poljoprivredno-industrijskog) koji ima poljoprivredno dobro, uljaru i špiritano, klanicu i hladnjaču, izgradi fabrika stočne hrane, farma i kafilerija, onda ti novi pogoni — fabrike — ne utiču na porast ekonomije kombinata samo preko svoje ekonomije (svog poslovnog uspeha), već i preko porasta već funkcionirajućih fabrika i pogona (korišćenjem otpadaka, obezbeđenjem stabilne sirovinske baze, iniciranjem nove investicije i sl.).

Po pravilu kapaciteti se mogu proširiti, modernizovati i proširiti i modernizovati istovremeno. Proširenje kapaciteta sa sobom obično i po pravilu nosi elemente modernizacije.⁴ Međutim, modernizacije ne moraju nositi elemente proširenja. Sa stanovišta opredeljenja relacije modernizacije: proširenja, meritorna je dugoročna ekonomska efikasnost investicija. Međutim, potrebno je napomenuti da sa stanovišta determinisanja ove relacije postoje i izvesni ograničavajući faktori. Ograničavajući faktori proširenja su pre svega kapacitet tržišta i obim sirovinske baze, a modernizacija kadrovi. O ovim faktorima se mora strogo voditi računa pri dugoročnom planiranju ovih relacija.

2. Ekonomske prednosti rekonstrukcija

Ekonomske prednosti investicionih ulaganja u rekonstrukcije (proširenja i modernizacije kapaciteta) u odnosu na novu izgradnju manifestuju u:

1. manjem obimu investicija usled manjih ulaganja u građevinske objekte,
2. kraćem investicionom periodu i bržem efektuiranju investicija i
3. uhodanosti, organizovanosti proizvodnje i već stečenog određenog položaja na tržištu.

Manji obim investicionih ulaganja u građevinske objekte uslovljava ili manji obim investicionih ulaganja za ostvarenje planiranih efekata (dohotka) ili veće investicije u neposredno proizvodna sredstva za rad (mašine, alate i sl.), uz veće ekonomske efekte (dohodak).

Kraći investicioni period je obično posledica kraćeg vremena izgradnje (odnosno, dogradnje) građevinskih objekata, raspoloživosti kadrova i sl.

Rekonstruisani pogoni i fabrike obično ne dovode do krupnijih promena u asortimanskoj strukturi proizvodnje. U rekonstruisanim pogonima i fabrikama se ili zadržava postojeća asortimanska struktura proizvodnje ili se proizvodnja izvlači u više faze obrade.⁵ Oba momenta uslovljavaju viši stepen organizovanosti i uhodanosti u kratkom roku, kao i poznavanje zahteva i kapaciteta tržišta, razvijenost poslovnih odnosa i sl. Prethodni momenti znatno utiču na ekonomske efekte u odnosu na izgradnju novih pogona i fabrika.

⁴ Ovaj zaključak je logičan, jer do proširenja dolazi najčešće posle određenog vremena funkcionisanja objekta. U vremenskom intervalu funkcionisanja naučno-tehnički proces je uslovio nastanak novih — modernijih i proizvodno-ekonomski efikasnijih tehničkih faktora. Ekonomska logika tera proizvođača na uključivanje ovih, a ne istih tehničkih faktora koji već funkcionišu.

⁵ Više faze obrade imaju niz prednosti od nižih. Kod viših faza obrade manji je obim investicija po jedinici proizvoda, ostvaruje se veći dohodak po jedinici proizvoda, veća je mogućnost zapošljavanja slobodne radne snage itd.

3. *Ekonomске prednosti nove izgradnje*

Ekonomске prednosti izgradnje novih pogona i fabrika se upravo manifestuju u nedostacima investicionih ulaganja u rekonstrukcije. Ti nedostaci su:

1. ovekovečenje pogrešne lokacije, uz multiplikaciju visokih troškova transporta,
2. veći obim naknadnih investicija u kapitalni remont i
3. isključenje izvesnih — ekonomski atraktivnih — sirovina iz eksploatacije, posebno kada je ta sirovina neposredno pored mesta gde je preduzeće locirano.

4. *Optimalna relacija investiranja*

Optimalna relacija investiranja u rekonstrukcije i izgradnju novih pogona i fabrika je uslovljena ekonomskim efektima na duži rok koje pruža jedna ili druga alternacija.

V

OSNOVNI METODOLOŠKI PROBLEMI OCENJIVANJA EKONOMSKE EFIKASNOSTI INVESTICIJA

U teoriji i praksi postoji niz metoda za ocenjivanje ekonomske efikasnosti investicija u cilju odabiranja optimalne varijante (kapitalni koeficijent, rok povraćaja uložених sredstava, rentabilnost i sl.).

Po našem mišljenju ekonomski optimalna investiciona varijanta se može odabrati selekcionisanjem većeg broja varijanti putem tzv. stope granične rentabilnosti:

$$r = \frac{\Delta D}{S}$$

r = stopa granične rentabilnosti; ΔD = prirast dohotka od n -te investicione varijante; S = investirana sredstva u n -tu investicionu varijantu.

Sa stanovišta stope granične rentabilnosti, ekonomski je optimalna ona investiciona varijanta koja obezbeđuje najveću ovu stopu.

dr Tomislav Bandin
docent Ekonomskog fakulteta u
Subotici

RÉSUMÉ

1. La condition du développement économique et technique des entreprises est liée à l'accumulation d'une partie du revenu et à son investissement dans la reconstruction des facteurs techniques.

2. Pour que les producteurs qui sont dans nos conditions aussi les consommateurs et les dirigeants de l'autogestion des moyens de production, soient prêts tant à accumuler qu'à investir il est nécessaire que l'accumulation et l'investissement leur assure l'accroissement de la consommation personnelle future et de plus dans un délai déterminé.

3. Les placements d'investissements peuvent être orientés dans le sens de l'élargissement des capacités ou de la modernisation des facteurs techniques, c'est à dire dans le sens de la reconstruction ou de l'édification des usines et ateliers nouveaux. Pour assurer l'efficacité maxima des investissements, il est nécessaire de fixer les relations maxima entre la reconstruction et la nouvelle édification. Le critère du choix doit être basé sur les effets économiques de la relation déterminée ou de la variante d'investissement.

4. L'efficacité économique est soumise à l'influence des facteurs sociaux et techniques. A part ces facteurs, considérés globalement, sur cette efficacité influent de la manière la plus directe: la capacité du marché, l'emplacement de l'entreprise, la base des matières premières, les cadres, les effets externes des investissements etc. Ces facteurs déterminent dans le fond aussi le choix de la variante d'investissement.

5. Pour qu'on puisse choisir la relation optima des investissements et la variante d'investissement qui est économiquement la plus efficace, il est nécessaire de disposer des instruments méthodologico-analytiques déterminés pour la quantification des effets économiques des investissements. Un de ces instruments méthodologico-analytiques est ce que l'on appelle le taux de la rentabilité marginale qui peut servir efficacement dans ce but.

MARKSOV METOD ANALIZE

I.

Marksizam je materijalističko-dijalektički pogled na svet i život. Marksizam je sistem Marksovih shvatanja i učenja, kao i shvatanja i učenja Engelsa, Lenjina i drugih marksista o prirodi i ljudskom društvu.

U čemu se sastoji materijalistički pogled i shvatanje sveta? »Veliko osnovno pitanje svake, naročito novije filozofije jeste pitanje o odnosu mišljenja prema biću... Prema tome kako su odgovarali na ovo pitanje, filozofi su se podelili na dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je prvobitan duh, a ne priroda, koji su, dakle, u krajnjoj liniji pretpostavljali bilo kakvo shvatanje sveta — a to stvaranje je često kod filozofa, na pr. kod Hegela, još daleko zapetljanije i nemoćnije nego u hrišćanstvu — činili su tabor idealizma. Oni pak koji su smatrali da je priroda prvobitna, pripadaju raznim školama materijalizma«. ¹

Materijalističko shvatanje zakona prirode i ljudskog društva došlo je do punog izražaja u Marksovom metodu analize. »Moje je istraživanje, kaže Marks, dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi, ni oblici države ne mogu razumeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog razvitka ljudskog duha, nego da im je koren, naprotiv, u materijalnim životnim odnosima«. ² Materijalne proizvodne snage su odlučujući faktor za odnose proizvodnje i celokupnu društvenu nadgradnju, jer »u društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest«. ³

U čemu se sastoji dijalektički način mišljenja u proučavanju zakona prirode i ljudskog društva? »Dijalektika, tzv. objektivna dijalekti-

¹ F. Engels, Razvitak socijalizma od utopije do nauke, K. Marks—F. Engels, Izabrana dela, II knjiga, str. 357—358, Beograd, 1950.

² K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, str. 8, Beograd, 1960.

³ Isto, str. 9.

ka vlada u čitavoj prirodi, a tzv. subjektivna dijalektika, dijalektičko mišljenje, samo je odraz sveopšteg kretanja u prirodi putem suprotnosti...⁴ Dijalektički posmatrati život i svet znači posmatrati i shvatiti prirodu i ljudsko društvo kao proces neprestanog kretanja u kome se javlja borba suprotnosti na osnovu koje se prelazi iz kvantiteta u kvalitet. Ovakva shvatanja su proizašla iz Marksove kritike Hegelove dijalektičke i idealističke logike, koju je Marks razvio na nivo materijalističkog tumačenja prirode i ljudskog društva.

Zahvaljujući dijalektičkom načinu mišljenja, Marks je mogao da ukaže na mnogobrojne protivurečnosti i sukobe u ljudskom društvu, da ukaže na razrešenje tih protivurečnosti i na nužnost daljeg, perspektivnog razvitka ljudskog društva. »Na izvesnom stupnju svoga razvitka«, kaže Marks, »dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat *čitave ogromne nadgradnje*«.⁵

Ukazujući na to da se nijedan sud ni zaključak ne mogu izvesti iz svesti bilo jedne individue bilo čitave epohe, Marks kaže: »Kao god što neku individuu ne ocenjujemo što je po onome što ona o sebi misli da jeste, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već, naprotiv, moramo tu svest da objašnjavamo iz protivurečnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo onde gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja«.⁶

Prema tome, marksizam kao materijalističko-dijalektički pogled na svet čini teoretsku i metodološku osnovu za sve nauke. On je celovit pogled na svet koji pruža neograničene mogućnosti za razvoj naučnih saznanja iz svih oblasti prirode i ljudskog društva.

II.

Kakvo je dosadašnje stanje u istraživanju Marksovog metoda analize? Dosada ne samo što nije bilo jasne predstave o Marksovom metodu analize nego se o tome, štaviše, uopšte nije razmišljalo. Uvek se polazilo od rezultata učenja. Kako kritika tako i odbrana u centar svo-

⁴ F. Engels, *Dijalektika prirode*, str. 216, Beograd, 1951.

⁵ K. Marks, *op. cit.*, str. 9.

⁶ Isto, str. 9—10.

jih interesovanja stavljale su Marksove rezultate učenja. Metod je, po pravilu, bio uvek zaboravljan, ispuštan iz vida kao nešto sporedno, kao nešto što nema nikakve veze s početkom istraživanja i rezultatom izučavanja. »Zaboravilo se na osnovno pravilo svakog naučnog istraživanja, da je svaki rezultat, ma koliko interesantan on izgledao, bez vrednosti ako se ne zna put kojim je dobiten. Samo tako, odvojen od puta saznanja, on je mogao da — tokom vremena — postane objekt koji se nastojavalo na razne načine interpretirati«.7

Koji je cilj Marksovog izučavanja? Ekonomisti različitih pravaca i shvatanja se ne slažu u pogledu svojih predmeta i ciljeva istraživanja. Navešćemo neke poznate ekonomiste koji su imali različit predmet svoga istraživanja, kao: Adam Smit: »Priroda i uzroci bogatstva naroda«, David Rikardo: »Zakoni koji upravljaju podelom proizvoda zemlje«, Alfred Maršal: »Ljudske akcije u običnim životnim poslovima«, Devenport: »Cena i njeni uzroci i posledice«, Robbins, »Ljudsko ponašanje kao odnos između ciljeva i malobrojnih sredstava, što imaju različite upotrebe«.8 U svim navedenim predmetima istraživanja ima i nekih zajedničkih elemenata, ali to nikako ne znači da su predmeti istraživanja isti. Međutim, to pokazuje da polazeći od različitih predmeta i ciljeva istraživanja ekonomisti nisu primenjivali istovetne metode. Metodi istraživanja su, dakle, bili različiti, pa su i krajnji rezultati bili različiti, jer su i postavljeni ciljevi izučavanja sadržani u samom predmetu vrlo različiti.

Marksov cilj izučavanja »jeste da razotkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva«. Pri tome, Marksova metodologija se razlikuje od metodologije građanskih ekonomista. Može se reći da je s formalnog stanovišta upadljivo slična metodologija Marksovih klasičnih prethodnika i neoklasičnih naslednika. Marks je bio strog pristalica apstraktno-deduktivnog metoda, koji je isto tako bio svojstven Rikardovoj školi.9

Marksov metod analize zakona kretanja ljudskog društva jeste: 1) metod apstrakcije, 2) istorijsko-logički metod i 3) metod postepenog približavanja stvarnosti.

a) Metod apstrakcije

Metod apstrakcije se sastoji u građenju misaonih predstava i pojmova; radi što boljeg uočavanja i poimanja onoga što je u nečemu glavno, opšte i bitno, namerno zanemarivati (i ne obazirati se na) ono što je u tome sporedno, specijalno, slučajno i nebitno.10 Glavni zadatak apstrakcije se, prema tome, sastoji u izdvajanju bitnog i usredsređi-

7 Henryk Grossmann, Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema, str. 5, Beograd, 1956.

8 Paul Sweezy, Teorija kapitalističkog razvitka, str. 22, Zagreb, 1959.

9 Isto, str. 21.

10 Vidi: Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, str. 69, Beograd, 1954. Apstrakcija dolazi od latinske reči abstractio, a apstrahirati od latinske reči abstrahere.

vanja celokupne istraživačke aktivnosti na njegovom izučavanju. Još je Hegel pravilno zapazio u uvodu svoje Filozofije povijesti: »u procesu naučne spoznaje važno je da se jasno razlikuje i izdvoji bitno od takozvanog nebitnog. Ali, da bismo to proveli, moramo znati, šta je bitno...«.¹¹

Prema tome, prilikom pristupa izučavanju nekog problema i zakona izraživač se mora odlučiti od čega da apstrahira, a od čega da ne apstrahira. Tu se postavljaju dva pitanja: prvo, kakav je predmet istraživanja i, drugo, koji su bitni elementi predmeta istraživanja. Marksov predmet istraživanja, kao što smo ranije istakli, jeste zakon ekonomskog kretanja modernog društva. Razotkriti zakon ekonomskog kretanja ljudskog društva je osnovni naučni cilj svih Marksovih dela.

Koji su bitni elementi problema, predmeta istraživanja: U »Manifestu komunističke partije« Marks i Engels su istakli: »Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi«. Ovdje su bitni oni ekonomski odnosi među ljudima koji leže u osnovi klasnih sukoba stanovništva, a to su oni odnosi koji se izražavaju i manifestuju u klasnoj borbi antagonističkih klasa; na primer, u kapitalizmu to su odnosi između kapitalista i najamnih radnika. Prema tome, odnosi među ljudima u procesu proizvodnje predstavljaju »bitno« u predmetu istraživanja Marksove ekonomske teorije. To je po rečima Lenjina, ono »gde su buržoaski ekonomisti videli odnos stvari (razmenu robe za robu), tamo je Marks otkrio odnos među ljudima«.¹² Takav odnos među ljudima se u kapitalizmu pokazuje kao kategorija kapitala, kao kapital. U centar svojih istraživanja Marks je stavio kapitalističke odnose proizvodnje, tj. odnos između buržoazije i proletarijata. »Celo se društvo«, kaže Marks, »sve više i više cepa na dva velika neprijateljska tabora; na dve velike klase koje stoje neposredno jedna naspram druge — buržoaziju i proletarijat«.¹³ Zadatak je izučavanja da se ovi odnosi izdvoje, asprahiraju od svega sporednog i nebitnog i u najčistijem obliku analiziraju.

Objašnjavajući svoju metodologiju pristupa analizi odnosa proizvodnje, Marks piše: »Kada datu zemlju posmatramo za stanovišta političke ekonomije, počinjemo s njenim stanovništvom, njegovom podelom na klase, gradom, selom, morem, različnim granama proizvodnje, izvozom i uvozom, godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, robnim cenama itd.

Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa stvarnom pretpostavkom, dakle, na primer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekt čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem posmatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrakcija ako izostavim, na primer, klase iz kojih je sastavljeno. Ove klase su, opet, prazna reč ako ne poznajem elemente na kojima one počivaju, na primer najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, imaju za pretpostavku razmenu, podelu rada, cene itd. Kapital, na primer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrednosti, novca, cene itd. Počnemo li,

¹¹ Citirano prema: P. Sweezy, op. cit., str. 22—23.

¹² V. I. Lenjin, Izabrana dela, knjiga 8, str. 171, Beograd, 1960.

¹³ K. Marks—F. Engels, Izabrana dela, I knjiga, str. 15—16.

dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična predstava celine i ja bih bližim određivanjem dolazio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od zamišljenog konkretnog na sve mršavija apstraktna, dok ne bih dospeo do najjednostavnijih odredaba. Odatle bih mogao krenuti natrag, dok opet ne bih stigao do stanovništva, ali ovog puta ne kao haotične predstave celine, već kao bogate celokupnosti mnogih odredaba i odnosa. Onaj prvi put jeste put kojim je ekonomija istorijski pošla u svom postupku. Ekonomisti XVIII veka, na primer, uvek počinju od žive celine, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opšte odnose, kao podelu rada, novac, vrednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahovani, počeli su nicali ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podela rada, potreba, prometna vrednost, penju do države, razmene među nacijama i svetskog tržišta. Očito je da je ovaj drugi metod naučno ispravan. Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih odredaba, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka, mada ono jeste stvarna polazna tačka, po usled toga i polazna tačka opažanja i predstave. Onim prvim putem bila je puna predstava rasplinjena u apstraktnu odredbu; ovim drugim apstraktne odredbe dovode do reprodukovanja konkretnog putem mišljenja.¹⁴

I svaka najprostija i najjednostavnija ekonomska kategorija ima za pretpostavku svoga postojanja mnogobrojne faktore i uslove. Na primer, prometna vrednost ima za pretpostavku stanovništvo, a to stanovništvo, koje proizvodi i određenim odnosima, takođe ima za pretpostavku određenu ljudsku zajednicu: izvesnu vrstu porodice, opštine ili države itd. »Prometna vrednost nikad ne može postojati osim kao apstraktni, jednostrani odnos već date konkretne, žive celine. Naprotiv kao kategorija prometna vrednost živi prepotipskim životom. Zbog toga se za svest — a filozofska svest je tako određena da je za nju logičko mišljenje stvarni čovek, a logički shvaćeni svet tek kao takav stvarni svet — kretanje kategorija pojavljuju kao stvarni čin proizvodnje«. Svest i kategorije formirane u glavama ljudi nisu» nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i predstave i koji sam sebe rađa, već proizvod prerade opažanja i predstave u pojmove«. Ili uzmimo rad. Rad izgleda kao sasvim jednostavna kategorija, pa i predstava o njemu je vrlo stara. Pa ipak, ekonomski posmatrano, u svojoj jednostavnosti rad je kategorija isto toliko moderna kao i sami odnosi koji stvaraju i rađaju tako jednostavnu apstrakciju. Marks u vezi s tim ističe da je Adam Smit napravio ogroman napredak što je uzeo da je rad uopšte (bez obzira na njegove razlike) tvorac društvenog bogatstva. Konkretna različitost i stvarna mogućnost za formulisanje najopštijih apstrakcija. »Najopštije apstrakcije uopšte i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitku, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opšte.« Tek u visoko razvijenim društvenim sistemima postaju uslovi za formiranje apstrakcija koje su istinite, koje odgovaraju mnogostrukosti konkretnog. »Tek tu (u

¹⁴ K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, str. 210—211.

najmodernijem obliku postojanja buržoaskih društva apstrakcija kategorije rad, rad uopšte, rad sans phrase, polazna tačka moderne ekonomije, postaje praktično istinita. Prema tome, najjednostavnija apstrakcija, koju moderna ekonomija stavlja na čelo i koja izražava prastari odnos koji važi za sve društvene oblike, pojavljuje se kao praktično istinita u toj apstrakciji ipak samo kao kategorija najmodernijeg društva.¹⁵ Ovaj primer rada očigledno pokazuje kako su čak i najapstraktnije kategorije, iako važe za sve epohe, baš zato što su apstraktne kategorije proizvod određenih istorijskih prilika i zato važe samo za te prilike, njihove uslove i njihove okvire.

Da bi se, u celini posmatrano, ispitala naučna opravdanost i celishodnost apstrakcija i njihovih pretpostavki potrebno je videti sledeće: 1) jesu li apstrakcije postavljene s dovoljno obzira za probleme koje treba analizirati, 2) isključuju li takve apstrakcije nebitne i sporedne elemente problema, 3) obuhvataju li takve apstrakcije bitne elemente. Ako se na sva tri pitanja odgovori pozitivno, onda se može reći da se poštovalo načelo dopuštene apstrakcije.¹⁶

Marksov metod apstrakcije nije ništa drugo no metod kojim se odstranjuju svi nebitni i sporedni elementi i problem svodi u čistom obliku na ono što je bitno i zakonito. Prihvatanjem i primenom takvog metoda Marks privremeno isključuje sve društvene odnose, osim odnosa između rada i kapitala. Zatim, taj odnos između rada i kapitala svodi na najznačajniji oblik koji se javlja u oblasti industrijske proizvodnje. Pri tome, Marks svodi kapitaliste i radnike na određene tipove (univerzalne i reprezentativne) za njihove klase, a eliminiše sve ono što nije bitno za odnos koji ispituje. »Ono što ja u ovome delu (tj. Kapitalu — DS) imam da istražim jeste kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Kapitaliste i zemljoposjednike ne slikam ni najmanje u ružičastoj svetlosti. Ali se ovde o ličnostima radi samo ukoliko su one oličenje ekonomskih kategorija, nosioci određenih klasnih odnosa i interesa.«¹⁷

Jedan autor na sledeći način opisuje Marksov metod: »Za Marksa je«, piše od, »važno samo jedno: naći zakon pojava čijim se istraživanjima bavi. I nije mu od važnosti samo zakon koji njima vlada, ukoliko te pojave imaju gotov oblik i ukoliko su vezane u celinu koja se posmatra u nekom datom periodu vremena. Za njega ima važnosti pre svega zakon njihove promene, njihovog razvitka, tj. prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tačnine posledice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava... Prema tome, Marks se brine samo za jedno: da tačnim istraživanjem utvrdi nužnost određenog uređenja društvenih odnosa i da, koliko god je to moguće, besprekorno utvrdi činjenice koje mu služe kao polazne ili osnovne tačke... Ali reći će kogod, opšti zakoni ekonomskog života jedni su te isti, svedjedno jesu li primenjeni

¹⁵ Vidi: Isto, str. 212—216.

¹⁶ P. Sweezy, op. cit., str. 30.

¹⁷ K. Marks, Kapital, I tom, Predgovor prvom izdanju, str. 17—19, Beograd, 1958.

na sadašnjicu ili na prošlost. Upravo to Marks poriče. Po njemu, takvi apstraktni zakoni ne postoje... Naprotiv, po njegovom mišljenju, svaki istorijski period ima svoje vlastite zakone... Čim je život prevalio neki dati period razvitka, čim iz datog stanja pređe u neko drugo, počinju njima vladati i drugi zakoni...«. Dajući ocenu ovakve kritike Marks kaže da je pisac »ukoliko je u pitanja moja lična primena toga metoda... opisao... dijalektički metod«.¹⁸

Dok su stari ekonomisti upoređivali ekonomske zakone sa zakonima fizike i hemije i ne shvatajući prirodu ekonomskih zakona, dotle je Marks načinio ogroman napredak time što je razgraničio ekonomske zakone i zakona fizike i hemije i ukazao na različitost njihovih metoda proučavanja. »Fizičar«, kaže Marks, »posmatra prirodne procese bilo tamo gde su oni pokazuju u najistaknutijem obliku i gde ih najmanje mogu zamutiti uticaji koji ometaju posmatranje, bilo praveći eksperimente pod uslovima koji coezbeđuju čisto odvijanje procesa, ako za to ima mogućnosti«. Međutim, »u analizi ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom, ni hemijskim reagencijama. Njih mora zameniti moć apstrahovanja«.¹⁹ Realni eksperimenti koji se mogu primenjivati u proučavanju zakona fizike i hemije, moraju se zameniti metodom asprakcije u proučavanju zakona društvenog razvitka, jer metod apstrakcije omogućava proučavanje zakona u najčistijem obliku, odstranjajući sve uticaje koji bi samo komplikovali istraživanje a sam rezultat istraživanja ne bi poboljšali, naprotiv, ostavili bi ga možda nedovoljno jasnim.

Metod apstrakcije ima svoje granice koje se ne smeju preći; ne smeju se apstrahovati bitni elementi predmeta koji se istražuje, kao što čini Rikardo. Takva apstrakcija je suviše jaka, jer prelazi dopuštene granice i udaljuje se od stvarnih društvenih odnosa. »Ne znači uprotiti nego zamrsiti, ako iz našeg razmatranja isključimo sve one delatnosti... koje nam upravo omogućavaju da razlikujemo istinu od zablude. A gde god se radi o razumevanju osnovnih zala skopčanih sa kapitalizmom, mora se poći od klase najamnih radnika«.²⁰ Prema Marksu, kapital je ekonomska sila buržoaskog društva koja svima vlada, i zato on mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku. Odnos kapitala je osnovni odnos kapitalističkog društva koga Marks metodološki stavlja u središte svojih istraživanja. Svaki drugi put bio bi neispravan jer bi u izučavanju zapostavio silu koja vlada svima, tj. kapital.

b) Istorijsko-logički metod

Da bi se shvatio Marksov metod analize mora se istaći da je to u suštini istorijski metod. Marks je prvi otkrio veliki zakon kretanja u istoriji, zakon po kome sve istorijske borbe, odigravale se one u političkoj, religioznoj, filozofskoj ili u bilo kojoj drugoj ideološkoj oblasti, ustvari predstavljaju samo više ili manje jasan izraz borbi dru-

¹⁸ K. Marks—F. Engels, Izabrana dela, I, str. 431—432.

¹⁹ K. Marks, Kapital, I, str. 17.

²⁰ H. Grossmann, Plan i metod »Kapitala«, str. 18, Beograd, 1958.

štenih klasa. Marks je »otkrio i da postojanje, a time i sukobi tih klasa zavise od stepena razvitka njihovog ekonomskog položaja, od načina njihove proizvodnje i njihove razmene, koja je time uslovljena«. ²¹

Društveno-ekonomske promene jesu rezultat akcije ljudi, ali i te akcije mogu se razvijati samo u okvirima određenih okolnosti materijalnog života. Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje bi sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su određene i nasleđene. To je ustvari Marksov stav koji pokazuje da je on bio dosledan u primeni istorijskog načina pristupa izučavanju društvenih zakona. Pored toga, istorijski metod je omogućio Marksu, i uopšte omogućava da se kritički analizira svaka posebna društveno-ekonomska formacija, svaki poseban zakon razvitka ljudskog društva. Marks je oštro kritikovao ekonomiste koji su neistorijski objašnjavali društvene zakon. On kaže: »Ekonomisti izlažu buržoaske odnose proizvodnje, podelu rada, kredit, novac, itd., kao stalne, nepromenljive, večite kategorije... Ekonomisti nam objašnjavaju kako se proizvodi pod ovim datim odnosima, ali oni nam ne objašnjavaju kako se proizvode sami odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa«. Odnosi proizvodnje moraju biti osnovni predmet izučavanja političke ekonomije, ali pristup tom izučavanju mora biti istorijski. »Sve što postoji, sve što živi na zemlji i u vodi, postoji, živi samo posredstvom kakvog bilo kretanja. Tako kretanje istorije rađa društvene odnose, kretanje industrije daje industrijske proizvode itd... Isti ljudi koji društvene odnose uređuju saobrazno načinu svoje materijalne proizvodnje, proizvode i principe, ideje, kategorije, saobrazno svojim društvenim odnosima... Vršiti se stalno kretanje rastenja proizvodnih snaga, razaranje društvenih odnosa, stvaranje ideja; nepokretna je jedino apstrakcija kretanja — mors immortalis«. ²² Ovde je od neocene važnosti što je Marks ukazao na istorijski karakter kapitalističkog načina proizvodnje.

Istorijski posmatrano kategorije buržoaskih odnosa daju u isto vreme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživelih društvenih oblika na čijim su se ruševinama i elementima one izgrađivale. Ali to ne znači da se kategorije preživelih oblika proizvodnje mogu naći u razvijenom i čistom obliku u uslovima buržoaskog društva, zato »će se u njemu odnosi ranijih oblika često moći da nađu samo sasvim zakržljali ili čak prerušeni, na primer, opštinska svojina. Stoga, ako je istina da kategorije buržoaske ekonomije sadrže istinu za sve druge društvene oblike, treba to uzeti samo cum grano salis (sa zrnцем soli, tj. u ograničenom značenju)«. ²³

Marksov metod je ne samo istorijski već i logički. »Bilo bi, dakle, kaže Marks, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su istorijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redosled određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u buržoaskom društvu, i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov

²¹ K. Marks—F. Engels, Izabrana dela, I, str. 223. Predgovor F. Engelsa trećem nemačkom izdanju »Osamnaesti brimer Luja Bonaparte.

²² K. Marks, Beda filozofije, str. 110—113, Beograd, 1946.

²³ K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, str. 217.

prirodni odnos ili što odgovara redu istorijskog razvitka. Ne radi se o mestu koje ekonomski odnosi istorijski zauzimaju u uzastopnom sledovanju različitih društvenih oblika... Radi se o njihovoj strukturi u modernom buržoaskom društvu.²⁴

Na pitanje: »Šta je kretanje u apstraktnom stanju?« Marks odgovara: »Čisto logička formula kretanja ili kretanje čistog uma. U čemu se sastoji kretanje čistog uma? Postaviti se, protivstaviti se sam sebi i naposljetku se sa samim sobom ponovo sastaviti: formulisati se kao teza, antiteza i sinteza, ili najzad, potvrditi se, negirati se i negirati svoju negaciju.«²⁵ Istorijsko-logički metod se upravo sastoji u izučavanju i logičkom formulisanju kretanja ekonomskih kategorija.

Engels je posebno ukazao na odnos istorijskog i logičkog posmatranja i proučavanja problema, kategorija i kretanja. Za izučavanje zakona društvenog razvitka to ima izvanredan veliki značaj. »Kritika ekonomije«, piše Engels, »čak i pošto je metod dobijen, mogla se dati na dva načina: istorijski ili logički. Budući da u istoriji, kao i u njenom literarnom održavanju, razvoj takođe ide, uzevši u celini, od najprostijih odnosa ka složenijim, to je i istorijski razvoj političko-ekonomske literature bio prirodna rukovodna nit na koju se kritika mogla da nadoveže, a ekonomske kategorije, uzevši u celini, pojavile bi se pritom istim redom kao i u logičkom razvijanju. Ova forma prividno ima preimućstvo veće jasnoće, jer se prati stvarni razvitak, ali faktički bi time, u najboljem slučaju postala samo popularnija. Istorija često ide u skokovima i u cik-caku i trebalo bi je pritom svuda pratiti, što bi značilo ne samo uzimanje u obzir mnogo građe neznatne važnosti, nego bi i tok misli morao biti često prekidani; uz to se istorija ekonomije ne bi mogla pisati bez istorije buržoaskog društva, a to bi posao produžilo u beskrajnost, jer nedostaju predradnje. Logički način tretiranja bio je, dakle, jedino na mestu. A ovaj, ustvari, nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija, time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz, u apstraktnoj i teorijski konsekventnoj formi, istorijskog procesa; odraz korigovan, ali korigovan po zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti, njegovog klasiciteta.«²⁶ Istorijsko-logički metod omogućava da se otklone sve one slučajnosti i da se ne uzmu u razmatranje svi oni nevažni i sporedni materijali koji bi samo opteretili istraživanje i bacili u zasenak bitne elemente, da bi se celokupna pažnja posvetila analizi baš onih odnosa i zakona koji čine osnovu razvitka društva i svih kategorija u određenom vremenskom periodu. Prema tome, istorijsko-logički način, metod proučavanja jeste ustvari istorijski metod, ali oslobođen svih onih slučajnosti koje ne doprinose rasvetljavanju i utvrđivanju osnovnih zakonitosti.

Objašnjavajući dalje istorijsko-logički metod Engels ističe da pri primeni tog metoda treba poći od prvog i najprostijeg odnosa koji se

²⁴ Isto, str. 219.

²⁵ K. Marks, Beda filozofije, str. 113.

²⁶ F. Engels: K. Marks, »Prilog kritici političke ekonomije«, str. 232—233.

istorijski i faktički nalazi pred nama. Zatim ovaj odnos treba raščlaniti, jer on, samim tim što je odnos, u sebi sadrži dve strane koje stoji jedna naspram drugoj. Svaku od tih strana treba posmatrati posebno, jer će se iz toga utvrditi njihovo uzajamno dejstvo, način njihovog međusobnog odnosa. Upravo, pokazaće se protivurečnosti koje traže rešenje. »Ali zato što ovde ne posmatramo apstraktni proces mišljenja koji se vrši samo u našim glavama, već stvarni proces koji se bilo kad zaista vršio ili se još vrši, mora da su se i ove protivurečnosti u praksi razvijale i verovatno našle svoje rešenje. Pratićemo način tog rešavanja i videćemo da je rešenje postignuto uspostavljanjem jednog novog odnosa, čije ćemo dve suprotne strane tek imati da razvijemo itd.«²⁷

Engels za potvrdu i ilustraciju metodološkog stava da treba istraživati dve strane svake kategorije uzima robu čijom se analizom bavi politička ekonomija. Politička ekonomija, tj. Marksov Kapital počinju sa robom. Roba jeste proizvod ljudskog rada koji ulazi u razmenu. Ovaj proizvod je roba samo time što se za stvar, tj. za sam proizvod, vezuje izvestan odnos između dva lica ili dve zajednice, odnos između proizvođača i potrošača koji tu više nisu sjedinjeni u jednom istom licu. Stvari koje ne doprinose rasvetljavanju i utvrđivanju osnovnih zakonitosti ljudi i, u krajnjoj liniji, između klasa. Svi ti odnosi su uvek vezani za stvari i pojavljuju se kao stvari. Međutim, to nikako ne znači da treba odbaciti istorijske činjenice kojim će se ilustrovati odnosi između ljudi, klasa itd., odnosi koji se izražavaju i manifestuju preko stvari. »Kod ovog metoda, logično izlaganje«, kaže Engels, »nipošto se ne mora držati čisto apstraktne oblasti. Naprotiv, njemu je potrebna istorijska ilustracija, stalan dodir sa stvarnošću.«²⁸ Pregled svih radova Marksa i Engelsa ukazuje na to i potvrđuje činjenicu da su se oni bavili posmatranjem neposredne stvarnosti, da su zasnivali svoje stavove na mnogobrojnom činjeničnom materijalu i podacima, da su empirijska posmatranja takođe bila jedan od metoda proučavanja zakona ljudskog društva. U Kapitalu i u svim drugim radovima nalazimo masu podataka o položaju radničke klase, o njenim teškoćama, podatke o veličini profita itd. Obraćajući se radnicima, Engels, pored ostalog, kaže: »Ja sam dugo živio među vama i zato ponešto i znam o vašim životnim okolnostima; njihovom upoznavanju ja sam posvetio najozbiljniju pažnju; studirao sam mnoge zvanične i nezvanične dokumente, ukoliko sam mogao da ih pribavim — no ja se time nisam zadovoljio, meni je trebalo nešto od apstraktnog upoznavanja mog predmeta, ja sam hteo da vas vidim u vašim stanovima, da vas posmatram u vašem svakodnevnom životu, da s vama porazgovaram o vašim uslovima života i vašim bolovima, da budem svedok vaših borbi protiv socijalne i političke vlasti vaših ugnjetaca.«²⁹ I Marks, i Engels, i Lenjin su bili u mogućnosti da na bazi empirijskih podataka s kojima su se neposredno upoznali prate i proučavaju društvene pojave. Lenjin je na primer svoje delo »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma« napisao koristeći masu podataka za utvrđivanje zakona koncentracije i centraliza-

²⁷ Isto, str. 233—234.

²⁸ Isto, str. 234—235.

²⁹ F. Engels, Položaj radničke klase u Engleskoj, str. 11—12, 1951.

cije proizvodnje i kapitala i pojavu monopola. Prema tome, i empirijski metod služi za utvrđivanje određenih zakonitosti društvenog razvitka, ali samo ukoliko se jednostrano upotrebi, može dovesti do netačnih uopštavanja. Zato je Engels istakao da »empirijsko posmatranje samo po sebi ne može nikad dati dovoljan dokaz nužnosti. Post hoc, ali ne i propter hoc.³⁰ Ako se empirijski metod uzme kao jedini i isključivi metod istraživanja, onda se njime mogu da utvrde veze koegzistencije, vremenske-sukcesije veza delova i celine. Empirijski metod se može ispravno upotrebiti zajedno sa ostalim metodima analize.

c) Metod postepenog približavanja stvarnosti

Marksov metod analize i put do krajnjih rezultata i uopštavanja jeste put i metod postepenog približavanja konkretnom svetu koji čini predmet proučavanja. Marks najpre posmatra živu društveno-ekonomsku stvarnost da bi na bazi određenih pretpostavki, apstrakcija formulisao društvene zakone u najčistijem obliku, u njihovoj unutrašnjoj sadržini, a odatle se opet vratio praksi i proučavao društvene zakone onako kako se oni na površini pojava manifestuju. »Od živog posmatranja ka apstraktnom mišljenju i od njega ka praksi — takav je dijalektički put upoznavanja istine, upoznavanja objektivne istine«.³¹

Prema tome, Marksov postupak približavanja stvarnosti je dvo-stepen, a delimično i trostepen. Društveni zakoni, pojave i problemi se proučavaju najmanje dva puta, i to: prvo, pod određenim pretpostavkama, i drugo, u konačnom obliku. »Ko to ne vidi, piše H. Grossmann, taj se mora neprestano sukobljavati s »protivrečnostima« između pojedinih sastavnih delova učenja. Ovamo dolazi, — da samo navedemo jedan primer — »protivrečnost« između I i III toma »Kapitala«, koju je otkrio Böhm-Bawerk«.³²

Prvi stepen saznanja u Marksovom postupku približavanja stvarnosti jeste uzimanje izvesnih pretpostavki (apstrakcija) koje omogućavaju da predmet proučavanja shvatimo u njegovom jezgru, u njegovoj suštini, u čistom obliku. To je neophodno zato što je konkretni pojavni svet vrlo složen da bi se mogao neposredno saznati. Zato se mi njemu možemo postepeno približavati. U tom cilju čine se mnogobrojne uprošćavajuće pretpostavke. Prvom stepenu saznanja u Marksovom postupku približavanja konkretnoj stvarnosti odgovara njegova šema reprodukcija, koja čini polaznu tačku njegove celokupne analize i koja leži u osnovi izlaganja već I toma »Kapitala«.³³ Poznate su pretpostavke koje Marks uzima u analizi društvene reprodukcije u kapitalizmu, to su: postojanje čistih kapitalističkih odnosa proizvodnje — postojanje samo klase kapitalista i klase najamnih radnika i apstrahovanje svih takozvanih »trećih lica«, prodaja robe po vrednosti,

³⁰ F. Engels, Dijalektika prirode, str. 236.

³¹ V. I. Lenjin, Izabrana dela, knjiga, str.

³² H. Grossmann, Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema, str. 7.

³³ Isto, str. 5—6.

isključivanje tehničkog progresa, nepostojanje spoljne trgovine, nepostojanje kredita, postojana vrednost novca itd. Uzimanje navedenih pretpostavki i formiranje određenog modela reprodukcije društvenog kapitala znači udaljavanje od stvarnosti. Marksove šeme reprodukcije su idealno postavljanje reprodukcije u kapitalizmu, takvo postavljanje kakvo se u stvarnosti skoro nikada ne može da javi. Cilj takvog metodološkog postupka je da se istaknu i analiziraju osnovne unutrašnje zakonomernosti u najčistijem obliku, u takvom obliku u kome se na površini pojava svakog društva one i ne javljaju. »Odatle izlazi da saznanja koja smo na taj način dobili mogu imati samo privremeni karakter, da dakle, posle prvog stepena saznanja mora doći drugi.«³⁴

Drugi stepen istraživanja zahteva da se uzmu u razmatranje svi oni elementi koji su u prvom stepenu bili zanemareni, da se izvrši time naknadna korektura svih pretpostavki koje su imale zadatak da problem uproste i svedu na njegovu unutrašnju sadržinu. Na taj način se postepeno približavamo realnom svetu, time se celokupna analiza postepeno približava složenom konkretnom pojavnom svetu i usklađuje s njim.

Takav metodološki postupak u proučavanju društvenih pojava je omogućio Marks-u da dođe do pretpostavke »opšte i isključive vladavine kapitalističkog načina proizvodnje« i da time analizira kapital kao društveni odnos u čistom obliku. Mada takvo teorijsko uprošćavanje u stvarnosti nikad nije moglo biti ostvareno u čistom obliku, ono je omogućilo i pružilo materijal da se objasne zakoni kretanja modernog društva. »Ali u teoriji«, piše o tome Marks, »se pretpostavlja da se zakoni kapitalističkog načina proizvodnje čisto razvijaju. U stvarnosti uvek postoji samo približavanje; ali je to približavanje tim veće što je kapitalistički način proizvodnje razvijeniji i što je više odstranjeno njegovo pomućivanje i prepletanje sa ostacima ranijih ekonomskih uređenja.«³⁵ Marks je time komplikovani mehanizam kapitalističkog načina proizvodnje sveo na jednostavnu formulu $R = c + v + m$. Ovaj obrazac je odraz teorijski formulisano čistog kapitalizma. To je metodološki vrlo značajna stvar o kojoj piše Henryk Grossmann. »Metodološki veoma važno shvatanje o putevima koji vode do razumevanja zakona svojstvenih kapitalizmu koja Marks ovde razvija, direktno suprotno shvatanju koje je zastupala Roza Luxemburg. Po njoj, egzistencija čistog kapitalizma nije bez nekapitalističkih kupaca moguća. Prema Marksovom shvatanju nekapitalistički proizvođači predstavljaju samo ostatke ranijih ekonomskih formacija, koji zamućuju važenje čistih zakona kapitalističke proizvodnje. Čisti kapitalizam ne samo da je po Marxu moguć već njegovi zakoni dolaze utoliko čistije do izraza ukoliko više nestaje ostataka ranijih formacija koji ga zamućuju.«³⁶

Marks sažima, sjedinjuje sve realne delove profita u jednu jedinstvenu kategoriju: višak vrednosti. Profit, kamatu, zemljišnu rentu itd. Marks apstrahuje i svodi na »jednostavni osnovni oblik« koji čini

³⁴ Isto, str. 6.

³⁵ K. Marks, Kapital, III tom, str. 1086.

³⁶ H. Grossmann, Plan i metod »Kapitala«, str. 17.

unutrašnjü. sadržinu kapitalizma — višak vrednosti. O tome Marks piše: »Najbolje u mojoj knjizi. jeste... tretiranje viška vrednosti nezavisno od njegovih posebnih oblika kao profita, kamate, zemljišne rente itd. Ovo će se naročito pokazati u drugom tomu. Tretiranje posebnih oblika u klasičnoj ekonomiji, koja ih stalno brka sa opštim oblikom, jeste jedna olla potrida (popazjanija)«. ³⁷ Sledstveno tome sve Marks sažima u jednu opštu, zajedničku kategoriju: kapital.

Tek u drugom, a delimično u trećem stepenu Marks prelazi na razmatranje kapitalističkih kategorija onako kako se na površinu buržoaskog društva koja svima vlada. On mora sačinjavati i polaznu rentu itd., čime usklađuje svoje zaključke i zakone, dobijene u prvom stepenu, sa realnom stvarnošću. »U svim društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i uticaj svima ostalima... U onima u kojima vlada kapital — prevlađuje element stvoren društveno, istorijski. Zemljišna renta ne može se razumeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljišne rente. Kapital je ekonomska sila buržoaskog društva koja svima vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti pre zemljišne svojine. Pošto jedno i drugo bude odvojeno razmotreno, moraće se razmatrati njihov uzajamni odnos«. ³⁸ Držeći se ovakvog metodološkog pristupa, H. Grossmann u svom delu »Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema, proučava problem ovim redom: Najpre istražuje uslove normalnog toka procesa reprodukcije. Drugi stepen analize obuhvata uticaje akumulacije kapitala sa tendencijom sloma koja otuda proizilazi. Najzad, u trećem stepenu, ispituju se faktori koji modifikuju ovu tendenciju. ³⁹

Deduktivni metod omogućava da se na bazi određenih pretpostavki formuliše čitav sistem pojmova, kategorija i zakona, manjeg ili većeg stepena opštosti. Otuda je dedukcija vrlo značajna, naročito u teorijskim naukama, jer omogućava sistematsko proučavanje i uopštavanje društvenih zakona, pri čemu se vodi računa o međusobnim odnosima i vezama pojmova, kategorija itd. Ali i dedukcija, ukoliko se uzme kao jedini i isključivi metod analize, nije dovoljna jer omogućava proizvodljivo uzimanje određenih pretpostavki, na kojima se zasniva čitava analiza. Upravo, postoji opasnost u primeni ovog metoda da se ne vodi računa o razlikama između deduktivnog zaključivanja i procesa koji se odvija u stvarnosti. ⁴⁰ Zato se i ovaj metod mora da primeni zajedno sa ostalim metodima analize. Potrebna je, dakle, sinteza svih postupaka u analizi. Engels o tome piše: »Indukcija i dedukcija su međusobno povezane na isto tako nužan način, kao i sinteza i analiza... Umesto da se jedna od njih jednostrano uzdiže do neba na račun druge, treba težiti da se svaka od njih primenjuje na svom mestu, a to se može postići samo u tom slučaju ako se ne ispušta iz vida njihova međusobna povezanost, njihovo uzajamno međusobno dopunjavanje«. ⁴¹

³⁷ Marks Engelsu 24. avgusta 1867, Prepiska III.

³⁸ K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, str. 218—219.

³⁹ Vidi: cit. delo, str. 7 i dalje.

⁴⁰ Vidi: Ivan Maksimović, Politička ekonomija (Predmet i metod), str. 141—142, Beograd, 1964.

Marksov metod analize zakona kretanja ljudskog društva je od velikog značaja i za proučavanje zakona savremenog društva. Postoje mnogobrojni pokušaji i kod naših ekonomista da se primenom Marksovog metoda razmatraju izvesni problemi i kategorije socijalističkog društva i to na primeru jugoslovenskog iskustva i prakse.

dr Dragoljub Stojiljković
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

SUMMARY

Up till now it was not only that there did not exist clear notions about Marx's method of analysis, but it was not thought about it at all. It was always customary to start from the results of Marx's studies. Critics as well as the supporters of Marx's ideas put in the very centre of their research only the results of Marx's studies. His method was, as a rule, forgot, dropped out, as something of minor importance, which had nothing to do with beginning and results of research.

Marx's goal of the research was to find out law of economic development of the contemporary society. As to this, Marx's methodology differs from the one used by bourgeois economists. Marx's method of analysis of the law of development of human society is: method of abstraction, historical and logic method and method of gradual approaching to reality.

Marx's method of analysis of the law of development of human society is immensely important for the study of contemporary society. Nowadays there exist many efforts to analyse certain problems and categories of the socialist society using Marx's method.

MILITARIZAM I DEFORMACIJA ODNOSA PROIZVODNJE U KAPITALIZMU

Imperijalizam je faza u razvitku kapitalizma u kojoj su ratovi za ponovnu teritorijalnu podelu sveta logična i zakonita posledica unutrašnjeg razvitka razvijenih kapitalističkih zemalja. Imperijalistički ratovi su istovremeno označavali produblјavanje krize kapitalističkog načina proizvodnje i slabili snage kapitalizma. Sam stepen razvitka proizvodnih snaga, neravnomerni razvoj imperijalističkih zemalja, kao i klasni odnosi u svetu, bili su objektivni faktori koji su omogućavali ratove. Agresor je na početku rata, po sopstvenoj proceni odnosa ekonomskih i vojnih snaga, računao na pobedu i to je bio razlog da se odluči na agresiju. Gubicima u ratu agresor je pretpostavljao veće koristi, koje bi pobedom postigao. Tu ništa ne menja stvar što su i u prvom i drugom svetskom ratu procene agresora bile pogrešne, pa su se ovi ratovi završili njegovim porazom.

Prvi i drugi svetski rat su prouzrokovali velike materijalne štete i ljudske žrtve, ali su istovremeno značili i početak raspadanja imperijalizma. U prvom svetskom ratu došlo je do pobeде velike oktobarske revolucije i prskanja lanca imperijalizma na jednoj šestini zemljine kugle. Drugi svetski rat doveo je do frontalnog nadiranja socijalizma. Jedna trećina zemljine kugle prešla je na izgradnju socijalizma. U godinama koje su sledile iz drugog svetskog rata došlo je do potpunog raspadanja kolonijalnog sistema. Time je imperijalizam znatno oslabljen a njegovo eksploataciono područje osetno suženo.

Imperijalizam iza drugog svetskog rata nije izmenio svoju suštinu. Ali bitno su se izmenili uslovi za vođenje imperijalističkih ratova. Pre svega, savremeni stepen razvitka proizvodnih snaga isključuje rat kao sredstvo za postizanje imperijalističkih ciljeva. Agresor u novim uslovima nema čak ni teorijske šanse da dobij rat. Svaka agresija širih razmera značila bi danas uništenje čitavog čovečanstva, pa i samog agresora. Drugo, savremeni odnos snaga u svetu je takav da čini imperijalističke ciljeve nerealnim i neostvarljivim. Teško se mogu u sadašnjim uslovima zamisliti imperijalistički ratovi za ponovnu teritorijalnu podelu sveta kao što su bili prvi i drugi svetski rat. Propast kolonijalnog sistema učinila je nepotrebnim ratove između imperijalističkih sila. Ratovi za ponovno poroblјavanje zemalja oslobođenih od kolonijalnog jarma od strane bilo koje imperijalističke sile takođe su

apsurdni. Kolonijalni narodi koji su uz velike žrtve stekli svoju nacionalnu nezavisnost spremni su na dalje žrtve da tu nezavisnost i očuvaju. Vojne snage ovih naroda su neznatne i fanatizam u borbi da se očuva teško stečena sloboda u stanju su da pobeđe i daleko jačeg protivnika (Vijetnam). S druge strane, novooslobođene zemlje nisu prepuštene same sebi. Iza njih stoje sve socijalističke zemlje kao garant njihove slobode i nezavisnosti. Snage socijalizma u svetu su toliko jake da mogu da pruže efikasnu zaštitu ovim zemljama.

Preventivni rat protivu socijalizma je takođe apsurdan. On bi značio uništenje čitavog čovečanstva. Takav jedan rat nosio bi sobom neprocenjive rizike i posledice tako da ga ljudski razum uopšte ne bi mogao da prihvati. Zbog toga i svi ciljevi jednog novog imperijalističkog rata postaju neostvarljivi.

Savremene proizvodne snage i savremeni odnos snaga svetskog sistema kapitalizma i svetskog sistema socijalizma imperativno zahtevaju koegzistenciju između dva svetska sistema i, uopšte, nove odnose među narodima i državama. I ne samo to, savremena tehnika zahteva nov način mišljenja ljudi. Taj novi način mišljenja, kao odraz savremenih naučnih dostignuća u svesti ljudi, morao bi da isključi upotrebu sile, pritiska, ucene i neravnopravnih odnosa među državama i nacijama. Taj novi način mišljenja morao bi u prvom redu da isključi rat kao sredstvo za rešavanje bilo kakvih sporova među državama. Opasnost od uništenja čovečanstva ne izbegava se ni u slučaju da bude postignut sporazum o opštem i potpunom razoružanju, ukoliko ne dođe do izmene u svesti ljudi. Poznati britanski filosof i istaknuti borac za mir Bertrand Rasel jasno je osetio potrebu novog načina mišljenja kada je rekao:

»Čak i kad niko ne bi posedovao bombu, postoji znanje i umenje da se ona načini, te bi u slučaju izbijanja rata obe strane počele odmah da je proizvode«.¹

No bez obzira na svu nužnost novog načina mišljenja na sadašnjoj etapi razvoja ljudskog društva, američki imperijalistički krugovi nisu mogli da se odreknu svojih imperijalističkih pretenzija. Sjedinjene Američke Države su u toku drugog svetskog rata udvostručile svoje kapacitete i postale nosioci polovine ukupne proizvodnje kapitalističkog sveta. Velike imperijalističke sile: Engleska, Francuska, Nemačka i Japan bile su znatno oslabljene ratnim naporima. Kolonijalni sistem vladavine se raspao. Socijalizam je prodirao frontalno u svetskim razmerama.

U takvim uslovima interesi finansijske oligarhije SAD bili su sledeći:

a) sprečiti razvoj oslobođenih zemalja u pravcu socijalizma i obezbediti se od uticaja socijalističkih zemalja na ove zemlje;

b) zauzeti pozicije koje su zauzimali dojučerašnji kolonizatori i kroz razne forme kolonijalizma i neokolonijalizma nastaviti eksploataciju ovih područja;

¹ Bertrand Rasel: »O hidrogenskoj bombi«, »Borba«, od 24. januara 1961, str. 3.

c) zauzeti strategijske pozicije prema socijalističkim zemljama u slučaju rata;

d) obezbediti ekspanziju američkog kapitala u svetskim razmerama pošto mu je sopstveno eksploataciono područje postalo pretesno.

Za ostvarenje ovih ciljeva finansijska oligarhija SAD je pristupila obimnim političkim i vojnim pripremama. Tu, u prvom redu, spada formiranje brojnih političkih i vojnih paktova (NATO, SEATO, CENTO, ANZUS, OAD itd.) kao i jačanje vojne sile u kadrovskom i oružanom pogledu. To je imalo za posledicu zahvatanje sve većih delova nacionalnog dohotka, za vojne svrhe i militarizaciju privrede. Mi se, na ovom mestu, ne bismo zadržavali na razmatranju posledica visokih vojnih izdataka na privredu. Želimo samo da razmotrimo uticaj militarizma na deformaciju odnosa proizvodnje u kapitalizmu imajući u prvom redu u vidu Sjedinjene Američke Države, gde su ovi procesi došli do najpotpunijeg izražaja. Kvantitativno narastanje vojne sile dovelo je i do kvalitetnih promena u odnosima proizvodnje kapitalizma. Ona se iz »sluge društva« sve više pretvara u njegovog gospodara.

*

*

*

Porast militarističkih tendencija i vojne potrošnje posle drugog svetskog rata imao je određene efekte na razvoj proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Ti efekti su takvog obima da svaki zaslužuje pažnju teorijske obrade i analize. Jedno od prvih pitanja koje zahteva teorijsku analizu jeste preciznije određivanje uloge i mesta vojnih priprema i rata, kao društvenih fenomena, u sklopu odnosa proizvodnje.

Klasici marksizma su veoma detaljno objasnili suštinu odnosa proizvodnje i njihovu zavisnost od stepena razvitka proizvodnih snaga. Neka nam bude dopušteno da citiramo poznati, kristalno jasni i koncizni Marksov stav o tome:

»U društvenoj proizvodnji svoga života, ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest«.²

Nasuprot ovakvom marksističkom shvatanju odnosa proizvodnje pojavljivala su se i kod marksistički nastrojenih autora shvatanja da se rat i pripreme za njega uključujući u odnose društvene baze, zapra-

² K. Marks: »Prilog kritici političke ekonomije«, »Kultura«, Beograd, 1956., str. 8.

vo u odnose proizvodnje. Tako je, na primer, Kautski naširoko objašnjavao da rat i ratne pripreme spadaju u prave odnose proizvodnje.³

Iscrpnu kritiku shvatanja Kautskog o ovim pitanjima dao je dr Miladin Korać u svojoj studiji »Pojam odnosa proizvodnje«. Mi se u potpunosti slažemo sa stavovima dr Koraća:

— da je rat u periodu niskog stepena razvitka proizvodnih snaga u uslovima kada su ljudi u prvom redu zavisili od plodnosti tla, tj. od prirodnih uslova, predstavljao »neophodan uslov opstanka ljudskog društva i da se nametao ljudima kao nužan, od njihove volje nezavisan odnos«;

— da je rat u periodu višeg stepena razvitka proizvodnih snaga, u uslovima kada je on prestao da bude jedini uslov opstanka ljudi — »posledica određenog istorijskog oblika korišćenja tih proizvodnih snaga, da je on odnos kao i ostali društveni odnosi izvan sfere proizvodnje društvenog života ili izveden iz odnosa proizvodnje, a ne da je on njihov sastavni deo«.⁴

Međutim, ne možemo se složiti sa dr Koraćem da Marks i Engels u svojim radovima nisu izričito istakli da rat i pripreme za njega ne spadaju u oblast društvene proizvodnje života, te da ih kao takve treba smatrati odnosima društvene baze, tj. odnosima proizvodnje. Postoje brojna mesta u delima klasika: Marksa, Engelsa i Lenjina u kojima oni izričito i nedvosmisleno ističu da rat i pripreme za njega ne ulaze u sastav društvene baze, pa samim tim i ne čine sastavni deo odnosa proizvodnje.

Marks je, na primer, u analizi mesta raspodele, u sklopu dijalektičkog jedinstva proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, isticao da nikakva osvajanja ne mogu da stvore neki novi način proizvodnje.

»Pri svim osvajanjima moguće su tri stvari. Osvajački narod podvrgne osvojeni narod svome načinu proizvodnje (na primer, u ovom veku Englezi u Irskoj, delimično u Indiji); ili ostavi stari način proizvodnje i zadovolji se dankom (na primer Turci i Rimljani); ili nastupi uzajamni uticaj kojim nastane nešto novo, neka sinteza (delimično u osvajanjima Germana). U svim ovim slučajevima način proizvodnje, bilo osvajača, bilo osvojenog naroda, bilo onaj koji proizađe iz stapanja oba načina, određuje novu raspodelu koja nastupa. Tako je ova, mada se pojavljuje kao pretpostavka na nov period proizvodnje i

³ »Za odnose, u koje ljudi ulaze u ratu, važi tačno sve ono što Marks kaže za prave odnose proizvodnje, i oni su »nužni« od njihove (ljudske) volje nezavisni odnosi, koji odgovaraju određenom stupnju materijalnih proizvodnih snaga«.

I kao krajnji zaključak Kautski navodi:

»Materijalističko shvatanje istorije je nepotpuno, ako »društvenu proizvodnju života«, od koje polazi, ne shvati u smislu koji omogućuje da se u ovu proizvodnju uračuna isto tako i rat i pripreme za rat, kao i pravljenje odela i stanova. Ovde nemamo da se pitamo: da li je rat bio celishodan metod da se održi život u društvu, već da li je važio i je li se primenjivao kao metod, i koji su uslovi postojali za to.«

K. Kautski: »Materialistische Geschichtsauffassung«, Berlin, 1927., Erster Band, str. 850—863; Citirano prema: Dr Miladin Korać: »Pojam odnosa proizvodnje«, Beograd, 1957., str. 14 i 15.

⁴ Dr Miladin Korać: »Pojam odnosa proizvodnje«, Beograd, str. 16.

sama opet proizvod proizvodnje, ne samo uopšte istorijske proizvodnje, već određene istorijske proizvodnje».⁵

Engels je u *Anti-Dirngu* posebno obrađivao ulogu sile u ljudskom društvu. On je ukazivao da sila ne može ni u kom slučaju da stvori novi način proizvodnje ako zato ne postaje ekonomski preduslovi. Istovremeno, Engels je isticao da je vojna moć zavisna od ekonomske snage i da upravo iz nje proizilazi.

»... Sila nije puki akt volje, nego da su za njeno ostvarenje potrebni vrlo realni preduslovi, naime oružja, od kojih nesavršenije biva nadvladano savršenijim; dalje, da ta oruđa moraju biti proizvedena čime je ujedno rečeno da proizvođač savršenijih oruđa sile, ili prosto rečeno oružja, pobeđuje proizvođača nesavršenijih, i da se, jednom reči, pobjeda sile temelji na proizvodnji oružja, a ova opet na proizvodnji uopšte, dakle, — na »ekonomskoj moći«, na »privrednom položaju«, na materijalnim sredstvima koja sili stoje na raspoloženju.

»Sila, to je danas vojska i ratna mornarica, a i jedna i druga staju — kao što to, na našu štetu, svi znamo — »vraški mnogo novaca«. Međutim sila ne može da pravi novac, nego najviše ako može da ga oduzme kad je već napravljen, a ni to ne koristi mnogo, kao što smo takođe, na našu štetu, iskusili sa francuskim milijardama. Dakle, *novac*, na kraju krajeva, ipak mora da bude nabavljen posredstvom ekonomske proizvodnje; sila dakle i opet, biva određena privrednim položajem koji joj nabavlja sredstva za sticanje i održavanje njenih oruđa. Ali ni to nije dosta. Ništa nije zavisnije od ekonomskih preduslova nego što su upravo vojska i flota. Naoružanje, sastav, organizacija, taktika i strategija zavise pre svega od postojećeg stupnja proizvodnje i od komunikacija».⁶

Lenjin je u svojim delima na više mesta isticao da rat i militarizam spadaju u oblast nadgradnje i da ni u kom slučaju ne sačinjavaju sastavni deo odnosa proizvodnje, već da su iz njih izvedeni:

»Rat je produžetak politike drugim sredstvima. Svaki rat je ne razdvojno povezan sa onim političkim uređenjem iz koga proističe. Onu istu politiku koju je izvesna država, izvesna klasa u toj državi vodila dugo vremena pre rata, ta ista klasa neminovno i neizbežno nastavlja za vreme rata, izmenivši samo formu delovanja».⁷

Iz svega izloženog proizilazi da su klasici makrsizma imali eksplicitan stav o mestu i ulozi rata i ratnih priprema u sklopu društvenih odnosa. Rat i vojne pripreme spadaju u takve društvene fenomene koji su izvedeni iz materijalne baze društva i spadaju u oblast nadgradnje, pa se, prema tome, ne mogu uključivati u oblast društvene proizvodnje života, a samim tim ni u odnose proizvodnje.

⁵ K. Marks: »Prilog kritici političke ekonomije«, »Kultura«, Beograd, 1956., str. 188.

⁶ F. Engels: »Anti-Dirng«, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 183/4.

⁷ V. I. Lenjin: »Izabrana dela«, knjiga X, »Kultura«, Beograd, str. 513.

Uključujući rat, pripreme za rat, vojsku, naoružanje itd., u oblast nadgradnje, bilo bi neophodno da njihovo mesto i ulogu preciznije odredimo: oni spadaju u oblast pravno-političke nadgradnje.

Pravno-politička nadgradnja je najbitniji deo društvene nadgradnje. Nju sačinjavaju država, državna vlast, vojska, policija, sudstvo, državna uprava, političke organizacije itd. Pravno-politička nadgradnja je neposredni izraz ekonomske osnove društva, koji ima svoje objektivno postojeće institucije.

U okviru pravno-političke nadgradnje posebno mesto ima vojna sila (u koju uključujemo vojsku, njenu organizaciju, tehniku, brojnost itd.). Vojna sila je sastavni deo pravno-političke nadgradnje, ali istovremeno i poseban njen oblik, koji u izvesnoj meri može da dobije relativnu samostalnost kako u odnosu na samu društvenu bazu tako isto i u odnosu na pravno-političku nadgradnju. Pošto je vojna sila materijalizovani odraz političke sile društva, to su i mogućnosti za relativno osamostaljenje vojne sile znatno veće.

U savremenim uslovima, usled kvantitativnog narastanja vojne sile, došlo je do njenog relativnog osamostaljenja kako u odnosu na samu materijalnu bazu tako i u odnosu na političku nadgradnju društva.

Ovi procesi došli su do najpotpunijeg izražaja u Sjedinjenim Američkim Državama. Usled ogromnog kvantitativnog narastanja vojne sile ona se sve više osamostaljuje u odnosu na materijalnu bazu društva, tako da počinje da ugrožava ekonomiku zemlje. Istovremeno vojna sila se osamostaljuje i u odnosu na političku silu društva. Ona sve više postaje faktor koji određuje politiku.

Ovakav položaj vojne sile imao je za posledicu i određene deformacije u odnosima proizvodnje kapitalizma, a u prvom redu u SAD gde su ovi procesi dobili posebne razmere. Te deformacije se ogledaju u stvaranju brojne vojničke kaste koja se osamostaljuje kao posebna sila iznad društva i u deformacijama u oblasti raspodele.

a) Stvaranje brojne vojničke kaste koja se osamostaljuje kao posebna sila iznad društva

Sve do drugog svetskog rata vojne snage SAD su bile neznatne — zapravo, svedene na meru koja odgovara mirnodopskom razvoju zemlje. Drugi svetski rat je zahtevao maksimalno angažovanje ljudskih snaga i materijalnih potencijala zemlje te su vojne snage narasle do ogromnih razmera. Neposredno iza drugog svetskog rata došlo je do rapidnog smanjenja vojnih snaga. Ali, sa početkom rata u Koreji i jačanjem hladnoratovske politike i trke u naoružanju, došlo je do njihovog konstantnog povećavanja i zadržavanja na visokom nivou, otprilike deset puta većem od predratnog koje bi se, verovatno, moglo smatrati normalom.

⁸ »Economic Report of the President«, 1967., str. 236.

Brojno stanje ljudstva u Armiji SAD⁸
(u hiljadama ljudi)

1929.	260	1947.	1,590
1937.	320	1951.	3.099
1940.	540	1952.	3.594
1941.	1.620	1960.	2.514
1945.	11.440	1966.	3.123

Ovako brojnom armijom komanduje oficirski kor koji broji oko 400.000 oficira.⁹ Oficirski kor sve više prerasta u posebnu kastu koja ima sve jači uticaj kako na ekonomiku tako i na politiku. Iako je zasnovan na strogoj vojnoj hijerarhiji, iako odlučujuću reč u njemu ima veoma uzan krug viših i visokih vonih funkcionera, interesi kaste su jedinstveni: dalje jačanje vojne moći — jer samo na taj način kasta može da obezbedi raspolaganje velikim delom nacionalnog dohotka i da, izgrađujući dalje vojnu moć, preraste u silu iznad društva.

U SAD oficirski kor čini oko 0,002 ukupnog stanovništva (200 miliona), a raspolaze sumom od preko 70 milijardi dolara (vojni budžet SAD za 1967. godinu 70.222 miliona dolara).¹⁰ Oko dva hiljadita dela stanovništva SAD raspolaze delom od preko 10 procenata nacionalnog dohotka. Međutim, kako smo već istakli, odlučujuću reč u raspolaganju ovim sredstvima ima veoma mali broj ljudi koji se nalaze na čelu kaste. Sredstvima za odbranu raspolaze Ministarstvo odbrane (Department of Defense). Pored toga, ono raspolaze i celokupnom imovinom vojnih snaga, čija se vrednost ceni na oko 150 mlrd. dolara (razni objekti, oprema itd).

Visoka zahvatanja nacionalnog dohotka u vojne svrhe počinju sve više da ugrožavaju materijalnu bazu društva i da utiču na sva privredna kretanja zemlje. Vojna sila se sve više osamostaljuje u odnosu na materijalnu bazu.

Visoki vojni rashodi usporavaju razvitak privrede jer smanjuju akumulacione mogućnosti. S druge strane, oni orijentišu razvoj privrede u određenom pravcu. Razvijaju se grane koje su od značaja za vojne svrhe: proizvodnja nuklearnih i običnih eksploziva, aviona, raketa itd. Tako npr. proizvodnja atomske energije radi sa 90% za vojne potrebe, avioraketna industrija sa 93,7%, industrija naoružanja 100%, elektronika i telekomunikacije 60% itd.¹¹ Hipertrofiranje grana koje nemaju veći značaj za normalni proces društvene reprodukcije stvara određene disproporcije u privredi, dajući joj sve više karakter ratne privrede.

Sa druge strane, izgrađujući oružja neverovatnog razornog dejstva i raspolazući njima, vojnička kasta stiče mogućnost da vrši pri-

⁹ »The Word Almanac«, 1963—1966.

¹⁰ »Economic Report of the President«, 1967., str. 282.

¹¹ »Consequences économiques et sociales du désarmement«, Nation Unies, New-York, str. 157.

tisak na čitavo društvo. Raspolaganje oružjima sa strahovito razornim dejstvom obezbeđuje vojničkoj kasti poseban uticaj i u ekonomici i u politici.

Osamostaljenje vojne sile u ekonomici ogleda se u tome što ona zahvata sve veći deo nacionalnog dohotka, bez obzira na ekonomske mogućnosti zemlje, i što usmerava čitavu privredu u pravcu ratne privrede.

U politici, vojna sila počinje relativno samostalno da deluje, nezavisno od političke sile društva čiji je sastavni deo i kojoj bi normalno trebalo da bude potčinjena. Može se slobodno reći da vojna sila danas ima presudan uticaj na politiku SAD. Taj uticaj se ogleda u neprekidnom podgrejavanju hladnoratovske politike, u težnji da se međunarodna situacija što više zaoštri, da se miniraju svi pokušaji u procesu razoružanja, da se nastavi eskalacija rata u Vijetnamu i eventualno otvore nova ratna žarišta itd.¹²

Danas se nijedno krupnije pitanje u unutrašnjoj i spoljnoj politici SAD ne rešava bez saglasnosti ili čak i na zahtev vojničke kaste. U SAD je na prvi pogled taj uticaj indirektan. Vojnici imaju »neutralni status« u odnosu na politiku. Međutim, njihov stvarni uticaj je od presudnog značaja za rešavanje mnogih pitanja *unutrašnje* a pogotovu spoljne politike Mišljenja koja izuste vojni stručnjaci u odgovarajućim političkim telima imaju odlučujuću ulogu u rešavanju raznih pitanja.

Vrhovi vojne kaste tesno se povezuju sa najkrupnijim finansijskim magnatima, a pogotovu sa magnatima u industriji naoružanja, i stvaraju čvrstu interesnu zajednicu. Finansijskoj oligarhiji je vojna kasta potrebna radi ostvarenja agresivnih namera i sticanja milionskih profita na vojnim porudžbinama. Ratnohuškaška politika odgovara i vojničkoj kasti jer samo kroz nju može da jača svoje pozicije. Interesi kako finansijske oligarhije tako i vojničke kaste su jedinstveni: i jedni i drugi mogu da ostvaruju svoje ciljeve samo kroz otvaranje ratnih žarišta na raznim tačkama zemljine kugle, hladnoratovsku politiku i trku u naoružanju.

U ovakvim uslovima »odbrana« dobija prioritet u odnosu na sve ostale privredne, političke, socijalne i druge probleme. Čitavo društvo je izloženo strahovitom psihološkom pritisku »jer se zemlja nalazi u opasnosti« — pa se pod tom parolom neprekidno povećavaju vojni budžeti. U predstavničkim telima stvara se takva atmosfera da niko ne sme da postavi pitanje opravdanosti visokih vojnih izdataka, koji često prevazilaze ekonomske mogućnosti zemlje.

Kada se već usvoji budžet, onda veo vojne tajne prekriva trošenje sredstava namenjenih odbrani. Sredstva se nemilice troše, a da niko nema prava da kontroliše opravdanost njihovog utroška. Brojni

¹² Uticaj vojničke kaste na politiku više se ničim ne prikriva. Vojnička kasta je toliko ojačala da direktno diktira određena rešenja i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici. Uzmimo samo jedan primer: U Parizu je od 4. do 8. novembra 1963. g. održana godišnja konferencija NATO-pakta. Ova konferencija preporučuje vladama zemalja NATO-pakta dalje zaoštavanje situacije u Berlinu i sa druge strane dalje ograničavanje trgovine Istok—Zapad. — Spoljno-politička dokumentacija, br. 1/1964. »Preporuke IX godišnje konferencije NATO-pakta«.

su primeri trošenja i po nekoliko milijardi dolara na neko oružje, a ono se izbacilo iz upotrebe pre nego što je počela njegova proizvodnja, jer je »zastarelo«.

Po svojoj unutrašnjoj organizacionoj strukturi i principima na kojima je zasnovana, vojna kasta deluje nasuprot demokratskim tendencijama razvoja društva. Stroga hijerarhijska struktura, sistem komandovanja i izvršavanja naređenja bez pogovora, sistem apsolutne tajnosti onoga što se radi itd., svakako da deluju suprotno demokratskim tendencijama razvitka društva. Brojno jačanje kaste i armije utiče na to da se određeni metodi koji se primenjuju u vojsci prenose na čitavo društvo.

Stvaranje milionskih armija smanjuje proizvodnu snagu društva i povećava parazitizam u društvenom mehanizmu. Aktivno sposobna radna snaga izdvaja se iz procesa proizvodnje i pretvara u milionsku armiju koja živi na račun društva.

I ne samo to. Vojna kasta, kojoj stoje na raspoloženju ogromna finansijska sredstva i strahovito razorna vojna tehnika, nastoji da se u društvu istakne kao primarna sila koja za društvo ima veći značaj i važnost nego sav proizvodni i društveno korisni rad. Raspoložujući ogromnim finansijskim sredstvima, vojnička kasta je u mogućnosti da svojim pripadnicima obezbedi takve privilegije kakve ostali radni ljudi nemaju. Time još više potencira svoj povlašćeni položaj u društvu.

Relativno osamostaljenje vojne sile u SAD je očito. Ona se istrgla iz kontrole političke sile društva i od sluge pretvorila u gospodara. A to ne predstavlja opasnost samo za SAD već i za čitavo čovečanstvo. Ona može da uvali čovečanstvo u nuklearni rat čije su posledice nesagledive. Apetit vojne kaste svakim danom postaju sve veći. Za opravdanje ogromnih sredstava koja troši, i da bi obezbedila još veća sredstva, vojnoj kasti postaje nedovoljno ratište Vijetnama. Ona je za otvaranje novih žarišta rata, za dalju eskalaciju rata u Vijetnamu, itd.

b) Deformacija u odnosima raspodele

Odnosi raspodele sačinjavaju jednu od bitnih komponenti u kompleksu društvenih odnosa proizvodnje. Visok nivo vojne potrošnje utiče na deformaciju odnosa raspodele pa, samim tim, i ukupnih odnosa proizvodnje kapitalizma. Zbog hipertrofiranja vojne potrošnje, ove su deformacije došle do potpunog izražaja u SAD.

Osnovicu kapitalističkih odnosa proizvodnje čini privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju i eksploatacija. U odnosima raspodele najamni radnik je dobijao samo sredstva za reprodukciju radne snage, dok je kapitalista privlačio višak vrednosti kao vlasnik sredstava za proizvodnju. Površinski oblici ispoljavanja viška vrednosti i vrednosti radne snage su profit i najamnina. Profit se pojavljuje kao preobraženi oblik viška vrednosti, a najamnina kao novčani izraz vrednosti radne snage. Profit, kao ekonomska realizacija privatne svojine u kapitalizmu, je osnovna svrha, motiv i pokretač čitave kapitalističke proizvodnje. U liberalnom kapitalizmu profit je bio logična posledica privatne svojine i kao takav poštovan i respektovan kao i sama pri-

vatna svojina. Poreska zahvatanja profita bila su, tako reći, neznatna, i upotrebljavala se za pokriće troškova državnog aparata. S zapadanjem kapitalizma u krizu načina proizvodnje, sa krizom od 1929—1933. godine, država u većoj meri počinje da zahvata profit da bi ga upotrebila za intervenciju u privredi. Međutim, država se i dalje sa puno pažnje i obzira odnosila prema privatnoj svojini i profitu. Država je nastojala da što više očuva profit kao osnovni stimulans kapitalističkog preduzetništva. Pa i u toku drugog svetskog rata država je vodila računa da koliko god je moguće zaštititi ovu osnovnu instituciju kapitalizma, pribegavajući radije povećanju državnog duga nego nekoj rigoroznoj nacionalizaciji profita.

Nagli razvoj militarizma iza drugog svetskog rata doveo je do toga da je država počela u sve većoj meri da zahvata profit i da na taj način podriva jedan od stubova kapitalističkog načina proizvodnje. Većina ekonomista kod nas, koji su razrađivali problematiku državnog kapitalizma, smatra da je državna intervencija u privredi dovela do rigoroznijeg oporezivanja profita (Ljubisav Marković, Radoš Stamenković i drugi). Međutim, naša analiza pokazuje da nije državna intervencija u privredi dovela do većeg zahvatanja profita od strane države, već u prvom redu porast militarizma i nagli porast izdataka za odbranu. U to se možemo uveriti posmatranjem budžetskih rashoda, izdataka za odbranu i profita korporacija pre i posle oporezivanja u SAD.¹³

u milijardama dolara

Godina	Budžetski rashodi	Izdaci za odbranu	% izdaci za odbranu u budžetu	Profiti pre oporez.	Porez	Prof. posle opor.	% poreza u odnosu na profit
1	2	3	4	5	6	7	8
1929.	3,127	1,3	41,57	9,6	1,4	8,3	14,58
1930.	3,320	1,4	42,16	3,3	0,8	2,5	24,24
1931.	3,577	1,5	41,93	— 0,8	0,5	— 1,3	
1932.	4,659	1,5	32,20	— 3,0	0,4	— 3,4	
1933.	4,598	2,0	43,50	0,2	0,5	— 0,4	
1934.	6,645	3,0	45,15	1,7	0,7	1,0	41,18
1935.	6,497	2,9	44,63	3,1	1,0	2,2	32,26
1936.	8,422	4,8	56,99	5,7	1,4	4,3	24,57
1937.	7,733	4,6	59,49	6,2	1,5	4,7	24,20
1938.	6,765	5,3	78,35	3,3	1,0	2,3	30,00
1939.	8,841	1,3	14,71	6,4	1,4	5,0	21,87
1940.	9,055	2,2	24,30	9,3	2,8	6,5	30,11

¹³ Izvorni podaci su uzeti: »Economic Report of the President«, 1964., str. 207, 278, 281.

1939. godine izražena je nova klasifikacija budžetskih rashoda. Do 1939. godine i drugi rashodi razvrstavani su u odbranu. Otuda relativno velike stavke u budžetu za odbranu u periodu od 1929. do 1939. godine.

1	2	3	4	5	6	7	8
1941.	13,255	13,8	— 104,50	17,0	7,6	9,4	44,70
1942.	34,037	19,6	— 145,72	20,9	11,4	9,5	54,55
1943.	79,368	80,4	— 101,30	24,6	14,1	10,5	57,32
1944.	94,986	88,6	93,28	23,3	12,9	10,4	55,36
1945.	98,303	75,9	72,21	19,0	10,7	8,3	56,31
1946.	60,326	18,8	31,16	22,6	9,1	13,4	40,27
1947.	38,923	11,4	29,29	29,5	11,3	18,2	38,30
1948.	32,955	11,6	35,20	33,0	12,5	20,5	37,88
1949.	39,474	13,6	34,45	26,4	10,4	16,0	39,39
1950.	39,544	14,3	36,16	40,6	17,9	22,8	44,09
1951.	43,970	33,9	77,10	42,2	22,4	19,7	53,09
1952.	65,303	46,4	71,06	36,7	19,5	17,2	53,13
1953.	74,120	49,3	66,52	38,3	20,2	18,1	52,75
1954.	67,537	41,2	61,00	34,1	17,2	16,8	50,44
1955.	64,389	39,1	60,72	44,9	21,8	23,0	48,56
1956.	66,224	40,4	61,00	44,7	21,2	23,5	47,43
1957.	68,966	44,4	64,37	43,2	20,9	22,3	48,38
1958.	71,369	44,8	62,78	37,4	18,6	18,8	49,73
1959.	80,342	46,2	57,50	47,7	23,2	24,5	48,64
1960.	76,539	45,7	59,71	44,3	22,3	22,0	50,34
1961.	81,515	49,0	60,12	43,8	22,0	21,8	50,23
1962.	87,787	53,3	60,72	46,8	22,2	24,6	47,44
1963.	94,311	56,8	60,23	51,7	24,5	27,2	47,39
1964. ²⁾	97,684	54,2	55,48				
1965.	96,507	50,2	52,02				
1966.	106,978	57,7	53,94				
1967.	126,729	70,2	55,39				

Analizom navedene tabele može se zaključiti da je maksimalno zahvatanje profita korporacija u periodu velike krize iznosilo 41,8%. Treba imati u vidu i činjenicu da je u periodu krize došlo do rapidnog opadanja profita, čak je u pojedinim godinama čitava privreda radila sa gubitkom. Međutim, i u takvim uslovima država je morala da povećava porez kako bi obezbedila sredstva za pokriće tekućih državnih rashoda. U periodu 1933—1939. godine država je sprovodila Ruzveltov plan »Nju Dil«, pa ipak, intervencija države u privredi nije izazvala neko osetnije zahvatanje profita korporacija. Država je uzimala na ime poreza između 20 i 30% profita.

Drugi svetski rat je zahtevao ogromna finansijska sredstva, te je država bila prinuđena da šire zahvati profite korporacija. Međutim, i u ratnim godinama država se sa puno obzira odnosila prema privatnom

kapitalu i profitu. Maksimalno zahvatanje profita korporacija u ratnim godinama iznosilo je 57,32%.

Zaoštavanje međunarodne situacije posle rata u Koreji, dovelo je do naglog porasta vojnih budžeta. Trka u naoružanju koja je usledila iza rata u Koreji i koja traje i danās dovela je u čitavom periodu 1951—1963. godine do novog zahvatanja profita korporacija. To zahvatanje je iznosilo između 47,39% i 53,13% ukupnih profita godišnje.

Veoma razrađeni sistem fiskalne politike, pored usmeravajuće uloge, ima i cilj da prikupi što je moguće više sredstava. U tom smislu, u SAD postoji sistem dvostrukog oporezivanja: oporezivanje profita korporacija i oporezivanje ličnih dohodaka građana. Već smo ukazali na to da je država u čitavom posleratnom periodu zahvatala oko 50% profita korporacija godišnje. Skala za oporezivanje profita korporacija prilično je visoka.¹⁴

Profit	Iznos porez	Poreska stopa
5.000 dolara	150 dolara	3%
10.000 „	850 „	8,5%
100.000 „	20.700 „	20,7%
1.000.000 „	325.700 „	32,57%
10.000.0000 „	6.088.200 „	60,88%
Preko 10 miliona dolara		77%

Poreska stopa na lični dohodak građana je veoma oštra i progresivna i dostiže visinu i do 91%.¹⁵

Lični dohodak	Iznos poreza	Poreska stopa
2.000 dolara	400 dolara	20%
10.000 „	2.640 „	26,40%
100.000 „	67.320 „	67,32%
150.000 „	111.820 „	74,54%
200.000 „	156.820 „	78,41%
Preko 200.000 „		91%

Na osnovu poreza na lični dohodak građana država je zahvatila sledeće iznose (u milijardama dolara):¹⁶

¹⁴ Poreske stope za 1962. prema: The World Almanac, 1963. str. 640.

¹⁵ Isto, str. 638. Poreska stopa za samce za 1962. god. Stopa je nešto blaža za oženjene jer tek kod ličnog dohotka od preko 400.000 dolara dostiže visinu 91%.

¹⁶ »Economic Report of the Presedent«, 1964., str. 275.

Godina	Iznos	Godina	Iznos	Godina	Iznos	Godina	Iznos
1946.	16,157	1951.	21,634	1956.	32,188	1961.	41,338
1947.	17,835	1952.	27,913	1957.	35,620	1962.	45,571
1948.	19,305	1953.	30,108	1958.	34,724	1963.	47,588
1949.	15,548	1954.	29,542	1959.	36,719		
1950.	15,745	1955.	28,747	1960.	40,715		

Država najpre prisvaja skoro polovinu profita korporacija, onaj ostatak, koji se deli akcionarima u vidu dividende, kamate rente, itd. oporezuje po stopi koja ide i do 91%. Samim tim što država zahvata sve veći deo viška vrednosti ona ukida sve više jedan od osnovnih atributa privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, pretvarajući je sve više u formu bez sadržine, bez ekonomske realizacije. Eksproprijacija sve većeg dela profita od strane države u osnovi označava negaciju kapitalističkog načina proizvodnje: pretvaranje kapitaliste u pukog vlasnika sredstava za proizvodnju. Time kapitalistička proizvodnja počinje da gubi svoju osnovnu svrhu i motiv — profit. U odnosima društvene reprodukcije kapital se pojavljuje kao akumulisani višak vrednosti. Eksproprijacija profita zadire i u dalju reprodukciju kapitala, zapravo, ograničava je.

Ovakva deformacija kapitalističkih odnosa proizvodnje prouzrokovana je u prvom redu visokim vojnim rashodima za koje se danas slobodno može reći da prevazilaze ekonomske mogućnosti zemlje. Direktni i indirektni vojni rashodi: SAD-a u 1967. godini iznosili su 90,124 mlrd. dolara (70,222 mlrd. rashodi odbrane; kamata na državni dug 13,508 mlrd; pomoć veteranima rata 6,394 mlrd. dolara prema ukupnim budžetskim rashodima od 126,729 mlrd dolara.¹⁷ To znači da su direktni i indirektni vojni rashodi sačinjavali preko 71% svih budžetskih rashoda. Sve ostale potrebe države (administracija, sudstvo, prosveta itd.), kao i državna intervencija u privredi, pokrivena su ostatom budžetskih rashoda u iznosu od 36,605 mlrd. dolara. Ovi podaci rečito govore o tome da je vojna potrošnja u prvom redu — a ne državna intervencija u privredi — dovela do sve većeg zahvatanja i, na toj osnovi, do deformacija kapitalističkog prisvajanja.

Ako se nacionalizaciji profita dodaju i dalja ograničavanja prava privatne svojine usled militarizacije ekonomike (određivanje lokacije preduzeća, prioritet u snabdevanju vojske i vojne industrije, kontrola cena, poseban režim organizacije i upravljanja fabrikama koje rade za vojne potrebe — bilo da su privatne ili državne, itd.), onda tek dobijamo potpuniju sliku o tome u kojoj meri militarizam deformiše osnovne insitucije kapitalističkog sistema — privatnu svojinu i profit.

¹⁷ »Economic Report of the President«, 1967., str. 282.

Pored deformacija u oblasti privatne svojine, i najamnina postaje sve više deformisan oblik vrednosti radne snage. Te deformacije se ogledaju, pre svega, u sniženju najamnine ispod vrednosti radne snage i intervenciji države u regulisanju najamnine.

Sniženje najamnine ispod vrednosti radne snage rezultira iz više faktora koji su direktno ili indirektno povezani sa preterano visokim vojnim izdacima. Da bi mogla da pokrije previsoke vojne izdatke država je prinuđena da zahvata i jedan deo najamnine. Ta zahvatanja se vrše raznim metodama: porezima na lični dohodak grana, porezom na promet proizvoda i jačanjem inflacionih tendencija — oprobanim demagoškim sredstvom za smanjivanje i prevaljivanje tereta visokih vojnih izdataka na leđa radničke klase. Ako se ovome doda samovolja krupnih monopola u naoružanju, onda još jasnije dolazi do izražaja tendencija padanja najamnine ispod vrednosti radne snage i sve manji uticaj tržišta na formiranje vrednosti radne snage, kao objektivne veličine. U ovakvim ulovima država je prinuđena da preuzme na sebe regulisanje najamnine i da ne dopusti da ona padne na nivo koji bi imao određene političke i ekonomske posledice.

U 1962. godini od ukupnog broja porodica u SAD (47 miliona), 9,3 miliona je imalo prihod ispod 3.000 dolara godišnje, što se smatra apsolutno nedovoljnim za život u SAD. To je jedna petina od ukupnog broja porodica, sa članovima čiji broj iznosi 30—35 miliona ljudi. 5,4 miliona porodica ili 12% od ukupnog broja porodica, koje obuhvataju 17 miliona članova, imalo je godišnje prihode ispod 2.000 dolara. Broj lica sa prihodima ispod 1.500 dolara godišnje iznosio je u 1962. godini 5 miliona, dok je broj lica sa prihodima ispod 1000 dolara godišnje iznosio 3 miliona.¹⁸

Skoro jedna petina stanovništva živi u siromaštvu iako su SAD jedna od najbogatijih zemalja sveta. Svakako da visoki vojni izdaci otežavaju popravljavanje materijalnih prilika ovih slojeva stanovništva.

Na dalju deformaciju odnosa raspodele utiču i visoke plate vojnih lica, kao i radnika i službenika zaposlenih u industriji naoružanja i vojnim ustanovama. Vojnička kasta je, pošto raspolaze znatnim delom nacionalnog dohotka, obezbedila sebi visoke prinadležnosti i mnoge druge beneficije (uniforma, specijalni tretman u lečenju, poseban tretman u oporezivanju, itd.). Vojna kasta se pojavljuje kao posebno privilegovan sloj društva.

To se može najbolje videti iz priložene platne skale u armiji:¹⁹

¹⁸ »Economic Report of the President«, 1964. str. 59.

¹⁹ The Word Almanac »—1963—« Pay Scale of the Army, Navy and Air Force«, str. 728/729. Dodaci obuhvataju hranarinu i dodatak na opasnost za određene službe. Isključeni su specijalni dodaci.

Čin u vojsci	Osnovna plata	Razni dodaci	Ukupna mesečna primanja
1. Generali	1.700	969	2.669
2. General pukovnik	1.500	969	2.469
3. General major	1.350	959	2.309
4. Brigadni general	1.175	954	2.129
5. Pukovnik	985	880	1.865
6. Potpukovnik	775	820	1.595
7. Major	630	750	1.380
8. Kapetan	525	665	1.190
9. Poručnik	385	595	975
10. Potporučnik	314	540	854
11. Narednik	290	340	630
12. Kaplar	240	335	575
13. Rekrut (sa preko 4 meseca službe)	108	270	378

Deformacije u raspodeli mogu se najbolje sagledati poređenjem plata u armiji sa platama u nekim službama i radničkim najmaninama:²⁰

²⁰ Izvor: »The World Almanac«, 1963.

	Godina	Mesečno
Predsednik SAD	100.000 dolara	8.333 dolara
Potpredsednik SAD	35.000 „	2.917 „
Državni sekretari	25.000 „	2.083 „
Prosečna plata učitelja	5.135 „	428 „
Prosečna plata radnika u prerađivačkoj industriji	4.635 „	386 „
Plata kaplара	6.800 „	575 „

Navedeni podaci ukazuju na povlašćeni položaj vojničke kaste u odnosu na sve ostale slojeve društva. Izuzimajući plate predsednika i potpredsednika, plate vojnih rukovodilaca su daleko veće od plata ostalih rukovodilaca državne uprave. Međutim, kada se radi o platama oficira i ostalih službenika i radnika, tu se pojavljuju osetne razlike. Jedan kaplar ima daleko veću platu od učitelja i skoro 50% veću od kvalifikovanog radnika.

Sve su to deformacije u odnosima proizvodnje i raspodele koje sa sobom nosi militarizam i militarizacija ekonomike.

dr Jovan Petrović
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

1) Imperialist policy of the financial oligarchy in the United States brought to the tensions in international relations, cold war policy and arms race. This produced quantitative development of military forces. This „quantity” of development transforms itself into new „quality”: military force more and more becomes a new force over society.

2) From the standpoint of theory, war, war relations, military preparations and production cannot be comprised into the sphere of social production and relations of production. War and military preparations belong to those social phenomena which are derived out of material base of society and belong to the sphere of superstructure. Armed forces, war technique, organization etc. are the products of the material base of society.

Military power is component part of legal-political superstructure, but at the same time it represents its special form, which has relative independence towards the social base and legal-political superstructure, too. Military power is the materialized expression of political power in society and this fact makes relative independence of military power even more possible.

3) Relative independence of military power towards the social base and political superstructure is expressed in the best way in the United States where the process of quantitative development of military power reached its highest degree. This resulted in particular deformations in the relations of production: formation of a numerous military caste and deformations in the relations of distribution.

4) Military caste, possessing immense parts of the national income and weapons of unbelievable destroying effects, becomes independent of the material base and political power in society.

In economy, this independence of military power is expressed through its demands for increasing parts of national income without any regard to economic possibilities of country, and this directs whole economy towards war economy.

In politics military power begins to function independently of the political power, whose integral part it is and to whom it should be subordinated. It can be stated that the military power has a decisive influence upon the USA policy. This influence is reflected in permanent support to cold war policy, tendencies to produce tensions in the international political situation, to destroy all the efforts towards disarmament, to prolong escalation of the war in Vietnam and eventually open new military pivots etc. Independence of military power as separate power over society represents

a danger not only to the USA, but the whole mankind. It can bring the world into the nuclear war whose consequences are unpredictable.

5) In the relations of distribution, large expenses for defense deform basic categories of distribution in capitalism: profit and wages. Taking great parts of profit and spending it for military goals, government more and more undermines basic capitalist institutions: private property and profit. As a result of large military expenses wages also become deformed expression of the labour power value. These deformations might be traced on decreasing of the wages under the value of the labour power by the income taxes, commerce taxes and inflatory tendencies. Under such conditions government is imposed to undertake regulations of the wages and not let them decrease as much as to have particular political and economic consequences. Thanks to this wages cease to be objective quantity determined by the market laws and become more and more deformed expression of the labour power value.

Deformations in the relations of distribution in capitalism are also produced by the fact that in individual distribution military caste takes significant part of the national income determining itself disproportionately huge salaries and different other privileges.

PRAVNA PRIRODA ODNOSA IZMEĐU RADNIKA KOD KUĆE I POSLODAVCA U RADNOM PRAVU SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA

1. Uvod

Radnopravna teorija, zakonodavstvo i sudska praksa socijalističkih zemalja rešavaju pitanje pravne prirode odnosa između radnika kod kuće i poslodavaca u okviru pojma radnopravnog odnosa.¹ Za polaznu tačku se, prema tome, uzima isti radnopravni institut kao i u radnom pravu drugih zemalja.

Kod teoretičara radnog prava u socijalističkim zemljama ne postoji apsolutna saglasnost o tome koji su elementi bitni za pojam radnopravnog odnosa. Za najeminentnije teoretičare u SSSR-u, između ostalih, za pojam radnog odnosa je bitan element uključivanje radnika u kolektiv preduzeća, ustanove ili gazdinstva i njegovo potčinjavanje pravilima unutrašnjeg radnog reda koja važe u tom kolektivu.² Međutim, za vodećeg teoretičara radnog prava u NR Bugarskoj, profesora L. Radoilskog, pomenuti elementi nisu bitni za nastanak i opstanak radnopravnog odnosa.³ Idući od jedne do druge socijalističke zemlje, može se naići i na još neke, manje ili veće razlike u definisanju radnopravnog odnosa.

Pojam radnopravnog odnosa u radnom pravu socijalističkih zemalja, može se naići i na još neke, manje ili veće, razlike u definisanju u kome se rešava pitanje pravne prirode odnosa između radnika kod kuće i organizacije, odnosno poslodavca. S tog razloga ćemo se baviti problemom njegovih bitnih elemenata samo u meri nužnoj za rešava-

¹ O pravnoj prirodi odnosa između radnika kod kuće i poslodavca u radnom pravu socijalističkih zemalja vidi: A. I. Denisov i dr.: *Trudovoe pravo*, Moskva, 1959, str. 409—411; L. Raduilski: *Trudovo pravo na Narodna Republika B'lgarija*, Sofija, 1957, str. 167—182; Dr. J. Hromada — K. Witze: *Československi pracovni pravo*, Praha, 1960, str. 371—374; L. Peindort—J. Göring: *Der Arbeitsvertrag*, Berlin, 1956, str. 89 i dr.; *Section de Presse du Ministère des Affaires Etrangères: Le Code de travail albanais (Commentaire)*, Tirana, 1948, str. 6 itd.

² A. I. Denisov (odgovorni redaktor) i dr.: *Trudovoe pravo*, »Boljšaja sovjetskaja enciklopedija«, Moskva, 1959, str. 409—411.

³ L. Raduilski, op. cit., str. 170—172.

nje zadatka koji smo sebi postavili. Izvan tog okvira polazićemo od pojma radnog odnosa kao od date kategorije. To je ujedno uslovalo pominjanja gornjih razlika u pojmu radnog odnosa. O čemu se zapravo radi?

Po mišljenju ogromne većine teoretičara radnog prava u socijalističkim zemljama, pravni odnos između radnika kod kuće i poslodavca je, po svojoj pravnoj prirodi, radnopravni odnos. Razlike se sastoje samo u tome što su, po jednim, radnici kod kuće uključeni u kolektiv preduzeća, ustanove ili gazdinstva i potčinjeni pravilima unutrašnjeg radnog reda koji važi za te kolektive; dok, po drugima, oni to nisu pa se, između ostalog, zbog toga uključivanje i potčinjenost pravilima unutrašnjeg radnog reda i ne mogu smatrati bitnim elementima u pojmu radnog odnosa. Ukratko će se izneti ta shvatanja.

2. Pregled shvatanja

U radnom pravu SSSR-a ne postoji spor o pravnoj prirodi odnosa između radnika kod kuće i poslodavca. Taj odnos je, po svojoj pravnoj prirodi, radnopravni odnos.⁴ Za razlikovanje radnopravnog odnosa od građanskopravnih odnosa sovjetska radnopravna teorija kao osnovni, ali ne i jedini, kriterijum uzima uključivanje radnika u kolektiv preduzeća, ustanove ili gazdinstva.⁵

Nezavisno od uključivanja radnika u kolektiv preduzeća, radnopravni odnos se razlikuje od građanskopravnih odnosa po sledećim karakteristikama:

a) Određena vrsta ili rod rada na koju se radnik obavezao u skladu sa svojom kvalifikacijom, specijalizacijom i funkcijom se u svakom vremenskom trenutku izvršava kao sastavni deo opšteg plana i proizvodnog hoda preduzeća.

b) Od lica koje se nalazi u radnopravnom odnosu se, iako izuzetno (samo onda kad to zakon predviđa), može zahtevati izvršavanje takvih obaveza koje nisu bile utvrđene prilikom zasnivanja radnopravnog odnosa. Kod građanskopravnih odnosa tako nešto nije moguće. Poslenik je obavezan da uradi samo ono na šta je u ugovoru pristao.

c) Lice u radnom odnosu je obavezno za svaki vremenski period (sat, dan, mesec) izvršavati ustanovljenu ili datu mu meru (količinu) rada. Mera rada može biti izražena u obaveznoj normi izrade ili u obaveznom produžavanju radnog dana. Najzad, mera rada može biti izražena na bilo koji način. Kod lica koja se nalaze u građanskopravnom odnosu takva obaveza ne postoji. Poslenik je samo obavezan da preuzeti posao završi u ugovorenom roku.

⁴ O pomenutim shvatanjima u radnom pravu SSSR-a vidi: A. I. Denisov (odgovorni redaktor) i dr., op. cit., str. 409—411; N. G. Aleksandrov — D. M. Genkin: Sovjetsko radno pravo (prevod), Beograd, 1948, str. 423—426; Ob uslovijah truda kvartirnikov, Postanovlenije SNK RSFSR od 15. nojabrija 1928, SU RSFSR, br. 140/1928, str. 920.

⁵ A. I. Denisov i dr., op. cit., str. 409.

Pomenute karakteristike su neophodne za razlikovanje radnopravnih od građanskopravnih odnosa. Sve one postoje u radnom odnosu radnika koji rad za račun preduzeća obavlja kod svoje kuće.⁶

Potčinjenost radnika kod kuće (nadomnikov) pravilima unutrašnjeg radnog reda preduzeća se sastoji u obaveznom izvršavanju zadataka dobijenih od uprave preduzeća a u vezi sa vrstom ili rodom rada na koji se radnik obavezao (prva karakteristika), i u obaveznom ispunjavanju normi izrade, radnih normi ili normi učinka onako kako to zahteva proizvodni proces preduzeća (druga karakteristika), i najzad radnik koji rad obavlja kod svoje kuće je obavezan izvršavati meru rada predviđenu radnim vremenom preduzeća (treća karakteristika).

Izneti stav radnopravne teorije o problemu statusa radnika koji rad za račun poslodavca obavljaju kod svoje kuće i poslodavca je u potpunom skladu sa propisima zakonodavstva o radu, koje regulišu ovu materiju. Odluku o uslovima rada radnika kod kuće doneo je SNK RSFSR 1928. godine.⁷ Po toj odluci se na radnike kod kuće prostire dejstvo opšteg zakonodavstva o radu (čl. 4); uslovi rada radnika kod kuće se još regulišu kolektivnim i individualnim ugovorom o radu (čl. 6); radnicima kod kuće se određuje radno vreme na bazi radnog vremena preduzeća za koje rade; njihov rad podleže kontroli preduzeća (čl. 10. i 11); visina mesečne plate radnika kod kuće zavisi, kao i kod radnika koji rade u radnim prostorijama preduzeća — internih radnika, od kvantiteta i kvaliteta rada (čl. 12 i 13). Pod određenim uslovima radnik kod kuće može biti preveden na niže plaćeni posao, ali mu u tom slučaju u toku naredne sedmice, računajući od dana prevođenja, ostaje ranija zarada (čl. 15); pogodnosti ustanovljene za lica koja iz radnog odnosa odlaze na odsluženje vojnog roka pripadaju i radnicima kod kuće (čl. 16); radnici kod kuće imaju pravo na plaćeni godišnji odmor (čl. 17); radni odnos radniku kod kuće poslodavac može otkazati pod taksativno određenim uslovima u zakonu (čl. 7, 8 i 9); radni sporovi između radnika kod kuće i poslodavca rešavaju se na isti način kao i radni sporovi ostalih radnika (čl. 21). Uslovi rada radnika kod kuće podležu nadzoru inspekcije rada itd.

Pomenutom odlukom se, osim rečenog, regulišu i pitanja specifična za organizaciju rada kod kuće radnika. Poslodavac koji zapošljava radnike kod kuće preko posrednika snosi sa ovim solidarno odgovornost prema radnicima kod kuće (čl. 5). Osim mesečne plate za rad, radnik kod kuće ima pravo na posebnu naknadu za upotrebu sopstvenih sredstava za rad ako ih koristi, ali samo u meri u kojoj je to zakonom dozvoljeno (čl. 1, 13 st. 2 i 14); poslodavci su obavezni na vođenje posebne evidencije o radu radnika kod kuće (čl. 19) itd.

Iz dosad rečenog se jasno vidi da su radnici kod kuće u pravu SSSR-a u potpunosti izjednačeni sa ostalim radnicima. Na kraju još, treba podvući da se, po izričitoj odredbi čl. 2 st. 2 Odluke o uslovima rada radnika kod kuće, njeno dejstvo ne prostire na slučaj izvršavanja kod kuće narudžbine namenjenje isključivo zadovoljavanju ličnih potreba naručioca i članova njegove porodice.

⁶ A. I. Denisov i dr., op. cit., str. 409—411.

⁷ Ob uslovijah truda kvartirnikov, op. cit., čl. 1—22.

Pošto je odredio bitne elemente radnopravnog odnosa, poznati teoretičar i profesor radnog prava na Pravnom fakultetu u Sofiji, Ljubomir Raduilski, konstatuje da nisu bitni elementi toga odnosa uključivanje radnika u kolektiv preduzeća i njegovo potčinjavanje pravilima unutrašnjeg radnog reda⁸.

U vezi s uključivanjem radnika u kolektiv preduzeća prof. Raduilski piše: »Makar da se taj element sreće normalno u tipičnim socijalističkim radnim odnosima radnika i službenika, kao i članova radnih kooperativa, on se ne sreće u svim radnopravnim odnosima zbog čega ne može biti uzdignut u element definicije radnopravnog odnosa, koja treba da obuhvati bezuslovno sve slučajeve radnopravnih odnosa«.⁹ Za primer prof. Raduilski uzima kućne pomoćnice, kao lica koja se nalaze u radnopravnom odnosu a nisu uključena u radni kolektiv preduzeća, gazdinstva ili organizacije.¹⁰ Tim povodom, prof. Raduilski ulazi u polemiku sa vodećim sovjetskim teoretičarima, prof. Aleksandrovim, po kome je uključivanje radnika u kolektiv preduzeća osnovni kriterijum za razlikovanje radnopravnog odnosa od građanskopravnih odnosa. U toj polemici on staje na stranu Moskaljenka, koji se takođe protivi stavu Aleksandrova. Za prof. Raduilskog, osnovni kriterijum za razlikovanje radnog odnosa od građanskopravnih odnosa je radna disciplina.

Što se tiče potčinjavanja radnika pravilima preduzeća o unutrašnjem radnom redu, prof. Raduilski smatra da se ono ne može uzeti za bitan element radnopravnog odnosa zato što taj element manjka u radnom odnosu radnika kod kuće (domašnite radnici) i spoljnih radnika.¹¹

Kao što se vidi, i spoljni radnici i radnici kod kuće imaju u radnom pravu NR Bugarske pravni položaj jednak onome u kome se nalaze ostali radnici. Njihovom pravnom odnosu sa poslodavcem se apsolutno priznaje karakter radnopravnog odnosa.

Osnovni pravni propisi koji regulišu rad kod kuće radnika u Čehoslovačkoj su Zakon br. 261/1942 za Češku i Zakon br. 29/1920 za Slovačku. U tim propisima se ne može naći dovoljno čvrsto uporište za odgovor na pitanje da li je pravni odnos između radnika kod kuće i poslodavca, po svojoj pravnoj prirodi, radni odnos ili nije. Međutim, pravnika koji radnicima kod kuće osporavaju status priznat ostalim radnicima ima vrlo malo.¹² Skoro svi teoretičari radnog prava u Čehoslovačkoj stoje na stanovištu da su radnici kod kuće, po svom pravnom statusu, radnici.¹³ Ovo mišljenje se bazira na, s jedne strane, Za-

⁸ Lj. Raduilski: Trudovo pravo na Narodna Republika B'lgarija. »Nauka i iskustvo«, Sofija, 1957, str. 167—182.

⁹ Lj. Raduilski, op. cit., str. 171.

¹⁰ Lj. Raduilski, op. cit., str. 171.

¹¹ Lj. Raduilski, op. cit., str. 172.

¹² Dr. J. Hromada—K. Witze: Československi pracovno pravo, Praha, 1959, str. 255—256.

¹³ J. Shysky—J. Hromada—K. Witze: Československe pracovni pravo, Praha, »Orbis«, 1960 (Pracovni pomer domackych delniku), str. 371—374; J. Kavarik: Zakladi Československeho socijalističkeho pracovniho prava, Praha, 1962, str. 32—34; Dr. J. Chisky: Priručka pracovniho prava, Praha, »Orbis«, 1963, str. 5—15.

konu broj 29/1920, a s druge, da je pravni odnos između radnika kod kuće i poslodavca takav i ima takav karakter o kakvom se, u najvećem broju slučajeva, radi i za druge radnike.¹⁴ Svi radnopravni propisi objavljeni od 1945. god. naovamo daju radnicima kod kuće jednaka prava kao i internim radnicima. Primera radi navode se: propisi o plata-ma (Zakon br. 244/1948. čl. 2), o socijalnom osiguranju (Zakon br. 64/1950. čl. 3), o plaćanju prazničnih dana (Zakon br. 77/1954), o zdravstvenom osiguranju (Zakon br. 54/1956 čl. 2) itd.

Radnicima kod kuće je priznat pravni status radnika, a njihovom pravnom odnosu sa poslodavcem karakter radnog odnosa i u teoriji i u zakonodavstvu Demokratske Republike Nemačke.¹⁵

Često se ističe da radni odnos postoji samo onda ako je radnik uključen u kolektiv preduzeća. »Po pravilu ova karakteristika postoji ako radnik u okviru preduzeća radi na mašinama preduzeća, u jednom odeljenju, brigadi itd.«¹⁶ Međutim, postoje radnici koji, ako se bukvalno gleda, nisu uključeni u preduzeće jer rad za račun preduzeća obavljaju kod svoje kuće. »Mada radnici kod kuće, u odnosu na ostale radnike, rade pod specifičnim uslovima«, pišu L. Pemdort i J. Göring, »oni se takođe nalaze u radnom odnosu i imaju ista prava i obaveze kao i radnici zaposleni neposredno u preduzeću.«¹⁷ U radnom odnosu se, međutim, nalazi samo radnik kod kuće (Heimarbeiter) a ne i kućni zanatlija (Zwischenmeister). Ovaj drugi ima status poslodavca.¹⁸

Preduzećima koja zapošljavaju radnike kod kuće, kao i radniku koji se prihvata takvog rada potrebno je odobrenje od nadležnih državnih i sindikalnih organa. Međutim, za slučaj da takvo odobrenje izostane bilo za preduzeće ili za radnika, zaključeni ugovor o radu ipak ostaje punovažan, samo se mora raskinuti u određenom roku. Ovakva solucija proizlazi iz toga što se kod oba odobrenja radi o zaštiti radnika.¹⁹

Sadržaj ugovora o radu sa radnikom kod kuće proizlazi iz individualnog ugovora o radu, kolektivnog ugovora o radu i opštih zakonskih odredaba (čl. 4 st. 1 pomenute uredbe). Opšti uslovi rada, pod kojima radni odnos zasnivaju radnici koji kod svoje kuće obavljaju rad za račun privatnog poslodavca, regulišu se kolektivnim ugovorom o radu. Poslodavci su obavezni da zaključe kolektivni ugovor o radu sa vođstvom sindikata u preduzeću, odnosno sa oblasnim ili sreskim upravama za tekstil, odeću i obuću.

»Uopšte se može reći za sadašnje regulisanje radnih odnosa radnika kod kuće«, zaključuju L. Pemdort i J. Göring, »da ono potiče iz

¹⁴ Dr. J. Hromada—Dr. K. Witze, op. cit., str. 256.

¹⁵ Lotar Pemdort—Joachim Göring: Der Arbeitsvertrag, Berlin, 1956, str. 89—90 (Ugovor o radu radnika kod kuće); Uredba o radu radnika kod kuće od 2. VI 1948; Zakonik o radu od 12. IV 1961, čl. 7 i dr.

¹⁶ L. Pemdort—J. Göring, op. cit., str. 85.

¹⁷ L. Pemdort—J. Göring, op. cit., str. 85.

¹⁸ Vidi Uredbu o radu kod kuće od 2. VI 1948, čl. 1, 2 i 3.

¹⁹ L. Pemdort—J. Göring, op. cit., str. 85—86.

najranijeg vremena posleratne izgradnje i da je puno praznina. Sigurno je da će novo regulisanje u okviru Zakonika o radu uneti i ovde jasnoće.²⁰ I zaista, danas smo u situaciji koja dozvoljava da konstatujemo da su se predviđanja pomenutih autora obistinila. Novi Zakonik o radu Demokratske Republike Nemačke od 12. aprila 1961. godine vanredno jasno i precizno rešava pravni status radnika koji rad za preduzeće obavljaju kod svoje kuće. On to pitanje rešava već u prvoj glavi nazvanoj »Načela socijalističkog radnog prava«. »Ovaj zakonik o radu«, stoji u čl. 7, »važi za sve radnike, službenike i pripadnike inteligencije (u Zakoniku o radu označeni kao radnici) u preduzećima u narodnoj svojini i u preduzećima koja su sa njima izjednačena, u državnim organima i ustanovama, kao i u društvenim organizacijama (u Zakoniku o radu označeni kao preduzeća) uključujući i radnike kod kuće«.

Isto kao i u radnom pravu već pomenutih socijalističkih zemalja, pravni status radnika se priznaje radnicima koji rad obavljaju kod svoje kuće i u radnom pravu Albanije.²¹ »Odredbe Zakonika o radu se primenjuju na sve uposlenike, kako radnike tako i službenike, kao i na radnike kod kuće i obavezne su za sva preduzeća, državna, društvena i privatna, i sva lica koja zapošljavaju radnike«, stoji u prvom članu Zakonika o radu od 1947. godine.

3. Kritički osvrti na izneta shvatanja

Nasuprot radnopravnoj teoriji kapitalističkih zemalja, koja se uporno trudi da postojanje radnopravnog odnosa uslovi takvim elementima koje ne mogu ispuniti radnici kod kuće, u radnopravnoj teoriji socijalističkih zemalja različita shvatanja o nekim bitnim elementima radnopravnog odnosa ne utiču na pravni status radnika kod kuće. Napred je pomenuta polemika između prof. Raduilskog i Moskaljenka, s jedne strane, i prof. Aleksandrova i drugih teoretičara, s druge, o tome da li su uključivanje radnika u kolektiv preduzeća, ustanove ili gazdinstva i njegova potčinjenost pravilima unutrašnjeg radnog reda bitni elementi radnopravnog odnosa ili nisu. Po prvima, uključivanje i potčinjenost nisu bitni elementi radnopravnog odnosa zbog toga što bi u tom slučaju spoljni radnici, radnici kod kuće i još neke kategorije radnika ostale izvan radnog odnosa. Po drugima su uključivanje i potčinjenost bitni elementi radnopravnog odnosa ali se oni nalaze i u radnim odnosima onih kategorija radnika za koje prvi misle da nisu uključeni u kolektiv preduzeća, ustanove i gazdinstva i da nisu potčinjeni pravilima unutrašnjeg radnog reda. Očito je, dakle, da se radi o različitom shvatanju značenja izraza »uključen« i »potčinjeni«.

Ima se utisak da prof. Raduilski pod uključivanjem radnika u kolektiv preduzeća podrazumeva fizičko ulaženje radnika u krug ili ra-

²⁰ L. Pemdort—J. Göring, op. cit., str. 86.

²¹ Vidi Section de Presse du Ministère des affaires Etrangères: Le Code de travail albanais (commentaire), Tirana 1948, str. 6—7; Bureau International du Travail: Code du travail, Série législative 1947 — Alb. — 1, čl. 1.

dne prostorije preduzeća. Ako bi takvo uključivanje bilo uslov za nastanak i opstanak radnog odnosa, onda bi spoljni radnici, radnici kod kuće i još neke grupe radnika, sigurno, morale ostati izvan toga odnosa jer ove grupe radnika svoje radne obaveze stvarno ne izvršavaju u radnim prostorijama preduzeća niti su u tom smislu potčinjene pravilima unutrašnjeg radnog reda. Međutim, pojmovi »uključivanje« i »potčinjenost« nemaju takav smisao u sovjetskoj radnopravnoj teoriji, a što se najbolje vidi iz dela čiji su koautori i Aleksandrmov i Moskaljenko. »Uključivanje je, pre svega, okarakterisano time što se trudbenik obavezuje ispunjavati u datom preduzeću (ustanovi, gazdinstvu) rad, po određenoj dužnosti, specijalnosti ili kvalifikaciji tj. posao određene vrste (roda)... Specifični instituti radnog prava (određivanje radnog vremena, radna disciplina, zaštita na radu) odnose se na takav rad koji se sastoji u ispunjavanju određene radne funkcije objedinjene centralnim rasporedom odgovarajućeg socijalističkog preduzeća (ustanove, gazdinstva) u zajedničkom radu.«²² Napred je već istaknuto da po mišljenju sovjetskih teoretičara tako definisani elementi »uključivanje« i »potčinjenost« postoje i u pravnom odnosu između radnika kod kuće i poslodavca.

Dakle, različita shvatanja u radnopravnoj teoriji socijalističkih zemalja o tome da li su uključivanje radnika u kolektiv preduzeća i njegova potčinjenost pravilima unutrašnjeg radnog reda bitni elementi radnopravnog odnosa ostaju sasvim po strani od pravne prirode odnosa između radnika kod kuće i poslodavca. Taj odnos je, po svojoj pravnoj prirodi, radnopravni odnos, a radnici kod kuće, po svom pravnom statusu, lica u svemu izjednačena sa ostalim radnicima.

Prema tome, pravni status radnika kod kuće, odnosno pravna priroda odnosa između radnika kod kuće i poslodavca, oko kojih se u radnom pravu kapitalističkih zemalja žestoko lome koplja, u radnom pravu socijalističkih zemalja uopšte nisu sporni. Nesumnjivo se osnov iznetog shvatanja nalazi u fundamentalnim principima na kojima se zasniva čitav društveno-ekonomski i pravni sistem socijalističkih zemalja. Samo tako se može razumeti zašto se na pravni status radnika kod kuće u radnom pravu socijalističkih zemalja gleda sasvim drukčije nego u radnom pravu kapitalističkih zemalja iako se u oba slučaja polazi, na prvi pogled, od istih elemenata radnog odnosa (uključivanje i subrocinacija).

Dr Dušan Paravina
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

²² Denisov—Aleksandrov—Bondarenko—Gincburg—Moskaljenko—Pašerstnik: op. cit., str. 409—410.

SUMMARY

Question of the legal nature of relation between worker working at home and employer has great theoretical and practical importance. That is why this question has been discussed for a long time in the labour law theory. Depending upon the fact if this relation is accepted as labour law relation or placed among the civil law relations, worker at home is made equal with the other workers or labour law rights are denied to him. This question is solved in the framework of labour law relations by the labour law theory, legislation and judicial practice of the socialist countries. As a starting point and framework is taken the same labour law institute as in the labour law of capitalist countries. But is result the same?

Results of the research show that in the labour law theory of socialist countries does not exist absolute uniformity in definitions of the labour law relation and its characteristics. As to the greatest part of theoreticians, principal elements in the concept of the labour law relation among the others is incorporation of worker into collectivity of enterprise and its subordination to the rules of internal order of the collectivity. As to the other theoreticians, those are the elements present in typical labour law relations which lack in the labour law relations of some atypical categories of workers. Because of that they cannot be taken as essential elements of the definition of labour law relations, which should embrace, without exception, all cases of the labour law relations. As atypical categories of workers are mentioned: outworkers, workers at home, housemaids etc.). From all this one might conclude that the opinions on the legal nature of the relation between the worker at home and employer in the labour law of socialist countries are divided. Quite contrary, there exists nearly, if theory is concerned, complete similarity in conclusions. Disagreements appears only concerning definition of the content of the concepts „incorporated” and „subordinated”. As to the first group of writers, these concepts are so defined to exist in the legal relations between the worker at home and employer; whereas, the second group states that these concepts do not exist in this sort of labour relations and some others and because of that cannot be taken as essential elements in the concept of labour relation. In that way these differences in the opinions are out of the problem of legal nature of the relation between the worker at home and employer, which relation is absolutely accepted as labour law relation.

As to the legislation on labour it, in accordance with the theoretical conceptions, provides for the worker at home the same legal position as the other workers have. This means that the legal status of the worker at home about which is much spoken and argued in the capitalist countries is clear in the labour law of socialist countries. It is obvious that the basis of the mentioned conception can be found also in the fundamental principles on which the whole socio-economic and legal system of socialist countries is based. Only having this on mind we may understand why the legal position of the worker at home is understood differently in the labour law of socialist and capitalist countries though in both cases we start from, at the first moment, same elements of the labour law relation (incorporation and subordination).

EKONOMSKI ZNAČAJ KOOPERACIJE I INTEGRACIJE ZA INDUSTRIJU

Kada se govori o kooperaciji i integraciji u industriji, misli se na takve organizaciono-proizvodne oblike koji treba da dovedu do ostvarenja većih efekata od onih koji su ranije ostvareni. Ostvarenje istih ili manjih efekata u proizvodnim organizacijama koje kooperiraju ili u integriranoj proizvodnoj organizaciji (u odnosu na ranije ostvarene rezultate) indikator je da učinjeni naponi u cilju ostvarenja većih ekonomskih efekata nisu urodili plodom, da postoji neki nedostatak koji ometa izražavanje pozitivnosti ovih oblika i da treba uložiti napore u tom pogledu. Međutim, pravilno sprovedena integracija (uz odgovarajuće pripreme i od organizacija međusobno tehnološki uslovljenih, tj. u cilju zaokružavanja tehnološkog procesa) i pravilno zasnovana kooperacija između tehnološki uslovljenih radnih (proizvodnih) organizacija, po pravilu, treba da se višestruko pozitivno izrazi.

Pozitivnost dejstva kooperacije i integracije može se sagledati kroz: 1. specijalizaciju proizvodnje, 2. povećanje obima proizvodnje, 3. poboljšanje organizacije rada i proizvodnje, 4. povećanje stepena korišćenja sredstava, 5. smanjenje potreba za investicionim sredstvima, 6. povećanje produktivnosti rada i smanjenje troškova proizvodnje, 7. racionalnije korišćenje kadrova, 8. unapređenje nauke i tehnike, 9. stabilizaciju tržišta i dr. Pri tome je različito dejstvo jednog i drugog organizaciono-proizvodnog oblika na ostvarenje poslovnih rezultata.

1. Specijalizacija proizvodnje

Iako i kooperacija i integracija utiču na razvoj specijalizacije pojedinih proizvođača, njihov uticaj nije podjednak. Ova razlika je posledica faktora koji uslovljavaju kooperaciju i integraciju.

a. *Kooperacija* je trajnija saradnja između specijalizovanih proizvodnih organizacija. Iz toga bi moglo da se zaključi da ona nema nikakvog uticaja na dalji razvoj specijalizacije. Takav zaključak, međutim, ne može da se prihvati. Jer prihvatanje ovakvog zaključka znači *prihvatanje stagnacije kao varijante u razvoju industrije*. Međutim, poznato je da ona ne stagnira, da je ona vrlo dinamična u svome razvoju.

Ta dinamika je, upravo, uzrok pojava mnogih elemenata koji negiraju ono što postoji od ranije. To znači da može doći do negiranja već postojeće specijalizacije i potrebe za novom orijentacijom u proizvodnji. To dejstvo može da bude u pozitivnom i negativnom smislu.

Dejstvo kooperacije na specijalizaciju u pozitivnom smislu se ogleda kroz dva vida. Prvo, proizvođač finalnog proizvoda, prateći zahteve tržišta, dolazi do zaključka da je potrebno izvršiti promenu u karakteristikama finalnog proizvoda u smislu uprošćavanja ili usavršavanja. Naime, zadrži li se isti proizvod, on će zadovoljavati iste potrebe, a zahtevaju se nove karakteristike istog — izgled, sastav, dimenzije i sl. To izaziva potrebu proizvodnje novih delova, odnosno suvišnost nekih postojećih delova. Znači, postojeći kooperanti su primorani da izvrše odgovarajuće adaptacije u svom procesu proizvodnje, odnosno svom proizvodnom programu. Ove promene mogu dovesti i do povećanja broja potrebnih delova, a to stvara perspektivu izgradnje novih privrednih jedinica specijalizovanih za proizvodnju tih delova.

Drugo, povećanje potražnje za određenim finalnim proizvodom izaziva povećane potrebe u delovima za odgovarajući proizvod. Moguće je da kooperanti ne mogu da obezbede potrebnu količinu ili zbog malih kontingenta koje mogu da prihvate — malih kapaciteta, ili zbog toga što su ranije proizvodili širi asortiman delova, čije sužavanje pruža mogućnost zadovoljenja potreba za određenim delovima. Za proizvodnju preostalih delova potrebno je izgraditi nove specijalizovane proizvodne jedinice. To znači da je rešenje moguće povećanjem obima proizvodnje u postojećim proizvodnim jedinicama ili povećanjem broja specijalizovanih jedinica. Bilo da se izabere jedan bilo drugi put rezultat je isti — *povećanje stepena specijalizacije proizvodnje*.

Za ilustraciju prednjih konstatacija mogu da posluže podaci o povećanju broja preduzeća koje navodi Zabelin.¹ On kaže da je tendencija proširenja mreže specijalizovanih preduzeća, u vezi sa rastućom automatizacijom, u poslednje vreme uzela maha u kapitalističkoj privredi. To je uslovalo da je automobilska kompanija »Ford« za poslednjih desetak godina izgradila 60, a kompanija »Dženeral motors« 40 novih preduzeća.

Primer Zavoda za proizvodnju vozila »Crvena Zastava« iz Kragujevca takođe je vrlo ilustrativan. Potreba oslobođenja od uvoza raznih delova i njihova proizvodnja u zemlji dovodi do izgradnje niza specijalizovanih proizvodnih jedinica (proizvodnja hladnjaka, filtera, raznih presovanih i drugih delova i sl.).

Sa druge strane, kooperacija može da ima i negativno dejstvo na specijalizaciju. To će se uvek desiti *kada je kooperacija shvaćena kao privremena mogućnost za povećanje rezultata poslovanja, kada odnosi između kooperanata nisu precizirani i ne pružaju jasnu i bolju perspektivu*. U tim slučajevima se pojavljuje želja kod svih učesnika u kooperaciji da sebi obezbede perspektivu i obično se kao rešenje nastale situacije izabere onaj put koji je najmanje siguran — put proši-

¹ B. M. Zabelin — Specijalizacija i kooperacija u industriji SSSR — Mašgiz, Moskva, 1958. god. (na ruskom jeziku).

rēnja proizvodnog asortimana, težnja da se proizvodi finalni proizvod, da se bude finalista koji će moći da diktira uslove saradnje. U tome smislu, specijalizovane proizvodne jedinice postaju nespecijalizovane i kooperacija umesto da unapređuje, koči i ometa proizvodnju.

b. *Integracija*, međutim, nije uslovljena prethodnom specijalizacijom proizvodnih jedinica koje se integriraju, iako je moguća integracija specijalizovanih proizvodnih jedinica. Naprotiv, *integracija je uslov za uspešno, brzo i racionalno sprovođenje specijalizacije u industrijskoj proizvodnji*. Ona utiče na ubrzanje i sprovođenje specijalizacije na dva načina. Prvo, *integracijom se stvaraju uslovi za specijalizaciju onih privrednih jedinica koje su se integrirale*. Drugo, *integracijom se stvaraju uslovi za uvećanje proizvodnje* (obima proizvodnje). Naime, u toku razvoja nauke i tehnike, dinamika njihovog razvoja i dinamika izmena zahteva potrošača nameće potrebu proširenja proizvodnje na nove asortimane ili izmenu karakteristika postojećih asortimana. To može da uslovi potrebu izgradnje novih proizvodnih jedinica specijalizovanih za proizvodnju određenih proizvoda ili delova koji dotle nisu proizvođeni.

Prednje konstatacije mogu da se ilustruju sledećim primerima: Prvo, izvršena je integracija proizvodnih jedinica za građevinske mašine (mašine za građevinarstvo i građevinsku industriju) jer su se proizvodni programi istih poklapali. U integriranoj organizaciji je izvršena specijalizacija pojedinih delova za proizvodnju samo određenih mašina. Na taj način je, integracijom, izvršen uticaj na svaku privrednu jedinicu da suzi svoj proizvodni program prepuštajući određene proizvode drugom proizvođaču, a prihvatajući određene proizvode od drugih proizvođača.

Druga situacija nastaje kada se na tržištu zahteva mnogo veća količina pojedinih proizvoda no što integrirana organizacija može da proizvede, odnosno zahtevaju se novi proizvodi koji dopunjavaju asortiman ove grupe proizvoda. U ovakvim slučajevima integracija *utiče na specijalizaciju kroz izgradnju novih specijalizovanih kapaciteta* koji će proizvoditi »nove« asortimane, odnosno preuzimaju deo asortimana od pojedinih specijalizovanih proizvođača i na taj način sužavaju proizvodne programe pojedinih kapaciteta.

Prema tome u kom pravcu utiče kooperacija a u kom integracija na specijalizaciju pojedinih proizvodnih jedinica vidi se da *kooperacija omogućava stadijumsku specijalizaciju* (proizvodnja delova i polufabrikata), a *integracija pored ove i predmetnu specijalizaciju* — specijalizaciju u proizvodnji finalnih proizvoda. Međutim, za uspešan razvoj specijalizacije proizvodnih organizacija *nužno je da se izvrši standardizacija pojedinih delova, a da se broj tipova finalnih proizvoda svede na najmanji broj*. To ne znači da specijalizacije ne može da bude bez standardizacije i tipizacije, ali one olakšavaju i ubrzavaju specijalizaciju.

Uticaj kooperacije i integracije na dalji razvoj specijalizacije pojedinih proizvođača značajan je zbog ekonomskih prednosti specijalizovanih proizvođača u odnosu na nespecijalizovane. Ove prednosti se ogledaju u: mogućnosti povećanja obima proizvodnje pojedinih artikala, mogućnosti organizovanja proizvodnje u većim serijama ili masovne proizvodnje, mogućnosti ostvarenja veće produktivnosti rada, mogućnosti

boljeg iskorišćenja sredstava za rad i kadrova, smanjenju potreba za investicionim sredstvima jer se na postojećim sredstvima za rad može da obezbedi veći obim proizvodnje.

2. Povećanje obima proizvodnje

Kooperacija i integracija specijalizovanih proizvodnih jedinica ili integracija u cilju specijalizacije omogućavaju *povećanje obima proizvodnje bez dodatnih investicionih ulaganja*. Uzrok ovakvoj pojavi je mogućnost racionalnije organizacije proizvodnje, skraćenje gubitaka vremena u pripremi, zameni alata, kontroli proizvodnje i sl. Pri tome je različita situacija kod kooperacija a različita kod integracije.

Kooperacija podrazumeva već izvršenu specijalizaciju proizvodnih jedinica i njihovu saradnju. Zbog toga se može desiti da se obim proizvodnje ne poveća jer su kapaciteti sredstava za rad »u potpunosti« iskorišćeni. Do povećanja obima proizvodnje može doći samo ako se kapaciteti nepotpuno koriste ili, ukoliko se više proizvodnih organizacija sporazumeju o preraspodeli proizvodnih programa po komponentama i na toj osnovi se zasnjuje između njih kooperacija.

Integracija, međutim, je uslov da se izvrši *specijalizacija pojedinih proizvodnih jedinica u okviru integrirane organizacije*. Zbog toga se, kroz ovaj proces, mnogo vidnije manifestuju prednosti specijalizacije i njen uticaj na povećanje obima proizvodnje. Ilustracije radi, pretpostavimo jedan primer prema kome se integriraju četiri proizvodne jedinice čiji su proizvodni programi paralelni. Pri tome svaka proizvodna jedinica ostvaruje različite količine svakog od četiri proizvoda i za iste troši različito vreme po jedinici proizvoda na pr.:

Tab. br. 1.

Proizvod	Jed. mere	P r o i z v o d a č								
		A	B	C	D	Svega	A	B	C	D
		Proizvedena količina					Utrošeno vreme po jed. proizvoda			
a	tona	1.600	3.150	2.800	1.300	8.850	40	15	38	50
b	„	1.400	1.700	1.900	800	5.800	50	40	25	62
c	„	3.000	900	800	700	6.600	10	20	23	38
d	kom.	150	320	100	500	1.070	480	300	660	180

Ovakva struktura proizvodnog programa obezbeđuje optimalno korišćenje kapaciteta sredstava za rad sa 80% u dvosmenskom radnom danu.

Studija tržišta pokazuje da je moguće prodati znatno veće količine pojedinih proizvoda. Naročito je velika potražnja za proizvodima »b« i »c«. Međutim, ove proizvodne organizacije sa datom strukturom proizvodnog programa nisu u mogućnosti da zadovolje potrebe tržišta bez novih investicija. Tražeći rešenje nastalog problema, proizvodne organizacije su zaključile da je najefikasnije rešenje povezivanje izme-

đu njih i specijalizacija za proizvodnju onog proizvoda u svakoj od njih za koji je ona najspremnija — postiže najmanji utrošak radnog vremena po jedinici proizvoda. U tu svrhu je moguće izvršiti koncentraciju proizvodne opreme i kadrova.

Analiza prednjeg primera pokazuje da najmanji utrošak radnog vremena po jedinici proizvoda postiže: proizvodna organizacija »A«, u proizvodnji artikla »c«, proizvodna jedinica »B« kod artikla »a«, proizvodna organizacija »C« kod artikla »b« i proizvodna jedinica »D« kod artikla »d«.

Posle sprovedene integracije, izvršena je specijalizacija pojedinih delova ove integrirane organizacije, koncentrisana je oprema i kadrovi za proizvodnju pojedinih artikala. Pod pretpostavkom da se ne postigne nikakva ušteda u utrošku radnog vremena po jedinici proizvoda (samo teorijska pretpostavka) i optimalno korišćenje sredstava za rad u visini od 80%, moguće je ostvarenje artikla »a« 9.170 tona (indeks 103,7), artikla »b« 23.802 tone (indeks 410,4), artikla »c« 16.000 tona (indeks 242,4) i artikla »d« 1297 komada (indeks 121,2).

Prema tome, sa gledišta povećanja obima proizvodnje kroz specijalizovanu proizvodnju pojedinih artikala, *integracija predstavlja racionalizaciju proizvodnje, odnosno organizacije sa vrlo velikim efektom.*

Analiza uticaja integracije na obim proizvodnje kroz dati primer pokazuje da je moguće povećanje obima proizvodnje ako se određeni broj proizvodnih jedinica, koje imaju paralelne proizvodne programe, integriraju i izvrše podelu proizvodnog programa — specijalizuju se. Ovaj primer, takođe, pokazuje kolike su *rezerve kod nespecijalizovanih proizvodnih jedinica.* Dalja analiza će pokazati i *kolike su uštede u investicionim sredstvima za proizvodnju datog proizvodnog programa,* kakav je uticaj povećanja proizvodnje na ukupnu ekonomiju poslovanja svake proizvodne jedinice posebno, i integrirane organizacije kao celine.

Prednosti integracije kroz koncentraciju sredstava za rad uzrok su koji je doveo u SSSR- do široke akcije preispitivanja rezultata poslovanja svake privredne jedinice kroz iskorišćenje kapaciteta sredstava za rad i potrebne investicije. Ova »akcija« je pokazala da je izgrađeno suviše kapaciteta za proizvodnju pojedinih proizvoda. Zbog toga se, poslednjih godina, vrši pregrupisanje kapaciteta. Podatke o tome nalazimo kod ing. B. Gornika.² (Pre nekoliko godina u SSSR-u je izvršena koncentracija proizvodnje elemenata za spajanje, čime je povećan obim proizvodnje po jednom proizvođaču od prosečno 5 tona na 150 tona godišnje. U Moskvi je broj livnica putem koncentracije smanjen, čime je oslobođeno oko 8.000 kv. metara proizvodnog prostora, a proizvodnja je povećana za 22.000 tona. Koncentracijom proizvodnje reduktora smanjen je broj proizvođača od 126 na svega 10 itd.).

Povećanje obima proizvodnje putem integracije postiže se mogućnošću organizacije velikoserijske i masovne proizvodnje na specijalizovanim sredstvima za rad ili »prekvalifikacijom« univerzalnih sred-

² Ing. B. Gornik — »Tehnički aspekti integracije u privredi« u knjizi »Aktuelni problemi integracije u privredi«, »Progres«, Zagreb, 1963. god. (str. 58).

stava za rad za obavljanje samo određenih operacija, odnosno adaptacijom istih za specijalizovanu proizvodnju.

Masovnost specijalizovane proizvodnje omogućava specijalizaciju kadrova za određenu proizvodnju, ovladavanje sredstvima za rad i njihovo usavršavanje, usavršavanje tehnološkog procesa i ovladavanje njime, kao i karakteristikama reprodukcijom materijala i dr.

Rezultat takvog dejstva specijalizacije je, pored povećanja obima proizvodnje, poboljšavanje kvaliteta proizvoda.

3. *Poboljšavanje organizacije rada i proizvodnje*

Zasnivanju kooperantskih odnosa između specijalizovanih jedinica, a naročito integraciji proizvodnih jedinica, mora da prethodi analiza svih faktora koji utiču na poslovne rezultate. Ova analiza ima cilj da ukaže na sve pozitivnosti i negativnosti postojećeg stanja i delovanja pojedinih faktora kako bi se izvršili odgovarajući organizacioni zahvati radi otklanjanja svega što je negativno. Međutim, to je samo početak rada na sređivanju organizacije rada i proizvodnje, jer je ova »živi organizam« koji je podložan usavršavanju, kretanju — bržem ili sporijem u zavisnosti od raznih drugih faktora: zahteva i nivoa tehnološkog procesa, zahteva tržišta za određenim proizvodima, kadrovskih mogućnosti, stanja proizvodne opreme i sl.

Analiza postojećeg stanja organizacije rada i proizvodnje mora da pođe od raščlanjavanja ove na njene brojne elemente, od atomiziranja svake funkcije do sjedinjavanja u kvalitetno nove funkcije. U tom smislu je nužno da se prilikom analize vrši odgovarajuća selekcija zahvata, operacija, funkcija s ciljem uprošćavanja istih i potpunog ovladavanja njima u datom momentu, a radi otklanjanja brojnih gubitaka radnog vremena (zbog nejasnih crteža, neizvršene tehnološke pripreme rada, nepripremljenog alata).

Mogućnosti poboljšanja organizacije rada i proizvodnje su, svakako, bolje u organizacijama sa užim proizvodnim asortimanima no u onim koje imaju širok proizvodni asortiman. Analogno tome, mogućnosti su (za poboljšanje organizacije rada) bolje i veće u specijalizovanim proizvodnim jedinicama no u nespecijalizovanim.

Sagledavanje uticaja kooperacije i integracije na poboljšanje organizacije rada i proizvodnje mora da polazi od suštine ovih procesa.

Kooperacija utiče na poboljšanje organizacije rada kod specijalizovanih proizvodnih jedinica na taj način što princip *trajnosti* omogućuje putem ugovora, sledeće prednosti: 1. korišćenje iskustava one proizvodne jedinice koja ima savremeniju organizaciju rada, 2. zajedničkim naporima kooperanata se određeni broj kadrova specijalizuje za poslove organizacije (organizatore), 3. uži proizvodni program i sigurnost u plasmanu omogućavaju posvećivanje odgovarajuće pažnje usavršavanju tehnološkog procesa, organizaciji funkcije tehničko-tehnološke pripreme, lansiranju celokupne dokumentacije koja prati proizvod, organizovanju potrebne evidencije, uvođenju tehničkih normativa rada i materijala i dr.

Integracija, međutim, ima drugačije dejstvo na organizaciju rada i proizvodnje. Ona takođe proizilazi iz suštine procesa, jer je moguće da se integriraju proizvodne jedinice koje nemaju nikakvu ili imaju organizaciju rada na veoma niskom nivou sa onima čija je organizacija rada na višem nivou.

U integriranim organizacijama *organizacija rada se postavlja od početka, bez obzira na kom je nivou u pojedinim jedinicama koje se integriraju, uz korišćenje stečenih iskustava pojedinih jedinica koje se uključuju u integriranu celinu*. Međutim, organizacija u integriranoj organizaciji kao celini mora da počne od početka, ali postupci su različiti kod delimične integracije.³

Efekti integracije u poboljšanju organizacije rada i proizvodnje su identični sa onim koji se postižu u kooperaciji. Razlika je samo u mogućnosti uticaja delova na celinu i delova jednog na drugi. U kooperaciji je ta mogućnost manja zbog individualnosti svake specijalizovane proizvodne jedinice, a u integraciji veća jer je i veza između integriranih jedinica, po pravilu, čvršća. Međutim, da se zajedničkim napornima u rešavanju mnogih problema postižu efikasniji rezultati, problemi se uprošćavaju putem raščlanjavanja i lakše rešavaju, u to nema sumnje. Rezultat koji iz toga proizilazi ogleđa se u postizanju većih efekata no što su ranije ostvareni.

4. Povećanje stepena iskorišćenja sredstava

Specijalizovana proizvodnja u kooperaciji ili integraciji obezbeđuje bolje iskorišćenje sredstava: s jedne strane, osnovnih sredstava, u prvom redu proizvodne opreme; a s druge strane, obrtnih sredstava.

Poznato je da svaki proizvod iz proizvodnog programa jedne proizvodne jedinice zahteva posebnu pripremu, posebnu organizaciju kontrole i manipulacije reprodukcijom materijalom i gotovim proizvodima, posebnu organizaciju procesa proizvodnje iako se ova obavlja na istim sredstvima za rad. Prema tome, *gubitak vremena potrebnog za organizaciju procesa proizvodnje za svaki proizvod iz proizvodnog programa je proporcionalan proizvodnom programu*. Ovo vreme, međutim, nije samo izgubljeno vreme kadrova koji rade na poslovima organizacije (organizatora) procesa proizvodnje. Proizvodna oprema za to vreme, takođe, stoji. Njeni kapaciteti se ne koriste. Iz toga sledi da je *stepen korišćenja kapaciteta proizvodne opreme obrnuto proporcionalan proizvodnom programu*. Širi proizvodni program uslovljava manji stepen iskorišćavanja kapaciteta proizvodne opreme i obrnuto.

³ Podela na punu i delimičnu integraciju izvršena je na osnovu prava koja zadržavaju pojedine jedinice u okviru integrirane celine. Naime, pod PUNOM integracijom podrazumevamo takvu integriranu organizaciju u kojoj pojedini delovi gube u potpunosti svoju samostalnost — tehničku, ekonomsku i pravnu, u kojoj prava i obaveze prelaze sa delova na celinu, a delovi dobijaju svoja prava i obaveze kroz normativna akta integracione celine. DELIMICNA integracija je takva integrirana organizacija kod koje se sa delova na celinu prenose samo pojedine funkcije.

Prednja situacija upućuje na zaključak da je *iskorišćavanje kapaciteta proizvodne opreme više kod specijalizovanih proizvodnih jedinica no kod onih koje imaju širok proizvodni program*. Kooperacija i integracija su organizaciono-proizvodni oblici koji pospešuju — unapređuju organizaciju proizvodnje. Prema tome, oni preko specijalizacije proizvodnje — specijalizovanih proizvođača utiču i na poboljšanje stepena iskorišćenja proizvodne opreme.

Najviši stepen iskorišćenja proizvodne opreme postiže se kod proizvođača specijalizovanih za jedan proizvod — »preduzeća unikumi«. Kod ovih se proizvođača stepen iskorišćavanja kapaciteta približava 100-procentnom, mada se nikada ne može postići 100-procentno iskorišćenje jer je ono uslovljeno nizom faktora koji deluju u suprotnom pravcu. (Danas već postoje precizne matematičke metode za izračunavanje optimalnog stepena iskorišćenja kapaciteta proizvodne opreme: operaciona istraživanja, naročito »Simplex« metoda, upotreba »input—autput« tablica i dr. zavisno od rezultata koji se želi postići).

Stepen iskorišćavanja kapaciteta se najbolje odražava na povećanje proizvedene količine odgovarajućih proizvoda, a kroz ovo na povećanje produktivnosti rada, ekonomičnost i rentabilitet.

Povećani obim proizvodnje, nastao kao posledica većeg stepena iskorišćenja kapaciteta, utiče na bolje gazdovanje reprodukcionim materijalom, smanjenje kvarova i škarta, uštede na stalnim troškovima jer se raspodeljuju na veću masu proizvoda i dr. To, dalje, dovodi do smanjenja potreba za obrtnim sredstvima i do poboljšanja strukture obrtnih sredstava smanjenjem učešća nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda i povećanjem učešća zaliha materijala.

Primer koji je za ovu svrhu konstruisao prof. dr V. Dešić je vrlo ilustrativan.⁴ On je prikazan u pet varijanti za sagledavanje kretanja dohotka, rentabiliteta i ekonomičnosti. Jedna od tih varijanti koja, prema autoru, odgovara preduzećima sa visokim nivoom unutrašnje organizacije i koja ostvaruju saradnju sa drugim preduzećima u raznim vidovima je sledeća:

I. slučaj snižavanje MT. tov. i toc za 4% i I i Tc za 10%

nk	20	40	60	70	80	90	100
p	—1342	—538	568	928	1400	1890	2344
Ef	— 12,4	— 4,9	5,22	9,15	12,92	17,15	21,60
E	0,583	0,881	1,100	1,160	1,210	1,262	1,403

Prednji primer pokazuje da privredna organizacija ostvaruje pozitivne rezultate tek kod 60% -og korišćenja kapaciteta. Prema tome, nužno je obezbediti proizvodni program koji će garantovati minimalno iskorišćenje kapaciteta u onom stepenu koji obezbeđuje pozitivni rezultat konkretno 60% i stalno težiti da se ovaj stepen povećava.

⁴ Dr ing. Vukan Dešić — Organizacija rada br. 3/1963.

Ako se kao optimalni uzme stepen iskorišćenje kapaciteta od 80%, onda se vidi da je polje za povećanje pozitivnih rezultata poslovanja dosta široko. Međutim, optimalni stepen iskorišćenja kapaciteta je veličina kojoj treba težiti i stalno ulagati napore da se ona dostigne ili joj se približi. To znači da je stvarno iskorišćenje kapaciteta niže od optimalnog. Razlika između stvarnog iskorišćenja i optimalnog, i optimalno mogućeg i stvarnog mogućeg — predstavlja rezervu čije iskorišćenje čini osnov za ostvarenje većih rezultata poslovanja od ranije ostvarenih.

Drugi vid sredstava, čijem racionalnijem korišćenju doprinose kooperacija i integracija, jesu *obrotna sredstva*. Visina obrtnih sredstava je uslovljena vrednošću materijala, dužinom proizvodnog ciklusa, mogućnošću dobave pojedinih materijala, proizvodnim programom, tržišnim uslovima prodaje i dr.

Kooperacija i integracija utiču na ovaj vid sredstava smanjenjem potreba za pojedinim reprodukcionim i pomoćnim materijalima koje izaziva specijalizovana proizvodnja putem sužavanja proizvodnog programa, odnosno povećanjem brzine obrta pojedinih komponenata ovih sredstava.

Mogućnosti uticaja na visinu potrebnih sredstava (obrotnih) zavise od karaktera proizvodnje privrednih jedinica koje kooperiraju odnosno koje se integrišu. Ukoliko su ove već specijalizovane, uticaj dolazi do izražaja kroz povećanje proizvodnje sa istom visinom obrtnih sredstava — povećava se njihova efikasnost. Na primer, kooperacija kao trajnija saradnja između privrednih jedinica, zbog trajnijeg obezbeđenja tržišta za određeni proizvod, uslovljava svođenje zaliha gotovih proizvoda na minimum. Isto takvo dejstvo ima i na zalihe reprodukcionog materijala i druge »sigurnosne« zalihe. U ovom slučaju visina obrtnih sredstava ostaje ista, ali njihov obrt se povećava i na taj način omogućava ostvarenje veće proizvodnje.

Drugačija je situacija kod integracije nespecijalizovanih proizvodnih jedinica. U ovom slučaju može doći do smanjenja visine angažovanih sredstava: 1. zbog smanjenja zaliha istog materijala kod raznih delova inteirirane organizacije. Na primer, zalihe reprodukcionog materijala »x« pre integracije i specijalizacije su se nalazile kod više proizvodnih jedinica jer su imale paralelni proizvodni program; integracijom se pojedine jedinice specijalizuju za određene proizvode a to rezultira smanjenjem apsolutnih količina zaliha ovog materijala. 2. Koncentrisanom nabavkom se mogu postići uštede: u nabavnoj ceni i nabavkom materijala boljih kvaliteta. 3. Smanjena potreba za pojedinim komponentama obrtnih sredstava uslovljava manje obaveze koje iz ovih proističu, prema tome i manje obrtnih sredstava (kamate i dr.). 4. Smanjuju se zalihe gotovih proizvoda, kao i reprodukcionog materijala i postižu bolji uslovi u prodaji gotovih proizvoda.

Iz prednjeg izlazi da integracija omogućava da se 1. smanje potrebna obrtna sredstva u apsolutnoj visini i 2. sa istim obrtnim sredstvima ostvari veći obim proizvodnje. Bilo da se radi o jednom ili drugom slučaju, rezultat je isti — efikasnije iskorišćavanje obrtnih sredstava a samim tim i veći rezultati poslovanja.

5. Smanjenje potreba u investicionim sredstvima

Kooperacija i integracija uslovljavaju smanjenje potreba za investicionim sredstvima i racionalniju upotrebu postojećih investicionih sredstava s ciljem jačanja proizvodnih snaga zemlje.

Raspodela proizvodnih programa između pojedinih proizvodnih jedinica omogućava potpunije iskorišćenje kapaciteta proizvodne opreme i smanjenje potreba za obrtnim sredstvima. Potpunije iskorišćenje proizvodne opreme dovodi do povećanja proizvodnje određenih proizvoda i do zadovoljavanja naraslih potreba za proizvodnjom istih. To omogućava da se postojeća investiciona sredstva racionalnije koriste.

Primer naveden u odeljku »Povećanje obima proizvodnje« nedvosmisleno pokazuje kakve su mogućnosti specijalizovane proizvodnje. Pod pretpostavkom da se radi o proizvodnim jedinicama koje nisu specijalizovane i da ne dođe do integracije, povećani zahtevi tržišta za proizvodima »b« i »c« uslovljavali bi investiranje — izgradnju ili proširenje kapaciteta kod sva četiri proizvođača jer ih svi proizvode. To bi dovelo do angažovanja investicionih sredstava za izgradnju kapaciteta većih no što su realne potrebe: Znači, probudile bi se disproporcije između potreba i stvorenih mogućnosti, s jedne strane, a na drugoj strani bi ostale nezadovoljene određene investicione potrebe.

Kvantificiranje uticaja kooperacije i integracije na potrebe za investicionim sredstvima je elemenat koji mora da sadrži svaki integracioni projekat.⁵ Ono se vrši na osnovu podataka o potrebnim i raspoloživim kapacitetima za pojedine proizvode, analizom potencijala koji pruža specijalizacija. Matematički se ovaj posutpak može izraziti sledećim jednačinama:

$$N_k = P_k - R_k \quad (1 \text{ do } n) \\ R_k \quad (1 \text{ do } n) = r_{k1} + r_{k2} + \dots + r_k$$

gde su: N_k — potrebni novi kapaciteti za određeni proizvod

P_k — ukupne potrebe za određenim proizvodom

R_k — raspoloživi kapaciteti za proizvodnju određenog proizvoda izraženi u jedinicama proizvoda.

Prednji izraz ukazuje na to da je osnov za odluku o potrebnim investicijama utvrđivanje ukupnih potreba za određenim proizvodom i raspoloživih kapaciteta za njegovu proizvodnju.

Ukupne potrebe za određenim proizvodom se utvrđuju analizom, studijom tržišta; a raspoloživi kapaciteti popisom kapaciteta, njihovim sumiranjem i analizom mogućnosti specijalizacije i povećanja obima proizvodnje koji se na taj način može da ostvari.

Za ilustraciju prednjih konstatacija i postupka utvrđivanja kapaciteta i investicionih sredstava mogu da posluže podaci iz jedne studije

⁵ Naziv »integracioni projekat« upotrebljen je uslovno za projekat kooperacije i integracije.

⁶ Industrija poljoprivrednih mašina u SFRJ, stanje, osnovni problemi i celishodnost integracije — Institut za ekonomiku industrije, Beograd, 1963. god. (str. 52).

Instituta za ekonomiku industrije.⁶ Ovom studijom je utvrđeno sledeće brojno stanje nekih poljoprivrednih sprava i mašina:

Tab. br 2

Proizvod	Procena potreba 1966. god.		Prijavljeni kapaciteti 1963. god.		Iskorišćeni kapaciteti 1962. god.	
	komada	tona	komada	tona	komada	tona
Traktori	23.100	51.400	23.300	34.700	5.363	11.960
Uređaji za traktore	—	3.300	—	3.000	—	597
Kombajni	3.500	13.100	2.700	10.000	1.201	4.352
Prikolice	8.000	10.000	9.500	12.000	2.190	3.125

Na osnovu ovako sagledanog stanja moguće je doneti odluku o potrebnim investicijama u kapacitete za proizvodnju pojedinih proizvoda. Međutim, sagledavanje potreba i raspoloživih kapaciteta je mnogo efikasnije od strane udruženih (povezanih) proizvodnih jedinica no što je to moguće svakom pojedinom proizvođaču. Na primer, ukoliko bi svaki proizvođač alatnih mašina proučavao zahteve tržišta samo sa svog aspekta, mogao bi da dođe do zaključka da je potrebno investirati u kapacitete za proizvodnju ovih mašina. On i ne može da radi na drugi način jer su mu kapaciteti drugih proizvođača nedovoljno poznati. Međutim, ako bi se sagledavanje vršilo sa jednog mesta za sve proizvođače (poslovno udruženje ili integrirana organizacija), sagledale bi se postojeće rezerve i nastojalo bi se na njihovom iskorišćenju, pa bi se tek onda pristupilo investiranju ukoliko to bude potrebno.

U knjizi »Korišćenje kapaciteta industrije u 1962. godini«⁷ utvrđeno je da boljim korišćenjem kapaciteta metalne industrije za 10% može da se uštedi 216 milijardi starih dinara investicionih sredstava; od toga bi proizvođači alatnih mašina sa proizvođačima građevinskih i energetskih mašina uštedeli 69 milijardi starih dinara, a to je upravo oko 50% celokupne vrednosti osnovnih sredstava preduzeća ove grane i grupacije.

6. Povećanje produktivnosti rada i smanjenje troškova proizvodnje

Uticao kooperacije i integracije na specijalizaciju proizvođača za proizvodnju pojedinih proizvoda i posledice koje iz toga proističu (povećanje obima proizvodnje, povećanje stepena iskorišćenja kapaciteta proizvodne opreme, racionalnije korišćenje obrtnih sredstava i dr.) uslovljavaju da se, u celini, ostvaruju bolji rezultata poslovanja: povećava se produktivnost rada po jednom zaposlenom, po jedinici proizvodne opreme ili po jedinici proizvodnog prostora; sužavaju se troškovi poslovanja po jedinici, iako u masi mogu da rastu.

⁷ Strašimir Popović — »Korišćenje kapaciteta u industriji 1962. god.«, studija Instituta za ekonomiku industrije, Beograd, 1964. god.

Primer naveden u odeljku »Povećanje obima proizvodnje« omogućuje zaključak da je produktivnost rada porasla. Proizvodna oprema nije uvećana već je koncentrisana i bolje iskorišćena. Radno vreme potrebno za proizvodnju ukupne količine proizvoda je ostalo isto. Iz toga se zaključuje da je i broj zaposlenih radnika ostao isti. Proizvodnja je, međutim, porasla što ukazuje na zaključak da je i produktivnost rada porasla. Međutim, nije dovoljno da je porasla samo produktivnost rada, jer je napred konstatovano da ovi procesi uslovljavaju povećanje ukupne ekonomije poslovanja. Zbog toga ćemo ovaj primer detaljnije analizirati pod pretpostavkom:

- da je moguća prodaja ukupno proizvedene količine,
- da je prodajna cena pojedinih artikala (u 000 din. a — 200; b — 175; c — 190 i d — 3.000.—
- da materijalni troškovi učestvuju u prodajnoj ceni kod pojedinih proizvoda sa %:

Proizvođač	P r o i z v o d			
	a	b	c	d
A	70	70	50	75
B	55	65	80	70
C	60	55	70	80
D	70	75	75	50

- da troškovi poslovanja (bez poreza na promet) učestvuju u prodajnoj ceni pojedinih proizvoda sa %:

Proizvođač	P r o i z v o d			
	a	b	c	d
A	80	75	60	80
B	60	70	85	75
C	65	60	75	85
D	80	80	80	60

- da amortizacija učestvuje u ukupnoj vrednosti proizvodnje sa 2%
- da BLD učestvuju sa 15% u ukupnoj vrednosti proizvodnje
- da se posle specijalizacije ostvaruje ušteda na materijalnim troškovima u visini od 3%.

Sa prednjim pretpostavkama, ostvaruje se sledeća vrednost proizvodnje čija raspodela u potpunosti ukazuje na ekonomske prednosti kooperacije i integracije (u 000 dinara):

Tab. br. 3

O p i s	O s t v a r e n i r a z u l t a t i									
	Pre specijalizacije					Posle specijalizacije				
	A	B	C	D	Ukupno	A	B	C	D	Ukupno
— B-to proiz.	1585	2059	1345	2033	7022	3040	1834	4245	3891	13010
— mat. trošk.	1018	1398	865	1137	4418	1622	988	2263	1886	6769
— Amortizac.	32	41	27	41	141	32	41	27	41	141
— Troš. posl.	1142	1491	932	1327	4892	1746	1081	2332	2076	7235
— Dohodak	443	568	413	706	2130	1294	753	1913	1815	5775
— B. lič. doh.	238	309	201	305	1053	456	275	636	584	1951
— Fondovi	139	174	150	295	758	644	365	990	959	2958

Analiza prednjeg primera ukazuje na to da se posle specijalizacije ostvaruje znatno veći efekat no pre nje. To se naročito ogleda u porastu dohotka i fondova privrednih organizacija.

Struktura obračunskog proizvoda pokazuje da je učešće pojedinih elemenata njegove raspodele znatno pozitivnije posle specijalizacije no što je bilo pre nje. Naime, ako su materijalni troškovi pre specijalizacije učestvovali sa 63%, oni posle specijalizacije učestvuju sa 52%. Kod troškova poslovanja ove cifre iznose 70 i 55,5%, kod dohotka 30% i 44,5%, kod fondova 10% i 22,8%.

Prednji pokazatelji potvrđuju zaključak da postoje velike mogućnosti kod nespecijalizovanih proizvodnih organizacija koje se mogu iskoristi njihovom specijalizacijom, odnosno kooperacijom i integracijom.

7. Racionalnije korišćenje kadrova

Specijalizacija proizvodnje uslovljava i specijalizaciju sredstava za rad i specijalizaciju proizvođačkih i drugih kadrova. Međutim, proizvodne organizacije ne dobijaju iz škola i sa fakulteta specijalizovane kadrove. Pored toga, ukoliko proizvodne organizacije nisu specijalizovane, one ne mogu da koriste racionalno postojeće kadrove; i obrnuto, u specijalizovanim proizvodnim organizacijama veća je mogućnost da se pojedini kadrovi specijalizuju za određene poslove.

Dejstvo kooperacije i integracije na racionalno korišćenje kadrova se izražava kroz: 1. omogućavanje da se brže obezbede potrebni kadrovi, 2. omogućavanje racionalnog razmeštaja postojećih kadrova na ona mesta i one poslove koji obezbeđuju najveće poslovne rezultate, 3. putem raznih seminara, škola ili drugih formi, čiji su organizatori same proizvodne organizacije, moguće je podizanje kvalifikacija postojećim kadrovima i dr.

Sužavanje proizvodnog programa omogućava da se zaposleno osoblje specijalizuje za određenu operaciju i posao i da ga dalje usavršava, Dalje, ovi procesi uslovljavaju smanjenje fluktuacije kadrova i

povećanje stalnosti istih u privrednim organizacijama, a to utiče na njihovo racionalnije korišćenje.

8. Unapređenje nauke i tehnike

Koncentracija pažnje kadrova u proizvodnim jedinicama sa specijalizovanom proizvodnjom i uskim proizvodnim programima na manji broj problema, vezanih za tehnologiju i tehniku proizvodnje i organizacije rada i proizvodnje, omogućuje da se naučna i tehnička dostignuća više uključe u proces proizvodnje. Sa druge strane, saradnja između proizvodnih jedinica ili njihovo povezivanje u integriranu celinu omogućuju osnivanje raznih naučnih institucija (Instituta i dr.) radi ovladavanja određenim problemima, istraživanjima onog što još nije istraženo, produbljanja i korekcije dostignutog nivoa i kvaliteta procesa proizvodnje i njegove tehnologije, organizacije rada, proizvodne opreme i drugih odnosa u proizvodnim jedinicama.

Kooperacija i integracija omogućavaju osnivanje naučnih instituta za pojedine grupe proizvoda (institut za alatne mašine, institut za poljoprivredne mašine i sl.) koji izučavaju komplekse problema u vezi sa grupom proizvoda za koju su osnovani (od potreba za određenim proizvodom, preko konstrukcije, proizvodnje i prodaje do ponašanja u eksploataciji).

Kompleksnost problema u vezi sa proizvodnjom zahteva rešavanje ne privremeno i rutinersko (rutinersko rešavanje može da bude samo privremeno i improvizovano), zahteva angažovanje naučnih institucija. Ukoliko takvih institucija nema, onda je teško izvodljivo da pojedine proizvodne organizacije same osnuju ovakve institucije. Međutim, udružene proizvodne jedinice su finansijski snažnije, njihove potrebe su veće, a i zahtevi, i njima je lakše da osnuju ovakve institucije. Samo veza između nauke i tehnike, s jedne strane, i proizvodnje, s druge strane, može da uslovi da nauka i tehnika od apstraktnih postanu konkretne, da služe razvoju privrede i društva radi kojih i postoje.

9. Stabilizacija tržišta

Tržište je posrednik između proizvodnje i potrošnje. Zbog toga je ono podložno svim promenama koje se manifestuju u privredi; sve ih registruje, bilo da su posledica određenih zbivanja u proizvodnji bilo u potrošnji.

Poznato je da u kapitalističkoj privredi, karakterističnoj po individualnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i anarhiji u proizvodnji, tržište igra odlučujuću ulogu u regulisanju potrebne količine svakog proizvoda. To što se na tržištu prvi put susreću proizvođači i potrošači, što se ne zna kolike su potrebe za određenim proizvodima a koliki kapaciteti angažovani na njihovoj proizvodnji, — uzrok je mnogih potresa kojima je kapitalistička privreda podložna. Tržište je uzrok mnogih bankrotstava, mnogih prodaja proizvodnih kapaciteta (ali i izgradnje mnogih kapaciteta), mnogih ekonomskih kriza u pojedinim

zemljama i u svetskim razmerama. Tržište je faktor brojnih povezivanja kapitalističkih proizvodnih organizacija i drugih koja su imala za cilj ograničenje njegovog dejstva. Tržište je, na kraju, uzrok sve veće koncentracije, centralizacije i podržavljenja kapitalističke privrede.

Nasuprot kapitalizmu sa »slobodnim tržištem« stoji situacija u zemljama sa centralističkim sistemom planiranja i upravljanja privredom. Unapred je, u ovim zemljama, isplanirano i određeno ko za koga proizvodi, ko kome prodaje i od koga kupuje.

U privredi, međutim, sa decentralizovanim planiranjem tržišta igra značajnu ulogu. Iako je u ovakvoj privredi »određena« potrebna količina za pojedine proizvode, nije određeno i koliko će koji proizvođač proizvesti. To dovodi do toga da svaki proizvođač proizvodi, prema svojim mogućnostima i uslovima, određenu količinu proizvoda i iznosi je na tržište gde se sučeljava sa potrošačima ovih proizvoda. Međutim, na tržištu u sukobu sa drugim proizvođačima, nemoguće je realizovati celokupnu količinu proizvoda zbog toga što su drugi, možda, proizveli kvalitetnije proizvode i nude ih po nižim cenama. To dovodi do ostajanja izvesne količine neprodane robe, do gomilanja zaliha gotove robe i povratnog dejstva istih do pripreme proizvodnje. Ukoliko takvo stanje potraje duže, onda može doći da posledica koje su karakteristične za kapitalističku privredu — do likvidacije pojedinih proizvodnih jedinica i do usporavanja razvoja proizvodnih snaga.

Privrede zemalja sa društvenim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju nisu imune od prethodno izloženih zbivanja. Međutim, njima stoji na raspolaganju čitav niz mera koje deluju protiv ovakvih zbivanja. Pored mera koje se mogu preduzeti od strane centralnih državnih organa, što je karakteristično za ovakve privrede, moguća je saradnja između privrednih organizacija (to je moguće u svakoj tržišnoj privredi), koja može da isključi ili ublaži dejstvo tržišta na stabilnost privrednih kretanja, da stabilizuje samo tržište i derogira njegove zakone. U tome smislu deluju kooperacija i integracija proizvodnih organizacija, odnosno specijalizacija istih.

Kooperacija je trajnija saradnja između tehnološki uslovljenih proizvodnih jedinica. Prema tome, jedna proizvodna jedinica proizvodi za drugu one količine delova koje su ovoj potrebne za ugradnju u finalni proizvod i njegovo kasnije održavanje u procesu eksploatacije. To znači: količina je poznata, na osnovu nje se određuju kapaciteti; potrebe su poznate i »kupac« je poznat. Ekonomski odnosi ovih organizacija se regulišu ugovorom. Na taj način se isključuje negativno dejstvo tržišta to duže što je trajanje saradnje između proizvodnih jedinica duže.

U istom smislu deluje i integracija, s tom razlikom što putem nje treba tek da se reše odnosi između pojedinih proizvodnih jedinica u proizvodnim programima. Znači, tek treba izvršiti specijalizaciju proizvodnje, zavesti red na tržištu, likvidirati, odnosno zadržati minimum zaliha gotovih proizvoda, a time isključiti negativno dejstvo tržišta. Na taj način *tržište dobija posebnu ulogu u razvoju privrede. Ono više ne deluje kao registrator i organizator privrednih zbivanja, već kao korektor osobina, količina i kvaliteta gotovih proizvoda koji se preko njega plasiraju.*

Iz svega navedenog da se zaključiti da se *kooperacija i integracija* odlikuju brojnim prednostima u odnosu na individualnu (autarhnu) proizvodnju svake proizvodne jedinice. Te prednosti se izražavaju kroz povećane ekonomske rezultate u poslovanju. Zbog toga ovi organizaciono-proizvodni oblici i njihove prednosti (ekonomske) treba da dobiju svoje mesto kao faktor (veoma značajan) razvoja privrede i ukupnih proizvodnih snaga. U protivnom, privrede koje pretenduju da se brzo razvijaju a zapostavljaju ulogu kooperacije i integracije, biće suočene sa svim pojavama koje prate kapitalističku privredu; tržište će biti regulator i organizator privrednih kretanja i privrednog razvoja, a to znači da će te privrede imati izrazito ciklična kretanja u svome razvoju, odnosno sporo će se razvijati.

Dr Miodrag Nikolić
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

Cooperation and integration are organizational-productional forms which produce higher economic results when compared to results achieved without their use. If there does not appear a change in results after the use of cooperation and integration that means that somewhere a mistake was made, that all problems were not taken into account. If cooperation and integration are properly implemented their advantages will appear in different parts of the economy of enterprise and synthesize themselves into increased economic results.

But the effect of cooperation and integration upon business results is not always the same, it differs. That difference is a consequence of factors which cause these two organizational-productional forms.

Namely, influence of the cooperation, which consists of collaboration between specialized enterprises upon further specialization, increase of the volume of production, organization of work, more rational use of capacities of the means of work, decrease of needs in investment resources etc., is lesser than the influence of integration. That is why cooperation is based on collaboration between individual legal-economic and technological subjects having their own norms of work and life, which are more difficult to change under the influence from outside.

Situation is different if integration is concerned because it represents continuing linkage between individual enterprises, without regard to their specialization, in order to complete technological processes of production. This enables to undertake corresponding common measures („from a single centre”) which, necessarily, ought to bring to increase in positive results in all parts of the economy of the individual enterprises.

Having on mind differences between the two organizational-productional forms, the author in his paper analysed influence of both of them upon the specialization of production, increase of the volume of production, perfectionement in the organization of work and production, growth of the use of the means of production, decrease of the needs for investments, increase of the productivity of work and decrease in the expenses of production, more rational use of staff, promotion of science and techniques and stabilization of market.

PROBLEMI LOKACIJE FABRIKA DUVANA

Pravilna lokacija industrijskih preduzeća pretpostavlja izbor onih mesta koja će omogućiti najpovoljnije uslove za egzistenciju, racionalno poslovanje i dalji razvoj novog preduzeća. Kod utvrđivanja lokacije treba imati u vidu da obezbeđenje višeg nivoa ekonomije budućeg preduzeća zavisi od niza raznih činilaca. U izvesnim slučajevima lokaciju može opredeliti veća ekonomičnost prilikom izgradnje objekata u konkretnom mestu, ili ušteda u transportnim troškovima, zatim bolji uslovi u pogledu angažovanja potrebne radne snage, blizina sirovina, tržišta itd.

Pri izboru lokacije preduzeća duvanske industrije, izvesne alternative mogu se dati i na osnovu intenziteta delovanja pojedinih opštih lokacionih faktora. To ipak nije dovoljno za određivanje optimalnog smeštaja, te je neophodna detaljnija analiza uloge pojedinih specifičnih uslova koji imaju prioritetni značaj za lokaciju ovih preduzeća.

U odnosu na preduzeća duvanske industrije osnovnu karakteristiku predstavlja obavljanje procesa proizvodnje u dve faze, što je i dovelo do izdvajanja dve grupe preduzeća ove grane — preduzeća za obradu duvana i preduzeća za preradu duvana. Svaku od ovih grupacija duvanskih preduzeća prate i odgovarajuće specifičnosti vezane za prirodni tehnološki proces, što svakako ima uticaja i sa stanovišta lokacije, jer izvesni faktori mogu imati veliku lokacionu atraktivnost za preduzeća za obradu duvana, dok će isti biti sasvim irelevantni u pogledu lociranja kapaciteta za preradu duvana.

S obzirom na to da vrše primarnu obradu sirovina, preduzeća za obradu duvana unapred su orijentisana na područja poljoprivredne proizvodnje duvana. U tom smislu, sređivanje i fermentisanje duvana, kao prva faza u čitavom proizvodnom ciklusu, može se uporediti sa egreniranjem pamuka, jer nije ekonomski opravdano prevoziti neprečišćeni pamuk do mesta u kome će se obaviti celokupni tehnološki proces — od početne faze do finaliziranja proizvoda.¹ Prema tome, problemi lokacije duvanskih preduzeća mogu se delimično uprostiti,

¹ Usmeravanje pogona za primarnu obradu prema sirovinskoj bazi, predstavlja jedan od opštih principa u odnosu na lokaciju svih preduzeća prehrambene i tekstilne industrije, što je od interesa i za lokaciju duvanskih preduzeća, s obzirom na izvesne zajedničke karakteristike.

jer je kod preduzeća za obradu duvana u pitanju takozvana vezana lokacija, tako da za dalje istraživanje preostaju jedino problemi lokacije preduzeća za preradu duvana, odnosno fabrika duvana.

Delovanje većeg broja lokacionih faktora ukazuje na široke mogućnosti pri izboru lokacije fabrika duvana i duvanskih kombinata. Međutim, na osnovu do sada izraženih lokacionih tendencija, kao i na osnovu uticaja opštih faktora lokacije, može se konstatovati da su uglavnom u pitanju dva alternativna rešenja — usmeravanje prema sirovinskim područjima ili prema mestima realizacije gotovih proizvoda. Pri ovako postavljenoj alternaciji dolazi do izražaja uloga transporta, jer se odluka može doneti na bazi razlike u transportnim troškovima za prevoz duvana i cigareta. Pored ovoga, potrebna je i analiza teritorijalne strukture proizvodnje i potrošnje duvanskih proizvoda, kao i veličine kapaciteta za preradu duvana.

1. Sirovinska ili tržišna orijentacija

U odnosu na većinu industrijskih preduzeća problemi lokacije se rešavaju alternativno između sirovinske baze i potrošačkih centara. Kod preduzeća prehrambene industrije, na primer, najveću grupu troškova u strukturi cene proizvoda predstavljaju troškovi sirovina i materijala. Učešće ovih troškova u proizvodnji mesa i hleba kreće se i do 90%, tako da su sirovinski izvori odlučujuća komponenta za lokaciju ovih preduzeća.

S obzirom na to da su preduzeća za preradu duvana po svojim opštim karakteristikama i uslovima koji određuju lokaciju najbliža prehrambenim preduzećima (troškovi osnovnih sirovina učestvuju u ceni koštanja gotovih proizvoda sa preko 70%), može se zaključiti da je i kod ovih preduzeća sirovinska baza najvažniji faktor koji uslovljava lokaciju. U ovom slučaju, međutim, to ne mora biti opredeljujući činilac, jer treba ispitati i dejstvo drugih relevantnih faktora a, posebno, visinu transportnih troškova pri prevozu sirovina i gotovih proizvoda, odnosno duvana i cigareta.

Za dalju analizu i donošenje konačne odluke o smeštaju fabrika duvana neophodno je utvrditi visinu gubitaka korisne supstance u daljoj preradi, zatim u kojoj meri je opravdano transportovanje duvanskih sirovina na duže relacije, odnosno kako se to ekonomski odražava u poređenju sa odgovarajućim prevozom cigareta. Rezultati mogu biti veoma značajni za donošenje optimalnog lokacionog rešenja, jer se može pokazati da je ekonomičnije prevoziti sirovine nego gotove proizvode, što će, i pored toga što su duvanska preduzeća intenzivna materijalom, odlučiti u korist tržišne lokacije ovih preduzeća.

Kod proizvodnje cigareta odgovarajućih kvalitetnih grupa duvanske sirovine se mogu u potpunosti iskoristiti, tako da se otpadak praktično i ne javlja. Na ovaj način, gubitak korisne supstance u preradi duvana je sasvim neznatan. S druge strane, duvanske sirovine su, u eko-

nomskom smislu, pogodnije za transportovanje od cigareta, iako imaju relativno veliku specifičnu vrednost.²

Pri utvrđivanju nivoa ekonomske efektivnosti prevoza duvana i cigareta potvrđuje se opšte načelo koje važi za preduzeća prerađivačke industrije — da su transportni troškovi za prevoz gotovih proizvoda, po pravilu, viši od troškova za prevoz sirovina. Ovome doprinosi specifičan način pakovanja i sam prirodni oblik duvana i cigareta, jer iste količine zahvataju različitu zapreminu transportnih sredstava. Kada su u pitanju »tonga bale« sa mašinskim sređivanjem i pakovanjem, u jedan vagon, na primer, staje oko 8—9.000 kg duvana, dok cigareta jedan vagon može primiti samo oko 6.500 kg. Sigurno je da će na ovaj način delimično iskorišćeni kapaciteti transportnih sredstava izazvati odgovarajuće ekonomske konsekvence, bez obzira na to da li se troškovi transporta računaju prema stvarnoj težini robe koja se prevozi ili ne.³

Ova pojava je očiglednije izražena u odnosu na kamionski prevoz cigareta, jer kamion od pet tona može da primi samo tri do tri i po tone cigareta što automatski povećava visinu transportne tarife. Usled ovoga, Fabrika duvana u Nišu morala je da prihvati uslove saobraćajnih preduzeća i da za prevoz tri tone cigareta plaća transportne troškove koji odgovaraju količini od pet tona. Na ovaj način, niška fabrika je u 1962. godini, na primer, umesto faktički prevezene količine od 5.270 tona cigareta imala »obračunsku« količinu (samo sa stanovišta transportnih troškova) od 8.770 tona. Znači, isplaćeno je na ime transportnih troškova oko 28 miliona dinara za prevoz 3.500 tona iako ova količina nije uopšte ni prevožena i predstavlja samo razliku između stvarne težine i punog kapaciteta kamiona.

Navedena specifičnost u prevozu cigareta može imati odlučujući uticaj pri alternativnom izboru između sirovinske i tržišne orijentacije preduzeća za preradu duvana. Ukoliko bi se pretpostavilo da su dužine relacija i ostali transportni uslovi jednaki, komparacija između visine troškova za prevoz duvana i cigareta daće uvek rezultate — troškovi za prevoz duvana biće relativno niži, što će svakako doprineti konačnom zaključku o većoj racionalnosti tržišne lokacije.

U prilog tržišnog usmeravanja fabrika duvana treba, dalje, navesti da se duvanski proizvodi troše ravnomerno u svim krajevima zemlje. (Relativno male diferencijacije u pogledu potrošnje cigareta »per capita« proističu iz razlika u nivou životnog standarda stanovništva). S obzirom na ujednačenu potrošnju duvanskih prerađevina, najcelishodnije rešenje predstavlja približavanje kapaciteta za preradu duvana većim naseljima i gradovima, jer će obim potrošnje biti srazmerno veći u mestima sa većim brojem stanovnika.

² Transport sirovina velike specifične vrednosti je, po pravilu, ekonomski neopravdan, što se odnosi i na duvan. Ipak, u konkretnom slučaju treba ceniti i uslove za prevoz cigareta, da bi se došlo do adekvatnog zaključka o većoj transportabilnosti duvana ili cigareta.

³ To znači da će uvek biti po sredi negativni efekat takvog prevoza, a posebno je pitanje da li će povećanje troškova pasti na teret duvanskog ili transportnog preduzeća. U svakom slučaju, biće na štetu opštih uslova privređivanja i zajednice u celini.

Izvesne prednosti tržišne orijentacije preduzeća za preradu mogu se istaći i u odnosu na kadrovske probleme. U pogledu obezbeđenja potrebne radne snage postojeći industrijski centri pružaju bolje uslove, pogotovo što korišćenje raznih vrsta mašina i uređaja u duvanskoj industriji zahteva i određeni stepen industrijske kulture i odgovarajući kvalifikacioni profil radnika.

Pored ovoga, blizina tržišta omogućava brzo reagovanje na promenu obima i vrste tražnje duvanskih proizvoda, što će se povoljno odraziti na visinu angažovanih sredstava u zalihama. Što se tiče vrednosti i zaliha sirovina i zaliha gotovih proizvoda, za preduzeće je povoljnije da su zalihe proizvoda manje, jer sadrže ne samo vrednost osnovnih sirovina već i raznog reproduktionog materijala, radne snage, amortizacije itd., tako da normalno vezuju veći iznos obrtnih sredstava.

Postojeća lokacija najvećih fabrika duvana u drugim zemljama govori takođe, na određeni način, o racionalnosti tržišne lokacije. Najveće svetske fabrike duvana udaljene su od proizvodnih područja sirovog duvana i locirane u velikim gradovima, kao što su Lenjingrad, Hamburg, Beč, Milano i dr.

2. Uloga transportnog faktora

Visina transportnih troškova je važan činilac pri izboru lokacije preduzeća, bez obzira na granu delatnosti i izvesne specifične uslove. Razlika koja se ipak javlja, odnosi se jedino na stepen delovanja transporta na pojedine vrste preduzeća. U tom smislu i sve poznate teorije, počev od Thünena i Webera do danas, posebnu pažnju poklanjaju uticaju ovog faktora, pogotovo što je u pitanju univerzalni faktor koji se pored samostalnog delovanja, nalazi u osnovi svakog drugog faktora.⁴

Troškovi prevoza duvana i duvanskih prerađevina učestvuju sa relativno malim procentom u strukturi cene koštanja, tako da preduzeća duvanske industrije nisu »transportno intenzivna«. Međutim, to ne umanjuje značaj ovog faktora jer su transportni troškovi fabrika duvana, apsolutno posmatrano visoki. Procentualno izraženo, nisko učešće ovih troškova u ceni proizvoda je rezultat velike vrednosti duvanskih sirovina koja obuhvata preko 70% ukupnih troškova. S druge strane, nužno je ispitati delovanje transportnog faktora u uslovima alternativnog izbora lokacije kapaciteta za preradu duvana da bi se mogla ekonomski sankcionisati jedna ili druga »orijentacija«.

S ciljem formiranja opštih kriterija o racionalnosti lokacije preduzeća za preradu duvana koristeće se elementi tri karakteristična preduzeća sa stanovišta lokacionih specifičnosti; to su: Duvanski kombinat u Skoplju i fabrike duvana u Nišu i Zagrebu. Skopski duvanski kombi-

⁴ Pri ocenjivanju uticaja transportnih troškova treba prethodno konstatovati da li visina saobraćajnih tarifa odgovara ekonomskoj vrednosti, jer ukoliko tarife nisu realne, mogu se formirati i pogrešni zaključci u vezi sa određivanjem lokacije, što će se praktično manifestovati tek u slučaju promene tarifnih stavova ili u momentu dovođenja tarifa na realni ekonomski nivo.

nat nalazi se u središtu proizvodnje makedonskih duvana, što znači neposredno na izvoru sirovina. Fabrika duvana u Nišu orijentisana je više prema tržištu, dok je Fabrika u Zagrebu locirana isključivo prema tržištu.⁵

Za utvrđivanje intenziteta delovanja transportnih troškova za prevoz duvana do mesta dalje prerade od posebnog je interesa dužina relacija prevoza do svake od navedenih fabrika. Pri ovome, nije uzeta u obzir količina duvana koja je u 1962. i 1963. godini uvezena, s obzirom na to da se u narednim godinama normalno ne pretpostavlja uvoz duvana.

*Prosečna dužina relacija pri prevozu duvana**

(u km)

Godina	S k o p l j e		N i š		Z a g r e b	
	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.
1960.	342	117	412	430	725	645
1961.	360	121	401	403	718	607
1962.	378	142	422	561	740	394
1963.	310	138	417	528	700	385

Navedeni podaci ukazuju na izvesne razlike u pogledu prosečne relacije pri prevozu duvanskih sirovina od mesta proizvodnje do mesta prerade duvana. Međutim, karakteristično je da razlike nisu tako izrazite kako bi se moglo pretpostaviti polazeći od činjenice da je, na primer, Fabrika duvana u Zagrebu udaljena od izvora makedonskih duvana i do 1.000 km, dok je Duvanski kombinat u Skoplju neposredno u centru proizvodnje duvana. U stvari, prosečna udaljenost od sirovinskih područja iznosi, prema navedenim podacima u odnosu na Skoplje oko 350 km, u odnosu na Niš oko 400 km i u odnosu na Zagreb oko 700 km.

Do relativnog smanjenja udaljenosti pri prevozu duvana dolazi usled toga što se za proizvodnju cigareta (kao najvažnijeg duvanskog proizvoda moraju koristiti duvanske sirovine raznih vrsta i kvaliteta, koje se ne nalaze koncentrisane na određenoj teritoriji, odnosno u jednom proizvodnom području. Praktično, Fabrika duvana u Skoplju mora da upotrebi i hercegovačke i vojvođanske tipove duvana za dobijanje odgovarajućih kvalitetnih grupa cigareta. Prema tome, ova fabrika mora nabavljati i proizvoditi duvan i sa veće udaljenosti, tako da se u proseku relacije prevoza povećaju i približavaju ostalim fabrikama koje su, apsolutno posmatrano na većoj udaljenosti sirovinskih područja.

⁵ Proizvodnja »Virdžinije« u Podravini otpočela je tek pre nekoliko godina, i to u relativno malim količinama, tako da to nije moglo da predstavlja privlačni momenat za lokaciju ove veoma stare fabrike duvana.

⁶ Podaci dobijeni od samih fabrika duvana.

Prema prikazanoj iskustvenoj tehnološkoj recepturi, dolazi se do zaključka da mešavina duvanskih sirovina za izradu cigareta odgovarajuće kvalitetne grupe zahteva upotrebu duvana raznih tipova, koji se gaje u raznim proizvodnim rejonima.

Navedeni primer predstavlja grubu tehnološku recepturu (proceduru) za izradu cigareta, sastavljenu na bazi jugoslovenskih uslova i iskustva pojedinih fabrika duvana. Odstupanja u pogledu korišćenja pojedinih tipova duvana su, prema tome, sasvim normalna jer svaka

Primer tehnološke recepture za proizvodnju cigareta — karakterističnih predstavnika pojedinih kvalitetnih grupa cigareta

(u procentima)

Tipovi duvana	V r s t a c i g a r e t a			
	Drina	Morava	Zeta	Drava
Jaka	30	30	20	10
Prilep	30	25	30	13
Otlja	15	15	17	12
Hercegovački	25	15	13	15
Virdžinija,	—	15	10	10
Bosanski	—	—	10	10
Vojvođanski	—	—	—	30
U k u p n o	100	100	100	100

fabrika duvana ima svoju specifinu recepturu, od koje uglavnom zavisi kvalitet, ukus i aroma cigareta. Razlike u mešavini duvanskih sirovina su ujedno i rezultat postojećeg razmeštaja poljoprivredne proizvodnje duvana. U tom smislu, Fabrika duvana u Zagrebu, na primer, koristiće procentualno veće količine podravskog duvana za određene vrste cigareta, fabrike u Bosni i Hercegovini više hercegovačkog duvana, u Makedoniji više makednoskih duvana itd., s obzirom na veću sigurnost obezbeđenja odgovarajućih količina i kvaliteta duvana, kao i usled uštede u transportnim troškovima.

Treba svakako dodati da se u okviru pojedinih tipova duvana nalazi i po šest različitih klasa duvana, što omogućuje da se duvan jednog tipa koristi za proizvodnju cigareta različitih kvalitetnih grupa. (Hercegovački duvani, na primer, dele se na grupu A i grupu B, a svaka grupa ima po šest klasa, »Jaka« na dve vrste i šest klasa, vojvođanska na šest klasa itd.).

Na osnovu navedenog primera tehnološke recepture za izradu pojedinih vrsta cigareta koje su karakteristične za svaku postojeću kvalitetnu grupu može se sastaviti i univerzalni pregled korišćenja duvanskih sirovina iz odgovarajućih proizvodnih rejonu.

Procenatualna struktura duvanskih sirovina iz pojedinih proizvodnih područja za proizvodnju cigareta raznih kvalitetnih grupa⁷⁾

Proizvodno područje	V r s t a c i g a r e t a			
	Drina	Morava	Zeta	Drava
Makedonsko	45	42	40	21
Moravsko-drinsko	30	28	27	14
Jadransko	25	15	23	25
Vojvođansko	—	—	—	30
Podravina	—	15	10	10
U k u p n o:	100	100	100	100

Ovako izvedena i generalno postavljena struktura upotrebe sirovog duvana prema proizvodnim područjima nalazi potvrdu i u poređenju sa konkretnom strukturom utroška duvanskih sirovina Fabrike duvana u Ljubljani. Ova fabrika je u 1956. godini, na primer, koristila od ukupno nabavljenih količina duvana — 53% sa makednogskog područja, 22% sa vojvođanskog, 15% sa jadranskog i 10% sa moravsko-drinskog područja.

U prilog konstataciji o nužnosti korišćenja više tipova duvana koji se proizvode u raznim područjima, govore i pokazatelji o visini transportnih troškova za prevoz duvana. Odnosi će biti isti kao i u pogledu dužine relacija jer su troškovi prevoza utvrđeni prema opštoj tarifi jugoslovenskih železnica.

Visina transportnih troškova za jednu tonu duvana⁸⁾

(u 000 din.)

Godina	S k o p l j e		N i š		Z a g r e b	
	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.
1960.	8.200	3.800	8.370	8.510	12.500	11.700
1961.	8.300	3.900	8.240	8.240	12.400	11.400
1962.	8.600	4.500	8.510	10.020	12.500	8.900
1963.	7.600	4.300	8.370	9.690	12.200	8.800

Prema prikazanim podacima u tabeli, proizilazi da su razlike u troškovima za prevoz jedne tone duvana kod posmatranih fabrika skoro minimalne. To se naročito odnosi na železnički transport gde su i dužine relacija više ujednačene. U 1962. godini, na primer, Duvanski kombinat

⁷ Kod duvanskih tipova makedonskog porekla («Jaka», «Prilep» i («Otlja»), koji se proizvode u moravsko-drinskom području, pošlo se od utroška u srazmeri 60 : 40% u korist duvana proizvedenih u Makedoniji, što odgovara odnosu proizvedenih količina.

⁸ Podaci dobijeni od samih fabrika duvana.

u Skoplju imao je čak i veće troškove po toni duvana nego Fabrika u Nišu, odnosno 8.600 prema 8.510 dinara. Iste godine, Fabrika duvana u Zagrebu plaćala je 12.500 dinara za prevoz jedne tone dnevno. U odnosu na kamionski prevoz, razlike između niške i skopske fabrike su još veće, što je rezultat dužine za ovu vrstu prevoza.

U pogledu prevoza duvanskih prerađevina, u stvari cigareta, situacija je jasnija. Ovde se ne javljaju razne kombinacije i ukrštanja prevoza, već je u pitanju samo prevoz cigareta od fabrike do potrošača.

Prosečna dužina relacija pri prevozu cigareta⁹⁾

(u km)

Godina	S k o p l j e		N i š		Z a g r e b	
	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.
1960.	580	—	178	267	213	85
1961.	558	385	119	218	219	74
1962.	511	363	170	338	196	78
1963.	496	508	170	383	205	82

Visina transportnih troškova za jednu tonu cigareta¹⁰⁾

Godina	S k o p l j e		N i š		Z a g r e b	
	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.	Žel.	Kam.
1960.	11.200	—	5.400	7.000	6.100	3.100
1961.	10.900	8.800	3.800	6.200	6.200	3.000
1962.	10.600	10.000	5.100	8.000	5.900	3.000
1963.	10.400	10.500	5.100	8.800	6.200	3.100

Kod prevoza cigareta zapaža se veća razlika u visini transportnih tarifa za jednu tonu, prema tarifi za prevoz duvana. Ako uzmemo kao primer 1962. godinu, tarife za kamionski prevoz cigareta iznosile su: kod Duvanskog kombinata Skoplje 10.000 dinara, Fabrike duvana u Nišu 8.000 i Fabrike u Zagrebu 3.000 dinara. Ovo je, očigledno, rezultat kraćih relacija koje, u prvom redu, ima zagrebačka fabrika usled bližine tržišta.

Upoređujući dužinu prosečnih relacija za prevoz duvana i cigareta i visinu transportnih troškova posmatranih fabrika duvana, dolazi se do veoma karakterističnih rezultata. Duvanski kombinat u Skoplju dobija duvan sa prosečne udaljenosti od oko 300 km, Fabrika duvana u Nišu sa oko 450 km, dok Fabrika duvana u Zagrebu sa daljine od oko 650 km. Međutim, kod prevoza cigareta situacija je suprotna ovome.

^{9), 10)} Podaci dobijeni neposredno u fabrikama duvana.

Fabrika u Skoplju prevozi cigarete na prosečnu daljinu od oko 500 km, niška fabrika na oko 250, dok je prosečna relacija zagrebačke fabrike oko 105 km.

Prosečne relacije prevoza duvana i cigareta

(u km)

Fabrika kombinat	Prevoz duvana	Prevoz cigareta	Ukupno
Skoplje	300	500	800
N i š	450	250	700
Zagreb	500	105	605

Posmatrajući kumulativno broj kilometara potreban za prevoz duvana i cigareta fabrike duvana u Skoplju, Nišu i Zagrebu — vidimo da je dužina relacija ukupnog prevoza najveća kod skopske fabrike, a najmanja kod zagrebačke. Razlika je znatna, jer se, u prvom slučaju, jedna tona duvana i cigareta zajedno prevozi u proseku na dužini od 800 km, a u drugom na 605. km. To znači da je relacija za prevoz duvana koji vrši Fabrika u Zagrebu dva puta duža u odnosu na Skoplje, ali je zato relacija za prevoz cigareta kod Duvanskog kombinata u Skoplju pet puta duža u odnosu na relaciju prevoza cigareta koju ima Fabrika u Zagrebu.

O prednosti lokacije fabrika duvana prema potrošačkim centrima govore i pokazatelji o visini transportnih troškova za duvanske sirovine i gotove proizvode, pogotovo što je to vezano i za dužinu relacija pri prevozu. Kod zagrebačke fabrike, na primer, prevoz duvana železnicom u 1962. godini iznosi 16,9 dinara za t/km, a prevoz cigareta 30,1 dinara. Istovremeno kamionski prevoz za duvan iznosi 22,6 za t/km, a za cigarete 38,4 dinara.

Kao primer može poslužiti i Fabrika duvana u Ljubljani, pogotovo što nije posebno obuhvaćena analizom transportnih uslova, a predstavlja tipičan primer tržišne lokacije. Ova fabrika je udaljena od sirovinske baze u proseku oko 810 km, a troškovi železničkog prevoza iznose prosečno 13.511 dinara za jednu tonu duvana. Prema ovome, troškovi transporta za jedan t/km iznose za duvan 16,68 dinara. Međutim, relacija prevoza cigareta su daleko kraće i za 95% plasmana iznose najviše do 156 km. Troškovi za t/km za prevoz cigareta iznose oko 30,9 dinara za bruto količinu, a za neto pošiljku čak i do 56 dinara.

Prema tome, u uslovima alternativnog izbora, pored ostalih argumenata navedenih u prilog veće ekonomske opravdanosti tržišne orijentacije fabrika duvana, sa stanovišta visine transportnih troškova na bazi komparacije uslova za prevoz duvana i cigareta, opredeljujuću ulogu imaju ugalvnom dva momenta — veća »transportabilnost« duvana i disperzija sirovinske baze.

1. Specifični način pakovanja i izrazita voluminoznost cigareta dovodi do toga da više prostora zauzima ista težina duvanskih prerađevina

u odnosu na duvanske sirovine. To povlači relativno povećanje troškova za prevoz cigareta u poređenju sa transportom duvana čak i kada su ostali transportni uslovi jednaki, jer se tonažni kapaciteti transportnih sredstava ne mogu potpuno iskoristiti.

2. Izvori snabdevanja duvanskim sirovinama nisu jedinstveni, te preduzeća za preradu moraju nabavljati duvan u raznim proizvodnim rejonima koji nisu teritorijalno povezani. Upotreba raznih tipova duvana za spravljanje odgovarajuće mešavine duvanskih sirovina doprinosi izvesnoj egalizaciji troškova za prevoz duvana. Na ovaj način, sve fabrike duvana, bez obzira na to da li se nalaze u proizvođačkim ili potrošačkim centrima, imaju više ili manje jednake troškove za transport duvana.

Iako, s druge strane, disperzija u širem smislu postoji i u odnosu na potrošnju cigareta, ona je ipak teritorijalno jedinstvena (obavlja se na jednom mestu). Tako se visina transportnih troškova striktno utvrđuje prema udaljenosti fabrika duvana od mesta realizacije gotovih proizvoda, što je svakako u interesu onih fabrika koje su bliže potrošačkim centrima.

3. Teritorijalna struktura proizvodnje i potrošnje duvanskih proizvoda

Postojanje formiranih rejona za proizvodnju duvana zavisno od agroklimatskih uslova, i, ujedno, preduzeća za obradu i preradu duvana lociranih na osnovu drugih kriterija — zahteva definisanje odnosa proizvodnje i potrošnje duvanskih prerađevina na odgovarajućoj teritoriji. Upoređenje obima proizvodnje i potrošnje duvanskih proizvoda u pojedinim područjima (u ovom slučaju područja su izjednačena sa postojećom administrativno-teritorijalnom podelom po republikama) treba da pruži nove argumente za donošenje što pravilnije odluke pri izboru lokacije između sirovinske i tržišne orijentacije.

Proizvodnja duvanskih prerađevina po republikama¹¹

(u tonama)

Godina	SFRJ	Srbija	Hrvatska	Slovenija	B i H	Makedonija	Crna Gora
1957.	17.868	4.825	3.775	2.009	5.186	1.486	587
1958.	18.032	4.832	3.923	1.923	5.338	1.464	546
1959.	18.767	4.966	4.295	1.920	5.453	1.509	624
1960.	20.343	5.811	4.733	1.934	5.717	1.484	664
1961.	22.914	7.007	5.546	2.124	5.542	1.930	765

¹¹ Izvor podataka: »Indeks«, 3/1963.

Potrošnja duvanskih prerađevina¹²

Godina	SFRJ	Srbija	Hrvatska	Slovenija	B i H	Makedonija	Crna Gora
1957.	18.167	7.078	4.466	2.019	3.422	766	416
1958.	17.915	6.852	4.818	2.125	2.973	746	401
1959.	18.055	7.338	4.738	2.075	2.797	749	358
1960.	20.092	7.941	5.106	2.398	3.376	860	481
1961.	21.526	8.771	5.341	2.537	3.639	880	358

Komparacija učešća pojedinih republika u jugoslovenskoj proizvodnji i potrošnji duvanskih prerađevina pruža veoma karakteristične pokazatelje sa stanovišta lokacije preduzeća za preradu duvana. Polazeći od prethodno formirane i argumentovane koncepcije o prednosti približavanja ovih preduzeća potrošačkim rejonima, može se konstatovati da je ekonomski celishodna samo proizvodnja koja odgovara obimu potrošnje duvanskih proizvoda na određenoj teritoriji.

U praksi je veoma teško ostvariti skladan odnos između proizvodnje i potrošnje duvanskih proizvoda na određenom području. Osnovno je da u tom smislu postoje velike disproporcije koje mogu izazvati negativne ekonomske reprekusije. U odnosu na našu zemlju, takva usklađenost postoji jedino u Hrvatskoj i Sloveniji, gde se javlja samo neznatna razlika (za jedan do dva procenta) u korist potrošnje. U svim ostalim republikama, izuzev Srbije, proizvodnja cigareta je izrazito veća od utrošenih količina. Učešće Bosne i Hercegovine u ukupnoj proizvodnji 1961. godine iznosilo je 24%, a učešće u potrošnji 17%, dok je iste godine ovaj iznos bio u Makedoniji 9:4, a u Crnoj Gori 3:1.

Istovremeno, jedino je na području Srbije potrošnja duvanskih prerađevina bila daleko iznad proizvodnje — 43:31%.

Ako se pođe od postavljenih principa, navedeni indikatori ukazuju na opravdanost tržišne lokacije fabrika duvana u Hrvatskoj i Sloveniji. Prema istim kriterijima, treba povećati proizvodnju duvanskih prerađevina na teritoriji Srbije jer ova republika predstavlja najvećeg potrošača (41% ukupne jugoslovenske potrošnje cigareta). S druge strane, postojeći kapaciteti u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori su predimenzionirani. Ovo je posebno aktuelno za Makedoniju, jer proizvodnja na području Bosne i Hercegovine i Crne Gore stagnira zadnjih nekoliko godina pa se njihovo učešće u ukupnoj proizvodnji relativno smanjuje. Na teritoriji Makedonije, međutim, formirani su novi pogoni za preradu duvana (u Prilepu 1957. godine i u Kumanovu 1962. godine) koji su povećali postojeću disproporciju između proizvodnje i potrošnje duvanskih prerađevina.¹³

¹² Izvor podataka: »Indeks«, 3/1963.

¹³ U istom periodu osnovani su i pogoni za preradu duvana u sastavu ranijih preduzeća za obradu — u Vranju 1959. godine i Gnjilanu 1960. godine, koji su takođe locirani u ovom delu zemlje.

U međuratnoj Jugoslaviji fabrike duvana su locirane pretežno prema potrošačkim centrima. Ako bi tadašnju Jugoslaviju grubo podelili na dva dela — na istočnu i zapadnu polovinu — sa stanovišta lokacije ovih preduzeća imali bi sledeću situaciju: u nešto većoj, istočnoj polovini je samo jedna fabrika, dok je na zapadnoj polovini teritorije bilo koncentrisano sedam ostalih fabrika duvana. Jednostranost lokacije fabrika duvana ilustruje i činjenica da na području Makedonije, kao najvećeg proizvođača duvana, nije bilo ni jednog pogona za preradu.¹⁴

Sada je, međutim, došla do izražaja forsirana orijentacija na formiranje objekata za preradu duvana u rejonima poljoprivredne proizvodnje. To su uglavnom kapaciteti u sastavu postojećih preduzeća za obradu duvana, sa relativno malom proizvodnjom cigareta, što opet nameće pitanje rentabilnosti takvih pogona, bez obzira na postojeću tradiciju u pogledu proizvodnje duvana, jer industrijska prerada zahteva posebne i specifične uslove.

4. Veličina i lokacija preduzeća za preradu duvana

U vezi sa lokacijom preduzeća duvanska industrije postavlja se i pitanje njihove veličine. Veličina često može biti odlučujući faktor, s obzirom na mogućnost izgradnje nekoliko manjih ili jednog većeg objekta za preradu duvana, s tim što treba prethodno utvrditi da li je celishodnije graditi nove fabrike duvana ili sprovesti rekonstrukcije i modernizaciju postojećih, pod uslovom da su pravilno locirane.¹⁵ Pri ovome, pitanje veličine treba povezati sa intenzitetom korišćenja kapaciteta ovih preduzeća.

Naše fabrike duvana rade uglavnom u jednoj smeni, dok u drugoj smeni samo na radnim mestima koja predstavljaju grlo proizvodnje.¹⁶ Prema podacima za 1961. godinu, jedino preduzeće duvanske, pored filmske industrije, nisu uopšte imala treću smenu. Istovremeno, odnos između prve i druge smene u pogledu broja radnika bio je 95:5% u korist prve smene. To je veoma karakteristično, s obzirom na to da

¹⁴ To svakako ne znači da na teritoriji Makedonije treba izgraditi kapacitete za preradu duvana koji će davati 50% ukupne jugoslovenske proizvodnje, srazmerno učešću ove republike u proizvodnji sirovog duvana. U smislu takvih kriterija, bila bi neopravdana i lokacija fabrika duvana u Sloveniji i Hrvatskoj jer na teritoriji ovih republika nije zastupljena poljoprivredna proizvodnja duvana. (Relativno mala proizvodnja podravskog duvana ne bi mogla uticati na korekciju ove konstatacije). Posebno bi takav stav bio u suprotnosti sa do sada formiranom koncepcijom tržišne lokacije preduzeća za preradu duvana.

¹⁵ S tim ciljem upoređiće se obim kapitalnih ulaganja u izgradnju novog preduzeća i investicija za nabavku savremenije ili dodatne opreme. Problem se može postaviti na isti način i kada postojeći kapaciteti nisu povoljno locirani, jer su u pitanju velike razlike u potrebnim sredstvima, u odnosu na podizanje novih objekata i proširenje postojećih.

¹⁶ Grlo proizvodnje kod fabrika duvana najčešće predstavljaju odeljenja za izradu cigareta i odeljenje pakovanja cigareta.

se navode razni uzroci »objektivne« prirode u prilog stanovišta veće opravdanosti rada u jednoj smeni.¹⁷

Tehnički stručnjaci u duvanskoj industriji smatraju da su mašine za izradu cigareta veoma osetljive, naročito na promenu kvaliteta duvanskih sirovina, zatim na stepen vlažnosti duvana, kvalitet cigaret-pipira, kvalitet ulja i dr., te usled ovih specifičnosti nisu pogodne za rad u više smena. Navodi se, dalje, da su u pitanju precizne mašine koje se više kvare ako nekoliko radnika njima rukuje, da se neće znati ko je doveo do eventualnog kvara, da se smanjuje njihov vek trajanja i da se relativno brže amortizuju. Posebno se ističu primeri da je korišćenje izvesnih mašina u tri smene već dalo negativne rezultate. To je, prema ovom stavu, uticalo na fabrike duvana u našoj zemlji i u svetu da rade u jednoj smeni, sem ukoliko fabrika nema dovoljno prostora.

(u mil. kom).

1960.	1961.	1962.	1963.
Raspoloživi kapaciteti			
30.115	31.809	32.956	33.220
Ostvarena proizvodnja			
21.516	24.403	24.073	24.831
71,4%	76,7%	73,0%	74,8%

Prema planiranim godišnjim kapacitetima na bazi dve smene, korišćenje kapaciteta u periodu 1960/63. godine, kreće se u proseku oko 71—76%. Izuzetno, Fabrika duvana u Zagrebu radi delimično i u trećoj smeni na kritičnim radnim mestima.

S obzirom na ostvareni nivo korišćenja kapaciteta, ne može se ekonomski objasniti formiranje novih pogona za preradu duvana u Prilepu, Kumanovu, Vranju, Gnjilanu i Novom Sadu. Lokacija ovih objekata pre se može obrazložiti delovanjem istorijskih, socijalnih i političkih momenata. Otvaranje pogona za preradu, na bazi postojeće tradicije u proizvodnji i obradi duvana, trebalo je da doprinese delimičnom rešavanju problema agrarne prenaseljenosti i ekonomske zaostalosti ovih područja.

Novi pogoni za preradu duvana u okviru postojećih preduzeća za obradu izgrađeni su u periodu 1955. do 1962. godine, kada su fabrike duvana, koristeći postojanje velikih zaliha fermentisanog duvana, uslovljavale otkup sirovina sniženjem postojećih cena. To je bio i konkretni povod za osnivanje pogona za proizvodnju cigareta, s ciljem

¹⁷ Iako je broj radnika u drugoj i trećoj smeni relativno mali u čitavoj našoj industriji (prva smena 67%, druga 24% i treća smena 9% od ukupnog broja radnika), u preduzećima duvanske industrije broj ovih radnika je najmanji u odnosu na sve ostale grane delatnosti.

¹⁸ Podaci Savezne privredne komore.

Pregled korišćenja kapaciteta za preradu duvana u 1962. godini¹⁸

(u mil. komada)

Preduzeće	Godišnji kapacitet (na bazi dve smene)	Ostvarena proizvodnja	Procenat korišćenja kapaciteta
N i š	7.000	6.535	93
Sarajevo	4.140	3.188	77
Ljubljana	3.910	2.298	59
Zagreb	2.760	3.108	113
Rovinj	2.300	1.975	86
Banja Luka	2.070	848	41
Zadar	1.380	798	58
Mostar	2.300	885	38
Skoplje	2.070	1.245	60
Titograd	1.380	630	46
Prilep	1.380	903	65
Vranje	920	570	62
Gnjilane	690	420	61
Novi Sad	460	392	71
Kumanovo	460	330	72

korišćenja raspoloživih zaliha duvana, koje su se teško mogle realizovati na drugi način. Pored ovoga, preduzeća su kroz vlastite pogone za preradu uspevala da, vršeći interni obračun po nižim cenama, praktično smanje propisanu poresku stopu (koja je tada iznosila 57%) i povećaju svoj dohodak.

Kasnije, kada su već formirali pogone za preradu, duvanski kombinati su nastojali da ih zadrže i čak prošire, iako su se uslovi poslovanja promenili. Jedina prednost, koja je ostala i u današnjim uslovima privređivanja, jeste mogućnost da za svoje pogone zadrže kvalitetnije duvane i na taj način obezbede povoljniji kvalitet cigareta.

Za nove duvanske kombinata karakteristično je da raspoložu relativno malim kapacitetima za preradu duvana. Ostvarena proizvodnja svih pet novih kombinata u 1962. godini iznosi 2.552 tone cigareta, što u odnosu na ostvarenu proizvodnju Fabrike duvana u Nišu od 6.535 tona predstavlja 39%. U stvari, čitavu proizvodnju navedenih duvanskih kombinata mogu da izvrše samo dve postojeće fabrike duvana, i to u vidu razlike do punog kapaciteta na bazi dve smene. To su Fabrika duvana u Sarajevu sa 952 tone i Fabrika duvana u Ljubljani koja, prema planiranom stepenu korišćenja kapaciteta u 1962. godini, može da proizvede još 1.612 tona cigareta. Prema tome, ukupno »izgubljena« proizvodnja ovih fabrika usled nedovoljnog korišćenja kapaciteta iz-

nosi 2.564 tone, dok istovremeno ostvarena proizvodnja svih pet novoosnovanih kombinata iznosi 2.552 tone.

Stepen korišćenja kapaciteta novoformiranih kombinata takođe je nezadovoljavajući, čak i ispod jugoslovenskog proseka. Kombinat u Gnjilanu koristio je svoje kapacitete sa 61% u Vranju sa 62, Prilepu 65, dok je u Novom Sadu i Kumanovu nivo korišćenja kapaciteta bio na ostvarenom nivou jugoslovenskog proseka. U uslovima ekstenzivnog povećanja kapaciteta procenat korišćenja se »objektivno« nije ni mogao popraviti, čemu doprinosi ograničena potrošnja u zemlji, kao i male mogućnosti izvoza. Pored raznih uzroka organizacione prirode, poseban problem korišćenja kapaciteta u našim uslovima predstavlja i visoki stepen zastarelosti i dotrajalosti raspoložive opreme i primena nesavremene tehnologije.

Konačno, može se konstatovati da ekstenzivno povećanje kapaciteta putem otvaranja malih i nerentabilnih pogona za proizvodnju cigareta ne predstavlja povoljno rešenje u uslovima nedovoljnog korišćenja već postojećih kapaciteta. Neophodno je, nasuprot ovome, izvršiti povećanje proizvodnje na bazi rezervi u stepenu korišćenja, kao i preko rekonstrukcije i modernizacije postojećih kapaciteta.

dr Nikola Jovanović
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

A l'occasion du choix de l'emplacement des manufactures de tabac on peut constater certaines variantes sur la base de l'influence des facteurs d'emplacement généraux. Cependant, pour déterminer l'emplacement optimum il est indispensable d'effectuer une analyse détaillée du rôle de certaines conditions spécifiques qui ont une importance prioritaire pour l'emplacement des capacités de cette branche d'activité.

Deux solutions alternatives sont en question généralement — l'orientation vers les régions de la production agricole du tabac ou vers les régions de la réalisation des produits du tabac. Dans une telle alternative, le rôle des transports est la plus haute importance, c'est à dire le montant des frais de transport du tabac et des cigarettes en tant que produits manufacturés du tabac fondamentaux. En outre, l'influence peut être très forte, de même, de la structure de la production et de la consommation des produits du tabac, ainsi que l'ampleur des capacités pour la préparation du tabac.

L'analyse des frais de transport signal la plus grande facilité de transport du tabac, c'est à dire il est moins coûteux de transporter les matières par rapport aux produits finis. A un tel état de choses contribuent la spécificité à l'occasion de l'emballage et l'ampleur du volume prononcée des cigarettes, ainsi que la forme naturelle du tabac et des cigarettes. Il en résulte que les moyens de transport de la même capacité peuvent recevoir une plus grande quantité de tabac par rapport aux cigarettes, de sorte que

l'utilisation partielle à l'occasion du transport des cigarettes entraîne des répercussions économiques correspondantes.

En faveur de la conception relative à l'optimum plus élevé de l'orientation vers le marché des manufactures de tabac on peut citer, proportionnellement au nombre des habitants, la consommation des produits de tabac uniformément répartie dans toutes les régions du pays. Certains avantages peuvent être soulignés aussi du point de vue de l'existence de la main d'oeuvre correspondante, ainsi qu'au sujet des différences dans l'engagement des moyens dans les réserves de matières premières et dans les réserves des produits finis.

En tant qu'argument expressément spécifique qui a trait à l'emplacement des manufactures de tabac l'auteur a mentionné le fait que pour la production des cigarettes il est nécessaire de mélanger les matières premières de types différents de tabac, dont la production n'est pas territorialement concentrée. C'est pourquoi pour la fabrication des cigarettes d'un groupe de qualité déterminée on doit utiliser les matières premières de tabac provenant de plusieurs rayons de production. De cette manière, la dispersion existante de la base de matières premières égalise dans une certaine mesure les conditions de l'approvisionnement en matières premières par rapport à tous les producteurs des produits de tabac.

PREDMETNA ODREĐENOST INDUSTRIJSKE SOCIOLOGIJE I NJEN ODNOS PREMA NEKIM SRODNIM DISCIPLINAMA

I.

Pojedine naučne discipline u sistemu nauka određene su, i jedne od drugih se razlikuju, svojim predmetima proučavanja, tj. oblastima objektivne stvarnosti koje istražuju i na koje se prostire važnost naučnih zakona koje one utvrđuju.

Sociologija je relativno mlada nauka. U momentu njenog nastajanja, i dugo posle toga, vodila se živa rasprava o predmetu njenog proučavanja. Danas sve više postaje opšte prihvaćeno gledište da sociologija za svoj predmet proučavanja ima društvo kao opštu kategoriju koja se manifestuje u najrazličitijim oblicima društveno života.

»Ukratko i prosto rečen, sociologija (teoretska sociologija) je nauka o najopštijim zakonima razvitka ljudskog društva. Ona proučava nastanak ljudskog društva, prve pojavne oblike i procese rađanja društva, polazeći od logičnog istorijskog saznanja a koristeći pri tome i do danas proučenu istorijsku i arheološku građu. Zatim, proučava najopštije zakone razvitka društva, razotkriva i utvrđuje osnovne zakone i smernice budućeg toka razvoja društva, na osnovu prethodnog saznanja, naravno i ukoliko je to moguće, a da se pritom ne ode na teren bezvrednih i neosnovanih hipoteza«.¹

Sociologija je, znači, nauka o najopštijim zakonitostima nastanka i razvitka ljudskog društva. Ali, ona proučava i sam pojam društva i njegov sastav iz raznih elemenata, i to je ono što bi se moglo nazvati društvenom statikom; jer se ovde društvo proučava uglavnom u stanju mirovanja, daje se presek društva bez obzira na njegovo kretanje. S druge strane, kao što je istaknuto, sociologija proučava društveno kretanje (dinamiku društva), tj. ona proučava odnose, veze, međuticaje, s jedne strane, društva i nedruštvenih pojava, s druge strane, društva kao celine i njegovih sastavnih elemenata, i najzad, samih tih elemenata međusobno. Ona proučava kako se i zašto društvo kreće, menja.²

¹ Dr Vladimir Rašković, Osnovi sociologije, Savremena administracija, Beograd, 1962. godine, str. 7.

² Dr Lukić: Osnovi sociologije, Beograd, 1962. str. 26.

Mada je i sama opšta sociologija relativno mlada nauka, pored opšte sociologije, čiji smo predmet proučavanja izložili, razvijen je danas i veći broj posebnih sociologija. Posebne sociologije su nastale u sistemu građanske (buržoaske) nauke o društvu. Za svoje predmete proučavanja imaju pojedina područja društvenog života, napr. privredu, pravo, religiju; ove oblasti društvenog života, kao predmete svoga proučavanja, proučavaju sredstvima i metodama opšte sociologije. Tako su oformljene posebne sociologije, kao: sociologija privrede, sociologija prava, industrijska sociologija (sociologija rada), sociologija grada, sociologija sela, sociologija porodice, sociologija umetnosti, sociologija kriminaliteta (kriminologija), a mnoge druge su u procesu nastajanja.

Nastanak i dalje oformljenje posebnih sociologija u okviru građanske sociologije, kao disciplina koje proučavaju pojedina posebna područja društvenog života *sredstvima i metodama opšte sociologije*, govori o tome da se građanske društvene nauke razlikuju ne samo po predmetu koji proučavaju već i po metodu koji upotrebljavaju. Zato postoji mogućnost da se, kada se na jedan isti predmet proučavanja primene različite metode, oformi i više posebnih naučnih disciplina. Znači metod je onaj kriterijum po kome se razlikuju posebne naučne discipline, a ta razlika u metodu opravdava njihovo pojedinačno postojanje. Tako danas u savremenoj građanskoj nauci o društvu pored političke ekonomije postoji i sociologija privrede, pored teorije države postoji još i sociologija države itd. Svaka od ovih naučnih disciplina pri proučavanju istog predmeta (npr. privrede) daje jednostrane rezultate, a ti jednostrani rezultati proizilaze iz metoda kojim se pojedine discipline pretežno služe.

U sistemu marksističke nauke o društvu razvoj posebnih sociologija sa ovakvom njihovom određenošću i usmerenošću na proučavanje pojedinih društvenih kategorija je nedopustiv i neodrživ.

Po osnovnim principima dijalektičkog materijalizma svaka posebna naučna disciplina nužno mora proučavati svoj predmet u njegovoj celini, »kao celovitu društvenu pojavu, u njenoj opštoj povezanosti sa celokupnom društvenom stvarnošću. Odvojeno proučavanje jedne iste društvene pojave, recimo privrede, sa različitih »aspekata« (ili čak upotrebom različitih metoda) u različitim naučnim disciplinama, u ovom slučaju sa sociološkog »aspekta« (ili čak i sociološkim metodom) u sociologiji privrede, sa ekonomsko-tehničkog i komercijalnog »aspekta« u političkoj ekonomiji, kako se to dešava u buržoaskoj društvenoj nauci, — bilo bi u opreci sa samom suštinom marksističke naučne misli.«³

Marksističke društvene nauke imaju za svoju opštu teoriju o društvu istorijski materijalizam. Istorijski materijalizam svojim osnovnim zakonitostima daje teorijsku osnovu i opštu metodološku orijentaciju svim društvenim naukama za proučavanje njihovih predmeta istraživanja. Znači, njegove zakonitosti koriste sve posebne društvene nauke pri proučavanju pojedinih društvenih kategorija, teorija države, politička ekonomija, i dr. Pa se zato slobodno može reći: za ona područja društvenog života za koja postoje posebne društvene nauke koje ih prou-

³ Dr Jože Goričar, Statistički metod u sociološkim istraživanjima, str. 21—22 (savetovanje o primeni statistike u sociološkim istraživanjima).

čavaju nema potrebe (a ni mogućnosti) za oformljenjem posebnih sociologija, jer nema nikakve potrebe da pored političke ekonomije postoji još i neka sociologija privrede, a pored teorije države i prava još i sociologija države odnosno prava.

Međutim, u nas nisu sva područja društvenog života, kao celine specifičnih društvenih pojava i procesa, zahvaćena predmetima postojećih posebnih naučnih disciplina. Takve specifične celine društvenih odnosa i procesa, koje nisu predmet proučavanja posebnih naučnih disciplina jesu: porodica; zatim selo kao celina specifičnih društvenih odnosa čiju ekonomsku osnovu čini poljoprivreda; zatim, takvu celinu odnosa čine i odnosi koji se formiraju u radnim kolektivima industrijskih preduzeća; društveni odnosi koji nastaju u mesnim zajednicama. Smatramo da ova područja društvenog života mogu (i treba) da budu predmet proučavanja posebnih sociologija, koje bi ih proučavale sa opštesociološkog aspekta marksističke opšte sociologije. One moraju biti marksističke fundirane, a za predmet proučavanja imale bi oblasti društvenog života koje do danas nisu proučene od stane nekih drugih posebnih naučnih disciplina i utvrđivale bi njihovu povezanost sa ostalim pojavama u društvu.

»Posebnost« ovih sociologija nije u tome što na osnovu samo sebi svojstvenih socioloških metoda proučavaju određena — područja društvenog života. One su posebne zato što izučavaju ona područja društvenog života koja do sada kompleksno nije izučavala nijedna društvena nauka. Posebne sociologije koje se u nas sada konstituišu moći će kompleksno da prouče određena područja društvenog života koristeći današnju istraživačku tehniku, a polazeći od opšte marksističke teorijske osnove. Naučna istraživanja koja se vrše u okviru posebnih sociologija moraju se orijentisati na izučavanje one društvene problematike koja se manifestuje i razvija po svojim sopstvenim objektivnim zakonima, nezavisno od volje čoveka.

Dosadašnja praksa pokazala je da se posebne sociologije brže razvijaju u onim društvenim oblastima u kojima je moguća šira primena savremene istraživačke tehnike.

Ako dopuštamo mogućnost konstituisanja posebnih sociologija, onda treba odrediti njihov odnos prema opštoj sociologiji.

Pri određivanju ovog odnosa moramo početi od opšteg saznanja da je odnos između nauka određen odnosom između njihovih predmeta proučavanja. Samim tim i odnos između opšte i posebnih sociologija određen je odnosom njihovih predmeta proučavanja. Opšta sociologija proučava društvo, kao celinu društvenih odnosa, kao celokupnost odnosa ljudi naspram prirode i međusobno, dok posebne sociologije proučavaju samo pojedina područja društvenog života. Zato se za odnos njihovih predmeta proučavanja može reći da pretstavlja dijalektičko jedinstvo odnosa u smislu opšteg, posebnog i pojedinačnog.

Međutim, odmah treba reći da se opštost kao čista opštost ne pojavljuje nigde, ona se pojavljuje u nizu pojedinačnih i posebnih pojava, a ove posebne pojave razvijaju se svaka po svojim posebnim specifičnim zakonitostima u okviru opštih zakonitosti. Lenjin je ovu činjenicu izrazio sledećim rečima: »Opšte postoji samo u pojedinačnom, preko

pojedinačnog. Svako pojedinačno je (ovako ili onako) opšte. Svako opšte je delić (ili strana ili suština) pojedinačnog. Svako opšte samo približno obuhvata sve pojedinačne predmete. Svako pojedinačno povezano je hiljadama prelaza s pojedinačnim (stvarima, pojavama, procesima) drugog reda.⁴

Ovaj odnos između opšteg i posebnog u svetu, a kao posledica toga i u ljudskom mišljenju, mora predstavljati polaznu tačku pri određivanju odnosa opšte i posebnih sociologija.

Naime, posebne sociologije moraju pri proučavanju svojih predmeta proučavanja poći od najopštijih zakonitosti o društvu koje utvrđuje opšta sociologija, jer one proučavaju pojedina područja društvenog života kao delove društva, a ta područja mogu biti potpuno naučno proučena samo u kontekstu celine čiji su delovi tj. ljudskog društva. Zato se razvoj ma koje posebne sociologije kao naučne discipline ne može zamisliti bez opšte sociologije, a bavljenje ma kojom posebnom sociologijom bez posedovanja znanja iz opšte sociologije skoro da ne daje nikakve rezultate. Međutim, isto tako treba istaći da i naučni rezultati do kojih dolaze posebne sociologije služe opštoj sociologiji za naučna uopštavanja, služe joj za stvaranje opštih pojmova i kategorija o društvu.

II.

Poznato je da se pojedine naučne discipline javljaju samo onda kad, gde i koliko postoji potreba za njihovim nastankom. Postavlja se pitanje, u konkretnom slučaju, koji su uzroci i koje društvene potrebe dovele do nastanka i formiranja industrijske sociologije.

Nastanak industrijske sociologije je u tesnoj vezi sa nastankom i razvojem industrije.

Pronalazak i primena prve parne mašine 1784. godine doveli su do prve industrijske revolucije. Pronalazak i uvođenje u proces proizvodnje električne energije kao pokretačke snage, oko 1884. godine, doveli su do druge industrijske revolucije. Posle ovoga nastaje period stalnog usavršavanja industrijske proizvodnje praćen podelom rada, specijalizacijom i uvođenjem pokretne trake, što sve skupa omogućava povećanje produktivnosti rada. Po nekim autorima, u periodu od 1900 do 1945. godine u industriji kao celini produktivnost rada je porasla za 27%. Do ovako visokog porasta produktivnosti rada u industriji došlo je ne samo zbog pronalazanja i primene novih energetske izvora i novih konstrukcija mašina već i zbog stalnog usavršavanja proizvodnog procesa.

Povećanje i stalni porast proizvodnosti rada u kapitalizmu bili su uslovljeni pre svega konkurencijom među kapitalistima. Početak kapitalizma karakteriše se težnjom kapitalista da povećaju svoj profit produženjem radnog dana.

Međutim, kada je radnička klasa boreći se za poboljšanje svog položaja ostvarila pravo na osmočasovni radni dan, otpala je mogućnost povećanja profita produženjem radnog dana. Zato su kapitalisti onda

⁴ Lenjin: Filozofska sveska, »Kultura«, Beograd, 1955.

bili primorani da ostvarenje većeg profita obezbede boljom organizacijom rada u okviru zakonom ograničenog radnog dana. Počinje naučno ispitivanje procesa proizvodnje, sa ciljem organizacije takvog procesa proizvodnje u kome bi radnik sa najmanjim brojem pokreta izvršio što veći broj radnih operacija. S tim ciljom prišlo se izboru radne snage za pojedine poslove i izučavanju radnikovih pokreta potrebnih za položaja ostvarila pravo na osomočasovni radni dan, otpala je mogućnost proizvodnog procesa pokušao je da stvori američki inženjer Tejlor. On je nastojao da u svojoj organizaciji proizvodnog procesa odredi za svaku radnu operaciju »najbolji jedini način« kako da se ona izvrši. U tom cilju je vršio merenje osnovnih radnikovih pokreta neophodno potrebnih za uspešno izvršenje određenog posla. Međutim, merenje je vršeno kod najboljih radnika, a ne kod prosečnih, a hronometraža nije vršena kroz puno radno vreme. Zato su i norme, koje su određivane na osnovu ovakvog merenja, nužno dovodile do pogoršanja fiziološkog i duhovnog stanja radnika. Tejlor je isticao, da bi odbranio svoje ne-naučno i neodrživo stanovište, da je svaki radnik po prirodi lenj ili »zabušava« iz nekih razloga koji proističu iz ličnog ubeđenja radnika.

Organizacija rada zasnovana na ovaj način dovodila je do zamora radnika i do prvih njegovih reakcija na ovakvu organizaciju proizvodnog procesa. Zbog toga se prišlo istraživanju zamora i dejstva zamora u toku rada. Istraživanja su pokazala, pored ostalog, da zamor nije samo fiziološke prirode već da u sebi sadrži personalne i socijalne elemente. Da bi se izbeglo štetno dejstvo zamora, dalja istraživanja su bila usmerena na istraživanja uticaja radne okoline na zamor (dejstvo temperature, stupanj vlage, svetlost, zdravlje, ventilacija, buka i vibracija mašina), tj. fizičke sredine u kojoj se odvija proizvodnja. Rezultati istraživanja su pokazali da je rad prijatniji i lakši u sredini prilagođenoj radnikovim potrebama. Zbog toga se onda prišlo pokušajima biološke i psihološke racionalizacije proizvodnje. I dosta je učinjeno u pravcu stvaranja ovakvog radnog ambijenta, jer se produktivnost povećala, a to je išlo u račun kapitalisti, tj. rasla je njegova konkurentna moć.

I pored toga, što je radna okolina biopsihološkom racionalizacijom poboljšana, produktivnost je opadala u visoko mehanizovanoj industriji. Nova istraživanja su pokazala da do toga dolazi usled monotonije radnika na poslu, tj. usled mehaničkog ponavljanja određenih pokreta u industrijski parcelizovanom radu. Dalja izučavanja su pokazala svu kompleksnost ovog problema i dovela čak do mogućnosti da se identifikuje sa industrijskim zamorom, što nije tačno. Jer, osećanje monotonije najčešće zavisi od subjektivnog odnosa prema poslu koji se obavlja. Zato se nastojalo da se organizuju takva podela rada koja će onemogućiti monotoniju, pošto se utvrdilo da pri izvođenju istog parcijalnog posla pojedini radnici različito reaguju. Isto tako, kao poseban lek za razbijanje monotonije navodi se nagrađivanje po komadu, jer radnik sam u ovom slučaju određuje ritam proizvodnje.⁵

⁵ Dr Ilija Stanojčić, Predmet opšte sociologije i njen odnos prema drugim naukama, Savremena škola, Beograd, 1967. str. 152—159.

Nastanak industrijske sociologije je u neposrednoj vezi sa neuspelim eksperimentima koji su vršeni u pogonima Hawthoene čikaškog preduzeća Western Electric u vremenu između 1924. i 1927. godine sa ciljem da se utvrdi uticaj osvetljenja na produktivnost rada. Pri ispitivanju ove veze radnicima je bio objašnjen cilj ispitivanja a posle toga se počelo sa variranjem svetla. Polazna hipoteza sastojala se u tome što se smatralo da će bolja svetlost imati povoljan uticaj na učinak, tj. biće veći učinak. Prvi deo eksperimenta potvrdio je ovu hipotezu. Međutim, kada su istraživači pokušali da umanjuju i pogoršavaju osvetljenje, produktivnost rada nije opadala srazmerno umanjenom osvetljavanju. Psiholozi koji su pozvani da objasne ovu pojavu, došli su posle dužih i preciznih ispitivanja do zaključka da socijalno-psihološki okviri unutar samog preduzeća predstavljaju određene činioce koji se moraju imati u vidu prilikom vršenja istraživanja ove vrste.

Međutim, mora se istaći da naučnici nisu zaključili da radno vreme, naime, odnosi i osvetljavanje nemaju nikakvog značaja. Zaključak je samo bio da su »osećaji važniji od trajanja radnog vremena, ako ljudi rade u okviru svojih tjelesnih mogućnosti«. A osećaji nisu samo važniji od trajanja radnog dana već često i od nadnice. »Otkrilo se da se radnici više brinu o odnosu visine svoje plaće prema visini plaća što ih primaju drugi radnici, nego o apsolutnom iznosu koji dobivaju. Čak i ako su plaće visoke, to ne znači ništa ukoliko netko čiji se položaj smatra nižim od vlastitoga prima više. Jednog će dana rukovodioci tvornica spoznati da radnicima ne upravljaju prvenstveno ekonomski motivi. Iza zaparnih ura i premijskih sistema stručnjaka za efikasnost, radnika tjera snažna unutrašnja potreba da pronađe okolinu u kojoj bi bio ukorijenjen, kojoj bi pripadao, sa svojom funkcijom. Ako mu to ne uspije, doći će do frustracija i opsedat će ga razne crne misli. »Umor« i »monotonija« su posljedice frukcije proizvodnje, rukovodioci su platitili visoku cijenu u štrajkovima, ograničavanju učinka i velikoj količini drugih gubitaka« ...⁶

Industrijska sociologija se javlja u onom periodu kada je bio zamenaren čovek kao proizvođač pri proučavanju proizvodnje. Njena pojava znači početak izučavanja, u početku, »ljudskog faktora« a, kasnije, »društvenog faktora«.

Danas postoje vrlo raznovrsna i oprečna shvatanja o tome šta je me šta je industrijska sociologija, šta je njen predmet proučavanja. Postoje čak i takva mišljenja koja negiraju postojanje industrijske sociologije kao posebne naučne discipline, ističući pri tom da je predmet njenog proučavanja uključen u ostale grane (ili posebne) sociologije, u industrijsku psihologiju ili predmete nekih drugih nauka. Kao odgovor na okvaka shvatanja, koja su u suštini negirala postojanje industrijske sociologije, prišlo se jasnijem i preciznijem određivanju njenog predmeta proučavanja, a samim tim i njenom razgraničavanju od ostalih naučnih disciplina.

⁶ D. C. Miller — WH. Form, Industrijska sociologija, »Panorama«, Zagreb, 1966, str. 19.

U procesu preciznijeg određivanja predmeta industrijske sociologije nastao je veći broj definicija industrijske sociologije. Tako se industrijska sociologija definiše kao »specijalna sociološka disciplina koja proučava industriju«, zatim »kao nauka koja proučava industriju kao socijalni fenomen«. Ali se industrijska sociologija i šire definiše pa se kaže da je to nauka koja proučava socijalno ponašanje pojedinaca, grupa i čitavih organizacija, koji su nastali, žive i razvijaju se pod specijalnim uslovima koje proizvodi industrija i industrijski rad«. Pored ovog pozitivnog definisanja industrijske sociologije, pored definicija koje govore o tome šta je industrijska sociologija, postoje definicije koje određuju šta nije industrijska sociologija. Tako se kaže da »to nije ekonomika da ispituje proizvodni rad kao proizvodni, niti industrijska psihologija i psihoterapeutika koje tereapeutske ciljeve pretpostavljaju objektivnoj nauci o datom fenomenu, niti pak sociologija rada inspirisana socijalnim dejstvom određenih organizacija« itd. Po ovom mišljenju, industrijska sociologija predstavlja čisto proučavanje industrije, njenih organizacija i fenomena u socijalnom značenju njihovog bića.

Pored izloženih definicija industrijske sociologije, postoji i mišljenje koje smatra da je »industrijska sociologija samo ime, a da je predmet njenog proučavanja rad i svi socijalni fenomeni koji proizilaze i nastaju kad se ljudski rad odvija pod određenim uslovima«.⁷

Navedene definice industrijske sociologije polaze od shvatanja da industrijska sociologija ima svoj poseban predmet proučavanja, koji nije predmet proučavanja nijedne od postojećih nauka ili naučnih disciplina. Ostale naučne discipline koje proučavaju industriju (industrijska psihologija, tehnologija ili ekonomija) svojim predmetima proučavanja zahvataju samo pojedine, i to ne najbitnije, socijalne aspekte industrije, pa upravo zato i ne proučavaju industriju kao celinu sa svim njenim obeležjima. Ove nauke mogu pomoći industrijskoj sociologiji ali je ne mogu zameniti, a njihovi metodi ne mogu se primenjivati s ciljem izražavanja industrijsko-sociološkog aspekta. Jer, industrija predstavlja zbir fenomena sa zajedničkom bazom koji se mogu svoditi na iste osnovne pokazatelje a nalaze se u međusobnoj povezanosti.

I pored težnje da se da opšta definicija industrijske sociologije, smatra se da ta opšta definicija nije dovoljna da pokaže u kojim konkretnim pojavama i odnosima leži problematika koju industrijska sociologija istražuje. Zato se prišlo određivanju te problematike (koja se obično označava izrazima »socijalni aspekt industrije« i »industrijski odnosi«), pa se smatra da se problematika koju proučava industrijska sociologija sastoji u:

1. proučavanju razvoja industrije s obzirom na njenu veličinu i ulogu u životu društva;
2. proučavanju svih formi ljudske delatnosti koje nastaju i razvijaju se sa industrijom;

⁷ Navedene definicije industrijske sociologije su uzete iz časopisa »The British Journal of Sociology« VOL X. 1959.

3. proučavanju industrijskih organizacija, tj. takvih oblika organizovanja ljudi i njihovog međusobnog komuniciranja koji su nastali i duguju svoju egzistenciju i razvoj industriji.

Te organizacije su: preduzeća, radione, sindikati, radne grupe, radnička naselja, radničko i uopšte industrijsko obrazovanje, rukovodilački kadar i rukovodilačke organizacije, obrazovanje rukovodilaca, itd.

4. Proučavanje odnosa između rada kao prirodnog procesi i socijalnih tvorevina na bazi rada;

5. proučavanje odnosa između pojedinih organizacija i institucija u industriji, kao što su na primer: organizacija preduzeća — tip vlasništva; organizacija — ličnost; rukovođenje — upravljanje; rukovođenje — organizacija; organizacija preduzeća — organizacija sindikata i radničke organizacije uopšte, itd.

6. proučavanje odnosa industrije i šireg društva i njihovog međusobnog uticaja; npr. preduzeće — grane industrije; preduzeće — tržište; preduzeće — javni život; preduzeće — srez ili šire administrativne jedinice;

7. proučavanje društvenog slojevanja u industriji i u zavisnosti od industrije, npr. rukovodioci; vlasnici; službenici; radnici, ili kvalifikovani, polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici;

8. proučavanju institucija industrijskog rada i života, kao što su: upravne komunikacije; linijska odgovornost; kontrola; personalno rukovođenje; plaćanje rada; napredovanje u službi itd.

9. Proučavanje efekata industrijskog rada i organizacije odnosa na društveni rad i život, te društvene odnose ljudi van industrije; i najzad,

10. proučavanju budućnosti industrije i čoveka u njegovom odnosu i povezanosti sa industrijom⁸.

Ovako široka skica problema koje je proučavala i proučava industrijska sociologija ne znači nikako da su ovim iscrpljeni svi problemi niti svi aspekti problema koji su navedeni. Naprotiv, sa razvojem nauke i naučnog istraživanja i samo polje istraživanja verovatno će biti sve šire. Pre svega, brzi razvoj industrije imaće svakako kao posledicu i nove probleme, a time stvara i nova područja za proučavanje u industrijskoj sociologiji.

Mada je ovde data široka skica problema koje treba da proučava industrijska sociologija, pa time određen i njen predmet proučavanja a pritom istaknuto da jedna opšta definicija industrijske sociologije ne može da obuhvati sve probleme koje ona treba da proučava — ipak se pokazalo potrebnim da se dá jedna kraća definicija industrijske sociologije. Tako se industrijska sociologija definiše kao »nauka koja proučava »društvenu stvarnost u industriji«⁹, ili kao »nauka koja proučava položaj čoveka pri radu u društvenom kontaktu, a uz to i celokupnu

⁸ Filipović Muhamed, Industrijska sociologija, Pregled, Sarajevo, 1959. br. 11—12, str. 385—392.

⁹ J. Derganac, Industrijska sociologija, Univerza v Ljubljana, 1962. str. 7.

društvenu stvarnost vezanu za industriju: skupnost ljudi angažovanih u industriji sa svim relacijama njihove grupisanosti, strukturisanosti, motivacije, cilja i sl.«¹⁰

Kako postoji potreba za jednom kraćom definicijom industrijske sociologije, smatramo da se industrijska sociologija može definisati kao posebna sociološka disciplina koja za predmet svoga proučavanja ima industriju *kao društvenu pojavu i društvene procese i odnose koji nastaju na bazi industrijskog oblika proizvodnje u kontekstu društva kao celine, tj. veze koje postoje između industrije i društva, odnosno industrijskih preduzeća kao proizvodnih društvenih grupa i ostalih društvenih grupa.*

Industrijska sociologija koja se razvija u nas, mora poći pri proučavanju svoga predmeta proučavanja od saznanja marksističke nauke o društvu da »način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života«, a da je način proizvodnje određen stepenom razvitka materijalnih proizvodnih snaga, koje određuju te produkcione odnose.

Zatim, mora se imati stalno na umu da osnovu društveno-ekonomskog uređenja Jugoslavije čini slobodan udruženi rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u radnoj organizaciji i društvenoj zajednici, pa samim tim i u industrijskom preduzeću kao radnoj organizaciji.

Pri izučavanju društvenih odnosa u industriji ne sme se izgubiti iz vida ni mladost naše industrije pa, samim tim, ni mladost industrijskih radnika kao proizvođača i njihovo, u najvećem broju slučajeva, seljačko (ili sitnosopstveničko) poreklo. Prolazeći od ovih činjenica i držeći se opštih teorijskih i metodoloških načela marksističke društvene misli, industrijska sociologija, će kao i svaka primenjena sociologija, doći do određenih saznanja koja mogu korisno poslužiti svesnoj akciji društva za dalje unapređenje industrijske proizvodnje i povećanje produktivnosti rada.

Saznanja do kojih će doći industrijska sociologija odnosiće se, pre svega, na uzroke nastajanja osnovnih suprotnosti unutar radnih kolektiva, organa samoupravljanja, ekonomskih jedinica i odeljenja, itd. Ali ona će tako raditi i na otkrivanju objektivnih i subjektivnih faktora koji utiču na saobražavanje zajedničkih interesa u kolektivu.

Svakako je od posebnog interesa, pa će zato i naći svoje mesto u proučavanju, uloga žive radne snage u savremenim uslovima i s obzirom na sve veću primenu automatizacije i elektronike, jer uvođenje automatizacije i elektronike dovodi do povećanja produktivnosti rada, ali u isto vreme i do izbacivanja viška radne snage kao »neodgovarajuće« za moderan način proizvodnje. Proučavanje ovog problema je od posebnog značaja ukoliko ne postoje mogućnosti za otkrivanje novih radnih područja, a naše radništvo, pored toga, i nerado ide iz jedne fabrike u drugu (posebno, iz jednog mesta u drugo). Na proučavanje

¹⁰ Dr. Vladimir Rašković, Sociologija rada, Udruženje studenata ekonomije, Beograd, 1967. str. 10.

ôvôg problema se nadovezuje i pitanje mogućnosti i potreba za institucijama za rekreaciju radne snage, njene kulturne rasonode, sporta i drugo. Jer, od blagovremenog sagledavanja svih ovih problema, na naučnom nivou, i preduzimanja svesnih akcija za njihovo rešavanje zavisi i dalji razvoj naše industrijske proizvodnje, za čiji stupanj razvoja je najbolji pokazatelj njena produktivnost.

Govoreći o odnosu opšte sociologije i posebnih sociologija, istakli smo da je njihov odnos određen odnosom njihovih predmeta proučavanja. Na isti način, u najopštijem smislu reči je određen i odnos industrijske sociologije i ostalih naučnih disciplina.

Mi nećemo izlagati odnos industrijske sociologije i svih ostalih naučnih disciplina, već samo odnos industrijske sociologije i onih naučnih disciplina sa kojima ona ima neposredniji odnos. Naime, ukazaćemo na odnos industrijske sociologije i opšte sociologije, industrijske sociologije i sociologije rada, industrijske sociologije i industrijske psihologije i na odnos industrijske sociologije i sociologije grada.

Odnos industrijske sociologije i *opšte sociologije* je određen odnosom njihovih predmeta proučavanja. Već sma ukazali na predmete proučavanja i jedne i druge naučne discipline, pa smo rekli da opšta sociologija proučava najopštije zakonitosti nastanka i razvitka ljudskog društva, ona proučava društvo kao opštu kategoriju, a industrijska sociologija proučava samo jedno područje društvenog života i jednu vrstu društvenih odnosa, ona proučava industriju kao društveni fenomen i društvene odnose koji nastaju na bazi industrijskog rada. Zato, ako industrijska sociologija želi, a to je i njen cilj, da uspešno prouči svoj predmet proučavanja, ona mora poći od naučnih istina koje utvrđuje opšta sociologija o društvu uopšte, jer se društveni odnosi koji nastaju na bazi industrijskog oblika proizvodnje i industrije mogu uspešno proučavati samo ako se posmatraju u kontekstu celine čiji su delovi, a ta celina je društvo. U tom smislu treba istaći da industrijska sociologija koja se razvija u nas mora, pre svega, poći od naučnog saznanja opšte marksističke sociologije da su svi odnosi u društvu u poslednjoj instanci određeni proizvodnim odnosima, a pre svega osnovnim proizvodnim odnosom izraženim u svojini nad sredstvima za proizvodnju.

Ali, isto tako, treba istaći da i opšta sociologija pri utvrđivanju najopštijih zakonitosti o društvu, koristi i mora koristiti naučne istine do kojih dolazi industrijska sociologija istražujući svoj predmet proučavanja.

Pristupajući određivanju odnosa industrijske sociologije i *sociologije rada*, moramo odmah ukazati na to da ovaj odnos nije lako odrediti iz dva razloga. Prvo, zato što su to relativno mlade naučne discipline, čiji predmeti proučavanja nisu jasno definisani (a određenost predmeta proučavanja pojedinih naučnih disciplina je nužna za određivanje njihovog odnosa, koji je determinisan odnosom njihovih predmeta). Drugo, zato što postoje i takva shvatanja da nema razlike između ovih naučnih disciplina, već da se radi o jednoj istoj naučnoj disciplini, sa identičnim predmetom proučavanja, koju neki nazivaju industrijskom sociologijom a drugi sociologijom rada.

Zbog svega ovoga, potrebno je pre svega ukazati na koji način se određuje sociologija rada. Danas ne postoji opšteusvojena odredba sociologije rada, pa ipak može se reći da se svi pisci koji se bave ovom problematikom slažu u jednom, da sociologija rada proučava rad kao društvenu kategoriju, dok se u pojedinostima razlikuju. Evo nekih odredaba sociologije rada. Ž. Fridman i R. Navil smatraju da sociologija rada za svoj predmet ima »izučavanje ljudskih kolektiva vrlo različitih po svojoj veličini, svojim funkcijama, koji se konstituišu u toku rada, od reakcije koje se vrše na njima, na raznim nivoima, radne aktivnosti koje tehnički napredak neprestano modelira, od spoljnih odnosa među njima i unutrašnjih, između osoba koje ih sačinjavaju«. ¹¹ Sociologija rada, piše profesor Šćepanski, jeste deo sociologije koji se interesuje za rad kao društveni proces — uticaj društvenih uslova na motive, razvitak, intenzitet i rezultate rada — kao i ispitivanje posledica kakve izaziva rad u strukturi, delovanju i razvoju širokih i užih ljudskih skupina. ¹²

U nas se sociologija rada određuje kao nauka koja proučava društvene odnose koje uspostavljaju ljudi u procesu rada; ona proučava osnovne zakonitosti razvitka društvenih odnosa u procesu rada. ¹³ Smatramo da se ova definicija sociologije rada može prihvatiti.

Ako se prihvati ovakva odredba sociologije rada, kojom se ona određuje kao naučna disciplina koja proučava osnovne zakonitosti razvitka društvenih odnosa u procesu rada (rada uopšte), onda je moguće odrediti i njen odnos prema industrijskoj sociologiji. Naime, industrijska sociologija se u ovom slučaju javlja kao uža nauka po svom predmetu proučavanja. Jer, dok prva (sociologija rada) proučava društvene odnose u procesu rada uopšte, dotle druga (industrijska sociologija) proučava društvene odnose samo u procesu industrijskog rada, tj. rada u industrijskom obliku proizvodnje. A to, dalje, znači da se ove discipline međusobno i ne isključuju i ne negiraju, tj. one nemaju isti predmet proučavanja, već se njihovi predmeti proučavanja odnose kao posebno i pojedinačno pa je takav i njihov odnos, a o tom odnosu je već ranije bilo reći.

Industrijska sociologija se mora koristiti zakonitostima koje utvrđuje sociologija rada, jer ona proučava rad i odnose koji otuda proizilaze, dok industrijska sociologija proučava samo rad u industriji i odnose koji proizilaze iz tog rada.

Međutim, čine nam se neprihvatljivim gledišta da su sociologija rada i industrijska sociologija jedna te ista disciplina. To su posebne naučne discipline, sa posebnim predmetima proučavanja, a njihov odnos je određen odnosom njihovih predmeta proučavanja.

Za određivanje odnosa industrijske sociologije i *industrijske psihologije* nužno je, pre svega, odrediti sam predmet industrijske psiholo-

¹¹ G. Fridmann, P. Naville, *Traité de sociologie du Travail*, t. 1. Paris, 1961. p. p. II. 34.

¹² J. Szcepaniski, *Uwagi o przedmiocie i zadaniach Socjologii pracy*, V. *Jak pracuje Czlowiek*, Warszawa, 1961. s. 169.

¹³ Dr Vladimir Rašković, *Sociologija rada*, Sociološki institut, Beograd, 1967. str. 20.

gije. Industrijska psihologija, kao posebna naučna disciplina, proučava uticaj industrijske sredine i prirode rada na psihička svojstva ljudi u procesu industrijskog rada. Ona nastoji da prouči uticaj koji vrše spoljni faktori koji otežavaju ili olakšavaju ponašanja čoveka u procesu industrijskog rada. Znači, dok industrijska sociologija proučava zakonitosti razvitka društvenih odnosa u koje ljudi stupaju u procesu industrijske proizvodnje, dotle industrijska psihologija proučava uticaj industrijske sredine na psihološki život čoveka, tj. na psihička svojstva ljudi u procesu industrijskog rada; a ta psihička svojstva mogu vršiti uticaj na društvene odnose, o čemu se mora voditi računa prilikom njihovog proučavanja. Ovim je ustvari i ukazano na odnos ovih dveju disciplina.

Rad i odnosi koji nastaju u procesu rada (pa i rad u industriji) ne mogu se izdvojiti iz konteksta društvene sredine u kojoj žive njihovi nosioci. Naprotiv, može se slobodno reći da se karakter i zakonitosti društvenih odnosa koji se javljaju u procesu rada mogu potpuno shvatiti tek onda ako se posmatraju u kontekstu društvene sredine. U tom smislu industrijska sociologija pri proučavanju svoga predmeta koristi i zakonitosti ostalih nauka koje proučavaju pojedina područja društvenog života koja utiču na odnose u industriji i na koja industrija vrši neposredni uticaj, a pre svega zakonitosti sociologije grada. Sociologija grada proučava grad kao teritorijalnu i društvenu celinu i konkretne društvene grupe u njemu.¹⁴ U gradu su razvijene nepoljoprivredne delatnosti (zanatske, trgovinske), a sa razvojem kapitalizma one dobijaju i izrazito industrijski karakter. Kako su industrija i društveni odnosi u njoj predmet proučavanja industrijske sociologije, postavlja se pitanje razgraničenja odnosa ovih dveju disciplina, kao i pitanje njihove saradnje.

Mi smo ukazali na predmet proučavanja sociologije grada, kao i na predmet proučavanja industrijske sociologije. Međutim, industrijska sociologija prevazilazi okvire industrije u izučavanju društvenih odnosa. Ona, s namerom dubljeg sagledavanja društvenih odnosa u industriji, sve češće nastoji da upozna život radnika i van radnog mesta. Ona se interesuje za odnose u porodici, uslove stanovanja, probleme susedstva, itd. Tako da ove pojave mogu biti predmet proučavanja kako sociologije grada tako i industrijske sociologije.

Ali i sociologija grada, se pod određenim uglom, može baviti proučavanjem industrije. Ona se pri tim proučavanjima neće baviti društvenim odnosima u preduzećima, ali će se interesovati za industrijsko područje u celini koje uslovljava nagomilavanje stanovništva u gradskom naselju. »Ona će se baviti lokacijom fabrike, izučavanjem funkcionalnih veza između industrijskih i drugih rejona (stambenih, trgovačkih, itd.) u okviru gradskog prostora. Sociologija grada zalazi u polje industrijske sociologije, ali izučava samo određene strane i komponente industrijskog fenomena, za razliku od industrijske sociologije koja ga proučava sve-

¹⁴ Dr Cvetko Kostić: »Perspektive sociologije rada«, Sociologija br. 2, 1961. str. 80—81.

strano i u celini».¹⁵ Znači, industrijska sociologija koristi saznanja do kojih dolazi sociologija grada radi kompleksnijeg proučavanja svog predmeta istraživanja.

Dr Danilo Ž. Marković
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

The author in the first part of his paper writes on subject-matter of general and special sociologies and their mutual relations. He states that in the marxist system of social science only establishment of those special sociologies may be permitted, which as their subject-matter have areas of social life not embraced by any other special social science.

In the second part of the paper process of rise of industrial sociology is described. Further are discussed existing definitions of the industrial sociology. The author surveys all these definitions and gives his own, according to which industrial sociology is described as special sociological discipline which as its subject-matter has industry as a social phenomenon and social processes and relations grown out of the industrial form of production in society as whole; i. e., relations that exist between industry and society, or industrial enterprises as producing social groups and all the other social groups.

In the third part are considered relations between general and industrial sociology, industrial sociology and sociology of work, industrial sociology and industrial psychology, and industrial sociology and urban sociology.

¹⁵ Aleksandar Todorović, Uvod u sociologiju grada, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1965, str. 48.

KIBERNETIKA U TRGOVINSKIM ORGANIZACIJAMA

Primena elektronskih računskih mašina (ERM) naročito je došla do izražaja u većim privrednim organizacijama i naučnim institutima. Prema izvesnim procenama, samo u Sjedinjenim Američkim Državama tokom 1965. godine radilo je više od 20.000 elektronskih mašina¹, dok je istovremeno bila naručena izrada još oko 10.000 novih mašina. Oko 80% svih elektronskih računskih mašina se koristi u privredi za obavljanje finansijskih, knjigovodstvenih i statističko-analitičkih operacija. Poslovni krugovi u SAD su došli do zaključka da masovna distribucija robe u uslovima trgovinskih centara i supermarketeta ne može da se obavlja ako se evidentiranje poslovnih promena vrši na klasičan način, bez odgovarajuće mašinske tehnike. Produktivnost rada radnika u SAD za poslednjih sto godina povećala se za četrnaest puta, međutim učinak kancelarijskih radnika za isto vreme povećao se samo za 1.5 put.²

Ovakva disproporcija u porastu produktivnosti rada se više ne može tolerisati; ona postaje zabrinjavajuća. Prema tome, velika zainteresovanost trgovinskih organizacija za uvođenje elektronskih računskih mašina nije slučajna — to je objektivna ekonomska nužnost. I druge kapitalističke zemlje pošle su putem SAD u primeni elektronskih mašina. Npr. u Engleskoj, od ukupnog broja elektronskih računskih mašina, 56% se koristi u trgovini, 28% u industriji, 10% u naučne svrhe i 6% u računskim centrima opšteg tipa.³ Iako je primena elektronike u trgovini počela približno tek 1954. godine — danas gotovo sve vodeće trgovačke kompanije u kapitalističkim zemljama koriste ERM za obavljanje evidentno-računovodstvenih poslova. Žestoka konkurencija na tržištu zahteva najsavremenija sredstva za praćenje i izučavanje potrošačke potražnje, obima prometa, koeficijenta obrta i drugih pokazatelja poslovne aktivnosti preduzeća. Ostvarenje ovih zadataka je moguće jedino uz pomoć elektronske računске tehnike.

Na osnovu podataka iz časopisa »Njujork-Tajms«, najbrži rast u američkoj industriji je ostvaren u proizvodnji opreme za obradu informacija (ERM). Godišnja stopa rasta proizvodnje elektronskih računskih mašina u periodu 1951. do 1963. godine iznosila je 25 posto.⁴

¹ »Sovjetskaja trgovlja« — Moskva, br. 9/65, strana 43.

² »Sovjetskaja trgovlja« — Moskva, br. 6/64, strana 47.

³ »Sovjetskaja trgovlja« — Moskva, br. 6/64, strana 48.

⁴ »Sovjetskaja trgovlja« — Moskva, br. 6/64, strana 47.

U trgovinskim preduzećima širom sveta elektronske računске mašine nailaze na raznovrsnu primenu. Radi ilustracije, navodimo sledeće primere:

1. Kompanija »Devid Greg« u Engleskoj ima 230 prodavnica prehrambene robe, koje se snabdevaju uredno i sa minimalnim zalihama — zahvaljujući eksploataciji ERM tipa »IKT—1500«, koja svakodnevno ispisuje 8.000 strana naloga za dostavljanje robe prodavnicama, koji u proseku imaju bar deset redova. Prodavnica raspolaze prosečno trodnevniim zalihama; robu primaju svakodnevno od 10 časova izjutru. Istovremeno dobijaju i račun.

2. Američka kompanija »Džul Ti« obezbeđuje redovno snabdevanje 751 prodavnice. Svaka narudžbina ima prosečno 170 naziva robe, dok asortiman kompanije broji oko 3.500 artikala. Od 1963. godine kompanija koristi ERM tipa »IBM 1440«. Memorijalni mehanizam ove mašine registruje sve podatke o robi na skladištu sa naznakom sledećih podataka za svaki nomenklaturni broj: naziv robe, količina na zalihi, naručena količina, cena za jedinicu robe i dr.

3. Potrošačka zadruga »Coop« u Parizu ima oko 800 supermarketa, supereta, samousluga i klasičnih prodavnica u svom sastavu. Sve filijale snabdevaju se iz centralnog magacina, trebovana roba u roku od 24 časa mora da se dostavi u prodavnicu; po pravilu, potrošač »mora« biti uslužen robom iz usvojenog asortimana, jer se zalihe redovno dopunjavaju, elektronske računске mašine tipa »IBM 1440« rade po sistemu grafičkih znakova, koji se pomoću specijalnog optičkog instrumenta prevode na perforirane kartice.

4. U proizvodnim organizacijama ERM se koriste za evidentiranje narudžbina koje im dostavljaju trgovinske organizacije. Američka kompanija »Klark« prima svakodnevno više stotina narudžbina za isporuku obuće. Ona koristi ERM tipa »Ramak—305«. U registracionom mehanizmu zapisano je preko 3.000 imena i adresa klijenata kompanije i evidentirane su zalihe za 30.000 raznih vrsta obuće (po veličini i modelu).

5. Engleska kompanija »Luis Investment« ima u svom sastavu deset velikih robnih kuća u različitim gradovima. Nakon uvođenja ERM ostvaren je prvi zadatak — stalna kontrola stanja minimalnih zaliha robe, sa asortimanom od preko 40.000 artikala. Kompanija ima preko 14.000 dobavljača i otprilike svake nedelje prime od njih istu toliku količinu raznovrsnih dokumenata. Za izvršenje ovih poslova rezervisan je samo jedan sat dnevno. ERM ostvaruju i niz drugih evidencija; no ipak, mogućnosti ovih mašina u kompaniji nisu potpuno iskorišćene.⁵

Zahvaljujući primeni elektronskih računskih mašina, registrovanje poslovnih promena vrši se neviđenom brzinom; evidencija više nije pasivno sredstvo kontrole stanja imovine preduzeća — ona postaje instrument aktivnog upravljanja poslovima u preduzeću. Nije preuranjeno da i naše trgovinske organizacije ispituju mogućnosti za uvođenje elektronskih računskih mašina. Ovaj posao zahteva vrlo precizne i dugotrajne pripreme organizacionog i tehničkog karaktera, za koje mi

⁵ Podaci navedeni ad 1, 2, 4 i 5 uzeti su iz časopisa »Sovjetskaja trgovlja«, Moskva, br. 9/65, strane 43 i 47; podaci ad 3 uzeti su na osnovu ličnih zapažanja.

često nemamo dovoljno vremena. Iskustvo SAD, SR Nemačke, Velike Britanije i Francuske ukazuju na činjenice da je potrebno dve do tri godine pripremnih radova da bi se elektronske računске mašine primenile u trgovini. Nije daleko dan kada će se postaviti pitanje primenjivanja elektronike i u našim trgovinskim preduzećima, zbog čega se blagovremeno treba pripremiti za ovaj delikatan zadatak.

Koje su mogućnosti elektronskih računskih mašina?

Garnitura savremenih elektronskih računskih mašina može u isto vreme da čita, piše, perforira, računa, štampa, prebira, upoređuje i odlučuje. ERM ima pet raznovrsnih organa, koji su grupisani ovako:

1. prijemni organi za izveštaje (informacije) koji treba da se obrađuju (čitači bušenih kartica, pokretači magnetskih traka i sl.),
2. organi za obradu (računari, upotređivači, prevodioci),
3. organi za stokiranje (memorijalni mehanizam, magnetni doboši i magnetne trake),
4. organi za izbacivanje gotovih informacija (perforator traka i kartica, mehanizam za štampanje i sl.),
5. komandni organi, koji omogućuju raspodelu instrukcija za rad (distributer programa) i informacija koje treba tretirati.⁶

Kapaciteti pojedinih organa i mehanizam veoma su veliki; radi ilustracije navodimo sledeće:

- kapacitet čitača bušenih kartica omogućuje prvo čitanje i kontrolu čitanja 300 kartica za minut i 400 znakova za jedan sekund,
- maksimalno vreme za upoređivanje je 70 mikrosekundi za prvu grupu od šest cifara i 30 mikrosekundi za svaku sledeću grupu,
- memorijalni mehanizam sa magnetnom trakom od 1.100 metara stokira 14.400.000 cifara ili 9.600.000 alfanumeričkih znakova,
- kucanje podataka maksimalno se odvija sa tri stotine redova u minutu.

Zahvaljujući ovakvom kapacitetu elektronskih računskih mašina, omogućena je dnevna ažurnost i apsolutna tačnost u obradi finansijske dokumentacije gigantskih preduzeća u sferi proizvodnje i robnog prometa.

Radi što efikasnijeg obavljanja pripremnih poslova za uvođenje elektronskih računskih mašina u naša trgovinska preduzeća — trebalo bi preduzeti sledeće:

1. Iskusni ekonomski kadrovi treba da se pozabave problematikom najracionalnije organizacije preduzeća, jer se korenito menja tehnologija trgovanja u uslovima primenjivanja elektronskih računskih mašina,

⁶ Podaci uzeti iz informacije »Gamma 60« preduzeće za proizvodnju ERM »BULL« — Pariz.

2. Programeri (matematičari specijalisti) treba da utvrde, u saradnji sa ekonomistima, program formiranja, dostavljanja, obrade i korišćenja podataka,

3. Tehničari za opsluživanje i održavanje elektronskih računskih mašina treba da budu na visokom stručnom nivou, jer i najmanji zastoj u radu može imati veoma štetene posledice po preduzeće u celini (poremećaji u snabdevanju prodavnica, isplati faktura, naručivanju robe kod dobavljača itd.).

»Za sada se automatizacija knjigovodstvenih i administrativnih poslova vrši tiho, progresivno i eksperimentalno — navodi se u jednoj studiji.⁷ Perspektive su ružičaste. Vrlo dinamično poslovanje iziskuje brzu i tačnu registraciju svih poslovnih promena. Klasičnim metodama to se ne može ostvariti. Nauka i ovde omogućava napredak primenom elektronikom.

Da bi se omogućilo uvođenje elektronskih računskih mašina i u našim trgovinskim preduzećima na malo, potrebno je da se izvrše sledeće pripreme radnje:

- utvrditi standardni asortiman robe,
- oformiti knjigu trebovanja robe i
- primeniti paletni sistem u rukovonju robom.

Valja naglasiti da standardni asortiman, knjiga trebovanja i paletizacija daju ogromne efekte čak i u uslovima rada bez elektronskih računskih mašina. Međutim, sa uvođenjem elektroničke, modernizacija poslovanja u trgovinskom preduzeću daće vrhunske efekte.

Utvrđivanje standardnog asortimana robe

U dosadašnjoj praksi naših trgovinskih preduzeća može se zapaziti nezadovoljavajuća činjenica — da su prodavnice vrlo slabo sortirane, često se oseća nestašica pojedinih vrsta robe. Međutim, ne radi se o stvarnoj nestašici, obično su u pitanju dve vrste propusta: (a) roba se ne treba na vreme iz skladišta, a od strane odgovornog osoblja u prodavnicama i (b) nadležna služba trgovinskog preduzeća nije na vreme naručila robu kod dobavljača. Neosporno je da ima i deficitarnih proizvoda, koji se vrlo teško mogu naći u dovoljnim količinama na domaćem tržištu. Međutim, takva nestašica se ne može ublažiti radom unutar trgovinskih preduzeća, te neće biti predmet našeg izučavanja.

(a) Nije retka pojava da jedna prodavnica nekog trgovinskog preduzeća duže vreme ne raspolaže određenom robom koju potrošači uporno traže. Istovremeno; takva se roba može kupiti u drugim prodavnicama istog trgovinskog preduzeća, pa je čak ima u dovoljnim količinama i u skladištu. Ovakve pojave izazivaju opravdani revolt potrošača, koji su primorani da posete veliki broj prodavnica da bi se snabdeli celokupnim asortimanom robe svakodneve potrošnje. U normalni uslovima trgovanja sva takva roba trebalo bi da se kupi u jednoj prodavnici.

⁷ Dr W. H. Scott — L'automation administrative, OCDE, Paris, 1962, strana 5.

Politika asortimana robe u našim prodavnicama prepuštena je gotovo u celosti poslovođama. Sa promenom poslovođe, po pravilu menja se i asortiman. Svaki poslovođa ima svoje mišljenje o kurentnosti ili nekurentnosti nekog artikla, te u zavisnosti od toga treba robu iz magacina preduzeća. Ovakav način poslovanja negativno se odražava ne samo na zadovoljenje potreba potrošača, već se vrše poremećaji i u proizvodnji — koja nije u stanju da otkrije prave razloge zbog kojih dolazi do oscilacija u potrošnji pojedinih vrsta robe. Utvrđivanje asortimana robe koji uvek mora biti zastupljen u prodavnici — ne može se prepustiti pojedincu ma kako on bio stručan. *Organi upravljanja u trgovinskim preduzećima su dužni da vode politiku asortimana, jer je to jedno od najosetljivijih pitanja u trgovinskim preduzećima.* Utvrđivanje nomenklature standardnog asortimana robe i obaveza poslovođe da redovno treba robu iz utvrđenog standardnog asortimana — predstavlja kamen temeljac na kome počiva savremena trgovina.

Propusti u trebovanju robe radi popune asortimana ne javljaju se samo u prvom stepenu (u prodavnici). Daleko teže posledice nastupaju ako dođe do propusta u naručivanju robe kod odgovarajućih dobavljača od strane nabavne službe trgovinskog preduzeća. Cela mreža prodavnica može ostati nesnabdevena — dok kod proizvođača robe ima u izobilju.

(b) Naručivanje robe od proizvođača (trebovanje u drugom stepenu) ne sme biti prepušteno slučajnim impulsima iz prodavnica ili zasnovano na posetama trgovinskih putnika proizvodnih preduzeća. Naručivanje robe vrši se radi popune asortimana. Standardni asortiman robe mora biti uvek zastupljen u jednoj prodavnici ili skladištu. Popunjavanje asortimana ne može biti prepušteno slučajnosti niti volji i snalažljivosti pojedinca. *Utvrđivanje standardnog asortimana za svaku prodavnicu i svaki magacin, te sistematsko popunjavanje zaliha robe utvrđenog asortimana — predstavlja obavezu trgovinskog preduzeća.*

Standardni asortiman predstavlja duboku studiju želja i potreba potrošača za robom odgovarajuće struke — koja obavezno mora da bude zastupljena u jednoj prodavnici, zavisno od njene veličine i drugih objektivnih okolnosti. Velika prodavnica (supermarket) imaće daleko veći broj artikala u standardnom asortimanu od superete, a ova od obične samousluge. Razlikovaće se standardni asortiman prodavnice u centru od asortimana prodavnice na periferiji grada; robna kuća u poljoprivrednom rejonu imaće drugojačiji asortiman robe od istog takvog objekta u industrijskom rejonu itd.

Utvrđivanje standardnog asortimana robe u trgovini obradićemo na primeru preduzeća prehrambene struke. Globalni okviri asortimana robe u našim supermarketima i samouslugama nisu bili predmet sistematskog izučavanja ni teoretičara ni praktičara u trgovini. Na osnovu ličnih zapažanja prodavačkog osoblja i registrovanja zahteva potrošača formirao se iskustveni asortiman, koji bi mogao da posluži kao osnova za dalje studiozno i sistematsko utvrđivanje standardne nomenklature asortimana robe u našim supermarketima.

Na osnovu nekih napisa u našoj stručnoj štampi, mogli bi se predložiti sledeći okviri standardnog asortimana robe u supermarketima i samouslugama u nas:

1. *Industrijsko-prehrambena grupa*

- 1.1. Sredstva za održavanje čistoće
- 1.2. Parfimerija i kozmetika
- 1.3. Igračke i knjige
- 1.4. Porcelan
- 1.5. Staklo i plastika
- 1.6. Ukrasi
- 1.7. Metalna roba i elektro-roba

2. *Industrijsko-prehrambena grupa*

- 2.1. Sipka i zrnasta hrana i slatkiši
- 2.2. Konzerve
- 2.3. Tečnosti

3. *Delikatesna robna grupa*

- 3.1. Prerađevine od mesa
- 3.2. Specijalni delikatesi
- 3.3. Mleko i mlečni proizvodi, hleb i pecivo

4. *Povrće i voće*

4.1. Povrće

- 4.1.1. Krtolasto: krompir, luk, šargarepa itd.
- 4.1.2. Lisnato: kupus, spanać, karfiol, keleraba itd.
- 4.1.3. Ostalo: krastavci, mladi luk, rotkvice, paradajz, paradajz, paprika, boranija, tikvice itd.

4.2. Voće

- 4.2.1. Jabučasto: jabuka, kruška, dunja itd.
- 4.2.2. Koštičavo: šljiva, kasija, breskva, trešnja, višnja,
- 4.2.3. Jagodasto: jagoda, kupina, malina itd.
- 4.2.4. Sredozemno i tropsko voće: limun, pomorandža, mandarina, smokve, urme, banane, ananas, kokosov orah itd.

5. Sveže meso

- 5.1. Teleće, juneće, goveđe
- 5.2. Svinjsko, praseće
- 5.3. Živinsko
- 5.4. Ovčje, jagnjeće
- 5.5. Divljač
- 5.6. Sve vrste svežih slatkovodnih i morskih riba
- 5.7. Rakovi, školjke, puževi.

Šifriranje svakog artikla iz standardnog asortimana trebalo bi da se vrši sa četiri grupe brojeva.

Prva grupa brojeva, odn. prvi broj označava robnu grupu (5. — sveže meso; 4. — povrće i voće).

Druga grupa brojeva označava podgrupu, na pr. 4.2. — grupa voće i povrće, podgrupa voće.

Treća grupa brojeva ili treći broj označava vrstu proizvoda, na pr. 4.2.1. — jabučasta vrsta voća.

Najzad, četvrta grupa brojeva ili četvrti broj označava konkretni proizvod u pitanju. Npr. broj 4.2.1.1 predstavljao bi kompletnu šifru za jabuke »delišes«, I kategorije po JUS-u, čija je cena 450 din. kilogram. Jabuka »delišes« II kategorija imala bi šifru 4.2.1.2. Pomorandže Jafa po ceni od 600 din. kg imale bi šifru 4.2.4.8 — tj. četvrti broj bi određivao konkretizaciju vrste proizvoda u pitanju. Iz razumljivih razloga mi nismo mogli da se upuštamo u širenje nomenklature standardnog asortimana robe za treću i četvrtu grupu brojeva — međutim, u trgovinskim organizacijama bi se detaljno razradila baš ta grupa brojeva.

Postupak utvrđivanja standardnog asortimana robe u trgovinskim preduzećima, polazeći od navedenih okvira, nije nimalo složen — iako se na prvi pogled ne dobija takav utisak. Najefikasniji način za registrovanje svakog artikla (određivanje šifre koja ima sve četiri grupe brojeva) može se ostvariti pomoću kartoteke. Ako u vrsti koštičavog voća imamo pet proizvoda (šljiva, kajsija, breskva, trešnja i višnja) — za svaki od njih možemo rezervisati po deset brojeva. To znači da imamo mogućnosti da nabavimo deset različitih sorti šljiva (brojevi od 1 do 10), kajsija (brojevi od 11 do 20) itd.

Neosporno je da sve navedene vrste proizvoda iz predloženog okvirnog asortimana ne mogu biti zastupljene u svakom prodajnom objektu (filijali). Na izbor konkretnog asortimana za određeni supermarket ili samouslugu — utičaće sledeći faktori:

— *veličina prodajnog objekta*. Po pravilu veći prodajni obejkat treba da ima širi asortiman robe — i obratno.

— *blizina (susedstvo) uže specijalizovane prodavnice*. Npr., ako je neposredno uz supermarket locirana dobro snabdevena prodavnica stakla i keramike — to će uticati da supermarket reducira svoj asortiman ove vrste proizvoda samo na osnovne artikle.

— *kupovna snaga potrošača koji u svom snabdevanju gravitiraju ka prodavnicima*. Ukoliko je kupovna snaga u porastu, asortiman treba da se proširuje, odn. da se dopunjava kvalitetnijim i skupljim proizvodima. Pri tome se ne sme izgubiti iz vida da postoje proizvodi za kojima je tražnja neelastična, tj. potrošači ih kupuju redovno u prilično ustaljenim količinama — bez obzira na visinu svojih dohodaka, odnosno bez obzira na povećanje ili sniženje cene proizvoda u pitanju. Npr., potražnja za osnovnim artiklima ishrane je neelastična: hleb, so, masnoće i slični artikli troše se ravnomerno (bez većih oscilacija) — bez obzira na povećanje kupovne snage potrošača. Međutim, potražnja za delikatesnim proizvodima i luksuznijim predmetima je veoma elastična, što znači da asortiman proizvoda treba proširiti na ovu kategoriju robe ukoliko se uoči izrazito povećanje kupovne snage potrošača. Naprotiv, ukoliko se iz bilo kojih razloga smanji kupovna snaga potrošača (na pr. povećanje cena luksuznih proizvoda zbog veće stope poreza na promet proizvoda) — obavezno treba pristupiti redukciji asortimana robe za kojom je tražnja elastična.

U vezi s ovim problemom valja napomenuti da se mnogi proizvodi *surogiraju* (puter se zamenjuje margarinom, mast uljem, liker se može surogirati rakijom itd.), a to znači da povećanje cena jednog proizvoda može uticati na smanjenje njegove tražnje, ali se istovremeno povećava tražnja za njegovim surogatom čija je cena ostala na ranijem nivou. Kod proizvoda čija se upotreba međusobno dopunjuje (*komplementarni proizvodi*) — promene su međusobno uslovljene, tj. ako se iz bilo kojih razloga smanji potražnja za jednim proizvodom nužno dolazi do smanjenja potražnje za njegovim komplementarom. Potražnja šoljica za kafu uslovljena je prodajom kafe; nedostatak ili poskupljenje nožića za brijanje uticaće na promet mašinic za brijanje itd.

— s obzirom na *socijalnu* strukturu potrošača javljaju se diferencijacije ako se radi o seoskom ili gradskom stanovništvu. Niz osnovnih artikala ishrane neće biti zastupljeno, ako se radi o prodavnicama koje posluju u okviru seoskih domaćinstva (rakija, vino, sirće, mast, hleb, mleko, živina itd.). Naprotiv, asortiman industrijske robe po pravilu bi trebalo da bude širi. Prodavnice u snažnim industrijskim regionima treba da raspoložu širokom skalom raznovrsne robe (prehrambene i industrijske), jer se radi o potrošačima koji sve svoje potrebe podmiruju preko trgovine.

— *starosna struktura* stanovništva takođe ukazuje na izvesne vrste robe, koja mora obavezno da bude zastupljena u asortimanu. Npr., ako je u blizini osnovna škola, obdanište i slične institucije za decu — asortiman igračaka treba da bude što bogatiji. Blizina osnovnih i drugih škola iziskuje bolji asortiman svezaka, mastila, guma za brisanje i ostalog školskog pribora.

— *običaji i navike stanovništva* takođe predstavljaju značajan faktor koji predodređuje širinu i strukturu asortimana robe u samousluži, odnosno supermarketu. Svakako da ne treba povlađivati religioznim ili praznovernim navikama manjeg dela stanovništva u nekim krajevima naše zemlje (upotreba loja, apstiniranje od masti pri-

likom pripremanja hrane; post u određene dane itd.), no to su svakako činjenice o kojima se mora voditi računa. Međutim, sve više se javljaju novi običaji i navike kod ogromnog dela našeg stanovništva — koje naša trgovina, nažalost, ne prati. Poklon paketi za novu godinu, veliki izbor cveća za Dan žena, brzo proširenje asortimana robe uoči državnih praznika i lokalnih svečanosti — stavljaju celu trgovinu, pa i samousluge pred složene zadatke.

Neosporno je da ima još mnogo faktora koji utiču na širinu asortimana jedne samousluge, odnosno supermarketeta — navedeni su samo najvažniji.

Jednom utvrđeni asortiman treba, po pravilu, da bude uvek zastupljen u prodavnici. Ne bi se smelo dozvoliti da se potrošači vrate neusluženi, jer robe iz ustaljenog asortimana nema u prodavnici. Odgovorno lice dužno je da blagovremeno treba robu iz magacina ukoliko su zalihe u prodavnici na izmaku. Da bi se ovaj zadatak efikasno sproveo — potrebno je da se utvrde minimalne zalihe za čitavu grupu a ne pojedinačno za svaki artikal. Na taj način bi lice koje treba robu bilo odgovorno ukoliko dođe do pojave da robe nema u prodavnici, a iz razloga što se nije na vreme naručila iz centralnog magacina preduzeća.

Kontrola asortimana treba da se odvija redovno, kako bi se obezbedili pravilni i potpuni podaci za ponudu one robe koja maksimalno odgovara željama i potrebama potrošača. Ne sme se dozvoliti da bilo koja roba dugo stoji neprodana, jer se time smanjuje dobit preduzeća i nepotrebno se blokiraju obrtna sredstva. Treba blagovremeno uočiti koja roba ima slabu prođu kako bi se preduzele odgovarajuće mere za aktiviranje prodaje (bolja reklama, degustacija, demonstracije i sl.). Ako se i nakon toga ne pojavi interesovanje za navedenu robu — to je signal da je treba eliminisati iz asortimana.

Knjiga trebovanja sa odštampanim podacima

U sadašnjim uslovima poslovanja, trebovanje robe najčešće se vrši na inicijativu poslovođe. On ocenjuje koja se roba traži, odn. koje su zalihe na izmaku — i unosi podatke u trebovanje. Obrasci trebovanja nema nikakve prethodno unete podatke o robi. Često se dešava da magacin isporuči drugu robu, a ne onu što je naručena. Ovakva odstupanja se javljaju zbog toga što su podaci pogrešno uneti u trebovanje; rukopis lica koje je ispisivalo trebovanje je nečitak; uneti su skraćeni podaci o robi tako da je nerazumljivo koja roba se treba; lice koje treba robu ne zna njen pravilan i potpun trgovački naziv itd. itd.

Da ne bi došlo do ovakvih propusta — treba na bazi utvrđenog okvirnog asortimana *odštampati trebovanje* sa čitavom skalom proizvoda kojima trguje preduzeće. Svaki artikal ima svoj broj (šifru) pod kojim je registrovan u trebovanju, a koji se slaže sa klasifikacijom robe u centralnom magacinu preduzeća i sa evidencijom u robnom knjigovodstvu, odnosno elektronskom računskom centru.

Isto brojčano šifriranje jednog artikla na sva tri mesta ima niz prednosti i mnogostruko olakšava poslovanje. Odgovorno lice u prodavnici (filijali) dužno je da redovno pregleda stanje zaliha (svakog drugog ili trećeg dana) i da treba robu koju nema u dovoljnim količinama iz okvira standardnog asortimana. Trebovanje može da ima i do pedeset stranica, koje se obavezno dostavljaju — iako se možda naručuje samo jedan artikal sa svake stranice. Ipak ovaj sistem ima značajnih preimućstava u odnosu na klasičan način trebovanja na običnom obrascu. Te prednosti sastoje se u sledećem:

1. Roba se ne naručuje »od oka«, po sećanju odgovornog lica, već je ono dužno da pregleda čitav asortiman i da utvrdi kod kojih artikala su zalihe na izmaku. Na taj način se ne može desiti da se potrošač vrati neuslužen jer roba nije na vreme trebovana i nema je u prodavnici.

2. Vrlo lako se može uočiti koji artikli nemaju prođu, pa se na vreme mogu preduzeti mere za poboljšanje prodaje putem intenzivnije reklame ili uticanjem na proizvođača da snizi cene ili poboljša kvalitet i adustiranje robe. U najgorem slučaju, obustavlja se dalja nabavka, ako nema nikakvih realnih izgleda da se poboljša prođa proizvoda u pitanju.

3. Obezbeđuju se kontinuelne narudžbine robe u odnosu na proizvođače. Impulsi za naručivanje robe od strane trgovinskog preduzeća kod odgovarajućih proizvodnih organizacija — dolaze iz prodavnice. Pošto se utvrdilo da su zalihe na izmaku, naručuje se roba iz centralnog magacina trgovinskog preduzeća, koji, sa svoje strane, blagovremeno signalizira nabavnoj službi koju robu i u kojim količinama treba naručivati kod dobavljača. Time su potrošači i proizvođači povezani, posredstvom trgovine, vrlo efikasno. Kurentnost ili nekurentnost nekog proizvoda nije rezultat subjektivne ocene pojedinca — već objektivno mišljenje tržišta, odnosno potrošačke potražnje.

Neosporno je da ima i izvesnih nedostataka u sistemu trebovanja robe na osnovu unapred odštampanih obrazaca. Utrošak sredstava za nabavku papira i štampanja teksta trebovanja je daleko veći no u uslovima klasičnog poslovanja; osoblje u prodavnicama utroši daleko više vremena za popunjavanje trebovanja, jer je dužno da proveri stanje gotovo svih zaliha robe — međutim, ovi nedostaci su minimalni u odnosu na prednosti koje pruža trebovanje sa odštampanim asortimanom. Zbog toga savremene prodavnice treba da naručuju robu iz centralnog magacina samo na osnovu obrazaca koji sadrže sve podatke o artiklima iz okvira standardnog asortimana.

Kao najpodesnija forma za trebovanje robe na bazi standardnog asortimana, sa utvrđenom šifrom za svaki proizvod — javlja se trebovanje sa perforiranim trakama (vidi obrazac na sledećoj strani). Prima ovog trebovanja nije ni malo komplikovana i ne iziskuje neka naročita ulaganja. Mehanografska sredstva nisu potrebna, bar u prvoj fazi. Međutim, što je najbitnije, trebovanje sa perforiranim trakama znatno olakšava kasniju primenu elektronskih računskih mašina za obavljanje svih računovodstvenih operacija u vezi s trebovanjem robe i izdvajanjem iz magacina.

MODEL TREBOVANJA SA PERFORIRANIM TRAKAMA

Šifra	Naziv robe i pakovanje	Cena	Trebovano			Šifra	Kol.	Šifra	Kol.	Šifra	Kol.
			1.	2.	3.						
1	2	3	4			5	6	7			
2.1.1.1.	Šećer sitan, 1 kg	260	50	80	60	2.1.1.1.	50	2.1.1.1.	80	2.1.1.1.	60
2.1.1.2.	Šećer sitan, 5 kg	1.300				2.1.1.2.		2.1.1.2.		2.1.1.2.	
2.1.1.3.	Šećer sitan 0,5 kg	130				2.1.1.3.		2.1.1.3.		2.1.1.3.	
2.1.1.4.	Šećer kocka 0,5 kg	280				2.1.1.4.		2.1.1.4.		2.1.1.4.	
2.1.1.5.	Šećer kocka 0,5 kg	140				2.1.1.5.		2.1.1.5.		2.1.1.5.	
2.1.1.6.	Šećer prah 1 kg	350				2.1.1.6.		2.1.1.6.		2.1.1.6.	
2.1.1.7.	Šećer prah 0,5 kg	175				2.1.1.7.		2.1.1.7.		2.1.1.7.	
2.1.1.8.	Šećer prah 0,1 kg	40				2.1.1.8.		2.1.1.8.		2.1.1.8.	
2.1.1.9.	Kafa „Minas“ 0,25 kg	700				2.1.1.9.		2.1.1.9.		2.1.1.9.	
ITD. ITD.											

NAPOMENA: Cene su proizvoljno uzete.

Trebovanje ima sedam glavnih kolona; kolona četiri ima tri potkolone, dok tri poslednje kolone (5, 6 i 7) imaju po dve potkolone.

U *prvoj* koloni upisana je potpuna šifra artikala iz nomenklature standardnog asortimana.

U *drugoj* koloni uzeti su podaci o robi koja se treba: potpuni trgovački naziv i veličina pakovanja. Ako više različitih proizvoda imaju isti trgovački naziv i istu veličinu pakovanja (mlečna čokolada od 200 grama), radi njihovog diferenciranja unose se i drugi podaci, na pr. naziv proizvođača (»Kraš«, »Nada Stark«) ili neka kvalitativna odlika (sa lešnicima, obična mlečna, sa kremom itd.). Osnovno pravilo kod unošenja ovih podataka je da proizvod bude strogo individualiziran, kako bi se razlikovao od bilo koga sličnog proizvoda.

U *trećoj* koloni je odštampana maloprodajna cena trebovanja proizvoda u naznačenom pakovanju. Politiku maloprodajnih cena vode nadležni organi preduzeća; ne dozvoljava se da prodavnice (filijale) sa-

mostalno formiraju cene u maloprodaji. Centralizovano formiranje cene na nivou preduzeća ima niz prednosti.

1. Postižu se ogromne uštede na administrativnim troškovima (lični dohoci kalkulanata, kancelarijski materijal, amortizacija računskih i drugih mašina) u vezi s kalkulisanjem maloprodajnih cena. Umesto da svaka filijala za sebe izračunava maloprodajnu cenu, savezni, republički i lokalni porez na promet proizvoda, to se radi iz jednog centra za sve prodajne objekte.

2. Sprečavaju se zloupotrebe koje mogu da rezultiraju iz toga što cenu izračunavaju i markiraju na samom proizvodu lica koja neposredno rukuju robom. Ako je maloprodajna cena označena i na trebovanju i na svakom pojedinačnom pakovanju robe pre nego što ona dospe u prodavnicu — mogućnosti za zloupotrebu od strane prodavačkog osoblja su svedene na minimum.

3. Onemogućavaju se anomalije da cena jednog te istog proizvoda u dvema prodavnicama nekog mnogofilijalnog trgovinskog preduzeća — budu sasvim različite. Ovakve pojave nailaze na opravdan revolt potrošača koji žele da cene budu, bar u okvirima jednog preduzeća, potpuno iste za jedan proizvod.

U koliko dođe do promena u visini cene nekog artikla (sniženje ili povećanje), treba izvršiti potrebne korekture u trebovanju pomoću odgovarajućih štambilja. Zatečena roba u prodavnicama sa starom cenom po pravilu bi trebalo da se popiše i komisijski na svakom pakovanju robe trebalo bi da se označi nova cena. Time bi se izbeglo povlačenje iz opticaja robe koja ima staru cenu.

Četvrta kolona sadrži podatke o trebovanim količinama robe. U našem primeru ona ima tri potkolone, a u konkretnim slučajevima može ih biti i više. Broj potkolona iz kolone četiri slaže se sa brojem perforiranih kolona. U našem obrascu imamo tri perforirane kolone (5, 6 i 7). Ako se roba trebuje svakog drugog dana, priloženi obrazac trebovanja bi bio dovoljan za jednu nedelju. Podaci o trebovanim količinama unose se u potkolone obrnutim redom, tj. sdesna u levo. Na primeru artikla 2.1.1.1 (šećer, sitan 1 kg) vidi se da je najpre trebovano 60 pakovanja, zatim 80 i najzad 50 pakovanja od 1. kg. Na osnovu ovoga odgovorno lice u prodavnici zna koje količine robe su trebovane i može da proveri da li je iz centralnog magacina isporučena sva tražena roba.

Peta, šesta i sedma kolona su perforirane, tj. mogu se odvojiti od ostalog dela trebovanja. Svaka od ovih kolona sadrži dve potkolone: šifru proizvoda i trebovani broj pakovanja robe. Najpre se popunjava kolona sedam: pored šifre svakog proizvoda unose se podaci o broju trebovanih pakovanja (najpre 60 kg šećera). Kada su uneti svi potrebni podaci za svaki proizvod — čitava kolona sedam odcepi se duž perforacije od ostalog dela obrasca trebovanja. Skladišnoj službi preduzeća dostavljaju se otcepljene trake (najpre kolona 7) — jer one sadrže sve potrebne podatke o robi koja treba da se isporučuje, a to su šifra proizvoda i broj naručenih pakovanja. Iz sprovednog pisma vidi se koja je filijala naručila robu.

Sličan postupak odvija se i nadalje, s tim što se sledećeg puta otepi kolona šest i najzad kolona pet. Time je jedno trebovanje iskorisćeno i prelazi se na drugu svesku trebovanja. U slučaju da trebovanje ima veći broj kolona, odnosno da se roba trebuje jednom nedeljno — sveska trebovanja može trajati daleko više vremena.

U sadašnjim uslovima poslovanja većine naših trgovinskih preduzeća mnogofilijalnog tipa — moguće je primeniti opisani način trebovanja robe. Zajedničkim naporima nekoliko preduzeća mogla bi se sastaviti i potpunija nomenklatura asortimana.

Paletizacija robe

Velike uštede na troškovima u vezi s manipulisanjem robe u svim fazama prometnog procesa pruža nam paletni sistem, pod kojim se podrazumeva »...mehanizovano manipulisanje proizvodima upotrebom paleta i viljuškara — radi uspostavljanja neposredne tehničke veze između korespondentnih, proizvodnih, transportnih i distributivnih organizacija«. ⁸ Praksa je pokazala da je vrlo neekonomično i sporo rukovati pojedinačnim pakovanjima odnosno koletima robe — kako u unutrašnjem transportu u okviru jednog preduzeća, tako i u spoljnom transportu između različitih preduzeća. Da bi došle do punog izražaja sve prednosti koje pruža paletni sistem, osnovno je da se privredne organizacije, koje učestvuju u prometu, prihvate svih obaveza koje im on nameće i da ih savesno i pedantno izvršavaju.

U prvoj (početnoj) fazi proizvodna preduzeća treba da formiraju manipulacionu jedinicu robe koja je podesna za mehanizovano rukovanje pomoću paleta i viljuškara. Smatra se da u našoj zemlji ima oko 28 miliona tona robe koja je podesna za paletizaciju. Ako se ima u vidu da robu treba uskladištavati najmanje dva puta (kod proizvođača i u trgovini na malo), zatim da je treba utovarivati i istovarivati na železnici, odnosno pri prevozu kamionima, dobija se daleko veća tonaža robe koja se može obuhvatiti paletnom tehnikom pri manipulaciji.

Proizvodna preduzeća treba da daju inicijativu za primenu ove tehnike. Formiranjem propisno upakovane manipulacione jedinice robe proizvođači će učiniti značajan korak u tom pravcu. Ali da bi paletizacija do kraja bespekorno funkcionisala, treba uskladiti napore i interese svih učesnika u tzv. »paletnom lancu«. Osnovno je da se usvoji standardna mehanizacija koja će podjednako odgovarati kako proizvođačima tako i transportnim organizacijama i trgovinskim preduzećima. Zajedničkim naporima u pravcu obezbeđenja investicionih sredstava za uvođenje paletizacije pronaći će se i zajednička tehnička rešenja koja odgovaraju interesima svih učesnika paletnog lanca.

Paletni sistem pruža nesumnjivo najznačajnije uštede i olakšice u obavljanju skladišnih funkcija. *Primena paletizacije u odnosu na kla-*

⁸ »Nova trgovina« — Beograd, br. 6/63, strana 260.

sično skladiranje robe unosi bezmalo takve revolucionarne promene — kao samousluga u odnosu na klasičnu prodaju na malo. Prednosti se ogledaju u sledećem:

1. Skladišni prostor koristi se daleko racionalnije, jer se teret težine od 1.500 kilograma vrlo lako može smestiti u pregrade koje se nalaze i na visini od 4 metra. Manipulacija robom na klasičan način ne omogućava skladiranje na visini preko 2 metra, a kada su u pitanju kabasti i teški predmeti — čak ni toliko. Paletizacija omogućava potpuno iskorišćavanje visine skladišne prostorije, a time se njen kapacitet u izvesnim slučajevima može povećati čak i za 100 posto. Ovo je veoma važno ako se ima u vidu da je oskudica magacinskog prostora u nas veoma značajna, a sredstva za investiranje u proširenje kapaciteta nedovoljna.

2. Utovar, odnosno istovar robe iz kamiona i vagona obavlja se daleko brže i lakše. Naš vozni park je prilično deficitaran, naročito na železnici gde se redovno oseća nestašica teretnih vagona naročito u sezonskim špicovima. Ubrzanjem utovara, odnosno istovara bar za dva puta u proseku — ovaj problem bi se donekle ublažio, a to znači da bi se i poboljšalo snabdevanje tržišta robom.

3. Gubici na robi svedeni su na najmanju moguću meru jer je sprovedena višestruka zaštita proizvoda kojima se manipuliše. U zadnjoj fazi procesa proizvodnje pošiljka treba da bude propisno upakovana, snabdevena svim potrebnim oznakama o kvalitetu, količini i eventualno ceni robe — i složena na paletu. Sve do pojedinačnog pakovanja robe za isporuku prodavnicama u mnogofilijalnom trgovinskom preduzeću — ručno manipulisanje je gotovo u potpunosti isključeno, a time je izbegnuto da dođe do loma, rastura ili oštećenja robe. U slučaju elementarnih nepogoda (požar, poplava) roba se daleko brže može izneti iz skladišne prostorije i spasiti. Solidno pakovanje, kao preduslov paletne manipulacije, umanjuje oštećenje robe i usled dejstva prašine, vlage, insekata i štetočina. Prema tome, paletizacija pruža maksimalne efekte u pravcu smanjenja svih vrsta gubitaka na robi.

4. Fizički naponi skladišnih radnika su u potpunosti eliminisani, tako da je sada daleko značajnije umno naprezanje od fizičkog. Povrede na radu su svedene na najmanju meru, a time i prekomerna bolovanja, poštede — a naročito invaliditet kao posledica klasičnog manipulisanja velikim teretima, koji se usled najmanje nepažnje mogu ispustiti.

5. Najzad, knjigovodstvena evidencija zaliha robe vrlo lako može da se kontroliše, jer se vrlo jednostavno sravnjuju knjigovodstveno stanje sa stvarnim stanjem robe u magacinu. Inventarisanje u velikim skladištima klasičnog tipa obavlja se i po petnaest dana. Otuda i dolaze nastojanja trgovinskih preduzeća da se u periodu pred popis ne snabdevaju robom — kako bi donekle olakšale sebi posao u vezi s inventarisanjem. Ovakvi jednostrani potezi nanose dvostrukom štetu; onemogućavaju odvijanje procesa proizvodnje i otežavaju normalno snabdevanje potrošača robom.

Uštede koje se postižu paletizacijom očigledne su. Investicije u palete i viljuškare, prema nekim proračunima, isplatile bi se za nepu-

nu godinu dana.⁹ Modernizacija skladišnih poslova primenom paletizacije postaje vrlo akutno pitanje, jer se na tom polju vrlo malo uradilo u nas. Radi ilustracije navodimo da se u Čehoslovačkoj otišlo sa primenom paletizacije dalje no u nas. Počev od 1958. godine pa do danas, paletni sistem je uveden u preko 150 trgovinskih preduzeća na veliko, od kog broja su oko 65% u struci prehrambene robe.¹⁰

Nakon izvršenih pripremnih poslova, električne računске mašine mogu se primeniti u trgovinskim preduzećima na malo. Svi poslovi oko ispisivanja zaduženja za prodavnice za trebovanu robu, uvođenje knjigovodstva zaliha po artiklima u centralnom magacinu i sl. — vođe se automatskom tačnošću i neviđenom brzinom. Najznačajnija novina, koja se može uvesti zahvaljujući elektronici — jeste tzv. »globalna priprema« robe za isporuku prodavnicama.

Globalna priprema robe za isporuku

U elektronskom računskom centru podaci iz trebovanja o naručenim količinama za svaki artikal ponaosob zamenjuju se perforiranim karticama. Ako su podaci u trebovanju čitko ispisani, posao se može vrlo brzo obaviti.

Dalji rad je veoma brz i izvodi se automatski. Naročita elektronska mašina, na bazi perforiranih kartica, za svaku prodavnicu (filijalu) otkucava račun za izdatu robu sa svim naturalnim i finansijskim pokazateljima i tekstem. Na kraju radnog dana, ista mašina odštampa *rekapitulaciju ili zbirnu fakturu* za svu robu koja treba da izadje iz skladišta na osnovu odštampanih faktura prodavnica. Ovo je najosetljiviji posao, a izvodi se s automatskom tačnošću. Sve fakture su otkucane bez ijedne greške ili ispravke, računске radnje su besprekorno tačne. Da bi se uočila sva složenost izrade zbirne fakture navodi se sledeći primer: Potrošačka zadruga »Coop« u Parizu prima dnevno i do 400 trebovanja koja sadrže prosečno po 700 redova. Oko stotinu artikala se naručuje od strane svih prodavnica (šećer, kafa, ulje, vino, pivo i sl.) — to znači da bi trebalo sabrati sve količine koje se javljaju u pojedinačnim trebovanjima za jedan proizvod (šifru) da bi se dobila ukupno naručena količina od strane svih prodavnica. U klasičnim uslovima poslovanja (bez ERM) ovaj posao je neizvodljiv.

Memorijalni mehanizam elektronskih računskih mašina odmah izvođi novo stanje zaliha robe u skladištu (saldo). Interesantno je napomenuti da se na posebnom pregledu registruje ukoliko stvarno stanje zaliha nekog artikla u skladištu padne ispod minimalne zalihe — tako da je nabavna služba u mogućnosti da urgira kod dobavljača isporuku. Time se ostvaruje bespekoran uvid u stanje zaliha svakog pojedinog artikla u asortimanu.

Šef skladišta, pošto je dobio zbirnu i pojedinačnu fakturu, daje nalog radnicima unutrašnjeg transporta da na bazi zbirne fakture iznesu sve trebovane količine raznovrsnih proizvoda iz magacinskih

⁹ »Nova trgovina« — Beograd, br. 6/63, strana 262.

¹⁰ »Nova trgovina« — Beograd, br. 4/64, strana 179.

prostorija i da ih dostave u pakersko odeljenje. Ovim se ostvaruju ogromne uštede u radnoj snazi i povećava efikasnost poslovanja. Ako se jedan proizvod javlja u svim pojedinačnim fakturama, kojih ima na pr. 500, to znači da bi se u klasičnim uslovima pet stotina puta skladišni radnici zaustavili pred odeljkom za taj proizvod — da bi izvršili naloge za svaku prodavnicu ponaosob. Zbirna fatura to isključuje, jer se odjednom isnose sve količine trebovanog artikla i dostavljaju se u odeljenje za pakovanje upotrebom skladišnih viljuškara i paleta.

Ovaj sistem poznat je pod imenom *slobodne pripreme robe za isporuku*. Umesto da skladišni radnik neprekidno kruži po ogromnim prostorijama tražeći robu koju je trebovala jedna prodavnica — on na daleko manjem prostoru, u pakerskom odeljenju, nalazi svu robu koja mu je potrebna. Prednosti su očigledne, a satoje se u sledećem:

1. izbegava se gužva u magacinskim prostorijama, jer se roba odjednom iznosi u pakersko odeljenje;
2. mogućnosti za grešenje kod odmeravanja ili prebrojavanja robe su realno svedene na nulu;
3. izbegnuto je potkradanje robe od strane nesavesnih pojedinaca, jer izalz robe iz magacinskih prostorija vrlo lako i efikasno može da kontroliše materijalno zaduženo lice.

Nakon globalne pripreme vrši se *pojedinačna priprema i pakovanje robe*. Šef skladišta predaje rukovodiocu pakerskog odeljenja sve pojedinačne fakture na osnovu kojih se dostavlja roba prodavnicama. Međutim, on zadržava samo jednu (bilo koju) fakturu, radi konačne provere tačnosti pakovanja robe. Šef skladišta odgovara za tačnost isporuke robe, jer je u mogućnosti da efikasno organizuje rad i da ga kontroliše.

Rukovodilac pakerskog odeljenja izdaje pojedinačne fakture radnicima koji pristupaju pripremi robe za svaku prodavnicu. Poželjno je da se roba smešta u kontenere ili veće sanduke koji se mogu plombirati. Na kraju posla, kada je izvršeno pakovanje robe na osnovu dobijenih pojedinačnih faktura — rukovodilac pakerskog odeljenja izveštava šefa skladišta da je zadatak izvršen. Šef skladišta lično pristupa proveru ostatka robe. Po pravilu preostale količine i vrste robe moraju da se slažu sa navodima u poslednjoj pojedinačnoj fakturi, koju čuva šef skladišta. Ukoliko se pojavi neslaganje, to znači da se negde pogrešilo, te je potrebno proveriti sva pojedinačna pakovanja sve dok se greška ne pronađe. Npr. ostalo je samo 100 kg kafe, dok je u zadnjoj pojedinačnoj fakturi (koja se nalazi kod šefa skladišta) fiksirana količina od 120 kg. Potrebno je pronaći gde je upakovano (kod koje prodavnice) 20 kg kafe više. Na ovaj način radnici u pakerskom odeljenju svesni su da moraju sasvim precizno i tačno da rade, jer će se svaka greška pojaviti na kraju.

Po pravilu, ostatak robe mora da se složi u potpunosti sa podacima iz fakture koja se nalazi kod šefa skladišta. To je savršeni način kontrole pravilnosti i tačnosti isporuke.

Globalna priprema robe ne bi doživela primenu u praksi da nije došlo do formiranja zbirnih faktura. Bez elektronskih računskih ma-

šina bilo bi iluzorno govoriti o zbirnim fakturama koje se ne mogu klasičnim metodama formirati tako brzo i tačno. Globalna priprema je očigledan dokaz kako nadgradnja može da ima pozitivno dejstvo na svoju bazu: zahvaljujući elektronicu u obavljanju knjigovodstvenih poslova, omogućena je visoka produktivnost i tačnost u obavljanju skladišnih poslova pripreme robe za isporuku trgovinskim organizacijama.

Elektronske i računске mašine imaju široku primenu u trgovinskim organizacijama. Okrupnjavanje i integracija u trgovini, između ostalog, zahtevaju i savremenu organizaciju knjigovodstvenih i administrativnih poslova. Nova tehnologija rada mora biti praćena i savremenom računskom i knjigovodstvenom tehnikom. Bez ERM velika trgovinska preduzeća ne mogu da posluju. Brzina i tačnost u trebovanju i dostavljanju robe, obračunu ličnih dohodaka, isplati računa dobavljača, itd. — od prvorazrednog su značaja u velikim preduzećima. Potrebnu brzinu i tačnost u radu pružaju samo elektronske računске mašine.

Naša trgovina treba hitno da preduzme pripreme mere za uvođenje elektronicu. Dalja integracija će biti znatno usporena ako se nastavi sa klasičnim metodama rada. Kibernetika pruža ogromne mogućnosti za dalji razvoj i unapređenje trgovine.

Dr Živorad Zlatković
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

L'application des calculatrices électroniques acquiert une importance de plus en plus grande dans les organisations économiques, les instituts scientifiques et les bureaux de recherches des marchés. Les possibilités des calculatrices électroniques sont très importantes dans la transformation de toute l'activité des organisations commerciales. Cependant, les travaux préparatoires s'étendent sur une longue période — de sorte qu'il faut entreprendre en temps utile l'étude des possibilités de l'introduction de l'électronique dans les organisations commerciales de la Yougoslavie.

Selon l'auteur, il est nécessaire d'effectuer le plus tôt possible les travaux préparatoires suivants dans les organisations du commerce de détail d'une plus grande importance: déterminer l'assortiment standardisé des marchandises, établir le livre de commande des marchandises et appliquer le système de palette dans la manipulation des marchandises. On propose le système décimal du shiffrement des articles à l'occasion de la détermination de l'assortiment standardisé. Le même système de chiffrement numérique serait retenu dans l'entrepôt et dans le centre calculateur électronique. Le livre

de commandes peut être introduit même avant l'introduction définitive des calculatrices électroniques. Dans ce but on avait proposé d'introduire des demandes dites avec des bandes perforées. Enfin, le système de palette permet une manipulation plus rapide des marchandises dans l'entreprise et dans le transport.

Grâce aux calculatrices électroniques la préparation dite globale des marchandises pour la livraison aux magasins de vente est rendue possible. Les avantages de la préparation globale sont de plusieurs sortes (l'exactitude dans le travail, la rapidité, la productivité accrue, etc.).

La concentration et l'intégration ultérieures dans le commerce de la Yougoslavie ne donnent pas les effets escomptés si l'on ne procède pas à l'introduction des calculatrices électroniques.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE JUGOSLOVENSKE POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE

1. O razvoju proizvodnih snaga u poljoprivredi

Posle II svetskog rata proizvodne snage su zabeležile izvanredno brz razvitak u svim oblastima privrede. Novi tehnički i tehnološki pronalasci ubrzali su proširenje upotrebe modernih sredstava kako u proizvodnji tako i u prometu, ali se uporedo ide i na sve širu automatizaciju u proizvodnji, pa i na primenu elektronskih mašina. Sve to skupa doprinosi smanjenju upotrebe živoga rada. Organski sastav kapitala sve se više menja u pravcu povećanja učešća konstantnog kapitala. Primena modernih sredstava visoke tehničke snage, koja se vrši zamenom amortizovanih mašina, omogućava povećanu proširenu reprodukciju, a time stvara i ekonomske osnove za dalje povećano ulaganje u još savršenija i savremenija tehnička sredstva. Otuda je razvitak proizvodnih snaga u savremenoj privredi sve veći i ubrzaniji.¹

Međutim, ovakav brz razvitak proizvodnih snaga izazvao je dalje produbljavaње jaza ne samo između razvijenih i nerazvijenih zemalja već i između pojedinih privrednih oblasti i grana unutar jedne nacionalne privrede. Postojeće probleme između razvijenih i nerazvijenih, gladnih i sitih brzo razvoj proizvodnih snaga čini sve akutnijim. U prvom redu, ovaj proces dovodi do povećanja razlike u dohotku per capita, a samim tim se i one dve trećine čovečanstva koje pate od nedovoljne ishranjenosti (uzimaju oko 2500 kalorija dnevno) nalaze u položaju da imaju sve manje izgleda da dostignu visoko razvijene zemlje. Ovde je pak osobito interesantna činjenica da je tehnički progres, sa primenom novih i daleko efikasnijih proizvodnih snaga, doprineo da se skoro u svim zemljama u svetu pojačaju disproporcije u odnosima između poljoprivrede i ostalih grana privrede. Poljoprivreda je u položaju da zaostaje iza opšteg razvitka jedne nacionalne privrede. Razlozi su mnogobrojni. Čini se da je osnovni taj što u fazi industrijalizacije, tj. u fazi pokretanja opšteg privrednog razvoja, poljoprivreda mora da posluži kao osnovni izvor akumulacije za finansiranje

¹ S. Popović: »Kreditiranje poljoprivrede«, referat na Simpozijumu »Uloga banaka i kredita u našem privrednom sistemu«, Niš, 23—24. XI 1967.

pokretanja i toka toga procesa industrijalizacije. Što se pak tiče razvoja poljoprivredne proizvodnje, očekuje se da će opšti razvoj ostalih privrednih grana povući i razvoj poljoprivrede. Tako dolazimo do pitanja: kako će se pokrenuti razvoj proizvodnih snaga u poljoprivredi ili, drugim rečima, koji su putevi ubrzanja rasta proizvodnih snaga u poljoprivredi, ili kako se odvija tehnički i tehnološki progres u poljoprivredi?

U odgovoru na ovo pitanje mora se najpre istaći da se »u poljoprivredi industrijska revolucija odvija mnogo kasnije no u industriji, tek u vremenu pred i, naročito, posle II svetskog rata. Ova pomeranja se izražavaju prvenstveno kroz ekstenzivno proširenje mehanizacije i istiskivanje mašinama kako animalne energetske snage tako i živog rada. Vrší se zamena animalne vuče traktorima i električnom energijom. i umesto ručnog rada, u proces rada ulaze mašine, kao što su: kombajni za razne kulture, kosačice, električne mašine za mužu krava, za strižu ovaca i dr.«²

Mehanizacija poljoprivrede zahvatila je sve njene grane i sve procese rada. Za industrijsku proizvodnju proizvoda stočarstva, na primer, stvara se osnova time što se sve više prelazi na proizvodnju stočne hrane, tj. koncentrata u kojima je očuvana ne samo sva hranljiva vrednost već u kojima je i povećana ta hranljiva vrednost. dodavanjem odgovarajućih hemijskih supstanci. Na taj način se sve više javljaju farme koje se bave isključivo proizvodnjom stočne hrane. Time je, dakle, otpočeo proces ubrzanje mehanizacije stočarske proizvodnje, proces koji je ozbiljno zahvatio najrazvijenije zemlje Evrope, Sjedinjenih Američkih Država, a od socijalističkih zemalja Istočnu Nemačku i Čehoslovačku, a dobrim delom i Jugoslaviju.

Poslednjih godina poljoprivredna proizvodnja se modernizuje uvođenjem kompleksne mehanizacije. Zbog velikog razvoja robne proizvodnje, nužno je ne samo brzo obaviti žetvu i berbu veći i prikupljenim plodovima sačuvati upotrebnu vrednost putem sušenja, siliranja i sl. Zahtevi za kompleksnom mehanizacijom dolaze i zbog sezonskog karaktera poljoprivredne proizvodnje. Na drugoj strani, u gradovima i industrijskim centrima u kojima se vrši i koncentracija stanovništva i u kojima se povećava dohodak a time i potrošnja poljoprivrednih proizvoda, javlja se potreba za modernim tehničkim sredstvima (hladnjače brzo pulpiranje, brz transport, funkcionalna ambalaža i dr.), što takođe pokreće razvoj proizvodnih snaga.

Prema tome, proizvodne snage u poljoprivredi se ubrzano razvijaju. Taj razvitak označava sve veću ekspanziju primene tehnike i modernih tehnoloških rešenja.

Tehničke i tehnološke novine i njihova primena u poljoprivredi dovele su, dakle, do ogromnog razvitka proizvodnih snaga u poljoprivredi uopšte. Međutim, takve proizvodne snage nužno su povukle i odgovarajuće društveno-ekonomske procese u samoj poljoprivredi. Naime, dolazi do sve veće koncentracije ne samo takvih proizvodnih snaga već i zemljišnih površina. U SAD se još od velike ekonomske krize

² S. Popović, op. cit.

tridesetih godina odvija ubrzani proces likvidacije familijarne farme, tj. krupne farme sve više pokrivaju potrebe tržišta, ali se vrši i spajanje poljoprivrede sa industrijom koja koristi poljoprivredne proizvode kao svoje sirovine. Tako se pored horizontalne, vrši i vertikalna integracija. Slični proces odvija se i u zemljama Zapadne Evrope. U SSSR i u zemljama Istočne Evrope koncentracija proizvodnih snaga i zemljišnih površina takođe se ubrzano odvija. Broj kolhoza i sovhoza se smanjuje, tj. stvaraju se krupna poljoprivredna gazdinstva ne samo po površinama već, u prvom redu, po proizvodnim snagama kojima raspolažu.³

U nas se društveni fond zemlje stalno povećava. Naša društvena poljoprivredna gazdinstva sve više izrastaju kao krupni robni proizvođači koji imaju krupna tehnička sredstva velikih proizvodnih mogućnosti. Socijalistička kooperacija, tj. povezivanje društvenih gazdinstava sa individualnim proizvođačima, zahvata sve veće površine zemlje i u suštini označava specifičan vid koncentracije poljoprivrednih površina. Ona se, na taj način, javlja kao osnova za proširenje proizvodnih snaga u poljoprivredi.

2. Periodizacija posleratnog razvitka jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje

U posleratnom razvoju jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje možemo izdvojiti dva perioda. Period od 1945. do 1956. godine je period u kome je poljoprivredna proizvodnja beležila stagnaciju. Drugi period obuhvata razdoblje od 1956. do 1966. godine. Ovaj period bismo mogli označiti kao period brzog razvoja poljoprivredne proizvodnje.

Posle drugog svetskog rata naša poljoprivreda je iako ratom opustošena, imala ogromne zadatke. I to ne samo u pogledu ishrane stanovništva i u pogledu obezbeđenja raznovrsnih sirovina za industriju (za prehrambenu i tekstilnu industriju, za industriju kože, industriju duvana i dr.) već i u pogledu obezbeđenja izvesnih viškova za izvoz, kako bi obezbedila nužna devizna sredstva za uvoz industrijske opreme. Ovi i drugi zadaci koje je trebalo da reši naša poljoprivreda bili su naročito značajni i veliki u prvih deset posleratnih godina, tj. od 1947. do 1956. godine. Ako se uzme u obzir da su mogućnosti da se u poljoprivredu u ovo vreme investira bile male, što se vidi iz priložene tabele (Tabela br. 1), onda se dobija predstava sa kakvim se teškoćama borila poljoprivredna proizvodnja u prvih deset posleratnih godina.

Mala investiciona sredstva namenjena poljoprivredi i odsustvo drugih vidova pomoći uticali su na to da poljoprivredna proizvodnja uđe u opasnu fazu stagnacije.⁴ Tome su doprinele i pojedine destimu-

³ Ivan Buković: »Dostignuća u poljoprivredi i šumarstvu«, Beograd, Kultura, 1961, str. 8—24.

⁴ Dr V. Vasić: »Zaostajanje poljoprivrede kao faktor nestabilnosti jugoslovenske ekonomike«, »Ekonomist« 1—4/1966, str. 363—373.

Tabela br. 1.

Struktura društvenih bruto investicija u osnovne fondove 1947—1956. god.

Industrija i rudarstvo	58,2
Poljoprivreda	6,9
Šumarstvo	2,0
Građevinarstvo	3,5
Saobraćaj	24,6
Trgovina i ugostiteljstvo	4,1
Zanatstvo	0,7
	100,0

Izvor: Jugoslovenski pregled 9, str. 425.

lirajuće mere kao što su obavezan otkup, progresivni porez, a uz to i kampanja oko stvaranja seljačkih radnih zadruga. Jedan od razloga stagnacije poljoprivrede jeste i izgradnja velikog broja industrijskih i sličnih objekata koji su doprineli zapošljavanju seljaka (otpočela su da se stvaraju tzv. mešovita gazdinstva) i napuštanju poljoprivrede, odnosno, to je uticalo na opadanje interesa kod individualnih seljaka za povećanje poljoprivredne proizvodnje. Stagnacija poljoprivredne proizvodnje u ovom periodu ogleda se pre svega u niskim prinosima koji su se, uglavnom, kretali oko predratnog nivoa.

Ovakva ekonomska politika naše zemlje, da u prvo vreme poljoprivreda posluži kao izvor akumulacije i da bude baza za izgradnju industrije, je poznata kao metod industrijalizacije u privrednom razvoju. Međutim, ta disproporcija između razvijene industrije i poljoprivrede koja zaostaje morala je da se u daljem privrednom razvoju rešava, jer je pretila da izazove ozbiljne poremećaje u našoj ekonomici.

Objektivni momenti koji su, prema tome, doveli do desetogodišnje stagnacije razvoja naše poljoprivredne proizvodnje u periodu od 1945. do 1956. godine, između ostalih, bili bi sledeći:

— Sve do 1956. godine bila su vrlo mala ulaganja u poljoprivredu. Tako na primer, ulaganja u poljoprivredu iznosila su 1956. godine 35,1 milijardi starih dinara, a 1964. godine ulaganja su iznosila 170 milijardi starih dinara;

— Do 1956. godine društvena gazdinstva su imala svega oko 7% od ukupnih obradivih površina;

— Kooperacija između društvenih gazdinstava i individualnih proizvođača bila je tek u začetku;

— Cene poljoprivrednih proizvoda su bile depresivne, iako su cene reproduktionog materijala za poljoprivredu rasle;

— Ukupna potrošnja veštačkog đubriva po hektaru je bila upravo mala jer je iznosila svega 50 kg.;

— Visokorodne sorte pšenice i kukuruza, kao i rasna stoka tek počinju da se uvode;

— Bilo je manje od 12.000 traktora itd.⁵

Razbijanje dugogodišnje stagnacije u razvoju poljoprivredne proizvodnje otežavala je posle 1956. godine nepovoljna agrarna struktura naše poljoprivrede, jer dominiraju individualna gazdinstva koja imaju dosta radne snage. Tome se pridružuje i faktor još uvek velikog agrarnog pritiska. Taj agrarni pritisak iznosio je 1948. godine 110 poljoprivrednika na 100 hektara obradive površine, da bi 1961. godine pao na 89. Ali da je taj pritisak još uvek veliki vidi se iz odnosa sa drugim zemljama Evrope. Tako u Zapadnoj Nemačkoj dolazi svega 26,7 poljoprivrednika na 100 hektara oranice, u Francuskoj 13,4, u Italiji 30,5, u Velikoj Britaniji 5,4; u Danskoj 12,7, u SAD svega 1,2 itd. Takođe, veliki broj Jugoslovena živi na selu, zapravo oko 66%, a to pogoduje održavanju prirodne proizvodnje; a samim tim se usporava i razbijanje stagnacije poljoprivrede, jer robna proizvodnja i moderna organizacija poljoprivredne proizvodnje su pretpostavke razbijanja stagnacije. Brojnost individualnih gazdinstava se negativno odražava i u tome smislu što sporo raste produktivnost rada, a samim tim se i prosečan društveni proizvod po stanovniku sporo povećava — što skupa doprinosi usporavanju rasta životnog standarda.

Međutim, uprkos ovim momentima, faktori koji su snažno dejstvovali i koji i sada dejstvuju u pravcu razbijanja stagnacije u periodu posle 1957. godine i koji su upravo povuki poljoprivrednu proizvodnju napred su, između ostalih, sledeći:

— Porast nepoljoprivrednog stanovništva i njegovog dohotka je povukao proširenje prehrambene i prerađivačke industrije, jer su time porasle potrebe za poljoprivrednim proizvodima, a naročito za prerađenim. I industrija sredstava za poljoprivredu zavisi od daljeg bržeg razvoja same poljoprivrede, tj. od mogućnosti poljoprivrede da prihvati ta sredstva. To je upravo faktor koji snažno deluje u pravcu ubrzanja razvoja poljoprivredne proizvodnje.

— Podružljavanje zemlje (1965. god. 13,7% površina su u društvenoj svojini) doprinosi ubrzanju rasta robne proizvodnje jer su tu u pitanju društvena gazdinstva;

— Veći odliv poljoprivrednog stanovništva u poslednjih deset godina doprineo je takođe da se poljoprivreda istragne iz stagnacije jer je time smanjen agrarni pritisak;

— Podizanje životnog standarda doprinelo je smanjenju prirodne potrošnje koja još uvek visoko učestvuje⁶;

⁵ Dr P. Milanović: »Razvoj jugoslovenske poljoprivrede poslednjih 10 godina«, »Ekonomika poljoprivrede«, 10/1966.

⁶ Dr P. Milanović: »Neke tendencije u razvoju poljoprivredne proizvodnje posle 1959. godine«, »Ekonomika poljoprivrede«, br. 5/1966.

3. Faktori porasta obima jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje

Kada je u pitanju porast obima poljoprivredne proizvodnje, onda se tu može govoriti najpre o porastu ukupnog obima, zatim o porastu obima proizvodnje društvenih gazdinstava, kao i porastu obima proizvodnje individualnih gazdinstava. Ovakav pristup čini se da je pravilan jer omogućava da se sagledaju svi faktori koji su pozitivno ili negativno delovali na porast ukupnog obima poljoprivredne proizvodnje.

Posleratno izrastanje i izgrađivanje društvenih gazdinstava otpočelo je prvom agrarnom reformom (1945. godine), da bi drugom agrarnom reformom (Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu opšte-narodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama od 27. maja 1953. godine) fond zemlje na kome organizuju poljoprivrednu proizvodnju društvena gazdinstva bio znatno povećan. Proces podruštvljavanja zemlje nastavljen je i dalje, što se vidi iz sledećeg pregleda (Tabela br. 2):

Tabela br. 2

Obradiva površina društvenih gazdinstava

u 000 ha	% u odnosu na ukupnu obradivu površinu	
1959.	912	8,9
1960.	1.030	10,3
1961.	1.160	11,2
1962.	1.180	11,5
1963.	1.280	12,4
1964.	1.346	13,1
1965.	1.413	13,7

Izvor: SGJ — 1966, str. 134.

Kako vidimo, obim površina društvenih gazdinstava se neprestano povećavao. Posle 1954. godine to povećanje je išlo preko više oblika, kao što su: kupovina, zakup, komisija, preuzimanje darovane zemlje, preuzimanje napuštenog zemljišta privatnog sektora, uzimanje zemlje za porez, privođenje obradive površine koje se nalaze u društvenom vlasništvu, davanje socijalnog obezbeđenja za ustupanje zemlje tzv. staračkim domaćinstvima itd.⁷ Društvena gazdinstva su 1965. godine držala svega

⁷ Vidi detaljnije: Dr Stipe Šuvar: »Osnovne karakteristike i uvjeti procesa podruštvljavanja zemlje u Jugoslaviji«, »Sociologija sela«, 11—12/1966.

13,7% obradivih površina. Međutim, ovome treba dodati oko 1,500.000 hektara zemlje individualnih gazdinstava koja je 1965. godine bila obuhvaćena socijalističkom kooperacijom, tako da je 1964. godine društveno-organizovana proizvodnja obuhvatala oko 34%. To bi, ustvari, bili ukupni zemljišni kapaciteti na kojima se organizuje društvena poljoprivredna proizvodnja. Ovakvom povećanju zemljišnih kapaciteta u društvenoj svojini i društvenoj organizaciji (kooperacija), treba dodati povećana investiciona ulaganja posle 1955. godine, a naročito posle 1957. godine. Ove investicije su obuhvatile prvenstveno poljoprivrednu mehanizaciju. O tome nam rečito govore sledeći podaci (Tabela br. 3):

Tabela br. 3.

Kretanje mehanizacije društvenih gazdinstava

	Traktori	Kombajni	Kamioni
1954.	8.540	—	1.243
1955.	8.762	—	1.204
1956.	11.396	216	1.333
1957.	15.691	646	1.641
1958.	21.537	1.334	1.636
1959.	28.657	3.092	1.702
1960.	30.699	4.912	1.728
1961.	32.965	6.642	2.333
1962.	35.287	8.360	2.908
1963.	38.184	9.488	3.149
1964.	40.284	10.518	3.480
1965.	40.340	11.293	3.908

Izvor: Jugoslavija 1945—1964, statistički pregled i SGJ — 1966, str. 117.

Takvo povećanje mehanizacije, uz povećanje stručnog poljoprivrednog kadra u našim društvenim gazdinstvima, značilo je osnovu za provođenje jugoslovenske poljoprivredne tehnološke revolucije⁸, koja je otpočela 1956. god. (v. tabelu br. 4).

⁸ Detaljnije u delu I. Bukovića: »Dostignuća u poljoprivredi i šumarstvu«, Beograd 1961.

Tabela br. 4

Stručni poljoprivredni kadar na društvenim gazdinstvima

	Ukupno zaposleno osoblje	Poljoprivredni stručnjaci		Veterinari	Ekonomisti	
		fakultet i viša škola	srednja i niža škola		fakultet i viša škola	srednja škola
1960.	234.727	1.929	7.770	926	139	1.825
1961.	238.837	2.303	7.535	1.129	168	2.524
1962.	256.579	3.111	5.892 ¹	1.283	372	2.924
1963.	259.769	4.045	6.815 ¹	1.410	520	3.715
1964.	280.585	4.822	7.298 ¹	1.587	673	4.711
1965.	284.167	5.325	7.677 ¹	1.805	882	5.390

¹ Bez niže poljoprivredne škole.

Izvor: SGJ — 1966, str. 151.

Tehnološka poljoprivredna revolucija je dovela do izvanrednih prinosa i do povećanja ukupnog obima poljoprivredne proizvodnje. Vođuću ulogu u ovome procesu imala su društvena gazdinstva. Ali i individualna gazdinstva su bila široko uključena ili direktno (preko socijalističke kooperacije sa društvenim gazdinstvima) ili indirektno (preko ugledanja na primere moderne organizacije proizvodnje na društvenim gazdinstvima). Tako je i na individualnim gazdinstvima došlo do povećanja ukupnog obima poljoprivredne proizvodnje (v. tabelu br. 5).

Tabela br. 5
Indeks poljoprivredne proizvodnje 1956. do 1964.

	Ukupno	Društvena gazdinstva	Individualna gazdinstva
1956.	100	100	100
1957.	144,5	172,5	143,5
1958.	126,3	189,0	123,1
1959.	167,2	296,1	159,0
1960.	150,8	296,9	141,0
1961.	145,7	298,7	136,2
1962.	150,6	366,1	137,8
1963.	166,1	424,0	149,5
1964.	174,8	489,5	156,2

Izvor: SGJ — 1966.

Ukupna poljoprivredna proizvodnja je u celom periodu od 1957. do 1964. godine imala stalno povećanje indeksa, odnosno poljoprivredna proizvodnja 1964. godine veća je za 74,8% u odnosu na 1956. godinu. To povećanje obima poljoprivredne proizvodnje nije jednako, kako se vidi, kod društvenih i kod individualnih gazdinstava. Indeks povećanja kod društvenih gazdinstava iznosi 489,5 i znatno premaša indeks ukupne poljoprivredne proizvodnje (174,8). Kod individualnih gazdinstava indeks iznosi 155,2 i niži je od indeksa za ukupnu poljoprivrednu proizvodnju (174,8).

4. Stopa rasta jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje

Ako bismo porast obima naše poljoprivredne proizvodnje izrazili u stopama rasta, onda bismo za prvi razvojni period, koji smo označili kao period stagnacije u poljoprivrednoj proizvodnji (1945—1956. godine), dobili stopu od 1,67% godišnje. Ta stopa je, u stvari, ispod predratnog nivoa. Međutim, ako bismo uzeli u obzir ceo posleratni period (1947—1966), onda stopa rasta jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje iznosi 4,2%; a to znači da »se svake godine poljoprivredna proizvodnja po stanovniku povećavala za 3%«. ⁹

Tabela br. 6

Stopa rasta poljoprivredne proizvodnje 1920—1961. godine

Grana proizvodnje	Godišnja stopa rasta proizvodnje u %	
	1920—1940.	1947—1967.
Ratarstvo	2,7	4,3
— žita	2,6	4,0
— povrtno bilje	3,1	5,4
— industrijsko bilje	2,7	2,6
Voćarstvo	—0,6	2,5
Vinogradarstvo	—0,8	0,5
Stočarska proizvodnja	3,0	3,6
— govedarstvo	1,6	4,3
— ovčarstvo	2,5	2,2
— svinjarstvo	3,7	4,8
— peradarstvo	2,4	6,0
Poljoprivreda ukupno	2,3	3,9

Izvor: Ekonomika Jugoslavije II, Zagreb, 1964, str. 27

Upoređujući predratnu stopu rasta, tj. za period od 1920 do 1940. godine, sa posleratnom, tj. za period od 1947. do 1961. godine, možemo najpre konstatovati da je ona veća za 70%. Ovo je, bez sumnje, značajan rezultat, naročito ako se uzme u obzir da je prvih 10 posleratnih godina naša poljoprivredna proizvodnja preživljavala stagnaciju sa sto-

⁹ Dr V. Stipetić: »Brži razvoj poljoprivrede kao jedan od preduvjeta stabilizacije jugoslovenske privrede«, »Ekonomist«, br. 1—4/1966, str. 353.

pom rasta od svega 1,67%. Međutim, povećanje stope rasta od 70% izvršeno je uprkos velikoj migraciji poljoprivredne radne snage (sada imamo oko 40% mešovitih gazdinstava), kao i uprkos neznatnim ulaganjima u poljoprivredu.

Stopa rasta u posleratnom periodu nije jednaka kod svih poljoprivrednih grana, kao ni kod pojedinih poljoprivrednih kultura. Najveća stopa je ostvarena kod peradarstva (6,0%), a najmanja kod vinogradarstva (svega 0,5%). Kod ratarstva, stopa od 4,3% je veća od prosečne stope. Ova stopa je veća od prosečne i kod govedarstva i svinjarstva. Ispod prosečne stope je, pored vinogradarstva, i industrijsko bilje (2,6%), voćarstvo (2,5%), stočarska proizvodnja u celini (3,6%) i ovčarstvo (2,2%).

Ako napravimo jedno upoređenje stope rasta poljoprivredne proizvodnje kod nas sa drugim zemljama u svetu, onda možemo konstatovati da Jugoslavija spada u red zemalja koje imaju visoku stopu rasta. To se vidi iz sledećeg pregleda (Tabela br. 7).

Tabela br. 7

Stope rasta poljoprivredne proizvodnje kod pojedinih zemalja u svetu

Zemlja	Period	Godišnja stopa
Istočna Nemačka	1951—1961.	4,4
Rumunija	1951—1961.	5,9
Čehoslovačka	1951—1961.	1,6
Bugarska	1951—1962.	4,9
Mađarska	1951—1962	2,1
Poljska	1951—1962.	2,1
SSSR	1951—1962.	4,4
Jugoslavija	1947—1962.	3,7
Meksiko	1952—1958.	7,3
Italija	1952—1958.	1,9
Francuska	1952—1958.	1,7
Grčka	1952—1958.	6,4
SAD	1890—1915.	1,9
	1915—1940.	1,0
	1940—1953.	2,4
	1952—1958.	1,0
Japan	1894—1938.	2,1
	1952—1958.	5,2
Švedska	1886—1915.	1,5
	1926—1951.	2,3
Danska	1922—1938.	1,8
Zapadna Evropa	1938—1953.	1,8
Izrael	1952—1958.	8,0
Australija	1952—1958.	2,3
Indonezija	1952—1958.	1,9
Turska	1952—1958.	1,7

Izvor: Ekonomika Jugoslavije II, Zagreb, 1964, s. 28.

Što se pak tiče stope rasta u biljnoj proizvodnji, Jugoslavija se sa stopom od 5,1% u periodu od 1948—1963. godine takođe može uvrstiti u red zemalja sa brzim razvojem poljoprivrede (v. tabelu br. 8).

Stopa rasta biljne proizvodnje kod pojedinih zemalja u svetu

Tabela br. 8

I. Zemlje sa brzim razvojem poljoprivrede

Zemlja	Vremenski	Godišnja stopa rasta biljne proizvodnje
Izrael	1948—1963.	9,7
Sudan	1948—1962.	8,0
Meksiko	1948—1960.	6,3
Filipini	1948—1962.	5,2
Tanganjika	1948—1963.	5,2
Jugoslavija	1948—1963.	5,1
Formoza	1948—1961.	4,5
Turska	1948—1963.	4,5
Venecuela	1953—1962.	4,5
Tajland	1948—1962.	4,4
Brazil	1948—1962.	4,2
Grčka	1948—1962.	3,7

II. Zemlje sa sporijim razvojem poljoprivrede

Iran	1948—1963.	3,6
Indija	1948—1962.	3,1
Poljska	1948—1963.	3,0
Argentina	1948—1963.	2,8
Čile	1948—1963.	2,8
Japan	1948—1962.	2,8
Španija	1948—1961.	2,7
Kolumbija	1948—1962.	2,6
UAR	1948—1963.	2,0
Pakistan	1948—1963.	1,8

Izvor: Ekonomist, br. 1—4/1966, str. 357.

Īz razmatranja stope rasta poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji možemo zaključiti da je, uprkos posleratnim teškoćama sa kojima se borila naša poljoprivreda, njena stopa rasta od 3,7% za period 1947. do 1961. godine, odnosno stopa od 4,2% za period od 1947. do 1966. godine učvršćuje u red zemalja sa brzim razvojem poljoprivrede.

5. Ukupna jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja i prinosi po hektaru

Ukupna jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja u prvih deset posleratnih godina (1946—1956) bila je ispod nivoa od 1939. godine, odnosno na nivou proseka 1930—1939. godina. Što se tiče prinosa po hektaru, i oni su bili na predratnom nivou. To se vidi iz sledećeg statističkog pregleda (Tabela br. 9).

Tabela br. 9

Ukupna proizvodnja u vagonima i prinosi po hektaru za pšenicu, kukuruz i šećernu repu u periodu 1930—1956. god.

	Pšenica		Kukuruz		Šećerna repa	
	Ukupna proizvodnja	Prinosi u mte.	Ukupna proizvodnja	Prinosi u mte.	Ukupna proizvodnja	Prinosi u mte.
1930—39.	243.000	11,4	430.000	16,4	61.600	176
1939.	291.000	13,1	407.000	15,1	92.200	200
1946.	193.000	10,5	214.000	10,4	63.600	123
1947.	166.000	9,2	421.000	17,1	120.000	168
1948.	253.000	13,4	408.000	17,1	150.000	189
1949.	252.000	14,1	371.000	16,6	110.000	123
1950.	183.000	10,3	209.000	9,4	85.100	86
1951.	228.000	12,9	404.000	17,1	194.000	193
1952.	168.000	9,2	147.000	6,4	51.200	67
1953.	251.000	13,3	384.000	15,9	151.000	180
1954.	138.000	7,5	300.000	12,2	125.000	159
1955.	243.000	12,8	390.000	15,8	138.000	198
1956.	160.000	9,9	337.000	13,1	113.000	163

Izvor: Jugoslavija 1945—1964, Statistički pregled, s. 100.

Kod pšenice i kukuruza proizvodnja je jedva na prosečnom predratnom desetogodišnjem nivou. Kod šećerne repe ta proizvodnja je nešto veća uglavnom zahvaljujući proširenju površina na kojima se sadi

ova industrijska biljka. Što se pak tiče prinosa, oni su uglavnom ispod predratnog nivoa.

Takva poljoprivreda u prvih deset posleratnih godina nije mogla da ispuni svoje funkcije (da obezbedi dovoljno hrane za stanovništvo zemlje, da da dovoljno sirovina za industriju koja se upravo podizala ili je već bila podignuta, da povoljno utiče na i onako prenapregnuti bilans plaćanja) niti je mogla da posluži kao tržište za plasiranje industrijskih proizvoda kako za ličnu tako i za proizvodnu potrošnju. Kako je naša zemlja u celom posleratnom periodu imala brz porast stanovništva, to je smanjenje proizvodnje vitalnih poljoprivrednih kultura izazvalo ozbiljne probleme u našoj ekonomici. Kako je izgledala proizvodnja po stanovniku u prvih deset posleratnih godina pokazuje sledeći pregled¹⁰ (Tabela br. 10).

Tabela br. 10

Proizvodnja po stanovniku

Godina	Žita ukupno	Pšenica i raž	Krom- pir	Šećer	Meso	Mleko	Jaja	Mast
1930—1939.	492	166	99	4,0	25,8	142	56	5,3
1947—1956.	384	139	103	8,1	23,2	103	62	4,6

Ovaj pregled nam pokazuje da se povećala proizvodnja po stanovniku samo kod krompira, šećera i jaja. Kod ostalih kultura zabeleženo je opadanje. Opadanje proizvodnje pšenice od 166 na 139 palo je teže i zbog izmene strukture ishrane našeg stanovništva u prvim posleratnim godinama. Naime, naše stanovništvo je tada prešlo na trošenje pšeničnog hleba (umesto kukuruznog ili od drugih žitarica), tako da je pitanje uvoza pšenice postalo ne samo pitanje naše ekonomike već je dobilo i svoju poznatu političku dimenziju. S druge strane, kako je naša zemlja u to vreme vodila politiku industrijalizacije kao metod privrednog razvoja, to je poljoprivreda, s obzirom na ovakvo stanje, bila ipak slab izvor akumulacije za podizanje industrije. U stvari, disproporcija koja je postojala, dobila je u ovom periodu novu oštrinu.

Ovakva opasna stagnacija ukupne poljoprivredne proizvodnje, kako smo već istakli, morala je da se prevaziđe. To je upravo učinjeno posle 1956. godine, kada je naša privreda već mogla da pruži znatna materijalna sredstva za razvoj poljoprivrede. Tako je otpočela industrijska revolucija, koja je dovela do mnogo značajnijeg povećanja obima poljoprivredne proizvodnje, kao i do povećanja prinosa po hektaru. O ovome nam govore sledeći podaci. (Tabela br. 11).

¹⁰ Dr Velimir Vasić: »Zaostajanje poljoprivrede kao faktor nestabilnosti jugoslovenske ekonomike«, »Economist«, broj 1—4/1966. godine, strana 367.

Tabela br. 11

Ukupna proizvodnja u vagonima i prinosi po hektaru za pšenicu, kukuruz i šećernu repu od 1930—39. do 1965. god.

	Pšenica		Kukuruz		Šećerna repa	
	Ukupna proizvodnja	Prinosi u mtc.	Ukupna proizvodnja	Prinosi u mtc.	Ukupna proizvodnja	Prinosi u mtc.
1930—39.	243.000	11,4	430.000	16,4	61.600	176
1957.	310.000	15,8	566.000	21,9	203.000	246
1958.	245.000	12,3	395.000	16,5	148.000	207
1959.	413.000	19,4	667.000	25,8	242.000	297
1960.	357.000	17,3	616.000	23,9	229.000	294
1961.	317.000	16,0	455.000	18,1	173.000	215
1962.	351.000	16,5	527.000	21,5	187.000	251
1963.	414.000	19,3	538.000	22,3	267.000	277
1964.	370.000	17,6	696.000	28,6	283.000	320
1965.	346.000	20,5	592.000	23,1	262.000	329

Izvor: SGJ — 1966., strana 137.

Već na prvi pogled može se konstatovati da je posle 1957. godine došlo do znatnog povećanja ukupnog obima poljoprivredne proizvodnje. Desetogodišnji predratni prosek za pšenicu od 243.000 vagona premašen je već 1957. sa 310.000 vagona, a 1965. godine sa 346.000 vagona pšenice. Što se tiče prinosa po hektaru, desetogodišnji prosek od 11,4 mtc. za pšenicu skoro je udvostručen 1965. godine jer iznosi 20,5 mtc. Kod kukuruza povećanje iznosi od 16,4 na 23,1 mtc. po hektaru. Slično je i kod šećerne repe.

Međutim, prava revolucija u prinosisima nastupila je na društvenim gazdinstvima, o čemu imamo podatke u Tabeli br. 12.

Tabela br. 12.

Proizvodnja u vagonima i prinosi po hektaru za pšenicu, kukuruz i šećernu repu na društvenim gazdinstvima za period 1960. do 1965. godine

	Pšenica		Kukuruz		Šećerna repa	
	Ukupan prinos	po ha u mtc.	Ukupan prinos	po ha u mtc.	Ukupan prinos	po ha u mtc.
1960.	68.500	30,6	94.400	45,4	102.000	337
1961.	75.400	30,5	63.300	34,8	81.400	248
1962.	94.398	28,9	75.513	44,9	111.339	298
1963.	111.326	32,0	72.330	42,2	162.833	330
1964.	99.600	25,7	94.200	51,3	187.000	365
1965.	94.797	32,5	90.037	44,9	176.187	379

Izvor: SGJ — 1966., strana 152.

Tehnološka poljoprivredna revolucija u nas najviše je došla do izražaja na društvenim gazdinstvima, što je i razumljivo kad se ima u vidu da su ova gazdinstva najviše raspolagala tehničkim sredstvima (u prvom redu mehanizacijom) i najbrojnijom poljoprivrednom stručnom snagom. Ova gazdinstva su zato i bila u mogućnosti da primenjuju duboko oranje, veštačka đubriva, sortno seme i rasnu stoku, zaštitu bilja i stoke, kao i druga savremena agrotehnička sredstva.

Međutim, ovakvi prinosi još uvek nisu na nivou nekih razvijenijih zemalja, što znači da naša poljoprivreda ima i dalje ozbiljne zadatke u ovome smislu (v. tabelu br. 13).

Tabela br. 13.

Prinos pšenice po hektaru u mtc. za neke evropske zemlje

Zemlja	Razdoblje (godina proizvodnje)	Prinosi u mtc.
Danska	1956—1959.	37,4
Zapadna Nemačka	1956—1959.	31,0
Holandija	1956—1959.	38,4
Engleska	1956—1959.	32,4
Jugoslavija	1965. (sva gazdinstva)	20,5
Jugoslavija	1965. (društ. gazd.)	32,5

Izvor: Ekonomika Jugoslavije II, Zagreb, 1964, s. 30.

Kako vidimo, prinos pšenice po hektaru u Jugoslaviji (sva gazdinstva) je ispod evropskog proseka, ali je prinos na društvenim gazdinstvima na istom nivou. U ovome smislu zadatak je naše poljoprivrede u prvom redu dalje povećanje prinosa na individualnim gazdinstvima, što razume se ne znači da društvena gazdinstva treba da ostanu na ovome nivou.

6. Strukturne promene u jugoslovenskoj poljoprivrednoj proizvodnji

Što se tiče strukture ukupne jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje, može se istaći da se ratarstvo i stočarstvo, dugoročno gledano, brže razvija, a da voćarstvo i vinogradarstvo zaostaje. Ukupna slika o ovome može se dobiti iz sledećih podataka (Tabela br. 14).

Tabela br. 14.

Indeks poljoprivredne proizvodnje

Prosek proizvodnje	Poljopr. ukupno	u t o m e :			
		Ratarstvo	Voćarstvo	Vinogradarstvo	Stočarstvo
1909—1913.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1921—1925.	98,6	97,3	105,0	97,5	101,0
1926—1930.	108,6	106,3	98,2	79,5	112,7
1931—1935.	117,1	112,4	89,6	78,3	125,4
1936—1940.	138,7	133,3	96,6	79,3	148,6
1947—1951.	120,0	120,3	103,7	94,1	119,3
1952—1956.	120,3	112,0	105,7	80,1	135,1
1957—1961.	176,7	172,1	135,7	96,9	181,7
1962—1963.	189,5	180,0	149,4	119,0	190,8

Izvor: Ekonomika Jugoslavije II, Zagreb, 1964, str. 29.

Analizom ovih indeksa može se zaključiti da brži razvoj ratarstva i stočarske proizvodnje označava, u stvari, menjanje strukture proizvodnje, tj. sve se više potiskuje voćarstvo i vinogradarstvo. Razvijanje stočarske proizvodnje je razumljivo kad je u našoj zemlji izmenjena struktura ishrane, tj. sve je veća potražnja za stočarskim proizvodima (meso, mleko, sir, jaja i dr.). S obzirom na dalji porast životnog standarda u našoj zemlji, treba očekivati dalje povećanje tražnje za stočarskim proizvodima što će svakako uticati na novo povećanje ove proizvodnje.

Da stočarska proizvodna ima prvo mesto u strukturi naše poljoprivredne proizvodnje pokazuju sledeći podaci:¹¹

1. Stočarska proizvodnja	45%
2. Ratarska proizvodnja	40%
— žito	23%
— povrće	10%
— industrijsko bilje	7%
3. Voćarstvo	7%
4. Vinogradarstvo	6%
5. Ostali proizvodi	2%

Ukupna polj. proizvodnja 100%

¹¹ Dr V. Stipetić: Ekonomika poljoprivrede (Ekonomika Jugoslavije II, Zagreb, 1964. godine, strana 29).

Međutim, iako naše stočarstvo učestvuje sa 45% u strukturi, ipak je ova struktura dosta nepovoljna u odnosu na razvijenije zemlje. Tako, stočarstvo učestvuje u strukturi poljoprivredne proizvodnje u Francuskoj sa 63%, u Engleskoj sa 72%, Švedskoj sa 79%, u Danskoj čak sa 84% itd.

Ali, da bi se popravilo učešće stočarstva u strukturi, potrebno je pre toga postići određeni stepen privrednog razvoja, tj. podići na određeni nivo životni standard. Jedan od zadataka naše poljoprivrede, stoga, je i popravljjanje ove strukture u korist stočarske proizvodnje.

7. O nekim zadacima poljoprivredne proizvodnje posle donošenja mera privredne reforme

Jedan od glavnih zadataka naše poljoprivredne proizvodnje posle donošenja mera reforme naše privrede jeste rentabilnije poslovanje i veća konkurentna sposobnost. To je ujedno i pretpostavka za uspešan izlazak na svetsko tržište poljoprivrednih proizvoda.

Ako želimo računati sa širim i bržim uključivanjem u međunarodnu podelu rada, onda je potrebno, pre svega, rešiti problem zaostajanja poljoprivredne tehnologije na individualnim gazdinstvima za savremenom tehnologijom. Time se rešava i problem razbijanja autarhičnosti proizvodnje na ovim gazdinstvima koja doprinose i autarhičnosti u čitavoj komuni, pa i na širem području. S druge strane, uključivanje u međunarodnu podelu rada moguće je samo preko visoko razvijene, tj. kapitalom intenzivne poljoprivredne proizvodnje. Za postizanje ovoga cilja potrebno je prethodno ostvariti izvesne uslove, kao što su:¹² imati jevtina dodatna sredstva (»jevtini kapital«), proizvoditi za tržište, vršiti takva ulaganja novih sredstava koja bi značila stvaranje optimalne strukture proizvodnih kapaciteta. Drugim rečima, radi se o rejonizaciji i specijalizaciji poljoprivredne proizvodnje. Samo se po sebi razume da takva politika pretpostavlja i stvaranje odgovarajuće infrastrukture (putevi, melioracije, izgradnja električnih vodova i sl.).

U vezi sa promenom strukture ishrane našeg stanovništva, do koje će sve više dolaziti usled porasta životnog standarda, moraće se i poljoprivredna proizvodnja prilagođavati toj promeni, tj. moraće se sve više ići na prerađivanje poljoprivrednih proizvoda pre njihove upotrebe. Ovakva orijentacija je, u stvari, preduslov i za sigurniji izlazak na međunarodno tržište. U stvari, stimuliranjem poljoprivredne proizvodnje u pogledu obezbeđenja ishrane, doprinelo bi se modernizaciji i rejonizaciji iste. To bi pak značilo i prekid sa disperzijom ulaganja u poljoprivredu, a postigao bi se brži rast obima poljoprivredne proizvodnje. Razume se da se modernizacija i rejonizacija mora provoditi jedino na bazi naučnih rešenja.

¹² Ing. Danilo Beloglavec: »Kako približiti poljoprivredu međunarodnoj podeli rada«, »Ekonomika poljoprivrede«, br. 10/1967.

¹³ M. Ilijin: »Novo i staro u položaju poljoprivredne proizvodnje«, »Socijalizam«, br. 9/1967, str. 1081.

U vezi sa ovim, treba istaći i zadatak u pogledu afirmacije tržišnih principa.¹³ Izmenama propisa o poljoprivrednim zadrugama ukinuto je tzv. »poslovno područje« ili monopol poljoprivrednih zadruga u otkupu poljoprivrednih proizvoda od individualnih gazdinstava, tj. područje zadruge postaje otvoreno za sve privredne organizacije koje su zainteresovane za ovakvo poslovanje. Ove mere pak još nisu sasvim dosledno sprovedene u delo.

Zaključak

1. Proizvodne snage u poljoprivredi zabeležile su izvanredno brz razvitak naročito posle II svetskog rata. Takav razvitak je rezultat brzog privrednog razvoja koji su imale mnoge zemlje u svetu. U suštini, radi se o industrijskoj revoluciji koja je poljoprivredu zahvatila sa velikim zakašnjenjem. U Jugoslaviji je došlo do tehnološke poljoprivredne revolucije tek posle 1956. godine. Ali ovakav razvitak proizvodnih snaga — što se ogleda u povećanju tehničkih sredstava koja koristi poljoprivreda, u primeni savremenih tehnoloških rešenja, u većoj upotrebi stručne radne snage i dr. — takav, dakle, razvoj proizvodnih snaga doveo je i do odgovarajućih društveno-ekonomskih promena. Te promene, u suštini, predstavljaju podruštvljavanje poljoprivredne proizvodnje, odnosno reč je o koncentraciji ne samo tehničkih sredstava već i poljoprivrednih površina. To je proces likvidacije familijarne farme u SAD, proces okrupnjavanja kolhoza i sovhoza u SSSR, proces povećanja društvenog fonda zemlje kod nas. Sav taj razvitak proizvodnih snaga, mada sa zakašnjenjem u odnosu na industriju, pokrenuo je i ubrzao razvitak same poljoprivredne proizvodnje.

2. U posleratnom razvoju jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje mogu se jasno izdvojiti dva perioda. Prvi period zahvata razdoblje od 1945. do 1956. godine, a drugi od 1956. do 1966. godine. Za prvi period karakteristična je stagnacija proizvodnje, čemu su doprinela ratna razaranja, politika industrijalizacije zemlje, mere za izvlačenje akumulacije iz poljoprivrede, slaba investiciona ulaganja u samu poljoprivredu i dr. U drugom razvojnom periodu došlo je do izvanredno brzog razvoja poljoprivredne proizvodnje. Ovome su doprineli: veća investiciona ulaganja, povećanje društvenog fonda zemlje, politika socijalističke kooperacije, odliv poljoprivrednog stanovništva u druge delatnosti, podizanje životnog standarda a time i povećanje tražnje za poljoprivrednim proizvodima, i dr.

3. Najvažniji faktori koji su uticali na ukupan porast obima poljoprivredne proizvodnje jesu, pored povećanja društvenog fonda zemljišnih površina na 13,7% u odnosu na ukupne u 1965, još i povećanje investicionog ulaganja u modernu mehanizaciju (1954. bilo je svega 8.540 traktora, a 1965. ih ima 40.340), znatno povećanje broja poljoprivredne stručne radne snage, kao i drugi faktori. Sve je to doprinelo da se ukupan obim poljoprivredne proizvodnje poveća za 174,8 indeksnih poena u odnosu na 1956. (indeks 100). Kod društvenih gazdinstava taj indeks iznosi 489,5, a kod individualnih gazdinstava iznosi 155,2.

4. Izraženo povećanje obima poljoprivredne proizvodnje u stopi rasta pokazuje da je jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja u prvom razvojnom periodu, u periodu stagnacije, imala stopu rasta od 1,67% što je ispod nivoa iz 1939. godine, a da je za ceo posleratni period (1947—1966.) ta stopa 4,2%. Sa ovom stopom jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja se učvršćuje u red zemalja koje imaju visoku stopu rasta ove proizvodnje.

5. Kvantitativno, jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja je dala 1965. godine 346.000 vagona pšenice u odnosu na 1930—39. kada je obim bio od 243.000 vagona; kod kukuruza u istim odnosima 592.000 u odnosu na 430.000 vagona. Što se tiše prinosa po hektaru, oni su povećani od 11,4 mtc. za pšenicu u 1930—39. na 20,5 mtc. za ukupnu poljoprivredu, odnosno na 32,5 mtc. za društvena gazdinstva. Slično povećanje prinosa po hektaru zabeleženo je i kod kukuruza, šećerne repe i kod drugih poljoprivrednih kultura.

6. Posleratni razvoj jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje pokazuje i tendencije izmene u strukturi. Naime, brže se razvija stočarska i ratarska proizvodnja, dok voćarstvo i vinogradarstvo stagnira. Stočarska proizvodnja sada učestvuje sa 45% u strukturi ukupne poljoprivredne proizvodnje, što je još uvek malo naročito ako se uporedi sa pojedinim razvijenim zemljama. Tako je ovo učešće u Francuskoj 63%, u Engleskoj 72%, u Švedskoj 79%, a u Danskoj čak 84%.

7. Posle donošenja mera privredne reforme glavni zadatak jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje jeste rentabilnije poslovanje, postizanje veće konkurentne sposobnosti, šire uključivanje u međunarodnu podelu rada, unutrašnja rejonizacija i specijalizacija, veća afirmacija tržišnih principa, popravljavanje strukture proizvodnje u korist stočarstva, povećanje prosečnih prinosa po hektaru i dr.

U celini uzeto, u posleratnom periodu jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja je zabeležila brz razvitak, što je učvršćuje u red zemalja sa brzim razvojem poljoprivrede. To se vidi naročito dobro iz odnosa stope rasta koja za ukupnu jugoslovensku poljoprivrednu proizvodnju iznosi 4,2% a za biljnu proizvodnju iznosi 5,1%.

Dr Dragoljub Simonović,
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

In his paper on the characteristics of Yugoslav agricultural production the author first of all points out at some moments in development of forces of production in agriculture. After that he makes periodization of the postwar developments in Yugoslav agricultural production. The author points out at two periods. First period runs from 1945 to 1956 and second from 1956—1966. First period is characterized by stagnation of production caused by war destroying, policy of industrialization of the country, measures for taking accumulation out of the agriculture etc. In the second period

a rapid development of the agricultural production went on. It was influenced by: larger investments, increase in the range of the socially-owned land, policy of socialist cooperation, fluctuation of agricultural inhabitants to other branches of economy etc. Socially-owned land increased to 13,7% in 1965 and number of tractors from 8.540 in 1954. to 40.340 in 1965. All this made possible for complete volume of agricultural production to increase from 174,8 index points when compared to 1956 (index 100). On the socially-owned farms that index is 489,5, and on individual 155,2.

Increase of the volume of agricultural production in its rate of growth shows that Yugoslav agricultural production in the first period, in the period of stagnation, had a rate of growth of 1,67% which is under the level of 1939. For the whole postwar period that rate is 4,2% (1947—1966).

Yugoslav agriculture produced in 1965 346.000 wagons of wheat to 243.000 in the period between 1930—1939. As to the corns this relation in the same period is 592.000 to 430.000 wagons. Yield per hectare has increased from .11,4 quintals in 1930—1939 to 20,5 for the whole of agriculture and 32,5 quintals on the socially-owned farms. Similar increase can be marked on some other products.

As to changes in the structure of production the author concludes that more quickly is going on cattle-breeding and cultivation of soil, while fruit-growing and vine-growing stagnates.

As a whole in the postwar period Yugoslav agricultural production, concludes the author, has made rapid development, which makes Yugoslavia one of the countries with rapid development of agriculture.

RAZORUŽANJE I UJEDINJENE NACIJE

Razoružanje se već dugo nalazi na listi najaktuelnijih i najakutnijih problema međunarodnog prava. Počev od prvih datuma vezanih za to pitanje,¹ međunarodna zajednica je bila suočena sa različitim predlozima: od utopističkih projekata za »organizaciju stalnoga mira« do sprovođenja u život ove ideje na različitim konferencijama. Osnovni zadatak njihov bio je ne samo održavanje mira nego i regulisanje i smanjenje naoružanja. Međutim, o nekom razoružanju u pravom smislu reči nije bilo moguće govoriti ni pre prvog svetskog rata, jer je pravo na rat u tom periodu predstavljalo jedan od atributa državne suverenosti, a ni između dva svetska rata, za vreme postojanja Društva naroda, jer ni tada rat nije bio u svim slučajevima zabranjen.² Tek sa stvaranjem Organizacija Ujedinjenih nacija došlo je do suštinskih izmena u vezi sa razoružanjem. Tendencija, naglašena još u Atlanskoj povelji, Moskovskoj deklaraciji i Deklaraciji Ujedinjenih nacija iz 1942. godine³, nastavljena je i razrađena u Povelji UN. To novo stanje u oblasti razoružanja karakterišu dva momenta koja su došla do izražaja u Povelji: 1. za razliku od Pakta Društva naroda, koji je tolerisao postojanje rata u izvesnim slučajevima, reč rat ne figurira u Povelji UN. Samim tim i naoružanje kao jedan od faktora rata mora da se sagleda u sasvim novom kontekstu međunarodnog života; 2. u Paktu je razoružanje, u

¹ Fauchille ideju razoružanja u rudimentarnim formama vidi još u ustanovama grčkih Amfiktionija i rimskih Fecijala, a Jules Moch početak razoružanja, mada to vezuje za kontrolu, nalazi u postupku Caiusa Gracchusa koji je razoružao municipije. — Paul Fauchille: *Traité de Droit International Public*, Tome I, Paris, 1922, p. 199; Jules Moch: »Discours d'ouverture«, *Le désarmement est possible*, Copenhague—Paris, 1963, p. 17.

² Detaljno o ovim periodima videti: Miloš Radojković: »Les aspects juridiques du désarmement«, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* br. 2/1962, str. 258—262; Isti pisac: »Obaveza društva da se razoružaju«, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* br. 1—3/1966, str. 4 i dalje.

³ O ovim aktima i njihovom odnosu prema razoružanju videti M. Radojković: *Les aspects juridiques du désarmement* — *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* br. 2/1962, str. 262—263; Isti pisac: »Obaveza država da se razoružaju«, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 1—3/1966, str. 11 i dalje.

izvesnom smislu, bilo izdvojeno iz pitanja bezbednosti i održavanja mira, dok u Povelji ono sa njim čini neraskidivu celinu.⁴ Tek kada se obadva ova argumenta sagledaju u uzajamnom sadejstvu, dobija se jasna slika zašto Povelja jedino u članovima 11, 26, i 47. izričito pominje regulisanje i smanjenje naoružanja. Poveljom je inaugurisana i nadležnost određenih organa za pitanja koja se u vezi sa tim postavljaju. Član 11. stav 1. govori o tome da u okviru razmatranja »opštih načela saradnje na održavanju međunarodnog mira i bezbednosti, uključujući tu i načela na kojima počivaju naoružanje i regulisanje naoružanja«, Generalna skupština može da čini preporuke »članovima ili Savetu bezbednosti ili svima njima«. Dok za Generalnu skupštinu to ne predstavlja obavezu, za Savet bezbednosti to predstavlja dužnost i on mora »da uz pomoć Komiteta vojnog štaba, predviđenog u članu 47, izradi planove koji će se podneti članovima Ujedinjenih nacija radi ustanovljenja sistema regulisanja naoružanja. Ovakva nadležnost Saveta je razumljiva pošto je on prvenstveno odgovoran za održavanje međunarodnog mira i bezbednosti, a naoružanje, kao što je to više puta isticano, predstavlja opasnost za međunarodni mir i bezbednost. Kao pomoćni organ Saveta pominje se Komitet vojnog štaba, koji, prema članu 47 stav 1 Povelje, pruža pomoć Savetu u svim onim pitanjima koja se tiču »održavanja međunarodnog mira i bezbednosti i regulisanja naoružanja, kao i mogućnog razoružanja«.

Ako pomenuti članovi Povelje na ovakav način tretiraju problem razoružanja, šta onda danas predstavlja razoružanje sa pravnog aspekta? Da li je to politički princip ili je on već dobio karakteristike pravnog načela? Da li je naoružavanje kao takvo zabranjeno odredbama Povelje ili nije? O složenosti ovog pitanja govori i činjenica da su u dokritni zastupljena i potpuno suprotna gledišta. Profesor Bartoš, analizirajući ovo pitanje, dolazi do zaključka da »imamo samo proglašene političke principe da treba pristupiti razoružanju i zabrani oružja za masovno uništenje, ali ne i nekakva pravna pravila po kojima bi se države neposredno morale upravljati⁵, te »da je problem politički, da zavisi od velikih sila i da će velike sile biti te koje će mu, kad one to jednoglasno odluče, dati pravni aspekt«. ⁶ Na sasvim suprotnom stanovištu od ovog stoji profesor Punkin, koji princip razoružanja posmatra kao novo načelo međunarodnog prava pored principa nenapadanja, principa mirnog rešavanja sporova, samoopredeljenja naroda, miroljubive koegzistencije i zabrane propagande rata.⁷ Profesor Radojković naoružanje podvodi pod član 6 stav 3 Statuta Međunarodnog vojnog suda jer ga poistovećuje sa pripremanjem agresorskog rata, te o prekomernom naoružavanju govori kao o zločinu protiv mira⁸, na koji može da se nadoveže i zločin protiv čovečnosti.⁹

⁴ M. Radojković: *Les aspects . . .* str. 264.

⁵ Milan Bartoš: »Pravni aspekt razoružanja«, *Međunarodni problemi* br. 2/1955, str. 57.

⁶ *Ibidem*, str. 58.

⁷ Grigori I. Tunkin: *Droit international public (problèmes théoriques)*, Paris, 1965, pp. 55—59.

⁸ M. Radojković: »*Les aspects . . .*«, str. 265—266.

⁹ M. Radojković: »Obaveza država da se razoružaju«, str. 17.

Pošto smo konstatovali da se doktrina danas uglavnom slaže samo u tome da saglasnost oko pravnog aspekta razoružanja ne postoji, posebno u pogledu nuklearnog oružja¹⁰, i da se, čak, zastupaju i suprotna gledišta i od strane najuglednijih internacionalista, razmotrićemo šta je na planu razoružanja učinjeno u okviru Ujedinjenih nacija, kakva su rešenja nađena, da li se u nekim pitanjima došlo do saglasnosti, koje su tačke još uvek kamen spoticanja, jer »problem, u sadašnjem trenutku, nije samo da se u teoriji bavimo pravnim aspektima razoružanja nego, naročito, da im damo snagu i život«. ¹¹

Da bismo detaljnije i jasnije videli šta je u praksi Ujedinjenih nacija učinjeno na ovom području, kao i da bismo ispitati kakvog su međunarodne situacije i međunarodni odnosi imali uticaja na razoružanje, podelićemo ovaj rad UN na nekoliko faza¹² koje mogu da se uoče, mada njihove vremenske granice nisu tako odsečne kako će možda, izgledati iz naučnog izlaganja.

Prva faza počinje prvom sednicom Generalne skupštine, jer je već na njoj došlo do diskusije o razoružanju. Glavna njena karakteristika je monopol SAD na polju atomskog naoružanja i dominacija Sovjetskog Saveza u klasičnom oružju. Ovakav odnos biće polazna tačka ovih sila, jer se pitanje razoružanja u ovom periodu zaista odvijalo u njihovom direktnom suprotstavljanju. Posledice ove kvalitativne razlike u naoružanju bile su te da SAD nikako nisu htele da se odreknu atom-

¹⁰ I o pitanju nuklearnog oružja javila su se dva suprotna gledišta: izvesne države i pisci smatraju da današnje pozitivno međunarodno pravo ne zabranjuje nuklearno oružje. Ovakav stav sadrži, na primer, član 613 Pomorskih instrukcija SAD: »Danas ne postoji ni jedno pravilo međunarodnog prava koje izričito zabranjuje državama da upotrebljavaju nuklearno oružje u vođenju rata. U odsustvu izričite zabrane, upotreba ovih oružja protiv neprijateljskih boraca ili protiv drugih vojnih objekata je dozvoljena«. — Citirano prema Rudolf Bystricki: »Le problème du désarmement en droit international«, pp. 5 et 6, Contribution à l'étude des problèmes du désarmement, Bruxelles, 1958. Sličan način pravdanja upotrebe nuklearnog oružja nalazimo i u Priručniku vojske SAD iz 1956. godine. Schwarzenberger dozvoljava upotrebu nuklearnog oružja samo kao meru represalija. — Georg Schwarzenberger: The Legality of Nuclear Weapons, London, 1958, p. 35. Mnogobrojniji su oni koji smatraju da je nuklearno oružje zabranjeno: Bela Vitanyi: »Les armes et objectifs prohibés selon le droit international public«, Contribution..., p. 53; R. Bystricki: op. cit., p. 6; Eric Castren: »La protection juridique de la population civile dans la guerre moderne«, Revue générale de droit international public, no 1/1955, p. 136; N. D. Sinha: »L'expérimentation des bombes thermo-nucléaires est-elle légale?«, Contribution..., pp. 59—65; M. Radojković: »Posledice eksperimentalnih eksplozija atomskih i hidrogenskih bombi posmatrane sa stanovišta međunarodnog prava«, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu br. 2/1957, str. 142—146.

¹¹ R. Bystricki: op. cit., p. 15.

¹² Postoje različita mišljenja o određivanju ovih faza. Profesor V. M. Hvostov vrši sledeću podelu: prvi period od 1946—1949, drugi od 1950—1955, treći od 1956—1960. godine — V. M. Hvostov: »Pregovori o razoruženju. K istoriji vaprosas«, Meždunarodnaja žiznj br. 1/1961, str. 122—129 i br. 2/1961, str. 81—91; Chaumont govori samo o dva perioda: onom od 1946—1952. i od 1952 do naših dana — Charles Chaumont: L'Organisation des Nations Unies, Presses Universitaires de France, édition »Que sais-je«, Paris, 1964, p. 78.

skog, a SSSR klasičnog oružja, što je izvesnim piscima dozvolilo da period do 1952. godine smatraju periodom »negativne opozicije«.¹³

Ta nesaglasnost došla je do izražaja i u rezoluciji koju je 14. decembra 1946. godine, na svojoj 73. plenarnoj sednici, donela Generalna skupština¹⁴ kao i u nizu drugih rezolucija. U njoj nemamo konkretnih tretiranja pitanja razoružanja, nego samo određene konstatacije. Generalna skupština je, u skladu sa članom 11 Povelje UN, priznala neophodnost da se što pre pristupi regulisanju i opštem smanjenju naoružanja i oružanih snaga (tačka 1 pomenute rezolucije) i u tom smislu preporučila Savetu bezbednosti da pristupi istraživanju mera koje su neophodne da bi se ostvarili ovi ciljevi (tačka 2), da ispita izveštaje koje mu prezentira Komisija za atomsku energiju (tačka 4), kao i da osigura efikasne i praktične garantije u pogledu kontrole atomske energije i regulisanja i smanjenja naoružanja (tačka 5).

Zbog tako različitog tretiranja ove dve vrste oružja, obrazovane su i dve komisije: Komisija za atomsko naoružanje¹⁵ i Komisija za klasično naoružanje. Prva od njih formirana je rezolucijom Generalne skupštine od 24. januara 1946.¹⁶ i sastojala se od po jednog predstavnika država članica Saveta bezbednosti i predstavnika Kanade, ako njen predstavnik već po prvom osnovu nije ušao u Komisiju.

Zadaci Komisije za atomsku energiju, prema rezoluciji, sastojali su se u sveobuhvatnom ispitivanju, pre svega, atomske energije. U vezi sa tim data su joj sledeća prava i obaveze: a) da razvija, između svih nacija, razmenu osnovnih naučnih obaveštenja u miroljubive svrhe b) da osigura kontrolu atomske energije u onoj meri koja je potrebna da bi se osigurala njena upotreba u čisto miroljubive svrhe c) da odstrani iz nacionalnog naoružanja atomsko oružje i svako drugo oružje koje bi moglo da dovede do masovnih razaranja d) da preduzme efikasne mere zaštite, organizujući inspekcije u cilju zaštite država koje poštuju sporazume. Komisija je trebalo da svoje izveštaje upućuje Savetu bezbednosti, dok je Savet bezbednosti, ovom rezolucijom, bio ovlašćen da Komisiji daje uputstva o pitanjima koja se tiču bezbednosti. U tom smislu, Komisija je za svoj rad bila odgovorna Savetu bezbednosti.

Stvaranjem Komisije za atomsko naoružanje borba različitih mišljenja, pre svega SAD i SSSR, uporedo se vodila ne više samo u Generalnoj skupštini i Savetu bezbednosti nego i u ovom telu i bila je ovaploćena u Baruhovom planu¹⁷, koji je ime dobio po predlagачu, američkom predstavniku Baruhu, ali koji je još poznat i kao »plan za

¹³ Ch. Chaumont: op. cit., p. 78.

¹⁴ Za tekst rezolucije videti: N. U. Résolutions adoptées par l'Assemblée générale pendant la seconde partie de sa première session du 23 octobre au 15 décembre 1946, p. 65, 66, 67.

¹⁵ Komisija je stvorena na predlog SSSR-a — Meždunarodnie otnošenija posle vtoroj mirovoj vojni, u redakciji A. G. Milejkovskij-a, Tom I, Moskva, 1962, str. 555.

¹⁶ Résolutions adoptées par l'Assemblée générale pendant la première partie de sa première session, p. 9.

¹⁷ N. U., Commission de l'énergie atomique, procès verbaux officiels, no 1, première séance, 14 juin 1946, pp. 4 et ss.

razoružanje Ujedinjenih nacija¹⁸, jer ga je Generalna skupština usvojila 1948. godine uprkos protivljenju sovjetskog bloka. U čemu se ustvari sastoji ovaj plan? Pre svega, SAD su njime predložile stvaranje jednog međunarodnog tela sa veoma širokim ovlašćenjima. Širina ovih ovlašćenja ogleda se u činjenici da je ovo telo trebalo da dobije potpuna i tačna obaveštenja o svetskim zalihama uranijuma i torijuma da bi se imala tačna predstava o njihovim izvorima, proizvodnji, preradi i raspodeli. Dalje je ovo telo trebalo da upravlja proizvodnjom fisionih materijala, što znači da bi ono trebalo da upravlja svim fabrikama koje proizvode ove materije u opasnim količinama, odnosno da u vezi sa ovim fabrikama ima potpuna ovlašćenja. U pogledu atomskog eksploziva, telo je trebalo da ima isključivo pravo istraživanja na ovom području kako bi moglo da spreči nedozvoljenu proizvodnju bombe, odnosno kako bi moglo da odredi graničnu liniju između posebno opasnih aktivnosti i onih koje to nisu. Da bi ovi ciljevi bili ispunjeni, Baruhov plan je predviđao da svaka fabrika koja koristi uranijum ili torijum, a čiji potencijal iskorišćavanja predstavlja opasnost, ne samo treba da bude pod budnom inspekcijom nego i pod upravom, bdenjem i kontrolom ovog tela.

Kasnije je Komisija za atomsku energiju iz ovog plana preuzela ono što se odnosi na međunarodno telo koje bi vršilo kontrolu atomske energije i u svom drugom izveštaju Savetu bezbednosti iznela osnovne principe u vezi sa tim.¹⁹

Već na prvi pogled vidi se da je ovaj plan imao sve karakteristike američkog stava: zadržati apsolutnu suprematiju i monopol na polju atomskog oružja.

Sovjetski Savez se sa ovim predlogom nije složio²⁰, a predstavnik SSSR-a Višinski je sledećim rečima izrazio to neslaganje: «Što se tiče sistema etapa koje su predložene u Baruhovom planu... glavna primedba protiv Baruhovog plana jeste da bi mere preduzete u ovim prvim etapama mogle da se tumače kao mere čiji je cilj favorizovanje predominacije SAD na atomskom području...».²¹

Neslaganje sa američkim planom dovelo je do toga da Gromiko 19. juna 1946. godine na zasedanju Komisije za atomsku energiju iznese »Predlog međunarodne konvencije o zabrani proizvodnje i upotrebe oružja koja koriste atomsku energiju u cilju masovnog uništenja«.²² Prema predlogu, strane ugovornice bi se obavezale: a) da ni u kom slučaju ne koriste atomsko oružje b) da zabrane proizvodnju i uskladištenje oružja koja koriste atomsku energiju c) da unište u roku od tri

¹⁸ Pierre Genevey: »Auf der Suche nach einer Abrüstungspolitik«, Europa Archiv no 23—24/1955, s. 8410.

¹⁹ N. U. Commission de l'énergie atomique, procès verbaux officiels, deuxième année, Supplément special, deuxième Rapport au Conseil de sécurité.

²⁰ O tome neslaganju videti: Meždunarodnie otnošenija posle vtoroj mirovoj vojni, Tom I, str. 558 i dalje.

²¹ N. U., Documents officiels de la troisième session de l'Assemblée générale, première partie, Séances plénières, p. 418.

²² N. U., Commission de l'énergie atomique, procès verbaux officiels, deuxième séance, pp. 26 et ss.

meseca, računajući od dana stupanja na snagu ove konvencije, sve stoke atomskog oružja, proizvedenog ili u toku proizvodnje. Povreda ovih tačaka predstavljala bi međunarodni zločin protiv čovečanstva.

Sve ovo govori o dubokom neslaganju velikih sila i o nemogućnosti nalaženja kompromisnog rešenja. Na taj način, diskusije u Komisiji za atomsku energiju izgubile su svaki značaj, pošto nijedna od velikih sila nije želela da napusti svoje pozicije. Posle povlačenja SSSR-a iz rada Komisije i ona sama ukinuta je 1952. godine.²³

Druga komisija u tom periodu bila je Komisija za klasično naoružanje, osnovana 13. februara 1947. godine rezolucijom Saveta bezbednosti²⁴, posle duže diskusije.²⁵ U tački 3 ove rezolucije, koja ustvari predstavlja akt o formiranju ove Komisije, ističe se da će se Komisija sastojati od predstavnika država članica Saveta bezbednosti. Komisija je imala zadatak da u roku od najviše tri meseca pripremi i podnese predloge o sledećem: a) o opštem i potpunom regulisanju i smanjenju naoružanja i oružanih snaga b) o praktičnim i efikasnim merama garancije u vezi sa opštim regulisanjem i smanjenjem naoružanja. Iako je ona stvorena kao Komisija za opšte smanjenje naoružanja, što se iz samog naslova rezolucije vidi, ipak su pitanja vezana za atomsku energiju isključena iz njene nadležnosti. To je i izričito rečeno u rezoluciji: »pitanja koja su u nadležnosti Komisije za atomsku energiju... isključena su iz domena ove Komisije«.²⁶

Komisija je 26. jula 1948. godine formirala komitet koji će joj pomagati u radu. U tom cilju komitet je podneo Komisiji dve rezolucije. Jedna od njih odnosila se na nadležnost Komisije (iako je to već u izvesnoj meri bilo regulisano rezolucijom o osnivanju Komisije) i u njoj je naglašeno da u njen delokrug ne spadaju pitanja atomskog, bakteriološkog, hemijskog i sličnih oružja. Druga rezolucija je sadržala sledeće principe rada Komisije: 1. sistem smanjenja i regulisanja naoružanja treba da bude prihvaćen od strane svih država; 2. on može biti prihvatljiv jedino u atmosferi poverenja i međunarodne bezbednosti; 3. bitni uslovi za ustanovljenje tog poverenja i bezbednosti su: stupanje na snagu jednog efikasnog ugovornog sistema saglasno članu 43 Povelje UN, sprovođenje efikasne kontrole atomske energije, zaključenje ugovora o miru sa Nemačkom i Japanom; 4. dozvoljeno naoružanje pojedinih zemalja treba da bude isključivo u granicama određenim Poveljom, a u svrhu očuvanja međunarodnog mira i bezbednosti.²⁷

Sprovodeći i dalje svoju politiku zadržavanja prednosti u klasičnom naoružanju zabranom atomskog oružja, Sovjetski savez je na 143. plenarnoj sednici Generalne skupštine, 25. septembra 1948. godine, pod-

²³ N. U., Résolutions, Assemblée générale, Documents officiels, sixième session, Supplement no 20 (A/2119), p. 1.

²⁴ N. U., Conseil de sécurité, procès-verbaux officiels, deuxième année, Supplement no 5, annexe 13, p. 58.

²⁵ N. U., Conseil de sécurité, procès-verbaux officiels, deuxième session, no 12, p. 227.

²⁶ Ibid., p. 59.

²⁷ Videti dokumente S/C 3/24; S/C 3/25; i S/C 3/27.

neo predlog rezolucije²⁸ kojom se preporučuje: 1) da svi stalni članovi Saveta bezbednosti smanje svoje kopnene, pomorske i vazdušne snage kojima raspolazu za jednu trećinu u roku od godinu dana; 2) da se zabrani atomsko-oružje; 3) da se formira, u okviru Saveta bezbednosti, organ međunarodne kontrole koji bi kontrolisao primenu mera koje se odnose na smanjenje naoružanja i oružanih snaga, kao i na zabranu atomskog oružja.

I ova rezolucija je bila odbačena zbog jasne namere Sovjetskog Saveza da zadrži preimućstvo u klasičnom naoružanju.

Komisija za klasično naoružanje, takođe, nije bila dugog veka. Na predlog Generalne skupštine²⁹, Savet bezbednosti je na svojoj 571. sednici 30. januara 1952. godine doneo odluku o njenom raspuštanju.

Iz do sada citiranih rezolucija i predloga rezolucija može se izvući zaključak da je jedno od pitanja za koje nije bilo moguće naći određeno rešenje, jer su države uporno branile svoje predloge, bilo pitanje kontrole naoružanja. U ovom periodu, naročito su se sukobila dva gledišta o ovom pitanju. Ona su jasno proizilazila iz diskusije delegata kako u Generalnoj skupštini, tako i u Savetu bezbednosti.

Zapadne zemlje traže da prvi korak ka razoružanju bude efikasna međunarodna kontrola razoružanja³⁰, jer prema rečima delegata SAD Johnsona »SAD smatraju da efikasna međunarodna kontrola atomske energije čini ključ celog problema i da to pitanje treba raspravljati na prvom mestu.«³¹ To je ista teza koju je James F. Burnes izložio pred Generalnom skupštinom 13. decembra 1946. godine.³² Zapadne sile su problem kontrole, kao prethodnog uslova uspeha na polju regulisanja naoružanja, povezale sa jednim problemom koji, zaista, može da nađe svoje mesto i u praksi. Ove sile ističu da kontrola onemogućava slučaj da jedna država, koja je poštovala međunarodni zakon, odnosno koja je pristupila regulisanju naoružanja, ostane slaba i bez odbrane u slučaju agresije, što ni u kom slučaju ne može doprineti međunarodnom miru i bezbednosti.³³ Prema Burnesu »svet treba da shvati da bez kolektivne

²⁸ N. U., Documents officiels de la troisième session de l'Assemblée générale, première partie, séances plénières, pp. 135 et ss; za tekst rezolucije takođe videti dokument A/658, objavljen u Documents officiels de la troisième session de l'Assemblée générale, première partie, Annexes aux comptes rendus analytiques des séances, p. 183.

²⁹ Videti tačku 2 rezolucije Generalne skupštine br. 502 (VI) od 11. januara 1952. godine — N. U., Resolutions, Documents officiels de l'Assemblée générale, sixième session, Supplement no 20 (A/2119).

³⁰ Za ovo rešenje zalaže se i John F. Kennedy: *Stratégie de la Paix*, traduit de l'américain, Paris 1961, pp. 43, 44. On smatra da prvi korak koji bi jedna od sila učinila ka razoružanju, zahteva da taj korak bude podvrgnut merama inspekcije i kontrole.

³¹ N. U., Conseil de sécurité, procès verbaux officiels, quatre vingt dixième séance, 9 janvier 1947.

³² N. U., Documents officiels de la seconde partie de la première session de l'Assemblée générale, Séances plénières, p. 1289.

³³ N. U., Conseil de sécurité, procès-verbaux officiels, deuxième année, no 2, pp. 31 et 32.

garantije nema kolektivnog razoružanja»³⁴, jer »mi znamo iz iskustva da je opasno računati sa sistemom regulisanja koji nema kolektivnu primenu«.³⁵ Ova teza je više puta ponavljanja u Ujedinjenim nacijama. Pored delegata SAD³⁶, i delegat Kanade Martin je zatražio garantije da država koja pristupi razoružanju neće biti napadnuta i pobeđena od strane države koja to nije učinila.³⁷ Neki su pokušali da nađu odgovor na ova nesumnjivo aktuelna pitanja; izlaz su pronašli u opštem i jednovremenom razoružanju, dok bi se zaštita sastojala u kolektivnoj bezbednosti, odnosno sistemu međunarodnih garantija predviđenih članom 43. povelje UN.³⁸

Sa druge strane, imamo potpuno različit stav istočnih zemalja o pitanju kontrole razoružanja. One su se pozivale na činjenicu da »rezolucija Generalne skupštine (14. decembar 1946. — prim. S.M) ne označava redosled po kome bi različita pitanja o kojima se radi trebalo da budu ispitivana«. S tim u vezi, oni navode da se u ovoj rezoluciji govori samo o tome da Savet bezbednosti treba da, bez odlaganja, pristupi izradi mera koje treba preduzeti radi opšteg smanjenja naoružanja i oružanih snaga i kontrole atomske energije³⁹, što ne znači da se daje prioritet pitanju kontrole atomske energije.⁴⁰

Sve je to doprinelo da na trećem zasedanju Generalne skupštine budu donete dve rezolucije koje ne sadrže određene predloge, već samo apeluju na države da i dalje rade na razoružanju. Prva od njih, br. 191, doneta na 154. plenarnoj sednici Generalne skupštine 3. novembra 1948. godine⁴¹, usvaja Jaltsku deklaraciju iz 1945. i Deklaraciju Ujedinjenih nacija i izražava nadu da će savezničke sile uskladiti svoju politiku u duhu ovih deklaracija, te preporučuje silama potpisnicama Moskovskog sporazuma od 24. decembra 1945, kao i državama koje su naknadno pristupile, da udvostruče napore kako bi osigurali potpunu likvidaciju rata u što je moguće kraćem roku. U drugoj od njih, br. 192, usvojenoj na 173. plenarnoj sednici Generalne skupštine 19. novembra 1948⁴², poziva se Savet bezbednosti da i dalje radi na regulisanju i smanjenju naoružanja klasičnog tipa i oružanih snaga uz pomoć Komisije za klasično naoružanje. Traži se, takođe, od Komisije za klasično

³⁴ N. U., Documents officiels de la seconde partie de la première session de l'Assemblée générale, p. 1292.

³⁵ Gore navedena reč Johnsona na istoj sednici Saveta bezbednosti.

³⁶ Isti stav zastupao je i Austin — N. U., Conseil de sécurité, procès-verbaux officiels, deuxième année, no 9, pp. 151, 152 et 154.

³⁷ 63 plenarna sednica Generalne skupštine od 14. decembra 1946., N. U., Documents officiels de la seconde partie de la première session de l'Assemblée générale, p. 1312.

³⁸ Reč francuskog delegata Parodia na 63. plenarnoj sednici Generalne skupštine — Ibid., p. 1314.

³⁹ Reč Gromika — N. U., Conseil de sécurité, procès-verbaux officiels, quatre vingt dixième séance 9 janvier 1947, p. 29.

⁴⁰ Vjekoslav Cvrlje: Razoružanje danas (neka pitanja razoružanja u savremenom svetu), Beograd, 1959, str. 29.

⁴¹ N. U., Resolutions, Documents officiels de la troisième session de l'Assemblée générale, première partie, pp. 15 et 16.

⁴² Ibid., pp. 17 et 18.

naoružanje da formuliše predloge za primanje, proveru i objavljivanje, uz pomoć organizma za međunarodnu kontrolu, potpunih informacija država članica o njihovom klasičnom oružju.

Zbog te nesaggasnosti oko kontrole atomske energije u »Izveštaju Komisije za atomsku energiju«⁴³ traži se od šest država koje su promovisale rezoluciju od 24. januara 1946. godine da se sastanu i ispituju mogućnosti postojanja osnova za sporazum o međunarodnoj kontroli atomske energije.

I sledeća rezolucija, br. 299 (IV) od 23. novembra 1949. godine, ima za osnovni cilj kontrolu atomske energije. To je još jedan dokaz dubokog razilaženja država zbog ovog pitanja.⁴⁴

Rezolucija br. 300, doneta na 268. plenarnoj sednici Generalne skupštine 5. decembra 1949. godine⁴⁵, odnosi se na regulisanje i smanjenje klasičnog naoružanja i oružanih snaga. Ona se nastavlja na rezoluciju br. 192 (III). U njoj se konstatuje da jednoglasnost stalnih članova Saveta bezbednosti, koja je neophodna za stupanje na snagu predloga (videti tačke 1 i 2 pomenute rezolucije, koje se odnose na potpune informacije koje treba da daju države članice o svom klasičnom naoružanju i svojim oružanim snagama i proveru tih informacija), još uvek nije mogla da bude ostvarena, ali da, i pored toga, Savet bezbednosti treba da nastavi sa proučavanjem regulisanja i smanjenja klasičnog naoružanja i oružanih snaga uz pomoć Komisije za klasično naoružanje. U tom smislu pozivaju se članovi Saveta bezbednosti da sarađuju u ovom pravcu.

Peto zasjedanje Generalne skupštine ne donosi ništa novo na polju razoružanja. Zatišje, do koga je u ovoj oblasti došlo, i dalje vlada. Put prevazilaženja osnovnih nesaglasnosti još uvek ne može da se sagleda. Sve te karakteristike nosi u sebi i rezolucija br. 380 (V) izglasana na 308. plenarnoj sednici 17. novembra 1950. godine. U njoj se ponovo govori o tome da svaka nacija treba da prihvati efikasnu međunarodnu kontrolu atomske energije pod okriljem Organizacije Ujedinjenih nacija, saglasno principima već donetih rezolucija, a u cilju stvarne zabrane atomskog oružja; da sve nacije treba da učine napor da osiguraju kontrolu i odstranjenje, pod okriljem UN, svakog drugog oružja za masovno razaranje; da regulišu sve naoružanje i sve oružane snage posredstvom sistema kontrole i inspekcije, da bi ostvarili njihovo progresivno smanjenje; da smanje na minimum svoje ljudske i ekonomske izvore naoružanja i da se trude da razviju svoje izvore sa gledišta opšteg dobra, vodeći računa o potrebama nedovoljno razvijenih područja.⁴⁶

Uviđajući sve više da rad u Komisiji za atomsku energiju i Komisiji za klasično naoružanje ne može normalno da se odvija, Generalna skupština je imenovala komisiju, da bi »pokušala da izađe iz ćorso-

⁴³ Ibid., pp. 16 et 17.

⁴⁴ N. U., Resolutions, Documents officiels de la quatrième session de l'Assemblée générale, p. 22.

⁴⁵ Ibid., pp. 22 et 23.

⁴⁶ N. U., Résolutions adoptées par Assemblée générale, Documents officiels: cinquième session, Supplement no 20 (A/1775).

kaka⁴⁷, od američkog profesora Jessupa, britanskog ministra Selwyn Lloyda, ministra inostranih poslova SSSR-a Vychinskog i Jules Mocha (Francuska). Komisija je predložila stvaranje jedne komisije za razoružanje od 12 članova. Rezolucijom Generalne skupštine od 13. decembra 1950. godine na 232. plenarnoj sednici⁴⁸, došlo je do formiranja komisije dvanaestorice. Njen zadatak, kako je rezolucijom određen, bio je da koordinira rad Komisije za atomsku energiju i Komisije za klasično naoružanje, kao i da doprinose obeju ovih komisija spoji u jednu jedinstvenu Komisiju za razoružanje. 28. septembra 1951. godine Komitet dvanaestorice preporučio je Generalnoj skupštini ustanovljenje jedinstvene Komisije za razoružanje umesto dve prethodne. Generalna skupština je predlog prihvatila i tačkom 1 rezolucije br. 502 od 11. januara 1952. godine⁴⁹ formirana je Komisija za razoružanje čijim radom počinje druga faza razoružanja u Ujedinjenim nacijama, odnosno, prema Chaumontu, nastupa period »konstruktivne opozicije«.⁵⁰ Novostvorena Komisija obuhvatala je iste članove kao i Komisija za atomsku energiju i Komisija za klasično naoružanje, a njen položaj je regulisan unutrašnjim pravilnikom Komisije za atomsku energiju, uz rezervu potrebnih izmena. Zadaci novonastale Komisije za razoružanje sastojali su se u pripremanju predloga koji bi ušli u nacrt ugovora o regulisanju, ograničavanju i ravnomernom smanjenju svih oružanih snaga i sveg naoružanja, o odstranjenju svih glavnih oružja koja bi mogla da posluže za masovno razaranje i o efikasnoj međunarodnoj kontroli atomske energije da bi se osigurala zabrana atomskog oružja i rezervisalo iskorišćavanje atomske energije u miroljubive svrhe. Komisija je, takođe, trebalo da izrazi planove za ustanovljenje međunarodnog kontrolnog organa u okviru Saveta bezbednosti, kako bi se osigurala primena ugovora. Trebalo je, u isto vreme, da utvrdi i granice svih oružanih snaga, podrazumevajući pod tim snage bezbednosti i policijske snage, kao i sveg naoružanja, podrazumevajući i atomsko naoružanje.

U skladu sa ovom rezolucijom, Komisija za razoružanje podnela je svoj izveštaj, koji u isto vreme predstavlja rezoluciju Generalne skupštine br. 704 (VII) od 8. aprila 1953. godine.⁵¹ Rezolucija, ustvari, predstavlja potvrdu rezolucije br. 502 (VI), osim u tački 2b) u kojoj se traži eliminisanje i zabrana svih glavnih oružja, podrazumevajući i bakteriološka oružja, koja mogu da posluže za masovno razaranje.

Diskusije koje su velike sile vodile u raznim organima nadležnim za razoružanje, nastavile su se i u Komisiji za razoružanje. Sovjetski Savez je i dalje insistirao na svom predlogu rezolucije podnetom na 143. plenarnoj sednici Generalne skupštine 25. septembra 1948. go-

⁴⁷ J. Moch: op. cit, p. 15.

⁴⁸ N. U., Résolutions adoptées par Assemblée générale, Documents officiels: cinquième session, Supplement no 20 (A/1775, p. 90).

⁴⁹ N. U., Résolutions adoptées par Assemblée générale, Documents officiels: sixième session, Supplement no 20 (A/2119).

⁵⁰ Ch. Chaumont: op. cit, p. 78.

⁵¹ N. U., Résolutions adoptées par Assemblée générale, Documents officiels: septième session, Supplement no 20A (A/2361/Add. I, p. 4).

dine. Zapadne sile su, međutim, 28. maja 1952. godine iznele nov predlog⁵² u kome traže da SAD, SSSR i Kina smanje svoje oružane snage na milion ljudi, a Francuska i Velika Britanija na 700.000—800.000. Broj oružanih snaga drugih zemalja ne bi smeo da prelazi 1% njihovog ukupnog stanovništva. Sovjetski Savez odbacio je ovaj predlog uz motivaciju da se ovim ne vrši značajnije smanjenje oružanih snaga Velike Britanije i Francuske.

U to vreme, sve se više uviđa da je Komisija dvanaestorice suviše brojna da bi mogla da korisno radi. Pored toga, zasedala je u Njujorku u atmosferi punoj makartizma.⁵³

Rezolucija br. 715 (VIII), doneta 28. novembra 1953. godine na 460. plenarnoj sednici Generalne skupštine⁵⁴, predstavlja početak treće faze, jer se njome, pored značajne konstatacije da rivalitet u naoružavanju i povećavanju oružanih snaga predstavlja po sebi tešku povredu mira, obrazuje podkomitet od pet članova.⁵⁵ Zadatak ovog podkomiteta sastojao se u istraživanju prihvatljivih rešenja i podnošenju izveštaja Komisiji za razoružanje. Podkomitet je zasedao u gradovima po svom izboru. U toku svog postojanja, od 1954. do 1957. godine, održao je pet sednica, od kojih četiri u Londonu i jednu u Njujorku. Naročito je važno prvo zasedanje podkomiteta, održano u Londonu od 13. maja do 22. juna 1954, na kome je diskutovano o predlogu koji su podneli Selwyn Lloyd i Jules Moch, odnosno o tzv. francusko-britanskom predlogu od 11. juna 1954. godine.⁵⁶ Predlog je imao sledeće odredbe: u roku od šest meseci (ili godinu dana) države treba da smanje svoje naoružanje, svoje oružane snage i kredite namenjene vojnim potrebama za 50% od ugovorenih normi, računajući nivo naoružanja i oružanih snaga na dan 31. decembra 1953. godine, a nivo troškova za vojne potrebe i kredita u toku godine koja se završava 31. decembra 1953. godine (tačka 1a); potpuna zabrana atomskog, hidrogenskog i drugih tipova oružja za masovno razaranja, sa obustavom proizvodnje ovih tipova oružja i njihovim potpunim odstranjivanjem iz naoružanja država; sve atomske materije biće korišćene samo u miroljubive svrhe (tačka 2b).

Kontrola ovog razoružanja vršiće se tako što će za kontrolu izvršenja obaveza predviđenih u tački 1a) biti stvorena međunarodna privremena komisija za kontrolu, koja bi imala pravo da zahteva od država neophodna obaveštenja o sprovođenju u život mera koje se tiču smanjenja naoružanja i oružanih snaga. Države će, takođe, podnositi komisiji periodično i u određenim rokovima obaveštenja o sprovođenju u život mera predviđenih konvencijom.

Što se tiče kontrole izvršenja ugovora iz tačke 2b), države treba da obrazuju jedan stalni međunarodni organ koji bi imao zadatak da

⁵² N. U., Commission du désarmement, Procès-verbaux officiels, 12 séance.

⁵³ J. Moch: op. cit, p. 15.

⁵⁴ N. U., Résolutions adoptées par Assemblée générale, Documents officiels: huitième session, Supplement no 17 (A/2630, pp. 3 et 4).

⁵⁵ Kanada, SAD, Francuska, Velika Britanija i SSSR.

⁵⁶ N. U., Documents officiels de l'Assemblée générale, neuvième session, 484 séance plénière, 30 sept. 1954, pp. 143 et ss.

kontrolirše sve ono na šta bi se države ugovorom obavezale. Ovaj organ bi raspolagao punim ovlašćenjima kontrole, podrazumevajući pod tim inspekciju na stalnoj osnovi i u meri koja je potrebna da bi se obezbedilo izvršenje ugovora od strane svih država.

Na ovom sastanku Sovjetski Savez nije prihvatio ovaj predlog.

Male sile u Generalnoj skupštini počinju da igraju sve važniju ulogu, tako da tek sada dolazi do ostvarenja onoga što je delegat Australije Makin okarakterisao sledećim rečima još 1946. godine: »Nijedan sistem razoružanja ne bi mogao da bude potpun ni efikasan bez učešća malih sila«. ⁵⁷ Male zemlje upravo uviđaju da nemogućnost pronalazjenja rešenja ovog pitanja može baš njih najteže da pogodi. Zbog tog njihovog uticaja Generalna skupština na 468. plenarnoj sednici 7. decembra 1953. godine donosi rezoluciju br. 724((VIII) pod nazivom »Ekonomski razvoj nedovoljno razvijenih zemalja«. ⁵⁸ U njoj države članice OUN izjavljuju da »kad bude ostvaren zadovoljavajući napredak na putu svetskog razoružanja pod međunarodnom kontrolom, daju u međunarodni fond, stvoren u okviru Organizacije Ujedinjenih nacija, jedan deo uštede koju budu ostvarile razorušanjem da bi se pomogao razvoj i rekonstrukcija nedovoljno razvijenih zemalja«. ⁵⁹

Tih godina intenzivnost hladnog rata popušta, što dovodi i do popuštanja zategnutosti među velikim silama. Povoljna atmosfera jasno se ispoljila prihvatanjem francusko-britanskog predloga (istog onog koji na sednici Podkomiteta nije bio prihvaćen) kao baze za diskusiju, što se može označiti najvažnijim korakom u devetogodišnjim diskusijama o razoružanju. Istom činjenicom može se objasniti i jednoglasno prihvatanje rezolucije br. 808 (IX) donete na 497. plenarnoj sednici Generalne skupštine 4. novembra 1954. i br. 810 (IX) na 503. plenarnoj sednici 4. decembra 1954. godine. U prvoj od njih ⁶⁰ Generalna skupština nalaže Komisiji za razoružanje da i dalje ulaže napore kako bi se došlo do sporazuma koji bi se uklopio u projekat međunarodne konvencije o razoružanju, a taj ugovor bi sadržao sledeće principe: a) regulisanje, ograničenje i značajno smanjenje svih oružanih snaga i sveg klasičnog naoružanja b) potpunu zabranu upotrebe i proizvodnje nuklearnog oružja svih vrsta i oružja za masovno razaranje, kao i prilagođavanje postojećih stokova nuklearnog oružja korišćenju u miroljubive svrhe c) ustanovljenje efikasne međunarodne kontrole stvaranjem jednog kontrolnog organa koji bi imao takva prava, ovlašćenja i dužnosti da bi mogao da garantuje poštovanje smanjenja naoružanja i oružanih snaga. Ugovor bi predviđao i zabranu nuklearnog i drugog oružja za masovno razaranje i korišćenje atomske energije u isključivo miroljubive svrhe.

⁵⁷ N. U., Documents officiels de la seconde partie de la première session de l'Assemblée générale, séances plénières, p. 1298.

⁵⁸ N. U., Résolutions de l'Assemblée générale, huitième session, Supplément no 17 (A/2630, pp. 10 et ss).

⁵⁹ Ovaj će predlog u julu 1955. godine podržati Edgar For, a o istom pitanju biće doneta i rezolucija Generalne skupštine od 11. decembra 1963. godine.

⁶⁰ N. U., Résolutions de l'Assemblée générale, neuvième session, Supplément no 21 (A/2890).

Druga rezolucija⁶¹ predlagala je sledeće: A) stvaranje međunarodne agencije za atomsku energiju koja bi olakšala korišćenje, u celom svetu, atomske energije u miroljubive svrhe, a za koju je inicijativu dao predsednik SAD 8. decembra 1953. godine⁶², B) pod okriljem UN trebalo bi da se održi međunarodna konferencija o korišćenju atomske energije u miroljubive svrhe.

U toku cele 1955. godine rad u Podkomitetu bio je u znaku približavanja gledišta Istoka i Zapada. 18. marta SSSR je podneo novi predlog koji je bliži zapadnom od bilo kog prethodnog. Prema ovom predlogu razoružanje bi trebalo da se odvija u dve faze. Prva faza bi trajala šest meseci ili godinu dana i u njoj bi države trebalo da smanje svoje naoružanje, oružane snage i budžetske kredite namenjene vojnim potrebama za 50% od predviđenih kvota. Smanjenje je trebalo izvršiti uzimajući za bazu nivo od 1. januara 1955. godine. Druga faza bi ponova trajala šest meseci ili godinu dana i u njoj bi naoružanje, oružane snage i vojni budžeti bili smanjeni za ostalih 50%. U ovom periodu bi takođe trebalo da se obustavi proizvodnja oružja za masovna uništenje, dok bi zalihe nuklearnog oružja bile potpuno uništene.

Zapadne sile nisu prihvatile ovaj predlog, te je SSSR 10. maja 1955. godine podneo Podkomitetu predlog koji je najbliži predlozima zapadnih zemalja. Prema D. Janićijeviću, indentični stavovi istočnih i zapadnih zemalja, prema ovom predlogu, bili su sledeći: 1. brojno stanje vojske i celokupno naoružanje treba da se blokira na nivoima koji su postojali na dan 31. decembra 1954. godine; 2. postepeno smanjenje brojnog stanja trupa i klasičnog naoružanja sa sadašnjih nivoa na utvrđene plafone; 3. kad se završi smanjenje oružanih snaga za 75% dolazi zabrana upotrebe nuklearnog oružja; 4. saobrazno principima Povelje UN, sve države treba da se uzdržavaju od upotrebe nuklearnog oružja, izuzev u odbrani od agresije, (ovde SSSR predlaže da se nuklearno oružje može upotrebiti protiv agresora samo uz odobrenje Saveta bezbednosti); 5. atomske informacije treba da se zajednički koriste za miroljubive svrhe, saobrazno planu UN o upotrebi atomske energije u miroljubive svrhe, koji je podneo predsednik Ajzenhauer 8. 12. 1953. godine; 6. kontrola celokupne proizvodnje oružja od strane jednog jedinog organa UN.⁶³

Ostala su razmimoilaženja oko kontrolnog organa, odnosno oko prava i ovlašćenja kontrolnog organa. Prema predlogu Sovjetskog Saveza trebalo je da se uspostavi jedna agencija za kontrolu razoružanja, koja bi imala svoje kontrolne stanice na ključnim pozicijama jedne zemlje — u lukama, aerodromima itd., odakle bi blagovremeno moglo da se otkrije koncentrisanje vojnih snaga i materijala radi otpočinjanja napada. Države potpisnice ugovora o kontroli slale bi agenciji informacije. Oko ovoga dolazi do suštinskog razilaženja mišljenja jer zapadne zemlje traže da kontrolni organi agencije imaju i pravo pristupanja postroje-

⁶¹ Ibidem., p. 4.

⁶² Ibid., huitième session, 470 séance plénière.

⁶³ Zajednički stavovi su navedeni prema D. Janićijeviću: »Prikaz dosadašnjih predloga za razoružanje i kontrolu naoružanja«, Međunarodni problemi br. 2/1955, str. 92.

njima, dok SSSR negira ovo pravo. Druga nesaglasnost bila je u tome što je SSSR predlagao da kontrolni organi šalju preporuke Savetu bezbednosti, tako da bi Savet bio nadležan za preduzimanje mera u slučaju kršenja sporazuma. Međutim, zapadne sile su insistirale na gledištu da i kontrolni organi imaju pravo preduzimanja mera.

I deseto zasedanje Generalne skupštine proteklo je u znaku pomirljivih stavova obeju strana, što se ogleda i u rezolucijama br. 912 (X) i 914 (X). Rezolucija br. 912 doneta je na 550. plenarnoj sednici Generalne skupštine 3. decembra 1955. godine.⁶⁴ U njoj se govori o međunarodnoj konferenciji za korišćenje atomske energije u miroljubive svrhe, odnosno o međunarodnoj agenciji za atomsku energiju koja još uvek nije bila oformljena.

Rezolucija br. 914 (X) od 16. decembra 1955. godine⁶⁵ traži od zainteresovanih država, posebno od članova Podkomiteta Komisije za razoružanje, da rade na stvaranju klime poverenja putem mera razmene vojnih planova o obostranoj vazdušnoj inspekciji i stvaranju stanica za kontrolu strategijskih tačaka. Takođe je traženo da se radi na izradi plana razoružanja, čije bi izvršavanje već tada bilo moguće.

Sve do sada iznesene činjenice govore o veoma povoljnoj atmosferi u periodu 1953—1955. godine, atmosferi kad su velike sile bile najbliže zaključenju sporazuma o razoružanju. Stanje koje je nagoveštavalo nove sporazume održalo se još neko vreme, sve do 1957. godine. Tako je u martu 1956. godine Sovjetski Savez predložio smanjenje naoružanja klasičnog tipa, ali je u isto vreme podvukao da je to jedna od mera da se dođe do sporazuma o odstranjenju nuklearnog oružja iz nacionalnih naoružanja. Predloženo je takođe da se prekinu probe nuklearnim oružjem. Međutim, Zapad, koji je nekada uporno bio za smanjenje klasičnog naoružanja, kritikuje ovaj predlog i u prvi plan stavlja ograničenje i smanjenje nuklearnog oružja potkrepljujući svoj stav činjenicom veće razorne moći ovog oružja.

Kao član Komisije UN za razoružanje, Jugoslavija je 10. jula 1956. godine predložila rezoluciju u kojoj traži od članova Podkomiteta Komisije za razoružanje: da se založe za ostvarenje opšteg razoružanja, kao i da se sporazumeju o početnim merama razoružanja i kontroli tih mera, a u cilju: smanjenja konvencionalnog oružja i oružanih snaga; obustave eksperimentalnih eksplozija nuklearnog oružja; smanjenja vojnih izdataka.⁶⁶

Obrazloženje ovog svog predloga naša zemlja je dala u posebnom Memorandumu upućenom pomenutom Podkomitetu 10. aprila 1957. godine. Memorandum je samo bolje razradio ideje nabačene u rezoluciji i na tome se i zadržao. Treba dodati da je ovaj akt naše vlade naišao na veoma povoljan prijem u svetu.⁶⁷

⁶⁴ N. U., Résolutions de l'Assemblée générale, dixième session, Supplement no 19 (A/3116, pp. 4 et 5).

⁶⁵ Ibid., p. 6.

⁶⁶ Za tekst ove realizacije videti dokumenat OUN DC/92; navedeno prema V. Cvrlje: op. cit, str. 67—68.

⁶⁷ Ibid., str. 68.

Sve je to doprinelo da u 1957. godini, na petom zasjedanju Podkomiteta, zavlada osećanje optimizma, jer se smatralo da je sporazum na vidiku. Ovo stanje je naročito bilo izraženo u Stasenovom neformalnom memorandumu sovjetskom šefu delegacije u Podkomitetu i sovjetskom odgovoru da zapadni zahtev o kontroli i inspekciji nuklearnih proba može da bude prihvaćen.

Kad su se gledišta toliko približila da su svi bili uvereni u mogućnost povoljnog rešenja pitanja razoružanja, došlo je do naglog zahlađenja odnosa oko pitanja ponovnog naoružavanja Nemačke. SSSR se, smatrajući da ovakav gest SAD nije u skladu sa prethodnom diskusijom koja je vođena u Podkomitetu, povlači iz komiteta 6. septembra 1957. godine.

I pored toga, period do 1957. godine imao je niz pozitivnih rezultata koji su počeli priznanjem da nuklearno i klasično razoružanje treba da budu ostvareni u ravnoteži i međusobnoj zavisnosti, što je ovaploćeno u jedinstvenoj Komisiji za razoružanje. Pored toga, došlo je do izvesnog sporazuma između zemalja o nizu pitanja. Pre svega, države se slažu, da do razoružanja treba da dođe postepeno, a ne odjednom. Slažu se i u činjenici da atomsko oružje treba da bude zabranjeno i odstranjeno iz vojnih efektiva. Nesaglasnost, međutim, ipak postoji, zbog nepoverenja koje i dalje vlada. Ne nalazi se, recimo, zajednički jezik kada je u pitanju regulisanje tog postepenog razoružanja, a ne može da se dođe do sporazuma ni o pitanju kontrole razoružanja.

Četvrta faza počinje 1957. godine i traje do 1959. godine. U ovom razdoblju od dve godine došlo je do brojnih diplomatskih pregovora. Sovjetski Savez, nezadovoljan brojčanom dominacijom zapadnih sila na zasjedanju organa koji raspravljaju o razoružanju, zahteva da budući organi budu zasnovani na paritetnoj osnovi. Ova težnja, koja će biti ostvarena kasnije u Komitetu desetorice i osamnaestorice, sprovedena je delimično u život na dvanaestom zasjedanju Generalne skupštine. Članstvo Komisije za razoružanje prošireno je sa 12 na 26, a u 1958. godini, na 13. zasjedanju usvaja se jugoslovensko-indijski predlog rezolucije prema kome Komisija za razoružanje obuhvata sve države članice Ujedinjenih nacija. Izgleda da je ovo proširivanje broja članova otežalo rad Komisije, te se ona sledeće dve godine nije sastajala. O razoružanju je tada diskutovano samo u Generalnoj skupštini. Prema rečima J. Mocha ovo je period vladavine eksperata, koji održavaju dve konferencije. Na prvoj koja je u toku nekoliko nedelja u novembru i decembru 1958. godine zasedala u Ženevi, razmatrano je pitanje prevencije od iznenadnog napada.⁶⁸ Istaknute su dve teze: zapadne zemlje su pošle od toga da bi, pre svega, trebalo pobrojati sve mogućnosti iznenadnog napada, a onda tek ozbiljenije prići obezbeđenju zaštite od takvih napada — vazdušnoj i kopненоj kontroli, dostavljanju vojnih podataka itd. Zemlje Istoka su ovakve predloge okarakterisale kao pokušaj prikupljanja odbrambenih podataka.

Druga je bila Konferencija eksperata za obustavu nuklearnih eksperimenata, koja je, takođe, radila u Ženevi. Ova se Konferencija,

⁶⁸ Ibid., str. 40—41.

ustvari, bavila proučavanjem tehničkih mogućnosti za otkrivanje nuklearnih eksploziva. Njihovi zaključci bili su prilično optimistički: zaključili su da je moguće izraditi efikasan sistem kontrole. Otkrivanje nuklearnih eksplozija, prema njima, moglo bi se postići sledećim metodama: metod registrovanja akustičnih talasa, prikupljanjem i analizom radioaktivnih otpadaka, registrovanjem seizmoloških talasa i putem radio signala.⁶⁹

»Karakteristika obeju konferencija je u tome što je u njihovom sastavu primenjeno načelo pariteta«⁷⁰, što predstavlja još jedan korak ka uspostavljanju budućih paritetnih organa. Opšti zaključak o ovim konferencijama bio bi da one, i pored uspeha koji su postignuti u radu druge konferencije oko pitanja kontrolnog sistema, nisu mnogo doprinele stvari razoružanja.

1. oktobra 1958. godine održana je konferencija o problemu zabrane probnih eksplozija uz učešće SSSR, SAD i V. Britanije.⁷¹ i pored uspeha koji su postignuti, konačna saglasnost nije postignuta. Pitanje kontrole, posebno pitanje otkrivanja prikrivrenih eksplozija, sastav osoblja kontrolnih stanica, još jednom predstavljaju osnovne uzroke neslaganja velikih sila.

Ideja stvaranja paritetnog organa u materiji razoružanja, za koju su se SSSR i zemlje istočnog bloka uporno borili, ostvarena je 1960. godine, prihvatanjem sugestije velikih sila da se stvori paritetni Komitet izvan Organizacije Ujedinjenih nacija, koji bi u suštini bio u vezi sa njom, pošto mu je u zadatak stavljeno razmatranje raznih predloga iznesenih na četrnaestom zasedanju. Stvaranjem ovog Komiteta deseterice⁷² počinje p e t a f a z a, u kojoj je od posebnog značaja predlog SSSR-a o opštem i potpunom razoružanju.⁷³ Ipak, sam Komitet nije imao mnogo uspeha, o čemu svedoči i vrlo kratko vreme njegovog rada. Sastao se u Ženevi 15. marta 1960. godine, a već 28. juna SSSR i istočne zemlje povukli su se iz njega, čemu je doprinelo obaranje špijunskog američkog aviona U-2 nad sovjetskom teritorijom. Pri takvom stanju stvari Konferencija nije mogla da nastavi svoje radove.

U toku 1960. godine postignuti su, ipak, izvesni rezultati na polju razoružanja. Petnaestom zasedanju Generalne skupštine dvanaest neangažovnah zemalja podnelo je svoj plan o opštem i potpunom razo-

⁶⁹ Ibid., str. 35—38.

⁷⁰ Bogdan Babović: »Problem razoružanja i međunarodna zajednica«, Naša stvarnost br. 3/1961, str. 337.

⁷¹ Uslovi za ovu konferenciju bili su povoljni. 31. marta 1958. godine SSSR je doneo odluku o dobrovoljnom jednostranom prekidu nuklearnih proba, a 22. avgusta iste godine i zapadne sile su proglasile jednogodišnji nuklearni moratorijum — Ranko Petković: Dvadeset godina Ujedinjenih nacija, Beograd 1965, str. 80.

⁷² Kanada, SAD, Francuska, Italija, V. Britanija s jedne strane, Bugarska, Poljska, Rumunija, Čehoslovačka, SSSR s druge.

⁷³ Inicijativu za opšte i potpuno razoružanje prvi je dao Hruščov na XIV. zasedanju Generalne skupštine — O. V. Bogdanov: »O značenju i sadržanju principa razoružanja u savremenom međunarodnom pravu«, Sovetskiy ežegodnik međunarodnog prava, 1961, str. 97.

ružanju.⁷⁴ U njemu se traži: 1. likvidacija oružanih snaga i naoružanja i obustava proizvodnje oružja; potpuna zabrana proizvodnje, čuvanja i korišćenja nuklearnog i termionuklearnog oružja, kao i bakterioloških i hemijskih sredstava vođenja rata; 2. likvidacija svih postojećih ustanova i škola u vojne svrhe; 3. likvidacija sve opreme i svih sredstava; dostavljanja, razmeštanja i dejstava svih vidova oružja za masovno uništenje na nacionalnim teritorijama i svih inostranih vojnih baza.⁷⁶

Neuspela konferencija deseterice jasno je pokazala da razoružanje više ne može da bude proizvod blokovskih pogađanja. Takođe, sve veći uticaj neangažovanih zemalja u Ujedinjenim nacijama, koji je otpočeo još ranije ali je u ovom periodu dobio svoj puni značaj, dovodi do stvaranja komiteta — Komiteta osamnaestorice (XVI zasedanje Generalne skupštine). Njegovim formiranjem počinje *šesta faza*.⁷⁶ Komitet je stvoren na predlog SAD i SSSR⁷⁷ i sastojao se od osamnaest članova;⁷⁸ deseterici prethodnih dodao je osam novih, politički neangažovanih zemalja.⁷⁹

Komitet je počeo sa radom 14. marta 1962. godine i odmah se našao suočen sa dva predloga: jednim koji je podneo SSSR i drugim podnetim od strane SAD. Predlozi su imali niz zajedničkih dodirnih tačaka i stavova. Obadva su, recimo, predviđala, potpuno odstranjivanje iz nacionalnih snaga sveg oružja za masovno uništenje (hemijska, biološka i radiološka oružja); zatim, odstranjenje konvencionalnog oružja i vojnih snaga, s tim što bi ostale vojne snage potrebne za održavanje unutrašnje bezbednosti. Kad se, međutim, postavilo pitanje načina na koji treba da dođe do razoružanja, onda saglasnost nije mogla da bude postignuta. SAD su za prve dve etape, predvidele tri godine, a za treću etapu nije naveden rok, dok je SSSR tražio da do razoružanja dođe u roku od četiri godine u tri faze. Pored toga, u predlozima je nanovo postavljeno pitanje, koje je još u prvim godinama pokrenuto i diskutovano, a kojim se bavilo i Društvo naroda, — pitanje održavanja opšteg mira u situaciji opšteg i potpunog razoružanja. SSSR je ovom prilikom, izgleda, usvojio stav francuskog delegata Parodija iznesen na 63. sednici Generalne skupštine.⁸⁰ Naime, svojim predlogom Sovjetski Savez pokušava da ostvari mehanizam obezbeđenja međunarodnog mira obrazovanjem međunarodnih oružanih snaga zaključenjem sporazuma sa Savetom bezbednosti, u skladu sa članom 43. Povelje UN. Da ne bi došlo do zloupotrebe ovih snaga (jedna grupa država mogla bi da ih upotrebi protiv druge), komanda nad njima trebalo je da bude poverena predstavnicima i istočnih, i zapadnih, i

⁷⁴ Videti dokument A/C. 1/L. 259 od 15. 11. 1960. godine. Navedeno prema O. V. Bogdanov: op. cit, str. 98.

⁷⁵ Ibid., str. 98.

⁷⁶ Videti rezoluciju br. 1722 (XVI) od 20. decembra 1961. godine.

⁷⁷ Revue des Nations Unies, no 10, octobre 1961.

⁷⁸ Francuska je odbila da učestvuje u radovima ove konferencije, te Komitet osamnaestorice ustvari ima sedamnaest članova.

⁷⁹ Brazil, Burma, Indija, Nigerija, Meksiko, Etiopija, Švedska, Ujedinjena Arapska Republika.

⁸⁰ Videti belešku pod brojem 38.

neangažovanih zemalja.⁸¹ Stav SAD o ovom pitanju bio je sledeći: međunarodne oružane snage treba da poseduju monopol oružane sile kome niko ne bi mogao da se suprotstavi⁸², gledište SAD naginjalo je ka tome da ove snage poseduju i atomsko oružje. SSSR je odlučno bio protiv toga.

Predlozi dve velike sile su bili izraz težnje i jedne i druge da zadrže određenu vojnu prednost u kvantitativnom ili kvalitativnom pogledu. Tako je, na primer, SSSR u svom nacrtu ugovora od 15. marta 1962. godine predlagao potpune eliminisanje u roku od petnaest meseci, koliko bi trajala prva etapa, svih sredstava za lansiranje i upućivanje na cilj nuklearnog oružja. Pored toga, Sovjetski savez je zatražio uklanjanje svih vojnih baza na teritoriji drugih država i povlačenje trupa stacioniranih van državnih granica. Pri kraju druge etape došlo bi do potpunog uništenja nuklearnog oružja i zabrane njegove proizvodnje.

Predlog SAD je išao za tim da amortizuje prednost sovjetske vojne sile u konvencionalnom naoružanju, do koje bi došlo usvajanjem sovjetskog plana. Stoga je predloženo da u prvoj fazi dođe do smanjenja sredstava za dostavljanje nuklearnog oružja samo za 30%. Klasično naoružanje bilo bi smanjeno u skladu sa umanjnjem broja ljudstva.⁸³ Do uklanjanja baza došlo bi još u drugoj fazi, ali bi konačni rezultati trebalo da budu ostvareni tek u trećoj.

Glavna neslaganja i dalje su bila oko pitanja inspekcije i kontrole. SAD su bile za širu kontrolu, koja ne bi obuhvatila samo mere razoružanja već i oružje koje je preostalo, da države ne bi zadržale više oružanih snaga od dozvoljenog maksimuma. Sovjetski Savez se nije slagao sa ovim. Predlog je okvalifikovao kao »sredstvo za dobijanje vojnih informacija«⁸⁴ i odbacio inspekciju i kontrolu preostalog naoružanja.

Ista neslaganja pojavila su se kad su SAD podnele predlog da svaka država ugovornica, na početku svake etape razoružanja, podnese izveštaj međunarodnoj organizaciji za razoružanje o ukupnim vojnim efektivima koje poseduje.⁸⁵ Sovjetski Savez je iz istih ovih razloga odbacio i ovaj predlog.⁸⁶

Neslaganje oko kontrole javilo se i kod pitanja da li ustanoviti međunarodnu kontrolu koja bi se sastojala iz izvesnog broja kontrolnih stanica širom sveta. U tom slučaju, međunarodna inspekcija mogla bi da se vrši na licu mesta ako bi postojala sumnja ne samo da je došlo do zabranjene eksplozije već i da se takva eksplozija priprema. Za ovakav stav zalagale su se SAD, dok je SSSR smatrao da je nacionalni sistem otkrivanja eksplozija u atmosferi, vasioni i pod vodom toliko usavršen da ne postoji problem njihovog otkrivanja. Pošto je teško

⁸¹ Spoljnopolitička dokumentacija br. 4/1964, str. 345—357; za tekst videti i »Izvestija« od 15. marta 1962. godine.

⁸² Spoljnopolitička dokumentacija br. 4/1964, str. 359—372; za tekst videti i »Izvestija« od 25. aprila 1962. godine.

⁸³ SAD su predlagale cifru od 2,1 miliona, a Sovjetski Savez 1,7 milion.

⁸⁴ ENDC/PV. 5, 20. marta 1962, str. 18.

⁸⁵ ENDC/30, str. 14.

⁸⁶ ENDC/PV. 29, 2. maj 1962, str. 42.

razlikovati prirodne potrese koji se dešavaju pod zemljom (zemljotresi) od potresa izazvanih eksplozijom nuklearne bombe, to SSSR predlaže moratorijum dok se ne dođe do saglasnosti oko podzemnih eksplozija.

Kao što se vidi predlozi Istoka i Zapada nisu mogli da se usklade. Da bi se to prevazišlo, osam neangažovanih zemalja članica Komiteta podnelo je svoj memorandum⁸⁷, koji, u suštini, predstavlja kompromis predloga SAD i SSSR. Memorandumom se proglašava dovoljnost nacionalnih sredstava, ali se ostavlja mogućnost uspostavljanja novih punktova za sprovođenje kontrole. Pored toga, trebalo je da se obrazuje komisija od naučnika iz zemalja nevezanih za blokove koja bi vršila inspekciju svakog sumnjivog slučaja. I ovaj memorandum, međutim, doživeo je sudbinu mnogih prethodnih predloga — nisu ga prihvatile sve nuklearne sile.

Pored ovih predloga, pred Komitetom su bile i rezolucije Generalne skupštine o razoružanju. Skupština je na svom XVI. zasedanju donela rezoluciju kojom se tražio prestanak nuklearnih proba,⁸⁸ rezoluciju koja osuđuje primenu nuklearnog i termonuklearnog oružja, kao i oružja koja su protivna »slovu i ciljevima Ujedinjenih nacija«.⁸⁹ Doneta je i rezolucija o pretvaranju Afrike u denuklearizovanu zonu.⁹⁰

XVII. zasedane Generalne skupštine ponovo se susrelo sa problemom razoružanja. Na ovom zasedanju doneta je rezolucija o obustavi nuklearnih proba, koja, u izvesnom smislu, uz rezoluciju br. 1649 (XVI) predstavlja uvod u pripremanje terena za zaključenje Moskovskog sporazuma. U rezoluciji se traži da se najkasnije do 1. januara 1963. godine prestane sa nuklearnim eksperimentima. Ukoliko to toga ne dođe, previđa se delimično zaključenje sporazuma o zabrani eksperimenata u atmosferi, vasioni i pod vodom. Za obustavu podzemnih proba traži se privremeni dogovor, koji bi pratila kontrola međunarodne komisije sastavljene od poznatih naučnika.

U pogledu opšteg i potpunog razoružanja, na predlog vanblokovskih zemalja, Generalna skupština je donela rezoluciju kojom se od članica Komiteta osamnaestorice traži da rade na a) ograničenju daljeg širenje nuklearnog oružja, b) stvaranju bezatomske zone i c) smanjenju rizika izbijanja nuklearnog rata greškom.

Na trećem delu zasedanja Komiteta osamnaestorice, od 26. novembra do 21. decembra 1962. godine, Sovjetski Savez je podneo predlog o uspostavljanju automatskih seizmoloških stanica kojima bi mogli da pristupaju i međunarodni inspektori. Sovjetska vlada je 19. decembra iste godine pristala na dve do tri inspekcije godišnje.⁹¹ Rad Komiteta

⁸⁷ ENDC/28, 16. april 1962.

⁸⁸ Rezolucija br. 1649 (XVI).

⁸⁹ Za delimični tekst rezolucije videti: S. Đorđević, V. Dimitrijević, R. Stojanović: Praktikum za međunarodno javno pravo, Beograd, 1965, str. 157 i 158; za integralni N. U., Documents officiels de l'Assemblée générale, XVI session, Supplement no 17.

⁹⁰ Rezolucija br. 1652 (XVI).

⁹¹ V. Šustov: »Borba Sovjetskoga sojuza za vseobšće i polnoe razoruženje v 1962—1963 gg«, Sovjetskij ežegodnik međunarodnogo prava, 1963, str. 514.

je prekinut i nastavljen 15. januara 1963. godine. Ponovo se postavilo pitanje kontrole na koju Sovjetski Savez nije mogao da pristane, jer su, prema njegovim rečima, zapadne zemlje htele da »kontrolu pretvore u oruđe izviđanja i špijunaže na sovjetskoj teritoriji«. ⁹²

Posle mnogih diskusija, prepreka i nepoverenja, velike sile su ipak uvidele svu opasnost koju nuklearni eksperimenti predstavljaju za čovečanstvo kao celinu. To je dovelo do najznačajnijeg koraka koji je na polju razoružanja učinjen u Ujedinjenim nacijama — zaključen je Moskovski sporazum, koji je parafiran 25. jula, a potpisan 5. avgusta 1963. godine. Njegov oficijelni naziv je »Ugovor o zabrani eksperimenata nukleranim oružjem u atmosferi, kosmosu i pod vodom«. ⁹³ Kontakti za njegovo zaključenje uspostavljeni su u toku 1958. godine ⁹⁴ van Ujedinjenih nacija, ali je on ipak, sastavni deo rada Ujedinjenih nacija na polju razoružanja jer, predstavlja produženje brojnih rezolucija koje su donosili Generalna skupština i drugi organi.

U ovom Ugovoru vlade SSSR, V. Britanije i SAD sporazumele su se da svaka od njih »zabrani, spreči i ne izvrši« bilo kakav nuklearni eksperiment u atmosferi, van atmosfere (uključujući i kosmos) i pod vodom, kao i u bilo kojoj sredini ako takva eksplozija prouzrokuje pojavljivanje radioaktivnih otpadaka izvan teritorialnih granica države pod čijom je jurisdikcijom ili kontrolom takva eksplozija izvršena«. Pored toga, svaka od ugovornica se obavezuje »da ne prouzrokuje, podstakne ili bilo na koji drugi način učestvuje u vršenju bilo kakvih eksplozija nuklearnog oružja« ili bilo kakvih drugih nukleranih eksplozija na bilo kom mestu, a koje bi se vršile u atmosferi, kosmosu i pod vodom.

Pored izvesnih slabosti tehničke prirode ⁹⁵, ugovor poseduje i suštinske slabosti. Na primer, on ne sadrži odredbe koje bi se odnosile na kontrolu, što je još jedan dokaz nesaglasnosti velikih sila oko ovog pitanja; zatim, nisu zabranjene nuklearne eksplozije pod zemljom. O nedostacima govori i član IV, koji u prvom stavu kaže »Ovaj ugovor će biti neograničenog trajanja« da bi odmah zatim pružio priliku državama da ga otkazu zbog nekih prilično nejasno formulisanih razloga: »ako (ugovornica — prim. S. M.) zaključi da su vanredne okolnosti ... ugrozile najviše interese njene zemlje«.

Moskovski ugovor, kome je pristupilo više od sto država ⁹⁶, od velikog je značaja i pored svih nedostataka. On, pre svega, označava popuštanje zategnutostn među velikim silama, a što je još važnije, otvara puteve novim sporazumima o razoružanju.

⁹² Ibid., str. 514.

⁹³ Za tekst sporazuma videti Spoljnopolitičku dokumentaciju br. 4/1963, str. 11—12 ili Praktikum za međunarodno javno pravo, str. 159—160.

⁹⁴ Georges Fischer: »L'interdiction partielle des essais nucléaires«, *Annuaire français de droit international*, 1963, p. 7.

⁹⁵ Ibid., pp. 3—34.

⁹⁶ Jedino su se Kina, Albanija i još nekoliko drugih zemalja izjasnile protiv njega — Spoljnopolitička dokumentacija br. 5/1963, str. 5 i dalje.

Tokom cele 1964. i 1965. godine Ujedinjene nacije su bile suočene sa problemom razoružanja. Predsednik SAD Lyndon Johnson, u govoru koji je održao u Njujorku 20. aprila 1964. godine, istakao je da će se u toku sledeće četiri godine smanji proizvodnja obogaćenog uranijuma, što će za sobom povući smanjenje proizvodnje plutonijuma.⁹⁷ Iste godine predsednik Johnson je uputio i poruku konferenciji Komiteta osamnaest nacija o razoružanju⁹⁸ u kojoj se zalaže za »zamrzavanje jednog broja i određene vrste strateških nuklearnih ofanzivnih i defanzivnih sredstava za transport«, za delimičnu obustavu rada nekih reaktora i njihovu međunarodnu kontrolu, smanjenje opasnosti od rata izazvanog slučajem ili iznenadnim napadom i, najzad, za zaustavljanje širenja nuklearnog oružja na zemlje koje ga ne poseduju.

Na ovu Johnsonovu poruku SSSR je odgovorio memorandumom »o merama za usporavanje trke u naoružanju i za smanjenje međunarodne zategnutosti«⁹⁹, koji je, nešto izmenjen, Gromiko 7. 12. 1964. godine podneo XIX. zasedanju Generalne skupštine.¹⁰⁰ U Memorandumu sovjetska vlada predlaže sprovođenje mera koje bi doprinele usporavanju trke u naoružanju i daljem smanjenju međunarodne zategnutosti. Te mere bi bile: 1. povlačenje stranih trupa sa teritorija drugih zemalja; 2. smanjenje ukupnog obima oružanih snaga; 3. smanjenje vojnih budžeta; 4. zaključenje pakta o nenapadanju između NATO i Varšavskog pakta; 5. uspostavljanje denuklearizovanih zona; 6. sprečavanje daljeg širenja nuklearnog oružja; 7. mere za sprečavanje iznenadnog napada; 8. likvidacija bombardera; 9. zabrana podzemnih eksperimenata.

Na zasedanju Komisije za razoružanje održanom od 21. aprila do 16. jula dominirala je ideja o sazivanju Svetske konferencije za razoružanje. Taj stav zauzet je i u rezoluciji Komisije od 11. juna 1965. godine¹⁰¹, a potvrdila ga je i Generalna skupština na XIX. zasedanju.¹⁰²

U poslednje vreme postignuti su zapaženi rezultati u oblasti razoružanja. Oni govore da do sada uloženi naponi nisu bili uzaludni i da je Moskovskim ugovorom otvoren put daljem sporazumevanju velikih sila. Svakako najvažniji akti u tom periodu bili su Ugovor o miroljubivom korišćenju kosmičkog prostora i nebeskih tela i Sporazum o neširenju nuklearnog oružja, mada ovaj drugi još uvek nije dobio završnu formu.

Značaj prvog Sporazuma treba videti u vezi sa različitim gledištima koja nadvađući prostor vide u svetlu pozornice vojnih dejstava. Cooper, recimo, smatra da država, u skladu sa članom 51 Povelje UN, može da vrši pravo na samoodbranu »na kopnu, moru, u vazduhu ili u kosmičkom prostoru«.¹⁰¹ Javila su se i različita tumačenja izraza »mirno iskorišćavanje« kosmičkog prostranstva. Nacionalni zakon SAD, o aeronautici i kosmičkom prostoru iz 1958. godine pod »mirnim iskorišćavanjem« podrazumeva njegovo iskorišćavanje u »neagresivne svrhe«, što,

⁹⁷ Spoljnopolitička dokumentacija br. 3/1964.

⁹⁸ Spoljnopolitička dokumentacija br. 4/1964, str. 379.

⁹⁹ Spoljnopolitička dokumentacija br. 4/1964, str. 381—383.

¹⁰⁰ Spoljnopolitička dokumentacija br. 6/1964, str. 497—500.

¹⁰¹ J. Cooper: »Self—Defence in Outer Space and the United Nations«, Air Force, february 1962, p. 56.

drugim rečima, znači da dopušta njegovo vojno iskorišćavanje. Beresford smatra da ovaj izraz isključuje samo akte oružane agresije u kosmosu.¹⁰² Prema tome svi drugi akti bili bi dopušteni (recimo lansiranje satelita za špijunažu).

Zbog svega toga, neophodno je bilo regulisati pitanja vojnih dejstava u nadvazdužnom prostoru.¹⁰³ Ujedinjene nacije su na tom planu pristupile donošenju izvesnog broja rezolucija od kojih treba navesti Rezoluciju o miroljubivom korišćenju kosmosa iz decembra 1961. godine¹⁰⁴, kao i rezoluciju iz oktobra 1963. godine.¹⁰⁵ Ova druga rezolucija, usvojena aklamacijom¹⁰⁶, je rezultat saglasnosti SAD i SSSR da ne lansiraju u nadvazdušni prostor bilo kakve naprave koje bi nosile nuklearno oružje. Rezolucijom se pozivaju države »da se uzdrže od izbacivanja u zemljinu orbitu bilo kakvih sprava koje nose nuklearno ili bilo koju drugu vrstu oružja za masovno razaranje, da se uzdrže od postavljanja takvih oružja na nebeska tela, kao i od njihovog smeštaja u vasionu na bilo koji način«.

Na XXI. zasedanju doneta je rezoucija A/2222 pod nazivom »Ugovor o regulisanju istraživanja i korišćenja kosmosa, uključujući Mesec i druga nebeska tela«¹⁰⁷, a 27. januara 1967. godine došlo je do zaključenja Ugovora o miroljubivom korišćenju kosmičkog prostora i nebeskih tela, koji je već i stupio na snagu, pošto su ga ratifikovali SAD, SSSR i V. Britanija. Ovaj Ugovor, posle Moskovskog ugovora iz 1963. godine, kao »najznačajniji pravni akt između država sa različitim društveno-ekonomskim sistemima«¹⁰⁸, zabranjuje stacioniranje u navazdušnom prostoru nuklearnog oružja ili bilo koje druge vrste oružja za masovna razaranja. Ograničava se korišćenje Meseca i drugih kosmičkih tela isključivo u miroljubive svrhe, mada se u vezi sa tim postavlja niz problema: teškoća razgraničavanja miroljubivih i ratnih ciljeva, slab sistem međunarodne kontrole itd.¹⁰⁹

Drugi značajan uspeh na polju razoružanja Ujedinjene nacije su postigle zaključenjem sporazuma SSSR i SAD oko predloga ugovora o zabrani širenja nuklearnog oružja.¹¹⁰ Sporazum je došao kao rezultat

¹⁰² S. Beresford: »Surveillance Aircraft and Satellites. A Problem of International Law«, *The Journal of Air Law and Commerce*, no 2/1960, p. 110.

¹⁰³ Ch. Chaumont: *Le droit de l'espace*, Paris, 1960, pp. 93 et ss.

¹⁰⁴ General Assembly, official Records, Sixteenth session, Resolution 1721 of 21 december 1961.

¹⁰⁵ General Assembly, Official records, Eighteenth session, Supplement no 15, document A/5515.

¹⁰⁶ Spoljnopolitička dokumentacija br. 1/1964, str. 6.

¹⁰⁷ A. Peleš: »Sporazum o kosmosu«, *Pregled* br. 6/1967, str. 623—629.

¹⁰⁸ Smilja Avramov: »Značaj i karakteristike Ugovora o kosmosu«, *Međunarodni problemi* br. 1/1967, str. 77.

¹⁰⁹ O nedostacima Ugovora videti S. Avramov: op. cit, str. 78 i dalje.

¹¹⁰ O opasnostima ulaska novih država u atomski klub govori i John F. Kennedy: op. cit, pp. 31 et ss.

niza predloga i protivpredloga¹¹¹ dveju najvećih nuklearnih sila. Ti predlozi naišli su na živo reagovanje pojedinih država tako da su podnošeni nacrti jednostranih deklaracija o nesticanju nuklearnog oružja.¹¹² Sa svoje strane, SAD i SSSR podneli su svoje zasebne predloge posvećene ovom pitanju: SAD su podnale »Nacrt sporazuma o sprečavanju širenja nuklearnog oružja«¹¹³, a SSSR »Nacrt ugovora o sprečavanju širenja nuklearnog oružja.«¹¹⁴ Usledila je zatim inicijativa osam neangažovanih zemalja¹¹⁵ članica Komiteta osamnaestorice, koje su podnale svoj zajednički memorandum o ovom pitanju¹¹⁶, a potom je doneta i rezolucija Generalne skupštine¹¹⁷, kojom se od svih zemalja zahteva da se angažuju na zaključenju sporazuma o zabrani širenja nuklearnog oružja i u tom cilju poziva se konferencija Komiteta osamnaestorice da hitno razmotri ovo pitanje. Međutim, i pored sve te aktivnosti, najvažnije je bilo postići saglasnost SAD i SSSR oko zajedničkog teksta Sporazuma. Ostvarenjem njihove saglasnosti putem neposrednih međusobnih kontakata o tekstu predloga Ugovora, najvažniji deo posla bio je završen. Predlog je, zatim, dat na usvajanje državama, iako je, i ovog puta, pitanje kontrole ostalo neregulisano.

* * *

Na kraju treba dati opšti zaključak o rezultatima koji su po pitanju razoružanja postignuti u okviru Ujedinjenih nacija i označiti probleme koji su ostali nerešeni i na kojima treba posebno raditi. Pokazalo se da je razoružanje usko povezano sa međunarodnim odnosima. Uvek kad su odnosi, pre svega velikih sila, govorili o atmosferi poboljšanja, na vidiku su bili sporazumi. Kad bi se, međutim, međunarodna situacija izmenila, države su napuštale radove u različitim organima koji su se bavili ovim problemima. Jedan od glavnih razloga dosadašnjih neuspeha bio je vezan za nepoverenje među državama. Ono se jasno ispoljavalo u diskusijama predstavnika pojedinih država koje su se u izvesnim trenucima, ne tako retkim, svodile na međusobno optuživanje. Velika pažnja u Ujedinjenim nacijama posvećena je kontroli razoružanja, i to kako načinu kontrole, tako i pitanju prevashodne uloge kontrole ili razoružanja, što se vidi i iz brojnih rezolucija posvećenih ovom problemu. I pored različitih rešenja koja su predlagana, do konačnog uspeha nije moglo da se dođe iako su optimistička raspoloženja nekada imala dosta osnova (prihvatanje francusko-britanskog predloga o razoružanju od 11. juna 1954. godine). Saglasnost nije bila, u proseku, postignuta ni u tome treba li prvo pristupiti smanjenju nuklearnog potencijala pa

¹¹¹ Treba ponovo pomenuti Johnsonovu poruku Komitetu 18 nacija o razoružanju u toku 1964. godine, sovjetski memorandum »O merama za usporavanje trke u naoružanju i za smanjenje međunarodne zategnutosti«, predlog Gromika od 7. 12. 1964. godine.

¹¹² Spoljnopolitička dokumentacija br. 6/1965, str. 472.

¹¹³ Ibid., str. 469 i dalje.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ U toj brojnoj aktivnosti svoj doprinos sprečavanju daljeg širenja nuklearnog oružja dala je i Jugoslavija. Ona je maja 1965. godine podnela svoj memorandum kojim je obuhvaćeno i ovo pitanje — Milorad Božinović: Razoružanje, izdanje Kulture, sveska br. 13, Beograd, 1965, str. 40.

¹¹⁶ Spoljnopolitička dokumentacija br. 6/1965, str. 473—474.

¹¹⁷ A/RES/2028(XX), 23. novembar 1965. godine.

onda klasičnog li ići u suprotnom pravcu. Kad je to pitanje rešeno, borba mišljenja se vodila oko načina koji bi bio najcelishodnije da se razoružanje ostvari u ravnoteži. Još jedan uzrok neslaganja krio se u pitanju da li političko rešavanje i razvoj međunarodnog poverenja treba da prethode sprovođenju glavnih mera razoružanja ili izvesne mere razoružanja treba da ojačaju povoljnu atmosferu za političko rešavanje i da utiču na uspostavljanje klime poverenja. Velika debata vođena je oko prioriteta bezbednosti ili razoružanja, mada se čini da se saglasnost sve više postiže oko uporednog tretmana obadva ova pitanja.

Sve su ovo bila pitanja na kojima i dalje treba raditi jer se u vezi sa njima do izvesnijih rezultata nije došlo. S druge strane, treba istaći i pozitivne rezultate koji su, prema naporima uložnim u Ujedinjenim nacijama, skromni, ali koji zbog te činjenice ni u kom slučaju ne gube od značaja. Postignuta je, na primer, saglasnost oko nekih proceduralnih pitanja (oformljenje paritetnih organa) i o nekim stavovima drugorazrednog značaja (utvrđeni plafon za trupe i klasično naoružanje, smanjenje naoružanja do nivoa koji postoje u određenom periodu). Pozitivan rezultat je i prihvatanje stava da nuklearno i klasično razoružanje treba da bude ostvareno u ravnoteži i međusobnoj zavisnosti, kao i saglasnost da sredstva oslobođena smanjenjem naoružanja treba da budu upotrebljena za pomoć nedovoljno razvijenim zemljama. Države su se, zatim, složile da razoružanje treba sprovoditi postepeno.

O izvesnom broju problema vezanih za razoružanje države su se, kao što se vidi, saglasile. To, međutim, nije mnogo doprinelo konačnom rešenju pitanja razoružanja, čak ni u nekim užim oblastima. Uvek se na kraju svega postavljalo pitanje načina na koji bi se to postilgo, a o kome nije bilo moguće naći zajednički jezik. Očevidan primer je niz rezolucija o kojima smo već govorili.

Najveći uspeh do danas postignut je Ugovorom o zabrani eksperimenata nuklearnim oružjem u atmosferi, kosmosu i pod vodom, koji i pored navedenih nedostataka predstavlja korak koji je potvrdio da nije tako teško postići saglasnost i oko važnih pitanja. To još potvrđuju i Ugovor o kosmosu, kao i američko-sovjetski Predlog ugovora o zabrani širenja nuklearnog oružja, na čiji se tekst već stavljaju amandmani.

Sve ovo pokazuje da će budući rad na ovom tako važnom, a u isto vreme i tako teško rešivom problemu, dati više nade nego što je to bio slučaj do sada i da će Svetska konferencija o razoružanju biti značajan događaj od koga treba očekivati značajne rezultate.

Slobodan Milenković
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

In this paper the author considers the question of disarmament in the United Nations. The author divided its work into six phases according to the organs that in different periods worked on the disarmament problems. First phase begins with the first session of the General Assembly and ends in 1952. That is the period of the Commission on Atomic and Commission on Classic Armament, period which principle characteristic was monopol of the USA in the sphere of atomic armament and domination of the Soviet Union in classic weapons. All the resolutions and proposals of these powers, concerning armament questions in that period, went through resistencies of the two powers which reflected their relation in armament. That was the principle reason for establishment of the united Commission on Armament of twelve membes, with which the second phase began (1952—1953). Commisssion of Twelve worked in New York in the amosphere loaded with McCarthyism and it was too numerous to function sufficiently. That is why in 1953. a Subcommittee of Five was formed which worked untill 1957. With its formation begins the third phase. In that period small countries had greater influence in the General Assembly, intensity of the cold war decreased and that all contributed to approaching in the views of the East and West. Proposals of the USA and USSR had many common points. But the question of disarmament remained unsolved. In that period Yugoslavia also submitted its proposal of the resolution on July 10 of 1956. In the fourth phase (1957—1959) Soviet Union dissatisfied with the numerous dominance of the Western powers at the sessions of organs that discussed armament questions, demanded that future organs should be formed on parity basis. Membership of the Commission on Disarmament was broadened from 12 to 26, and in 1958. Commission embraced all the member-states of the United Nations. That period of the „experts' government" is well known because of the two conferences held at that time: Conference of the Experts on the Protection from Sudden Attack and Conference on the Suspension of Nuclear Tests. Upon the insistence of the USSR a parity organ was established — Committee of Ten (1959—1961), with which the fifth phase began. Committee had not much success though during its existence it was much spoken about general and complete disarmament. At last, in 1961. was formed Committee of Eighteen. With its establishment the six phase began which according to its results was the most succesfull up till now. During its existence was concluded in 1963. Agreement on the Ban of the Nuclear Weapons Tests in Atmosphere, Outer Space and Under Seas and Agreement on Outer Space, and an agreement concerning the proposal of the nuclear weapons proliferation ban was reached between the USA and USSR.

At the end, the author points out at the results achieved in the field of disarmament, and at the problems which remained unsolved and upon which it should be worked.

NUŽNOST VREDNOSNOG IZRAŽAVANJA REZULTATA POSLOVANJA I SREDSTAVA ZA PROIZVODNJU U PROCESU REPRODUKCIJE U PREDUZEĆU

1. Mogućnost naturalnog izražavanja rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju u procesu reprodukcije u preduzeću

Rezultati poslovanja i sredstva za proizvodnju mogu se u procesu reprodukcije u preduzeću izražavati u vrednosnim i naturalnim izrazima.¹ U praksi postoje vrlo široke mogućnosti da preduzeće samo određuje vrstu izraza za kvantitativno izražavanje ovih ekonomskih kategorija. Izbor vrste izraza za kvantitativno određivanje rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju vrši se na osnovu raznih kriterijuma. Pri izboru vrste izraza mora se, u prvom redu, voditi računa o *kvalitetima datog izraza* i o *prirodi predmeta* koji se u konkretnom slučaju izražava. Druga vrlo važna činjenica, koju treba pri izboru vrste izraza imati u vidu, je *domen i adekvatnost konkretnog izraza* da datu ekonomsku kategoriju fiksira i prati kroz proces reprodukcije ili kroz određene faze procesa reprodukcije. Vrsta izraza je najčešće predodređena *aspektima* posmatranja određene kategorije i *ciljevima* koje treba tim posmatranjima da postignemo. Međutim, mora se posebno voditi računa i o *racionalnosti* primene izabrane vrste izraza.

Naturalnim izrazima iskazuju se stanja i promene rezultata poslovanja i sredstva za proizvodnju po onom merilu koje najadekvatnije može izraziti njihove količine. Međutim, ima slučajeva kada se stanje ili promene stanja pomenutih ekonomskih kategorija mogu pot-

¹ Pored naturalnih i vrednosnih izraza postoje i neke druge vrste izraza za kvantitativno izražavanje pomenutih elemenata ekonomije preduzeća, kao što su, na primer, radni izraz i neki drugi. Samo da napomenemo da dr Stevan Kukoleča proizvod izražava ne samo u fizičkim i vrednosnim izrazima već i u tržišnoj ceni, u ceni koštanja i u troškovima rada. (Vidi dr Stevan Kukoleča: *Ekonomika preduzeća I*, Informator, Zagreb, 1965 godine, strana 466—479.)

Mi ćemo ovde analizirati samo naturalne i vrednosne izraze, jer bi to, bar po našem mišljenju, bilo dovoljno da se sagleda nužnost vrednosnog izražavanja rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju u procesu reprodukcije u preduzeću.

punije i adekvatnije izraziti na osnovu *više naturalnih merila*.² To se naročito primenjuje u kvantitativnom izražavanju rezultata poslovanja a vrlo retko u kvantitativnom izražavanju sredstava za proizvodnju. »Količinsko obeležje pojedinih proizvoda iziskuje primenu više merila. Tako za tkanine nije dovoljno naznačiti samo dužinu nego je potrebno dodati i širinu izrađenog proizvoda. Proizvodi metalne industrije iskazuju se komadima ali pored toga i u snazi (motori) ili zapremini (posude) ili pak u težini.«³

Naturalni izrazi su jasni, objektivni i racionalni, jer se vrlo jednostavno utvrđuju i primenjuju. Međutim, i pored ovih svojih dobrih strana i prednosti u odnosu na ostale vrste izraza, oni se u praksi ne mogu u svim slučajevima upotrebljavati. Njihovu primenu ograničava, u prvom redu, velika raznovrsnost kako rezultata poslovanja tako i raznovrsnost sredstava za proizvodnju. U teoriji se vrlo često ističe činjenica da se ukupna proizvodnja može idealno izraziti, ako preduzeće proizvodi samo jedan proizvod. Takvih slučajeva (da preduzeće proizvodi samo jedan proizvod) je u praksi vrlo malo. Mogućnosti primene naturalnih izraza za izražavanje rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju *ispitivali smo u 75 privrednih preduzeća*, koja pripadaju raznim privrednim oblastima i privrednim granama. Tom prilikom smo utvrdili da se u naturalnim izrazima može izraziti celokupna proizvodnja, ili bolje rečeno, najveći i glavni deo proizvodnje samo u tri preduzeća, što u procentima predstavlja samo 4%. Treba, međutim, napomenuti da ni jedno od ovih preduzeća nije moglo celokupnu svoju proizvodnju da izrazi jednim naturalnim izrazom a da prethodno nije izvršilo svođenje srodnih proizvoda na jedan uslovan proizvod koji se tretira kao zajednička naturalna jedinica.

Teorija vrlo detaljno ispituje svođenje *raznovrsne* proizvodnje na jednu »uslovnu« naturalnu jedinicu. Time se otvaraju nove mogućnosti za primenu naturalnih izraza, radi jedinstvenog izražavanja celokupne proizvodnje ili svih sredstava za proizvodnju. »Redovit je slučaj da u radnom procesu sudeluju više raznovrsnih faktora. Čest je slučaj u kome se kao rezultat radnog procesa javlja više raznovrsnih učinaka. Kao posledica toga javiće se potreba preračunavanja raznovrsnih faktora u neku zajedničku obračunsku veličinu... To znači da je moguće raznoimene brojeve, koristeći neke omjere, pretvoriti u istoimene veličine fizičkog karaktera ili koristeći cijene, u novčane iznose i novčane sume...«⁴ Svođenje raznovrsnih »učinaka i faktora proiz-

² Dr Stevan Kukoleča piše: »Kao fizička količina, proizvod je kvantitativna determinanta ekonomije preduzeća. Izuzetno, i njegovi kvaliteti — tehnološki i funkcionalni kvaliteti — su takođe kvantitativne determinante, samo tada i ti kvaliteti moraju biti kvantificirani tehničkim standardima, uzansama, tržišnim konvencijama i sl. Dr Stevan Kukoleča: *Ekonomika preduzeća I*, Informator, Zagreb, 1965. godine, strana 29.)

³ Gojko Grđić: *Osnovi ekonomske statistike*, Naučna knjiga, Beograd, 1963. godine, strana 111).

⁴ Dr Šimun Babić: *Uvod u ekonomiku preduzeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1961, strana 39.

vodnje« na zajednički zvaničan izraz moguće je prema tome samo pod određenim uslovima, tj. samo pošto se uslovi za uspostavljanje adekvatnih brožanih odnosa između proizvoda koji se svode i proizvoda koji se uzima kao osnovna jedinica.

Međutim, ima još jedna prepreka za primenu naturalnih izraza u jedinstvenom izražavanju raznovrsnih učinaka i faktora proizvodnje. Radi se o raznovrsnosti *kvaliteta* proizvoda ili sredstava za proizvodnju. »Produktivnost preduzeća odnosno konkretne organizacione jedinice, biće takođe realno iskazana ovim obrascem (misli se na obrazac za iskazivanje produktivnosti gde se fizička proizvodnja uzima kao element—napomena T. Č.) ako preduzeće, odnosno organizaciona jedinica proizvodi svega jedan proizvod te vrste. Međutim, ako je reč o nizu proizvoda — asortimanu proizvoda — stvaraju se metodološke teškoće izražavanja produktivnosti ovim obrascem: razni proizvodi jednog asortimana mogu se meriti različitim fizičkim jedinicama mere, usled čega oni ne mogu da se sabiraju; u dinamici reprodukcije asortiman proizvoda može da bude ustaljen a da pri tom dolazi do promene *kvaliteta* (podvukao T. Č.) proizvoda...«⁵

A sada ukratko da pogledamo kako raznovrsnost asortimana proizvodnje i kvalitet proizvoda, kao i raznovrsnost sredstava za proizvodnju utiče na mogućnosti primene jedinstvenog naturalnog izražavanja. Našim ispitivanjima, o kojima je već bilo reči, utvrdili smo da su u praksi vrlo retke mogućnosti primene metode svođenja s ciljem dobijanja jednog jedinstvenog naturalnog izraza za celokupnu proizvodnju. Međutim, otkrili smo jedan vrlo karakterističan primer, koji u svemu može zadovoljiti teoretske zahteve za svođenjem raznih naturalnih izraza na jednu zajedničku (svodnu) jedinicu mere i jedinstvenim izražavanjem raznovrsne proizvodnje u naturalnim izrazima. Ovde se radi o idealnim uslovima za svođenje raznih debljina stakla na kvadratni metar debljine 2 milimetra. Prirodna proizvodnja i priroda čitavog tehnološkog procesa su osnovni preduslovi koji su omogućili pravilnu primenu metode svođenja za jedinstveno naturalno izražavanje celokupne proizvodnje prozorskog stakla. Karakteristično je da su odnosi između debljina pojedinih vrsta stakla i utrošaka staklarske mase za te vrste stakla potpuno adekvatni. To u krajnjem slučaju treba da znači da je odnos između debljina pojedinih vrsta stakla i utrošaka materijala za te vrste adekvatan. Na drugoj strani, u sistemu vertikalnog izvlačenja stakla ('furko') postoji adekvatan odnos između debljina stakla i brzine izvlačenja stakla. Potpuno je ispravno, prema tome, što se debljina stakla uzima kao element za svođenje na »uslovnu« naturalnu jedinicu, jer je ta debljina uslovljena veličinom utroška predmeta rada, sa jedne, i veličinom utroška živog rada i sredstava za rad, sa druge strane.

Napred iznete konstatacije možemo ilustrovati pregledom koji nam pokazuje brožane odnose između debljina, potrošnje materijala i utrošaka osnovnih sredstava živog rada za dva najvažnija proizvoda — stakla debljine 2 i debljine 3 mm:

⁵ Dr Stevan Kukoleča: *Ekonomika preduzeća I*, Informator, Zagreb, 1965, strana 466.

E l e m e n t i	Debljina stakla		O d n o s
	2 mm	3 mm	
1. Utrošak staklarske mase za jedan kvadratni metar stakla u gramima	4,780	7,170	2 : 3
2. Brzina izvlačenja jednog kvadratnog metra u sekundama	11	16,5	2 : 3
3. Debljina stakla u milimetrima	2	3	2 : 3

Iz prednjih podataka se može videti da se za svođenje pojedinih debljina stakla, na jedan zajednički prirodni izraz može uzeti bilo koji od napred navedenih elemenata. Preduzeća u našoj zemlji (a koliko je nama poznato tako se čini i u nekim drugim zemljama sveta) za svođenje stakla na jednu prirodnu jedinicu uzimaju debljinu kao osnovu.

Na osnovu naših istraživanja i na osnovu teoretskih postavki u vezi sa prirodnim jedinstvenim izražavanjem raznovrsne proizvodnje, možemo zaključiti da je prirodno izražavanje u praksi vrlo ograničeno, jer se teoretske pretpostavke za njegovu pravilnu i potpunu primenu u stvarnom životu retko ostvaruju. Najvažniji razlozi koji onemogućavaju široku primenu prirodnog jedinstvenog izražavanja kod većine elemenata ekonomije preduzeća su: njihova prirodna raznovrsnost i *raznovrsnost kvaliteta, kao i stalna izmena njihovih prirodnih oblika u procesu reprodukcije, o čemu, će posebno biti reči.*

2. Razlozi koji uslovljavaju neophodnost vrednosnog izražavanja rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju u procesu reprodukcije u preduzeću

Analizirajući proces robne razmene, Marks je konstatovao da se novac, kao jedinstveni izraz svih roba, pojavio kao objektivna i zakonita nužnost robne razmene, jer je složeni mehanizam robno-novčanih odnosa morao da pronalazi i adekvatna sredstva svoga regulisanja. »Novčani kristal n u ž a n (podvukao T. Č.) je proizvod procesa razmene i njima se raznovrsni proizvodi rada istinski izjednačuju, pa stoga i istinski pretvaraju u robe«.⁶

U savremenim uslovima privređivanja i pored težnji za specijalizacijom proizvodnje postoji vrlo široka *raznovrsnost proizvoda*, na jednoj strani, i vrlo široka *raznovrsnost sredstava za proizvodnju*, na drugoj strani. Našim istraživanjima smo došli do podataka da se u 75 anketiranih i ispitivanih preduzeća proizvodi preko 1700 vrsta proizvoda a da se troši oko 2950 osnovnih materijala. Broj ostalih vrsta materijala i sredstava za proizvodnju nismo ispitivali. Smatramo da su izneti podaci dovoljni da ilustruju širinu raznovrsnosti »elemenata ekonomije preduzeća« o kojima je ovde reč.

⁶ K. Marks: Kapital I, Kultura, Beograd, 1947. godine, strana 49.

Sa gledišta vrednosne evidencije, problem raznovrsnosti sredstava je mnogo širi. Sredstva za proizvodnju nisu samo naturalno raznovrsna. Ona su raznovrsna i u načinu trošenja pa i u načinu reprodukcije. Da bi se ovako višestruko raznovrsna sredstva mogla jedinstveno da izražavaju i kvantitativno mere neophodno je da se ona najpre jedinstveno izraze u novčanim jedinicama. Mesto njihovih pojedinačnih naturalnih oblika, imali bismo jedan vrednosni izraz za sve.

Poznati sovjetski ekonomisti Makarov i Belousov, analizirajući metod knjigovodstvene evidencije, konstatuju da je čitava suština knjigovodstvene vrednosne evidencije predodređena karakteristikama i načinom ponašanja sredstava za proizvodnju, kao i nastankom rezultata poslovanja u procesu reprodukcije. Kao najbitniji razlog za neophodno postojanje vrednosne evidencije oni ističu *kružno kretanje i transformaciju naturalnih oblika sredstava za proizvodnju u procesu reprodukcije u preduzeću*. Problem je kako uspostaviti kvantitativne odnose između pojedinih faza gde se veze između naturalnih kvantiteta prekidaju. Rešenje ovako komplikovanog problema ovi ekonomisti vide u uvođenju vrednosnih izraza za sve elemente ekonomije preduzeća.⁷

Marks je, takođe, nedvosmisleno istakao da je predmet knjigovodstvene vrednosne evidencije »kretanje proizvodnje a osobito oplodivljanje vrednosti«.⁸

Prirodni tok sredstava za proizvodnju uticao je na strukturu čitave knjigovodstvene evidencije. Kontni planovi većine zemalja u svetu u manjoj ili većoj meri su podešavani prema kružnom kretanju sredstava za proizvodnju po Marksovoj formuli: $Novac \dots Roba \dots Proizvodnja \dots Roba_1 \dots Novac_1$.

Složenost praćenja kružnog toka sredstava za proizvodnju ogleda se i u dinamici njihovih kretanja i promenama koje nastaju prilikom njihovog trošenja i stvaranja novih prednosti. »U toku procesa rada u privrednim organizacijama dolazi do promena oblika sredstava. Ona menjaju stalno svoj oblik i time iskazuju put kojim su prošla u toku prethodnih privrednih zbivanja, kao i njihov položaj u odnosu na nastupajuća privredna stremljenja. Transformacija pojedinih oblika sredstava ide ne samo do toga da se jedan oblik menja u drugi, već u toku privrednih zbivanja, naročito kod proizvodnih privrednih organizacija, u jednom određenom trenutku dolazi do trošenja sredstava, do njihovog fizičkog uništavanja u procesu proizvodnje. Ali to uništavanje ili trošenje sredstava u privrednim organizacijama je uvek celishodno: troše se određena sredstva ne zbog trošenja kao takva, već da bi se, u drugom obliku, ostvarila količina sredstava veća od one koja je utrošena.«⁹

Pored ova dva važna razloga za vrednosno izražavanje svih elementa ekonomije preduzeća, a posebno rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju, Marks ističe potrebu *kalkulacije robnih cena i kontrolu*

⁷ Makarov i Belousov: Teorija buhgalterskoga učeta, Gosfinizdat, 1955. godine, strana 50 i 51.

⁸ K. Marks: Kapital II, Kultura, Beograd, 1958. godine, strana 657.

⁹ Dr Kosta Vasiljević: Teorija i analiza bilansa, »Savremena administracija«, Beograd, 1965. godine, strana 7.

kretanja oplodavanja vrednosti«. Kao jedinstvo svojih *kružnih tokova*, kao vrednost koja se nalazi u procesu, bilo to u oblasti proizvodnje, bilo u obema fazama prometne oblasti, kapital postoji samo idealno u *obličju računskog novca*, pre svega u glavi proizvođača robe, odn. kapitalističkog proizvođača robe. Ovo *kretanje fiksira se i kontroliše se pomoću knjigovodstva* koje obuhvata i *određivanje ili izračunavanje (kalkulaciju) robnih cena*. Na taj način *kretanja* (podvlačio T. Č.) a osobito oplodavanja vrednosti, pri čemu robe figurišu samo kao nosioci vrednosti, kao imena stvari čije je idealno postojanje kao vrednost fiksirano u računskom novcu — dobija simboličan odraz u predstavi¹⁰.

A sada da vidimo u čemu je suština procene elemenata proizvodnje i kalkulacije »robnih cena«. Da bi se mogla da fiksira i kvantitativno odrede određena stanja ili promene na sredstvima za proizvodnju, ta stanja i te promene treba da imaju svoj izraz. Svaka promena ili stanje može se izraziti u naturalnim, radnim ili nekim drugim izrazima. Međutim, savremeni mehanizam vrednosne evidencije neminovno nalaže da se ta stanja i promene u procesu proizvodnje, pa i u čitavom procesu reprodukcije, izražavaju vrednosno.

Pri proceni sredstava za proizvodnju kao i pri proceni njihovih utrošenih delova, postavlja se zahtev da te procene budu realno izvršene. Međutim, procena ima i izvesnih nedostataka, koji se u prvom redu odnose na izbor cena i određivanje veličina utroška. U praksi se smatra da je ispravna ona procena koja je sprovedena u duhu postojećih propisa i zakona.

Procena sredstava za proizvodnju, a prvenstveno njihovih utrošaka ima svoju drugu stranu, jer se procenjene vrednosti utroška automatski ukalkulišu u vrednost nove proizvodnje kao element vrednosti koje se u tom istom procesu stvaraju i formiraju. Pravilno procenjivanje sredstava za proizvodnju predstavlja solidnu osnovu za uspostavljanje realnog odnosa između elemenata koji se troše i vrednosti koje se u procesu proizvodnje stvaraju. Kalkulacija je, prema tome, samo druga strana procene vrednosti utroška elemenata proizvodnje, jer se kalkuliše ono što je već procenjeno kao utrošak.

Na osnovu svega ovoga možemo konstatovati da je vrednosno izražavanje svih elemenata ekonomije preduzeća uslovljeno sledećim potrebama:

1. da se u procesu proizvodnje pa i procesu reprodukcije jedinstveno izraze svi elementi procesa reprodukcije,
2. da se pravilno i potpuno prati kretanje vrednosti elemenata koji se »unutar kružnih tokova« transformišu i obrću i
3. da je jedinstveno fiksiraju i odrede (kalkulišu) vrednosti rezultata koji se u procesu proizvodnje stvaraju.

Pored ovih najvažnijih razloga za vrednosno izražavanje svih elemenata procesa reprodukcije u preduzeću a posebno za vrednosno izražavanje rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju, možemo pomenuti još neke razloge, kao što su: *kontrola očuvanja integriteta dru-*

¹⁰ K. Marks: Kapital II, Kultura, Beograd, 1958. godine, strana 657.

štvenih sredstava za proizvodnju kojima preduzeće raspolaže i utvrđivanje efekata i utrošaka i oplođivanje sredstava u procesu reprodukcije u preduzeću.

Kada je reč o očuvanju integriteta društvenih sredstava, onda treba poći od toga da su sredstva za proizvodnju vlasništvo društva, kojim raspolažu i pomoću koga vrše određenu korisnu društvenu funkciju kolektivi. To pravo raspolaganje sredstvima, koja su vlasništvo društva, stvara određene obaveze kolektiva prema zajednici. Problem je kako stalno pratiti te obaveze prema društvu koje proističu iz raspolaganja sredstvima, kada se ta sredstva u procesu proizvodnje stalno transformišu pa i kvantitativno menjaju.¹¹ Da bi se kvantitet društvenih sredstava mogao da prati i očuva, društvo insistira na tome da se integritet održava samo u vrednosnom obimu, jer je to u naturalnom pogledu nemoguće sprovesti.

Društvena kontrola ima i drugi značaj. Vrednosnim izrazima se najčešće prati izvršenje zadataka privredne organizacije. Vrednosni izrazi su veliki doprinosi i važan elemenat za vršenje analize rada i poslovanja u preduzeću od strane internih ili eksternih organa.

Međutim, jedna od važnijih funkcija savremene vrednosne evidencije je da kroz određene pokazatelje, koje joj vrednosno izražavanje elemenata reprodukcije obezbeđuje, pokaže kako se sredstva u konkretnom preduzeću koriste, da bi na kraju pokazala kako se ta sredstva reprodukuju, odnosno »oplođavaju«. Vrednosna evidencija prati *efekte*, na jednoj, i *utroške*, na drugoj strani, a zatim ih međusobno upoređuje i na taj način utvrđuje konačne rezultate poslovanja privredne organizacije u određenom periodu. Međutim, suština ovog problema je upravo u tome što se u procesu proizvodnje troše naturalno vrlo različita sredstva i stvaraju različiti efekti. Pojavljuje se, prema tome, još jedna teškoća jer se raznovrsnost elemenata sada udvostručuje i još više produbljuje. Prema tome zahtev se i sa ovog aspekta postavlja: sve efekte i sve utroške nastale za te efekte svesti na jedan zajednički izraz — na vrednosni izraz. Time se *domen* vrednosne evidencije produbljuje, jer se samo njenom primenom može utvrditi najbitniji elemenat poslovanja preduzeća — finansijski rezultat i odrediti u kojoj je meri određenom aktivnošću zadovoljen osnovni princip ekonomike preduzeća — rentabilnost.

3. Osnovne odlike vrednosnih izraza i problemi njihovog utvrđivanja

Iz analize najvažnijih razloga za vrednosno izražavanje elemenata ekonomije preduzeća mogli smo da konstatujemo da su vrednosni izrazi *složeniji i sveobuhvatniji* oblik za izražavanje kvantiteta. Sveobuhvatnost se ogleda u tome što se vrednosnim izrazima mogu izraziti i najrazličitije kategorije koje se pojavljuju u procesu proizvodnje i repro-

¹¹ Ukupnost sredstava u toku transformacije ne samo što menja svoju strukturu već se kvantitativno čas povećava čas smanjuje. Dr K. Vasiljević: Teorija i analiza bilansa. »Savremena administracija«, Beograd, 1965. godine, strana 7.

dukcije u preduzeću. Preduzeće je naročito zainteresovano za jedinstveno vrednosno izražavanje sledećih važnih kategorija: realizacije troškova, prihoda, angažovanih sredstava i dr. Vrednosni izrazi se zbog svojih prednosti primenjuju u svim fazama reprodukcije u preduzeću. Oni se primenjuju kao jedini kvantitativni izrazi ili uporedo sa naturalnim i drugim vrstama izraza.

Međutim, ovde treba podvući da se vrednosni izrazi ne mogu posmatrati nezavisno od naturalnih izraza. Između vrednosnih i naturalnih izraza postoji međusobna zavisnost i uslovljenost. U praksi je nemoguće dobiti vrednosne izraze za mnoge ekonomske kategorije ako se prethodno ne dobiju ili odrede naturalne količine za te kategorije ili za neke njihove elemente. Ove postavke najbolje potvrđuju skoro sve poznate definicije troškova. »Kvantitativno posmatrani troškovi su umnošci utrošaka elemenata proizvodnje i cena tih utrošaka po jedinici utrošaka«. ¹² Vrednosni izrazi su, prema tome, zavisni od naturalnih izraza, jer se naturalni izrazi uzimaju kao osnovni element za njihovo dobijanje.

U našim ispitivanjima, o kojima je napred bilo reči, došli smo do podataka da se naturalni izrazi u praksi utvrđuju najčešće radi dobijanja vrednosnih izraza. Analizirajući sve naturalne izraze koji postoje u privrednim organizacijama, konstatovali smo da se preko 65% naturalnih izraza utvrđuje radi podataka za vrednosnu knjigovodstvenu evidenciju. Međutim, ne treba negirati ni značaj takvih naturalnih izraza, jer su oni sami za sebe ponekad dovoljni da kvantitativno izraze određenu pojavu, odnosno proces, bez obzira na to što se utvrđuju radi vrednosne evidencije.

Napred iznete činjenice pokazuju da se uvek u analizi vrednosnih izraza mora voditi računa o njihovoj povezanosti sa naturalnim izrazima i uslovljenosti njima.

Vrednosni izrazi su, kako smo već mogli da vidimo, složeni i zavise od dva elementa: od naturalnih količina i cena po kojima se te naturalne količine procenjuju. Naturalne količine za dobijanje vrednosnih izraza dobijaju se vrlo jednostavno (brojanjem, merenjem i sl.). Problem je u utvrđivanju i izboru vrste cene za procenu određene kategorije.

Teorija nam preporučuje niz vrsta cena za procenjivanje stanja i utrošaka sredstava za proizvodnju. U najvažnije oblike cena treba ubrojati sledeće: nabavna stvarna cena, dnevna nabavna (u momentu procene), nabavna cena u momentu trošenja sredstava, reprodukciona cena, likvidaciona cena i funkcionalna vrednost. Ove vrste cena su date uglavnom sa aspekta procene stanja. Ima, međutim, autora koji teže da realno procene utroške sredstava za proizvodnju. Prof. dr Stevan Kukoleča, sa aspekta reprodukovanja sredstava utrošenih za proizvodnju, ističe sledeće važne momente: »momenat kupovine sredstava, momenat njegove potrošnje, momenat prodaje proizvoda za koji je konkretno sredstvo utrošeno i momenat nove kupovine sredstava za proizvodnju

¹² Dr Stevan Kukoleča: *Ekonomika preduzeća I*, Izdanje »Informator«, Zagreb, 1965. godine, strana 242.

radi produženja reprodukcije.¹³ Polazeći od ovih važnih momenata za reprodukovanje sredstava utrošenih za proizvodnju, ovaj autor analizira sadržinu nabavne cene, cene sredstava u momentu proizvodnje, cene sredstava u momentu prodaje proizvoda i cene u momentu kupovine novog sredstva.¹⁴ Međutim, treba imati u vidu da od izbora vrste cena za procenu sredstava ili njihovih utrošaka zavisi i pravilno izvršenje zadataka evidencije.

Posebnu pažnju u tom smislu zaslužuje analiza kvaliteta vrednosnih izraza, jer je novac kao merilo vrlo nestabilan. »Novčano merilo nije stabilan nepromenljiv metar«, već metar od kaučuka podložan promenama, naročito u novije vreme, koje se odlikuje ekonomskom nestabilnošću i oscilacijama u kupovnoj snazi novca.«¹⁵ Kvantiteti vrednosnih izraza, prema tome, zavise od pravilnog i adekvatnog izbora cene i od novčanog merila koji se pojavljuje kao element vrednosnih izraza.

Novčano merilo, kako smo već konstatovali, ima svojih pozitivnosti jer omogućuje da se raznovrsni elementi jedinstveno izraze, ali ima i nedostataka je se uopštavanjem stvari može da izgubi ono što konkretnu stvarnost karakteriše.¹⁶

* * *

U ovom radu se ističe potreba vrednosnog izražavanja svih elemenata ekonomije preduzeća, a naročito rezultata i sredstava poslovanja preduzeća, jer su prirodni izrazi i ostale vrste izraza u nemogućnosti da jedinstveno izraze raznovrsne efekte i učinke koji iz procesa proizvodnje izlaze i faktore proizvodnje koji u taj proces ulaze. Analiziraju se i ostali razlozi koji ograničavaju mogućnosti primene prirodnih izraza. Među ovim razlozima značajno mesto imaju: nužnost praćenja i fiksiranja kružnog toka reprodukcije u kome se sredstva transformišu, menjaju i gube svoje prirodne oblike i potreba stvaranja i dobijanja računskog odnosa između utrošenih i nastalih vrednosti u procesu proizvodnje.

Vrednosni izrazi se odlukuju svojom sposobnošću da sveobuhvatnije i adekvatnije prate i odraze proces reprodukcije u preduzeću. Međutim, kako je istaknuto, vrednosni izrazi imaju i svojih nedostataka. Najvažniji njihov nedostatak je u nestabilnosti i nepostojanosti njihovog novčanog merila.

¹³ Dr Stevan Kukoleča: *Ekonomika I*, Izdanje Informator, Zagreb, Isto; vidi strana 184—190.

¹⁵ Dr Jovan Ranković: *Problemi realnosti bilansa*, Zavod za org. poslovanja, 1967. godine, strana 9.

¹⁶ Dr Kosta Vasiljević o tome piše: »Novčano merilo u bilansu ima svoje pozitivne i negativne strane. Negativne strane su mu u tome što jedno uopšteno merilo nikad nije u punoj meri izraz stvarnosti... Ali te negativne strane novčanog merila imaju na drugoj strani i svoje pozitivnosti. Novčano merilo omogućuje da se razna sredstva i pored svojih specifičnosti izraze u ukupnosti, a to pruža mogućnost sagledavanja celine koja je nužna ako se želi da se ekonomska zbivanja u preduzeću posmatraju u svojoj celokupnosti«. Dr Kosta Vasiljević: *Teorija i analiza bilansa*, Izdanje »Savremena administracija«, Beograd, 1965. godine, strana 4.

Sa razvojem proizvodnje i njene tehnologije proces reprodukcije postaje sve složeniji. Vrednosni izrazi otuda imaju veliku perspektivu, jer se samo njihovom primenom mogu sveobuhvatno pratiti složeni procesi proizvodnje.

Todor Ćirić
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

Par l'analyse des expressions et des facteurs naturels qui limitent leur large application nous arrivons à la conclusion que l'orientation vers l'énonciation en valeur des résultats des activités économiques et des moyens de production dans les conditions de travail contemporaines des entreprises est devenue indispensable. Parmi les facteurs les plus importants qui conditionnent l'application universelle et en masse des expressions en valeur dans l'énonciation des quantités des éléments mentionnés de l'économie des entreprises se trouvent compris l'ample variété des assortiments et des qualités des résultats des activités économiques et des moyens de production; la nécessité de suivre le courant de la reproduction et en particulier des processus de la production dans lesquels les moyens se transforment et modifient leurs formes naturelles ainsi que la nécessité de calculer les prix des marchandises.

En particulier les avantages ont été soulignés des expressions en valeur qui se reflètent dans leur aptitude d'exprimer d'une manière adéquate et universelle les processus de la reproduction. Cependant, les défauts des expressions en valeur ont été accentués de même, qui découlent du problème du choix de la forme adéquate des prix d'après lesquels sont évalués les éléments ainsi que de l'instabilité du critère monétaire.

**PRAVNO-EKONOMSKI FAKULTET U NIŠU
I POTREBE ZA DIPLOMIRANIM PRAVNICIMA I EKONOMISTIMA
NA PODRUČJU JUGOISTOČNE SRBIJE¹**

*1. Društveno-ekonomski značaj Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu
za područje Jugoistočne Srbije*

Pod Jugoistočnom Srbijom (u daljem tekstu: JIS) podrazumeva se područje bivših srezova Niš, Leskovac i Zaječar.

Evo nekoliko najvažnijih podataka koji ilustruju veličinu i nivo ekonomske razvijenosti JIS-e:²

		% od SFRJ	% od SRS
— Broj stanovnika (1966. godine)	1,450.000	7,4%	18,1%
— Dohodak ostvaren u 1965. g. u mil. n. din.	4159,7	5,7%	14,5%
— Dohodak ostvaren u društv. sektoru	2.756,9	9,9%	13,2%
— Broj zaposlenih u društvenom sektoru (30. IX 1966)	194.009	5,3%	14,0%
— Vrednost osnovnih sredstava privrednih organizacija u 1965. g. (nabavna vrednost)	5.060,2	5,2%	15,2%
— Robni promet na malo	1.728,3	4,7%	12,6%
— Broj televizijskih pretplatnika	25.965	3,3%	8,4%
— Broj radiopretplatnika	142.337	4,7%	12,0%
— Broj putničkih automobila	6.555	2,6%	7,5%
— % nepismenog stanovništva (prema popisu 1961. godine)	27,8%	10,9%	23,8%

¹ Na izradi ove studije saradivao je i Mr Čedomir Stevanović, asistent Pravno-ekonomskog fakulteta.

² Podaci su uzeti iz SGJ — 67., str. 502—579, odnosno str. 322—501. Podatke za Jugoistočnu Srbiju izveli smo iz podataka po opštinama na području ovog regiona. Zbog poznate ograničenosti zvaničnih statističkih podataka po opštinama morali smo se u ovoj analizi ograničiti samo na neke najprezentativnije pokazatelje.

Zaostajanje JIS-e za SFRJ i SRS je očigledno. Ono je još evidentnije kada se izrazi per capita, tj. po jednom stanovniku:

	Zaostajanje JIS-e izračunato po stanovniku i izraženo u %	
	od SFRJ	od SRS
— U veličini ukupnog dohotka	— 23,0%	— 19,8%
— U dohotku ostvarenom u društvenom sektoru	— 33,8%	— 27,0%
— U broju zaposlenih u društvenom sektoru	— 28,4%	— 22,6%
— U vrednosti osnovnih sredstava privrednih organizacija	— 29,7%	— 15,4%
— U robnom prometu na malo	— 36,5%	— 30,4%
— U broju televizijskih pretplatnika	— 55,4%	— 53,6%
— U broju radio pretplatnika	— 36,5%	— 33,7%
— U broju putničkih automobila	— 64,9%	— 58,5%
— U procentu nepismenog stanovništva	+ 47,3%	+ 31,5%

Kao što se vidi, Jugoistočna Srbija per capita znatno premašuje SFRJ i SRS u procentu nepismenog stanovništva. U svim ostalim pokazateljima ona veoma izrazito zaostaje za SFRJ i SRS. Ovakva nesumnjiva zaostalost konstatuje se i pored toga što na području JIS-e postoji nekoliko značajnih privrednih centara kao što su Niš, Leskovac, Bor, Piroć, Zaječar, Vranje, Prokuplje i sl.

Jugoistočna Srbija predstavlja inače jedan uglavnom zaokruženi privredni, kulturno-prosvetni i zdravstveno-socijalni region u SR Srbiji čiji je centar grad Niš.

Zbog svega ovoga Pravno-ekonomski fakultet u Nišu treba i može da odigra veoma značajnu ulogu u privrednom i društvenom razvoju regiona Jugoistočne Srbije u narednim godinama. To je nesumnjivo jedna od najznačajnijih misija ovog kao i drugih fakulteta na području Jugoistočne Srbije, a samim tim jedan od najvažnijih razloga njihovog formiranja i daljeg postojanja.

2. Postojeće brojno stanje diplomiranih pravnika i ekonomista na području JIS-e

a) Postojeće brojno stanje diplomiranih pravnika

Apsolutno i relativno brojno stanje diplomiranih pravnika u društvenom sektoru na području JIS-e izgledalo je na dan 30. IX 1966. godine kako sledi:³

³ Podaci o brojnom stanju diplomiranih pravnika u SFRJ i SRS uzeti su iz statističkog biltena SZSS br. 490, a za JIS dobijeni su od Republičkog zavoda za statistiku SRS.

	SFRJ		SRS		JIS	
	broj	%	broj	%	broj	%
— Diplomirani pravnici zaposleni u privredi	5.718	29%	3.778	53%	224	25%
— Diplomirani pravnici zaposleni u neprivrednim delatnostima	13.664	71%	3.328	47%	682	75%
SVEGA:	19.382	100%	7.066	100%	906	100%

U ukupnom broju zaposlenih diplomiranih pravnika u SFRJ Jugoslovenska Srbija učestvuje sa 4,6%, a u SRS sa 12,8%. I u ovom pogledu se zapaža zaostajanje JIS-e za SFRJ i SRS u odnosu na njeno učešće u broju stanovnika.

Distribucija zaposlenih diplomiranih pravnika po pojedinim vrstama delatnosti izgledala je ovako:

A. Privredne delatnosti

— Industrija i rudarstvo	128
— Poljoprivreda i ribarstvo	9
— Šumarstvo	1
— Građevinarstvo	24
— Saobraćaj i veze	25
— Trgovina i ugostiteljstvo	19
— Zanatstvo	5
— Stambena i komunalna delatnost	13

SVEGA: 224

B. Neprivredne delatnosti

— Škole	57
— Naučna delatnost	9
— Kulturno-prosvetna delatnost	10
— Zdravstvena delatnost	8
— Društvene organizacije	16
— Privredne komore	8
— Finansije i osiguranje	16
— Zavodi za socijalna osiguranja	20
— Organi uprave i vlasti (opštine, sudovi, pravobranilaštva i sl.)	538

SVEGA: 682

Iz prednjih podataka može se izvući zaključak da je privreda na području JIS-e nedovoljno snabdevena diplomiranim pravnicima. Relativno je nešto bolja situacija jedino u industriji i rudarstvu, makar da je i tu stanje znatno ispod stvarnih potreba. Mnoge neprivredne delatnosti takođe ni iz daleka nemaju potreban broj diplomiranih pravnik.

b) Postojeće brojno stanje diplomiranih ekonomista

Apsolutno i relativno brojno stanje diplomiranih ekonomista u društvenom sektoru na području JIS-e izgledalo je na dan 30. IX 1966. godine kako sledi:⁴

	SFRJ		SRS		JIS	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%
— Diplomirani ekonomisti zaposleni u privredi	9.471	57%	3.738	53%	353	58%
— Diplomirani ekonomisti zaposleni u neprivrednim delatnostima	7.033	43%	3.328	47%	259	42%
SVEGA:	16.504	100%	7.066	100%	612	100%

U ukupnom broju zaposlenih diplomiranih ekonomista u SFRJ Jugoistočna Srbija učestvuje sa 3,7%, a u SRS sa 8,7%. Ovi podaci pokazuju veoma naglašeno zaostajanje JIS-e za SFRJ i SRS u odnosu na njeno učešće u broju stanovnika.

Distribucija zaposlenih diplomiranih ekonomista po pojedinim vrstama delatnosti izgledala je ovako:

A. Privredna delatnost

— Industrija i rudarstvo	254
— Poljoprivreda i ribarstvo	17
— Šumarstvo	1
— Građevinarstvo	15
— Saobraćaj i veze	20
— Trgovina i ugostiteljstvo	36
— Zanatstvo i komunalna privreda	10

SVEGA: 353

⁴ Podaci o brojnom stanju diplomiranih ekonomista u SFRJ i SRS uzeti su iz Statističkog biltena SZZS br. 490, a za JIS dobijeni su od Republičkog zavoda za statistiku SRS.

B. Neprivredne delatnosti

— Škole i naučna delatnost	94
— Kulturno prosvetna delatnost	10
— Zdravstvena delatnost	12
— Privredne komore	25
— Finansije i osiguranje	52
— Zavodi za socijalna osiguranja	4
— Organi vlasti i uprave	62

SVEGA: 259

Iz gornjih podataka mogu se izvući sledeći zaključci:

Prvo, da područje JIS-e relativno znatno zaostaje za SFRJ i SRS u pogledu broja zaposlenih diplomiranih ekonomista u društvenom sektoru.

Drugo, da je industrija među privrednim delatnostima izrazito najatraktivnija za diplomirane ekonomiste. To međutim ne znači da su u njoj zadovoljene potrebe za ovom vrstom visokoškolskih kadrova. Naprotiv, to znači da je stepen zasićenosti ostalih privrednih delatnosti za diplomiranim ekonomistima krajnje nizak. To je svakako jedan od činilaca dosta slabih poslovnih rezultata i nedovoljne razvijenosti tih ostalih privrednih delatnosti, ma da se, s druge strane, baš takvo njihovo stanje manifestuje i kao uzročnik nedovoljnog zapošljavanja diplomiranih ekonomista (a i pravnika) u tim delatnostima (zbog relativno nižih ličnih dohodaka, zbog nedostatka stanova i sl.).

3. Procena potreba za diplomiranim pravnicima i ekonomistima do 1970. godine odnosno 1975. godine

Na dan 30. IX 1966. godine postojao je na području JIS-e sledeći broj privrednih organizacija:⁵

— u industriji i rudarstvu	204
— u poljoprivredi i ribarstvu	250
— u šumarstvu	25
— u građevinarstvu	123
— u saobraćaju	150
— u trgovini i ugostiteljstvu	659
— u zanatstvu i komunalnoj privredi	198

SVEGA: 1.609

⁵ Podaci Republičkog zavoda za statistiku SRS.

Međutim, pri procjenjivanju potrebnog broja diplomiranih pravnikâ i ekonomista do 1970. odnosno 1975. godine pošlo se od pretpostavke da u malim preduzećima koja zapošljavaju do 29 radnika još uvek neće biti ispoljena potreba za diplomiranim pravnicima i ekonomistima, te da će odgovarajuće poslove obavljati radnici sa višom ili srednjom školskom spremom. Zbog toga su prikupljeni podaci i o broju privrednih organizacija po pojedinim vrstama delatnostim koje zapošljavaju preko 29 radnika.

Taj broj po pojedinim vrstama delatnosti izgleda ovako:

— Industrija i rudarstvo	169	privred. organizacija
— Poljoprivreda i ribarstvo	107	„ „
— Šumarstvo	6	„ „
— Građevinarstvo	31	„ „
— Saobraćaj i veze	28	„ „
— Trgovina i ugostiteljstvo	110	„ „
— Zanatstvo i komunalna privreda	98	„ „

SVEGA: 549 privred. organizacija

Raspored ovih privrednih organizacija po pojedinim kategorijama njihove veličine izgleda ovako:

od 30 do 60 zaposlenih	197	privrednih organizacija
„ 61 do 250 „	258	„ „
„ 251 do 500 „	51	„ „
„ 501 do 1.000 „	19	„ „
„ 1.001 do 2.000 „	16	„ „
„ 2.001 do 4.000 „	5	„ „
preko 4.000 „	3	„ „

SVEGA: 549 privrednih organizacija

Pri procjenjivanju potrebnog broja diplomiranih pravnikâ i ekonomista do 1970. odnosno 1975. godine pošlo se od pretpostavke da će se broj privrednih organizacija o pojedinim kategorijama veličine (zbog prelaska privrednih organizacija iz nižih kategorija veličine u više), odnosno broj zaposlenih u tim privrednim organizacijama, povećati za po 20% za svakih pet godina (što je inače ispod ostvarenja u minulom raz-

doblju), što izraženo lančanim indeksom predstavlja godišnje povećanje po stopi od oko 30%. Na ovaj način dobijen je sledeći broj privrednih organizacija po pojedinim kategorijama veličine u 1970., odnosno 1975. godini:

			<i>Broj privred. organizacija</i>	
			1970.	1975.
od	30 do	60 zaposlenih	229	274
„	61 do	250 „	299	359
„	251 do	500 „	58	70
„	501 do	1.000 „	21	24
„	1.001 do	2.000 „	18	22
„	2.001 do	4.000 „	6	7
	preko	4.000 „	4	5
SVEGA:			635	761

a) Procena potreba za diplomiranim pravnicima

Pri proceni potreba za pravnicima u privrednim delatnostima pošlo se od sledećih normativa po pojedinim kategorijama veličina privrednih organizacija:

U preduzeću sa brojem zaposlenih			Računa se sa sledećim brojem potrebnih diplomiranih pravnik ⁶
od	30 do	250 zaposlenih	1
„	251 do	500 „	2
„	501 do	1.000 „	3
„	1.001 do	2.000 „	4
„	2.001 do	4.000 „	5
	preko	4.000 „	6

Ovakvi normativi diplomiranih pravnik su sasvim umereni. Oni su uzeti iz stvarnosti. Računa se da diplomirani pravnici treba da budu zaposleni na sledećim radnim mestima (različito u zavisnosti od veličine privredne organizacije): direktora opšteg sektora, sekretara preduzeća, sekretara organa upravljanja, referenta za radne odnose, šefa kadrovske službe, pravnog referenta, pravnog savetnika i sl.

⁶ Pri proceni potreba za pravnicima dati normativi su ispod stvarnog broja pravnik koji su sada zaposleni u privrednim organizacijama. Na primer, u RR Zavodima u Nišu, koji zapošljavaju preko 4.000 radnika radi 17 diplomiranih pravnik (od čega i dva magistra pravnih nauka), a predviđeni normativ za preduzeće ovog tipa iznosi 6 diplomiranih pravnik.

Primenom gornjih normativa na postojeći odnosno projicirani broj privrednih organizacija dobija se sledeći broj potrebnih diplomiranih pravnika po pojedinim privrednim delatnostima:

	Postojeći broj u 1966.	Potreban broj u 1966.	Procena potreba	
			za 1970.	za 1975.
— Industrija i rudarstvo	128	296	348	420
— Poljoprivreda i ribarstvo	9	112	126	150
— Šumarstvo	1	9	10	11
— Građevinarstvo	24	46	51	62
— Saobraćaj i veze	25	39	42	49
— Trgovina i ugostiteljstvo	19	119	138	164
— Zanatstvo i komunalna privreda	18	112	118	142
SVEGA:	224	733	833	988

Pri proceni potrebnog broja diplomiranih pravnika za neprivrednu delatnost pošlo se od postojećeg broja raznih neprivrednih institucija na području JIS-e, kao i od stvarnih potreba u njima za ovom vrstom stručnjaka. Pri tome je konstatovana sledeća situacija:

	Postojeći broj diplomiranih pravnika	Procena potreba	
		za 1970.	za 1975.
— Škole	57	75	85
— Naučna delatnost	9	15	25
— Kulturno-prosvetna delatnost	10	17	25
— Zdravstvena delatnost	8	20	30
— Društvene organizacije	16	25	35
— Privredne komore	8	12	15
— Finansije i osiguranje	16	25	35
— Zavodi za socijalno osiguranje	20	30	40
— Organi vlasti i uprave	538	680	760
SVEGA:	682	899	1.060

Nedostatak diplomiranih pravnika naročito se zapaža u opštinama (naročito u onim seoskim), mesnim kancelarijama, zavodima za soci-

jalno osiguranje, društvenim organizacijama i zdravstvenim institucijama. Predviđena povećanja do 1970., odnosno 1975. godine su zaista minimalna.

Prema tome, ukupne potrebe za diplomiranim pravnicima u 1970., odnosno 1975. godini u odnosu na postojeće stanje izgledaju ovako:

	Postojeći broj diplomiranih pravnika	Procena potreba	
		za 1970.	za 1975.
— Privredne delatnosti	224	833	998
— Nprivredne delatnosti	682	899	1.060
SVEGA:	906	1.732	2.058

b) Procena potreba za diplomiranim ekonomistima

Pri proceni potreba za diplomiranim ekonomistima u privrednim delatnostima pošlo se od sledećih normativa po pojedinim kategorijama veličina privrednih organizacija:

U preduzeću sa brojem zaposlenih	Računa se sa sledećim brojem potrebnih diplomiranih ekonomista
„ 30 do 60 zaposlenih	1
„ 61 do 250 „	2
„ 251 do 500 „	3
„ 501 do 1.000 „	6
„ 1.001 do 2.000 „	10
„ 2.001 do 4.000 „	15
preko 4.000 „	20

Ovakvi normativi diplomiranih ekonomista po pojedinim kategorijama veličine privrednih organizacija krajnje su umereni. Oni su u stvari uzeti iz prakse koja se već na sadašnjem nivou razvitka naše zemlje ostvaruje u mnogim iole naprednijim privrednim organizacijama. Radna mesta koja zauzimaju diplomirani ekonomisti u privrednim organizacijama su: glavni direktor preduzeća (na primer, u trgovini i ugostiteljstvu glavni direktori trebalo bi da budu isključivo diplomirani ekonomisti, međutim, i u svim ostalim privrednim delatnostima već ima dosta slučajeva da ovo radno mesto zauzimaju diplomirani ekonomisti), komercijalni direktor, šef nabavke, šef prodaje, finansijski direktor, šef računovodstva, šef knjigovodstva, referent za unutrašnju raspodelu, šef reklame i ekonomske propagande, rukovodilac službe za istraživanje tržišta, rukovodilac i osoblje analitičko-planske službe,

programer; u većim privrednim organizacijama mnoge od ovih službi su decentralizovane, tako da već ima preduzeća koja zapošljavaju više desetina diplomiranih ekonomista.

Primenom gornjih normativa na postojeći, odnosno projicirani projekt privrednih organizacija dobija se sledeći broj potrebnih diplomiranih ekonomista po pojedinim delatnostima:

	Postojeći broj u 1966.	Potreban broj u 1966.	Procena potreba	
			za 1970.	za 1975.
— Industrija i rudarstvo	254	613	726	877
— Poljoprivreda i ribarstvo	17	155	179	213
— Šumarstvo	1	15	17	19
— Građevinarstvo	15	92	101	124
— Saobraćaj i veze	20	72	77	88
— Trgovina i ugostiteljstvo	36	167	193	229
— Zanatstvo i komunalna privreda	10	161	184	221
SVEGA:	353	1.275	1.477	1.771

Što se tiče neprivredne delatnosti, na području JIS-e ima veliki broj ovakvih radnih organizacija. Međutim, u svakoj od njih ne postoji potreba za diplomiranim ekonomistima (osnovne škole, zdravstvene stanice, kulturne i druge institucije). Stoga smo pri proceni potreba za diplomiranim ekonomistima u neprivrednim delatnostima pošli od konkretnih relativno većih institucija, kao što su:

	Postojeći broj diplomiranih ekonomista	Procena potreba	
		za 1970.	za 1975.
— Organi vlasti i uprave	62	72	90
— Fakulteti i odgovarajuće škole	94	160	180
— Veće zdravstvene institucije	12	25	35
— Privredne komore	25	30	32
— Banke i osiguravajući zavodi	52	80	90
— Ostale veće neprivredne radne organizacije	14	20	22
SVEGA:	259	387	449

I u ovom slučaju su procene potreba za naredni period bile krajnje oprezne. Poznato je, na primer, da mnoge seoske opštine danas nemaju diplomirane ekonomiste u svojim službama, iako su oni neophodni. Nedostatak diplomiranih ekonomista oseća se naročito i u većim zdravstvenim institucijama, bankama i osiguravajućim zavodima.

Prema tome, ukupne potrebe za diplomiranim ekonomistima u 1970. odnosno 1975. godini u odnosu na postojeće stanje izgledaju ovako:

	Postojeći broj diplomiranih ekonomista	Procena potreba	
		za 1970.	za 1975.
— Privredne delatnosti	353	1.477	1.771
— Neprivredne delatnosti	259	387	449
SVEGA:	612	1.864	2.220

4. Mogućnosti zadovoljenja procenjenih potreba za diplomiranim pravniciima i ekonomistima

Područje Jugoistočne Srbije gravitira u pogledu školovanja diplomiranih pravnika i ekonomista Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu. Dosadašnja iskustva pokazuju da je najveći broj studenata ovog fakulteta sa pomenutog područja, kao i da se najveći broj diplomiranih studenata zapošljava na tom području. Nesumnjivo je da u ovom pogledu ima preliivanja, tj. da se izvesan broj mladića i devojaka sa ovog područja školuje na drugim, susednim fakultetima (u Beogradu, Skoplju i Prištini), ali je isto tako pouzdano da se odgovarajući broj mladih ljudi sa tih susednih područja školuje na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu. S obzirom na veličinu područja i broj stanovnika Jugoistočne Srbije koji je približan SR Makedoniji i SR Sloveniji, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da se pomenute brojke kompenziraju.

Prema tome, može se uzeti da će se u narednim godinama obezbeđivanje potreba na području Jugoistočne Srbije za diplomiranim pravniciima i ekonomistima vršiti diplomiranim studentima na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu.

Pravni odsek Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu dao je do sada od početka svog postojanja sledeći broj diplomiranih pravnika:

1964. godine	54
1965. godine	54
1966. godine	47
1967. godine	64

SVEGA: 219

Predviđa se da će na pomenutom odseku u periodu od 1967. pa zaključno do 1970. godine diplomirati oko 320 studenata (što znači, uključujući i 1967. godinu, prosečno po 80 godišnje. U periodu pak od 1971. do 1975. godine računa se da će diplomirati oko 500 studenata, što znači prosečno po 100 godišnje.

Prema tome, kapacitet ovog fakulteta moći će u sledećoj meri da zadovolji potrebe za diplomiranim pravnicima na području JIS-e:

	1970.	1975.
— Procenjena potreba	1.732	2.058
— Postojeći broj u 1966. godini	906	906
	Razlika: 826	1.152
— Korekcija (povećanje) razlike zbog odlaska postojećih kadrova u penziju i sl. (3% godišnje)	109	245
	Korigovana razlika: 935	1.379
— Na pravnom odseku Pravno-ekonomskog fakulteta diplomiraće u međuvremenu	320	820
— Ostaće nepodmirena potreba	615	577

Prema tome, ukupan broj zaposlenih diplomiranih pravnika biće:

1970.	1975.
1.117	1.481

U tom slučaju će stepen zasićenosti potreba za diplomiranim pravnicima izgledati ovako:

64%	71%
-----	-----

Iz izloženog proizilazi da predviđeni kapaciteti Pravnog odseka Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu neće moći da zadovolji realne potrebe za ovom vrstom kadrova na području JIS-e ne samo do 1975. godine nego i za dalji niz godina. Pri tome treba imati u vidu da i napred uzeti normativi nisu statičke veličine i da će se sigurno posle 1975. godine morati dalje znatno da povećaju, što znači da će potreba za Pravnim odsekom pomenutog fakulteta biti trajna.

Ekonomski odsek Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu dao je do sada od početka svog postojanja sledeći broj diplomiranih ekonomista:

1964. godine	23
1965. godine	69
1966. godine	106
1967. godine	103

SVEGA: 301

Predviđa se da će na pomenutom odseku u periodu od 1967. pa zaključno do 1970. godine diplomirati oko 400 studenata, što znači prosečno po 100 godišnje. U periodu pak od 1971. do 1975. godine računa se da će diplomirati oko 650 studenata odnosno prosečno po 130 godišnje.

Prema tome, kapacitet ovog fakulteta moći će u sledećoj meri da zadovolji potrebe za diplomiranim ekonomistima na području JIS-e:

	1970.	1975.
— Procenjena potreba	1.864	2.220
— Postojeći broj u 1966. godini	612	612
Razlika	1.252	1.608
— Korekcija (povećanje) razlike zbog odlaska postojećih kadrova u penziju i sl. (3% godišnje)	73	165
Korigovana razlika:	1.325	1.773
— Na Ekonomskom odseku Pravno-ekonomskog fakulteta diplomiraće u međuvremenu	400	1.050
— Ostaće nepodmirena potreba	925	723

Prema tome, ukupan broj zaposlenih diplomiranih ekonomista biće:

	1970.	1975.
	970	1.497
U tom slučaju će stepen zasićenosti potreba za diplomiranim ekonomistima izgledati ovako:	52%	67%

Iz izloženog proizilazi da predviđeni kapacitet Ekonomskog odseka Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu neće moći da zadovolji realne potrebe za ovom vrstom kadrova na području JIS-e za jedan dugi niz godina. Posebno pri tome treba imati u vidu da su pri procenjivanju potreba do 1970. odnosno 1975. godine uzeti veoma skromni normativi, koji će sa opštim razvojem zemlje u narednim godinama svakako morati da pretrpe značajne korekcije naviše. Sve ovo ukazuje na to da će potreba za Ekonomskim odsekom Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu biti trajna.

5. Društveno-politički značaj Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za područje Jugoistočne Srbije

Postojanje Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu ima za Jugoistočnu Srbiju, kao i za celu našu zemlju, ne samo društveno-ekonomski nego i društveno-politički značaj. Ovo zbog toga što pomenuti fakultet u Nišu omogućava da visoko obrazovanje u oblasti ekonomskih i pravnih nauka stižu i deca radnika, seljaka i drugih srednjih i siromašnih slojeva stanovništva iz Niša i njemu gravitirajuće okoloine, koja inače ne bi za to imala materijalnih mogućnosti ako bi bila upućena na Beograd, Skoplje i sl. Ovo je veoma važan društveno-politički momenat, s obzirom da se na Beogradskim fakultetima inače već za paža veoma nepovoljna socijalna struktura studenata. Citiraćemo ovde jednu diskusiju na vanrednoj Skupštini Beogradskog Univerziteta održanoj decembra 1966. godine:⁷

»Činjenica je da postoji neproporcijalno učešće studenata iz različitih kategorija, tako da su poljoprivrednici koji su zastupljeni u strukturi Socijalističke Republike Srbije sa 61,2%, u strukturi studenata poljoprivrednika zastupljeni sa svega 20,6%. Radnička zastupljenost u strukturi ukupnog stanovništva iznosi 7,8%, a u strukturi studenata svega 12,7%, za razliku od službenika čija je zaposlenost po strukturi aktivnog stanovništva 3,6%, a u strukturi studenata 9,7%. Zaposlenost rukovodećeg osoblja u strukturi aktivnog stanovništva je 1,1%, a u strukturi studenata 4,1%. Realno bi bilo da ovakva struktura studenata ima tendenciju promene u smislu ravnomerne zastupljenosti svih slojnih kategorija, imajući u vidu deklarirana socijalistička načela. Međutim, ne samo da se ne zadržava čak ni ovakva struktura studenata, već postoji tendencija daljeg pogoršavanja ovakvog stanja, što znači da će se broj studenata iz poljoprivrednih i radničkih porodica iz godine u godinu stalno smanjivati«.

Socijalna struktura studenata na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu je, međutim, daleko bolja. Od ukupno 2.134 redovna studenta na decu iz radničkih porodica otpada 753 studenta, a na decu iz seljačkih porodica 573 studenta, odnosno ukupno 1.326 studenta. To znači da na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu 67% čine studenti iz radničko — seljačkih porodica. Ovakva socijalna struktura povoljnija je od strukture na svim pravnim i ekonomskim fakultetima u SR Srbiji. To nije ni malo slučajno, s obzirom da region Jugoistočne Srbije spada u nerazvijena područja.

Dr Živojin Perić
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

⁷ Vidi časopis »Univerzitet danas«, br. 2/67, str. 39.

RASKID USVOJENJA

Usvojenje je veoma značajna pravna i društvena ustanova. Zbog svoga značaja, materija usvojenja regulisana je posebnim zakonom, Osnovnim zakonom o usvojenju.¹ Pitanju raskida usvojenja zakonodavac posvećuje odgovarajuću pažnju regulišući načine raskida usvojenja u odredbama članova 20, 21 i 22 Osnovnog zakona o usvojenju, kao i u odredbi člana 24 Osnovnog zakona o braku.

Usvojenjem se zasniva između dva lica odnos koji postoji između roditelja i dece (čl. 1 Osnovnog zakona o usvojenju). No iako Zakon ovako kaže, zaključenjem ugovora o usvojenju, za koji je zakonom propisana naročita forma, između dva lica zasniva se odnos koji je samo sličan odnosu između roditelja i dece, a ne i potpuno istovetan sa njim. U osnovi svakog roditeljskog odnosa leži srodnički odnos, koji može nastati prirodnim putem (tj. rođenjem u braku ili van braka), ili pravnim putem (tj. usvojenjem). Roditeljski odnos zasniva se na krvnom srodstvu, a odnos usvojenja na građanskom srodstvu. Krvno srodstvo uspostavlja u odnosima između roditelja i dece jednu trajnu vezu koja je neraskidljiva. Takvom je čini sama prirodna osnova roditeljskog odnosa — rođenje u braku ili van braka. Građansko srodstvo pak uspostavlja u odnosima između usvojioca i usvojenika jednu isto tako trajnu vezu, s tim što se ona može i raskinuti. Sama činjenica da usvojenje nastaje voljom lica koja učestvuju u zaključivanju ugovora o usvojenju čini njihov odnos, koji je tim ugovorom zasnovan, raskidivim. Prema tome, raskidljivost odnosa usvojenja je ono čime se on razlikuje od prvog roditeljskog odnosa. Zbog toga i kažemo da je odnos usvojenja samo sličan a ne i istovetan sa roditeljskim odnosom.

Raskidljivost odnosa usvojenja uslovljena je, kao što smo videli, pre svega, načinom njegovog zasnivanja. Postoje i drugi razlozi koji opravdavaju mogućnost raskida usvojenja. Ustanova usvojenja u našem pravu ima karakter značajne društvene mere kojom se ostvaruje socijalna zaštita maloletnih lica. Naime, usvojenje u našem pravu ima

¹ Ovaj zakon je prvobitno bio donet kao Zakon o usvojenju, i objavljen u »Službenom listu FNRJ«, br. 30/1947, sa izmenama i dopunama objavljenim u »Službenom listu FNRJ«, br. 24/1952. Karakter osnovnog zakona dobio je prema Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o usvojenju, objavljenom u »Službenom listu SFRJ«, br. 10, od 10. III 1965. godine.

zadatak da pruži porodičnu zaštitu maloletnim licima koja nisu pod roditeljskim staranjem ili o kojima roditelji nisu u mogućnosti da se staraju. Usvojenjem veliki broj takve dece nalazi toplo porodično okruženje, a u njemu zaštitu, vaspitanje i ljubav. S druge strane, usvojenjem se omogućuje licima koja nemaju dece da zasnju svoju porodicu, i na taj način nadoknade ono što su im prirodni ili drugi činioci oduzeli ili uskratili. Imajući sve ovo u vidu, možemo reći da usvojenje u našem pravu ima dva cilja. Prvi i najvažniji cilj usvojenja je da se deci bez roditelja ili roditeljskog staranja pruži roditeljska zaštita i staranje, a drugi je da lica koja nemaju ili nemaju dovoljno dece mogu to nadoknaditi usvojenjem tuđeg maloletnog deteta. Ako se usvojenjem ne postigne željeni cilj, naročito ako se ne postigne zbrinjavanje i zaštita malolentog usvojenika, ako usvojenje izgubi svoju svrhu postojanja, najcelishodnije je raskinuti ga. Mogućnošću raskida usvojenja onemogućuje se da se ustanova usvojenja pretvori u svoju suprotnost. Odnos koji se zasniva usvojenjem, po svojoj prirodi, je takav odnos u kome mogu vremenom nastupiti velike promene. Između usvojioca i usvojenika može doći do nesporazuma, netrpeljivosti, nepodnošljivog daljeg zajedničkog života i sl. Ukoliko se ne bi dopustila mogućnost raskida usvojenja, mnoga lica, koja bi inače želela usvojiti, teže bi se odlučila da zasnju usvojenje i prime na sebe rizik da kasnije žive u jednoj zajednici koja bi izgubila svoj smisao. To bi štetilo, pre svega, maloletnoj deci koja bi mogla biti usvojena. Iz iznetih razloga, u našem pozitivnom pravu, kao i u skoro svim stranim zakonodavstvima, predviđena je mogućnost raskida usvojenja.²

I. Uticaj smrti na prestanak usvojenja

Zakonodavac u članovima 20. 21. i 22. Osnovnog zakona o usvojenju, kao i u članu 4 Osnovnog zakona o braku, taksativno nabraja načine prestanka usvojenja. To su: prestanak usvojenja sporazumom usvojioca i usvojenika (čl. 20), rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti (čl. 21), rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika (čl. 22) i zaključenjem braka između usvojioca i usvojenika (čl. 24, st. 1. Osnovnog zakona o braku).

Postavljanje i razmatranje pitanja da li smrću usvojioca ili usvojenika prestaje usvojenje nameće se zbog stilizacije odredbe stava 2 člana 17 Osnovnog zakona o usvojenju koja glasi: »Ako su bračni drugovi zajednički usvojili, smrću jednog od njih ne prestaje odnos

² Zakon o porodici Čehoslovačke Socijalističke Republike od 1964. godine, u članu 74 predviđa neraskidljivo usvajanje. Prema odredbi ovog člana, usvojenje može biti ostvareno i putem odluke suda, na predlog usvojioca da ovaj bude upisan u matičnu knjigu umesto roditelja usvojenika. Ovako mogu usvojiti dete samo bračni drugovi ili jedan od bračnih drugova koji živi u braku s jednim od roditelja deteta. Ne može se raskinuti ni la légitimation adoptive u francuskom pravu. Ova vrsta usvojenja postoji takođe u Danskoj i Urugvaju. O tome videti Etude comparative des lois relatives a' l'adoption, Nations Unies, 1956; citirano prema Dr Mehmedu Begoviću: Porodično pravo, Beograd, 1959, str. 162.

usvojenja između drugog bračnog druga i usvojenika i njegovih potomaka«. Postavlja se pitanje da li se iz ove odredbe može izvesti zaključak da usvojenje prestaje između umrlog bračnog druga i usvojenika i njegovih potomaka, ili, drugim rečima rečeno, da usvojenje prestaje smrću usvojioca. Sama stilizacija gore citirane odredbe Zakona navodi nas da potvrdno odgovorimo na ovo pitanje. Međutim, ova odredba Zakona ne može se tumačiti izdvojeno od ostalih odredaba, pre svega onih kojima je regulisan prestanak usvojenja. Zakonodavac, kao što smo videli, taksativno nabraja načine prestanka usvojenja ne predviđajući ni u jednoj odredbi smrt usvojioca ili usvojenika kao jedan od njih. Da je zakonodavac hteo da predvidi smrt usvojioca ili usvojenika kao način prestanka, učinio bi to izričito, dakle, na isti način na koji je predvideo ostale slučajeve prestanka usvojenja. Osim toga, na osnovu postojanja usvojenja i posle smrti usvojioca, usvojenik izvodi svoje nasledno pravo prema umrlom usvojiocu. Prema tome, možemo zaključiti da usvojenje ne prestaje smrću usvojioca.

U vezi pitanja prestanka usvojenja smrću usvojenika u pravnoj teoriji vrši se distinkcija na prestanak usvojenja smrću usvojenika koji ima potomka i prestanak usvojenja smrću usvojenika koji nema potomka. Pravni teoretičari u odgovoru na pitanje da li usvojenje prestaje smrću usvojenika koji ima potomka saglasni su da usvojenje na taj način ne prestaje. Dejstvo usvojenja proteže se i na usvojenikove potomke. Građansko srodstvo koje se zasniva usvojenjem između usvojioca i usvojenikovih potomaka postoji i posle smrti usvojenika. Samim tim odnos usvojenja između usvojioca i usvojenikovih potomaka postoji i posle smrti usvojenika, tj. ne prestaje njegovom smrću.

Međutim, o pitanju prestanka usvojenja smrću usvojenika koji nema potomka u pravnoj teoriji postoje različita mišljenja. Po jednom mišljenju, usvojenje ne prestaje ni smrću usvojenika koji nema potomka.³ U prilog ovog mišljenja navode se sledeći argumenti. Iako smrću usvojenika prestaje glavna svrha usvojenja — zbrinjavanje i zaštita maloletne dece — smrt sama po sebi nije činjenica koja automatski znači prestanak usvojenja, jer i posle smrti usvojenika mogu postojati izvesne dužnosti usvojioca koje se sastoje u obavezi podnošenja troškova oko sahrane usvojenika, održavanju njegovog groba i slično. Po jednom pak drugom mišljenju, smrt usvojenika koji nema potomaka dovodi do prestanka usvojenja faktičnim putem, budući da usvojenje ne stvara nikakve srodničke odnose niti pravne veze usvojioca sa ostalim usvojenikovim srođnicima, osim sa njegovim potomcima.⁴ Ovo drugo mišljenje u stvari polazi od činjenice da smrću usvojenika koji nema potomaka prestaje glavna svrha usvojenja — zbrinjavanje i zaštita maloletnika — i zadržava se samo na tome. Međutim, po našem mišljenju, odnos usvojenja treba posmatrati u svetlu svih prava i obaveza koje usvojenjem nastaju za usvojenika odnosno usvojioca. Neke od tih obaveza i prava zbog svoje prirode prestaju smrću usvojenika, dok se druge upravo u trenutku njegove

³ Dr Prokop: Usvojenje, Zagreb, 1963, str. 178.

Isto tako dr Mihailo Mitić: Porodično pravo (skripta), Niš, 1964.

smrti rađaju. Takav je slučaj, na primer, sa obavezom podnošenja troškova oko sahrane, obavezom održavanja groba usvojenika i slično. Osim toga, ni u samom Zakonu ne može se naći oslonac za kritikovano shvatanje. Iz navednih razloga smatramo da se o ovom pitanju može usvojiti prvo gledište, po kome usvojenje ne prestaje ni smrću usvojenika koji nema potomaka.

U vezi sa pitanjem uticaja smrti na prestanak usvojenja, treba istaći da usvojenje, iako ne prestaje smrću, može prestati raskidom posle smrti usvojioca ili usvojenika. Ako smrću usvojioca maloletni usvojenik dođe u težak položaj, a postoji mogućnost da bude usvojen od nekog drugog lica, nadležni organ može doneti rešenje, po službenoj dužnosti ili na zahtev usvojenika, o raskidu usvojenja. Isto tako usvojenje se može raskinuti rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca posle smrti usvojenika. No i u jednom i u drugom slučaju bitno je to da usvojenje ne prestaje smrću usvojioca odnosno usvojenika, već raskidom nakon smrti usvojenog lica ili lica koje je usvojenje izvršilo.

II. Načini raskida usvojenja

Kao što smo ranije izneli, usvojenje se može raskinuti na četiri načina. Tri načina regulisana su Osnovnim zakonom o usvojenju, a jedan Osnovnim zakonom o braku. Načini prestanka usvojenja su, prema ovim zakonima, prestanak usvojenja sporazumom usvojioca i usvojenika, rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti, rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika i prestanak usvojenja zaključenjem braka između usvojioca i usvojenika. U daljem izlaganju razmotrićemo ponaosob svaki od navedenih načina.

1. *Raskid usvojenja sporazumom stranaka.* Ovaj način raskida usvojenja regulisan je u članu 20. Osnovnog zakona o usvojenju. U odredbi ovoga člana kaže se: »Usvojenje može prestati sporazumom usvojioca i usvojenika po propisima koji važe za njegovo zaključenje. Ako je usvojenik dostigao punoletstvo, organ starateljstva neće ispitivati da li je prestanak usvojenja koristan po usvojenika«.

Zakonodavac u navedenom propisu dozvoljava mogućnost prestanka usvojenja na isti način na koji je ono i zaključeno. To znači da se u principu ugovor o usvojenju koji je sklopljen voljom stranaka može voljom istih stranaka i raskinuti. Ugovor o raskidu, po prirodi stvari, mora biti zaključen vremenski kasnije od ugovora o zaključenju usvojenja. Kao što usvojenje ne može biti sklopljeno pod nekim uslovom ili na određeno vreme, isto tako usvoji-lac i usvojenik ne bi se mogli sporazumeti u toku trajanja odnosa usvojenja da će usvojenje prestati pošto se ispuni neki uslov ili pošto protekne određeno vreme.⁵

⁴ Mirjana Papo: O prestanku usvojenja, Socijalna politika br. 7—8/64, str. 805.

⁵ Nemački građanski zakonik ovo izričito kaže u paragrafu 1768 stav 1 koji glasi: »Pravni odnos zasnovan usvojenjem može se raskinuti. Raskid ne može uslediti ni pod uslovom ni u određenom roku«. (Bürgerliches Gesetzbuch, Stand am 1. januar, München, 1966.).

Regulišući prestanak usvojenja sporazumom stranaka, zakonodavac je napravio razliku između prestanka usvojenja sporazumom između usvojioca i punoletnog usvojenika i prestanka usvojenja sporazumom između usvojioca i maloletnog usvojenika. Kad se radi o raskidu usvojenja sporazumom usvojioca i punoletnog usvojenika, volja stranaka pri zaključenju ugovora o raskidu usvojenja nije ničim ograničena. Punoletni usvojenik u mogućnosti je sam da štiti svoje interese. Zbog toga organ starateljstva neće ni ispitivati da li je takav raskid usvojenja koristan po usvojenika. Ovo proizilazi iz odredbe stava 2. člana 20. Osnovnog zakona o usvojenju. Potrebno je, dakle, i dovoljno da usvojiac i usvojenik saglasno izjave volju, u zakonom propisanoj formi, pa da usvojenje prestane. Kod raskida usvojenja sporazumom između usvojioca i usvojenika koji je još maloletan, zakonodavac ne prepušta strankama da isključivo svojom voljom odlučuju o raskidu usvojenja, isto onako kao što ni prilikom zaključenja ugovora o usvojenju ne dozvoljava da o zaključenju odlučuju stranke isključivo svojom voljom. Pošto se radi o maloletnom licu, organ starateljstva je dužan da i pri raskidu usvojenja ispituje da li je prestanak usvojenja koristan za usvojenika. Ova dužnost organa starateljstva proizilazi iz odredbe stava 2. člana 20. Osnovnog zakona o usvojenju, a izraz je posebne zaštite maloletnih lica od strane društva. Ovde interes usvojenika, pored roditelja ili staratelja, štiti i organ starateljstva, jer se radi o prestanku odnosa koji je od posebnog značaja za budućnost maloletnog usvojenika. Ocenjujući da li je prestanak usvojenja koristan za maloletnog usvojenika, organ starateljstva, u stvari, ispituje da li je i u kojoj meri postignut cilj usvojenja — zbrinjavanje i zaštita maloletnog lica. Ako maloletnik živi u sredini u kojoj je potpuno zanemaren njegov fizički, moralni i intelektualni odgoj, ako nema izgleda da će usvojenjem biti odgojen za korisnog člana zajednice, nije ni postignuto ono što se usvojenjem želelo postići. Organ starateljstva će, dakle, s tog izgleda oceniti korisnost daljeg postojanja usvojenja i dati svoje mišljenje o raskidu istog.

U pravnoj teoriji postoji mišljenje po kome, u slučaju smrti usvojenika, usvojenje može biti raskinuto sporazumom usvojioca i usvojenikovih potomaka.⁶ Ako su potomci usvojenika punoletni oni samostalno zaključuju ugovor o raskidu usvojenja. Ako su pak maloletni, ugovor o raskidu usvojenja zaključuju njihovi zakonski zastupnici (ne zastupnici umrlog usvojenika koji su učestvovali pri sklapanju usvojenja).

Usvojenje, kao što je rečeno, prestaje sporazumno između usvojioca i usvojenika po propisima koji važe za njegovo zaključenje. Shodno tome, strane ugovornice pri zaključenju ugovora o raskidu usvojenja su usvojiac i usvojenik odnosno usvojenikovi roditelji ili staraoci.⁷ Ako je maloletni usvojenik stariji od 10 godina za raskid usvo-

⁶ Dr Mihailo Mitić, *Porodično pravo* (skripta) Niš, 1964, str. 60.

⁷ Roditeljsko pravo usvojenikovih roditelja, koje inače miruje za vreme trajanja odnosa usvojenja jer ga vrši usvojiac, u ovom momentu ponovo oživljuje.

jenja potrebna je i njegova saglasnost. Pošto se prilikom zaključenja ugovora o usvojenju traži saglasnost oba bračna druga, iako je usvojilac samo jedan od njih, postavlja se pitanje da li je i za zaključenje ugovora o raskidu usvojenja potrebno prisustvo i saglasnost oba bračna druga. I o ovom pitanju u pravnoj teoriji postoje različita mišljenja. Po jednom mišljenju (A. Prokop), za raskid usvojenja sporazumom usvojioca i usvojenika potrebna je saglasnost bračnog druga usvojioca, pošto je ona potrebna i za sklapanje usvojenja. Po drugom mišljenju (M. Mitić), bračnom drugu usvojioca, koji se ne javlja u ulozi lica koje usvaja, ne bi trebalo dati mogućnost da spreči raskid usvojenja na taj način što bi se tražila njegova saglasnost pri zaključenju ugovora o raskidu usvojenja. Po ovom mišljenju, lice koje iz odnosa usvojenja nema nikakvih prava i dužnosti, nije ovlašćeno da utiče na dalje trajanje usvojenja. Smatra se pravno neodrživim da lice čije interesi nisu angažovani odlučuje o daljem trajanju usvojenja. Prvo mišljenje nalazi svoj oslonac u Zakonu, dok se drugo rukovodi praktičnim razlozima. Nama se čini da je drugo rešenje ovoga pitanja praktičnije pa samim tim i prihvatljivije. Sama činjenica da je bračni drug usvojioca učestvovao u zaključenju ugovora o usvojenju nije dovoljna da opravda zahtev za njegovim učešćem pri zaključenju ugovora o raskidu usvojenja. Traženjem saglasnosti bračnog druga usvojioca pri zaključenju ugovora o usvojenju štite se i njegovi interesi, jer se usvojenjem stvara jedna nova zajednica u kojoj će bračni drug usvojioca živeti. Prilikom prestanka usvojenja takvog interesa više nema. Traženje saglasnosti bračnog druga usvojioca i pri zaključenju ugovora o raskidu usvojenja samo bi otežavalo sporazumni raskid ugovora, a za to nema nikakvog opravdanja. Pored toga, usvojenje može prestati mimo volje bračnog druga koji nije usvojilac na jedan od načina predviđenih u članu 21. i 22. Osnovnog zakona o usvojenju, tj. rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti ili na zahtev usvojioca ili usvojenika. Iz navedenih razloga, mišljenja smo da pri zaključenju ugovora o raskidu usvojenja ne bi trebalo tražiti saglasnost bračnog druga usvojioca, koji se i sam ne pojavljuje kao lice koje je usvojilo.

Prema tome, sadejstvo bračnih drugova u slučaju sporazumnog raskida usvojenja traži se samo onda kad su bračni drugovi, koji žele da raskinu usvojenje, zajednički usvojili maloletno dete, ili je jedan bračni drug usvojio dete drugog bračnog druga. U prvom slučaju oba bračna druga pojavljuju se u ulozi usvojioca, a u drugom slučaju jedan bračni drug — roditelj deteta — zastupaće maloletnog usvojenika kao njegov zakonski zastupnik.

Zainteresovana lica podnose nadležnom organu starateljstva prijavu za sporazumni raskid usvojenja.

Ugovor se smatra zaključenim momentom potpisivanja zapisnika o sporazumnom raskidu usvojenja. Na osnovu ovog pismenog sporazuma organ starateljstva može doneti rešenje kojim se deklariše prestanak usvojenja. Takođe, organ starateljstva može u rešenju kojim potvrđuje sporazum o prestanku usvojenja odrediti na teret usvojioca izdržavanje usvojeniku do punoletstva, vodeći računa o imovnom stanju obe strane (član 23. Osnovnog zakona o usvojenju).

2. Raskid usvojenja rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti. Drugi način raskida usvojenja (ovim redom ih i zakonodavac izlaže) je raskid usvojenja rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti. Prema odredbi stava 1. člana 21. Osnovnog zakona o usvojenju »Usvojenje može prestati rešenjem organa starateljstva kad on utvrdi da to zahtevaju opravdani interesi maloletnog usvojenika«. Razlog za raskid usvojenja rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti predviđen je u ovoj odredbi u vidu opšte formulacije »kad to zahtevaju opravdani interesi maloletnog usvojenika«. U pravnoj teoriji srećemo se sa definicijom opravdanog interesa maloletnog usvojenika. Po ovoj definiciji »opravdani interesi malolentog usvojenika jesu takvi važni interesi koji se tiču ličnosti ili imovine usvojenika, a koji su u konkretnom odnosu usvojenja do te mere ugroženi da bi zbog ostajanja u tom odnosu razvitak maloletnika i njegova budućnost pretrpeli nepopravljivu štetu.⁸ Na organu starateljstva leži dužnost da u svakom konkretnom slučaju oceni osnovanost potrebe za raskidom usvojenja, tj. da oceni razloge koji nas nesumnjivo navode na zaključak da je u interesu maloletnog usvojenika da se odnos usvojenja raskine.

Pošto Osnovni zakon o usvojenju ne navodi slučajeve u kojima dolaze do izražaja opravdani interesi maloletnog usvojenika, tj. u kojima opravdani interesi maloletnog usvojenika zahtevaju da se usvojenje raskine po službenoj dužnosti, navešćemo neke takve slučajeve koji su se iskristalisali u praksi organa starateljstva.

1) Ako usvojilac u toku trajanja odnosa usvojenja bude lišen roditeljskog prava, sama činjenica lišenja roditeljskog prava dovoljan je razlog da organ starateljstva donese rešenje o prestanku usvojenja. Skoro se ne bi mogla ni zamisliti situacija da interes maloletnog usvojenika nalaže drugačije rešenje, jer se radi o usvojiocu koji je zloupotrebljavao svoje roditeljsko pravo ili grubo zanemarivao svoje roditeljske dužnosti.

2) Usvojenje se raskida i onda ako je odnos usvojioca prema usvojeniku takav da bi usvojioca trebalo lišiti roditeljskog prava, a to iz bilo kojih razloga još nije učinjeno. Ovakva situacija će biti u sledećim slučajevima:

— ako usvojilac zloupotrebljava svoj položaj na štetu usvojenika, naročito na taj način što ga prisiljava na težak fizički rad, nemilosrdno tuče, muči glađu, muči raznim pretnjama, seksualno iskorišćava, nagoni na izvršenje krivičnih dela, na prosjačenje, prostituciju ili drugo nemoralno ponašanje itd. Ako usvojilac iz svega toga izvlači za sebe korist, onda će to utoliko pre biti razlog za raskid usvojenja.

— ako usvojilac zanemaruje svoje dužnosti prema usvojeniku tako što se ne stara o njegovom fizičkom podizanju i ne brine o njegovom zdravlju (ne hrani ga dovoljno, ne odeva, vidi da je usvojenik teže oboleo i ne preduzima nikakve mere za njegovo lečenje), što se

⁸ Dr Ana Prokop, Usvojenje, Zagreb, 1963., str. 187.

ne stara o pravilnom vaspitanju i obrazovanju maloletnog usvojenika (vaspitava ga pogrešno, ne šalje ga u školu, ne kontroliše njegov uspeh u školi) itd.

3) Razlog za raskid usvojenja bilo bi i to ako usvojioc oboli od duševne bolesti ili od kakve teške zarazne bolesti koja dovodi u opasnost život i zdravlje usvojenika, a pri tom ne preduzima potrebne hitne mere svog lečenja ili zaštite života usvojenika.

4) Usvojenje treba takođe raskinuti ako je prema usvojiocu izrečena kazna strogog zatvora bez obzira na prirodu krivičnog dela ili kazna zatvora zbog krivičnog dela izvršenog iz koristoljublja.⁹

Rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti usvojenje može prestati samo u slučajevima u kojima je u pitanju maloletni usvojenik. Postupak za raskid usvojenja pokreće organ starateljstva po službenoj dužnosti. Međutim, inicijativu za pokretanje postupka može dati bilo koje lice, pa i sam maloletni usvojenik. I u ovom slučaju, kao što vidimo, dolazi do izražaja posebna zaštita interesa maloletnog lica od strane društva.

Ukoliko su ispunjene obe pretpostavke za raskid usvojenja po članu 21. Zakona, a to su: da se radi o maloletnom usvojeniku i da raskid zahtevaju opravdani interesi maloletnog usvojenika, organ starateljstva će doneti rešenje kojim se usvojenje raskida. Ovde se može postaviti pitanje kako će postupiti organ starateljstva ako se maloletni usvojenik protivi raskidu usvojenja. Drugim rečima, da li organ starateljstva može i pored protivljenja maloletnog usvojenika doneti rešenje o raskidu usvojenja. Mišljenja smo da ovakvo protivljenje maloletnog usvojenika pri odlučivanju o raskidu usvojenja ne bi trebalo uzimati u obzir u tom smislu da ono onemogućí raskid, jer je ovde društveni interes da se ustanova usvojenja ne izvrgne u svoju suprotnost jači od envetualnog interesa usvojenika da se odnos usvojenja ne raskine.

Protiv rešenja organa starateljstva o raskidu usvojenja može se uložiti žalba u roku od 15 dana. I ovde će organ starateljstva u svom rešenju o raskidu usvojenja, ako za tim postoji potreba, odrediti obavezu usvojioca da daje usvojeniku izdržavanje do punoletstva.

3. — *Raskid usvojenja rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika.* Ovo je u zakonodavstvima najčešći način raskida usvojenja. Ovaj način raskida usvojenja u našem pravu regulisan je u članu 22. Osnovnog zakona o usvojenju. Po ovom propisu »usvojenje može prestati rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika kad se utvrdi da za to postoje važni razlozi«. I u slučaju raskida usvojenja rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika razlog za raskid predviđen je u vidu opšte for-

⁹ Neki od ovih razloga navedeni su u članku Milutina Jovanovića: »Pravna zaštita dece i omladine«, Narodni odbor br. 10—11/1956, str. 954, a do nekih se došlo na osnovu negativnih pretpostavki člana 8. Osnovnog zakona o usvajanju.

mulacije: »kad za to postoje važni razlozi«. ¹⁰ Organ starateljstva je dužan da u svakom konkretnom slučaju ispita i oceni o kakvim se razlozima radi, u kojoj meri i za koga su ti razlozi važni. Takvih razloga može biti u životu mnogo i veoma različitih. Prema dosadašnjoj praksi organa starateljstva, formirao se određeni krug razloga koji se smatraju »važnim razlozima« za raskid usvojenja. To mogu biti, na primer, sledeći razlozi:

1) ako se usvojiocu nakon usvojenja rodi dete pa više nije u mogućnosti da izdržava usvojenika;

2) ako se nakon zaključenja usvojenja vrati roditelj maloletnog usvojenika koji je bio nestao ili je bio proglašen za umrlog, ili koji iz objektivnih razloga nije mogao da vrši roditeljsko pravo;

3) ako usvojiac ili usvojenik rade o glavi jedan drugom, ako jedan drugog teško telesno povrede ili lakše telesno povrede u povratu;

4) ako usvojiac ili usvojenik živi ili pokušava da živi u nedozvoljenim odnosima sa bliskim srodnicima jednog ili drugog;

5) ako je u odnosima između usvojioca i usvojenika, jednostranom ili obostranom krivicom, došlo do teške i neotklonjive netrpeljivosti, mržnje ili neprijateljstva, usled čestih svađa, vređanja, klevetanja, tuče, potkradanja, neizvršenja obaveza izdržavanja itd;

6) ako je usvojiac ili usvojenik na duže vreme napustio zajednicu života bez opravdanih razloga, i to u bolesti ili u nevolji drugog, i na poziv da se vrati u zajednicu odbija da to učini;

7) ako usvojiac odnosno usvojenik bude osuđen zbog krivičnog dela protiv naroda i države ili izda domovinu;

8) ako se usvojiac ili usvojenik odao alkoholu, razvratnom životu ili drugim teškim porocima.¹¹

Postupak za raskid usvojenja rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika pokreće usvojiac odnosno usvojenik podnošenjem zahteva za raskid usvojenja organu starateljstva, navodeći u zahtevu razloge zbog kojih traži da se usvojenje raskine. Ovi razlozi moraju predstavljati, po oceni organa starateljstva, važne razloge. Zahtev za raskid usvojenja koji podnosi usvojiac, odnosno usvojenik je strogo lične prirode. Zato bi potomci jednog ili drugog mogli, u slučaju smrti usvojioca ili usvojenika, samo da nastave već započeti postupak za raskid usvojenja, a ne i da ga pokrenu.

Ako su bračni drugovi zajednički usvojili, oni mogu zajednički tražiti i raskid usvojenja. Međutim, usvojenje se može raskinuti i samo u odnosu na jednog bračnog druga i to onog koji je podneo zahtev za raskid navodeći u njemu važne razloge. U rešenju o raskidu usvojenja organ starateljstva može u smislu čl. 23. Osnovnog zakona o usvojenju, ako za to postoje opravdani razlozi, odrediti na teret usvo-

¹⁰ U članu 73. stav 1. Zakona o porodici Čehoslovačke Socijalističke Republike od 1964. godine govori se takođe o »važnim razlozima«. U članu 125. Zakonika o porodici i starateljstvu Narodne Republike Poljske od 1964. godine traži se postojanje »opravdanih razloga«.

¹¹ Videti M. Jovanović: citirani članak, str. 955.

jioca izdržavanje maloletnom usvojeniku do punoletstva. Takođe, organ starateljstva može, uzimajući u obzir imovno stanje usvojioca i usvojenika, odrediti na teret punoletnog usvojenika izdržavanje usvojiocu koji nije sposoban za privređivanje i nema sredstava za život.

Protiv rešenja organa starateljstva kojim se izriče prestanak usvojenja, usvojilac odnosno usvojenik koji se protivi jednostranom raskidu usvojenja može uložiti žalbu u roku od 15 dana po prijemu rešenja.

4. — *Raskid usvojenja sklapanjem braka između usvojioca i usvojenika.* Ovaj način prestanka usvojenja regulisan je u članu 24. Osnovnog zakona o braku.

Pošto usvojenje predstavlja bračnu zabranu, zaključenje braka između usvojioca i usvojenika nije dopušteno. Međutim, brak zaključen uprkos ovoj zabrani neće biti poništen. Odnos usvojenja koji je dotle postojao između lica koja su zaključila brak prestaje po sili zakona. Ne traži se nikakvo rešenje organa starateljstva niti ispitivanje bilo kakvih razloga. Ovo je potpuno razumljivo jer između usvojioca i usvojenika ne mogu postojati istovremeno odnos roditelja i dece i bračni odnos. Seksualni odnosi, koji čine osnovu bračnog odnosa, ne mogu postojati između roditelja i dece. Ravnopravnost bračnih drugova u ličnim i imovinskim odnosima ne može postojati istovremeno sa dužnošću usvojioca da podiže usvojenika, da ga zastupa, da upravlja njegovom imovinom. Ova dva odnosa se isključuju. Zato zasnivanjem bračnog odnosa po sili zakona prestaje odnos između roditelja i dece zasnovan usvojenjem, tj. prestaje odnos usvojenja.

IV. Kratak osvrt na slučajeve raskida usvojenja na teritoriji opštine Niš u periodu od 1947. do 1966. godine

Ovaj kratak osvrt na slučajeve raskida usvojenja u praksi organa starateljstva na teritoriji opštine Niš u periodu od 1947. do 1966. godine činimo s ciljem sagledavanja prakse organa starateljstva u vezi s ovim pitanjem. Do podataka koje ćemo u daljem izlaganju izneti došli smo uvidom u evidenciju organa starateljstva, pre svega, uvidom u predmete koji se tiču raskida usvojenja.

Na teritoriji Opštine Niš u periodu 1947—1966. zaključeno je 912, a od toga raskinuto 27 usvojenja. Broj raskinutih usvojenja, izražen u procentima, iznosi oko 9% od ukupnog broja zaključenih usvojenja.

Sporazum između usvojioca i usvojenika, odnosno njegovog zakonskog zastupnika shodno članu 20. Osnovnog zakona o usvojenju raskinuto je 14. usvojenja. Od toga je u dve trećine slučajeva usvojenje raskinuto sporazumno između usvojioca i maloletnog usvojenika. Zbog toga je organ starateljstva, shodno odredbi stava 2. pomenutog člana, ispitivao i cenio da li je u konkretnim slučajevima raskid usvojenja koristan za maloletnog usvojenika. Za nas su posebno interesantni razlozi zbog kojih je organ starateljstva ocenio da je u ovim slučajevima raskid usvojenja koristan za maloletnog usvojenika, i zato ćemo navesti neke karakteristične slučajeve.

U nekoliko slučajeva radilo se o usvajanju veoma male dece koja dugo vremena nisu znala da su usvojena. Život ove dece tekao je normalno sve do njihovog saznanja da su usvojena deca, kada je dolazilo do poremećaja odnosa u porodici po usvojenju. Tako je, na primer, u jednom slučaju maloletna usvojenica, po saznanju da je usvojeno dete i da ne živi sa pravim roditeljima, počela da pruža veliki otpor svojim usvojenicima, koji se manifestovao u neposlušnosti i grubom ponašanju. Najzad je otišla svojim pravim roditeljima, odbijajući da se ponovo vrati usvojiocima. U jednom drugom slučaju, radi se takođe o maloletnoj usvojenici koja je u školi i svome društvu slušala o tome šta za dete znače pravi roditelji i njihova ljubav, pa se kod nje, po saznanju da je ona usvojeno dete, javila neodoljiva želja da se vrati svojim roditeljima. Pošto je to bila želja i njenih roditelja, ona im se vratila.

Po našem mišljenju, organ starateljstva je u navedenim slučajevima pravilno postupio kada je našao da interes maloletnih usvojenica zahteva da usvojenje bude raskinuto. Pravilna je ocena organa starateljstva da je u ovim slučajevima za dete bolje da živi pored svojih pravih roditelja i u porodici koju ono želi. Utoliko pre kad to isto žele i njegovi roditelji.

Rešenjem organa starateljstva po službenoj dužnosti, shodno članu 21. Osnovnog zakona o usvojenju, raskinuto je samo jedno usvojenje. Razlog za raskid usvojenja bio je taj što usvojiac nije ništa preduzeo za školovanje maloletne usvojenice, nije vodio računa o njenom vaspitanju i odgoju uopšte, i što se nije ophodio prema njoj kao prema svom detetu, već je pokušao da sa njom stupi u intimne odnose.

Mišljenja smo da je odluka organa starateljstva o raskidu usvojenja u navedenom slučaju pravilna, jer su interesi maloletnog deteta zahtevali da se usvojenje raskine.

Rešenjem organa starateljstva na zahtev usvojioca ili usvojenika, shodno članu 22. Osnovnog zakona o usvojenju, raskinuto je 12 usvojenja. I ovde su za nas interesantni razlozi koje je usvojiac naveo a organ starateljstva ocenio kao važne razloge za raskid usvojenja. U većini slučajeva kao razlog za raskid usvojenja pojavljuje se napuštanje usvojioca od strane usvojenika zbog poremećenih i nepodnošljivih odnosa u porodici po usvojenju. Analizirajući ove slučajeve, došli smo do zaključka da je u većini njih najpre dolazilo do poremećenosti odnosa između usvojioca i usvojenikovih roditelja. Ovo se javljalo kao posledica poremećenih bračnih ili neraščišćenih imovinskih odnosa. Roditelji usvojenika, posredno ili neposredno, uticali su na svoje dete, te je kasnije dolazilo do poremećaja odnosa između usvojioca i samog usvojenika, i najzad do raskida usvojenja.

U jednom slučaju razlog za raskid usvojenja bilo je telesno povređivanje usvojlaca od strane usvojenika, zbog čega je protiv usvojenika pokrenut krivični postupak.

Bilo je i nekoliko slučajeva raskida usvojenja na ovaj način zbog teške poremećenosti u odnosima usvojioca i usvojenika, do koje je došlo usled saznanja usvojenika za usvojenje. Iznenadnim saznanjem

za usvojenje dolazilo je do nagle promene u ponašanju usvojenika, zatim i u odnosima sa usvojiocem, koji su do momenta saznanja za usvojenje bili dobri.

Ovi slučajevi, kao i slučajevi koje smo kao primer naveli prilikom naših izlaganja o raskidu usvojenja po članu 20. Osnovnog zakona o usvojenju na teritoriji opštine Niš, pokazali su nam da je pitanje obaveštenja deteta o činjenici usvojenja od velikog praktičnog značaja, tj. da je pitanje vremena i načina obaveštavanja deteta o usvojenju od velike važnosti za odnose između usvojioca i usvojenika i uopšte za odnose u porodici po usvojenju. U pravnoj teoriji o ovom pitanju zastupaju se različita mišljenja. Tako po jednom mišljenju, usvojeno dete treba obavestiti o činjenici usvojenja još u njegovoj najranijoj mladosti, bez obzira na to što ono tada ne može da shvati značaj i suštinu usvojenja. Ima, međutim, i suprotnih mišljenja, a naime da dete ne treba uopšte obavestavati o usvojenju, jer postoji verovatnoća da ono to nikada i ne sazna, ili bar da ga ne treba obavestavati u najranijoj mladosti kad ono ne može da shvati suštinu odnosa u kome se nalazi. Nama se čini da je rešenje ovog pitanja izraženo u prvom mišljenju najprihvatljivije. I navedeni primeri iz prakse organa starateljstva uveravaju nas u opravdanost mišljenja da usvojeno dete treba upoznati sa pravom situacijom još u njegovoj najranijoj mladosti. Na taj način usvojeniku bi se pružila mogućnost da postepeno shvata i razume položaj u kome se nalazi i bile bi izbegnute nagle promene u njegovoj emotivnoj sferi. Osim toga, dete bi trebalo obavestiti o činjenici usvojenja na najpogodniji način i od strane za to najpogodnijih ličnosti. Mišljenja smo da bi se na taj način mnoga usvojenja sačuvala od eventualnog raskida do koga može doći, kao što smo videli, zbog poremećaja odnosa između usvojioca i usvojenika, koji su često prouzrokovani slučajnim i iznenadnim saznanjem usvojenika za usvojenje.

Mirsa Mijačić—Cvetanović
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

L'auteur constate que dans le droit yougoslavie existe seulement l'adoption dissoluble, à la différence de certains autres systèmes juridiques qui, outre l'adoption dissoluble, reconnaissent aussi une telle sorte d'adoption qui ne peut pas être dissoute. En exposant les divers procédés de dissolution de l'adoption (par un accord entre l'adoptant et l'adopté, par une décision de l'organe de tutelle sur demande de l'adoptant ou de l'adopté et par le mariage entre l'adoptant et l'adopté) l'auteur a mentionné plusieurs exemples de la pratique des organes de tutelle et de la pratique judiciaire. A ce sujet il a tout particulièrement insisté sur l'importance de la question de renseigner l'enfant qu'il a été adopté dans sa prime jeunesse. De cette ma-

nière on pourrait, de l'avis de l'auteur, préserver un grand nombre d'adoption d'une dissolution éventuelle qui peut résulter des troubles survenus dans les rapports entre l'adoptant et l'adopté, qui sont souvent provoqués lorsque l'adopté apprend par hasard ou soudainement qu'il est un enfant adopté.

En ce qui concerne la cessation de l'adoption par la mort de l'adoptant qui n'a pas de descendants, l'auteur a signalé que cette question est l'objet de conceptions divergentes dans la théorie juridique yougoslave. Il s'est rallié à l'opinion des auteurs juridiques qui considèrent que l'adoption ne cesse jamais par la mort de l'adoptant, sans égard au fait s'il a ses propres descendants ou s'il n'en a pas.

ZNACAJ RIBLJEG MESA U ISHRANI, PROIZVODNJI, PROMETU I POTROŠNJI

Nauka o ishrani se bavi problematikom ishrane i njenog uticaja na zdravlje čoveka. Pored toga, ona proučava i mere (medicinske, ekonomske, vaspitne, agrotehničke i dr.) i ima zadatak da ukloni nedostatke u hrani.

Ishrana je jedan od najvažnijih faktora koji uslovljavaju održavanje zdravlja, radnu sposobnost i dužinu ljudskog života. Poznavanje pravilne ishrane i racionalno korišćenje životnih namirnica učiniće da čovek može svesno da utiče na životne procese u organizmu.

Pravilna ishrana je, bez sumnje, jedan od najznačajnijih problema jednog naroda. Za rešavanje ovog pitanja potrebno je da svaki stanovnik zemljine kugle bude obavešten o ulozi i značaju hrane, kako bi održao svoje zdravlje, produžio život, povećao svoju radnu sposobnost i kasnije mogao da koristi sebi i društvu.¹

Nepravilna ishrana ugrožava zdravlje ne samo individua već i čitavih nacija. Tako, na primer, nedostatak vitamina u ishrani izaziva bolest — avitaminoze; ili pak nedostatak joda dovodi do masovnog degenerisanja stanovništva — pojava gušavosti, gluvonemosti itd.

»Sa druge strane, samo pravilna ishrana održava punu radnu sposobnost. Nepravilno i nedovoljno hranjeni ljudi ne mogu mnogo da rade; zato mnogo i ne proizvode, nemaju ni dovoljno hrane, pa su nedovoljno sposobni za rad, itd., što stvara jedan začaran krug«.²

Najzad, pri unošenju hrane u organizam čoveka treba voditi računa i o epidemiološkoj ulozi hrane, koja može poslužiti kao odličan medijum za prenošenje zaraznih i drugih bolesti, pa se zato redovno vrši pregled hrane od strane određenih organa (sanitarno-higijenska inspekcija). Na primer, korisno je znati koji ideo ima ishrana u stvaranju kamenčića u organizmu, pojavi šećerne bolesti, rahitisa itd., o čemu, verujem, mnogi naši ljudi nisu obavešteni, što izaziva teške posledice po zdravlje bolesnika.

¹ Hrana ima višestruke zadatke: da obezbedi organizmu potrebnu energiju, da utiče na rastenje i razvitak organizma, da pruži zaštitne materije (vitamine, mineralne materije i dr.). Poznavanje hrane je važno, jer se hranljive materije mogu zamenjivati i dopunjavati drugima.

² Videti više o ovom problemu u materijalu: »Šta treba znati o ishrani«, kolektiv autora, DZUINJ, Beograd, 1964.

Problem ishrane, dakle, nije samo medicinski, već i ekonomski, prosvetni itd. Zato mu se mora pokloniti posebna pažnja, jer nepravilna, stihijska ishrana može samo da donese štete sa posledicama, a nikakve koristi. Pravilna ishrana treba da pruži materijal neophodan za pravilan i nesmetan rad svih organa.

Pitanje ishrane je dobilo poslednjih godina veliki značaj ne samo u razvijenim zemljama već i u nas. Problemima ishrane posvećuje se najozbiljnija pažnja, angažuju se stručnjaci-nutricionisti, osnivaju instituti, izdaju časopisi iz ove oblasti, koristi dnevna i druga štampa, vrše mnogobrojne analize i ankete s ciljem poboljšanja strukture ishrane stanovništva. I u nas se ovo pitanje najozbiljnije razmatra, o čemu nam svedoče simpozijumi u Novom Sadu i Beogradu, kao i nedavno održan Kongres o ishrani u Beogradu.³

Na ovim simpozijumima i kongresu stručnjaci za ishranu su utvrdili da nam je struktura ishrane slaba i nepravilna, ali da u pogledu kalorične moći zadovoljava, što znači da bi bar sa te strane trebalo da budemo zadovoljni.⁴

Kroz mnogobrojne referate i saopštenja (preko 200), eminentni stručnjaci za ishranu pokušali su da dokažu da potrebe savremenog čoveka zahtevaju bolju-pravilniju ishranu i da samo takav način održavanja života pruža garantije za veću radnu sposobnost, veću produktivnost i duži život.

Zanimljivo je napomenuti da je na Prvom Kongresu za ishranu naroda Jugoslavije bilo zaključeno da od 1970. godine struktura ishrane Jugoslovena treba da bude na nivou standarda koji je sad zastupljen u razvijenim zemljama Evrope.

Nepravilnom i neredovnom ishranom stvaraju se uslovi za razvitak mikroorganizama i drugih bakterija, sa jedne strane, dok se, na drugoj strani, javljaju ekonomske štete — gubici, koji su po proračunima naših stručnjaka za ishranu vrlo visoki.⁵

Interesantno je navesti da struktura ishrane u Jrgoslaviji zadovoljava samo u pogledu količine dnevnih kalorija i može se uporediti sa potrošnjom u razvijenim zemljama (SAD, Švedska, Holandija i dr), dok je u pogledu raznovrsnosti vrlo slaba i nepravilna. Međutim, da bi čovek bio sposoban za rad, neophodno je da se pravilno hrani, a to se postiže što raznovrsnijom ishranom.

Naše analize i ankete stanovništva u vezi sa potrošnjom životnih namirnica ukazuju nam na to da je ishrana slaba, nepravilna, neredovna, pa u nekim krajevima Makedonije i Kosmeta ugrožava i ljudski život, o čemu nam svedoče i pojave izvesnih bolesti (pelagra, rahitis, beri-beri itd.).⁶

³ Kongres o ishrani održan je u Beogradu, 5. 12. 1966.

⁴ Prosečna dnevna kalorična vrednost hrane Jugoslovena iznosi oko 3.175 kalorija.

⁵ Ekonomski gubici u Jugoslaviji iznose oko 800 miliona novih dinara zbog nepravilne ishrane; videti članak, »Lekcija o ishrani«, »Borba«, Beograd, 4. 12. 1966.

⁶ Potrošnja hleba i variva u navedenim krajevima je još uvek velika i iznosi oko 80% dnevnih kalorija.

Analize i referati na simpozijumima pokazuju da se u dnevnom obroku naših porodica ne nalaze biološki važne materije — vitamini u dovoljnim količinama, i to, nedostaje vitamina A oko 2/3, vitamina B₂ oko 2/5, vitamina C oko 1/2 i vitamina D oko 9/10.⁷

Problem ishrane našeg stanovništva je, dakle, aktuelan i akutan, a ishrana još uvek zaostaje za savremenim standardima. Postoje očigledno poteškoće sa korišćenjem kvalitetnijih životnih namirnica (meso, mleko, jaja), čija potrošnja je još uvek nedovoljna po stanovniku, dok je potrošnja hleba i variva još uvek velika. Ovom problemu se mora posvetiti najozbiljnija pažnja kako bi došlo do promene u strukturi ishrane. Danas pak treba težiti da se kroz dnevne obroke naših porodica što više troši raznovrsna hrana ne samo biljnog već i životinjskog porekla, odnosno treba smanjiti odnos između hleba i variva, sa jedne strane, i mleka, mesa, jaja i drugih kvalitetnijih namirnica, sa druge strane. Samo ovakvom ishranom možemo poboljšati našu strukturu i i približiti se normama koje predviđa nauka o ishrani.

Pojave fizičke iscrpljenosti i radne nesposobnosti su rezultat nepravilne, slabe i neredovne ishrane, a to utiče na takve ljude da često odsustvuju s posla, obolevaju, izazivaju česte nesreće na radnim mestima i na kraju imaju kratak životni vek. Ovakve pojave u privredi izazivaju neželjene posledice, koje se manifestuju u vidu troškova — gubitaka koje podnosi radna organizacija, odnosno društvena zajednica, a koji su kao što smo ranije naveli prilično visoki.

Dešava se da na lošu strukturu ishrane utiču i drugi faktori, kao na primer: slabo poznavanje kvaliteta životne namirnice, nedovoljna stručnost, lože spremanje hrane, mali magacinski i drugi smeštajni prostori, nedovoljan broj uređaja za održavanje namirnica u svežem stanju, mikroorganizmi i drugi izazivači kvarenja hrane itd. Istina je i to da ovi činioци posredno ili neposredno utiču na kvarenje hrane, što neminovno dovodi do gubitaka.

Za poznavanje vrednosti hrane treba poznavati životne namirnice koje služe kao izvor pojedinih hranljivih sastojaka. Isto tako, da bi ishrana bila što pravilnija i racionalnija, treba znati da sve hranljive materije nemaju istu kaloričnu vrednost, kao i da se razlikuju po biološkoj vrednosti, svarljivosti itd.⁸

Pored navedenog, potrebna su i izvesna znanja o postojanosti hrane i hranljivih sastojaka, *stvarnim potrebama za pojedinim hranljivim sastojcima* u raznim uslovima života i rada. Smatramo da je ovo drugo od najvećeg značaja za čoveka.

Pa je zato i cilj ovog priloga da upozna čitaoca sa značajem ribljeg mesa u strukturi naše ishrane. Takođe nam je namera da osvetlimo i neke aspekte tehnološko-ekonomske problematike ovog važnog a zapostavljenog artikla u strukturi ishrane stanovništva.

⁷ Detaljno je obrađeno u članku: Jugoslavija, 1965, Miloš Mišović, Beograd, str. 52.

⁸ »Fiziološki faktori energije« su po Atwateru, sledeći: 1 gram belančevina daje 4,1 kaloriju, 1 gr čiste masti 9,3 kalorije i 1 gr čistih ug. hidrata 4,1 kaloriju. To su toplotni koeficijenti hranljivih materija.

2. Privredni značaj ribarstva

Ribarstvo je jedna o najstarijih privrednih grana i zanimanja čoveka. Danas pak riba, s obzirom na hranljivu vrednost, sve više zauzima važno mesto u ljudskoj prehrani, osvaja tržište i postaje znatan izvor prihoda u pojedinim državama. U nekim zemljama (Norveška, Švedska, Island) ribarstvo je toliko razvijeno da predstavlja osnovnu privrednu granu, koja obezbeđuje blagostanje naroda. Poslednjih godina ribarstvo je dobilo i industrijski karakter, tj. riblje meso se koristi za dobivanje ulja, ribljeg brašna, za konzerviranje itd.

Intenzifikacija ribarstva počela je zbog velike potrošnje animalnih belančevina, koju je uslovalo povećanje stanovništva i podizanje životnog standarda.

Tako nastali deficit u ishrani mogao je da se pokrije jedino intenzifikacijom ribarstva, jer stoka nije bila u mogućnosti da pruži stanovništvu potrebne količine proteina za ishranu.

Ribarstvo je u Jugoslaviji nedovoljno razvijeno o čemu nam svedoči mala proizvodnja (prosečan ulov riba za poslednjih deset godina kretao se oko 20.000 tona godišnje). Činjenica je da u našoj zemlji postoji mogućnost za puni razvoj ribarstva kako morskog tako i slatkovodnog. Naše Jadransko more je vrlo pogodno za život raznih vrsta riba i za ribolov, ali za sada u ribarskom pogledu nije bogato ribama.⁹

Zanimljivo je napomenuti da ukupna dužina vodenih tokova naših reka iznosi oko 45.000 km, a ukupna njihova površina je oko 250.000 h. Na ovoj ogromnoj površini može se godišnje, prema proračunima naših stručnjaka, da proizvode preko 10.000 tona raznovrsnih riba.¹⁰

Pored rečnih tokova u Jugoslaviji se nalaze i velike jezerske površine (Prespansko, Dojransko, Ohridsko, Skadarsko jezero) gde se, takođe, može proizvoditi velika količina kvalitetne ribe, a posebno jegulje.

Osim navednih izvora riba se u nas gaji i u veštačkim gajilištima — ribnjacima, čija se površina pruža na oko 7.000 h. Postoje i velike mogućnosti za izgradnju novih ribnjaka, kao i osposobljavanje postojećih močvara, bara i drugih vodenih površina.

Posle drugog svetskog rata naše ribarstvo bilo je na predratnom nivou, što važi i za industrijsku preradu ribljeg mesa. U većini ribarskih luka bila je sledeća situacija: oprema je dotrajala ili uništena, investicije su bile male, kadrovi slabi itd. Ribarska flota je bila nedovoljno motorizovana a i ulov mali. Tek 1960. godine broj motorizovanih brodova je povećan (oko 160 od ukupno 4.869 brodova). Broj ri-

⁹ O ovom videti više u referatu: More kao izvor bogatstva, »Simpozijum ishrane« u Zagrebu, 1965. godine, autor dr Srđan Srdar.

¹⁰ Prema podacima SGJ, 1965. godine u Jugoslaviji proizvodnja mesa i riba kreće se oko 24 kg po stanovniku. Ulov riba u 1962—1964. godini kretao se prosečno oko 34.000 tona, dok je broj motornih ribarskih brodova u navedenom periodu 198.

činjenica da su ribe bogate proteinima, tim osnovnim stasojcima hrane, onda ne vidimo razlog da se u ovu privrednu granu ne investiraju veća sredstva.

Riblje meso je slično mesu toplokrvnih životinja (goveđem, svinjskom itd.) i sastavljeno je, uglavnom, od belančevina, vitamina, mineralnih materija, vode itd., a sadrži manje krvnih zrnaca i ekstrakta. Riblje meso je nešto manje hranljivo od mesa toplokrvnih životinja, zbog velikog sadržaja vode, manjeg procenta belančevina i masnih materija. Utvrđeno je da nema bitne razlike između morskih i slatkodvodnih riba, jedina je razlika u ukusu.

Riblje meso predstavlja odličnu ljudsku hranu, zdravu, jaku i lako varljivu. Ona u ishrani čoveka može potpuno da zameni meso. Pored toga, riblje meso sadrži dosta ulja i vitamina D. Hranljiva vrednost može se videti iz sledećeg pregleda, gde navodimo sadržaj belančevina i masti u mesu pojedinih vrsta riba, a radi upoređenja i sadržaj tih hranljivih sastojaka u životinjskom mesu:

smuđ	sadrži 18,5%	belančevina	i 0,3%	masti
šaran	„ 14,2%	„	„ 4,7%	„
haringa	„ 16,2%	„	„ 7,8%	„
sardina	„ 29%	„	„ 10,3%	„
govedina	„ 22%	„	„ 0,4%	„
svinjetina	„ 14,5%	„	„ 20,5%	„

Hranljiva vredost ribljeg mesa zavisi od više faktora: od vrste ribe, pola, doba, načina ishrane itd. Kalorična vrednost ribljeg mesa može biti veoma različita, a to pak zavisi od sledećih činilaca: od količina masnih materija i belančevina, stepena iskorišćenja itd. Stepem iskoristljivosti kod ribljeg mesa kreće se od 90—97%, pošto se riblje meso lakše vari.

Hranljiva vrednost jestivog dela ribljeg mesa može se sagledati iz sledećeg pregleda:¹⁷

Pregled hranljive vrednosti 100 grama ribljeg mesa

	Štuka	Pastrmka	Jegulja
kalorije	78	94	248
belančevine	18,5	19	17
masti	0,5	2	20
ugljeni hidrati	—	—	—
kalcijum mg	40	20	100
fosfor mg	200	267	170
gvožđe mg	0,6	1	1
vitamin C mg	—	2	—
tijamin mg	0,27	0,09	0,12
riboflavin mg	—	0,05	0,10

¹⁷ O ovome videti: B. Simić: Higijena ishrane, Beograd—Zagreb, 1960, str. 117.

Podaci iz tabele br. 2¹⁵ pokazuju nam kako se kretao ulov riba po zemljama u svetu u poređenju sa našom zemljom. Obuhvaćeno je je 15 zemalja proizvođača ribljeg mesa. Interesantno je da se u nekim zemljama ulov riba stalno povećava (Peru, Japan, Kina i još neke), čemu je uzrok povećana potrošnja ribljeg mesa, pa se na ovaj način i poboljšava struktura ishrane u navednim zemljama.

*Pregled svetskog ulova ribe u periodu od 1958. do 1963. godine
(u milionima tona)*

Godina	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Ukupno	32,6	36,1	38,5	42,0	45,3	46,4
Sveža riba	14,3	15,2	15,6	15,9	16,2	16,4
Smrznuta	2,7	3,0	3,4	4,0	4,3	4,7
Sušena, dimljena	7,3	7,3	7,3	7,5	7,8	8,3
Konzerve	3,0	3,3	3,6	3,9	4,0	4,0
Riblje brašno i ulja	4,3	6,3	7,6	9,7	12,0	12,0
Razno, neodređeno cca	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0

3. Riblje meso i ishrana čoveka

Poznato je da se riblje meso koristi od pamtiveka kao vrlo dobra životna namirnica. Osim mogućnosti korišćenja ribljeg mesa za ishranu čoveka kao životne namirnice, ono se lako može dobiti u svako vreme i u velikim količinama u svežem stanju. U istoriji je pak poznato da su riblje meso koristili i stari narodi za ishranu, a danas se u svetu sve više troši ne samo u svežem stanju već i konzervirano i na drugi način pripremljeno.

Razlozi zbog kojih se riblje meso toliko dugo i mnogo upotrebljava u ishrani čoveka su sledeći: veliki i neiscrpnji izvori riba u morima, jezerima, lako dolaženje do ribljeg mesa, hranljiva vrednost, laka varljivost i jeftinoća.

Zanimljivo je napomenuti da se ukupan godišnji svetski ulov riba kreće oko 50 miliona tona. To su ogromne količine, a neki autori smatraju da se one mogu uvećati još za 5—10 puta.¹⁶ Ako se ovom doda

¹⁵ Izvor podataka: FAO, godišnjak, 1965.

¹⁶ O ovome videti referat »Morsko ribarstvo u svetu i kod nas« koji je održao na Simpozijumu o unapređenju prehrane u Zagrebu, 1965. godine, dr Dinko Morović.

bara iste godine je iznosio oko 11.493. Godišnji prosek ulova u periodu od 1952—1961. godine bio je 18.670 tona. Kao rekordna godina ulova zabeležena je 1961, kad je ulov iznosio oko 25.000 tona riba.¹¹

Za industrijske potrebe u 1960. godini uvezeno je oko 10.000 tona kvalitetne sirovine za preradu.

Godišnji ulov prema predratnom nivou porastao je u tonama za oko 8.000 tona, ali su u te brojke uključena i naša nova ribarska područja.¹² Naš ulov riba u poslednjem periodu vidi se iz sledećeg pregleda (tabela br. 1).¹³

*Jugoslovenski ulov riba u periodu od 1954—1965. godine
(u tonama) Tab. br. 1.*

Godina	Proizvodnja
1954.	23.045
1955.	22.588
1956.	28.441
1957.	30.521
1958.	31.303
1959.	29.527
1960.	30.372
1961.	38.371
1962.	30.279
1963.	34.094
1964.	38.545
1965.	41.992

Zanimljivo je pogledati kako se kretao ulov riba u 1964. godini u pojedinim zemljama (tabela br. 2):¹⁴

Zemlja	Proizvodnja (u milionima tona)
Peru	9,13
Japan	6,33
Kina	5,80
SSSR	4,48
SAD	2,63
Norveška	1,60
Indija	1,32
Afrika	1,25
Kanada	1,21
Španija	1,90
Čile	1,16
Danska	1,01
V. Britanija	0,97
Island	0,97
Indonezija	0,93
Jugoslavija	0,03

¹¹ V. Perović i B. Čavlek: »Značaj ribe i proizvoda od ribe za ishranu naroda Jugoslavije, »Hrana i ishrana«, 1967, br. 3—4, str. 159.

¹² Isto, str. 161.

¹³ Isto, str. 159.

¹⁴ V. Perović i B. Čavlek: Značaj ribe i proizvoda od ribe za ishranu naroda Jugoslavije, Hrana i ishrana, Beograd, 1967, br. 3—4, str. 158.

Podaci nam pokazuju da kalorična vrednost može biti vrlo različita i da najveći broj kalorija daje jegulja, potom dolazi pastrmka, pa tek onda štika. Zanimljivo da procenat belančevina u navedenim ribama mnogo ne varira i kreće se u proseku oko 18% što, smatramo, nije mali procenat. Procenat masnih materija je izrazito veliki kod jegulje koja je zbog toga i vrlo hranljiva riba.

Treba naglasiti da godišnji ulov riba i u nas nije pravilno raspoređen i da se jedan veliki deo prerađuje u konzerve dok se malo troši kao sveža riba za ishranu čoveka. Nešto riba se prerađuje u riblje brašno i upotrebljava kao stočna hrana. »Ipak treba potencirati riblje meso u ishrani čoveka, jer, sigurno, za više od jedne milijarde ljudi predstavlja glavni izvor životinjskih belančevina.«¹⁸

Zbog svoje visoke hranljive vrednosti riblje meso treba upotrebljavati svakodnevno u ishrani, pa makar i jedanput dnevno.

4. Hemijski sastav ribljeg mesa

Riblje meso se sastoji, kao što smo ranije napomenuli, od neorganskih i organskih materija. Po sadržaju organskih materija riblje meso je bogato: mastima, uljima, belančevinama i vitaminima, a od neorganskih materija u njemu se nalaze: mineralne materije (fosfor, kalcijum, gvođže itd.) i voda, koja spada u veoma hranljive životne namirnice. Riblje meso, dakle, po svom hemijskom sastavu, zaista, predstavlja potrebnu i veoma značajnu životnu namirnicu, koju čovek treba svakodnevno da unosi u organizam.

Riblje meso je mekano, nežno, sa tankim mišićnim vlaknima, lako se vari i predstavlja odličnu hranu, koja je uz to još i vrlo ukusna. Mnogorojnim analizama utvrđeno je da riblje meso može uspešno da zameni meso toplokrvnih životinja. Ako se ovome doda i biološki značaj ribljeg mesa (sadržaj zaštitnih materija — bitne amino — kiseline, belančevine i mineralne materije), onda nema razloga da se naši stanovnici odriču i te kako važne i neophodne životne namirnice.

Hranljiva vrednost ribljeg mesa može se sagledati iz priložene tablice u kojoj je prikazan prosečan hemijski sastav nekih vrsta riba:¹⁹

Naziv ribe	Voda %	Belančevine %	Masti %	Pepeo %
Sveža haringa	74,64	14,55	9,03	1,78
Svež bakalar	84,20	16,23	0,33	1,36
Losos	62,39	21,60	12,72	1,39
Jegulja	54,42	12,83	28,37	0,85
Sveža sardela	77,80	16,80	8,13	3,25
Šaran	72,47	16,67	8,73	1,22
Soljena haringa	42,21	20,15	16,70	13,63
Soljena sardela	46,84	46,47	3,34	3,34

¹⁸ Prof. Stanko Banjac: Riblje meso u ishrani čoveka, referat na Simpozijumu, Zagreb, 1965. g.

¹⁹ Kolektiv autora: Poznavanje robe, Beograd, 1963.

Podaci pokazuju da je procenat vode (42—84%) u ribljem mesu goveđeg i svinjskog mesa kreće od 14,2—22%, a kod navedenih vrsta ma mesa. Zanimljivo je napomenuti da se procenat belančevina kod goveđeg i svinjskog mesa kreće od 14,5—22%, a kod navedenih vrsta riba je od 14,5—46,47%. Procenat masti kod navedenih vrsta mesa toplokrvnih životinja je od: 5,5—20% a kod riba u tabeli od 0,33—28,37%.

Da bismo kompleksnije sagledali riblje meso kao životnu namirnicu u ishrani, mi ćemo se najpre upoznati sa važnijim sastojcima ribljeg mesa, a onda ćemo navesti sve njihove bitne karakteristike, kao i to da li je njihov odnos stalan ili promenljiv.

a) *Belančevine*. Pored ugljenih hidrata i masti, belančevine pripadaju složenim organskim materijama, a služe čoveku kao neophodna hrana. One su dobile ime po belancetu koje predstavlja čistu belančevinu. Belančevine su potrebne svakom živom organizmu i njihov nedostatak može da izazove teška oboljenja. To su najvažnija visokomolekularna jedinjenja, koja su vrlo rasprostranjena na zemlji (biljke, životinje i ljudi), tako da nema nijednog životnog organizma bez belančevina.

Belančevine čine osnovni skelet životinjskih organizama kao što je celuloza skelet biljaka. Od belančevine se sastoji meso, kosa, nokti, rogovi, mišićno tkivo, vuna, svila itd.

U sastav belančevina ulaze uglavnom ovi elementi: ugljenik, kiseonik, azot i sumpor. U nekim složenim belančevinama mogu se naći: fosfor, jod i gvožđe. Analize pokazuju da belančevine pripadaju koloidnim materijama, amorfne su i lako se mogu razložiti na amino kiseline.

Belančevina u ribljem mesu ima 15—45%, i to ukoliko je riba posnija ima više belančevina (17—24%), na primer, list i štuka. Dalje je utvrđeno da se belančevine lako raspadaju (kvarenje ribljeg mesa) i da daju sledeće proizvode: amonijak, sumporvodoničnik i dr. štetna organska jedinjenja — otrove, što nije slučaj sa mesom domaćih životinja.

Prema tome, i o ovoj činjenici se mora voditi računa, jer se nastala jedinjenja ponašaju kao otrovne materije, koje mogu da ugroze i život čoveka. Iz ovoga proizilazi da se treba čuvati otrovnih, pokvareni riba, ikre, rakova i školjki, jer mogu da izazovu teška trovanja organizma, pa čak i smrt.

b) *Masti*. U biljnom i životinjskom carstvu nalaze se, pored ugljenih hidrata i belančevina, i masti kao biološki važne materije. To su glavni sastojci organizma neophodni za rad i razvitak organizma, jer služe kao energetska hrana. Masti se smatraju složenim organskim supstancama koje se dobijaju iz glicerina i viših masnih kiselina. Sastoje se iz ugljenika, vodonika i kiseonika. Tečne masti su biljnog porekla i sadrže nezasićene masne kiseline, dok su životinjske masti čvrste i u njima se nalaze zasićene masne kiseline. Od sadržaja zasićenih i nezasićenih masnih kiselina u mastima zavisi i tačka topljenja. Nižu tačku topljenja imaju masti sa većim sadržajem nezasićenosti masnih kiselina.

Masti se nalaze u biljnim uljima, loju, svinjskoj masti, slanini, buteru, margarinu, biljnoj masti, kao i u namirnicama koje su po prirodi bogate mastima (soja, orasi, badem, kikiriki, maslina, kukuruzno ulje, suncokret, kobasice, sardine, rakovi, sirevi, majonez, žumance itd.).

Masti se mogu nagomilavati u biljnim proizvodima (semenke, plodovi i dr. biljni delovi) i da služe kao rezervna hrana — izvor energije. Masti se u biljkama javljaju u čvrstom i tečnom stanju (palmina mast, kakaova, ili maslinovo ulje, repičino, sezamovo itd.).

Od životinjskih masti su najvažnije svinjska mast i goveđi lojevi.

Kod morskih životinja razlikujemo više vrsta masti: kitovo ulje, ulje iz bakalara, tuljana i raznih riba, ulje iz sardele, haringe, ulje morskih pasa itd. Neka ulja mogu se dobiti iz celih riba (haringa, sardela), ili iz ribljih delova — jetra kod bakalara. Za ulje dobiveno iz delova je utvrđeno da sadrži veliki procenat vitamina.

Za masti je utvrđeno da služe čoveku kao gorivi materijal — daju energiju sagorevanjem i to 9,3 kalorija po gramu. Sagorevanjem masti dobija se: voda, ugljendioksid i energija. Ukoliko se desi da masti ne mogu da sagore do kraja, onda dolazi do oboljenja organizma, jer se nesagorljive masne kiseline akumuliraju u telu čoveka.

Dnevne potrebe u mastima nisu tačno fiksirane, ali se smatra da od ukupno dobivene energije na njih otpada oko 30%.

Sadržaj masti u raznim vrstama riba kreće se od 0,5 do 20%, pa i više. Najmanje masti imaju list, pišmol i ugotica, a najviše sardele, skuša, tunj i palamida. RIBE iz veštačkih hranilišta (ribnjaci) su znatno masnije (zbog načina ishrane) od slobodnih riba — ribe selice (plava riba), dok ribe grabljivice (štuka) imaju najmanji procenat masnih materija. Prema sadržaju masti razlikuju se: posna riba (do 0,50% masti), polumasna (5—10% masti) i masna riba (više od 10% masti).

Masne ribe imaju veliki procenat masti; na primer, sardela ima oko 13%, skuša oko 8%, dok se ovaj procenat kod jegulje kreće i do 28%. Za jegulju je karakteristično da se teško vari baš zbog velikog sadržaja masti.

Mršave ribe žive na većim dubinama i na morskome dnu i odlikuju se malom sadržinom masti (0,5—1,5%). Za njih je karakteristično da imaju malu hranljivu vrednost, ali su vrlo dobrog ukusa i lako se vare. One mogu poslužiti kao dijetalna hrana, za ishranu dece, bolesnika i staraca. U ovu vrstu riba spadaju: list, oslić, pismol, iverak i dr. U mršave ribe možemo da ubrojimo i neke rečne ribe: štku, pastrmku, šarana, dok je som masna riba, a i šaran ukoliko se uzgaja u ribnjacima.

Masne materije u ribama nalaze se u većim količinama u jetri i ikri. Glavna karakteristika ribljih masti je da, pored glicerina, sadrže i veći procenat nezasićenih masnih kiselina, te zbog toga imaju nisku tačku topljenja, a mogu se često naći i u polučvrstom stanju. Riblje masti se mnogo bolje i iskorišćavaju nego masti domaćih životinja, ali se zato i lakše kvare, tope i brže podležu oksidaciji.

Riblje meso morskih riba je hranljivije od mesa rečnih riba, jer prosečno sadrže veći procenat masti, ali se zato morske ribe teže vare. Masti se kod riba nalaze fino dispergovane u mišićnom tkivu — mesu, ili se mogu nagomilati u trbušnoj utrobi i oko organa.

c) *Voda*. Biljkama, životinjama i čoveku je voda neophodna. Ona nema hranljivu vrednost, ali ulazi u sastav živih bića i mineralnih materija. Voda ima neobičnu ulogu u funkcionisanju organizma, jer bez vode nema života na zemlji pa ni održavanje organizma za duži vremenski period. Ona služi kao rastvarač, za transportovanje hrane, za regulisanje toplote tela, kao i da izbaci štetne materije kroz znoj i mokraću. Dnevna potreba ljudi za vodom se kreće od 2,5 do 3 litra, a kod životinja oko 65 litara na 1.000 kg žive mere, što opet zavisi od načina ishrane, temperature okoline i kretanja životinje.

Sadržaj vode u organizmu nije stalan već različit. Mladi organizmi imaju više vode od starijih. Voda se unosi u organizam kroz piće i hranom (mleko, meso, povrće, voće itd.). U nekim namirnicama može biti i preko 90% vode (povrće i voće).

Analize pokazuju da se u čoveku nalazi vode oko 60% od ukupne težine. Poznato je da čovek može da izdrži bez hrane 1—2 meseca, ali bez vode umire posle jedne nedelje, pa i ranije. Voda ulazi u sastav svake ćelije. Ima je u kostima oko 22%, masnom tkivu oko 30%, mišićima oko 76% i u krvi oko 80%. U raznim telesnim tečnostima (sokovi u stomaku, pljuvačka) procenat vode se kreće od 96 do 99.

Zahvaljujući vodi, u organizmu se odigravaju svi životni procesi, jer ona služi kao pogodan medijum.

Pored »slobodne vode« koja se kreće kroz organizam, u telu čoveka nalazi se i »vezana voda« koja čini sastavni deo žive supstance.²⁰

Loša strana prisustva vode u životnim namirnicama je što jedino u njenom prisustvu može doći do razmnožavanja mikroorganizama, bakterija, koje izazivaju kvarenje namirnica.

Riblje meso sadrži više vode od mesa toplokrvnih životinja, pa se zato lakše i vari. Posnije vrste ribljeg mesa imaju više vode, a manje hranljivih materija od masnijih. Navodimo kao primer dve naše ribe: sardelu sa 66,2% vode i oslića sa 80,1%. Kao granice sadržaja vode u ribljem mesu uzimaju se: 67—82%. Procenat belančevina i mineralnih soli je isti, dok je procenat masti kod prve 14 puta veći.

d) *Mineralne materije* pripadaju gradivnim — zaštitnim materijama, ulaze u sastav našeg tela, i sem u kostima i zubima, nalaze se u svim tkivima i sokovima. U različitim oblicima, mineralne materije učestvuju u mnogim složenim procesima organizma. Od mineralnih materija, u sastav hrane ulaze: fosfor, kalijum, kalcijum, gvođže, natrijum i sumpor. Ostali elementi (kiseonik, vodonik, azot, magnezijum i dr.) nalaze se u manjim količinama. Uloga mineralnih materija je vrlo složena. One ulaze u organizam u obliku raznih organskih jedinjenja, jer ih u elementarnom obliku organizam ne bi mogao da primi. Dokaz da se mineralne materije nalaze u organizmu je pepeo koji se

²⁰ Kolektiv autora: »Kako da se hranimo«, Beograd, 1962.

dobiva spaljivanjem organizma, a u njemu su pronađene mnoge mineralne materije u vidu soli. Interesantno je pogledati hemijski sastav mineralnih materija po Bertranu, koji izgleda ovako:²¹

(Analiza se odnosi na hemijski sastav ljudskog organizma)

Kiseonik	66,8%
Ugljenik	17,5%
Vodonik	10,2%
Azot	2,4%
Kalcijum	1,6%
Fosfor	0,9%
Kalijum	0,4%
Natrijum	0,3%
Hlor	0,3%
Sumpor	0,2%
Magnezijum	0,05%

Podaci nam pokazuju da najveći procenat otpada na sledećih pet elemenata (kiseonik, ugljenik, vodonik, kalcijum i azot), dok se ostali elementi nalaze ispod jednog procenta.

Ovi elementi čine oko 99,85% težine ljudskog organizma dok na ostale otpada 0,15% i to su uglavnom elementi u tragovima.

Od mineralnih soli, u ribljem mesu nalaze se najviše: fosfor, kalcijum i magnezijum. U poređenju sa mesom domaćih životinja, riblje meso ima više mineralnih materija i njihov sadržaj kreće se od 1 do 1,5%. Utvrđeno je da je riblje meso veoma siromašno gvožđem, ali se zato u njemu nalazi veći procenat joda nego u mesu toplokrvnih životinja.

d) *Vitamini*. Organska jedinjenja veoma komplikovanog hemijskog sastava, koja su poslednja otkrivena i koja nemaju međusobnu sličnost nazivamo vitaminima. To su takve supstance koje omogućavaju hemijske procese — biokatalizatori u organizmu. Čovek nije u mogućnosti da ih sam sintetizuje, pa je prinuđen da ih unosi same ili kroz hranu. Oni nemaju kaloričnu vrednost, ali su neophodni za ljudski organizam, jer uneti u malim količinama imaju određeno fiziološko dejstvo. Njihov nedostatak izaziva teška oboljenja, koja su poznata kao avitaminoze.²² Uneti u malim količinama za relativno kratko vreme mogu da izleče oboleli organizam.

²¹ Kolektiv autora: Poznavanje robe, Beograd, 1963, str. 529.

²² Avitaminoze — beri-beri, rahitis, kokošije slepilo itd.

Vitamini su veoma rasprostranjeni u prirodi; biljno i životinjsko carstvo je bogat izvor vitamina. Pretpostavlja se da biljke stvaraju vitamine, a da ih čovek i životinje koriste za svoje potrebe. Čovek ih unosi u organizam kroz hranu ili putem preparata. Nekim vitaminima se pripisuje i lekovito dejstvo (vitamin C ili askorbinska kiselina), pa se isti koriste pored ostalih lekova, kao lek.

Riblje meso i džigerica su odlični izvori hranljivih materija i vitamina. Naročito je meso masnih riba bogato vitaminima, koji se rastvaraju u mastima (A, B i D). Jetra mnogih riba predstavlja najbogatiji izvor vitamina A i D, dok se vitamini iz grupe B i C nalaze veoma malo. Pošto su neka riblja ulja bogatija vitaminima A i D to im se pripisuje izuzetna važnost. Vitamin A nalazi se nešto i u ribljem mesu, a glavne količine (sa vitaminom D) u džigerici morskih riba tune, bakalara, lososa i dr., odakle se vadi riblje ulje. Vitamin A i D se nalaze u punomasnom mleku, maslacu (buteru), goveđoj džigerici, nešto više u jajetu, ali u mnogo manjim količinama nego u ribljem ulju. Vitamin A je od izvanredne važnosti, jer svojim prisustvom u našem organizmu služi kao predohrana protiv kokošjeg slepila, a vitamin D sprečava rahitis.

Razne morske školjke, koje podsećaju na drugo meso, služe kao bogat izvor vitamina, belančevina i mineralnih soli. U školjkama se mogu naći vitamini A, B, i C i ugljeni hidrati.

Istina je da su ribe u vitaminima siromašne i da se u pojedinim vrstama ribljeg mesa nalaze vitamini u tragovima (mršavo riblje meso). Od riba koje su bogate vitaminima, pominjemo sledeće: skušu, sardelu, haringu, a u riblje organe u kojima ima dosta vitamina spadaju: jetra, riblja sperma, ikra itd. Naročito su bogate vitaminima jetra bakalara, morskog psa i još nekih riba.

Prema tome, riblje meso i sirove školjke mogu uspešno da zamene meso toplokrvnih životinja i povrće, jer sadrže potrebne materije (vitamine i mineralne soli), ali pri njihovom izboru treba biti obazriv, jer mogu biti prenosioci zaraznih bolesti (tifus i dr.) ukoliko je sredina u kojoj egzistiraju zaražena izvesnim klicama.

Školjke su naročito bogate mineralnim materijama; gvožđem, bakrom, jodom itd., a mogu se naći i kalcijum i fosfor. Od navedenih materija naročito je važan jod, koji sprečava gušavost kod čoveka.

Međutim, nijedna životna namirnica, pa ni riblje meso, ne sadrži sve potrebne vitamine ili, bolje rečeno, sve potrebne količine vitamina, pa se zato preporučuje u ishrani najraznovrsnije korišćenje hrane, kako bi se u organizam unela potrebna količina vitamina.

5. Osobine i kalorična vrednost ribljeg mesa

Riblje meso je po osobinama slično mesu toplokrvnih životinja. Njegova dobra strana je laka varljivost, dok mu je mana što se brzo kvari i postaje opasno po život i zdravlje čoveka. Riblje meso se upotrebljava sveže, sušeno, konzervirano, soljeno i na drugi način pripremljeno. Ono treba da se rashladi od -1 do -4°C , a ne na

0°C, jer ova temperatura nije dovoljno niska da bi sprečila razvitak mikroorganizama koji izazivaju kvarenje riba. Za duži transport i konzervisanje sveža riba treba da se naglo rashladi na -10 do -12°C, tj. da se zamrzne. Potrošač treba riblje meso da dobija od proizvođača u zamrznutom stanju.²³ Sušena i usoljena riba se teže vari, što nije slučaj sa svinjskim mesom koje se u ovakvom stanju lakše vari.

Hranljiva vrednost ribljeg mesa utvrđena je mnogo ranije, a poslednjih godina došlo je i do povećane potrošnje ove namirnice zbog nedovoljnih animalnih belančevina u drugim vrstama mesa, kao i zbog zaštitnih materija, koje se nalaze u ribljem mesu.

I nedostatak ostalih neophodnih sastojaka u ljudskoj ishrani, kao aminokiselina, uticao je na povećanje potrošnje ribljeg mesa, kako ne bi došlo do štetnih posledica po zdravlje.

Riblje meso, u poređenju sa drugim životnim namirnicama, ne zaostaje za mnogim poznatim hranljivim materijama, i čak ih i premašuje ne samo u pogledu kalorične vrednosti već i u biološkom smislu. U ovom pregledu vidi se kalorična moć pojedinih vrsta riba i drugih namirnica:²⁴

100 grama jegulje daje oko	300 kalorija
100 grama sardele daje oko	210 kalorija
100 grama skuše daje oko	150 kalorija
100 grama mršave ribe daje oko	64 do 86 kalorija
100 grama mleka daje oko	60 kalorija
100 grama goveđeg mesa daje oko	100 kalorija
100 grama ražanog hleba daje oko	190 kalorija

Podaci pokazuju da riblje meso daje prosečno veći broj kalorija od mleka i goveđeg mesa. Kaloričnu moć ribljem mesu daju masne materije (ulja) i belančevine). Ako se ovoj činjenici doda i biološka vrednost ribljeg mesa, onda možemo tvrditi da riblje meso u potpunosti zamenjuje meso toplokrvnih životinja u ishrani. Potrošnji ribljeg mesa pogoduju i ekonomski uslovi, jer riblje meso je jeftinije od običnog mesa, a naročito riblje meso morskih riba. O ovoj činjenici, svakako, treba voditi računa pri distribuciji ribljeg mesa.

²³ Za potrebe održavanje ribe u smrznutom stanju naša zemlja je nabavila više brodova — hladnjača. Kapacitet broda-hladnjače je obično oko 20 vagona hrane (sveže ribe, mesa toplokrvnih životinja, povrća, voća i dr. namirnica). Životne namirnice se mogu u ovakvim hladnjačama držati neograničeno vreme u zamrznutom stanju (i do -15°C), što, naravno, zavisi od vrste hrane. Brodovi—hladnjače imaju najmoderniju opremu, kao i ostale potrebne sanitetsko-tehničke uređaje.

²⁴ Pregled ostalih životnih namirnica videti u materijalu: »Naša hrana, njena uloga i značaj«, Srpsko hemijsko društvo, Naučna knjiga, Beograd, 1951. inž. dr M. Radoičić i dr R. Živadinović.

6. Proizvodnja, promet i potrošnja ribljeg mesa

Proizvodnja ribljeg mesa poslednjih godina znatno je porasla u svetu pa i u nas, zbog nestašice animalnih belančevina. Tako je, na primer, zabeleženo da je proizvodnja ribljeg mesa povećana za oko 1,5 puta u Jugoslaviji u odnosu na period od 1948 do 1955. godine, kada je proizvodnja iznosila oko 20.000 tona riba. U periodu od 1957. godine do 1965. godine jugoslovenski ulov riba kretao se od 30.000 do 41.992 tone godišnje.

Samo u 1963. godini svetska proizvodnja ribljeg mesa kretala se oko 45.000.000 tona godišnje, dok je posle rata iznosila oko 20.000.000 tona. Danas se smatra da je proizvodnja ribe povećana na 50.000.000 tona, ili za oko 1,5 puta više

Zanimljivo je videti proizvodnju riba u svetu po pojedinim državama u 1963. godini:²⁵

Zemlja	Proizvodnja
Peru	6.900.000 tona
Japan	6.700.000 „
Kina	5.000.000 „
SSSR	3.600.000 „
SAD	3.000.000 „

Podaci iz pregleda pokazuju da su najveći svetski proizvođači ribljeg mesa: Peru, Japan, Kina, SSSR, SAD itd. Iznad 500.000 tona riba love godišnje sledeće zemlje: Kanada, Norveška, Južnoafrička republika, Jugozapadna Afrika, Italija, Indija, V. Britanija, Indonezija, Danska, Island, Francuska, Čile, Portugalija itd.

Prema statističkim podacima svetski ulov ribljeg mesa kretao se 1963. godine oko 46.400.000 tona. Ako ulov riba u 1958. godini koji je iznosio 32.600.000 tona obeležimo indeksom 100, onda je povećanje ulova u 1963. godini 142.

Međutim, u isto vreme ulov riba u Peruu je povećan za 5.215 hilj. tona, u Japanu za 4.504 hilj. tona, u SSSR-u za 1.744 hilj. tona, u Danskoj za 454 hilj. tona, u Poljskoj za 146 hiljada tona i u Grčkoj za 60 hiljada tona.²⁶

Ako uporedimo proizvodnju ribljeg mesa u Poljskoj sa proizvodnjom u nas, vidimo da je samo u 1965. godini NR Poljska povećala ulov za oko 30.000 tona, ili za oko 1,5 puta više od našeg desetogodišnjeg proseka.

²⁵ Dr Dinko Morović, »Morsko ribarstvo u svetu i kod nas«, referat na Simpozijumu o unapređenju prehrane, Zagreb, 1965, str. 12.

²⁶ V. Perović i B. Čavlek: »Značaj ribe i proizvoda od ribe za ishranu naroda Jugoslavije«, Beograd, »Hrana i ishrana«, 1967, 3—4, str. 157.

Zanimljivo je da svetski ulov riba iznosi preko 15 kg po glavi stanovnika zemljine kugle. Zar ova činjenica ne kaže koliki je značaj ribljev mesa u ishrani ljudi? Ovome treba, svakako, dodati i drugi podatak — svetski ulov riba danas godišnje iznosi oko 50 miliona tona. Riblje meso, dakle, predstavlja za jedan veliki deo stanovništva na zemlji glavni izvor animalnih belančevina, a i da ne govorimo o industrijskom značaju ribljev mesa.

Poznato je, na primer, da neke zemlje (Japan) grade svake godine više hiljada brodova u cilju povećanja proizvodnje ribljev mesa, koje se u ovoj zemlji i rado jede i naročito ceni.

U našoj zemlji proizvodnja mesa kreće se oko 60 miliona tona, a od toga na riblje meso otpada oko 30—40 hiljada tona. Iako se riblje meso dobija lakše, tehnika ulova u nas još uvek nije na potrebnoj visini, mada je poslednjih godina nešto poboljšana. Ovome treba dodati i činjenicu da je riblje meso jeftinije od mesa toplokrvnih životinja, pa zato i sa te strane treba težiti povećanju ulova.

Interesantno je da količine ulova u Jugoslaviji u periodu od 1947. do 1964. godine nisu prelazile 25.000 tona ni u najboljim godinama lova. Srednji godišnji ulov riba kretao se oko 18.000 tona, a te su količine ribljev mesa bile male i nedovoljne.

Godišnji ulov riba porastao je u nas u tonama za oko 8.000 u odnosu na predratni period, ali su u te brojke uključena i nova područja (Istra).

Zanimljivi su podaci u vezi sa ulovom riba (morskih i slatkovodnih) u Jugoslaviji u 1962. god.:²⁷

ulov morskih riba	18.500 tona
ulov slatkovodnih riba	12.000 tona
ukupan ulov	30.000 tona

Po republikama, ulov riba je sledeći: a) morske ribe — SR Hrvatska 89%, a ostale republike 11%. b) slatkovodne — SR Hrvatska 44%, SR Srbija 29% i ostale republike 27%.

Prema tome, situacija u kojoj se nalazimo posle drugog svetskog rata na polju proizvodnje ribljev mesa iz naših izvora (mora, jezera, reka), nalaže da se postavi ne samo realan plan izgradnje ribarske flote već i cele ribarske privrede, i to na najmodernijim osnovama.

Ulov i proizvodnja ribljev mesa u Jugoslaviji je 1,5 kg po stanovniku, a potrošnja se kreće oko 1,2 kg. Ulaganja u ribarsku privredu su oko 3,5 milijardi dinara. Zanimljivo je napomenuti da nam Italija daje godišnje oko 900 miliona lira na ime ulova ili oko 1,8 milijardi dinara. Iz ovih podataka se može zaključiti da se do sada mala briga vodila o razvitku našeg ribarstva i povećanju ulova riba.

Naučna istraživanja i stručna rešavanja problematike ribarstva u Jugoslaviji, kao i eksploataciju mora vrši ukupno šest instituta, koji

²⁷ M. Rajčić i R. Perović: Ekonomska geografija, Beograd, 1964.

su locirani pored Jadranskog mora. Tek poslednjih godina došlo je do šire saradnje i zajedničkog programa na polju ribarske problematike.

Potrošnja ribljeg mesa i ribljih konzervi poslednjih godina zabeležila je izvestan porast. Jugoslavija sa oko 20.058.000 stanovnika i oko 2 miliona turista predstavlja potencijalno tržište za riblje meso. Od proizvedene ribe u 1964. godini (preko 20.000 tona), potrošilo se u svežem i smrznutom stanju 9.500 tona, a izvezlo 1.150 tona.

Potrošnja ribljih konzervi u poslednjih pet godina kretala se oko 500.000 sanduka (oko 10.000 tona) prema 30.000 sanduka, koliko se trošilo pre rata. Ovu činjenicu treba naročito imati u vidu.

Uvoz sveže i smrznute ribe u 000 tona u Jugoslaviju bio je 12,2 tona, a izvoz iste godine 2,5 tone. Proizvodnja slatkovodne ribe kretala se oko 13,1 tona, a proizvodnja morske ribe 21,3 tone.

Potrošnja ostalih namirnica po stanovniku u 1964. godini bila je sledeća (izraženo u %): žito 59,1, krompir 3,9, šećer 6,6, povrće 4,1, voće 3,4, meso i riba 6,2, mleko 5,9, jaja 0,4 i masnoće 9,8%.²⁸

Podaci govore da se u Jugoslaviji godišnje mnogo troši žita, odnosno hleba po stanovniku (oko 237 kg), dok je potrošnja drugih važnijih namirnica mala. Potrošnja mesa toplokrvnih životinja posle rata je porasla od 25 na 28 kg po stanovniku, što je još uvek malo u odnosu na razvijene zemlje. Potrošnja ribljeg mesa ostala je u nas na predratnom nivou (1,2 kg po glavi stanovnika). Zajednička potrošnja riba i mesa u Jugoslaviji je ispod evropskog proseka.

Analizirajući navedene podatke dolazimo do sledećeg zaključka: da se najveći broj dnevnih kalorija u nas dobija od hleba (oko 60%), dok sve ostale namirnice daju 40% kalorija. Ovakva ishrana stanovništva je po normama nauke o ishrani nepravilna i nekvalitetna. Zanimljivo je navesti normative koje preporučuje nauka o ishrani na bazi rezultata dosadašnjih ispitivanja koji se odnose na strukturu dnevnog obroka hrane:

40 grama belančevina biljnog porekla

40 grama belančevina anamalnog porekla

50 grama masti

380 grama ugljenih hidrata

Potrošnja ribljeg mesa je minimalna zbog malog ulova, iako je poznato bogatstvo mora, jezera i reka ribama. Hranljiva vrednost ribljeg mesa je utvrđena, a i njegov biološki značaj, kao i jeftinoća. Jer, za proizvodnju junećeg mesa treba oko 300 dana, svinjskog mesa 195 dana, ribe na Atlantiku 1 dan, sa transportom do naših luka 20—22 dana, a za proizvodnju ribe na Jadranskom moru 1 dan.

Istina je i to da jedan deo potrošača voli i ceni riblje meso, ali zbog neredovnog snabdevanja tržišta nije u mogućnosti da ga često ima u svojoj redovnoj ishrani.

²⁸ Videti članak »Lekcija o ishrani«, dr M. Bogdanović, »Borba«, Beograd, 1966. 4, 12.

Smatra se da razloga zbog kojih često nema ribljeg mesa u prometu ima više:

a. Riblje meso neredovno stiže na tržište, pa su potrošači nenaviknuti na ovu vrstu životne namirnice;

b. Raspoložemo malim brojem prodavnica specijalizovanih za distribuciju ribljeg mesa;

c. Slab stručni kadar vrši raspodelu;

d. Raspoložemo nesavremenim uslovima za održavanje ribljeg mesa;

e. Loše organizovana reklamna služba;

f. Mali ulov, slaba oprema, nedovoljno razvijena tehnička služba i dr. faktori imaju, svakako, uticaja na proizvodnju ribljeg mesa za potrebe našeg tržišta.

Prodaja smrznute ribe iz inostranstva ukazuje na činjenicu da nije potrebno mnogo vremena da se naš potrošač navikne na riblje meso, a to je ujedno i pokazatelj da naši ljudi rado konzumiraju ovu životnu namirnicu.

U našoj zemlji se stvaraju bolji uslovi za razvitak intenzivnog ribarstva, jer istina je da smo se ranijih godina bavili ekstenzivnim ribarstvom, o čemu nam svedoči mali ulov (u proseku za poslednjih 10 godina, ulov se kretao oko 20.000 tona ribe godišnje).

Zahvaljujući ovakvoj politici u ribarstvu, oko 50% ulova išlo je na industrijsku preradu u konzerve, dok se sveža riba, uglavnom izvozila u Italiju.

Zanimljivo je pogledati potrošnju ribljeg mesa po stanovniku u svetu iz sledećeg pregleda:²⁹

Zemlja	Potrošnja
Japan	55 kg
Danska	26 kg
V. Britanija	17 kg
SSSR	17 kg
Francuska	13 kg
Poljska	10 kg
Austrija	3 kg
Švajcarska	3 kg
Jugoslavija	1,2 kg

²⁹ V. Perović i B. Čavlek: Značaj ribe i proizvoda od ribe za ishranu naroda Jugoslavije, Hrana i ishrana, Beograd, 1967, br. 3—4, str. 160.

Naša zemlja, kao što se vidi iz pregleda, nalazi se na poslednjem mestu u svetu po potrošnji ribljeg mesa. Prema tome, treba što pre preduzeti najhitnije mere da se i ova zapostavljena životna namirnica što pre i češće nađe na stolovima naših porodica.

Pitanje distribucije i konzumiranja ribljeg mesa može se uspešno rešiti ako se preduzmu sledeće mere: izvršiti redovnije snabdevanje potrošača ribljim mesom, otvoriti specijalizovane prodavnice, kvalifikovati osoblje za rad sa ribljim mesom, nabaviti novu opremu, rashladne uređaje, stvoriti potrebne uslove (sanitarne, higijenske, tehničke itd.) za rad sa ovom životnom namirnicom. Istina je da mnoga naša preduzeća koja vrše distribuciju ribljeg mesa imaju i nedovoljno razvijenu reklamnu službu, a to se, naravno, odražava na potrošnju ribljeg mesa.

Ne možemo a da ne navedemo činjenicu da se riblje meso može u nas kupiti u nekim prodavnicama samo u prepodnevним časovima ili uoči praznika. Prodavnice su često primitivne, bez osnovnih uređaja, a zaleđivanje se vrši usitnjenim ledom. Ovakav način hlađenja nije dobar i riblje meso se ne može duže održati, a naročito za vreme letnjih, toplih dana. Najbolje je držati riblje meso u rashladnim uređajima na 0° C ili ga izložiti smržavanju na -20 do -40° C.

Promet ribljim mesom u našoj zemlji nije tako veliki, jer riba stiže u naše prodavnice vrlo retko.³⁰ Morska riba je češći gost naših prodavnica, jer je boljeg kvaliteta, a i potrošač je naviknut na ovu vrstu ribljeg mesa. Morska riba je zato i skuplja i nije pristupačna svakome, pa je zato i smatraju luksuznom robom.

Prenos živih riba se vrši u naročitim kacama ili bazenima, gde postoje uređaji za mešanje vode. Mrtve ribe se prenose sistemom hladnjača, poređane u sanduke u redovima, između kojih je naslagan sitan led. Pri prenosu važna je brzina, te ih stoga treba transportovati brzovozno, avionima i kamionima.

U našoj zemlji postoje potencijalne mogućnosti za povećanje prometa i potrošnje ribljeg mesa, za poboljšano snabdevanje tržišta, kao i za modernizaciju našeg ribarstva. Potrošnja ribljeg mesa treba da izmeni odnos belančevina sa ostalim hranljivim materijama u našoj hrani, a ovo će, naravno, imati za posledicu promenu u strukturi ishrane. Svaki Jugosloven treba da shvati da riblje meso nije nikakav luksuz, već potreba u ishrani.

7. Privredna reforma i naše ribarstvo

Ribarstvo kao privredna grana u našoj zemlji još se, nažalost, nalazi na niskom stupnju razvitka, a po potrošnji ribljeg mesa zauzima poslednje mesto u Evropi i jedno od poslednjih mesta u svetu. Što se tiče industrijske prerade ribe, utvrđeno je da se nesrazmerno razvija u poređenju sa razvojem ribolovstva.

³⁰ Ovde se misli na slatkovodnu ribu.

Iz podataka koje posedujemo, a koji su ranije navedeni, Jugoslavija se po proizvodnji riba nalazi daleko iza nekih nerazvijenih zemalja Afrike i Latinske Amerike (Kenije, Ekvadora, Zambije, Kolumbije, Venezuele itd.).

Slab razvitak ribolova je rezultat nedovoljnog ulaganja u ovu privrednu granu, kao i pogrešne orijentacije ribarstva samo na Jadransko more. Činjenica je da smo tek u 1965. godini pustili u more prvi jugoslovenski brod — tunolovac i time počeli da se bavimo okeanskim rabolovom. Godinu dana kasnije puštena su još tri tunolovca u more i njihov kapacitet je 2100 BRT i po 1.200 tona skladišnog prostora za smrznutu ribu.

Podaci nam govore da je u periodu privredne reforme povećan ulov riba i omogućeno uklapanje jugoslovenskog ribarstva u narodnu privredu u celini.

Zbog nerazvijenog ribolova u nas postoji vrlo loš odnos meso — riba u ishrani, i to 1:25, dok je, na primer, u Francuskoj 1:9, u Italiji 1:4, a u Grčkoj 1:3.

U celom svetu, pa i u našoj zemlji, razvitak ribarstva je imperativ u traženju mogućnosti najkvalitetnije i najjeftinije ishrane stanovništva. Povećan i intenzivan razvitak brodogradnje u Jugoslaviji, svakako će uticati na povećanje proizvodnje riba. Zanimljivo je da smo u 1965. godini proizveli preko 300.000 BRT brodova od čega za izvoz 200.000 tona, a za domaću trgovačku mornaricu oko 100.000 BRT.

Zato je i cilj privredne reforme da razvije privredne snage koje imaju zadatak podizanja društvenog standarda. Tome će, svakako, doprineti i povećanje proteinskog sastava u strukturi ishrane stanovništva.

Naša zemlja sa preko 20 miliona stanovnika i oko 2 miliona turista godišnje predstavljaće, verujemo, potencijalno tržište za riblje meso i njegove prerađevine.

Privredna reforma je diktirala najozbiljnije preispitivanje dosadašnjeg stanja u ribarstvu Jugoslavije i to ne samo u pravcu povećanja potrošnje već i u smislu unapređenja i modernizacije proizvodnje. U našoj zemlji je u 1964. godini zabeležen veliki porast proizvodnje ribljeg mesa (industrijska riba), pa je zahvaljujući toj činjenici i počelo ozbiljno razmatranje ribarstva kao privredne grane.³¹

Pored ovoga, u našoj zemlji su zabeležene i druge promene u vezi sa potrošnjom i prometom ribljeg mesa, kao na primer: pad potrošnje mesa toplokrvnih životinja, promene u odnosima cena, povećano interesovanje za riblje meso i konzerviranu ribu, povećan izvoz mesa, povećana potrošnja ribljeg mesa na domaćem tržištu, povećana potrošnja ribljeg brašna za potrebe stočne hrane, potrošnja ribljeg mesa zbog razvitka turizma, poboljšanje našeg standarda itd.

Svi navedeni elementi utiču posredno ili neposredno na promenu strukture ishrane našeg stanovništva, a ujedno donose i velike koristi našoj nacionalnoj privredi.

³¹ Industrijska riba obuhvata: sardelu, skušu, tunjevinu itd. i ona je mnogo bolja za potrebe konzervne industrije, kao sirovina, nego za upotrebu u svežem stanju.

Ribarska privreda treba da se ispita i preorijentiše u duhu privredne reforme, tj. da se poveća proizvodnja i potrošnja ribljeg mesa na domaćem tržištu, da se nabavi nova oprema, izgradi flota za okeanski ribolov, da se izvrši modernizacija ribarstva, da se obezbede kadrovi itd. Drugim rečima, treba stvoriti nov profil ribarske privrede, a to bi bilo, svakako, u duhu ekonomske reforme.

Treba verovati da u Jugoslaviji postoje snage za rešavanje ovog problema i da imamo sve realne uslove da naše ribarstvo unapredimo i da ono zauzme odgovarajuće mesto u međunarodnoj podeli rada.

8. Skladišta, kapaciteti i perspektiva našeg ribarstva

Posle ulova, riba se doprema u bazene gde se smešta privremeno, odakle kasnije ide u promet ili u industriju. Mrtve ribe se transportuju zajedno sa ledom prevoznim sredstvima. Poslednjih godina izgrađene su sabirne hladnjače kapaciteta oko 12.000 tona za održavanje ribljeg mesa. Predloženo je da se u velikim potrošačkim centrima izgrade distributivne hladnjače, koje bi trebalo redovno snabdevati ribljim mesom, kako bi se naš potrošač navikao na ovu životnu namirnicu. Za sad su predloženi sledeći gradovi: Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Skoplje, Novi sad, Niš itd.

Transport riba u sabirne stanice — hladnjače vrše po pravilu, vagoni hladnjače ili kamioni — hladnjače. U njima postoje svi uslovi za održavanje ribljeg mesa u ispravnom stanju.

Pored potrošnje u svežem stanju, u primorskim krajevima, morske ribe se šalju brzim transportom u unutrašnjost zemlje, stavljene u plitke zanduke zajedno sa komadićima leda. Izvesne količine riba (sardina) konzervišu se na taj način što se stave u burad, pospu solju i pritisnu teškim kamenom. Tako odleže nekoliko meseci, pa lokalnom stanovništvu služe kao zimski hrana. Pakovanje u burad od 60 kg i transport sardela vrši se i u nas, pa se i takva konzervirana riba može naći u prometu.

Izgradnja ribarskih kapaciteta, flote i hladnjača je u skladu sa našom privrednom reformom, jer je riblje meso jeftinije od mesa toplokrvnih životinja, biološki je važnije, a i sadržaj vitamina ga još više preporučuje za ishranu čoveka.

Investiciona ulaganja idu u prilog ribljem mesu, jer za 1 kg mesa (Baby Beef) treba 460 dinara, dok za 1 kg ribljeg mesa kod tunolova treba 360 dinara. Proizvodnja mesa toplokrvnih životinja zahteva više od 100 dana, dok proizvodnja riba u Jadranskom moru iziskuje 1 dan. Cena ribljeg mesa je oko 500 dinara po kilogramu, dok je cena mesa toplokrvnih životinja preko 1.500 dinara u proseku.

Zanimljivo je napomenuti da 1 kg ribljeg mesa (pastrmka) daje oko 1.000 kalorija dok jedan kg goveđeg mesa 1.640 kalorija, a 1 kg svinjskog mesa 3.320 kalorija.

Upoređenje ima cilj da se upozore potrošači i društvena zajednica na značaj i ulogu ribljeg mesa u ishrani čoveka, sa jedne strane, kao i velike štete od propadanja velikih količina ribljeg mesa po mnogim morima, jezerima i rekama, sa druge strane.

Potrošači će, korišćenjem ribljeg mesa u ishrani ne samo poboljšati svoju strukturu ishrane već će i jedan deo mesa toplokrvnih životinja osloboditi za izvoz radi sticanja deviza i na taj način indirektno doprineti našoj društvenoj zajednici.

Matematičkim izračunavanjima dolazimo do sledećih podataka: ako se za jednu tonu mesa toplokrvnih životinja dobije 750 dolara, za istu količinu ribljeg mesa dobiće se oko 300 dolara. Razlika je 450 dolara po toni, izraženo u dinarima, oko 560.000 dinara, što nije mala suma, pa se i o ovome mora voditi računa.

Perspektiva. U Jugoslaviji već krajem 1970. godine proizvodnja i potrošnja ribljeg mesa treba da zabeleži veliki porast, tj. treba da se lansira na tržište oko 20.000 tona filetirane i druge vrste ribljeg mesa. Potrošnja po glavi stanovnika iste godine treba da iznosi oko 3,5 kg, a u 1975. godini čak i do 5,5 kg. morske ribe. Smatra se da će proizvodnja i potrošnja ribljeg mesa biti 1970. godine oko 70.000 tona, ili za oko 3,5 puta veća od sadašnje. Od ovog broja, predviđeno je za prerađivačku industriju oko 40.000 tona i 10.000 tona za potrebe turizma.

Ovakva proizvodnja i potrošnja ribljeg mesa imala bi, svakako, odraza na potrošnju mesa toplokrvnih životinja, kao i preorijentaciju naših potrošača i promenu u strukturi ishrane, koja je korisna za zdravlje čoveka, sa jedne strane, a i za porodični budžet, sa druge strane.

Perspektivno, riblje meso treba da postane sastavni deo naših jelovnika. Veliki potrošači: vojska, turistički objekti, restorani društvene ishrane, bolnice, fabrike itd. moći će sa sigurnošću da odrede dane kad će se jesti riblje meso.

9. Zaključak

1. Ishrana stanovništva u našoj zemlji nije dobra u pogledu raznovrsnosti hrane, dok se u pogledu kalorične vrednosti može uporediti sa potrošnjom u razvijenim zemljama (SAD, Švedska, Holandija itd.).

2. U strukturi ishrane Jugoslovena nedostaju animalne belančevine, koje se jedino mogu nadoknaditi unošenjem sledećih životnih namirnica: ribljeg mesa, mleka, sira, jaja itd. ili njihovih prerađevina. Među navedenim životnim namirnicama najzgodnije je riblje meso iz više razloga: bogato je u proteinima, vitaminima, mineralnim solima, a uz to je i jeftinije od mesa toplokrvnih životinja.

3. Cena ribljeg mesa u odnosu na druge vrste mesa je niža, jer ono zahteva manje rada i troškova, pa ga zato treba što više koristiti u ishrani. Cena ribljeg mesa prema ceni mesa toplokrvnih životinja kreće se od odnosa 1:2 do 1:3.

4. U našoj zemlji postoje potencijalne mogućnosti za povećanje potrošnje ribljeg mesa, koje treba da izmeni odnos proteina prema ostalim sastavnim delovima hrane.

5. Treba povećati ulaganja u ribarsku prirodu kako bi došlo i do povećanja ulova riba.

6. Treba voditi dugoročniju politiku i podizati naučno-istraživačke kadrove iz oblasti ribarstva, a u osnovnim institutima treba stvarati zajedničke programe razvitka našeg ribarstva.

7. Povećana proizvodnja ribljeg mesa, a ujedno i povećana potrošnja koja će izazvati promene u strukturi ishrane, biće rezultat mera, koje je preduzela naša društvena zajednica u duhu ekonomske reforme, za bolje, brže i redovnije snabdevanje tržišta ribljim mesom i prerađevinama. Povećana potrošnja ribljeg mesa u nas pokazuje nam da je ova zapostavljena životna namirnica zaista potreba svakog radnog čoveka, a ne luksuz u ishrani kakvom su je do nedavno mnogi smatrali.

Đorđe Ž. Jovanović
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

LITERATURA

1. Dr Dimitrije Petrović: Higijena ishrane, Beograd, 1964.
2. B. Simić: Higijena ishrane s osnovima dijetetike, Beograd—Zagreb, 1960.
3. Inž. Vladislav Smolčić: Poznavanje životnih namirnica, Beograd, 1963.
4. Kolektiv autora: Šta treba znati o ishrani, Beograd, 1964.
5. Dr Dušan Borić, dr Aleksandar Đaja i dr Milorad Velisavljević i Gordana Rakić-Mandić: Kako da se hranimo, Beograd, 1962.
6. Römer — Vladen: Živežne namirnice, Zagreb, 1958.
7. Stefanović: Bolesti nedovoljne ishrane, Beograd, 1952.
8. Tehnologija industrijske prerade ribe, Rijeka.
9. Kolektiv autora: Higijena ishrane, Beograd—Zagreb, 1954.
10. Ferber Edvin, Pleše Branko: Životne namirnice i zdravlje, Zagreb, 1953.
11. Fish as Food, I i II.
12. Inž. K. Šepić: Riba u prehrani — informativni bilten.
13. Dr Srđan Srdar: More kao izvor bogatstva, Zagreb, 1965, Simpozijum o unapređenju prehrane.
14. Prof. Stanko Banjad: Riblje meso u ishrani čoveka, Simpozijum o unapređenju prehrane, Zagreb, 1965.
15. Dušan Davidović: Ekonomski aspekti ribljeg mesa kao živežne namirnice, Simpozijum o unapređenju prehrane, Zagreb, 1965. godine.

RÉSUMÉ

Etant donné que dans les temps derniers on peut observer que la consommation de la viande et du poisson est insuffisante en Yougoslavie (environ 29 kilogrammes par tête d'habitant), quoiqu'il est notoirement connu que nous disposons de grandes quantités de ces denrées alimentaires, l'auteur a signalé dans son travail certains moments et le rôle de la viande de poisson dans l'alimentation de l'homme. Il a indiqué les raisons pour lesquelles la viande de poisson est une denrée alimentaire négligée en Yougoslavie, ainsi que les conditions que, à son avis, existent dans le pays pour une production et une consommation accrues. Dans ce travail les proposi-

tions concrètes ont été formulées sur la question comment on pourrait modifier une telle situation et améliorer la structure de l'alimentation de notre population.

L'auteur a traité, dans son article, la viande de poisson comme une denrée alimentaire, en prenant en considération la structure de l'alimentation dans le monde et chez nous, ainsi que le développement de la pêche, ensuite il a exposé une analyse détaillée de la viande de poisson sous l'aspect chimico-technologico-économique.

Après avoir traité la valeur alimentaire, la puissance calorique et les qualités de la viande de poisson il s'est placé sur le point de vue biologique et il a exposé les raisons de sa consommation insuffisante.

L'attention spéciale a été concentrée sur la question de la production, de la circulation et de la consommation de la viande de poisson avant et après la réforme économique, et on peut constater, avec regret, que chez nous les moyens qui sont engagés pour l'encouragement de la pêche sont toujours restés insuffisants. La faible consommation de la viande de poisson, l'approvisionnement irrégulier et les habitudes insuffisamment développées des consommateurs sont les caractéristiques essentielles de la consommation de la viande de poisson en Yougoslavie.

L'auteur a conclu en terminant son article, que dans notre alimentation manquent les albumines minérales et qu'elles doivent être introduites dans l'organisme ultérieurement et en premier lieu en utilisant la viande de poisson.

NEPODNOŠLJIV ZAJEDNIČKI ŽIVOT KAO BRAKORAZVODNI
UZROK U PRAKSI OKRUŽNOG SUDA U NIŠU

Opšte napomene

1) Potreba za jednom posebnom vrstom pravne i sociološke analize prakse naših sudova iz oblasti porodičnog prava, a posebno iz bračnog prava, oduvek je bila aktuelna i privlačna sa teorijskog aspekta a u mnogo čemu korisna i instruktivna sa stanovišta prakse. Ovo ne samo zbog toga što sporovi iz porodičnog prava pred našim okružnim sudovima čine većinu predmeta iz civilnog domena (oko 90% svih predmeta), već i zbog očigledne protivrečnosti između potrebe da se porodične institucije kompleksnije i dinamičnije razvijaju u skladu sa potrebama vremena u kome živimo i jedne primetne konzervativnosti, rezervisanosti pa i neke vrste letargije pravne i moralne prirode koja se u ovom domenu još uvek oseća.

Rad na analizi predmeta iz brakorazvodne prakse naših sudova, kao što je poznato, otpočeo je sa zapaženim uspehom prof. dr Alija Silajdžić posmatranjem predmeta okružnih sudova u Republici Bosni i Hercegovini. Taj naporan i studiozan posao prof. Silajdžić je obavio sa puno strpljenja i pedantnosti, naučne pažnje i savesnosti na opšte zadovoljstvo naučnih krugova i naše prakse.

Međutim, od delatnosti prof. Silajdžića prošlo je nešto više od deset godina. Polazeći od te činjenice, mislili smo da bi analiza istih predmeta iz druge republike, u novijem vremenu, korišćenjem iste ili slične metode, bila od koristi upoređivanjem utvrđenih podataka, kao oživljavanju i daljem podsticanju rada na ovom polju u jugoslovenskim razmerama. Zbog toga smo i odlučili da pođemo putem koji je trasi-
rao prof. Silajdžić.

2) Iz prakse Okružnog suda u Nišu, koja se odnosi na sporove o razvodu braka, analizirali smo 1960. i 1965. godinu. Za komparativno posmatranje odlučili smo se pre svega rukovođeni težnjom da dobijemo sliku prosečnog preseka brakorazvodne prakse ovog suda za period nešto bliži našim savremnim danima, a zatim da našim posmatranjima pružimo nešto dublji, kompleksniji i sigurniji pristup.

U ovom radu ograničili smo se na sumiranje postignutih rezultata samo za brakorazvodni uzrok »nepodnošljiv zajednički život«. Ostali

brakorazvodni uzroci, kao i problematika vezana za pravne posledice razvoda i imovinske odnose u bračnoj i vanbračnoj zajednici — predstavljaje predmet naših posebnih napisa.

3) Pred Okružnim sudom u Nišu u toku 1960. i 1965. godine bilo je ukupno 1135 brakorazvodnih sporova. Od toga broja, 513 predmeta odnosilo se na brakorazvodni uzrok nepodnošljiv zajednički život (oko 48% od ukupnog broja sporova za razvod braka). Ovih 513 sporova predmet su naše pažnje u ovom napisu.¹

U sporovima ove vrste u ulozi tužioca muž se javio u 330 slučajeva a žena u 183 slučaja, što znači da je muž skoro dva puta više podnosio tužbu po ovom osnovu od svoje žene.

Inače, u brakovima iz grada muž se češće javljao u ulozi tužioca od muža sa sela (220 prema 109). Isti ovaj odnos postojao je i kad se u ulozi tužioca javlja žena (112 prema 72).

4) Kao što je poznato, brakorazvodni uzrok nepodnošljiv zajednički život, po svojim izražajnim svojstvima, nosi u sebi sve odlike opšteg (generalnog) uzroka za razvod braka. Karakteristike ovog brakorazvodnog uzroka sastoje se u tome što su u njemu sadržane po svome broju neutvrđene činjenice koje, uzete pojedinačno ili u svojoj celini, mogu dovesti do poremećaja u bračnim odnosima. Pojava ovog brakorazvodnog uzroka posledica je objektivne nemoći zakonske limitacije da u normalnim okvirima jednog kodeksa obuhvati sve činjenice koje mogu, preko poremećaja bračne zajednice, da utiču na stvaranje nepodnošljivog zajedničkog života.

Međutim, samo prisustvo brakorazvodnog uzroka koji je zasnovan na koncepcijama opšte prirode, ne isključuje interesovanje teorijske misli (i praktične aktivnosti) za utvrđivanje i analiziranje anonimnog broja i naziva činjenica koje ulaze u sklop ovog brakorazvodnog uzroka. U posmatranim predmetima iz prakse Okružnog suda u Nišu mogli smo da konstatujemo prisustvo 31 posebne činjenice koje su izdvojeno, a u najvećem broju slučajeva u njihovom manjem ili većem spletu, uticale na poremećaj bračnih odnosa. Te uočene i izdvojene činjenice, posmatrane u svojim statičkim relacijama, i predmet su naše posebne pažnje.

1. Problematika sporazumnog predloga za razvod braka

1) Kao što je poznato, u našem brakorazvodnom sistemu nije prihvaćena institucija sporazumnog razvoda braka. O izvesnim lutanjima, koja su u ovom pogledu postojala u prvim godinama primene Osnovnog zakona o braku, i ispoljenim shvatanjima da se brak u na-

¹ Želimo da primetimo da smo ovaj procenat odredili prema stvarnom činjeničnom stanju, a ne prema pravnoj kvalifikaciji na kojoj je sud zasnovao svoje presude. Inače, taj procenat bio bi daleko povoljniji za ovaj brakorazvodni uzrok. (Sud je mnoge preljube i ostale brakorazvodne uzroke podvodio pod ovaj uzrok za razvod braka ako stranke nisu insistirale na adekvatnoj kvalifikaciji činjenica koje su dovele do razvoda braka).

šem pravu može razvesti na osnovu saglasnosti stranaka, Vrhovni sud Jugoslavije zauzeo je pre skoro dvadeset godina sasvim jasan i određen stav da takva mogućnost u našem pravu nije predviđena. U svom poznatom Uputstvu Su 458/47. od 30. juna 1947. godine Vrhovni sud Jugoslavije je kategorično negirao egzistentnost ove institucije. Teorija porodičnog prava, sa podjednakom odlučnošću, zastupala je isto shvatanje. Pa ipak, u brakorazvodnoj praksi Oružnog suda u Nišu naišli smo na veliki broj presuda na osnovu kojih je brak razveden po »sporazumu stranaka«. U 1960. godini tih predmeta bilo je 47, a u 1965. godini 25. Opadanje broja ovih presuda predstavlja ohrabrujuću pojavu, ali činjenica da na ovakve presude nailazimo i posle toliko godina primene Osnovnog zakona o braku nije ohrabrujuća. U nekim tužbama, koje na žalost pišu i advokati, primetili smo prisustvo čak i pismenog sporazuma o razvodu (ugovora o razvodu), koji su stranke potpisale uz pedantno otisnuti faksimil svog zastupnika a koji se prezentira kao prilog uz tužbu za razvod braka.

U presudama ove vrste često smo nailazili na primetno odsustvo pravničkog rezonovanja, i to ponekad do te mere da pravna kvalifikacija brakorazvodnog osnova postaje ne samo protivrečna sebi već nosi i izvesne stilske i jezičke nedostatke. Tako se u nekim presudama isticalo da se brak razvodi po dva kumulativna osnova izražena u obostranom zahtevu i sporazumu stranaka, dok se u drugim presudama podvlači da se brak razvodi po obostranom, odnosno uzajamnom sporazumu.²

Kad je reč o ovim predmetima, želimo da primetimo da smo u spisima iz 1965. godine konstatovali prisustvo i jedne presude u kojoj je sud postupio u skladu (iako ne sasvim) sa propisima Osnovnog zakona o braku. Naime, u toj presudi (P. 393/65) sud je istakao da se brak razvodi »po obostranom i sporazumnom predlogu«. Iako je izraz »obostrani« u ovoj formulaciji suvišan, vredno je istaći da sud u ovoj presudi instituciju sporazumnog predloga ne indentifikuje sa ustanovom sporazumnog razvoda braka. Presudu ovakve sadržine zabeležili smo i u grupi brakorazvodnih predmeta iz 1960. godine. U toj presudi (P. 702/60) sud je podvukao da se brak razvodi po sporazumnom traženju bračnih drugova. Iako je broj od 2 presude (u svakoj posmatranoj godini po jedna) isuviše mali, ipak on uliva nadu da će broj pravilno formulisanih presuda vremenom biti i veći.

Za sada, prema našoj oceni, osnovni zadatak suda je da sebi učini jasnim odnos između sporazumnog predloga za razvod i institucije sporazumnog razvoda braka, jer je u jednoj presudi iz 1965. godine

² Povezivanje izraza »obostrano« i »uzajamno« sa sporazumom predstavlja tautologiju jer je sasvim izvesno da je sporazum isključen bez uzajamne, odnosno obostrane podudarne intervencije volja odgovornih strana. U svakom ugovoru već je prisutna obostranost, odnosno uzajamnost.

S druge strane, utvrditi da se brak razvodi po obostranom zahtevu znači pretvoriti način podnošenja tužbe u osnov za prestanak braka, čime se procesni zahtevi mešaju sa materijalno-pravnim pretpostavkama. Zbog toga se kumulacija vrši među nespojivim kategorijama.

(P. 1076/65) sud istakao da »prihvata sporazumni predlog za razvod braka pa brak između tužioca i tužene razvodi po sporazumu«.

2) Zahvaljujući činjenici da bračni drugovi sporazumno traže razvod braka i da još pre početka rasprave daju sudu dovoljno ubedljivo do znanja da će se odreći svog prava na žalbu ako sud donese presudu o razvodu njihovog braka, mnogi brakorazvodni postupci liče na sporeve po mandatnim tužbama. Postupak je više nego sumiran a u zapisniku se jedva može naći nekoliko rečenica koje govore o bračnim odnosima supružnika. Bezbrojnost sudskih odluka, koje su donete na osnovu ovakvog postupka, samo je logična konzekvenca jedne nezakonito provedene procedure. Šablonske formulacije, lapidarne u lošem smislu i činjeničnim podacima oskudne, provlače se u oko 80 i više predmeta. To su obično izrazi koji u sebi ne nose racionalna značenja a koji su obično ovako stilizovani: »Sud je izveo dokaz saslušanjem stranaka pa je saglasnim izjavama oba supružnika utvrđeno da je zbog nesaglasnosti naravi dolazilo do čestih sukoba u braku između supružnika što je dovelo do teških poremećaja u bračnim odnosima i do nemogućnosti zajedničkog života, pa kako su oba supružnika sporazumno tražila razvod braka to je sud i razveo brak po sporazumu stranaka«.

No, treba primetiti, a što smatramo izuzetno značajnim, da smo u predmetima koje smo analizirali konstatovali prisustvo i takvih presuda u kojima je odbijen zahtev za razvod braka iako je formulisan u obliku sporazumnog predloga bračnih drugova. Ti predmeti rečito govore da sud nije sasvim predvideo zakonske propise koji instistiraju na tome da se moraju navesti opravdani razlozi za razvod braka i u onim slučajevima kada se traži razvod braka u formi sporazumnog predloga bračnih drugova. Tako je u toku 1965. godine bilo 5 presuda, a u toku 1960. godine 2 presude kojim je sud odbio zahtev da razvede brak i pri konstatovanju činjenice da su bračni drugovi sporazumno tražili razvod braka. Tako je u jednoj od ovih presuda sud istakao da »ničim nije dokazano, pa ni samim saslušanjem stranaka, da je brak među parničarima ozbiljno narušen i poremećen i da je postao nemoguć. Zbog toga je sud i odbio tužbeni zahtev bez obzira što se tražio *sporazumni razvod braka* (podvukao M. M), jer nema opravdanih i ozbiljnih razloga koji bi ukazivali da je brak do te mere poremećen da bi ga trebalo razvesti. Naprotiv, sud nalazi da je između parničara moguć nastavak bračne zajednice i produženje bračnog života«. Prisustvo ovih predmeta otkriva nam da je sud, bar u nekim predmetima, vodio računa o zahtevima kvalifikovane poremećenosti bračnih odnosa.

3) U sklopu ovih razmatranja o sporazumnom predlogu za razvod braka, mislimo da će biti od interesa ukazati i na problematiku naziva stranaka u podnesku kojim se sporazumno traži razvod braka.

U toku 1965. godine bračni drugovi su podneli 25 sporazumnih predloga za razvod braka, a u 1960. godini 7 predloga. U svim ovim predmetima naziv bračnih drugova je veoma različit. Mogli smo zabeležiti 8 različitih načina u označavanju bračnih drugova.

U prvom od tih načina, u 7 slučajeva, bračni drugovi se jednostavno nazivaju: predlagači. U 2 slučaju bračni drugovi, prema redosledu potpisa, nazivaju se: prvi predlagač i drugi predlagač. U 8 slučajeva, bračni drugovi se u sporazumnom predlogu nazivaju: supruga i suprug, a tako se isto potpisuju (sem u jednom slučaju u kome su označeni kao: podnosioci sporazumnog predloga). U 3 slučajeva bračni drugovi nemaju posebne oznake: jednostavno navode se samo njihova imena, dok se potpisuju kao »podnosioci zahteva«, odnosno u 2 slučaju kao »predlagači«. U 9 slučajeva, dakle u najvećem broju primera, bračni drugovi uzimaju nazive iz klasičnih tužbi tužilac (odnosno tužilja) i tuženik. Međutim, potpisi u ovim sporazumnim predlozima za razvod braka su veoma različiti. Tako nailazimo na ove potpise: podnosioci predloga za razvod, supružnici, podnosioci tužbe, saglasni, tužilac i tuženik (dakle, kao u naslovu), a u većini slučajeva bez ikakve oznake. U jednom slučaju bračni drugovi se nazivaju: podnosioci molbe za sporazumni razvod braka. U drugom pojedinačnom slučaju, prosto, kao parničari i u trećem pojedinačnom slučaju razvijenim izrazom koji je lišen određene tendencije za identifikacijom: predlog za razvod koji podnose... (sledi ime stranaka).

Razlog za ovu neujednačenost možemo tražiti u relativno malom broju sporazumnih predloga u odnosu na tužbu za razvod braka. Ta činjenica je verovatno ozbiljnije doprinela stvaranju nedovoljne preciznosti i neizdiferenciranosti prakse. S druge strane, ova tužba (jer ona to u suštini i jeste, sa specifičnom subjektivnom kumulacijom) predstavlja procesni institut čiji je istorijat relativno kratak. I najzad, prema praksi Okružnog suda u Nišu, sud je u svim predmetima sa sporazumnim predlogom za razvod braka vršio svoju terminološku readaptaciju i transformaciju u okviru klasičnih, ustaljenih stranačkih termina nazivajući redovno prvog potpisnika tužiocem, a drugog tuženikom. Na taj način težnja za novim, ustaljenim, isprofiliranim stranačkim nazivom stalno se vraćala u neodgovarajuće stare procesne okvire.

4) I konačno, kad je reč o sporazumnom predlogu za razvod braka treba istaći da se ovaj procesni institut isključivo koristio od strane bračnih drugova koji žive u gradu. U svim posmatranim predmetima sporazumni predlog za razvod braka bio je podnet samo od bračnih drugova iz grada. Ova pojava utoliko je interesantnija ako se ima u vidu da je manje od polovine svih podnetih sporazumnih predloga napisano od strane advokata. To znači da je ovaj oblik procesnog zahteva prodro u svest građana te i sami sastavljaju podneske ove vrste. Ali na selo, gde je nepismenost i opšta zaostalost veća, saznanje o ovom procesnom institutu verovatno sporije prodire. Čak i advokati koji zastupanja stranke sa sela ne podnose tužbu ove vrste. Zbog toga su osećaj uzajamnog takta i uverenja da se bračne suprotnosti mogu razrešiti i bez klasične procesne konfrontacije za sada, na teritoriji nadležnosti Okružnog suda u Nišu, isključivo prisutni u sporovima nad drugova koji žive u gradu.

2. Seksualno neslaganje

Seksualno neslaganje, kao uzrok poremećaja u bračnim odnosima, često se isticalo u tužbama za razvod braka. Istina, na ovaj biološki i psihološki fenomen češće smo nailazili u predmetima iz 1965. godine nego u predmetima iz 1960. godine. Taj odnos iznosio je skoro jedan prema deset u korist predmeta iz 1965. godine.

Pojavu seksualnog neslaganja zabeležili smo u podjednako meri kod bračnih drugova sa sela, kao i kod supružnika iz grada. Neslaganje ove vrste pogađalo je bračne drugove bez obzira na njihov uzrast. Od njegovog razornog dejstva nisu bili pošteđeni ni mladi bračni drugovi, ni supružnici srednjih godina, kao ni bračni drugovi koji su već duboko zašli u godine. Seksualno neslaganje bilo je podjednako značajno i za brakove koji su tek nastali, kao i za bračne zajednice koje su duže trajale. Jednom reči, seksualno neslaganje nije se ograničavalo u svojim izražajnim oblicima na određenu sredinu, na određen uzrast, na dužinu trajanja bračnog života, na određen pol, poreklo, zanimanje, obrazovanje bračnih drugova.

U mnogim predmetima seksualno neslaganje bračnih drugova često se samo pominje bez bližeg ili daljeg objašnjenja same njegove suštine. Ta pojava može se razumeti, jer u našoj sredini seksualni život predstavlja temu o kojoj se nerado govori ili o kojoj se bar govori sa mnogo rezerve, ograničenja i osećaja stvarnog ili lažnog stida. Seksualni život mnogih osoba ulazi u sferu njihovih intimnih preokupacija koje one žele da u tim okvirima do kraja zadrže. Poznajući ovakvo raspoloženje bračnih drugova, sudije često ne insistiraju na tome da se fenomen seksualnog neslaganja bliže objasni. Takav rezervisan stav suda nekad može biti povod za donošenje presude o razvodu braka i bez stvarnog prisustva uzroka za razvod braka.

Pa ipak, u izvesnim predmetima u kojima je dominirao fenomen seksualnog neslaganja mogli smo da odredimo stvarne izražajne oblike ove u suštini složene i kompleksne pojave. Komponente seksualnog neslaganja bile su sledeće:

1. *Seksualna neuravnoteženost.* Ovaj oblik seksualnog neslaganja bračnih drugova javljao se u rasponu od potpune impotentnosti (Impotentio coendi), preko nedovoljne potentnosti, do pojave prenaplašene potentnosti. Svaki od ovih oblika seksualne neusklađenosti bračnih drugova remetio je njihove bračne odnose i stvarao osećaj nepodnošljivog bračnog života.

A. I m o p o t e n t n o s t. Nesposobnost za polno opštenje javlja se u dva vida: kao fizička impotentnost i kao psihička impotentnost.

a) Pojavu fizičke impotentnosti zabeležili smo u 3 slučaja. U jednom od tih predmeta tužilja, koja je stara 22 godine i koja je zemljoradnica iz okoline Niša, istakla je da njen muž koji je od nje mlađi godinu dana i koji je po zanimanju zemljoradnik, još nije nad njom izvršio obljubu. »Ja sam ga stalno podsećala na njegovu dužnost«, kaže tužilja, »ali je on odbio da to učini izgovarajući se da je umoran i da sam ja nasrtljiva i dosadna žena. Obično bi se tada okrenuo na drugu stranu i zaspao. Na taj način, iako sam bila venčana žena tuže-

nika bila sam ustvari bez muškarca — muža. Usled toga je gotovo svake noći dolazilo do svađa i prepirki a ove su se svađe vremenom pretvorile u veliku netrpeljivost koja se nije mogla ničim otkloniti«. (P. — 943/60).

U drugom predmetu (P-334/65) tužilja, domaćica iz Niša, stara 23 godine, navela je da je sa tuženikom, studentom iz Niša, starim 29 godina, sklopila brak kad joj je bilo 17 godina i da od tada pa do svoje 23 godine, kada je podnela tužbu za razvod braka, nije imala polne odnose sa tuženikom. »Sa svojim mužem«, kaže tužilja, »iako smo živeli u zajednici 6 godina, nisam održavala intimne (polne) odnose jer je kod njega postojala potpuna impotentnost. Ni u jednom trenutku za sve ovo vreme nije uspeo ni jednom da ima polni snošaj, pa čak ni prve bračne noći, kao ni narednih, tako da sam i sada posle 6 godina provedenih u bračnoj zajednici sa tuženikom virgo intakta pošto mi je himen sačuvan u celosti. U početku, budući da sam bila vrlo mlada i potpuno neiskusna, što sam u suštini i danas, smatrala sam da je pojava impotentnosti kod mog supruga prolazne prirode i da će se to popraviti. Međutim, prolazili su dani, nedelje i meseci a da se stanje kod mog supruga nije popravilo. Bilo me je stid da se o tome poveravam drugima pa sam se tek mnogo kasnije poverila majci koja me je savetovala da sačekam jer je i ona smatrala da je to prolazna pojava. No zbog ovoga su među nama nastali nesporazumi, svađe a posebno i otvorena netrpeljivost. Došli smo da uzajamnog zaključka da je naš brak poremećen do tog stepena da je dalji zajednički život postao nemoguć«.

U trećem predmetu (P-769/60) kao tužilac se pojavio muž iako je bio impotentan te nije bio u stanju da polno opšti sa svojom suprugom. U svojoj tužbi tužilac je naveo da je ubrzo posle sklapanja braka otišao na odsluženje vojnog roka. »Za vreme služenja vojske, kaže tužilac, postao sam nesposoban za vršenje bračne dužnosti jer se na mene srušila baraka i sada bolujem od teške i neizlečive bolesti: fraktura kompresiva verhtre, perpoleta extrem infer. Zbog toga sam se sporazumeo sa tuženom da se naš brak sporazumno razvede«.

b) Pojavu psihičke impotentnosti primetili smo u 2 slučaja. U prvom slučaju (P-941/65) tužilac je istakao da sa tuženom više nije u mogućnosti da obavi normalan polni snošaj. »U brak sam stupio kad mi je bilo 16 godina«, kaže tužilac. Tužena je tada imala 22 godine. Oženio sam se protiv svoje volje na insistiranje svojih roditelja koji su u tuženoj videli samo sposobnu i jaku radnu snagu za obrađivanje zemlje. Prema tuženoj nisam osećao nikakvu naklonost. Za vreme braka pokušao sam da je zavolim ali u tome nisam uspeo. Iz dana u dan primećivao sad da je tužena prema meni postajala hladna i da me seksualno sve više i više izbegava. Ta hladnoća stvorila je u meni seksualnu odbojnost (impotentnost) u odnosu na tuženu. Prema drugim ženama ja se osećam kao muškarac u punom smislu te reči, dok se prema tuženoj mučim, sebi sugeriram i predočavam lik druge žene da bi sa njom mogao da obavim polni snošaj, pa mi ipak ne uspeva. Zbog toga smo pre 4 godine potpuno prekinuli zajednicu života«.

U drugom slučaju (P-472/65) tužilac je naveo da ga tužena kao supruga više seksualno uopšte ne privlači. »Ja ne znam šta se sa mnom

dogodilo«, kaže tužilac, »ali ja imam prema tuženoj osećanje kao da mi je sestra a ne žena«.

B. *Nedovoljna potentnost.* Na slučaj nedovoljne potentnosti naišli smo u 3 predmeta i to 2 iz 1965. godine a 1 iz 1960. godine.

Tako u predmetu P-813/60 tužilja je istakla da je sa tuženikom za poslednjih 6 godina imala pet do šest polnih snošaja, nešto manje od jedanput godišnje. »Kako sam mlada žena«, (stara je 33 godine, primedba M. M). kaže tužilja, »a moj muž je mlađi od mene 4 godine, ovo stanje nametnute seksualne apstinencije stvorilo je kod mene osećanje potpune odvratnosti prema tuženom«.

U drugom slučaju (P-466/65) tužilja je istakla da je tuženik »slab muškarac« i da veoma retko vrši svoju »bračnu dužnost«.

U trećem predmetu (P-175/65) tužilja, koja je stara 52 godine, istakla je da njen muž, koji je star 60 godina, ne održava sa njom uredno polne odnose. »Ja sam verovala«, kaže tužilja, »da sam se kao udovica pre godinu dana udala za muškarca a ne za ženu«. (Na ove navode tužilje tuženik, koji se protivio razvodu braka, isticao je da je bračne dužnosti obavljao kao čovek u starijim godinama i da se čudi da tužena nije zadovoljna).

C. *Prenaglašena potentnost.* Nasuprot predmetima u kojima se kao uzrok poremećaja u bračnim odnosima navodila impotentnost, odnosno nedovoljna potentnost bračnog druga, u sklopu seksualnog neslaganja bračnih drugova konstatovali smo prisustvo u predmeta u kome je poremećaj u bračnim odnosima bio izazvan naglašenom potencijom muža.

Tako u predmetu P-848/65 tužilja, koja je stara 22 godine, istakla je da se seksualno nije slagala sa tuženikom (star 26 godina). »Moj muž«, kaže tužilja, »tražio je da ima snošaj više puta noću, stalno je navaljivao na mene, pa me je terao i da mu u to vreme prethodno palim cigaretu. Međutim, ja nisam mogla da izdržim tolike polne snošaje. Ubrzo sam se razbolela od zapaljenja jajnika«.

2. *Odsustvo polnog zadovoljenja.* Ovaj razlog seksualnog neslaganja zabeležili smo u 2 slučaja i to oba u 1965. godini.

Tako u predmetu P-976/65 naveden je kao razlog seksualnog neslaganja odsustvo orgazma na strani žene. Tužena, koja je stara 26 godina, nije se protivila zahtevu za razvod braka. Naprotiv i sama je na tome insistirala navodeći da ne može da živi sa tužiocem (star 35 godina). »On me ne zadovoljava kao muškarac, kaže tužena, ne osećam nikakvo zadovoljstvo prilikom snošaja sa njim. Međutim, kad sam imala snošaj sa M. N. onda sam osećala zadovoljstvo. Verujem da je za to kriv tužilac«.

U drugom predmetu (P-323/65) na odsustvo polnog zadovoljenja žalio se muž. U svojoj tužbi istakao je da se već prve bračne noći nije seksualno slagao sa tuženom — nije mogao da doživi orgazam. »Seksualno zadovoljenje nisam mogao da postignem ni kasnije«, kaže tužilac. »Kada je ovo stanje potrajalo skoro godinu dana, nije mi preostalo ništa drugo do da zatražim razvod braka«.

3. *Odbijanje polnog čina.* Kao razlog seksualnog neslaganja bračni drugovi su navodili i akt odbijanja polnog odnosa. U 3 predmeta, koja smo zabeležili, 2 slučaja odnose se na period 1965. godine, a 1 na period 1960. godine. U 2 predmeta u ulozi tužioca pojavio se muž koji je istakao da njegova žena odbija da sa njim polno opšti. U trećem, kao tužilac, javlja se žena. Istina, u ovom trećem slučaju (P-1213/65), oba bračna druga su isticala odsustvo raspoloženja za polno opštenje. Tako, muž kao tužilac, žalio se da je njegova supruga izbegavala da polno opšti sa njim. »Zbog toga«, kaže tužilac, »tužena mi ne odgovara u seksualnom pogledu«. Istovremeno i žena je isticala te iste razloge. »Kad moj muž dođe izjutra kući«, kaže tužena, »ja ga ponudim da obavimo polni snošaj ali on kaže da ne može jer je imao odnose sa drugom ženom«.

U predmetu P-931/60 tužilac se žalio da je tužena uporno odbijala da sa njim polno opšti. »Kad god pokušam da joj priđem«, kaže tužilac, »ona me odbije. Kasnije, da se ne bih u njenim očima ponižavao, više joj nisam ni prilazio da me ne bi ponovo odbila. Međutim, na moje veliko iznenađenje ona bi mi tada prebacivala da imam drugu ženu«.

U trećem predmetu (P-1329/65) tužilac je izneo motive koji su rukovodili tuženu da sa njim ne održava polne odnose. »Kad sam se vratio iz bolnice gde sam operisan od bruha«, kaže tužilac, »tužena je odbila da spava sa mnom, jer joj je, navodno, neki lekar preporučio da tako učini«.

U sva ova 3 slučaja bračni drugovi su isticali da im je dalji bračni život, zbog seksualnog neslaganja, postao nepodnošljiv.

4. *Razlika u godinama.* Kao uzrok seksualnog neslaganja navedena je i razlika u godinama bračnih drugova. U predmetima iz 1960. godine nismo zabeležili nijedan slučaj koji se zasnivao na ovim činjenicama. U 1965. godini konstatovali smo prisustvo samo jednog predmeta (P-322/65), ali koji je bio dovoljno karakterističan po svojim izražajnim oblicima da bi mogao biti zanemaren. U tom predmetu, u kome se kao tužilac javila žena stara 28 godina, a kao tuženik njen muž star 44 godine (oboje su stupili u brak kao razvedeni), tužilja je istakla da je tuženi star za nju. »Kad legnem sa njim u krevet«, kaže tužilja, »imam utisak kao da sam legla sa svojim ocem. Osim toga ne podnosim bore na licu. One u meni gase svaku seksualnu potrebu«.

5. *Zadah iz usta.* Kao uzrok seksualne odbojnosti u 2 slučaja naveden je zadah koji se oseća iz usta žene. Oba predmeta su poticala iz 1965. godine. U jednom predmetu stranke su bile sa sela, a u drugom iz grada. U oba slučaja radilo se o mladim bračnim drugovima (ispod 28 godina).

Tako, u predmetu P-327/65 muž se žalio da sa tuženom ne može polno da opšti »jer iz njenih usta se oseća strahovit zadah«.

U drugom predmetu (P-421/65) muž je u tužbi podvukao da su se odnosi u njegovom braku poremetili usled seksualnog neslaganja sa tuženom. »Kod nje«, kaže tužilac, »oseća se neugodan zadah iz usta tako da sam gubio volju na održavanje polnih odnosa«.

Vredno je podvući da oba ova predmeta karakteriše izuzetno kratko trajanje bračne zajednice. U prvom slučaju brak je trajao 13 dana, a u drugom svega 7 dana. Utvrđeni organski nedostaci na strani bračnog druga, koji su imali negativnog odraza na proces potrebne psihološke pripreme i koncentracije za normalan polni akt, pokazali su se dovoljno snažnim da razviju kvalitativnu komponentu nepodnošljivog zajedničkog života i bez uticaja objektivne, kvantitativne (vremenske) komponente.

6. *Neđovoljna razvijenost polnog organa.* Seksualna disharmonija bračnih drugova nastajala je i usled neusklađene tehnike pri samom polnom aktu.

Tako, u predmetu P-822/65 tužilja (stara 31 godinu, domaćica sa sela), koja je u brak sa tuženim stupila kao razvedena, navela je da joj njen muž ne može da pruži seksualno zadovoljenje usled nerazvijenosti polnog organa. »Tuženik«, kaže tužilja, »ima do krajnje mere nerazvijen polni organ da se sa njim uopšte ne može polno do opšti. Pokušavali smo u više mahova da imamo normalan polni odnos, ali naši naponi su ostali bez ikakvog rezultata«.

Ovaj brak trajao je nešto manje od 3 nedelje. Vredno je pri tom primetiti da je tuženik, koji je bio mlađi od tužilje godinu dana, stupio u ovaj brak kao udovac sa dvoje dece. Sa svojom pokojnom ženom, kako sam ističe, slagao se sasvim dobro prilikom obavljanja polnog akta, dok za tužiljom to nije uspeo da postigne.

7. *Seksualna nastranost (perverzitet).* Neusklađenost polnih odnosa u vidu seksualne nastranosti zabeležili smo u 5 slučajeva. U 3 predmeta kao tužilac se javlja žena, a u 2 slučajeva muž je imao ulogu tužioca. Inače, pojava seksualne nastranosti manifestovala se u tri vida: u zahtevu za sisanje polnog organa, u insistiranju da se polni odnos obavi u ženin čmar i, najzad, u obliku sadizma.

a) Zahtev za sisanje polnog organa bio je prisutan u 2 predmeta. U jednom kao tužilac se javio muž, dok je žena predstavlja osobu koja je insistirala na ovom obliku seksualne nastranosti. Međutim, u drugom predmetu, u ulozu tužioca javila se žena. Vredno je uz to istaći da su bračni drugovi u oba predmeta živeli u gradu, da su po zanimanju bili službenici i da je u prvom slučaju žena imala 25 godina a u drugom 26 godina, dok je muž u oba slučajeva prešao uzrast od 30 godina (31 godina, odnosno 35 godina).

U prvom slučaju (P-8999/65) muž se u tužbi žalio na seksualnu nastranost tužene. »Moja žena«, kaže tužilac, »ima seksualnu izopačenost koja se sastoji u tome što polni odnos ne želi da ima kako je to prirodno i normalno, već naprotiv stalno je želela i tražila da to čini sisanjem mog polnog organa čemu sam se ja energično protivio. Zbog toga smo se stalno svađali i raspravljali. S obzirom na ovu strast tužene, mi nismo mogli da živimo zajedno«.

U drugom predmetu uloga nezadovoljne strane bile je izmenjena. Tako, u tom predmetu (P-976/65) tužilja se žalila na seksualnu nastranost muža. »Tuženik«, kaže tužilja, »neprekidno je tražio da mu sisam

polni organ. Meni je to bilo odvratno te sa takvim manijakom nisam želela da delim bračnu postelju».

b) Drugi oblik perverzitetata ispoljavao se u zahtevu da se polni odnos obavlja u ženin čmar. U 2 predmeta, zbog ove nastranosti muža, žena je tražila razvod braka.

U prvom slučaju (P-786/65), tužilja se žalila da je posle dve godine normalnih polnih odnosa tuženik jedno veče potražio da obavi snošaj u čmar. Ona se tome protivila, ali je iz ljubavi prema mužu na kraju pristala. »Međutim«, kaže tužilja, »moj muž je zahtevao da i u narednim večerima na ovaj način obavi polni snošaj. Kada sam utvrdila da on na ovome uporno i dalje insistira, odlučila sam da ga napustim i zatražim razvod braka«.

I u drugom predmetu (P-574/65) tužilja je navela da je njen muž strane želje«, kaže tužilja »bila sam na stalnoj oprezi. Više puta sam u spavaćici bežala iz spavaće sobe i tražila utočišće kod gazdarice«. Kao razlog ove muževljeve nastranosti žena je navela ove momente: »On pravda odnos od pozadi time da ću, kad se naviknem, osetiti isto uživanje kao i on a pritom ne postoji opasnost da ostanem u drugom stanju«.

U oba ova predmeta vredno je napomenuti da muževi kategorično odbijaju da su bili naklonjeni protivprirodnom bludu. Ove navode tužilja okarakterisali su kao običnu »izmišljotinu«, odnosno kao »prljavo podmetanje«.

c) Treći oblik seksualne nastranosti javio se u formi klasičnog sadizma. Tako u predmetu P-464/65 tužilja, koja je stara 27 godina, navela je da je na početku bračne zajednice živela dobro sa tuženikom (star 34 godina, inače oba bračna druga su službenici nastanjeni u gradu). »Međutim«, kaže tužilja, »ubrzo sam uočila da se tuženik čudno ponaša, da voli da se izživljava na razne načine, guranjem uz druge žene u gradskom autobusu i na ulici, pa mi je čak rekao da se na taj način polno zadovoljava. Inače, tuženik sa mnom nije polno opštio po 20 i više dana; a kad bi posle ove pauze obavljao polni snošaj, napuštao me je sa gađenjem govoreći da su sve žene ološ i najodvratnija stvorenja i da najveće zadovoljstvo oseća kad se sam zadovolji. Kad sam posle 8 meseci braka zatrudnela, tuženik je počeo da me i fizički maltretira, i to na taj način što me je prvo tukao i to najviše po glavi, a zatim bi počeo da mi cepa veš da bi najzad izvršio nada mnom polni akt. Po završenom odnosu, sa gađenjem bi se odvojio od mene dobacujući mi gnusne i prljave vređajuće izraze. Često se dešavalo da uzme lenjir pa me njime tuče po butinama da mi modrice izađu a zatim bi nada mnom izvršio polni akt«.

Ovaj brak, prema izjavi stranaka, trajao je manje od godinu dana.

Opšta karakteristika svih oblika seksualnog neslaganja bračnih drugova sastojala se u relativno kratkom trajanju bračne zajednice. Nakon uočene seksualne neusklađenosti, bračni drugovi su donosili vrlo brzo i energično odluku o razvodu svog braka.

3. Pijanstvo

Pijanstvo, odnosno prekomerna upotreba alkohola (opijanje) predstavljalo je veoma zapažen uzrok koji je dovodio do poremećaja u bračnim odnosima. Iako se (prema izvesnim procentima) alkoholizam u jugoslovenskim razmerama pojavljuje u 30% u slučajeva kao uzrok za razvod braka, u predmetima koji su bili objekt naše pažnje broj slučaja, u kojima je preterana upotreba alkohola razorila bračne odnose, bio je daleko ispod jugoslovenskog proseka. Pa ipak, broj od 20 predmeta, koliko smo zabeležili, nije mali u odnosu na ostale uzroke koji su u posmatranom periodu uticali na poremećaj braka.

Prema statističkim analizama, pijanstvo je tokom 1960. godine samo u 4 slučaja poremetilo bračne odnose. Međutim, u 1965. godini taj broj je bio četiri puta veći — 16. Iz ovoga proizilazi da je alkoholizam u 1965. godini bio daleko intenzivniji i fatalniji uzročnik poremećaja bračnih odnosa.

Inače, statistička posmatranja su nam otkrila da alkoholizam izaziva daleko veće štetne posledice na stabilnost braka u gradu nego na selu. U 1960. godini, od ukupno 4 zabeležena slučaja, 3 predmeta su se odnosila na supružnike iz grada, a samo 1 na bračne drugove sa sela. Isti razmer uočili smo i u predmetima iz 1965. godine. Tako su na 12 razvedenih brakova zbog prekomerne upotrebe alkohola u gradu, dolazila 4 braka čiji supružnici žive na selu.

Upotrebi alkohola bili su naklonjeni, u daleko većoj meri, muževi nego žene. U predmetima iz 1960. godine, od ukupno 4 predmeta, nismo primetili nijedan slučaj opijanja žene. U sva 4 slučaja muževi su bili ti koji su razorili bračne odnose preteranom upotrebom alkohola. Međutim, u 1965. godini ovaj izrazit odnos u korist žene bio je za nijansu poremećen. Od ukupno 16 predmeta, u 2 predmeta žena je preteranom upotrebom alkohola dovela do razaranja odnosa u braku. U oba slučaja žene su poticale sa sela. Prema tome, žene iz grada nisu imale ulogu alkoholičara koji svojim pijanstvom izaziva poremećaj u bračnim odnosima. Inače pijanstva žene muškarci primaju sa većim iznenađenjem nego što to čine žene sa pijanstvom muža, ali su zato ogorčenost i revolt, kao i nezadovoljstvo bračnim životom u oba slučaja podjednako prisutni. Izražavajući čuđenje zbog pijanstva svoje žene muž je u predmetu P-229/65 istakao: »Nisam mogao da shvatim da se i žena može da opija«, kaže tužilac, »a to sam, eto, doživeo od svoje sopstvene žene«.

Opšte karakteristike pijanstva sa poznatim pratećim elementima nisu bile izuzete ni u predmetima koje smo posmatrali. Grubost prema bračnom drugu i svojoj deci, potkradanje kuće, rasipništvo, prodaja ličnih i ženinih stvari radi kupovine alkohola, trošenje cele plate na pijančenje, neuredan život, noćna bančenja, zanemarivanje bračnog druga i porodice, ritual kajanja posle otrežnjenja uz svečano obećanje da se alkohol neće upotrebljavati do nove prilike i novih obećanja, sve su to pojave koje su u ovim predmetima bile obične i svakodnevne.

Tako, u jednom slučaju (P-243¹65), muž je bio skinuo burmu sa ženine ruke i prodao je da bi mogao da pije. U drugom slučaju (P-901/65), žena se žalila da muž svu platu popije pa posle traži da ga ona izdržava. U 4 slučaja, žena je prebacivala mužu da je u stanju pijanstva besomučno tuče, vređa i maltretira. »Kad je oko 23 časa moj muž u napitom stanju došao kući«, kaže tužilja u predmetu P-429/60, »počeo je da me tuče stolicom, a zatim me je dohvatio za kosu i udario mi glavu o zid tako da sam jedva uspela u sred noći da pobegnem na ulicu i odem do naših kumova gde sam zatražila utočište«. U dva slučaja, žena se žalila da joj se muž u stanju pijanstva po dva dana i noći ne vraća kući. U drugom predmetu P-202/65, žena je ukazala na naviku muža da u stanju pijanstva mokri u krevetu. »Kako smo spavali zajedno«, kaže tužilja, »morala sam da ga izbacim iz kreveta«.

Lečenje obolelog bračnog druga od alkoholizma bilo je bezuspešno u nekoliko predmeta. Tako je tužilja u predmetu P-811/65 istakla da se njen muž lečio antabusom ali da se nije izlečio. »Sva moja nastojanja«, kaže tužilja, »da ga vratim normalnom životu ostala su bez rezultata«.

U više predmeta tužilje su bile spremne da poveruju tuženom da više neće uživati alkohol. U težnji da sačuvaju svoj brak, žene su bile spremne da »oprote« mužu, da mu pruže priliku da se ponovo vrati porodici i normalnom životu. Tako je u predmetu P-328/65 tužilja bila istakla da je više puta povlačila tužbu za razvod braka u želji da muž ostvari svoje obećanje da više neće piti. »Međutim«, kaže tužilja, odmah posle datih obećanja pred sudom moj muž je nastavio da pije — čini mi se još žešće kao da mi tera inat. Zbog toga sam čvrsto i konačno odlučila da se sa njim razvedem jer je nepopravljivi alkoholičar«.

I u predmetima u kojima su se žene javljale u ulozi alkoholičara, odnosi u braku su bili iste prirode. Tako u predmetu P-256/65 muž je zamerao ženi da je zapustila domaćinstvo i da su deca bila ostavljena sebi. »U kući nemamo šta da jedemo«, kaže tužilac, »kuća je prljava a deca su pocepana i nenahranjena«.

4. Uticaj roditelja i rodbine

Sklapanje braka često je značilo za jednog bračnog druga ulazak u porodicu njegovog supruga. Život u zajedničkom domaćinstvu sa roditeljima bračnog druga gotovo je bio redovna pojava u predmetima sa sela, a često se javljao i u braku iz grada s obzirom na još uvek naglašeno prisustvo nerešenog stambenog problema.

Život u ovakvim širim porodicama, pored dobrih primera usklađenih i harmoničnih odnosa ili bar snošljivih u granicama jedne umešne tolerantnosti, pružao je i primere potpune promašenosti i neuspeha. Sudari generacija, težnja za samostalnošću bračnog druga, ljubomora i pristrasnost roditelja, izricanje otvorenog ili prikriivenog suda o bračnom drugu svog deteta — često su bili prisutni u predmetima koje smo posmatrali.

S druge strane, sklapanje braka i pri formiranom zasebnom domaćinstvu nije značilo za bračnog druga i prekid sa porodicom iz koje je bio ponikao. Ako su ekonomske veze i bile prekinute, emocionalna povezanost još uvek je bila duboka i trajna. Prisustvo roditelja u ovakvim brakovima i pri prostornoj udaljenosti, još uvek je bilo izrazito i od posebnog psihološkog značaja. Zbog toga je pokušaj jednog bračnog druga da ovakve porodične odnose izmeni ili skrene iz okvira njihovih ustaljenih relacija (naročito instistiranje na tome da bračna osećanja potisnu u stranu osećanja prema roditeljima) često dovodio do potresa u bračnoj zajednici.

Ti poremećaji javljali su se u dva oblika: kao mešanje roditelja i rodbine u bračne odnose supružnika (mešanje u aktivnom i pasivnom vidu) i kao nepoštovanje roditelja od strane bračnog druga (odnosno, kao neslaganje sa roditeljima bračnog druga).

1. *Mešanje roditelja i rodbine.* a) Roditelji su uticali na bračne odnose svoje dece u 52 slučaja. U 1960. godini takvih predmeta je bilo 17, a u 1965. godini 35.

Od lica koja su se na različite načine, direktno ili indirektno, mešala u bračne odnose primetili smo ove osobe: majku, odnosno oca bračnog druga, zatim brata, snahu, punoletnu decu iz ranijeg braka, odnosno punoletnog i oženjenog sina, pa čak i maćehu bračnog druga.

U bračne odnose mešali su se u većoj meri roditelji muža od roditelja žene. Ženini roditelji, prema rečima muža, doprineli su u 16 slučaja da se bračni odnosi poremete, dok su roditelji muža to učinili u 24 slučaja. Prema ovim podacima može se izvući zaključak da su svekrva i svekar svojim uplitanjem u bračne odnose dece u većoj meri uticali na poremećaj bračnih odnosa nego što su to činili tašta i tast. Na prvi pogled, ovakav zaključak se mogao i očekivati jer sklapanjem braka u većini slučaja žena odlazi u kuću muža te su njeni kontakti sa njegovim roditeljima i rodbinom češći i neposredniji. Međutim, ovakav zaključak se ne nameće uvek. Tako, prema stanju u predmetima iz 1960. godine, u brakovima sa sela nije došlo do poremećaja u bračnim odnosima ni u jednom slučaju usled mešanja muževljevih roditelja, iako su zajednice između roditelja i dece u brakovima sa sela redovnije nego u gradu. Šta više, u jednom slučaju iz 1960. godine do poremećaja u bračnim odnosima na selu došlo je usled mešanja u brak ženine majke (tašte tužioca). Zbog toga, eventualno mišljenje da patrijarhalni odnosi na selu vrše pritisak na ženu da ima poslušan stav prema roditeljima muža, te da u toj činjenici treba tražiti objašnjenje za odsustvo slučaja u kojima bi dolazilo do poremećaja u odnosima bračnih drugova usled mešanja muževljevih roditelja, moramo odbaciti ako se ima u vidu da je u 1965. godini bilo 10 predmeta u kojima se snaha sa sela nije slagala sa svekrvom i svekrom. Prema tome, od sustvo razornog uticaja muževljevih roditelja na bračne odnose njihove dece ne mora se uvek vezivati za patrijarhalna shvatanja o zavisnosti i pokornosti žene, pogotovo ako se ima u vidu da ta koncepcija, po svome uticaju, postaje u gradovima sve slabija i neprimetnija.

b) U bračne odnose svoje dece majka se upadljivo češće mešala od oca. To se odnosilo kako na majku muža (svekrvu) tako i na majku žene (taštu). Ova pojava može se objasniti ne samo činjenicom da je žena u većoj meri izvan radnog odnosa od muža te da ima više vremena da se meša u brak svoje dece, već i momentom da je majka u većini slučaja dublje vezana za svoje dete te da je, usled toga, i dublje zainteresovana za njegove životne probleme.

U predmetima iz 1960. godine, ženina majka se mešala 3 puta u brak svoje kćerke, a majka muža 4 puta. Istovremeno, otac žene, odnosno muža nije se mešao u brak svog deteta ni u jednom slučaju. U 1965. godini ženina majka mešala se u bračne odnose svoje ćerke 5 puta, i to samo u brakovima iz grada, dok se u brakovima sa sela njeno prisustvo nije osećalo. Za isti period muževljeva majka mešala se u brak sina u jednom slučaju u gradu i 7 puta na selu. Za to vreme ženin otac mešao se u brak svoje kćerke samo u 1 slučaju u braku iz grada i u 1 predmetu u braku sa sela.

Istovremeno, oba roditelja bračnog druga (njihovo zajedničko mešanje) uticali su na brak svoje dece daleko češće nego što je to činio sam otac, ali ipak daleko manje nego što je to činila sama majka. Ova umerenost u zajedničkoj intervenciji roditelja, koja je obejektivno mogla značiti i izraz kompromisnih težnji da se ublaži uticaj dveju ispoljenih krajnosti, verovatno je bila posledica različitih stavova roditelja prilikom ostvarenja njihovih afekcionih pa i materijalnih interesa u sferi roditeljskih odnosa.

U predmetima iz 1960. godine registrovali smo zajedničku intervenciju ženinih roditelja u 2 slučaja i muževljevih roditelja u 4 predmeta. U oba ova slučaja roditelji su intervenisali u brak svoje dece koja žive u gradu. Istovremeno, u 1965. godini primetili smo 4 intervencije ženinih roditelja (1 slučaj odigrao se u gradu, a 3 preostala na selu) i 9 intervencija muževljevih roditelja (6 su bile iz grada, a 3 sa sela).

U odnosu na roditelje, ostala rodbina bračnih drugova ređe se mešala u njihov brak. Pri tom treba posebno istaći da nismo otkrili ni jedan slučaj u kome se u brak mešala ženina rodbina. Svi slučajevi mešanja odnosili su se na rodbinu muža. Ova pojava bila je karakteristična za brakove sa sela, kao i za brakove iz grada. Za izvođenje zaključka iz ove interesantne pojave, ako apstrahujemo patrijarhalne primese, zahteva se i prisustvo analize predmeta iz ostalih godina, pošto je sasvim evidentno da se zaključak ne može zasnivati na nekom posebno nezainteresovanom stavu ili indoletnom držanju ženine rodbine prema njenom braku.

Statistički podaci otkrivaju nam da se muževljeva sestra mešala u njegov brak u 1 slučaju, a muževljev brat u 3 predmeta (2 puta u 1965. godini i 1 put u 1960. godini). Istovremeno, u brak muža mešali su se i njegov punoletni sin iz ranijeg braka, zatim njegova punoletna kćerka (sa unukom) iz ranijeg braka i najzad njegova maćeha, a u 2 slučaja i njegova snaha. U svim ovim predmetima, mešanje u bračnu zajednicu izazvalo je revolt na strani žene, koji je brzo prerastao u netrpeljiv i neprijateljski odnos prema mužu.

U predmetu P-880/65, konstatovali smo istovremeno mešanje roditelja oba bračna druga, pa čak i pojavu sukoba između samih roditelja kao refleksa nezadovoljstva zbog poremećenih odnosa u braku njihove dece.

c) Muž se u više mahova žalio da je do poremećaja u bračnim odnosima dolazilo usled mešanja majke tužene.

Tako, u predmetu P-621/65 tužilac je naveo da je majka tužene kategorički zahtevala da živi sa njima. »Kada sam ja to odbio«, kaže tužilac, »rekla mi je da će odvesti svoju kćerku. To je brzo i učinila«.

U drugom predmetu (P-298/65) tužilac je istakao da je na insistiranje svoje žene prešao da živi kod njenih roditelja. Međutim, kako nije uspeo da se složi sa njenim ocem, u jednom trenutku otac tužene izbacio ga je iz kuće. »Od tada«, kaže tužilac, »živimo odvojeno, a tužena, koja se nalazi pod potpunim uticajem svoga oca i ne pomišlja da nastavi sa mnom bračnu zajednicu«.

U trećem predmetu (P-45/65) tužilac se žalio da sa svojom ženom ne može da donese bilo koju odluku iz njihovog svakodnevnog bračnog života dok se ona prethodno ne konsultuje sa svojim roditeljima. »Njena nesamostalnost«, kaže tužilac, »rezultat je ne samo njenog nepoverenja već i mržnje koju njeni roditelji gaje prema meni tražeći od svoje kćerke da ih o svemu izveštava kako bi mogli na vreme da intervenišu«.

U narednom predmetu (P-8/65), tužilac je istakao da se odlučio da pređe iz sela u grad, gde je našao zaposlenje, ali da se tome protive roditelji njegove žene rukovođeni isključivo svojim sebičnim interesima. »Oni su govorili«, kaže tužilac, »da se sa tim ne mogu da slože jer su već odmakli u godine a kćerka, koja im je jedinica, jedina je u stanju da im pomaže u obradi zemlje i vođenju domaćinstva«.

U predmetima u kojima se u ulozi tužioca pojavljuje žena, roditelji muža na isti ili sličan način utiču na stvaranje poremećaja u braku svoje dece. Pojava preterane vezanosti kćerke za svoju majku i oca ima svoj pandan u preteranoj vezanosti sina za svoje roditelje.

Tako, u predmetu P-100/65, tužilja se žalila da je zbog mešanja muževljevih roditelja bila prinuđena da napusti bračnu zajednicu. »Međutim«, kaže tužilja, »sigurna sam da bi tuženi nastavio brak sa mnom, ali nema snage da se odvoji od svojih roditelja sa kojima se nisam slagala«.

U drugom predmetu P-771/65, tužilja je navela da je bila u stalnom sukobu sa majkom tuženika. »Ona me je stalno vređala«, kaže tužilja, »nazivala me je goljušom, jer prilikom udaje ništa nisam donela njenom sinu, iako i ja sa svršenom srednjom školom radim, privređujem i nabavljam za kuću, zajedno sa mužem. Moja svekrva je odlazila tako daleko da je tražila od mene da spavam u kuhinji odvojeno od muža, tvrdeći da mi je tamo mesto«.

U predmetu P-89/65, (bračni drugovi žive na selu) tužilja je istakla da se majka tuženika mešala u njen brak do te mere da je nakon 2 meseca od sklapanja braka uspela da njenu bračnu postelju odvoji od postelje muža. »Ona je legala sa mnom u isti krevet«, kaže tužilja, »a svog sina je oterala da spava sa ocem, u drugu sobu«.

Pojava nesamostalnosti muža u odnosu na njegove roditelje vređala je ženinu osjetljivost u podjednakoj meri kao što je i nesamostalnost žene u odnosu na njene roditelje vređala osjetljivost muža. Tako, u predmetu P-429/65 tužilja se žalila da se majka tuženika prema njoj rđavo odnosila. »Ona je imala veliki uticaj na svog sina«, kaže tužilja, »tako da on nije mogao ništa da uradi ili drukčije odluči do onako kako mu to majka kaže«.

Ispoljavanje grubosti od strane muža prema svojoj ženi, u nekim predmetima, naišla je na podršku muževljevih roditelja. U drugim predmetima, roditelji se pojavljuju i u ulozi osobe koje podstiču grubosti sina prema svojoj ženi. Tako, u predmetu P-1023/65 žena se žalila da je njen muž bio brutalan prema njoj, a zatim je izbacio iz kuće na neposredni zahtev svoje majke. U drugom predmetu (P-604/65), prilikom fizičkog razračunavanja muža sa svojom ženom, muževljeva majka je ovakav postupak sina odobravalala i podsticala. »Kad sam pred njenim očima plakala zbog povreda koje sam zadobila«, kaže tužilja, »majka tuženog mi je dobacila: »Pa neka te bije muž ti je«. (U pitanju je bila majka lekara, a inače učiteljica u penziji).

2. *Nepoštovanje roditelja bračnog druga.* Nepoštovanje roditelja bračnog druga ili, u blažem vidu, neslaganje sa njima — predstavljali su čest povod za bračne sukobe.

U toku 1965. godine konstatovali smo prisustvo 14 takvih predmeta. U 13 slučajeva, muž se žalio na nekorektne postupke žene prema njegovim roditeljima, a samo u 1 slučaju to je učinila žena. Vežanost za roditelje, koja je često osnova tradicionalne patrijarhalne porodice, u ovom slučaju došla je do posebnog izražaja. Od 13 slučajeva, 9 brakova je bilo sa sela, a 4 iz grada. Jedini predmet u kome se žena žalila na postupke muža prema njenim roditeljima bio je vezan za porodicu iz grada.

Motivi koji su pokretali bračne drugove da u ovom slučaju podnesu tužbu za razvod braka bili su gotovo identični u brakovima iz grada i brakovima sa sela. Može se jedino primetiti da je oblik ženinog nepoštovanja prema roditeljima muža bio nešto izrazitiji i grublji u brakovima iz grada nego u brakovima sa sela. Ispada kao da je manji broj koji se odnosio na brakove iz grada (odsustvo kvantitativnog zahteva) tražio svoju nadopunu u kvalitativnoj komponenti izraženoj u punijim i bogatijim oblicima ženinog sukoba i razračunavanja sa roditeljima muža. Tako je u braku iz grada fizičko razračunavanje između snahe i svekrve predstavljao čestu pojavu, dok na sukobe ove vrste u okviru seoskog braka nismo naišli. Snahe iz grada bile su agresivnije i sa slabije razvijenim osećanjem za uzdržano i smireno rešavanje sukoba sa roditeljima muža.

U jednom predmetu (P-728/65), u kome su bračni drugovi živeli u gradu, tužilac je naveo da tužena još od prvog dana braka nije poštovala njegovu majku. »Ona se do te mere zaboravljala«, kaže tužilac, »da je u mom odsustvu čak i tukla moju majku. Naravno, i moja majka joj nije ostajala dužna tako da su tuče i svađe između njih bile gotovo svakodnevn«.

U drugom predmetu (P-209/65), tužilac se isto tako žalio da je tužena tukla njegovu majku i upućivala joj uvrede, a u predmetu P-1054/65 — da nije poštovala njegovu maćehu.

U predmetu P-824/65 tužilac je naveo da je tužena uporno insistirala da se njegovi roditelji drže na odstojanju. »Ona nije dozvoljavala«, kaže tužilac, »da se moji roditelji mešaju u naš brak iako su oni za to bili zainteresovani jer sam njihov sin. Ja, međutim, moram da poštujem svoje roditelje jer su se žrtvovali za mene«.

U mnogim predmetima sa sela tužilac je isticao da njegova žena nije imala »dobar stav« prema njegovim roditeljima (P-19/65), da nije »poštovala« njegovu majku (P-774/65), da je htela »da gospodari ne samo na njim već i nad njegovim roditeljima« (P-341/65).

Tako, u predmetu P-931/65 tužilac je istakao da tužena ne trpi nikog od njegove rodbine. »Moja žena«, kaže tužilac, »odbija da razgovara sa mojim ocem i mojim bratom. Kad oni dođu u našu kuću, ona ili ode u drugu sobu ili celo vreme čuti. Na kraju je zabranila da dolaze u našu kuću jer je smatrala da sam ja pod njihovim uticajem i da oni izazivaju svađe u našem braku«.

U drugom predmetu P-573/65, tužilac je naveo da ga je žena naterala da se odvoji od starog oca, što je i učinio u interesu braka i dece. »I tako«, kaže tužilac, »ostavio sam samog starog i iznemoglog oca. O njemu sam se krišom i tajno brinuo. Međutim, ovakav život više nisam mogao da izdržim«.

U predmetu P-774/65, u kome se kao tužilac pojavljuje žena, tužilja je navela da je tuženik tražio od nje da poštuje njegovu majku, dok je istovremeno vređao i »izbacivao« iz kuće njene roditelje. »Tako teško razumljivo ponašanje«, kaže tužilja, »potpuno me je udaljilo od tuženika«.

5. Uticaj dece

Na poremećaj u bračnim odnosima deca su imala dvostruki uticaj. U prvom obliku prisustvo dece remetilo je bračne odnose, a u drugom, odsustvo dece izazivalo je iste posledice.

Tako, prisustvo dece iz ranijeg braka, kao i delikatan a često i neelastičan, nekorektan i teško adaptirajući odnos bračnog druga prema ovoj deci i, najzad, vezanost roditelja za svoju decu — predstavlja li su u više mahova uzrok poremećaja bračnih odnosa.

S druge strane, odsustvo dece u braku stvaralo je neposredan povod za postepeno udaljavanje bračnih drugova, za iščezavanje toplina u njihovim odnosima i najzad za gubljenje osnovne orijentacije u njihovom braku. Reproduktivna funkcija braka, kao neposredni izraz biološkog nagona za održanjem vrste, često je delovala kao atavistička snaga koja razbija sve suptilnosti kulturnih okvira pravnih i emocionalnih komponenti bračne zajednice. U tom smislu, prirodni zakoni su imali jače dejstvo od humanitarnih zahteva i etičkih obzira.

1. *Uticaj dece iz ranijeg braka.* Deca iz ranijeg braka predstavljala su razlog za poremećaj bračnih odnosa u 19. slučaja. U većini pred-

meta deca iz ranijeg braka uticala su fatalnije na stabilnost bračnih odnosa iz grada nego na postojanost bračnih zajednica sa sela. Prisustvo ove dece je daleko češći slučaj na selu, pa je i adaptiranost bračnih drugova izvan grada na ove životne okolnosti u većoj meri prisutna. Od 19 slučaja 16 predmeta je iz grada, a svega 3 sa sela.

Inače, oba supružnika, u gotovo podjednako meri, žalila su se na odsustvo pažnje, brige i takta prema njihovoj deci iz ranijeg braka od strane bračnog druga. U 9 slučaja muž se žalio na postupke žene, a u 7 slučaja to je činila žena. U 3 preostala predmeta radilo se o brakovima u kojima su oba bračna druga imala decu iz ranijeg braka, a na odsustvo pažnje prema toj deci bračni drugovi su se uzajamno žalili. Kako je sud u tim predmetima konstatovao »tužilac je neprekidno vukao prema svojoj deci a tužena prema svojoj što je među njima stvaralo osećaj surevnjivosti, nepoverenja i odsustva pažnje«.

U 3 predmeta tužilac se gotovo na identičan način žalio na postupke tužene prema deci iz njegovog ranijeg braka. »Tužena je«, kaže tužilac, »prema mojoj kćerki iz prvog braka bila prava maćeha iz ružnih priča za decu. Dete je mučila i kinjila kao da nije imala dušu«.
(P-588/65).

U drugom slučaju tužilac se žalio na postupke kćerke tužene iz njegovog ranijeg braka. »Kćerka tužene stalno me je tukla«, kaže tužilac, »a tužena joj je davala podrške u tome«. (P-33/65). (Međutim, u ovom predmetu tužena je isticala da je u ovim tučama imala samo »neutralni stav«).

U predmetu P-899/65 tužilac je istakao, povodom prigovora tužene, da je namerno odbijao da pokloni pažnju njenom detetu iz ranijeg braka jer je za to imao »opravdane razloge«. »Ja nisam hteo da budem nežan prema njenom detetu«, kaže tužilac, »jer tužena nije bila pažljiva i nežna prema mojim roditeljima«.

U predmetu P-206/65 tužilac je istakao da je bio suočen sa posebnim teškoćama prilikom primene vaspitnih mera prema kćerci tužene iz njenog ranijeg braka, a u tom pogledu nije nailazio ni na razumevanje svoje žene. »Devojčica tužene«, kaže tužilac, »nije imala dobro vladanje pa sam je savetovao da se tako ne ponaša. Kad nije htela da poslušaja sam je nekoliko puta i udario. To je smetalo mojoj ženi pa je zbog toga među nama dolazilo do teških i žučnih sukoba«.

I konačno, u poslednjem predmetu, u kome je tužilac figurirao kao očuh (P-304/65), tužilac se žalio na »nemoralne postupke kćerke tužene. »Njena kćerka iz ranijeg braka«, kaže tužilac, »dovodila je muškarce u našu kuću i sa njima provodila blud. Kad ja to više nisam mogao da odobrim, između mene i tužene nastale su svađe i sukobi«.

U predmetima u kojima se kao tužilac javljala žena, u 3 gotovo identična slučaja, tužilja se žalila na neispunjena obećanja o njenoj deci koja je tuženik dao prilikom sklapanja braka. »On se obavezao«, kaže tužila, »da školuje i uda moju kćer ali je kasnije od toga odustao. Šta više, moju je kćerku i iz kuće isterao«. (P-741/65).

U 2 druga slučaja, tužilja je istakla da je tuženik imao netrpeljiv odnos prema deci iz njenog ranijeg braka, da ih je vređao i da prema njima nije hteo da ispolji ni minimum osećanja roditeljske brige. »Moje kćerke iz ranijeg braka«, kaže tužilja, koje su živele sa nama, nikako nije trpeo. Vulgarano ih je vređao i psovao«. (P-802/65).

U poslednjem predmetu iz ove grupe poremećenih bračnih odnosa tužilja se žalila na decu tuženika iz njegovog ranijeg braka koja gove kćerke iz ranijeg braka«, kaže tužilja, stalno su me vređali i prema njoj nisu ispoljavala dužno poštovanje i potreban takt. »Njegovе kćerke iz ranijeg braka«, kaže tužilja, stvarno su me vređali i pozivale su oca da vrati njihovu majku u kuću. Konačno su i uspele da nam brak razore. On je mene oterao a vratio svoju bivšu ženu sa kojom hoće da se ponovo venča«. (P-813/65).

2. *Odsustvo dece.* Težnja za kreacijom dece bila je jaka i tako naglašeno prisutna da su bračni drugovi često svoj brak potpuno podređivali tom nagonском zahtevu prirode. Saznanje da se u braku ne mogu imati deca bilo je dovoljno da jedan od bračnih drugova smatra svoj brak promašenim i da ta činjenica postane neposredan povod za ulaganje zahteva za razvod braka.

Tokom 1960. godine i 1965. godine ovakvih predmeta bilo je 16. U 8 slučaja žena je bila nerotkinja, u 1 slučaju muž nije bio u stanju da ima decu (Impotencia generandi), u 2 slučaja muž nije želeo decu, u 2 slučaja to nije želela žena, a u 3 predmeta bračnim drugovima nije bilo poznato ko od njih nije bio u stanju da koncipira dete. Inače, odsustvo dece pokretalo je na razvod bračne drugove gotovo u podjednakoј meri u brakovima sa sela i u brakovima iz grada.

a) U predmetima u kojima žena nije mogla da kreira dete, muž, kao tužilac, obično je ukazivao na znatne napore koji su ulagani da bi se žena izlečila i učinila sposobnom za začeće i porođaj. »Stalno smo konsultovali stručnjake i lekare specijaliste«, kaže tužilac u predmetu P-509/60, »ali i pored njihovog savesnog staranja nije se mogao postići željeni rezultat. Ta okolnost stvorila je kod nas depresivno raspoloženje koje je imalo za posledicu naše neosetno i postupno međusobno udaljavanje«.

U predmetu P-58/65 tužilac je naveo da je lekarska komisija odlučila da se tužena operiše usled otkrivene vanmaterične trudnoće. »Zbog toga«, kaže tužilac, »tužena je ostala neplodna. Međutim, kako sam žarko želeo da imam decu, to saznanje učinilo je naš brak gotovo besmislenim«.

S druge srtane, u predmetu P-229/65 tužilja je navela da njen muž nije u stanju da ima decu. »Kako su godine prolazile«, kaže tužilja, »ja nisam ostajala gravidna. Mislila sam da sa mnom nešto nije u redu pa sam se obratila lekaru. Međutim, prema lekarskom nalazu ja sam bila sposobna za začeće. Iz ovoga rezultira da tuženik nije u stanju da ima decu. Ja sam mu to i rekla i savetovala mu da se leči. Na to se on naljutio, bio mu je pogođen muški ponos, tvrdio je da je on sposoban za začeće i tražio je od mene da se ja lečim jer ne veruje lekarskom nalazu. Kako sam želela decu a tuženik nije hteo da se leči, to sam odlučila da zatražim razvod braka«.

b) Druga vrsta predmeta iz ove grupe odnosila se na odsustvo želje jednog od bračnih drugova da ima decu.

Tako u predmetima u kojima muž nije želeo decu, žena, kao tužilac, žalila se na njegovu »sebičnu prirodu« i »nastran karakter«. »Moj muž«, kaže tužilja, u predmetu P-981/65, »jednostavno ne želi decu. Kod njega je, na moje veliko zaprepašćenje, potpuno mrtav svaki osećaj za porodicu. Pitam se uopšte zašto se i ženio kad ne voli i ne želi decu«.

U drugom predmetu iste sadržine (P-1081/65) žena je istakla da je njen muž stalno tražio da abortira. Pri tom je govorio da već ima decu iz ranijeg braka i da mu deca više nisu potrebna. »Ja sam ovo shvatila«, kaže tužilja, »kao da me on ne voli. Izvršila sam abortus jer ne želim dete od takvog čoveka, a zatim sam napustila njegovu kuću«.

U dva slučaja (oba su iz grada) zabeležili smo protivljenje žene da ima decu. Tako, u predmetu P-402/65 tužilac je istakao da odsustvo dece u njegovom braku stvara kod njega osećaj dubokog nezadovoljstva, neke vrste kompleksa manje vrednosti koji prerasta u mržnju i prezir prema tuženoj. »Kad god tužena ostane u drugom stanju«, kaže tužilac, »ona odmah abortira ističući da joj deca nisu potrebna«. U drugom slučaju tužilac se žalio da tužena odbija da ima decu navodeći da za porođaj još nije spremna. »I tako dok ja hoću decu«, kaže tužilac, »tužena hoće da završi školu«. (P-736/65).

U 3 preostala predmeta, u kojima bračnim drugovima nije bio poznat pravi uzrok odsustva dece u njihovom braku, bračni drugovi su jedan drugom prebacivali neplodnost odbijajući ujedno da je nespособnost za začeće prisutna na njihovoj strani. Pri tom su se nabeđeni« bračni drugovi vređali (naročito žene sa sela i muževi iz grada) i reagovali svađom i nastupom besa. »Nismo mogli da imamo dece«, kaže tužilac u jednom od tih predmeta (P-259/65), i to je dovodilo do sukoba između nas. Žena mi je često prebacivala da ja ne mogu da imam dece, a ja sam znao da je ona kriva što decu nemamo«.

6. Novac

U posmatranim predmetima brak je predstavljao kompleksnu zajednicu u kojoj je pored psihološke i moralne komponente vidno mesto zauzimala i kategorija materijalne stabilnosti. Zbog toga je novac, koji se u braku stvarao, postajao čest povod mnogim bračnim sukobima.

Novac i materijalni interesi u širem smislu predstavljali su razlog za razvod braka u 33 slučaja. Tim povodom treba istaći da se jedna grupa razloga, koja se vezivala za novac, javlja isključivo u predmetima iz grada, dok se druga grupa razloga, vezana za jednu posebnu vrstu materijalnih interesa (nekadašnji miraz), mogla primetiti samo u predmetima sa sela. To je i po sebi razumljivo jer je u gradu novac bio osnova materijalne stabilnosti, a na selu zemlja i njeni proizvodi. S druge strane, »običaj davanja miraza« još se bio zadržao uglavnom

na selu. Ta činjenica, zajedno sa prethodnom, i određivala je profil uzroka koji su u ovim predmetima dovodili do poremećaja u bračnim odnosima.

1. Kad je reč o novcu kao faktoru bračnog poremećaja, treba primetiti da se on javljao u 23 predmeta, i to u 5 osnovnih izražajnih oblika: kao nedovoljnost novca (materijalna beda), kao razlika u rukovanju novcem, kao neangažovanje novca u bračnu zajednicu, kao potkradanje i najzad kao oblik neprekidne novčane kontrole sa zahtevom da se redovno i uredno polaže račun.

a) Prvi oblik (nedovoljnost novca) javio se u 2 slučaja. Tako, u predmetu P-688/65, kao neposredni povod za ulaganje zahteva za razvod braka, pominje se beda u koju su bračni drugovi zapali. »Moj muž«, kaže tužilja, »dobio je otkaz. Drugi posao nije mogao da nađe te smo zapali u bedu koju više nisam mogla da podnesem. Kad sam se požalila ocu, on je počeo da nas pomaže, ali je na kraju rekao da više ne može da izdržava zeta. Uzeo je moje stvari i odveo me kući«. (Povodom ove presude, mislimo, da je vredno pomenuti i komentar suda: »Nije čudno«, kaže sud, »što je otac tužilje ovako postupio, jer mu je ćerka živela u oskudici«).

U drugom predmetu iste sadržine (P-183/45) tužilac je istakao da je pogoršanje njegovog materijalnog položaja bio neposredni povod za tuženu da promeni svoj stav prema njemu. »Kad sam otišao u penziju«, kaže tužilac, »a moji se prihodi znatno smanjili, tužena je ohladnела prema meni. Počela je da se svađa, da napušta kuću a ubrzo sam čuo da se počela da viđa i sa drugima«.

b) Drugi oblik (razlika u rukovanju novcem) javio se u 5 slučajeva. U 4 predmeta žena se žalila na rasipništvo muža, a u 1 slučaju muž je prebacivao ženi neumerenost prilikom usklađivanja svojih ličnih potreba sa mogućnostima domaćinstva. U tom poslednjem predmetu (P-312/65) muž je u tužbi istakao da je dolazio često u sukob sa ženom »jer je ona novac nemilice trošila na oblačenje, zabavu i luksuz«.

U 4 preostala predmeta žena se žalila na težnju muža da dominira prilikom odlučivanja o načinu upotrebe i korišćenja novca (»on je tražio da upravlja mojim i njegovim prinaldežnostima, na šta ja nisam pristala« P-296/65), zatim na njegovu sklonost da sav novac utroši na alkohol (»on se opijao i sav novac je trošio na piće a zatim se zaduživao« P-924/60) i najzad na njegovu strast za kockom koja je neprekidno ugrožavala materijalnu egzistenciju porodice (»on sav novac prokocka, a zatim prodaje stvari iz kuće; prodao je tako svoje odelo, zimski kaput, cipele, platno za posteljinu, tako da sam morala stvari da zaključavam zbog čega mi je stalno pretio da će me zaklati« P-122/65).

c) Treći oblik (neangažovanje novca u kuću) javio se u 8 slučajeva. Sama ova cifra pokazuje da je to najčešći oblik u kome se izražavao poremećaj u bračnim odnosima. U svih 8 slučajeva u ulozi tužioca javlja se žena, što znači da su zaposlene žene imale jače izražen osećaj vezanosti za zajedničko domaćinstvo od muževa.

Tako u jednom predmetu (P-12/65) žena je istakla da je njen muž »materijalno živeo za sebe i ništa u kuću nije davao«. U drugom predmetu (P-10/360), navodeći iste razloge, žena se žalila da je zbog takvog stava muža »morala da pozajmljuje novac od suseda da bi prehranila sebe i dete iz prvog braka«.

U predmetu P-407/60 žena je istakla da je njen muž svoju platu trošio na sebe a od nje je tražio da ga »svojim prinadlenžostima izdržava«. U drugom predmetu iz iste godine (P-113/60) žena se žalila da njen muž unese celu svoju platu u kuću, ali da posle dva do tri dana »novac uzme i sve potroši na kocku i pijanku«.

d) Četvrti oblik (podkradanje) javio se u 4 slučaja. U svim tim predmetima kao tužilac javio se muž »Primetio sam da me potkrada«, kaže tužilac u predmetu P-804/6), »a novac je slala detetu iz prvog braka. Jednom mi je čak i službene pare uzela«. Iste ove momente tužilac je naveo i u predmetu P-955/65, kao i u predmetu P-30 460 samo sa tom razlikom što je u ovom poslednjem slučaju žena slala novac svojoj neudatoj sestri. I u poslednjem predmetu P-704/65 muž se žalio da je filatelista, ali da mu je tužena »krala skupocene marke, prodavala ih, a novac slala svom bratu«.

Karakteristično je da u svim ovim slučajevima »potkradanja« žena nije trošila novac za svoje potrebe, već da bi pomogla nekog od svojih bliskih rođaka.

e) Peti oblik (neprekidna kontrola utroška novca i zahtev da se položi račun) javio se samo u 1 slučaju. U tom predmetu P-296/65 muž se žalio da je njegova žena tražila da uvek kaže gde potroši svaki dinar. »Ako nešto ne bih umeo da objasnim i opravdam«, kaže tužilac, »nastala bi paklena svađa i nepodnošljivo vređanje«.

U drugim predmetima, u kojima novac nije dolazio neposredno do izražaja, povod za poremećaj bračnih odnosa javljao se u vidu naglašenog prisustva posebnih materijalnih interesa bračnih drugova, kao i težnji da se bračna zajednica, njen smisao i uspeh dovede u direktnu zavisnost od ostvarenih materijalnih potreba. Tako u jednom predmetu (P-633/65) tužilac je istakao da je tužena bračnu zajednicu shvatila kao instituciju za rešenje svog materijalnog položaja, dok je njega, kao svog bračnog druga, tretirala isključivo kao permanentnog kreatora prihoda za njen život. »Iz njenog držanja«, kaže tužilac, »iz njenog hladnog stava prema meni, a istovremeno vatrenog isticanja vrednosti novca uvideo sam da je brak zaključila samo iz materijalnih razloga«.

Težnja za isticanjem važnosti i značaja svog bogastva, kroz usadivanje suprugu kompleksa manje vrednosti i osećaja materijalne zavisnosti pa i podčinjenosti, javljala se u nekoliko mahova kao povod za poremećaj bračnih odnosa. Tako u predmetu P-881/65 tužilac je istakao da je tužena dobila od svojih roditelja iz Amerike veću sumu novca od koje je napravljena udobna i prostrana kuća. »Iako sam i ja radio na izgradnji te kuće«, kaže tužilac, »tužena nije propuštala priliku da mi prebaci da ja nemam ništa, da stanujem u njenoj kući i da mogu u svako doba da budem izbačen na ulicu. Zbog toga se u toj kuci nisam osećao slobodnim a u tuženoj sam neprekidno video, ume-

sto bračnog druga, nekog sebičnog kućevlasnika koji mi trenutno pruža stanbenu utočište. Nije mi bilo prijatno da u tu kuću uopšte uđem.

I konačno, u poslednjem slučaju, materijalni momenat se javio kao uslov za ponovno uspostavljanje bračne zajednice. Tako u predmetu P-487/60 tužilac je istakao da ga je tužena neopravdano napustila, a zatim je svoj povratak vezala za neobičnu ucenu. »Zvao sam je«, kaže tužilac, »da se vrati kući zbog mene i zbog dece i to lično i preko prijatelja. Zvao sam je i preko štampe. Na kraju je rekla da će se vratiti ali samo pod uslovom da joj predam na korišćenje celokupnu moju imovinu. Odbio sam taj njen zahtev jer me je duboko uvredio. Zbog toga tražim da se naš brak razvede«.

2. Pored novca, na stabilnost bračne zajednice uticala je i neostvarena težnja za sticanje određene imovinske koristi koja je obećana još pre nego što je brak bio zaključen. Neispunjeno obećanje o »mirazu« kao prevashodni razlog za poremećaj odnosa u seoskim brakovima sa mužem kao isključivim tužiocem, propaćeno je sa neispunjenim obećanjem »o starosnom obezbeđenju žene« koje se javljalo u podjednako meri u gradu i na selu.

Neispunjeno »obećanje o mirazu« prisutno je u 5 predmeta. Tako u predmetu P-479/65 tužilac je istakao da mu je otac tužene prilikom sklapanja veridbe obećao u vidu poklona dve njive po zaključenoj braka. Međutim, ovo obećanje otac tužene nije održao. »Kada sam otišao da se sa njim objasnim«, kaže tužilac, »roditelji i familija tužene su me prebili i izbacili iz kuće. Posle toga više nisam hteo da živim sa tuženom već sam je oterao njenom ocu«.

I u ostalim predmetima iste sadržine ovi momenti su se pojavljivali u samo nešto izmenjenim modalitetima. Tako u jednom predmetu (P-737/65) posredi je bio novac a ne nepokretnost, dok je u drugim predmetima bilo reči o prenošenju celokupne imovine ženinog oca, odnosno jedne trećine.

Nasuprot ovim predmetima, u kojima je položaj tužioca, zbog njihove same prirode, bio rezervisan za muža, primetili smo i predmete u kojima je uloga tužioca predviđena isključivo za ženu. U tim predmetima težnja žene za »starosnim obezbeđenjem« predstavljala je razlog za poremećaj bračnih odnosa u 2 slučaja.

Tako u predmetu P-836/65 tužilja je navela da joj je muž u fazi bračnih pregovora obećao potpunu starosnu bezbednost. »Pre sklapanja braka«, kaže tužilja, »tuženik mi je obećao da će me osigurati za starost i preneti svoju kuću u Nišu na moje ime. Međutim, od svega toga ništa nije ispunio«.

I u predmetu P-191/60 tužilja je navela da je napustila tuženog jer nije hteo da joj »prepiše imovinu« kako je obećao pre sklapanja braka.

7. Nesaglasnost o prebivalištu

Kao pretpostavka za uspostavljanje zajednice života bračnih drugova i za dalje prostorno i psihološko održanje faktičke bračne zajednice javlja se i saglasnost bračnih drugova o bračnom prebivalištu.

Istovremeno, zbog svoje voljne karakteristike domicil bračnih drugova predstavljao je i povod za poremećaj bračnih odnosa u više predmeta.

Tako, nesaglasnost bračnih drugova o njihovom prebivalištu bila je prisutna u 14 predmeta. Svi ti slučajevi javljali su se u 4 oblika. Prema prvom, nesaglasnost je postojala na relaciji grad—selo; prema drugom, na relaciji selo—grad; zatim, u okviru različitih gradova; i najzad, na relaciji različitih sela.

Kad je reč o ovim predmetima treba primetiti da se žena javljala u daleko većem broju slučaja kao osoba koja je tražila promenu prebivališta, odnosno kojoj postojeće mesto života i rada nije odgovaralo. Iz ovoga bi se mogao izvesti zaključak da je žena bila prostorno daleko pokretljivija od muža i da je sa manje predrasuda i opreznosti, straha od neizvesnosti i napora za adaptiranje u novu sredinu, tražila i uporno insistirala na promeni prebivališta.

Tako, u 6 predmeta žena je tražila od muža da pređu iz sela u grad, dok muž koji živi na selu to nije tražio od žene. U više mahova žena je upozoravala muža da joj je obećao da će iz sela preći u grad i da ona na tom obećanju i dalje insistira. Te njene težnje došle su do izražaja i u predmetu P-307/65 u kome je žena navela da je zahtevala od muža da proda imanje na selu, da od dobijenog novca kupe kuću u gradu i da se tamo nastane čime bi se olakšao i položaj tuženika koji je zaposlen u gradu. »Osim toga«, kaže tužilja, »više ne želim da se mučim na selu kad ne moram«. (U svim ovim slučajevima muž se obično pravdao da ne može da pređe u grad jer se osim zemljoradnje ne ume da bavi drugim zanimanjima. Istovremeno, u drugom predmetu, muž se pozivao na skuplji život u gradu, na male prinadležnosti koje ima i da tek umešan spoj koji pruža rad u fabrici sa radom na seoskom gazdinstvu stvara uslove za »normalan porodični život«).

Nasuprot ovim slučajevima, u predmetu P-147/60 tužilja je tražila da se iz grada ponovo vrate u selo što je muž odbio. »Ja nisam uspela da se priviknem na grad«, kaže tužilja. Stanovali smo u jednom mračnom i vlažnom sobičku pod vrlo teškim uslovima. Međutim, na selu imamo daleko bolje uslove za život ... Kad je on odbio da pođe sa mnom, ja sam se sama vratila u selo«.

Na relaciji različiti gradovi žena je u 4 slučaja tražila promenu grada, a muž samo u 1 slučaju. Kad je reč o ovim predmetima, treba primetiti, da ženini zahtevi nisu uvek bili rukovođeni težnjom da se živi u većem mestu. Razlozi, koje ona navodi za promenu prebivališta, više su bili vezani za njeno uvrenje da će kao bračni drugovi bolje živeti u drugoj sredini. Nasuprot ovim zahtevima, razlozi muža za promenu prebivališta bili su više praktične prirode sa težnjom da mu se olakšaju uslovi za rad. »Ja svako jutro putujem više od 30 kilometara«, kaže tužilac. »To me zamara i to košta. Zbog toga sam tražio od tužene da se potpuno preselimo u mesto gde radim. Međutim, ona je to odbila«. (P-712/65).

Na relaciji različita sela muž se u 2 predmeta pojavljuje u ulozi tužioca. U prvom predmetu tužilac je pozivao tuženi u da pređe na selo N. gde se zaposlio u zemljoradničkoj zadruzi. Međutim, tužena je to odbila tvrdeći da joj je dobro kod kćerke i zeta. U drugom predmetu (P-801/60) tužilac je tražio od svoje žene da pređu u selo kod njegovih,

ali je ona uporno zahtevala da i dalje žive u selu M., kod njenih roditelja. »Više ne želim da budem domazet«, kaže tužilac, »pogotovo što imam svoje imanje i svoje roditelje«.

8. Ljubomora

U posmatranim predmetima ljubomora se javljala kao izraz negacije ljubavi shvaćene u obliku simbola altruizma i jednog suptilnog emocionalnog procesa identifikacije svoje ličnosti sa osobom prema kojoj se ljubav gaji i to u meri da se život i potrebe drugog smatraju sopstvenim vrednostima. Ljubomora je u ovim predmetima predstavljala izraz »prirodnog egoizma« i težnje da se subjekt ljubavi pretvori u objekt isključivo svojih zadovoljstava i potreba.

Prisustvo ljubomore konstatovali smo u 24 predmeta.

Interesantno je istaći da su muževi bili ljubomorni u istoj meri u kojoj i žene. U 11 slučajeva brak je razveden zbog ljubomore muža, a u istom broju predmeta zbog ljubomore žene. U 2 preostala slučaja brak je razveden zbog oborsrtane ljubomore bračnih drugova.

Inače, žene iz grada bile su ljubomornije, skoro tri puta više, od žena sa sela (8 prema 3). Istovremeno, muževi sa sela uopšte nisu bili ljubomorni (nijedan primećen slučaj). Nasuprot njima muževi iz grada bili su izrazito ljubomorni i to do te mere da su bili ljubomorniji i od žena koje žive u gradu (11 prema 8). Inače, oblici ispoljavanja ljubomore kod žena iz grada bili su gotovo identični sa ženama sa sela.

U predmetima, u kojima se žene žale na ljubomoru muža, žene su u svojim tužbama isticale da je tuženik »patološki ljubomoran«, da je ljubomoran do te mere da ih »dovodi do ludila«. »Ja sam, kao medicinska sestra često dežurna noću«, kaže tužilja u predmetu P-27/65, »a i radim prekovremeno. Međutim, on me stalno napada, vređa i sumnjiči da živim sa lekarima«.

U drugom predmetu (P-382/65) tužilja je istakla da joj tuženik zbog svoje »strašne ljubomore« priređuje mnoge neprijatnosti. »On me stalno prati«, kaže tužilja, »uhodi me, ne smem da zastanem na ulici, niti smem da porazgovaram sa nekim poznanikom. Jednom je čak našeg kuma izbacio iz naše kuće kad je čuo da je svratio kod nas dok je on bio na poslu«.

U predmetu P-201/60 tužilja je pokušala da objasni razlog »nesnošljive ljubomore« tuženika činjenicom da je on stariji od nje 12 godina. »To je izgleda kod njega«, kaže tužilja, »stvorilo kompleks da zbog te razlike u godinama moram da tražim mlađeg čoveka. Više mi ništa nije verovao. Ako bih rekla da sam svratila u poštu ili kod prijateljice on bi to proveravao. Često je pitao i susede da li se nekad krećem i da li nam neko dolazi kad on nije kod kuće«.

I ljubomora žene ispoljavala se na sličan ili istovetan način kao i ljubomora muža. U svojim tužbama muževi prebacuju ženama da ih neosnovano sumnjiče da održavaju odnose sa drugim ženama, da im priređuju neprijatne scene, da ih neopravdano vređaju i da ih ometaju

u vođenju redovnog posla. Tako, u predmetu P-449/65 tužilac se žalio na »bolesnu ljubomoru« svoje žene. »Svaki moj susret sa nekom ženom«, kaže tužilac, »tužena je tumačila kao da živim sa njom. Više nisam smeo da imam ni jednu poznanicu«.

Prekovremeni rad, zatim terenska služba kao i česti premeštaji (kod oficira i podoficira) predstavljali su povod za ispoljavanje žene ljubomore. »Ja moram da idem na teren«, kaže tužilac u predmetu P-81/60, »jer mi je takav posao, a ona mi prebacuje da se sastajem sa drugom«. »Zbog malih prinadležnosti«, žalio se drugi muž, »pripinjen sam da radim prekovremeno i honorarno, ali ona mi prebacuje da ne dolazim na vreme kući jer živim sa drugom«. (P-208/65).

Interesantan je predmet P-884/65 u kome je žena izvršila preljubu i kojoj je muž oprostio, ali koja u odnosu na muža ispoljava, kako on to kaže, »nepodnošljivu ljubomoru«. »Verovatno misli«, kaže tužilac, »da sam i ja u stanju da je prevarim kao što je to ona učinila sa mnom«.

Inače, gotovo svi bračni drugovi ističu da su zbog ljubomore svog muža, odnosno žene morali da napuste zajedničko domaćinstvo i da su tek posle toga uspeli da nađu »svoje spokojstvo i duševni mir«.

(Kraj u sledećem broju.)

dr Mihajlo Mitić
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

L'analyse juridique et sociologique de la pratique de nos tribunaux dans le domaine du droit de mariage représente le sujet d'un intérêt scientifique spécial. Il en est ainsi d'autant plus que les litiges se rapportant au droit de mariage constituent à peu près 90% de tous les litiges du domaine civil.

L'objet de notre attention dans ce cas est la pratique du tribunal départemental de Niš pour les années allant de 1960 à 1965. Pendant cette période il y avait en tout 1.135 procès en divorce, et sur ce nombre la cause du divorce était dans 513 cas l'incompatibilité d'humeur qui rendait impossible la vie en commun.

Dans les procès qui se rapportent à cette cause du divorce dans 330 cas le mari a été le demandeur et dans 183 cas la femme, ce qui signifie que l'action en divorce qui avait cette cause pour fondement était intentée presque deux fois plus souvent par le mari que par sa femme.

Dans les villes le mari apparaissait plus souvent dans le rôle de demandeur que le mari dans les villages (220 par rapport à 109). Ce même rapport existait aussi lorsque la femme apparaissait dans le rôle de demandeur (112 par rapport à 72).

La cause du divorce que nous avons analysé fait partie d'après ses caractéristiques fondamentales du groupe des causes communes ou générales du divorce, ce qui signifie que dans cette cause se trouvent contenues d'après leur nombre les faits qui n'ont pas été constatés et qui, pris indivi-

duellement ou dans leur ensemble, peuvent contribuer à semer des troubles dans les relations conjugales. Cependant, cette circonstance n'exclut pas l'intérêt de la pensée théorique et de l'activité pratique pour la constatation et l'analyse du nombre anonyme et de la dénomination des faits qui rentrent dans la sphère de cette cause du divorce.

D'après les cas que nous avons observés dans la pratique du tribunal départemental de Niš nous avons pu constater la présence de 30 faits particuliers qui pris séparément et dans le plus grand nombre de cas dans leur enchaînement avaient influé sur le dérèglement des relations conjugales. Ces faits distingués et dissociés sont les suivants: la mésentente sexuelle; l'ivrognerie; l'influence des parents et de la famille, l'influence des enfants; les questions pécuniaires; l'impossibilité de se mettre d'accord sur la résidence; la jalousie; le départ pour l'étranger; la séparation des époux du fait que leurs postes de travail se trouvent dans deux endroits différents; le mode de conduite du ménage commun; le manque de soucis et d'égards mutuels; le recours à la force physique dans le règlement des affaires; la vie séparée durant de longues années; la maladie du conjoint; la grande différence d'âge entre les époux; le désaccord quant à la profession de l'époux; la conduite immorale et l'enfreinte portée aux prescriptions pénales; le conflit ayant pour cause la virginité de la femme; le témoignage contre le conjoint dans la procédure pénale; le vagabondage et l'entretien des relations fréquentes avec les personnes de l'autre sexe; la séparation du fait du service militaire; l'insouciance et la négligence à l'égard des enfants; le fait du conjoint d'oublier sa situation de personne mariée; la tentative de viol de la part du beau-père; plainte portée contre le conjoint à l'entreprise ou à l'unité militaire; le désaccord au sujet de l'emploi de la femme; la pratique de la sorcellerie; la position du gendre hébergé dans sa belle famille et les complexes qui en découlent; le fait de ne pas établir la vie en commun et la tendance de poursuivre des études.

Tout ce matériel qui a été rassemblé et traité ne représente pas la fin d'un processus empirique, mais le commencement de nouvelles recherches le domaine de la sociologie du mariage et de la réglementation juridique des rapports dans le mariage avec un aperçu spécial sur l'institution du divorce. C'est en cela que se trouve la valeur essentielle et l'importance scientifique de l'analyse effectuée de cette pratique de divorce.

EKONOMSKO-ORGANIZACIONI ASPEKT KORIŠĆENJA KAPACITETA

Savremenu proizvodnju karakteriše, sa jedne strane, sve veći stepen opremljenosti rada sredstvima, a sa druge, sve brža ali ujedno i kolebljivija kretanja privrede. Porast tehničke opremljenosti rada čini proizvodni mehanizam privrede krućim nasuprot potrebi za sve većom njegovom elastičnosti, koja proizilazi iz brzog i vrlo promenljivog porasta potreba tržišta. Onda kada je proizvodni mehanizam mogao, zbog slabije tehničke opremljenosti rada, da lakše prilagođava svoju proizvodnju potrebama tržišta, kolebljivost tržišta je bila daleko slabija.

Ovakav odnos prema opremljenosti rada sredstvima za rad i promena potreba za proizvodima zahteva veliku obazrivost ne samo u izboru opreme već i u stepenu opremljenosti rada sredstvima pa i korišćenih ovih. Od izbora opreme, stepena opremljenosti rada sredstvima za rad i stepena njihovog korišćenja zavisi i kvalitet ekonomije preduzeća, a »kvalitet ekonomije se ispoljava kao stepen uspešnosti u podmiranju ekonomskih potreba«¹, što je i osnovni cilj proizvodnje.

Od promena koje nastaju u proizvodnji, a na koje utiču sredstva za rad, zavisi i kvalitet ekonomije. Upravo, za kvalitet ekonomije relativne su činjenice koje nastaju i formiraju se u procesu proizvodnje. Doduše, značajne su i činjenice koje nastaju na tržištu ali nisu, po pravilu, bitnije od onih koje nastaju u proizvodnji.

Dakle, na kvalitet ekonomije presudan uticaj imaju faktori vezani za elemente procesa reprodukcije: za rad, predmete rada i za sredstva za rad.

Faktori vezani za sredstva za rad su po pravilu najuticajniji na kvalitet ekonomije. Njihov uticaj je sa razvojem proizvodnih snaga sve veći pa otuda i sve veća potreba za njihovim proučavanjem i pozitivnim usmeravanjem.

¹ Dr Stevan Kukoleča: »Merenje poslovnog uspeha«, »Informator«, Zagreb, 1966. godine, strana 1.

Radi iznetog, da malo bliže razmotrimo neke probleme vezane za sredstva za rad, kao što su: proizvodna sposobnost sredstava za rad, izražavanje i utvrđivanje te proizvodne sposobnosti i, konačno, metode utvrđivanja stepena korišćenja sredstava za rad.

Pojam kapaciteta

Kapacitet je tehničko-ekonomska kategorija. Kao takav, on je predmet čestih definicija pa otuda i niz definicija o kapacitetu. Međutim, obično se pod ovim pojmom podrazumeva mogućnost proizvodnje jedne mašine, grupe mašina, uže ili šire proizvodnje zajednice, u jedinici vremena. Dakle, pod kapacitetom treba razumeti mogućnost proizvodnje preduzeća ili društvene zajednice u celini, a »pod kapacitetom mašine njenu sposobnost da, u određenom vremenskom intervalu, izvrši određeni broj određenih operacija«.²

Svaka mašina pored radne sposobnosti ima i određenu funkcionalnu namenu. Kako i koliko će biti korišćene ove sposobnosti mašine zavisi od niza faktora, te otuda proizilazi da je stepen korišćenja mašine ili uređaja promenljiva veličina.³ Međutim, često se postavlja pitanje koja je to veličina kapaciteta mašine koja može biti iskorišćena. Polazeći od tehničkih karakteristika mašine, od broja časova rada koje ista može da ostvari (ukupno raspoloživo vreme manje časovi potrebni za održavanje i opravke), dolazimo do takozvanog tehničkog kapaciteta ($K_1 = 365 \times 24 - t$). Ukoliko mašina ne radi u tri smene, što je čest slučaj, kapacitet mašine koji nam stoji na raspoloženju je srazmerno vremenu nerada manji. Ali i u toku rada, bez obzira na režim eksploatacije, zbog brojnih faktora (odmor radnika i dr.) mašina ne radi, pa je otuda i stvarni kapacitet mašine manji od tehničkog i raspoloživog.

$K_s < K_r < K_t$ gde je

K_t = tehnički (ugrađeni) kapacitet

K_r = raspoloživi kapacitet

K_s = stvarni kapacitet

² Dr Vukan Dešić: »Metode naučne organizacije rada«, Naučna knjiga Beograd, 1964. godine, strana 178.

U radu »Organizacija proizvodnje« — Informator — Zagreb, 1966. g. na str. 37. dr Stevan Kukoleča i dr Živko Kostić razlikuju kapacitet u užem i širem smislu, zavisno od toga da li je tehnička moć proizvodnje uslovljena tehničkim faktorima sadržanim u samom sredstvu za rad. čiji se kapacitet posmatra ili je pak uslovljena tehničkim faktorima izvan sredstava za rad (teh. karakteristike proizvoda, asortimana i sl.).

³ U radu pod 2) prof. dr Stevan Kukoleča i prof. dr Ž. Kostić, ističu da veličinu kapaciteta uslovljavaju tehnički faktori sadržani u tehničkim karakteristikama sredstava za rad, proizvoda, radne sredine; zatim, u karakteristikama tehnološkog procesa i materijala.

»Međutim, društveni i subjektivni faktori organizacione prirode ne uslovljavaju veličinu kapaciteta, jer nemaju tehnički karakter. Oni uslovljavaju stepen korišćenja datog sredstva«, str. 37.

U interesu kvaliteta ekonomije preduzeća potrebno je što više približiti stvarni kapacitet raspoloživom. No, pri tom treba imati na umu da se odnosna proizvodnja (korišćenje kapaciteta) odvija prema optimalnoj tački troškova, jer se jedino time omogućava optimalan ekonomski rezultat. Ovo nameće potrebu utvrđivanja kapaciteta optimalne veličine. Naime, za savremeni razvoj jugoslovenske privrede i privrede uopšte od presudne ekonomske važnosti je izgradnja optimalnih kapaciteta.⁴

Ovaj problem je posebno važan u nas i zbog potreba i zadataka privredne reforme, a i zato što u dosadašnjem razvoju jugoslovenske privrede: 1) nisu uticali uvek ekonomski kriterijumi pri izgradnji proizvodnih kapaciteta i 2) što dugo godina posle drugog svetskog rata ekonomska politika razvoja Jugoslavije nije imala u vidu nužno uključivanje privrede u međunarodnu podelu rada.

Ovakva politika razvoja kapaciteta Jugoslavije čini ove nedovoljno efikasne, a to zato što su isti:

— nedovoljno usklađeni (na primer: energetske i sirovinski u odnosu na prerađivačke: nedostatak energije i sirovina ozbiljna je smetnja korišćenju prerađivačkih kapaciteta),

— nedovoljno specijalizovani uz razvijene odnose kooperacije i integracije,

— sa zastarelom organizacijom rada, itd.

Izražavanje kapaciteta i metode merenja stepena njihovog korišćenja

S obzirom na to da svako preduzeće raspolaže vrlo heterogenim sredstvima za rad (mašine, uređaji, postrojenja) tehnički je nemoguće izračunati njihov ukupan kapacitet, što je i osnovni problem izražavanja i merenja kapaciteta. Otuda se najčešće ukupni kapacitet izražava preko kapaciteta reprezentativnih sredstava za rad. Međutim, ka-

⁴ Optimalizacija kapaciteta se vrši pomoću različitih metoda. Jedna od njih je i metoda linearnog programiranja. Matematički model za izračunavanje optimalnog kapaciteta polazi uglavnom od sledećih podataka:

- spisak proizvoda koje treba proizvoditi,
- potreban fond vremena za pojedine proizvodne mašine ili grupe mašina za proizvodnju predviđene proizvodnje,
- radno vreme po jedinici svakog proizvoda na svakoj mašini,
- vrednost ili prodajna cena svakog proizvoda,
- ograničavajući elementi (na primer: maksimalne količine pojedinih proizvoda).

Putem linearnih jednačina dobija se odgovor na pitanje koje proizvode i uz pomoć kojih mašina, u kojim količinama je moguće proizvoditi, uzimajući u obzir apsorpcionu moć tržišta, pa da se ostvari maksimalan dohodak, što je pored zadovoljenja potreba i cilj proizvodnje.

O ovome bliže u delima: »Linearno programiranje u privrednoj organizaciji«, dr Slavko Dobrenić — Informator, Zagreb, 1966. i »Osnovi linearnog programiranja« inž. Dragoslav Marković — Zavod za produktivnost rada, Sarajevo, 1963. g.

da su u pitanju ista sredstva za rad (npr. istovrsne mašine), kapacitet se izražava istom zajedničkom jedinicom mere: količinom proizvoda ili količinom prerađenih sirovina, vremenom rada (mašinski časovi) i sl.

Zavisno od načina izražavanja kapaciteta odabiraju se i metode za utvrđivanje stepena korišćenja istih. Metode su brojne i problem je u tome koji među njima izabrati. Ovo zato što sve one, manje ili više, imaju niz nedostataka koji u znatnoj meri mogu da utiču na deformisanje slike korišćenja kapaciteta.

Prema nivou posmatranja stepena korišćenja kapaciteta, sve metode merenja bi mogli da podelimo na:

- a) Makroekonomske metode merenja kapaciteta
 - metoda maksimalne mesečne proizvodnje,
 - metoda rasporeda radnika po smenama, i dr.
- b) Mikroekonomske metode merenja kapaciteta
 - metoda trenutnih opažanja,
 - metoda mašinskih časova,
 - metoda instalirane pogonske snage, i dr.
- c) Makro-mikro metode merenja kapaciteta
 - metoda linearnih programiranja
 - tzv. nova metoda,

OVAKO izvršena podela metoda merenja stepena korišćenja kapaciteta polazi, uglavnom, od mogućnosti izražavanja kapaciteta na pojedinim nivoima. Međutim, treba reći da ona nije čvrsta što znači da je pod određenim uslovima moguće neku od mikroekonomskih metoda primenjivati i za makroekonomska sagledavanja, i obratno. Najbolji rezultata merenja korišćenja kapaciteta se postiže ako se jednovremeno upotrebljava više metoda, čime se obuhvata veći broj činilaca korišćenja kapaciteta i time postiže i veća sigurnost u donošenju ocene o korišćenju kapaciteta u pitanju.

U narednom izlaganju u najkraćim crtama ćemo se osvrnuti na svaku od gore navedenih metoda.

a) Makroekonomske metode merenja stepena korišćenja kapaciteta

1. Metoda maksimalne mesečne proizvodnje

Metodom maksimalne mesečne proizvodnje utvrđuje se tzv. intenzivno korišćenje kapaciteta. U stvari, ova metoda polazi od pretpostavke da je najveću mesečnu proizvodnju moguće ostvariti u svim ostalim mesecima posmatranog perioda (a to je po pravilu period od jedne godine) pa se zato kao proizvodni kapacitet računa dvanaesto-mesečni obim proizvodnje meseca sa najvećom proizvodnjom ($12 \times$ proizvodnja meseca u kome je ostvaren najveći obim). Upoređujući ostvarenu proizvodnju sa ovako izračunatom mogućom, dobijamo stepen korišćenja kapaciteta na bazi ove metode.

Formula za obračun stepena korišćenja kapaciteta po ovoj metodi je:

$$K = P_k \times n, \text{ odnosno } S_k = \frac{\sum_{i=0}^n K_o \times 100}{n \times P_k} \text{ gde je:}$$

K = godišnja moguća proizvodnja

P_k = maksimalna mesečna ostvarena proizvodnja

n = broj meseci (12)

S_k = stepen korišćenja kapaciteta

K_o = ostvarena godišnja proizvodnja

Dobra strana ove metode je u tome što se na jednostavan način i dosta brzo dolazi do potrebnih podataka za izračunavanje stepena korišćenja kapaciteta. Dalje, polazi od toga da je moguće ostvariti proizvodnju u svim ostalim mesecima kao u mesecu u kome je ostvarena najveća proizvodnja, što daje sigurnu osnovu za kritičku analizu stepena korišćenja kapaciteta i omogućava zaključak o najverovatnijim rezervama u kapacitetima koje je moguće aktivirati i time omogućiti povećanje ekonomije proizvodnje.

Međutim, nasuprot ovim i drugim pozitivnim stranama ove metode, ona ima i određene nedostatke. Pre svega, baza od koje polazi ova metoda — moguća proizvodnja na bazi maksimalne mesečne proizvodnje — vrlo retko je i zaista maksimalno moguća proizvodnja. Ukoliko se, na primer, posmatrana proizvodnja odvijala samo u jednoj smeni, onda i maksimalno moguća proizvodnja na bazi rada iz jedne smene predstavlja, u najboljem slučaju, svega 33 odsto zaista moguće proizvodnje.

Isto tako, zbog različitosti u asortimanu proizvodnje — zbog teškoća njegovog izražavanja — ova metoda može često, ukoliko se bez dovoljno opreznosti koristi, da dovede do pogrešnih rezultata i zaključaka.

Sve ovo upućuju na zaključak da pri korišćenju metode u pitanju treba bezuslovno uzeti u obzir njene sve pozitivne i negativne strane, odnosno uslove pod kojima se ostvaruje proizvodnja čije kapacitete želimo posmatrati.

2. Metoda rasporeda radnika po smenama

Pri izračunavanju stepena korišćenja kapaciteta metodom rasporeda radnika po smenama, polazi se od toga da mašine, po pravilu, rade onda kada i radnici rade; a to znači da rad radnika, na primer, u jednoj smeni znači i rad mašina samo u jednoj smeni. Polazeći od

ovoga, pomoću koeficijenta smena radnika, određuje se i stepen korišćenja kapaciteta.⁵

Tako je za proizvodnju uglja koeficijent smena 204, što znači da su kapaciteti bili angažovani za dve smene ili 66 odsto vremena. Stvarni kapacitet je bez sumnje, bio niži od ovako izračunatog jer za period rada u dve smene nisu mašine i uređaji radili neprekidno, i sl.

Pozitivna strana ove metode je u tome što veoma brzo i bez mnogo napora omogućava uvid u stepen korišćenja kapaciteta. Pozitivno je i to što za potrebe izračunavanja stepena korišćenja kapaciteta po ovoj metodi nije potrebno voditi nikakvu drugu evidenciju osim evidencije o radu radnika, koja se ionako vodi radi drugih potreba; a isto tako, ne vrše se nikakva preračunavanja zaposlenog — prisutnog osoblja, na primer, na bazi kvalifikacija i sl.

Upravo ove olakšice u primeni metoda i rađaju niz nedostataka, zbog kojih je vrlo teško oceniti metodu rasporeda radnika po smenama kao podobnu za mnoga merenja. Naime, samo prisustvo radnika pored mašine nije garancija da je mašina i radila. Nije redak slučaj da mašina ima ogromne gubitke u radu a da je radnik prisutan u preduzeću.

Dalje, prosto brojanje prisutnih radnika po pojedinim smenama, često može, ukoliko analitičar nije dovoljno obazriv, da dovede do pogrešnih ocena. Tako je, na primer, prva smena, po pravilu, veća od ostalih za deo zaposlenog administrativnog osoblja. Otuda, i pored toga što rade kapaciteti u pune tri smene, njihov stepen korišćenja će, izračunat ovom metodom, biti manji no što ustvari jeste. Netačnost iskazivanja stepena korišćenja kapaciteta po ovoj metodi je veća kod proizvodnje sa većom mehanizacijom i automatizacijom (jer je broj zaposlenih na administrativnim poslovima u takvoj proizvodnji u odnosu na ukupno zaposleno osoblje veći) no u proizvodnji gde je rad pretežno ručni ili sa poluautomatskim mašinama.

b) Mikroekonomske metode merenja stepena korišćenja kapaciteta

1. Metoda trenutnih opažanja

Stepen korišćenja kapaciteta, odnosno vreme rada i nerada jedne mašine može se vrlo efikasno i objektivno utvrditi metodom trenutnih opažanja. Ova metoda se zasniva na teoriji uzoraka. U stvari, posmatrajući broj mašina, utvrđujemo vreme kada mašina, odnosno mašine ne rade beležeći pri tom i uzroke koji su doveli do toga da mašina ili mašine stoje (promena alata, odmor radnika, razgovor sa instruktorom, i sl.).

⁵ Koeficijent smena je količnik odnosa ukupnog broja radnika iz sve tri smene i broja radnika zaposlenih u prvoj smeni. Od ukupnog broja radnika u proizvodnji uglja Jugoslavije 73.526 49% ili 36.028 radnika radi u prvoj smeni a 51% u ostale dve. Koeficijent smene je (73.526 podeljeno sa 36.028) 2,04.

(Statistički godišnjak SFRJ za 1966. g. str. 175).

Snimački list za utvrđivanje stepena korišćenja kapaciteta ovom metodom izgleda obično ovako:

Godina		Snimački list		Snimač: N. N.	
Datum	Vreme obilaska mašine (čas i min)	Odeljenje	A	Mašina C	
		Mašina radi		Mašina ne radi	
				Teh. zastoj	Ostali uzroci
1. II	10,05	—		—	Nedostat. mater.
„	10,20	radi		—	—
itd.					

Preimućstvo ove metode nad ostalim je u tome što uporedo sa utvrđivanjem stepena korišćenja kapaciteta otkrivamo i uzroke takvog korišćenja. Ovo preimućstvo je od višestruke važnosti. Pre svega, nije potrebno posebno ispitivanje uzroka utvrđenog stepena korišćenja mašina i uređaja. Drugo, ovako utvrđeni uzroci stepena korišćenja kapaciteta, uz izvršene potrebne korekcije zbog greške uzroka, predstavljaju polaznu i sigurnu osnovu za preduzimanje potrebnih mera za bolje korišćenje kapaciteta.

Ova metoda, međutim, ima i određenih nedostataka. Tako, od vremena u kome se vrši snimanje i od odabranog uzroka (a čest je slučaj da se ne odaberu najpogodnije vreme i najreprezentativnije mašine) zavisi i rezultat snimanja pa otuda i ocena koja se na bazi snimljenog stanja dobija.

Dalje, izračunavanje korišćenja kapaciteta metodom trenutnih opažanja zahteva posebnu obuku osoblja koje treba da vrši snimanje i obračun stepena korišćenja kapaciteta, a to poskupljuje proizvodnju (uključujući tu i vreme snimanja), što nije slučaj sa ostalim metodama.

2. Metoda mašinskih časova

U preduzećima sa velikim brojem mašina, u kojima nije utvrđena dokumentacija (tehnička dokumentacija) o norma časovima — (potrebno vreme za izradu pojedinih proizvoda ili delova proizvoda odnosno potrebno vreme za obavljanje određenih delatnosti), ova metoda ima najčešću primenu.

Smisao metode sastoji se u tome što se kapacitet mašina, uređaja i postrojenja, odnosno čitavog preduzeća izražava u mašinskim časovima. Pri tome glavnu ulogu igra vreme, ali ne utrošeno vreme (utrošeni mašinski časovi), već normalno vreme (vreme koje je bilo potrebno za efektivnu proizvodnju na normalan način. Radi ovoga utvr-

đuje se teorijski godišnji fond mašinskih časova (za jednu, dve ili tri smene: $365 \times 8 \times 2$, $365 \times 8 \times 3$); zatim, raspoloživi godišnji fond mašinskih časova (teorijski fond umanjen za državne praznike i nedelje) i, konačno, stvarni fond mašinskih časova (raspoloživi fond umanjen za opravke i priznate gubitke). Tako dobijeno vreme mašinskih časova stavlja se u odnos sa izvršenim vremenom i dobija se stepen korišćenja kapaciteta. Pri svemu ovome uzimaju se proizvodne mašine posebno ili po grupama.

Pozitivne strane ove metode su sledeće:

- postupak primene je jednostavan,
- primenjuje se i bez poznavanja kvantitativnog izraza proizvodnje
- primenjuje se u proizvodnji vrlo heterogenog asortimana.

Međutim, iskazivanje kapaciteta kroz mašinske časove nije dovoljno određeno. Naime, različita je ekonomska težina mašinskih časova po vrstama mašina, a što se ovom metodom ne uzima u obzir. Na primer: nije svejedno da li je stajala mašina sa kapacitetom, pretpostavimo, od 500 jedinica proizvoda na čas ili pak neka mašina sa daleko manjim ili, možda, većim kapacitetom.

Ovo je u stvari i osnovni problem izražavanja kapaciteta od čijeg pravilnog rešenja, bez sumnje, u ogromnoj meri zavisi i tačnost utvrđivanja stepena korišćenja kapaciteta, pravilnost donošenja ocena i ispravnost preduzetih, odnosno predloženih mera za povećano korišćenje kapaciteta.

3. Metoda instalirane pogonske snage

Vrlo često je u upotrebi zbog lakoće merenja stepena korišćenja kapaciteta, jer se upoređenjem utrošene i instalirane snage motora dolazi do stepena korišćenja.

No upotreba ove metode pretpostavlja određene uslove:

- da je instalirana snaga sekundarnih pokretača merilo za obim aktivirane proizvodne opreme u celini,
- da svako uvećanje instalirane snage u sekundarne pokretače treba da omogući najmanje istu količinu produkta po jedinici snaga kakvu daje već zatečena snaga.

Ova metoda je jednostavna i vrlo pogodna za merenje kapaciteta kod niza privrednih organizacija. Ali, sa druge strane, ona u većini slučajeva nije i tačna u izražavanju stvarnog stepena korišćenja kapaciteta. Ako se pođe od toga, na primer, da mašina može da troši energiju a da pri tome ne radi (ne proizvodi) ili da proizvodi nenamenski proizvod, onda prilikom merenja stepena korišćenja kapaciteta po ovoj metodi ne uzimamo i ovo u obzir pa tako dobijamo stepen korišćenja kapaciteta u nešto većem obimu nego što je on ustvari.

Problem izražavanja kapaciteta i ovde stoji i u istoj meri umanjuje značaj ove metode kao i prethodne.

c) Makro-mikro metode merenja stepena korišćenja kapaciteta

1. Nova metoda

Ova metoda je nastala kao kritika metoda DIW i IFO.⁶ Jugoslovenski zavod za produktivnost rada, počeo je u toku 1962. godine sa primenom ove metode u oblasti merenja stepena korišćenja kapaciteta na nivou preduzeća i višim nivoima (nivo grana-grupacija). Naime, polazi se od toga da je za pravilno sagledavanje stanja korišćenja kapaciteta nužno iste sagledati na svim nivoima.

Inače, kod primene ove metode osnovno je to da ona iskazuje korišćenje kapaciteta po fazama reprodukcije. Ostvarena proizvodnja i kapacitet se izražavaju vrednosno pa otuda ova metoda ima tu prednost nad ostalim što upozorava na preteranost ili nedostatak investicija.

2. Metoda linearnog programiranja

Mada ova metoda može da se koristi i za makroekonomske analize kapaciteta, ona je od posebne važnosti za analize kapaciteta kod industrijskih preduzeća, i to posebno onih koja sa istom opremom mogu proizvoditi različite proizvode u različitim količinama.

Pomoću linearnih jednačina izračunava se optimalno korišćenje kapaciteta za proizvodni program koji obezbeđuje maksimalni dohodak. Na taj način, u stvari, dobijamo maksimalni kapacitet sa stanovišta ekonomskih rezultata; a pomoću njega, stavljajući ga u odnos sa ostvarenim kapacitetom, dolazimo do stepena korišćenja kapaciteta.

Opšti model linearnih jednačina je:

$$f = c_1 x_1 \quad c_2 x_2 \quad \dots \quad c_n x_n$$

pod uslovom da se zadovolje sledeće jednačine:

$$a_{11} x_1 \quad a_{12} x_2 \quad \dots \quad a_{1n} x_n = b_1$$

$$a_{21} x_1 \quad a_{22} x_2 \quad \dots \quad a_{2n} x_n = b_2$$

$$a_{m1} x_1 \quad a_{m2} x_2 \quad \dots \quad a_{mn} x_n = b_n$$

a da su vrednosti za

$$x_j = 0 \text{ gde su } a_{ij}, b_j, c_j \text{ date konstante.}$$

Potrebno je onoliko jednačina koliko ima nepoznatih u sistemu.

Pored iznetih metoda postoji još znatan broj drugih a koje zbog prostora nisu bile predmet razmatranja, kao: metoda ponderisanih masa, metoda registrovanja rada mašina, metoda trenutnih opažanja po tehnološkim profilima, metoda norma časova, i dr.

⁶ Bliže o ovoj metodi i metodama DIW—metoda nemačkog Instituta za istraživanja — privrede i IFO—metoda Instituta za privredna istraživanja — Z. Nemačka videti u materijalu: Proizvodni kapaciteti i njihova optimalizacija, merenje i metode boljeg korišćenja, Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, Beograd, 1966.

No, i pored brojnih metoda vrlo je teško u datom trenutku odabrati najpogodniju, jer su sve one manje ili više opterećene brojnim slabostima. Ali i pored toga, uz određene korekcije i ograde mogu da se se putem svih ovih metoda dobiju i zadovoljavajući podaci o korišćenju proizvodnih kapaciteta.

Praktična primena metode maksimalne mesečne proizvodnje

Nužne pretpostavke ove metode su: (1) da je maksimalnu mesečnu proizvodnju moguće ostvariti i u svim ostalim mesecima u toku posmatrane godine, (2) da je proizvodni kapacitet posmatranog perioda jednak izračunatom maksimalnom ostvarenju proizvodnje.

Međutim, pri merenju korišćenja kapaciteta na bazi ove metode teško da može da se naiđe na ovako čiste odnose. Obično je stvarno stanje drugačije pa je zato metoda opterećena sledećim činjenicama:

a) Kapacitet proizvodnje se vrlo često menja u toku godine, (perioda za koji vršimo posmatranje), zbog čega dolazi do opasnosti od deformacije slike o korišćenju kapaciteta na bazi ove metode,

b) Uslovi proizvodnje vezani za ostale faktore reprodukcije, takođe, vrlo često nisu isti za sve mesece posmatranog perioda,

c) Maksimalna postignuta proizvodnja u toku jednog meseca po pravilu ne odražava najveću moguću proizvodnju.

Zato sve ove činjenice treba uzeti u obzir prilikom merenja stepena korišćenja kapaciteta na bazi metode maksimalne mesečne proizvodnje.

U narednom pregledu daje se stepen korišćenja kapaciteta po ovoj metodi za po jedan proizvod iz odgovarajućih grana industrijske delatnosti u SFRJ za godine 1964. i 1965.

Proizvodi su slobodno — slučajno odabrani.

Posmatrajući podatke iz tabele, može se konstatovati sledeće:

1) Da je bio različiti stepen korišćenja kapaciteta u proizvodnji posmatranih proizvoda. U proizvodnji uglja, sirove nafte, sirovog gvožđa, sirovog magnezita, odlivaka gvožđa, cementa, celuloze, pamučnog prediva i kožne obuće stepen korišćenja kapaciteta je bio relativno visok. Najslabije korišćenje kapaciteta imala je proizvodnja rude gvožđa, elektrolit bakra, radio prijemnika, sumporne kiseline i konzervi mesa.

2) I pored toga što su procenti korišćenja kapaciteta, izračunati na bazi ove metode, dosta visoki oni, objektivno posmatrano, ne bi mogli da zadovolje. Ovo zato što je stvarno korišćenje kapaciteta niže od izračunatog iz razloga o kojima je već bilo reči. Primera radi navešćemo podatke o rasporedu preduzeća, odnosno radnika po smenama, za pojedine grane industrijske delatnosti, a na bazi čega može indirektno da se oceni valjanost izračunatih procenata korišćenja podataka po metodi maksimalne mesečne proizvodnje, odnosno stvarno korišćenje proizvodnih kapaciteta.

Doduše, podaci o rasporedu radnika i preduzeća po smenama daju se za čitave grane industrije a ne za proizvode posmatrane u tabeli br. 1, pa je time i donošenje pravilnog zaključka otežano.

Stepen korišćenja kapaciteta za 1964. i 1965. g. po pojedinim proizvodima⁷

Tabela br. 1

Grana — proizvod	1965. g.	1964. g.
1. Proizvodnja elektroenergije, uglja i koksa		
— elektroenergija	83	82
— proizvodnja uglja	92	92
2. Proizvodnja i prerada nafte		
— sirova nafta	82	91
3. Dobijanje ruda metala		
— rude gvožđa	72	93
4. Proizvodnja crne metalurgije		
— sirovo gvožđe	93	88
5. Proizvodnja obojene metalurgije		
— elektrolit bakar	78	77
6. Proizvodnja nemetala		
— sirovi magnezit	84	95
7. Proizvodnja metalne industrije		
— odlivci gvožđa	88	89
8. Proizvodnja elektroindustrije		
— radio - prijemnici	85	77
9. Proizvodnja hemijske industrije		
— sumporna kiselina 66%	86	75
10. Proizvodnja industrije građevinskog materijala		
— cement	89	89
11. Industrija papira		
— celuloza	89	89
12. Proizvodnja drvne industrije		
— tipizirani nameštaj	85	80
13. Tekstilna industrija		
— pamučno predivo	90	92
14. Industrija kože i gume		
— kožna obuća	88	88
15. Prehrambena industrija		
— konzerve mesa	76	84
16. Industrija duvana		
— duvanske preradevine	88	85

⁷ Na bazi podataka iz »Indeksa« 1 i 9 (Savezni zavod za statistiku — Mesečni pregled privredne statistike SFR Jugoslavije) utvrdili smo da je najveća mesečna proizvodnja, npr. uglja svih vrsta ostvarena u mesecu oktobru, i to kako za 1964. tako i za 1965. godinu. Množenjem tako utvrđene veličine proizvodnje (2.662.000 t odnosno 2.695.000 t.) sa 12 (broj meseci u godini) dobijamo količine koje predstavljaju moguću proizvodnju za godinu dana. Stavljanjem u odnos ostvarene godišnje proizvodnje uglja sa ovako dobijenim količinama dolazimo do procenta koji predstavlja, po ovoj metodi, stepen korišćenja kapaciteta. A to je 92% i za jednu i za drugu posmatranu godinu.

*Raspored preduzeća i radnika po smenama za pojedine grane industrije
SFRJ — 1964. g. +*

Tabela br. 2.

Grana delatnosti ⁸⁾	I smena		I i II sm. (dve smene)		I, II i III sm. (tri smene)	
	Preduzeća	Radnici	Pred.	Radn.	Pred.	Radn.
Rudarstvo i industrija	585	131.317	941	403.568	948	546.757
Elektroenergija	43	12.948	6	735	57	7.998
Ugalj i koks	3	147	6	909	62	72.470
Nafta	—	—	3	1.711	7	5.019
Crna metalurgija	1	25	2	2.045	12	39.608
Obojena metalurgija	5	990	7	4.696	30	32.884
Nemetali	20	3.450	31	12.810	42	22.818
Metalna industrija	52	20.124	177	111.289	115	74.464
Elektroindustrija	13	3.411	41	38.050	19	13.503
Hemijska industrija	23	3.056	37	11.326	91	34.118
Građevinski materijal	128	19.693	87	22.567	47	15.894
Drvena industrija	63	13.984	130	59.697	55	32.820
Industrija papira	—	—	9	2.726	31	16.373
Tekstilna industrija	10	1.393	139	53.885	180	118.261
Industrija kože	46	12.614	51	23.271	2	571
Prehrambena industrija	59	12.896	52	15.803	149	41.778
Industrija duvana	56	12.482	21	7.993	2	1.798

Upoređujući podatke iz prethodne dve tabele, može se ustanoviti sledeće:

1. Da izračunavanje stepena korišćenja kapaciteta na bazi metode maksimalno mesečne proizvodnje nije dovoljno pouzdano. Međutim, ova metoda je vrlo pogodna za uočavanje problema dinamike korišćenja kapaciteta i ravnomernosti korišćenja ovih .

Uzmimo samo Industriju kože ili duvana pa ćemo uočiti veliku razliku između procenta korišćenja kapaciteta na bazi metode maksimalne mesečne proizvodnje i najverovatnijeg procenta korišćenja kapaciteta na bazi procene prema broju smena, odnosno rasporedu preduzeća i broja radnika po pojedinim smenama.

2. Ovo upućuje na zaključak da prilikom merenja kapaciteta na bazi metode maksimalne mesečne proizvodnje bezuslovno treba vršiti kontrolu tačnosti stepena korišćenja kapaciteta nekom drugom metodom, ukoliko pretpostavke za primenu ove metode nisu zadovoljene što je dosta redak slučaj.

⁸⁾ Statistički godišnjak SFRJ za 1966, s. 175.

Zaključak svega izloženog bio bi sledeći:

Nužnost sve veće tehničke opremljenosti rada sredstava za rad nameće potrebu njihovog pravilnog izbora (po kvalitetu i kvantitetu), zatim, pravilnog korišćenja a otuda i izražavanja i merenja. Međutim, problem izražavanja i merenja korišćenja kapaciteta je vrlo složen. Pre svega, ta složenost izvire iz heterogenosti sredstava za rad — što otežava njihovo izražavanje, kao i otuda što ne postoje pogodne metode koje bi otklonile nedostatke merenja kapaciteta uslovljene njihovom heterogenošću. Zbog svega ovoga nužno je prilikom merenja kapaciteta uzimati u obzir sve činioce od kojih je zavisilo, odnosno od kojih će zavisiti njihovo korišćenje, koristeći pri tome jednovremeno i više metoda merenja kapaciteta.

Vlastimir Milošević, magistar ekonomije
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

En attirant l'attention sur le problème de la «rigidité» de la capacité dans la production, qui est le résultat de l'équipement technique accru du travail en moyens de production, et sur la nécessité d'une adaptation plus grande de la production aux besoins du marché, ce qui est rendu plus difficile justement par le haut degré de mécanisation et d'automatisation du travail, l'auteur a souligné l'importance de ces contradictions pour l'économie des entreprises et pour la communauté sociale dans l'ensemble. Cela impose le besoin de réaliser l'optimum des capacités productives et leur utilisation normale. D'autre part, cela exige de procéder à la mesure et à l'expression de la capacité ce qui est entravé par l'hétérogénéité de celle-ci. Nonobstant ces difficultés, il est possible de mesurer les capacités par une série de méthodes. Toutes ces méthodes peuvent être divisées en: micro, macro et micro-macro méthodes économiques de la mesure des capacités.

Ensuite, en analysant un certain nombre de méthodes de la mesure des capacités l'auteur a signalé certaines faiblesses et les côtés positifs des méthodes de mesure données et il propose de recourir toujours parallèlement à plusieurs méthodes lorsqu'on procède à la mesure, parce que de cette manière on peut éliminer les nombreuses lacunes de chaque méthode prise en particulier et il devient possible de formuler une conclusion exacte. Dans ce sens a été exposée l'application pratique de la méthode de la production mensuelle maximale.

ULAGANJE U OSNOVNA SREDSTVA I KVALITET EKONOMIJE PREDUZEĆA

Ulaganje elemenata proizvodnje određene vrste i količine predstavlja ekonomski i proizvodni uslov proizvodnje proizvoda određene upotrebne vrednosti za zadovoljenje potreba društva. S obzirom na permanentnost karaktera društvenih potreba, to se ekonomska suština društvene reprodukcije svodi na permanentno ulaganje u reprodukciju uz istovremeno reprodukovanje izvršenih ulaganja u tu reprodukciju — preko obnavljanja društvene proizvodnje i uslova za tu proizvodnju.

Rezultat ostvarenog procesa proizvodnje je proizvod određene upotrebne vrednosti i vrednosti. Njegovom realizacijom proizvođač ostvaruje određenu cenu — izraz društvenog priznanja izvršene reprodukcije. Otuda se pojavni oblik rezultata reprodukcije u uslovima postojeće robnonovčane privrede pojavljuje kao: fizički proizvod, vrednost proizvoda i kao dohodak u smislu vrednosti izraza realizovane nove vrednosti. Iako su za navedene oblike izraza rezultata reprodukcije u ekonomskoj praksi u upotrebi različite jedinice kvantitativnog izraza, ne treba shvatiti da se, zapravo, radi o izrazima koji su nezavisni jedan od drugog. Naprotiv, radi se o jednom istom rezultatu koji se izražava različitim ekonomskim parametrima, koje je moguće svesti na zajedničku platformu, odnosno na jedan zajednički izraz.

Sa aspekta pokazatelja ostvarenog kvaliteta ekonomije, potrebno je ostvarene rezultate kvantificirati i posmatrati ih u ekonomski relevantnim odnosima. Pri tome, kvantitativne promene u jednom izrazu rezultata reprodukcije ne daju mogućnost analize i uvida u kvalitativne ekonomske promene. Recimo, ako je obim proizvodnje porastao od 200 na 250 jedinica proizvoda, to je samo pokazatelj relativnih kvantitativnih promena obima proizvodnje, ali ne i kvalitativni pokazatelj nastale ekonomske promene u smislu sagledavanja kvaliteta ekonomije reprodukcije.

Kako je ulaganje u reprodukciju uslov proizvodnje proizvoda, to je ekonomski kvalitet ostvarenog rezultata reprodukcije ispravno meriti i ceniti jedino u relativnom odnosu između ostvarenih rezultata i izvršenih ulaganja za njegovo ostvarenje. Naime, ulaganje u reprodukciju ima namenski karakter. Otuda je i odnos između ostvarenih rezultata i izvršenih ulaganja ekonomski relevantan odnos i pokazatelj ostvarenog kvaliteta ekonomije.

Međutim, ulaganja u reprodukciju na predstavljaju ekonomski niti tehnološki homogeni celinu. Za proces proizvodnje ulažu se elementi proizvodnje koji se razlikuju po svojim osobinama i funkciji u procesu rada. — Poznato je, naime, da postoji razlika između funkcije predmeta, sredstava za rad i radne snage u procesu proizvodnje. Osim toga, iako između sredstava za rad i materijala nema kvalitativne razlike u ekonomskoj suštini samog procesa trošenja i prenošenja vrednosti sredstava za proizvodnju na novi proizvod, bitna razlika postoji sa stanovišta njihove funkcije u procesu rada. Pri tome, ciklus reprodukcije sredstava za rad je višestruko duži od ciklusa reprodukcije materijala (predmeta rada) — koji je jednak ciklusu reprodukcije proizvoda koji se proizvodi pomoću tih sredstava. Osim toga, ulaganje u reprodukciju ima dva osnovna oblika: ulaganje u obliku angažovanja i ulaganje u obliku trošenja elemenata proizvodnje u reprodukciji.

1. Oblici ulaganja u osnovna sredstva

Kako se proces reprodukcije odvija permanentno u vremenu uz stalne promene pojavnih oblika ulaganja u tu reprodukciju — analogno fazama reproduccionog procesa, to je ekonomsko zbivanje u tom istom procesu potrebno posmatrati upravo sa stanovišta stalnih promena kvantitativnih razmera oblika pojedinih elemenata rezultata i ulaganja. Pri tome, u procesu stalnog narastanja proizvodnih snaga, intenzitet razmera učešća sredstava je sve veća s obzirom i na činjenicu da se time omogućuje manji utrošak potrebnog rada za proizvodnju proizvoda određene upotrebne vrednosti.¹

Materijalnu osnovu ekonomskog progressa društva čini, zapravo stalni porast proizvodnih snaga kao funkcije efektivne primene tehničkog progressa u reprodukciji. S obzirom na funkciju materijala, odnosno predmeta rada u procesu proizvodnje, te na mogućnosti supstitucije živog rada minulim zbog uvođenja nove tehnike, to upravo ulaganja u osnovna sredstva predstavljaju osnovnu polugu izmene odnosa između rezultata² i ulaganja u reprodukciju potrebnih za njegovo ostvarenje — posmatrano u odnosu na objektivno uslovljeni kvalitet ekonomije preduzeća pre uvođenja novog osnovnog sredstva.

Ulaganje u osnovna sredstva u obliku angažovanja nosi obeležje ekonomske funkcije angažovanja sredstava u reprodukciji u smislu obezbeđenja uslova i mogućnosti odvijanja normalnog procesa repro-

¹ »Progres nauke i tehnike dovodi do neprekidnog poboljšanja tehničkog nivoa oruđa proizvodnje. Smanjenjem uloženog rada i utrošaka materijala u proizvodnju oruđa rada, porasta sposobnosti i oruđa proizvodnje da povećavaju proizvodnost rada. Porast dugovečnosti i efektivnosti korišćenja dovodi do toga da, mada udeo minulog rada raste po jedinici proizvodnje, ipak se smanjuje njegova apsolutna veličina, a utrošak živog rada po jedinici proizvodnje smanjuje se i relativno i apsolutno.« A. Bečín, »Socijalistička reprodukcija i privredne proporcije« — Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu II, Bgd. 1960, str. 61.

dukcije. Međutim, karakteristike reprodukcionog trošenja sredstava za rad otvaraju poseban problem uslovljenosti i razmera ulaganja u osnovna sredstva u obliku angažovanja. Ovome treba dodati činjenicu dužine veka upotrebe, odnosno postojanja vremenskog perioda od momenta nabavke do momenta zamene toga sredstva — u kome se, manje ili više, menjaju skoro svi faktori koji uslovljavaju razmere angažovanja u sredstvima za rad.³ Ovo istovremeno znači da je, za sagledavanje problematike angažovanja u sredstvima za rad, potrebno sagledati i sve uslove i karakteristike, odnosno ekonomske efekte određenog izbora ulaganja u obliku angažovanja. Međutim, uključivanje i te problematike zahtevalo bi znatno više prostora. Stoga ćemo nastojati da sagledamo uticaj i promene koje nastaju u kvalitetu ekonomije preduzeća upravo zbog ulaganja u novu tehniku, tj. zbog uvođenja u proces proizvodnje novih osnovnih sredstava.

Potrebno je međutim, posebno naglasiti značaj vremena kod ulaganja u osnovna sredstva u obliku angažovanja. Vreme je izraz trajanja angažovanosti sredstava za rad u reprodukciji. Otuda je ono — svojom dužinom, bitan kvantitativni pokazatelj kvaliteta ekonomije reprodukcije uslovljenog angažovanjem sredstava u reprodukciji.⁴ Drugim rečima svako skraćivanje vremena trajanja angažovanosti sredstava u sredstvima za rad (b_i) omogućuje ostvarenje istog efekta sa srazmerno skraćivanju vremena angažovanja — manjim ulaganjima u sredstva za rad.

U drugom obliku ulaganja osnovnih sredstava u reprodukciju — u obliku trošenja, manifestuju se opet specifične karakteristike trošenja sredstava za rad, čijom visinom kao elementom troškova repro-

² Sovjetski ekonomist A. Konson je još pre deset godina ukazivao na postojanje dva stava u odnosu na ocenu ekonomskih efekata uvođenja nove tehnike. Kritikujući stav da je proizvodnost rada dovoljan i potpun pokazatelj nastalih ekonomskih efekata, on kaže: »Po našem mišljenju, određivanje ekonomske efikasnosti ne može se svesti samo na jedan pokazatelj. Ekonomsku efektivnost je potrebno ceniti iz niza pokazatelja, od kojih se kao najvažniji pojavljuju: 1. Povećanje proizvodnosti društvenog rada, koja se pokazuje u veličini proizvodnosti mašine, u porastu proizvodnosti rada radnika koji na njoj radi, u povećanju trajnosti mašine, i povećanju koeficijenta početnog iskorišćavanja, ceni koštanja i rentabilnosti. 2. Zadovoljenje potreba društva novim vrstama proizvoda ili izmenom kvaliteta postojećih. 3. Olakšanje rada radnika i racionalna izmena njegovog karaktera, 4. Povećanje odbrambene sposobnosti zemlje.« A. Konson, »Analiz ekonomičeskij efektivnosti vnedrenija novoj tehniki«, Voprosi ekonomiki. Nr. 8/57, str. 110.

³ Ulaganja u imaterijalnim vrednostima (patenti, licence i dr.) nemaju materijalnu osnovu sredstava za rad a time ni karakter trošenja. Međutim, ova su najčešće preduslov nabavke i korišćenja novih sredstava za rad, te ih u tome smislu treba posmatrati sa stanovišta uticaja na promene kvaliteta ekonomije.

⁴ Govoreći o vremenu kao faktoru izvora ulaganja i kao izrazu promene vrednosti u dinamici reprodukcije, akademik S. Strumilin kaže na jednom mestu sledeće: »Uostalom faktor vreme, u ovom slučaju ne dejstvuje sam po sebi već kao ekonomski efekat tehničkog progresa koji se odvija u toku vremena«, S. G. Strumilin, »Faktor vreme pri projektovanju kapitalnih ulaganja«, Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu, I Bgd., 1960, str. 167.

dukcije je bitno uslovljen kvalitet ekonomije preduzeća.⁵ Iz činjenice da je ciklus reprodukcije osnovnog sredstva višestruko duži od ciklusa reprodukcije proizvoda koji se proizvodi pomoću tih sredstava, proizilazi, naime, karakteristika posebnog trošenja vrednosti sredstava za rad u pojedinačnim procesima proizvodnje koja se materijalizacijom ljudskog rada prenosi u novi proizvod. U nizu procesa proizvodnje — istekom veka upotrebe osnovnog sredstva utroši se njegova upotrebna vrednost i vrednost koja se transmituje u vrednost novog proizvoda. Realizacijom proizvoda preneti vrednost sredstava dobija novčani oblik da bi procesom proizvodne reprodukcije ponovo primila materijalni oblik. Ekonomsku suštinu specifičnosti trošenja sredstava za rad u reprodukciji čini njegovo reprodukciono trošenje. A ekonomski smisao reprodukcionog trošenja je očuvanje integriteta vrednosti sredstava za rad, u smislu njihove pune proste reprodukcije, čiji je pojavni izraz u očuvanju integriteta kapaciteta mogućeg obima proizvodnje.

Pojavni izraz reprodukcionog trošenja sredstava za rad je amortizacija. Ne ulazeći ovde u problematiku reprodukcionog trošenja sredstava za rad, podvlačimo jedan, opet, značajan momenat kod ulaganja u obliku trošenja. Naime, od krupnog je značaja momenat kvantitativnog izraza tog trošenja, odnosno realnost amortizacionih kvota kao kvantitativnih izraza ekonomske suštine amortizacionog procesa.⁶ Značaj ovog momenta je još veći u dinamičnoj privredi — s obzirom na veoma naglašene razmere intezivnosti učešća sredstava za rad, odnosno, s obzirom na visoko relativno učešće amortizacije u troškovima reprodukcije.⁷

⁵ »Neobično je važna i tehnička i ekonomska prikladnost osnovnog sredstva za vršenje zadataka, koji se od njega očekuju, njegova funkcionalna sposobnost. Najbolje je ono osnovno sredstvo, koje omogućuje proizvodnju uz najniže troškove po jedinici proizvoda razumije se, uz pretpostavku, da se uz unosne cijene može prodati ukupna proizvodnja, koja odgovara kapacitetu tog osnovnog sredstva, i uz daljnju pretpostavku, da takvo osnovno sredstvo ne traži više napora od strane radnih ljudi i nesrazmerno jače angažiranje drugih sredstava.« Š. Babić, Uvod u ekonomiku preduzeća, Zgb, 1961, str. 134.

⁶ »Pri investicionom odlučivanju o tome da li ići na novu tehniku i ukoliko se ona isplati, važnu ulogu igra odnos između veličine rada utrošenog u proizvodnju novog sredstva (recimo mašinu) i živog čovečjeg rada koji se štedi primenom toga sredstva...

... Iz ovoga proističe važnost pravilnog odnosa između amortizacije i količine živog rada koji se štedi primenom novog oruđa za rad. Ovaj odnos možemo iskazati količinom rada sadržanog u novoj mašini i veličinom ukupno ušteđenog živog rada u toku trajanja dotične mašine. Ili, odnos se može iskazati veličinom godišnje amortizacije osnovnog sredstva i veličinom ušteđenog živog rada u jednoj godini. Ako bi se uzeo ovaj drugi odnos kao pogodniji, onda odnosne veličine moraju biti iskazane pravilno. S jedne strane, amortizacija treba da bude realan izraz rabaćenja sredstava za rad, a s druge, veličina uštete na živom radu treba takođe da bude izražena merilom koje bi bilo u stanju da pokaže stvarnu veličinu uštete.« Dr D. Mišić, Investicije i privredni razvoj, Bgd. 1960, str. 167.

⁷ U nekim analizama, pretežno makroekonomskog karaktera, vrednost osnovnih sredstava se uzima kao elemenat koji u odnosu na ostvareni obim proizvodnje daje proizvodni koeficijent — na osnovu čijeg kretanja se izvode zaključci o uslovljenosti i promenama kvaliteta ekonomije reprodukcije. Vidi: P. Zicherl, Osnovna sredstva kao faktor privrednog razvoja, Bgd. 1966 — disertacija.

2. Amortizacija osnovnih sredstava, troškovi reprodukcije i dohodak preduzeća

Uslov obezbeđenja normalnog toka procesa reprodukcije, sa stanovišta sredstava za rad, je puno reprodukovanje njihove utrošene vrednosti u istom reprodukcijom procesu. Istovremeno, uslov nastavljanja narednog procesa proizvodnje, odnosno reprodukcije je — angažovanje osnovnih sredstava u punom iznosu. Na drugoj strani, s obzirom na to da jedno sredstvo za rad služi za više procesa proizvodnje (b_i), to troškovi sredstava za rad, tj. amortizacija, predstavljaju odnos između uložene vrednosti u sredstva za rad (S_i) i broja reprodukcijom ciklusa proizvoda. Dakle, kako su pojavni izrazi ekonom-

$$A = \frac{S_i}{b_i}$$

skih zbivanja u procesu reprodukcije u konkretnoj ekonomiji funkcija dejstva faktora koji uslovljavaju i determinišu nivo ostvarenog kvaliteta posmatrane ekonomije, to je sa stanovišta mogućnosti uticaja proizvođača na visinu troškova sredstava za rad, od bitnog značaja karakter samih osnovnih sredstava kao faktora ulaganja u reprodukciju. U tome smislu, potrebno je imati u vidu da sredstva za rad spadaju u, odnosno čine objektivne tehničke faktore. Otuda razmere trošenja vrednosti sredstava za rad, kao i drugih elemenata proizvodnje a koje su funkcija ovih trošenja, sa stanovišta konkretnog proizvođača u posmatranom periodu, predstavljaju objektivno uslovljena trošenja. Međutim, stvarna trošenja vrednosti sredstava za rad u reprodukciji su najčešće veća od objektivno potrebnih jer su funkcija objektivnog uticaja proizvođača u procesu organizovanja reprodukcijom trošenja tih sredstava.

Sa stanovišta mogućnosti uticaja proizvođača na nivo navedenih vrsta trošenja (posmatrano prema faktorima njihove uslovljenosti), u posmatranom periodu proizvođač može organizacionim uticajem da smanji organizaciono uslovljena trošenja čiji je minimum na nivou objektivnih troškova. Međutim, izmena objektivno uslovljenih trošenja zahteva izmenu postojećih tehničkih faktora, koji će se racionalizacijom ili uvođenjem savremenih sredstava jedino moći smanjivati. Ali, takva izmena moguća je jedino u dužem periodu i ona zahteva nova ulaganja. Nova ulaganja u osnovna sredstva menjaju razmere objektivno potrebnih trošenja u odnosu na prethodni period, i to, kako u smislu visine amortizacije tako i u smislu promena troškova rada i troškova materijala.⁸

Kako je amortizacija osnovnih sredstava, kao element troškova reprodukcije, jedan od bitnih faktora uslovljenosti kvaliteta ekonomije preduzeća, značajno je kakva je tendencija kretanja troškova amorti-

⁸ Vidi o ovome jednu uspelu analizu pokazatelja efektivnosti ulaganja: M. Usik, »Sistema osnovnih pokazatelj efektivnosti kapitalnih vloženija« Voprosi ekonomiki, Nr. 4/58.

zacije.⁹ Činjenica je, naime, da je učešće pojedinih elemenata, odnosno zavisno od vrste proizvoda. Međutim, činjenica je i da se sa razvojem nauke i tehnike te stalnim porastom tehničkog progressa, odnosno stalnim uvođenjem nove tehnike u proizvodnju, menja učešće pojedinih elemenata proizvodnje u proizvodnji proizvoda iste uopštrebne vrednosti — posmatrano u vremenskom aspektu.

Istorijska tendencija kretanja troškova sredstava za rad u reprodukciji jeste, upravo, stalni apsolutni porast a relativno opadanje po jedinici proizvoda uz istovremeno smanjenje potrebnih troškova materijala i troškova rada po jedinici proizvoda. Karakteristika ovih odnosa u smislu njihove uzajamne uslovljenosti i krajnjih ekonomskih efekata kako sa stanovišta troškova (koji su u stalnom uzajamnom konkurentskom odnosu u tendenciji minimalnog nivoa po jedinici), tako i sa stanovišta proizvodne snage i opšteg ekonomskog progressa¹⁰ — predstavlja osnovnu problematiku privrednog razvoja, posmatrano na nivou makroekonomije, kao i na nivou mezoekonomije. Ipak ekonomska težina navedenih karakteristika je nejednaka — posebno kad se ove posmatraju kroz prizmu ekonomskog progressa. Nejednak je stav prema tendencijama kretanja pojedinih vrsta troškova i zavisno od toga da li se radi o kapitalističkom preduzeću ili socijalističkom.¹¹

Razmere troškova osnovnih sredstava, kao oblika ulaganja u reprodukciju, nisu samo faktor troškova već istovremeno i faktor dohotka preduzeća. Ostvareni dohodak preduzeća, koji je u svojoj ekonomskoj suštini realizovana nova vrednost, u svom kvantitativnom izrazu predstavlja razliku između ostvarenog dohotka i troškova materijalne reprodukcije. Dakle,

$$D = Q \cdot Cq - (T_i + T_m)$$

⁹ Tehnički napredak ne sastoji se samo u zameni ručnog rada mašinskim već i u zameni mašine manje proizvodnosti mašinama veće proizvodnosti. Takva zamena znači u pojedinim procesima »proizvodnje uštedu ne samo živog rada već i sredstava rada.« A. Notkin, Progres i porast proizvodnje sredstava za proizvodnju«, Savremeni problemi privrednog razvoja, Bgd., 1960, II — str. 160.

¹⁰ »Ekonomska definicija tehničkog progressa kao osnovnog dinamičkog faktora privrednog razvoja mogla bi se formulisati kao uvođenje potpuno novih oruđa za rad, odnosno metoda proizvodnje ili proširivanje onih tipova oruđa i onih proizvodnih metoda koji su dotle već postojali samo u naprednijim granama i preduzećima na manje napredne grane i preduzeća, što ima za posledicu porast produktivnosti rada i time smanjenje vrednosti proizvoda«. Dr R. Stojanović: Teorija privrednog razvoja u socijalizmu, Bgd. 1964, str. 62.

¹¹ »Za kapitalistički način proizvodnje, koji počiva na proizvodnji vrednosti i viška vrednosti, to je nesumnjivo kriterijum (misli se na kriterijum izvora investicija — prim. D. G.) rentabiliteta, bez koga uvećana proizvodnost rada koja se manifestuje u većoj masi proizvedenih dobara istim sredstvima, nije merodavna. Međutim, za proširenu reprodukciju u privredi čije je osnovno načelo proizvodnja radi podmirenja potreba, uvećana masa proizvoda dobijena istim ili manjim sredstvima, morala bi da predstavlja osnovni kriterijum pri odlučivanju o investicijama.« Dr D. Mišić, op. cit. str. 153.

Kako troškovi sredstava za rad i troškovi materijala čine zapravo troškove materijalne reprodukcije, i kako je srazmerno učešće troškova sredstava za rad visoko, to je visina dohotka direktno uslovljena visinom troškova sredstava za rad. Otuda svako smanjenje troškova sredstava za rad će imati za posledicu povećanje dohotka i obratno, svako povećavanje troškova sredstava za rad imaće za posledicu smanjenje dohotka preduzeća.¹²

S obzirom na to da je dohodak preduzeća element kompleksa rentabilnosti, to je ovim direktno uslovljen nivo rentabilnosti preduzeća — kao ekonomski relevantnog odnosa između dohotka i sredstava uloženi u reprodukciju za njegovo ostvarenje. U posmatranom periodu konkretni proizvođač može uticati samo na organizaciono uslovljena povećanje angažovanja i trošenja, iako ova sa stanovišta društva nisu uslov proizvodnje proizvoda, tako da, i za ekonomiju konkretnog proizvođača i za ukupnu ekonomiju znače zapravo ispadanje vrednosti iz reprodukcije. Međutim, konkretni proizvođač uglavnom vrši njihovu naknadu iz realizovanog dohotka (anticipiranjem preraspodele dohotka).

3. Ulaganje u osnovna sredstva i nivo produktivnosti

Proizvod je prvi i neposredni pojavni izraz oblika rezultata reprodukcije. Kako je pak odnos između rezultata reprodukcije i ulaganja izvršenih za njegovo ostvarenje — ekonomski izraz ostvarenog kvaliteta ekonomije, to i odnos određene mase proizvoda i ulaganja u reprodukciju u obliku trošenja radne snage — predstavlja ekonomski relevantan odnos izražen kompleksom produktivnosti. Pri tome, svaka promena utroška radne snage po jedinici proizvoda je izraz promene ostvarenog nivoa produktivnosti. Sa stanovišta ekonomije preduzeća kao mezoekonomije, odnosno kao pojavnog organizacionog oblika organizovanosti društvene reprodukcije, ovaj izraz odnosa između ostvarenog proizvoda kao mase upotrebne vrednosti i utroška radne snage za njegovo ostvarenje predstavlja istovremeno i doprinos te mezoekonomije ukupnoj društvenoj reprodukciji — odnosno makroekonomiji.

Dok odnos između proizvoda i potrebnog rada za njegovu proizvodnju na društvenom nivou predstavlja izraz proizvodne snage rada prosečnog proizvođača, a odnos između proizvoda i objektivno potrebnih utroška radne snage konkretnog proizvođača predstavljaju njegovu proizvodnu snagu rada, dotle odnos između proizvoda i stvarno nastalih trošenja radne snage za njegovu proizvodnju predstavlja ostvareni nivo produktivnosti u konkretnoj ekonomiji preduzeća. (Isti odnos izražava produktivnost na nivou grane, odnosno privrede). Društim rečima, stvarni utrošci radne snage sadrže u sebi: veličinu dru-

¹² Ekonomska suština troškova materijalne reprodukcije i dohotka ovim nije narušena. Radi se samo o efektima uticaja po visini dohotka, odnosno po kvalitet ekonomije preduzeća. Ovo i zbog toga što se ovim zahvata samo aspekt strukturalnih promena kvaliteta ekonomije preduzeća.

štvenopriznatog potrebnog trošenja rada — koji je jednak izvršenom radu, odstupanja između društvenopriznatog i objektivno potrebnog trošenja radne snage i organizaciono uslovljena suvišna trošenja radne snage. Te iste razmere stvarnih trošenja radne snage — time i uslovljenosti ostvarenog nivoa produktivnosti u pošmatranoj mezoekonomiji, su funkcija dejstva objektivnih faktora (tehničkih i društvenih) — uključujući ovde i tehnizirane i objektivizirane organizacione mere organizovanja procesa reprodukcije) i organizacionih faktora. Odnosno,

$$L = LO \pm Ltf + u_1$$

L = stvarni utrošci radne snage; $\pm Ltf$ = objektivno uslovljena odstupanja između društveno potrebnog utroška radne snage i objektivno potrebnih utrošaka radne snage pod dejstvom objektivnih faktora; $+u_1$ = organizaciono uslovljena povećanja trošenja radne snage.

Prema tome, nivo ostvarene produktivnosti u posmatranom periodu, pre uvođenja novih sredstava za rad je

$$P = \frac{Q}{Lo \pm Ltf + u_1}$$

Nivo ostvarene produktivnosti konkretne ekonomije je moguće ceniti upravo sa stanovišta mogućnosti proizvođačevog uticaja na pojedine faktore ulaganja u smislu njihovog smanjivanja uz ostvarenje istog rezultata. U tome smislu, on može organizacionim merama uticati na smanjivanje organizaciono uslovljenih suvišnih trošenja. Ali, izmena, odnosno smanjivanje objektivno potrebnih utrošaka radne snage konkretnog proizvođača zahteva izmenu postojećih tehničkih faktora. Uvođenjem nove tehnike, menjaju se potrebni utrošci radne snage — menja se proizvodna snaga rada a time i mogućnosti uticaja proizvođačevog na povećanje produktivnosti. Naime, svaka izmena tehničkih faktora dovodi do izmene potrebnih trošenja i angažovanja. Sa stanovišta trošenja radne snage, nova tehnika uslovljava potrebne utroške radne snage a time i nivo objektivno moguće produktivnosti.

»Sprovođenje principa produktivnosti na nivou postojeće tehničke opremljenosti ima svoje okvire u postojećim organizaciono uslovljenim trošenjima radne snage: trošenja zbog odstupanja od standardne kvalifikovanosti, odstupanja od standardnog intenziteta rada i odstupanja od standardne organizacije rada. S obzirom na to da se ta trošenja u praksi ne eliminišu potpuno, kad se ona jednom svedu na praktično moguć minimum, prestaju dalje mogućnosti dizanja produktivnosti na nivou postojeće tehničke opremljenosti. Uslov za dalje sprovođenje principa produktivnosti je izmena tehničke opremljenosti, a to znači izmena tehničkih faktora ulaganja u reprodukciju.

Posledica ove izmene će biti *promena proizvodne snage rada*. Međutim, uporedo sa ovom, menjaju se skoro svi elementi ekonomije preduzeća, kako oni na strani ulaganja tako i oni na strani rezultata reprodukcije.¹³

¹³ Dr. S. Kukoleča, *Ekonomika preduzeća I*, 1963, III izd., str. 493/4.

Sama promena proizvodne snage rada u smislu promene potrebnog rada po jedinici proizvoda je posledica niza promena koje nastaju u vezi sa uvođenjem nove tehnike — odnosno zbog izmene tehničke opremljenosti rada. Nova sredstva rada često traže i novu — izmenjenu kvalifikovanost radnika; menja se organizaciona struktura preduzeća, menja se ciklus potrebnog rada, odnosno ciklus trošenja radne snage itd. Drugim rečima, nova tehnika traži i nove radne sposobnosti radnika.¹⁴

Sa metodološkog aspekta, u izrazu produktivnosti moguće je — što je i ispravno — izraziti proizvod, kao elemenat kompleksa produktivnosti, potrebnim radom. U tom smislu, između nivoa proizvodne snage rada u posmatranom periodu i nivoa proizvodne snage u tekućem periodu (posle uvođenja novog osnovnog sredstva) postoji razlika u obimu potrebnih utrošaka radne snage — to jest, u obimu potrebnog rada po jedinici proizvoda. Razlika između $P_1 : P_2$, pojavljuje se, zapravo, zbog razlike koja postoji iz odnosa $L_1 : L_2$:

Ako je proizvodna snaga rada, odnosno objektivno uslovljena produktivnost, u prvom periodu

$$P_1 = \frac{L}{L} = 1$$

to će posle uvođenja novih sredstava rada, ova biti

$$P_2 = \frac{L}{L_1 \pm K_1 \cdot L_1} = \frac{1}{1 \pm K_1}$$

K_1 = promena objektivno potrebnih utrošaka radne snage po jedinici rada.

4. Ulaganje u osnovna sredstva i nivo ekonomičnosti

Mogućnosti proizvođača da utiče na nivo i oblike ulaganja, odnosno na kvalitet njegove ekonomije preko oblika ulaganja su bitno determinisane vrstom i karakterom faktora koji uslovljava ta ulaganja. U tome smislu — posmatrano u vremenskom aspektu — nejednak je karakter pojedinih faktora ulaganja, odnosno nejednake su mogućnosti proizvođačevog uticaja na razmere pojedinih ulaganja preko faktora koji ih uslovljava. Sa stanovišta troškova, u posmatranom periodu proizvođač može uticati samo na organizacione faktore. Međutim, uticaj na objektivne faktore — u smislu njihove izmene ili prilagođavanja ekonomskim zahtevima ekonomije reprodukcije — moguće je samo u dinamici reprodukcije. Drugim rečima, svi faktori ulaganja u

¹⁴ »Iako bez radnih sposobnosti nema tehničke opreme rada, njihovu odlučujuću ulogu po produktivnost rada moramo podvući još iz jednog razloga. Materijalizacija rada ne znači samo materijalizaciju radnih sposobnosti. Posle akumulacije radnih sposobnosti živa radna snaga ne sarađuje više golim rukama nego jakim mehaničkim pogonskim agregatima« Dr A. Bajt, Produktivnost rada, Bgd., 1960, str. 154.

reprodukciju su u dinamici vremena ipak podložni proizvođačevom uticaju. Pri tome, dok organizacione faktore proizvođač može menjati u svakodnevnom — tekućem periodu rada, dotle su objektivni faktori podložni proizvođačevom uticaju (kada upravo i dobijaju svojstvo organizacionog faktora), samo u momentu njihovog izbora da bi zatim, opet, imali obeležje objektivnog faktora.

Kako su pak mogućnosti izmene organizacionih faktora i smanjivanja organizaciono uslovljenih trošenja praktično organičene, to je zapravo izmenom objektivnih tehničkih faktora — uvođenjem novih sredstava za rad ili zamenom postojećih, dakle novim ulaganjem u osnovna sredstva — moguće znatno više i uspješnije uticati na smanjivanje troškova po jedinici proizvoda uz istovremenu izmenu njihovog relativnog i apsolutnog odnosa — u smislu supstitucije pojedinih elemenata ulaganja bilo u obliku ulaganja bilo u obliku trošenja. Pri tome, prvenstvo ima supstitucija živog rada minulim, odnosno supstitucija troškova rada troškovima sredstava za rad — a u čemu i leži smisao ekonomskog progresa, kao i društveno-ekonomskog progresa uopšte.

Ekonomski smisao ulaganja u reprodukciju u obliku troškova jeste proizvodnja novog proizvoda koji ima svoju upotrebnu vrednost i vrednost. Otuda odnos u razmerama troškova, posmatran u apsolutnim iznosima ili preko izmene njihove relativne strukture, nije izraz ekonomskog smisla trošenja u reprodukciji a onda nje ni izraz kvaliteta ekonomije preduzeća, posmatrane sa stanovišta troškova. Naime, kako je cilj trošenja u procesu reprodukcije stvaranje novog proizvoda određene upotrebne vrednosti i vrednosti i kako se procesom proizvodnog trošenja elemenata proizvodnje stvara novi proizvod u kome se transformira vrednost sredstava za proizvodnju materijalizacijom ljudskog rada uz istovremeno stvaranje nove vrednosti, kao ekonomskog izraza utrošaka radne snage u tom istom procesu reprodukcije, — to je odnos između vrednosti proizvedenog proizvoda i vrednosti utrošenih u reprodukciji za njegovu proizvodnju — ekonomski relevantan odnos preko koga treba sagledavati i ceniti doprinos kvalitetu ekonomije reprodukcije, posmatrano sa stanovišta ulaganja u reprodukciju u obliku trošenja.

Odnos između vrednosti proizvoda — kao vrednosnog izraza oblika rezultata reprodukcije i utrošenih vrednosti u toj reprodukciji za njeno formiranje — predstavlja ekonomsku sadržinu kompleksa ekonomičnosti, — kao ekonomski relevantnog odnosa i izraza kvaliteta ekonomije reprodukcije. Ne ulazeći ovde u ekonomsku i metodološku problematiku ekonomičnosti posmatrane kao ekonomskog kompleksa i kao ekonomskog principa reprodukcije, niti u njene karakteristike zavisno od nivoa posmatranja njenih pojava manifestacija (sa stanovišta oblika organizovanosti društvene reprodukcije), od značaja je sagledati razmere i karakteristike promene odnosa troškova reprodukcije zbog uvođenja novih sredstava za rad.

Objektivno uslovljeni troškovi u posmatranom periodu za konkretnog proizvođača predstavljaju ekonomski adekvatno merilo ocene nivoa ostvarene ekonomičnosti sagledane u odnosu na obim stvarnih troškova (preko ostvarene ekonomije troškova). U tome, objektivno uslovljeni troškovi čine gornju granicu nivoa objektivno moguće ekono-

mičnosti, dok su sva odstupanja između objektivno uslovljenih i stvarnih troškova izraz organizaciono uslovljene ekonomičnosti.

Prema tome, ako je ekonomičnost pre uvođenja novog sredstva za rad

$$E_1 = \frac{V}{T},$$

posle izmene tehničkih faktora, uvođenjem novih sredstava za rad, promeniće se i objektivno uslovljena ekonomičnost. Ona je

$$E_2 = \frac{V}{T_1 \pm Kt \cdot T_1}$$

V = vrednost proizvoda; T = objektivno uslovljeni troškovi; Kt = koeficijent promene objektivno uslovljenih troškova zbog uvođenja novih sredstava za rad.

Za detaljniju analizu efekata uvođenja novih sredstava za rad u proces proizvodnje, pored uvida u promene ukupnih troškova, potrebno je sagledati karakter i razmere promena troškova po pojedinim elementima proizvodnje. Takav pristup analizi je, zapravo, i jedino ispravan da bi se dobio potpun uvid u promene po pojedinim elementima proizvodnje, karakter i razmere tih promena — te na osnovu toga mogli uspešno ceniti krajnji efekti izvršenih ulaganja odnosno nastalih promena. Pri tome je, takav uvid, od suštinskog značaja kako za ekonomiju samih troškova tako i za osnovanost zaključaka o ostalim pojavnim kategorijama koje su determinisane troškovima, a i za izbor organizacione mere. Međutim, time se menjaju i troškovi materijala i troškovi rada. Otuda ocenu ekonomskih efekata i izbor optimalne varijante uvođenja novih sredstava za rad, odnosno ocenu sa stanovišta nivoa ekonomičnosti, ne treba ceniti samo kroz prizmu dinamike promena troškova sredstava za rad, tj. troškova amortizacije. Povećanje troškova sredstava za rad može, ali ne mora uvek imati za posledicu srazmerno znatnije smanjenje troškova rada. Uz to, troškovi materijala mogu se menjati po dinamici koja se ne poklapa sa dinamikom promena amortizacije niti sa dinamikom promena troškova rada.

a) Uvođenjem novih osnovnih sredstava, menjaće se amortizacija — ukupna i po jedinici proizvoda. Ako je amortizacija u posmatranom periodu A_1 , a amortizacija posle uvođenja novih sredstava A_2 , to je njihov uzajamni odnos

$$A_1 \leq A_2$$

u tome

$$A_2 = A_1 \pm Ka \cdot A_1$$

Ka = koeficijent promene amortizacije zbog uvođenja novog sredstva za rad.

Preračunato po jedinici, to istovremeno znači da će biti srazmerne razlike u visini amortizacije po jedinici proizvoda, odnosno

$$A_{q1} \leq A_{q2}$$

Metodološki, ako vrednost proizvoda izrazimo cenom koštanja — nastalu promenu amortizacije po jedinici proizvoda možemo izraziti oznakom — Atk .

Međutim, promena amortizacije po jedinici proizvoda može nastati zbog promene proizvodne snage rada i zbog promene tehničke opremljenosti rada.¹⁵ Kompleksna analiza ovih promena zahtevala bi više prostora,

b) Uvođenje novih sredstava za rad traži često, kako smo naglasili, izmenu kvalifikovanosti potrebne radne snage, nameće drugi intezitet rada, uslovljava i omogućuje drugu organizaciju rada ili celog toka procesa prouizvodnje, pa i — kod radikalnih izmena — i procesa reprodukcije. Gledano kroz troškove, ovo zapravo znači da se zbog uvođenja novih sredstava za rad menjaju objektivno potrebni troškovi rada u apsolutnom izrazu ili relativno — po jedinici proizvoda.

Pri tome, osnovni uzrok koji određuje razmere promena troškova rada jeste promena proizvodne snage rada (ne uključujući ovde promene zarada po jedinici). Naime, troškovi rada u posmatranom periodu — pre uvođenja novog osnovnog sredstva iznosiće — Tl_1 . Posle uvođenja novog osnovnog sredstva (ili procesom zamene), troškovi rada drugog perioda — Tl_2 biće manji ili veći od troškova u prvom periodu. Oni iznose

$$Tl_2 = Tl_1 \pm Kl \cdot Tl_1$$

Kl = koeficijent promene troškova rada zbog uvođenja novog sredstva za rad.

Promena troškova rada preračunata po jedinici cene koštanja ($Tltk$), može biti pozitivna ili negativna. Razumljivo da je i sa stanovišta ekonomičnosti i sa stanovišta ostalih ekonomskih promena od interesa da visina troškova rada po jedinici proizvoda opada — kao izraz promene proizvodne snage rada, odnosno ekonomskog progressa.

c) Promene u visini amortizacije i u visini troškova rada zbog uvođenja novog sredstva za rad praćene su najčešće i promenama troškova materijala. Sagledavanje efekata ukupnih promena nameće potrebu uvida u nastale promene i u troškovima materijala. Inače, do promena dolazi skoro kod svih vrsta materijala (materijala za

¹⁵ »Ako je veličina Atk — (kvantitativni izraz promene amortizacije po jedinici — zbog promene tehničke opremljenosti rada — prim. D. G.) ravna nuli, tehnička opremljenost ostala je neizmenjena. Drugim rečima, ista visina sredstava po jedinici rada ostala je u periodu II, kao što je bila i u periodu I. A objektivno uslovljeni troškovi sredstava za rad po jedinici cene koštanja, zbog promene amortizacije ipak su se izmenili sa 1 na $(1 \pm Atk)$. Kako je moglo doći do ove promene? Jedino na taj način što je izmenjena proizvodna snaga rada, zahvaljujući uvođenju novih efikasnijih mašina u proizvodnju. Prema tome, promena objektivno uslovljene ekonomičnosti pri uvođenju u proizvodnju novih sredstava za rad isključiva je posledica izmenjene proizvodne snage rada, u slučaju ako je tehnička opremljenost rada pri tome ostala neizmenjena.« Dr S. Kukoleća, *Ekonomika preduzeća*, II, 1961, str. 85.

izradu, pomoćnog materijala, energije i dr.). Najčešće su promene u utrošcima, odnosno troškovima energije — s obzirom na to da se tom energijom u znatno većim razmerama zamenjuje utrošak ljudske bio-energije, što zapravo čini jedan od bitnih izraza supstitucije živog rada minulim.

Pri tome, troškovi pre uvođenja novog sredstva za rad (Tm_1) se razlikuju od troškova materijala posle uvođenja novog sredstva rada (Tm_2) za koeficijent nastale promene troškova materijala (Km), odnosno

$$Tm_2 = Tm_1 \pm Km \cdot Tm_1$$

Promena troškova materijala po jedinici proizvoda ($Tmtk$ — izraz po jedinici cene koštanja) može biti pozitivna ili negativna — zavisno od odnosa promene troškova materijala i promena obima proizvodnje (Kq).

Prema tome, ukupne promene troškova reprodukcije (objektivno uslovljenih) između perioda pre uvođenja novih sredstava za rad i posle uvođenja — sadržine su u promenama amortizacije ($\pm Atk$), promenama troškova rada¹⁶ ($\pm Tltk$) i promenama troškova materijala ($\pm Tmtk$). Dakle,

$$T_{2II} = T_{2I} \pm Atk \pm Tltk \pm Tmtk$$

Ako je

$$T_{2II} < T_{2I},$$

uvođenje novog sredstva sa stanovišta ekonomičnosti je opravdano.¹⁷
Ako je

$$T_{2II} = T_{2I}$$

sa aspekta nivoa ekonomičnosti, kod proizvođača nastupa indiferentnost prema uvođenju novog sredstva za rad.

Ako prednje promene posmatramo na jednom jednostavnijem primeru uočiće se jasno navedene promene a onda i značaj takvog uvida.

I — period	Obim: 100			Obim: 200			II — period
	S	T	T_q	S	T	T_q	
1. Sredst. za rad	4.000	1.000	10	4.800	1.600	8	
2. Trošk. rada	200	200	2	300	300	1,5	
3. Trošk. materij.	300	300	3	500	500	2,5	
ukupno:	4,500	1,500	15	5,600	2,400	12,0	

¹⁶ Veličina $Tltk$ — je izraz svih promena troškova rada. Za potpuniju analizu, potrebno je ove raščlaniti na: promene troškova rada zbog promene proizvodne snage rada ($T_1 tk$), promene troškova rada zbog izmene kvalifikovanosti ($T_2 tk$) i promene troškova rada zbog dodatnih troškova izgradnje novih kadrova ($T_3 tk$). Vidi o ovome: Dr S. Kukoleča, Merenje poslovnog uspeha, Zgb, 1966, str. 203.

(kako se vidi pretpostavljeno je da je vek trajanja prve mašine $B_1 = 4$; dok je vek trajanja nove mašine $b_1 = 3$)

Posmatrano sa stanovišta ekonomičnosti, mogu se izdvojiti sledeće promene:

$$a) T_I : T_{II} = 1.500 : 2.400$$

$$b) T_{q1} : T_{q2} = 15 : 12$$

$$c) \Delta t_q = - 2 ; \Delta t_p = - 0,5 ; \Delta t_m = - 0,5$$

$$d) E_1 = \frac{1}{15} \text{ odnosno: } \frac{15}{15} = 1$$

$$E_2 = \frac{1}{12} \text{ odnosno: } \frac{15}{12} = 1,25$$

$$e) E_2 \text{ — je veća od } E_1 \text{ za } 0,25 \text{ tj. za } 25\%$$

Prednji podaci pokazuju, zapravo da su se promenili svi troškovi po elementima. Razmere njihovih promena su nejednake dok je smer isti. Međutim, od karaktera ukupnih promena i na strani rezultata i na strani ulaganja zavisice krajnji ekonomski efekti iz navedenog uporednog odnosa.

Istovremeno, ako je za proizvodnju 100 jedinica bilo potrebno 10 radnika, a posle uvođenja novog sredstva rada, za proizvodnju 200 jedinica 15 radnika to je nivo objektivno moguće produktivnosti u II-om periodu povećan za 33,33% u odnosu na nivo objektivno uslovljene produktivnosti pre uvođenja novog sredstva za rad.

5. Ulaganje u osnovna sredstva i rentabilnost

Uslov normalnog toka reprodukcije, sa stanovišta reprodukcionog trošenja i prenošenja vrednosti sredstava za proizvodnju, je inherentno sadržan u permanentnom toku samog reprodukcionog procesa. U masi realizovanog dohotka, kao vrednosnog oblika realizovane nove vrednosti, izraženo je društveno priznanje ekonomske celishodnosti izvršene reprodukcije. Stoga je dohodak treći pojavni izraz rezultata ekonomije reprodukcije.

Na drugoj strani, ekonomski uslov proizvodnje proizvoda i materijalizacije ljudskog rada u procesu proizvodnje je ulaganje u reprodukciju u obliku angažovanja elemenata proizvodnje, čiji je vrednosni izraz u sumi angažovanih sredstava. Prema tome, odnos između ostvarenog dohotka i uloženi sredstava u reprodukciju u obliku angažovanja čini ekonomsku sadržinu kompleksa rentabilnosti, a dohodak i angažovana sredstva elemente toga kompleksa.

U posmatranom periodu, proizvođač može da utiče samo na smanjenje organizaciono uslovljenog povećanja trošenja sredstava za rad, odnosno, na sve organizaciono uslovljene troškove u reprodukciji, a

time i na povećanje dohotka. Međutim, uvođenjem novih sredstava za rad menjaju se objektivno potrebni troškovi sredstava za rad i materijala, a time (pri ostalim neizmenjenim uslovima) i masa objektivno uslovljenog dohotka. Svako povećanje troškova amortizacije (At) i troškova materijala (Tm) imaće za posledicu smanjenje dohotka; i obrnuto, svako smanjenje troškova amortizacije i materijala zbog uvođenja novog sredstva za rad, imaće za posledicu povećanje dohotka. Drugim rečima, D_I biće veći (manji) od D_{II} za saldirani iznos $(At \pm Tm)$. Dok je sama promena dohotka, zbog promene troškova materijalne reprodukcije, preračunata na jedinicu

$$\pm Dtq = \pm Atq \pm Tmq$$

Ako u navedenom primeru pretpostavimo da je prodajna cena proizvoda (Cq) = 30, to je

$$D_I = 100 \times 30 = 3.000 - (1.000 + 300) = 1.700; D_{q1} = \frac{1.700}{100} = 17$$

$$D_{II} = D_I \pm \Delta D_I; \text{ odnosno, po jedinici: } 17 \pm (+2 + 0,5) = 19,5$$

Ako, međutim, pretpostavimo da je zbog povećanog obima proizvodnje, odnosno ponude — pala prodajna cena proizvoda na $Cq = 25$, to će izmeniti navedene odnose, odnosno

$$D_{II} = 200 \times 25 = 5.000 - (1.600 + 500) = 2.900; D_{q2} = \frac{2.900}{200} = 14,5$$

Nova ulaganja u osnovna sredstva imaju za posledicu i izmenu visine angažovanih sredstava, i to kako u sredstvima za rad, odnosno osnovnim sredstvima, tako i u obrtnim sredstvima. Tako, svaka promena potrebnih troškova menja nivo potrebnih angažovanja, s obzirom na to da su ulaganja u obliku angažovanja funkcija objektivno uslovljenih troškova i koeficijenta angažovanja. No ovo istovremeno znači da nova ulaganja dovode i do promene koeficijenta angažovanja. Uvođenjem novih sredstava za rad menjaju se elementi koji određuju njegovu veličinu. Verovatno će se promeniti nivo i ritam pojedinačnih ulaganja, kao i tehnološka i vremenska sukcesija prilivanja sredstava u reprodukciju, kao i njihovo odlivanje iz reprodukcije. Kvantificiranje nastale promene pretpostavlja evidencioni zahvat nastalih promena elemenata na osnovu kojih se može izračunati promena koeficijenta angažovanja; a time, zajedno sa nastalom promenom objektivno uslovljenih troškova i promena angažovane sume, odnosno promena nivoa objektivno uslovljene rentabilnosti.¹⁷

¹⁷ »Preduvjeti su za ekonomsku pravilnost obračuna rentabilnosti: 1) utvrđivanje investicionog iznosa za svaki projekt investicioni, 2) utvrđivanje ekonomskog vijeka trajanja (života) investicionih predmeta, 3) utvrđivanje prihoda i rashoda, ili samo čistog prihoda za svaki investicioni projekt, i to za čitavo vrijeme, koje odgovara ekonomskom vijeku trajanja odnosnih alternativnih investicionih predmeta, i 4) kako investicioni iznos tako i suma čistog prihoda, za svaki investicioni objekat, svode se na današnju vrijednost (odnosno na godišnju vrednost) primjenom složenog kamatnog računa«, Dr. Š. Babić, op cit, str. 146.

Ako, ilustracije radi, posmatramo nastale promene na napred navedenom primeru videćemo da je došlo do promene dohotka, kao i do promene ulaganja u obliku angažovanja u osnovnim sredstvima. Međutim, došlo je do promene i u vremenu njihovog angažovanja, kao i u visini troškova amortizacije po jedinici proizvoda. Istovremeno, došlo je do promene i u visini angažovanih obrtnih sredstava, što takođe utiče na promenu nivoa objektivno uslovljene rentabilnosti. Ako su prodajne cene po jedinici iste ($Cq = 30$), to je dohodak po jedinici 19,5, odnosno ukupni dohodak veći za 2000 realizovanih jedinica $D = 3.900$. (U tome, 500 jedinica dohotka su izraz smanjenja troškova materijalne reprodukcije).

Posmatrano po elementima to znači: $D_t = 400\Delta At + 100\Delta Tm$

Međutim, i na strani ulaganja, u obliku angažovanja došlo je do promena. Naime,

$$Si_1 = 4.000.—; \quad A_1 = 1.000.—; \quad b_i = 4; \quad Aq_1 = 10$$

$$Si_2 = 4.800.—; \quad A_2 = 1.600.—; \quad b_i = 3; \quad Aq_2 = 8$$

S obzirom na to da se radi o nejednakim koeficijentima angažovanja (zbog nejednakog vremena trajanja angažovanosti i zbog razlike u visini godišnjeg iznosa amortizacije), to je za relativno upoređenje potrebno naći prosečno angažovanu sumu i svesti na istu vremensku jedinicu. Tako, prosečno angažovana suma osnovnih sredstava u prvom periodu iznosi $Si_1 = 2.500$, dok prosečno angažovana suma u osnovnim sredstvima za istu vremensku jedinicu (posle novih ulaganja) iznosi $Si_2 = 3.200$. Uz napred učinjenu pretpostavku da su troškovi materijala i troškovi rada jednaki angažovanim sumama, odnosno da obrtna sredstva imaju koeficijent angažovanja 1, to su angažovana sredstva, odnosno rentabilnost po periodima:

$$S_1 = 2.500 + 200 + 300 = 3.000.—$$

$$S_2 = 3.200 + 300 + 500 = 4.000.—$$

$$R_1 = \frac{D_1}{S_1} = \frac{3.900}{3.000} = 0,567, \text{ tj. } 56,7\%$$

$$R_2 = \frac{D_1}{S_2} = \frac{1.700}{4.000} = 0,975, \text{ tj. } 97,5\%$$

Sa stanovišta rentabilnosti, nova ulaganja u osnovna sredstva obebeđuju veću rentabilnost. I u slučaju da je došlo do smanjenja prodajne cene proizvoda ($Cq = 25$), ipak je $R_2 = 72,5\%$. Međutim, dok se u slučaju kada cene proizvoda nisu promenjene ostvaruje rentabilnost koja je za 40,8% veća od rentabilnosti perioda I, dotle se sa tim istim sredstvima rada i istim ulaganjima u obliku angažovanja — samo zbog promena cena proizvoda — ostvaruje rentabilnost koja je niža za 25,0%. Ipak, i pri takvoj ceni proizvoda, ostvaruje se veća rentabilnost od ren-

tabilnosti pre uvođenja novog sredstva rada za 15,8%. Prema tome, ulaganja u osnovna sredstva su dovela do promene i produktivnosti, i ekonomičnosti, i rentabilnosti.¹⁸

1. Cilj reprodukcije, posmatrane sa stanovišta preduzeća, je doprinos osnovnom cilju društvene reprodukcije u smislu proizvodnje proizvoda određene upotrebne vrednosti za zadovoljenje potreba društva. Pojavni izraz ostvarenog rezultata reprodukcije konkretnog preduzeća je istovremeno pojavni izraz oblika i razmera društvenog priznanja ekonomske celishodnosti izvršene reprodukcije, odnosno izraza pojavnih oblika i razmera društvenog priznanja doprinosa konkretne mezoekonomije društvenoj makroekonomiji u uslovima postojećih robnovčanah odnosa i postojećih oblika organizovanosti društvene reprodukcije.

2. Uslov normalnog toka reprodukcije je ulaganje u reprodukciju u obliku angažovanja i u obliku trošenja. Odnosi između oblika rezultata reprodukcije i oblika ulaganja u reprodukciju (fizički proizvod — radna snaga; vrednost proizvoda — troškovi reprodukcije, ostvareni dohodak — angažovana sredstva) — predstavljaju ekonomski relevantne odnose preko kojih se manifestuje ekonomska suština društvene reprodukcije i u kojima je sadržan nivo objektivno mogućeg, odnosno, ostvarenog kvaliteta ekonomije preduzeća.

3. Ekonomsku osnovu materijalizacije naučnog i tehničkog. progresa čini stalni porast proizvodne snage rada. Stvarni izraz toga procesa leži u stalnoj izmeni fungirajućih sredstava rada uvođenjem modernih i savršenijih. Novim ulaganjem u reprodukciju menjaju se manje ili više razmere skoro svih elemenata i oblika ulaganja i oblika rezultata reprodukcije. Naime, ulaganjem u nova osnovna sredstva menja se objektivno uslovljeni kvalitet ekonomije preduzeća.

4. Kvantitativni odnosi između visina troškova amortizacije po jedinici proizvoda ili ukupnih pre ulaganja, odnosno uvođenja novog osnovnog sredstva i posle uvođenja — su nedovoljni. Ulaganja u osnovna sredstva uslovljavaju promenu ukupnog kvaliteta ekonomije preduzeća sagledane kroz tri parcijalna kompleksa, odnosno principa reprodukcije. Otuda, ocenu ekonomske celishodnosti izbora novih ulaganja osnovnih sredstava u reprodukciju treba ceniti kroz sve ekonomske manifestacije promena koje time nastaju u ekonomiji preduzeća.

Dragiša Grozdanović
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

¹⁸ Odnos između rezultata-prinosa i faktora ulaganja E. Gutenberg proučava na karakter funkcionalnog odnosa pri čemu, zavisno od ponašanja pojedinih faktora ulaganja, to i uzajamne odnose ispituje preko funkcije tipa A i funkcije tipa B. Vidi: Dr E. Gutenberg, Grundlagen der Betriebswirtschaftslehre, 1, Berlin—Göttingen. Uspelu interpretaciju ovih funkcija dao je Dr. D. Perović, Teorija troškova, Sarajevo, 1964, str. 57—71. Interesantno je napomenuti da se i u sovjetskoj literaturi oseća tendencija za potpunijim zahvatom svih ekonomskih promena koje nastaju zbog uvođenja nove tehnike. (Vidi npr. o tome N. Maslova — O pokazatele ekonomičnosti rezultatov dejatelnosti predpriyatija, Voprosi ekonomiki, Nr. 7/67, str. 63—73.

RÉSUMÉ

L'auteur a élaboré la problématique économique et méthodologique du placement des moyens fondamentaux dans la reproduction au point de vue des manifestations économiques que celles-ci provoquent dans l'économie des entreprises. En considération de l'importance de la problématique et de sa complexité, tout aussi bien pour la macroéconomie que pour l'économie des entreprises en tant que mezzoeconomie, l'attention est attirée sur les concepts qui caractérisent certaines conceptions et l'importance du problème tertiaire.

Dans l'introduction l'auteur a posé le problème des conditions auxquelles est soumise la qualité de l'économie des entreprises par le placement dans les moyens fondamentaux. Dans ce sens une analyse comparative a été effectuée des possibilités de l'influence des producteurs sur la modification du niveau des placements et des résultats de la reproduction — qui sont conditionnés par le placement dans les moyens fondamentaux. Dans la période examinée, les moyens de travail existants sont considérés en tant que facteur objectif des placements à savoir tant pour les placements sous forme de consommation que pour les placements sous forme d'engagement dans la reproduction. Dans la dynamique des la reproduction les nouveaux placements dans les moyens fondamentaux au moment de leur choix sont sujets, cependant, à l'influence du producteur, pour acquérir ensuite de nouveau le caractère de facteur technique objectif des placements. En même temps, l'auteur a indiqué toutes les catégories économiques et les expressions quantitatives de leurs proportions de manifestation dans la période examinée (les frais de reproduction, le revenu, les engagements dans la reproduction).

L'auteur a ensuite exposé la problématique des conditions auxquelles est soumise l'économie des entreprises dans la dynamique de l'époque, à savoir en raison des nouveaux placements dans les moyens fondamentaux dans la reproduction. A ce sujet, à la fin des explications théoriques de l'essence du problème et de l'analyse adéquate du concept, les préceptes exposés sont illustrés par un bref exemple adéquat. Vu que l'introduction des nouveaux moyens de travail dans la reproduction entraîne des changements dans la dépense de la main d'oeuvre, dans les frais de reproduction, du revenu et de la somme engagée, ceux-ci sont ensuite discernés à travers les effets économiques d'après les divers principes de la reproduction.

Le changement des dépenses nécessaires de la main d'oeuvre exprime le changement du travail nécessaire par unité du produit et de ce fait de même du niveau de la productivité objectivement conditionnée. En exposant ensuite les effets économiques — en raison du changement du niveau des économies, l'auteur a élucidé les caractéristiques, les causes et les proportions des changements des frais d'après les divers éléments de la production, à savoir séparément pour les frais d'amortissement, les frais de travail et les frais de matériaux. De cette manière sont déterminées les limites de l'intéressement des producteurs pour les nouveaux placements dans les moyens fondamentaux au point de vue des économies.

Les changements du revenu et des placements sous forme d'engagements — par suite des nouveaux placements dans les moyens fondamentaux, sont exposés par les changements du niveau de la rentabilité objectivement

conditionnée des entreprises dans la dynamique de la reproduction. Par les approches analytiques sont exposés d'abord les changements du revenu par suite des changements des frais de la reproduction matérielle, ensuite les changements du niveau des placements sous forme d'engagements, tout aussi bien en moyens fondamentaux qu'en moyens de roulement, afin d'illustrer ensuite par un exemple les proportions de pareils changements.

Dans la conclusion l'auteur a, enfin, signalé la complexité des manifestations de ce phénomène dans le sens de la modification de la qualité de l'économie des entreprises par suite des nouveaux placements dans les moyens fondamentaux. C'est pourquoi l'estimation sur la base du rapport des changements des frais d'amortissement est un indicateur insuffisant, de sorte que pour l'estimation de tous les effets économiques des placements dans les moyens fondamentaux il est nécessaire de discerner les changements qui arrivent dans la productivité, dans les économies et dans la rentabilité c'est à dire les changements de la qualité globale de l'économie des entreprises, discernée à travers les complexes économiques partiels.

D. N. Mihajlov: OSOBENOSTI NA DEJANIETO PRI USLOŽNENA
PREST'PNA DEJNOST (Osobenosti krivičnog dela iz-
vršenog složenom radnjom); Sofija. 1967. g.

Knjiga objavljena pod gornjim naslovom predstavlja veoma interesantan rad posvećen formama složene krivične radnje i njenog uticaja na kvalifikaciju krivičnog dela. Rad, u stvari, predstavlja autorovu disertaciju za zvanje naučnog stepena kandidata pravnih nauka. S obzirom na interesantnost problema i još interesantniji način njegove obrade, ova knjiga zaslužuje da bude prikazana našim čitaocima.

Osnovna ideja ovoga rada jeste da se osobenosti krivičnopravne radnje javljaju kao važan, pa čak i bitan momenat za razgraničavanje posebnih formi složene tj. komplikovane radnje krivičnog dela i da se uloga i značaj ostalih elemenata dela pojavljuju upravo kroz radnju izvršenja ili u vezi sa njom.

Pristupajući razradi ove osnovne ideje, autor najpre određuje pojam radnje i analizira njene elemente, strukturu i bitne uslove za njeno postojanje, kao i njen odnos prema krivičnom delu kao njenom rezultatu. U analizi radnje on ističe postojanje dva osnovna stadijuma, i to pripremni i završni stadijum i njihovu međusobnu povezanost. Pripremni stadijum se izražava kroz misaonu aktivnost koja se završava prihvatanjem odluke. Završni stadijum se izražava kroz faktičku aktivnost kojom se izvršava prihvaćena odluka. Ta dva stadijuma su tako povezana da bez jednog od njih nema radnje u krivičnopravnom smislu. Kako u misaonoj aktivnosti veoma značajnu ulogu igraju motivi i cilj, to je logično što je ovim kategorijama autor pristupio ne samo sa psihološke već i sa filozofske tačke gledišta. On podvrgava kritici brojna shvatanja koja nastoje da ove dve kategorije izjednače ili da zamaglate postojanje određenog odnosa između njih. Motiv je, po njemu, onaj glavni stimulans, koji navodi subjekta na izvršenje radnje i ostvarenje krivičnog dela, dok je cilj izraz njegovog stremljenja da kroz određena dejstva izazove promenu u društvenim odnosima i zadovolji svoju potrebu. Između motiva i cilja postoji unutrašnja psihološka veza i to tako što motiv određuje cilj, dok cilj, sa svoje strane, utiče na opredeljujuće značenje motiva. To, međutim, ne znači da se radi o istoj kategoriji koja ima dvostruki izraz.

Motiv je u osnovi svakog ponašanja uračunljivog lica pa, prema tome, i svake krivičnopravne radnje. Otuda nema nemotivisanih rad-

nji, pa ni krivičnog dela, kao rezultata radnje. Čak i kod nehatnih krivičnih dela, radnja izvršioca je izazvana i opredeljena određenim pobudama tj. stimulansima. Drugim rečima, svaka radnja se ostvaruje pod dejstvom određenog motiva nezavisnog od toga da li rezultati radnje odgovaraju stimulansima koji su je izazvali i cilju koji se hteo postići.

Centralni problem u ovom radu jeste određivanje pojma, strukture i forme složene radnje. Razmatrajući pojam složene radnje, autor podvrgava kritici ona shvatanja koja brkaju kategoriju proste i složene radnje, s jedne, i prostog i komplikovanog krivičnog dela, s druge strane. Razgraničenje ovih pojmova i kategorija je od značaja ne samo za teoriju već i za praksu. To utoliko pre što se, po mišljenju autora, komplikovana krivična dela javljaju kao forme složene krivične radnje, a ne obrnuto. Krivično delo ne bi moglo biti komplikovano, tj. složeno, ukoliko pojava datog elementa ne bi mogla uticati na ostala njegova svojstva, i to u tom smislu da dovede do promene njegove sadržine i forme tako da se ono pojavi kao poseban vid ili pak da zadrži isti vid, ali da se razlikuje po intenzitetu društvene opasnosti od osnovnog vida krivičnog dela. Prema tome, komplikovano tj. složeno krivično delo predstavlja poseban vid jednog ili većeg broja njegovih svojstava koja dejstvuju na druge elemente dela, tako da dovede do suštinske izmene njegovog karaktera ili do povišene opasnosti u odnosu na osnovni vid dela koji se redovno pojavljuje. Krivično delo može da dobije složeni karakter, i to: zbog osobenosti radnje subjekta; sticaja objektivnih i subjektivnih faktora koji utiču na stepen društvene opasnosti izvršene radnje; specifičnosti karaktera, obima i težine posledice; postojanja daljeg cilja koji menja osnovni vid dela, itd. O složenoj krivičnoj radnji može da se govori samo onda kada postoji neka posebna osobenost koja ima svoj izraz u krivičnoj normi. U svim ostalim slučajevima može postojati složeno krivično delo, a ne i složena krivična delatnost. Složena krivična radnja zauzima, prema shvatanjima autora, najvažnije mesto među stim formama složenog krivičnog dela. I baš ovo njegovo shvatanje, sa kojim se mi ne možemo u potpunosti složiti, ima originalan karakter, koji autor nastoji da potkrepi praktičnim primerima, kao dokazima njegove ispravnosti.

Pored razgraničenja pojmova složene radnje i složenog krivičnog dela, autor takođe nastoji da odredi jasnu granicu između običnog ili »prostog« krivičnog dela i složene krivične radnje. Obično ili »prsto« krivično delo je suprotno složenom krivičnom delu, a naročito složenoj krivičnoj radnji. Naime, obično ili »prsto« krivično delo postoji kada subjekt jednom radnjom ostvaruje u datom momentu jedno krivično delo koje je jedinstveno po svom sastavu; dok složenom krivičnom radnjom učinilac izražava nekoliko dela, ili u toku određenog neprekidnog vremena ostvaruje određeno delo, ili pak nekoliko radnjama izvršava samo jedno krivično delo.

Iz napred izloženog proizilazi da složena krivična radnja postoji u sledećim slučajevima: 1) kada zbog osobenosti jedne radnje subjekt ostvaruje istovremeno nekoliko krivičnih dela (idealni sticaj) ili jedno krivično delo, ali u neprekidnom toku određenog vremena i 2) kada se jednom ili više radnji ostvaruje samo jedno krivično delo, kao npr. pro-

dužavano krivično delo, dvoaktno krivično delo, sistematsko i nejednokratno izvršenje krivičnog dela, itd.

Dakle, svaka složenost faktičke delatnosti ne uslovljava nužno postojanje složenog krivičnog dela. Krivična radnja može da bude veoma raznolika i komplikovana, ali ako njene osobenosti ne dovode do promene u njenoj sadržini i formi, i to u tom stepenu da time krivično delo dobija novo krivičnopravno svojstvo, onda ona ne može ni imati karakter složene, već samo proste radnje. To znači da faktična složenost delatnosti subjekta karakteriše krivično delo kao složeno, samo onda kada je došlo do kvalitativne promene u njegovom karakteru ili stepenu društvene opasnosti, koji istovremeno imaju i pravni izraz.

U drugoj glavi razmotrene su forme složene radnje kojom se ostvaruje jedno krivično delo. Posebna pažnja posvećena je idealnom sticaju, tj. određivanju njegovog pojma i pravnog karaktera. Idealni sticaj ima, prema autoru, dvostruku prirodu — kao forma složene krivične delatnosti i kao vid sveukupnosti krivičnog dela. On u sebi, dakle, sjedinjava i bitni momenat pojma složene krivične radnje i množinu krivičnih dela. Autor zalazi duboko u problematiku razgraničenja stvarnog od prividnog idealnog sticaja, gde postoji jedno a ne više krivičnih dela. Do bi se ustanovilo da li je jednom radnjom ostvareno jedno ili više krivičnih dela, treba poći od sastava dela, njegovog uticaja na društvene odnose i opšteopasnosnih posledica koje se manifestuju u spoljnom svetu.

Najzad, u poslednjoj, trećoj glavi razmotrene su forme složene krivične radnje pri postojanju većeg broja krivičnih dela. Najveća pažnja u ovom delu knjige posvećena je produženom i složenom krivičnom delu. Ali ovde nije reč o komplikovanom, tj. složenom krivičnom delu, koje je rezultat složene delatnosti, već o složenom krivičnom delu kao zakonskoj konstrukciji. Autor detaljno i veoma pregledno izlaže objektivne i subjektivne uslove koji povezuju posebna dela u jedno produženo krivično delo. Ti uslovi su opšte poznati u savremenoj teoriji i praksi. Možda je značajno naglasiti to da i on smatra da se subjektivni uslov izražava u jednom istom psihičkom stavu, koji se izražava bilo u vidu umišljaja bilo u vidu nehata izvršioca.

Složeno krivično delo predstavlja, prema autoru, specifičnu kategoriju određenih vidova nekih krivičnih dela. Ono može da bude ostvareno jednom ili više radnji. Ali onda kada se vrši većim brojem radnji, one moraju biti povezane tako da imaju jedinstveni krivičnopravni karakter. Kako složeno krivično delo u svom sastavu ima elemente sticaja, na čijoj osnovi i nastaje kao pravna konstrukcija, to se autor trudi da ustanovi kriterijume kojima se rukovode zakonodavstva kod stvaranja složenog krivičnog dela. On kritikuje ona shvatanja po kojima složeno krivično delo ima karakter kvalifikovanih otežavajućih okolnosti kod izvršenja nekih krivičnih dela, koje same po sebi nisu relevantne za krivično pravo ako ne predstavljaju poseban specifičan vid prestupa. Čak i u slučaju kada je jedno krivično delo kvalifikovano brojem ili obimom društveno opasnih posledica, ono neće držati elemente različitih krivičnih dela, kao što je to slučaj kod složenog krivičnog dela. Stoga se složeno krivično delo ne može posmatrati kao

obično krivično delo koje je kvalifikovano nekom posebnom okolnošću. Složeno krivično delo je sadržinski novo, ono se po svojoj suštini razlikuje od onih dela od kojih je sačinjeno. Ta suštinska razlika proizilazi iz posebne društvene opasnosti koja nastaje organskom povezanošću krivičnih dela koja ulaze u njegov sastav.

Može se reći da je autor svestrano razradio problematiku složene krivične radnje i složene krivičnopravne delatnosti uopšte i da je uspeo da odredi takve kriterijume po kojima se jasno mogu praviti razlike između ovih i složenih formi krivičnih dela, koja nastaju na njihovoj osnovi. Ovo razgraničenje nije značajno samo sa stanovišta krivično pravne teorije, već, isto tako i sa stanovišta praktične primene krivičnog prava u borbi protiv kriminaliteta, tj. u ostvarivanju kaznene politike države. Posmatran u celini, kako s obzirom na značaj problematike, koju obrađuje, tako i s obzirom na metod obrade te problematike i decidiranost stavova autora, ovaj rad predstavlja vanredno lep doprinos krivičnopravnoj teoriji.

dr Ljubiša Jovanović,
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

GRIGORI I. TUNKIN: DROIT INTERNATIONAL PUBLIC (Problemes théoriques), Paris 1965, p. 250 — XIV.

Problem prevođenja strane međunarodne literature, koji je kod nas naročito aktuelan posle drugog svetskog rata, javio se i u Francuskoj u pogledu prevođenja sovjetskih internacionalista s obzirom na to da su kontakti sa sovjetskom doktrinom međunarodnog prava do sada uspostavljeni samo preko engleskih prevoda. Da bi se ta praznina popunila počelo se sa prevođenjem dela najistaknutijih sovjetskih internacionalista, među kojima Grigori Tunkin predstavlja jedno od najpoznatijih imena, prema nekim (Virally u predgovoru ovoj knjizi) i najpoznatije: »Grigori I. Tunkina možemo smatrati najvećim autoritetom u materiji međunarodnog prava u Sovjetskom Savezu«. Potvrdi ove konstatacije svakako doprinose brojne, vrlo visoke funkcije profesora Tunkina: profesor Moskovskog univerziteta, predsednik sovjetskog Udruženja za međunarodno pravo, član redakcijskog kolegijuma časopisa Sovetskoe Gosudarstvo i Pravo, šef pravne službe Ministarstva inostranih poslova Sovjetskog Saveza.

Na prevođenju ove knjige, koja se u originalu pojavila u Moskvi 1962. godine pod naslovom Voprosy Teorii Meždunarodnogo Prava, angažovan je Centar za istraživanje SSSR-a i istočnih zemalja pri Fakultetu prava i političkih nauka u Strazburgu, čiji je rukovodilac od 1960. do svoje tragične smrti 1964. godine bio profesor Univerziteta u Strazburgu Michel Mouskhély (poreklom Rus, rođen u Tiflisu). Profesor Mouskhély je izvršio i poslednju redakciju ovog prevoda.

Knjiga se sastoji iz pet delova: prvog, Međunarodno pravo posle velike oktobarske socijalističke revolucije; drugog, Pravna priroda i suština opšteg savremenog međunarodnog prava; trećeg, Međunarodno pravo, spoljna politika i diplomatija; zatim, Opšti karakter i oblici odgovornosti države u međunarodnom pravu; i poslednjeg, koji je posvećen međunarodnom pravu u odnosima zemalja svetskog socijalističkog sistema.

Prof. Tunkin nam je izneo brojne, veoma interesantne i vrlo diskutovane probleme međunarodnog prava od kojih su neki vrlo sporni, naročito sa gledišta različitosti ideološke nadgradnje istočnih i zapadnih zemalja, čiji se odblesci osećaju i u oblasti međunarodnog prava. U okviru prvog dela prof. Tunkin je dao vrlo produbljenu studiju miroljubive koegzistencije i opšteg međunarodnog prava, kao i uticaja slo-

ma kolonijalnog sistema na njih. O ovim pitanjima, a naročito o pitanju miroljubive koegzistencije, o kome se danas najviše piše u međunarodnopravnoj literaturi i čiji je jedan od najvećih zastupnika i teoretičara baš sam autor ove knjige — navedena je mnogobrojna literatura pre svega sovjetskih autora, a takođe i ostalih, među kojima je na nekoliko mesta citiran i naš profesor Milan Bartoš. Posle detaljne analize problema prof. Tunkin je pitanje miroljubive koegzistencije poistovetio sa savremenim međunarodnim pravom. Taj period koegzistencije između dva sistema karakterišu, prema shvatanju prof. Tunkina, izmene izvesnih osnovnih principa međunarodnog prava u dva pravca. Izvesni od tih principa tek su se javili u ovom periodu, kao na primer princip nenapadanja, princip miroljubivog rešavanja sporova, samoopredeljenja naroda, miroljubive koegzistencije, razoružanja i princip zabrane propagande rata, i na njima autor posebno insistira; dok su drugi, koji su i ranije bili prisutni u međunarodnom pravu i bili opšte priznati, doživeli svoj puni razvoj u ovom periodu (poštovanje nacionalnog suvereniteta, nemešanja u unutrašnje stvari, pacta sunt servanda i drugi).

Obadve grupe ovih principa našle su dovoljno snage da »osiguraju miroljubivu koegzistenciju između država, ma kakav bio njihov društveni sistem«. (str. 62).

U okviru drugog dela knjige raspravljana su pitanja nastanka normi međunarodnog prava ne samo sa gledišta klasičnih izvora — ugovora i običaja i »opštih privnih principa«, nego su izlaganjem obuhvaćeni i pomoćni načini njihovog formiranja. Posebnu pažnju autor je posvetio običajima kao izvorima međunarodnog prava. Posle raspravljanja pitanja o faktoru vremena i njegovom doprinosu izgradnji običaja, diskusije sa Basdevantom i drugima oko pitanja da li propuštanje može da stvori običajnu normu u međunarodnom pravu ili je to rezervisano samo za pozitivnopravne akte države, — prof. Tunkin izlaže problem običajnopравниh normi kroz istorijsku kontraverzu dva shvatanja o ovom pitanju. Prvo gledište je da se norme običajnog prava ne stvaraju, odnosno nisu proizvod tacitus consensusa koje brane neki stariji pisci (Anzilotti, Cavaglieri, Sauer, Strupp), a drugo, da prećutna saglasnost ne objašnjava suštinu stvari, jer ostavlja po strani obavezni karakter običajnih pravila koja priznaje velika većina država, a odbacuje ih mali broj novostvorenih država (Rousseau, Verdross, Cavaré). U skladu sa svojom teorijom o međunarodnim odnosima koji se formiraju na bazi suverenosti država, prof. Tunkin zastupa »teoriju pristanka« smatrajući da suprotno gledište »opravdava u suštini pokušaje izvesne grupe država da nametnu novim državama, na primer onima koje proklamuju socijalizam ili koje su se nedavno formirale u Aziji i Africi, izvesne običajnopravne norme... koje nove države nikada nisu priznale i koje im, možda, delimično ili potpuno ne odgovaraju« (str. 88).

Ne manje interesantno izloženo je i pitanje pomoćnih načina formiranja međunarodnih normi, gde je u isti red sa međunarodnopravnom doktrinom i presudama Međunarodnog suda i arbitražnim odlukama prof. Tunkin stavio nacionalno zakonodavstvo, presude nacionalnih sudova, mišljenja i rezolucije društvenih i naučnih organizacija i

odluke međunarodnih organizacija. Ovom poslednjem pomoćnom načinu posvećeno je najviše prostora. Autor smatra da rezolucije Generalne skupštine »usvojene jednoglasno ili većinom predviđenom povešću, uključujući države iz obadva sistema... mogu da uspostave ove nove principe i pravila međunarodnog prava koja su njima proklamovana« (str. 110). Ovde on citira nekoliko rezolucija, među kojima Rezoluciju o regulisanju i smanjenju naoružanja od 14. decembra 1946. godine, Deklaraciju Generalne skupštine o proglašenju nezavisnosti kolonijalnih zemalja i naroda od 14. decembra 1960. godine, i smatra da ove rezolucije imaju mnogo veću snagu nego što je snaga preporuka, mada su one po svojoj suštini preporuke.

Objašnjavajući pravnu prirodu sporazuma kao načina stvaranja međunarodnopravnih pravila, prof. Tunkin se zadržava na buržoaskoj doktrini »sporazuma«, objašnjava prirodu sporazuma da bi na kraju podvrgao kritici teoriju »osnovne norme« koja je »čisto logička i ne odgovara stvarnosti« (str. 139). Iako bi za princip pacta sunt servanda moglo da se kaže da predstavlja jednu od onovnih normi međunarodnog prava, pošto norme međunarodnog prava proističu iz sporazuma među državama, ipak, prema prof. Tunkinu, treba odbaciti mogućnost shvatanja ovog principa kao principa na kome se zasniva celokupno međunarodno pravo, jer se i on razvijao, između ostalog, kao običajno pravilo a i usko je povezan sa drugim osnovnim principima međunarodnog prava — sa poštovanjem suvereniteta država, jednakošću prava i drugim.

Poslednja glava drugog dela posvećena je karakteru i suštini opšteg savremenog međunarodnog prava. Kritikujući buržoaske teoretičare što ne žele da istražuju društvenu prirodu prava uopšte ili i ako je istražuju onda je pokušavaju da nađu tamo gde je u stvarnosti nema, prof. Tunkin sagledava međunarodno pravo kao kategoriju nadgradnje. Pošto ekonomska struktura jednog društva uslovljava nadgradnju uopšte, to je i međunarodno pravo, kao jedan od elemenata nadgradnje, uslovljeno ekonomskim režimom, kao i drugim različitim elementima koji ulaze u nadgradnju: politikom, filozofijom, moralom itd. Iz toga proizilazi da međunarodno pravo danas trpi dvostruki uticaj zbog prisutnosti dva svetska ekonomska sistema čiji je razvoj uslovljen suprotnim principima. Zbog svega toga i uloga međunarodnog prava u međudržavnim odnosima ne proizilazi iz razvoja koji bi bio usmeren ka stvaranju jedne svetske države, već iz činjenice uvođenja novih principa i normi međunarodnog prava i razvoja i sve većeg produbljivanja već postojećih. Time bi ojačala međunarodna saradnja i osigurala se miroljubiva koegzistencija država. Postojanje suverenih država, nasuprot nekim stavovima o svetskoj državi, prema autoru je istorijski zakon našeg doba i sporazumi između suverenih država predstavljaju osnov pravne snage međunarodnih normi. To u isto vreme znači negaciju ranijih mogućnosti velikih imperijalističkih sila da norme koje su one same uspostavile proglašavaju za opšte priznate i na taj način ih nametnu slabijima.

U poslednje vreme izvesni pisci (Jessup, Mc Dougal, Schwarzenberger) govore o reformi, međunarodnog prava uvođenjem u njegov okvir jednog trećeg stanja, između rata i mira (status mixtus), dajući

ovom stanju različitu sadržinu. Nasuprot njiima, prof. Tunkin ovu mogućnost poistovećuje sa ozakonjenjem međunarodne zategnutosti i »hladnog rata« što bi u isto vreme značilo zamenu miroljubive koegzistencije stanjem »hladnog rata«. Zbog toga se u poslednjem delu drugog dela prof. Tunkin zalaže za miroljubivu koegzistenciju, jer »garantovanje poštovanja opšte priznatih principa i normi međunarodnog prava zavisi od odnosa snaga između kapitalizma i socijalizma, između snaga mira i snaga rata. On je usko povezan sa očuvanjem miroljubive koegzistencije« (str. 167).

Odnos i međusobni uticaj spoljne politike i diplomatije na razvoj međunarodnog prava, uticaj međunarodnog prava na spoljnu politiku i diplomatiju kao i međunarodno pravo, oslonac spoljne politike predstavljaju predmet proučavanja trećeg dela ove knjige.

Četvrti deo je posvećen međunarodnoj odgovornosti država i podeljen je u dva dela — prvi koji govori o karakteru odgovornosti država do oktobarske revolucije, i drugi, koji ovaj problem ispituje sa gledišta savremenog međunarodnog prava. U okviru ovog drugog dela prof. Tunkin se zadržava samo na krivičnoj odgovornosti kao najspornijoj u ovom domenu, a posebnu pažnju posvećuje i novim aspektima odgovornosti država u okviru čega izlaže: a) zabranu upotrebe sile i odgovornost država, b) subjekte prava u slučaju međunarodne odgovornosti države i c) tipove i forme odgovornosti države u savremenom međunarodnom pravu. Sama tematika četvrtog dela knjige i navedeni naslovi mogu sami za sebe da daju predstavu o zanimljivosti i aktuelnosti problematike; tim pre što i u ovom delu knjige, kao i u ostalima — prof. Tunkin — zbog same strukture knjige koja bi prema naslovu trebalo da bude udžbenik, a ustvari je niz studija određenih teorijskih problema međunarodnog prava daje kritičke osvrte na gledišta pojedinih autora bilo da se radi o suštinskim kritikama bilo o kritici terminologije (prof. Tunkin se ne slaže sa terminom »moralna« odgovornost«, koja može da se shvati kao odgovornost u pravilima međunarodnog morala, a ne kao pravna odgovornost, »politička odgovornost« zbog vanpravne nijanse za čiju sadržinu daje povoda).

Poslednji (peti deo) ove knjige posvećen je odnosima između zemalja svetskog sistema socijalizma koji su zasnovani na socijalističkoj ekonomskoj bazi kao novom i višem tipu međunarodnih odnosa u kojima će »antagonizam nacija iščeznuti za antagonizmom klasa« (str. 228). Ovaj deo je podeljen na izlaganje socijalističkih međunarodnih principa i normi (najveći deo izlaganja posvećen je proleterskom internacionalizmu) i deo u kome su samo dodirnuti, skoro pobrojani, opšti principi i norme u odnosima između zemalja svetskog socijalističkog sistema.

I ovaj sumarni pregled stavova profesora Tunkina govori o izuzetnoj zanimljivosti problema i specifičnosti njihovih rešenja koje je prof. Tunkin izneo, kao i o vrlo detaljnoj analizi koju je autor sproveo prilikom raspravljanja svakog pitanja. Za sva gledišta je navedena obimna literatura, naročito sovjetskih međunarodnopravnih pisaca, sa kojima se u nekim slučajevima prof. Tunkin ne slaže, što još jednom govori o razbijanju uniformnosti gledišta koja su nekada u

literaturi citirana kao »sovjetska doktrina«, i sve većoj polarizaciji stavova sovjetskih pravnih pisaca o izvesnim pitanjima. Međutim, i »buržoaska« doktrina je iscrpno navođena što na svoj način govori i o iscrpnosti i potpunosti ove knjige. Zbog svega toga delo je vrlo zanimljivo i od značaja, tim pre što se, prema rečima profesora Virallya, u predgovoru ovoj knjizi, »ne nalazimo u prisustvu neke čisto doktrinarnе teorije koja proističe iz naučnog razmatranja, nego u prisustvu istinskog pravnog programa, čiji su principi u najmanju ruku bili oficijelno usvajani kao linija akcije od više vlada među kojima i od vlade SSSR-a«.

Slobodan Milenković
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

DIMITAR A. SEPETLIJEV: »STATISTIČKI METODI KONTROLE KVALITETA INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE« SOFIJA, Tehnika, 1964. god. Str. 321.

Poslednjih godina razvoj industrijske proizvodnje dobio je veoma snažan zamah. Savremena industrijska preduzeća postepeno gube klasičan način proizvodnje i sve više koriste kvalitetnija sredstva za proizvodnju tako da se sve više umanjuje udeo živog rada u ostvarivanju proizvodnje, a izbacuje velika količina proizvoda.

Većina industrijskih preduzeća koristi serijski i masovni vid proizvodnje, pa se nužno javlja i potreba za kontrolom kvantiteta i kvaliteta ostvarene proizvodnje. Mada se kontrolom kvantiteta i kvaliteta proizvoda u industrijskim preduzećima bave mnogi stručnjaci, pri masovnom obimu proizvodnje utvrđivanje činjeničnog stanja kvantiteta i kvaliteta proizvodnje nije sasvim lak zadatak.

Raznovrsni su metodi kojim se postiže određena tačnost u kontroli kvantiteta i kvaliteta proizvoda i jedan od najsavremenijih metoda kontrole je statistički metod kontrole, koji je za kratak period vremena od 20 godina pokazao sva preimućstva i široko se primenjuje u kontroli industrijske proizvodnje.

Dok je literatura koja obrađuje naučne osnove ovog metoda veoma obimna, knjiga D. Sepetlijeva — »Statistički metodi kontrole kvaliteta industrijske proizvodnje« — jeste jedno od ređih, ali veoma značajnih dela, koje je posvećeno materiji iz oblasti primene statističkog metoda u kontroli kvaliteta industrijske proizvodnje. Već po svom naslovu ova knjiga ne može da ne privuče interes kako ekonomskih tako i tehničkih stručnjaka koji se bave problemom kontrole proizvodnje u industrijskim preduzećima.

Navedeno delo predstavlja opit, da se dá ekonomska osnova statističkog metoda kontrole, da se ukaže na moguće načine uvođenja ovog metoda kontrole u industrijska preduzeća, da se ilustruje ovaj metod kontrole kvaliteta (prijemna, operativna, itd.) a isto tako pokaže mogućnost primene i korišćenja u specijalnim eksperimentima.

Ovo delo pored predgovora sadrži šest glava i potrebne tablice, grafičke prikaze i korišćenu literaturu. Može se smatrati da je jedna veoma aktuelna i složena materija predstavljena sistematski i na jako dostupan način svim korisnicima kojima je namenjena. S obzirom na to da knjiga D. Sepetlijeva spada među početne radove iz oblasti

primene statističkog metoda kontrole kvantiteta i kvaliteta u industriji, smatramo da neće biti suviše detaljnije prikazati neka pitanja koja su tretirana u pojedinim glavama.

U prvoj glavi tretira se mogućnost primene matematičkih metoda u proučavanju određenih ekonomski problema. Veća pažnja je obraćena statističkom metodu kontrole kvaliteta i to gledano pod uglom istorijskog razvoja i korišćenja u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama i SSSR-u. Ovde je obrađeno 7 tema, od kojih je veoma važna tema: »Korišćenje statističkog metoda kontrole kvaliteta u industriji u uslovima socijalističkog društva«. Sami naslovi obrađenih tema ukazuju na značaj tretirane materije, a teme su obrađene tako da sve skupa čine jednu celinu.

Autor je pravilno sistematizovao obrađivanu materiju tako da se izlaganja u svakoj temi logično nastavljaju na zaključke i analize izvučene iz prethodne teme.

U drugoj glavi autor obrađuje prethodno upotrebljavane metode kontrole kvaliteta u industriji iznoseći njihove pozitivne strane i nedostatke. On zatim tretira principe na kojima je izgrađen statistički metod kontrole kvaliteta kao i neophodnu organizaciju za pravilnu primenu ovog metoda (problem pripreme kontrolnog osoblja, obim i interval kontrolisanja itd.). I u ovoj glavi je obrađeno 7 tema, od kojih su veoma značajne: — »Organizacija statističke kontrole kvaliteta« i »Organizacija statističke kontrole kvaliteta u nekim stranim državama (SAD i SSSR).

Posebno su interesantno obrađena pitanja organizacije statističke kontrole kvaliteta, koja autor prikazuje na originalan način, sumirajući iskustva stečena u praksi organizacije statističke kontrole kvaliteta u drugim zemljama.

Treća glava — Statistički pokazatelji koji karakterišu kvalitet industrijske proizvodnje — sadrži 7 tema. U ovoj glavi autor pokazuje tehniku računanja statističkih pokazatelja koji karakterišu kvalitet industrijske proizvodnje i njihovo korisno poznavanje.

Veoma su vredni pažnje odrđeni primeri uzeti iz prakse, ali mu se može zameriti izvesna opširnost pri tretiranju pojedinih pokazatelja.

Četvrta glava — Prijemna statistička kontrola kvaliteta. Trgovački ugovori i ugovorni uslovi. Organizacija statističke kontrole kvaliteta — obuhvata 5 tema. U ovoj glavi autor na jedan originalan način izlaže principe na osnovu kojih se izgrađuje prijemna statistička kontrola kvaliteta, kao i mogućnosti za primenu i organizaciju primene ovog metoda.

Loša strana tretiranja pojedinih tema je što se autor malo zadržava na određenim pitanjima koja imaju veliku praktičnu primenu pri kontroli prijema kvaliteta određenih količina, kao npr. metod dvostrukog uzimanja uzoraka, metod višestrukog uzimanja uzoraka i sl.

Peta glava — Operativna statistička kontrola kvaliteta. Grafičko predstavljanje dobijenih rezultata. Kontrolne karte — obuhvata 9 tema. U ovim temama autor pokazuje principe na kojima se temelji operativna statistička kontrola kvaliteta, kao i organizaciju primene ovakve vrste kontrole. Autor na primerima iz prakse temeljito pokazuje na-

čin računanja pojedinih parametara kontrolnih karti i daje sugestije za njihovo pravilno primenjanje u kontroli kvaliteta proizvodnih procesa industrijskih preduzeća.

No i pored pravilnog tretiranja pojedinih pitanja, može mu se zameriti što izvesne vrste kontrolnih karata objašnjava dosta površno, kao npr. O — kontrolnu kartu, G — kontrolnu kartu (str. 197—98).

U šestoj glavi su obrađena pitanja primene statističkog metoda pri eksperimentalnim proučavanjima u industriji, kao varijaciona, korelaciona i neke druge forme analize. U ovoj glavi se tretira jedan širi uvid u mogućnost primene statističkog metoda pri eksperimentalnim proučavanjima, a sa ciljem da se takva proučavanja sistematizuju i primene pri kontroli kvaliteta proizvodnje u industriji.

Treba navesti reči autora koji kaže za ovu glavu: »Treba znati da obavljanje eksperimenta ne predstavlja samo sebi cilj, već se izvodi sa ciljem da se dobiju informacije koje će pomoći pri praktičnim proučavanjima. Dobijanje pak naučnih informacija, pomoću kojih mogu da budu izgrađeni pravilni zaključci, moguće je jedino ako neophodni podaci budu sabrani po strogo određenim merilima i budu određeni pomoću odgovarajućih statističkih metoda. Što se tiče mogućnosti na kojima se naučno izgrađuje eksperimentalno proučavanje, treba da se zna da je u sadašnjoj praksi standardizovana grupa šema koje mogu da budu korišćene za rešavanje najrazličitijih problema... Svaka matematičko-statistička šema kontrole ima stvarni, a ne formalni smisao kao sredstvo za proučavanje samo tada kada se vodi računa o značaju kontrole kvaliteta odgovarajuće industrijske proizvodnje«. (Str. 201).

Gradivo ove glave je prilično uopšteno, ali je ilustrovano određenim praktičnim primerima tako da je pristupačno svim korisnicima pa i onim koji ne raspolažu određenim znanjima iz oblasti matematike. Treba autoru zameriti što je ovako važna materija prilično uopštena i nije joj data ona težina koju ova materija zaslužuje.

Autor se, očigledno, opredelio za širi izbor metoda kontrole kvaliteta u industriji. On je dosledno kroz čitavu knjigu nastojao da uz pomoć najelementarnije matematike metod statističke kontrole kvaliteta proizvodnje objasni na raznovrsnim dobro odabranim primerima iz prakse preduzeća. Ovo je veoma važna činjenica za ocenu značaja, uloge i široke mogućnosti primene statističkog metoda u kontroli kvantiteta i kvaliteta u industrijskim preduzećima.

Jedna od bitnih karakteristika ove knjige je izvanredna sistematičnost i jasnoća u izlaganju inače dosta složene i nedovoljno obrađivane materije.

Mada se autoru ove knjige mogu učiniti i neke primedbe na preciznost pojedinih pojmova, upotrebu termina i sl., knjiga D. Sepetlijeva zaslužuje punu pažnju sa praktično-analičkog gledišta. Ona predstavlja nov prilog stručnoj statističkoj literaturi i utoliko je danas aktuelnija što naše privredne organizacije sve više pokazuju interesovanje za primenu i korišćenje statističkih metoda u kontroli kvantiteta i kvaliteta proizvodnje.

Inače, knjiga je pisana jasnim i tečnim stilom što posebno omogućuje studiranje obrađenih tema. Sistematizacija tema je logična, a materija je izložena znalački i stručno.

Vrednost ovog dela je nesumnjiva i zato smo slobodni da ga preporučimo svima koje se bave problemom kontrole kvaliteta proizvodnje u industriji, a naročito onim stručnjacima u industrijskim preduzećima koje se bave kontrolom kvaliteta proizvodnih procesa.

Ovo se delo može koristiti i na izvornom jeziku, s obzirom na to da je bugarski jezik slovenski jezik, a prava bi korist bila da se ovo delo prevede na neki od jugoslovenskih jezika.

Ljubisav D. Danković
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

**SIMPOZIJUM »ULOGA BANAKA I KREDITA U NAŠEM
PRIVREDNOM SISTEMU«**

(Niš, 23—25. novembra 1967. godine)

1. Univerzitet u Nišu i njegovi fakulteti su od samog početka svoga rada (fakulteti od 1960, a Univerzitet od 1965) isticali i stimulirali saradnju sa privredom. Ta ideja najneposrednije saradnje sa privredom za ovih nekoliko godina je više puta uspešno potvrđivana sa obe strane. To je došlo do izražaja u prihvatanju ovakvih ideja i akcija saradnje koje su dolazile od strane privrede, ali isto tako i privreda jugoistočne Srbije neposredno je prihvatila napore fakulteta i Univerziteta za dalje razvijanje međusobne saradnje.

Sumirajući petogodišnje rezultate saradnje niških fakulteta sa privredom i, istovremeno, zalažući se sa dalje jačanje te saradnje, rektor Univerziteta je na osnivačkoj skupštini Univerziteta 27. VI 1965. godine, istakao sledeće:

»Jedna od najznačajnijih karakteristika Univerziteta u Nišu je nesumnjivo njegova saradnja sa radnim organizacijama u privredi sa našom industrijom i našim društvenim službama. Tehnički i Medicinski fakultet naročito su postigli rezultate koji omogućavaju dalju i još širu saradnju. Tehnički fakultet je uspostavio veoma blisku vezu sa Elektronskom i Mašinskom industrijom, kao i sa Fabrikom »Jastrebac« u Nišu. Elektronska industrija je u krugu svojih fabrika obezbedila prostorije za laboratorije i vežbaonice i uglavnom ih je sama opremila potrebnim nastavnim učilima. Njeni stručnjaci pomažu u izvođenju i teoretske i praktične nastave... S obzirom na to da je Elektronska industrija veoma zainteresovana da se poveća znatno broj studenata na elektronskom odseku Tehničkog fakulteta, odlučila je da uloži u izgradnju nove zgrade za ovaj odsek Tehničkog fakulteta svotu od 500 miliona (starih) dinara. Ovo je izvanredan primer u našoj zemlji obezbeđenja školskog prostora za potrebe visokoškolskih ustanova od strane jedne radne organizacije u privredi i to svojim vlastitim sredstvima. Mi smo inicijativu Elektronske industrije u Nišu prihvatili sa velikim zadovoljstvom i zahvalnošću... Sa Mašinskom industrijom i Fabrikom »Jastrebac« dogovoreno je zajedničko opremanje i korišćenje zavoda i laboratorija u kojima bi se prvenstveno izvodila praktična

nastava i davala potrebna mišljenja o kvalitetu proizvoda Mašinske industrije«. ¹ Ta saradnja je za poslednje dve godine dobila i nove oblike i veće zahvate.

Saradnja Pravno-ekonomskog fakulteta sa privredom do sada je imala najveći intenzitet preko organizacije praktične nastave za studente u radnim organizacijama koja se izvodi u raznovrsnim oblicima. ² Međutim, posle konsolidacije nastavnog kadra na ovom fakultetu i posle osnivanja Zavoda za pravna, ekonomska i sociološka istraživanja, ta saradnja je otpočela na mnogo dubljem i širem planu. Ovaj zavod se bavi istraživanjima pojedinih problema radnih organizacija, naročito onih u privredi, od čijeg pravilnog rešenja zavisi u prvom redu povećanje produktivnosti rada i dohotka u ovim radnim organizacijama. Radi ilustracije pomenimo ovde pregovore koji su pri kraju o istraživanju organizacije ekonomskih jedinica u Mašinskoj industriji u Nišu i u Trgovinskom preduzeću »Žitopromet« takođe iz Niša.

2. U skladu sa ovakvom razvojnom linijom — Univerzitet u Nišu, Osnovna privredna komora i Zavod za pravna, ekonomska i sociološka istraživanja Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu organizovali su simpozijum sa temom »Uloga banaka i kredita u našem privrednom sistemu«. Simpozijum je održan u Nišu 23, 24. i 25. novembra 1967. godine.

Simpozijum je kako po referentima tako i po učesnicima imao opštejugoslovenski karakter. Ovaj simpozijum je prvi naučni i stručni skup ove vrste održan u Nišu. Organizatori su pak prilikom pokretanja ideje o održavanju ovakvog simpozijuma bili rukovođeni željom da se i na ovaj način pridruže naporima cele naše društvene zajednice za realizaciju osnovnih ciljeva i zadataka privredne i društvene reforme. U ovim naporima organizatori su smatrali da je pitanje banaka i kredita i njihovog položaja u privrednom sistemu vrlo aktuelno pitanje i da bi postavljanje toga pitanja na jednom simpozijumu bilo od osobitog interesa i značaja. Prilikom projektovanja ovoga simpozijuma, organizatori su se obratili najistaknutijim naučnicima i stručnjacima za ovu oblast i dobili jednodušnu podršku za organizovanje ovakvog simpozijuma.

Na bazi dobivene podrške i spremnosti da se na ovom simpozijumu i učestvuje, organizatori su utvrdili sledeću listu članova Počasnog odbora:

Balog dr Nikola, savetnik u Saveznoj skupštini; Bartoš dr Milan, potpredsednik Srpske akademije nauka i umetnosti; Blagojević dr Borislav, profesor i direktor Instituta za uporedno pravo; Bogoev dr Ksente, potpredsednik Izvršnog veća SR Makedonije; Đurović dr Sergej, pomoćnik generalnog direktora Službe društvenog knjigovodstva;

¹ Dr Branimir Janković: »Razvoj fakulteta u Nišu«, »Privredni glasnik«, Niš, br. 7/1965, str. 5 i 6.

² Videti detaljnije u radu dr N. Jovanović i dr D. Simonović: »Problemi organizacije praktične nastave na ekonomskim fakultetima u Jugoslaviji«, referat podnet na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta Jugoslavije u Subotici 1. VI 1967. god., »Privredni glasnik«, br. 9—10/1967. godine.

Gligorov Kiro, potpredsednik Saveznog izvršnog veća; Goldštajn dr Aleksandar, dekan Pravnog fakulteta u Zagrebu; Gvozdenović ing. Dragutin, sekretar za industriju SR Srbije; Janković dr Branimir, rektor Univerziteta u Nišu; Jasić ing. Vladimir, generalni direktor Elektronske industrije; Knežević Danilo, predsednik Osnovne privredne komore u Nišu; Matejić dr Miodrag, redovni profesor Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Miljanić dr Nikola, guverner Narodne banke; Pjanić dr Zoran, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu; Popović dr Slavoljub, profesor i dekan Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Smole Janko, savezni sekretar za finansije; Tišma Toša, rektor Univerziteta u Novom Sadu; Vučković dr Miloš, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu; Zlatković dr Živorad, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu.

Podrška za održavanje simpozijuma usledila je i od strane Privredne komore SR Srbije, od strane Osnovne privredne komore iz Leskovca, Mašinske, Duvanske i Elektronske industrije iz Niša. Kao pokrovitelji simpozijuma, svojom materijalnom pomoći ove radne organizacije su stvorile početnu materijalnu osnovu za pripremu simpozijuma.

Polazeći od pomenute podrške i već stvorene početne materijalne osnove, Naučno veće Zavoda, u saradnji sa Univerzitetom i Osnovnom privrednom komorom u Nišu, izabralo je sledeći Organizacioni odbor simpozijuma:

Janković dr Branimir, rektor Univerziteta u Nišu — predsednik; Nikolić dr Miodrag, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu — potpredsednik; Simonović dr Dragoljub, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu — sekretar; Jovanović dr Nikola, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Jovanović Zoran, pomoćnik direktora Kreditne banke u Nišu; Krstić Rade, načelnik za privredu Skupštine opštine Niš; Marković Trifun, sekretar Osnovne privredne komore u Nišu; Matejić dr Miodrag, redovni profesor Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Perić dr Živojin, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Popović dr Slavoljub, redovni profesor i dekan Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Radlović Dragan, finansijski direktor Tekstilne industrije »Ratko Pavlović« u Nišu; Stojanović Tihomir, finansijski direktor Mašinske industrije u Nišu; Stojiljković dr Dragoljub, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Zlatković dr Živorad, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu; Zdravković Mirko, generalni sekretar Univerziteta u Nišu — članovi.

Tema simpozijuma »Uloga banaka i kredita u našem privrednom sistemu« podeljena je u dva dela: Banke u privrednom sistemu i Kredit u privrednom sistemu. Za prvu temu, o bankama, projektovano je 6 referata, a za drugu temu, o kreditima, projektovano je 15 referata. U stvari, tema o kreditima ima dva odeljka: odeljak o kreditima uopšte i odeljak o kreditiranju pojedinih privrednih grana. Tako se došlo do konačnog spiska tema (referata) za ovaj simpozijum:

Tema I: *Banke u privrednom sistemu*

Zadaci i uloga banaka u savremnoj privredi — Dragan Miljković, pomoćnik Saveznog sekretara za finansije;

Organizacija bankarskog mehanizma u našoj zemlji — Ivan Simončić, predsednik Udruženja banaka Jugoslavije;

Banke kao organizacije koje vrše javna ovlašćenja — dr Slavoljub Popović, profesor Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu;

Međusobni odnosi banaka — dr Vladimir Murko, profesor Pravnog fakulteta u Ljubljani;

Odnos banaka i njenih komitenata — dr Dragutin Gajić, Privredna banka, Beograd;

Interne banke privrednih organizacija — Lazar Popović, naučni saradnik Instituta za ekonomiku investicija, Beograd.

Tema II: *Kredit u privrednom sistemu*

Kreditni sistem i stabilnost privrede — dr Miloš Vučković, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu;

Funkcije kredita u privredi — dr Vjekoslav Meichsner, profesor Ekonomskog fakulteta u Skoplju;

Javni kredit u našem finansijskom sistemu — Toša Tišma, profesor Pravnog fakulteta u Novom Sadu;

Dugoročno kreditiranje privrede — Filip Vasić, naučni saradnik Instituta za ekonomiku investicija, Beograd;

Kratkoročno kreditiranje privrede — dr Živojin Perić, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu;

Kreditiranje lične potrošnje — Dragoljub Velizarić, viši savetnik Narodne banke, Beograd;

Međusobno kreditiranje privrednih organizacija — dr Aleksandar Perić, profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu;

Ujedinjavanje sredstava između domaćih privrednih organizacija — dr Dobroslav Mitrović, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu;

Uticaaj kreditne politike na nivo cena — dr Dimitrije Dimitrijević, direktor Odeljenja za analize Narodne banke Jugoslavije;

Kredit i pravni instrumenti plaćanja — dr Ivan Bukljaš, profesor Ekonomskog fakulteta u Zagrebu;

Kreditiranje industrije — dr Miodrag Nikolić, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu;

Kreditiranje poljoprivrede — Svetolik Popović, direktor Instituta za ekonomiku poljoprivrede;

— dr Miloš Bogdanović, profesor Pravno-ekonomskog fakulteta u Prištini;

Kreditiranje trgovine — Franjo Renko, profesor Visoke privredne škole u Zagrebu;

Kreditiranje turizma — Ćeda Jević, pravni referent preduzeća »Putnik«, Beograd.

Pomenimo ovde nekoliko opštih podataka u vezi sa simpozijumom. Simpozijum je pratilo 266 učesnika. Prema pojedinim gradovima, učešće je bilo sledeće: Beograd 61 učesnik, Niš 62, Zagreb 9, Novi Sad 14, Sarajevo 8, Priština 8, Banja Luka 5, Skoplje 6, Zaječar 2, Bela Palanka 1, Bačka Palanka 3, Tuzla 4, Čačak 2, Sremska Mitrovica 2, Novi Pazar 1, Zrenjanini 1, Nikšić 1, Kavadarci 2, Novi Bečej 1, Šabac 2, Prokuplje 4, Titovo Užice 3, Zadar 1, Leskovac 5, Kikinda 2, Kotor 2, Piroć 3, Split 1, Bjelovar 1, Zenica 2, Bor 1, Zabok 1, Valjevo 4, Tetovo 4, Titograd 8, Karlovac 1, Doboj 7, Ljubljana 3, Ivangrad 1, Pljevlja 1, Brčko 1, Bihać 1, Lukavac 1, Kragujevac 4, Kumanovo 1, Vranje 2, Svetozarevo 2, Sisak 2, Subotica 3, Kraljevo 1, Vrbas 1, Trstenik 2, Prilep 2, Bijelo Polje 1. U diskusiji su učestvovali 33 diskutanta, a radno vreme simpozijuma iznosilo je 18 časova.

3. Ono što je na samome simpozijumu istaknuto o doprinosu ovakvog načina izmene mišljenja razrešavanju nekih osnovnih problema bankarskog i kreditnog mehanizma, kao i činjenica da je 300 najeminentnijih stručnjaka iz ove oblasti, kao i predstavnika državnih organa bilo okupljeno, već samo po sebi govori da je organizator simpozijuma ne samo postavio jedan važan problem već i našao potrebnu formu da uključi veliki broj predstavnika privrede u rešavanju problema kakvi su usavršavanje bankarskog i kreditnog mehanizma. Univerzitet (odnosno zavodi i druge njegove naučne institucije) se, dakle, javlja kao spona između teorije i prakse, između naučnog radnika i praktičara. U toj izmeni mišljenja se neosporno dolazi do takvih zaključaka koji mogu pomoći razrešavanju osnovnih problema, na primer složenog mehanizma kakav je bankarstvo i kredit.

Univerzitet u Nišu u zajednici sa Osnovnom komorom i Zavodom za pravna, ekonomska i sociološka istraživanja, još je jednim primerom potvrdio svoju osnovnu karakteristiku, da se razvija na liniji saradnje sa privredom. Simpozijum, koji je okupio tako imponantan skup naučnih radnika i stručnjaka iz privrede, je još jedna potvrda da valja istrajati u naporima da se i dalje vrši što dublje prožimanje naučnog rada na univerzitetu onom ekonomskom stvarnošću koja je svakodnevno prisutna. Time se ona marksistička postavka o povezanosti društvene baze, odnosno ekonomske strukture društva i oblika društvene svesti (u ovom slučaju nauke) pokazuje u svojoj dijalektičkoj uslovljenosti. Nije potrebno posebno isticati da se time univerzitet najneposrednije uključuje u ostvarenje onih ciljeva i zadataka koje je postavila privredna i društvena reforma. Ovakvim naporima naučni rad na univerzitetu dobija i svoj društveni smisao, a time i stvarni podsticaj za dalje negovanje naučnoistraživačke misli jer »ako bi se javni oblik i suština stvari podudarali«, kako je pisao Marks, »onda bi svaka nauka bila izlišna«.

Dr Dragoljub Simonović
docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

HRONIKA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA

A. VAŽNIJI PODACI I DOGAĐAJI NA FAKULTETU

I. STUDENTI PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA

1. Upis novih, redovnih studenata i ponovaca u školskoj 1967/68. godini.

a) Podaci o broju studenata. — Ukupan broj redovnih i vanrednih studenata u školskoj 1967/68. god. iznosio je 7.400, od čega 5.151 redovna i 2.249 vanredna studenta.

b) Pravni odsek

Godina studija	Redovni			Vanredni			Ponovci			Ukupno	
	M.	Ž.	S.	M.	Ž.	S.	M.	Ž.	S.	Red.	Van.
Prva godina	166	165	331	208	109	317	61	59	120	454	317
Druga godina	106	109	215	47	21	68	58	50	108	323	68
Treća godina	99	70	169	577	82	659	18	9	27	196	659
Četvrta godina	75	44	119	24	4	28	23	12	35	154	28
Apsolventi II stepena	33	24	57	60	7	67	33	24	57	114	67

Ukupno upisano redovnih studenata na Pravni odsek 954, od čega 507 muških i 447 ženskih.

Ukupno upisano vanrednih studenata u školskoj 1967/68. god. na Pravni odsek 1.137, od čega 915 muških i 222 ženska.

c) Ekonomski odsek

Godina studija	Redovni			Vanredni			Ponovci			Ukupno	
	M.	Ž.	S.	M.	Ž.	S.	M.	Ž.	S.	Red.	Van.
Prva godina	141	138	279	229	105	334	77	64	141	420	334
Druga godina	122	110	232	121	55	176	32	32	64	296	176
Treća godina	148	68	216	385	40	425	13	2	15	236	425
Četvrta godina	230	90	320	38	8	46	26	18	44	364	46
Apsolventi II stepena	—	—	—	—	—	—	174	51	225	—	—

U školskoj 1967/68. godini upisano je ukupno 1.138. vanrednih studenata, od čega 910 muških i 228 ženskih.

U studentskim domovima u školskoj 1966/67. godini bilo je smešteno ukupno 116 studenata, od čega 27 sa Pravnog odseka i 89 studenata sa Ekonomskog odseka.

Stipendije je primalo u školskoj 1966/67. god. ukupno 66 studenata sa oba odseka, od čega sa Pravnog 17 i sa Ekonomskog 49. Visina stipendija kretala se od 150—550 novih dinara (podaci nisu potpuni jer Fakultet ne vodi evidenciju o stipendijama).

Studentski krediti korišćeni su u školskoj 1966/67. god. od strane 213 studenata, od čega sa Pravnog odseka 55 i 158 sa Ekonomskog odseka.

Visina kredita kretala se od 70—290 novih dinara.

2. Diplomirani studenti

Na Pravnom i Ekonomskom odseku u školskoj 1966/67. godini diplomirao je ukupno 341 redovni i vanredni student, što se vidi iz pregleda:

Tabelarni pregled diplomiranih studenata
u školskoj 1966/67. godini

I stepen		II stepen		I stepen		II stepen	
Red.	Van.	Red.	Van.	Red.	Van.	Red.	Van.
63	29	35	16	85	30	75	8

II. NASTAVA

1. *Predavanja.* — U školskoj 1966/67. godini na Pravno-ekonomskom fakultetu se izvodila nastava prema nastavnim planovima i programima za oba odseka. Za prvu godinu studija primenjivani su novi nastavni planovi prema Statutu iz 1967. godine, dok je za ostale godine važio nastavni plan iz 1963. godine.

Na oba odseka (Pravnom i Ekonomskom) bilo je zastupljeno ukupno 62 predmeta, od čega 29 na Pravnom i 33 na Ekonomskom odseku.

2. Vežbe

a. Redovni studenti vežbali su iz 33 predmeta; na Pravnom odseku je bilo 12 predmeta iz kojih su se održavale vežbe, a na Ekonomskom 21 predmet.

b. Vanredni studenti nisu slušali posebno organizovana predavanja niti su vežbali u školskoj 1966/67. godini. Jedino su radnički univerziteti u Leskovcu, Boru i Čupriji organizovali predavanja i vežbe iz nekih predmeta.

3. *Prijemni ispiti.* U školskoj 1966/67. godini za prijemne ispite se prijavilo 8 kandidata za oba odseka. Od prijavljenih kandidata svega dva su položila prijemne ispite i stekla pravo upisa u školskoj 1967/68. god. jedan se upisao na Pravni, a drugi na Ekonomski odsek). Polaganje prijemnih ispita bilo je obavljeno po nastavnom planu iz 1963. godine.

III. NASTAVNICI I SARADNICI FAKULTETA

U školskoj 1966/67. godini, nastavu na Fakultetu izvodili su nastavnici i saradnici sa potpunim (35) i nepotpunim radnim vremenom (24) sa ovog fakulteta i drugih fakulteta u zemlji (Beograd i Skoplje), ukupno 59. Sa drugih fakulteta nastavu su izvodila 22 nastavnika, i to na Pravnom odseku 6 i na Ekonomskom 12.

Vežbe su držali nastavnici i saradnici — ukupno 40, od čega 24 stalna i honorarna nastavnika i 16 stalnih asistenata.

Tabelarni pregled stvarnog stanja i potreba nastavnika i saradnika na Pravno-ekonomskom fakultetu

Godina studija	Radno mesto	Pravni odsek			Ekonomski odsek			Ukupno		
		treb.	ima	ned.	treb.	ima	ned.	treb.	ima	ned.
I	nastavnici	6	5	1	7	4	3	13	9	4
	asistenti	5	3	2	5	1	4	10	4	6
II	nastavnici	7	5	2	8	4	4	15	9	6
	asistenti	6	2	4	6	2	4	12	4	8
III	nastavnici	6	4	2	6	—	6	12	4	8
	asistenti	6	3	3	6	3	3	12	6	6
IV	nastavnici	7	2	5	7	4	3	14	6	8
	asistenti	7	1	6	7	1	6	14	2	12
Ukupno	nastavnika	26	16	10	28	12	16	54	28	26
	asistenata	24	9	14	24	7	17	48	17	31

U istoj školskoj godini, pregled stalnog nastavnog osoblja po zvanjima pruža sledeći tabelarni pregled:

Tabelarni pregled stalnih nastavnika po zvanjima

Naziv odsek	Z V A N J A						Svega
	Redovni profes.	Van. prof.	Viši pred.	Docent.	Predavač	Asistent	
Pravni	5	2	—	9	—	9	25
Ekonomski Zajednička nastava za oba odseka	—	1	—	9	1	7	18
	—	—	1	—	—	—	1
UKUPNO	5	3	1	18	1	16	44

IV. NAUČNO ISTRAŽIVAČKI RAD I PUBLIKACIJE

U toku školske 1966/67. godine nastavnici i saradnici Fakulteta su objavili sledeće radove:

A. Knjige i monografije

1. Dr Miroslav Đorđević, naučna studija »Oslobodilački rat srpskih ustanika 1804—1806. god., Izdavač »Vojno delo«, Beograd, 1967. g.
2. Dr Slavoljub Popović, »Pravno poslovanje privrednih organizacija«. Izdanje »Savremene administracije«, Beograd, 1967. god. str. 300.
3. Dr Miodrag Matejić, knjiga: »Društveni prihodi«, Izdanje Saveznog zavoda za javnu upravu; 1967. god.
4. Dr Dragoljub Stojanović, monografija: »Odgovornost za naknadu genetičkih, anonimnih i zakasnelih šteta«, Beograd, 1967. godine.

B. Skripta

1. Dr Milivoje Marković: Građansko procesno pravo, Izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Prištini, 1966. godine.
2. Dr Miodrag Matejić: Privredni sistem SFRJ, Izdavač Viša upravna škola u Nišu, 1966. godine.
3. Dr Gavriilo Vidanović: Ekonomska geografija Jugoslavije, Izdavač »Udruženje studenata Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, 1966. godine.
4. Dr Dragoljub Stojanović: Uvod u građansko pravo i stvarno pravo, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. god.
5. Dr Jakov Radišić: Obligaciono pravo, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. godine.

6. Dr Milivoje Andrejević: Pravo, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1966. godine i Privredno pravo, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. godine.

7. Dr Živojin Perić: Planiranje i poslovna politika preduzeća, I sveska i Osnovi ekonomike preduzeća, III sveska, izdavači Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. godine, kao i Primenjeno planiranje u preduzeću, izdavač Viša ekonomsko-komercijalna škola u Peći.

8. Dr Petar Kozić: Sociologija, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1966. godine.

9. Dr Danilo Marković: Osnovi sociologije za studente Više pedagoške škole, Materijal za spremanje ispita iz Industrijske sociologije i Osnovni pojmovi o sociologiji, izdavač Viša pedagoška škola i Viša upravna škola u Nišu.

10. Dr Dragoljub Stojiljković: Politička ekonomija, izdavač Viša upravna škola u Nišu, 1966. godine.

11. Dr Živorad Zlatković: Ekonomika trgovine, izdavač Viša upravna škola u Nišu, 1966. godine.

12. Dr Ljubiša Jovanović: Krivično pravo — opšti, deo, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. godine.

13. Dr Dragoljub Simonović: Ekonomika poljoprivrede, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. godine.

14. Kamenko Jovanović: Osnovi kriminalistike, izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu, 1967. godine.

15. Dr Radomir Šaper i Đorđe Jovanović: Poznavanje robe sa elementima tehnologije i hemije, izdavač USPEF, Niš, 1966. god.

C. Članci, saopštenja i prikazi

1. Dr Branimir Janković: Etablissements d'enseignement—Université instituts spécialises, studija objavljena u publikaciji UNESCO-a 1967. Les Sciences sociales dans l'enseignement supérieur — Droit international.

2. Dr Slavoljub Popović: 1. Odnos propisa republičkih izvršnih veća i saveznih propisa (odštampan u knjizi »Podela normativnih funkcija između različitih političko-teritorijalnih jedinica), izdanje Instituta za uporedno pravo Beograd, 1966. godine (str. 69—74); 2. Uticaj društvenog samoupravljanja na funkciju i organizaciju državne uprave (»Opština« br. 3/67, str. 3—17). O udruživanju visokoškolskih ustanova (stanje i problemi) — (»Univerzitet danas«, br. 8/66, str. 56—75). 4. O unutrašnjem nadzoru nad donošenjem i primenom normativnih akata radnih organizacija (referat na Simpozijumu o normativnoj delatnosti održanom u Opatiji, aprila 1967. godine (str. 191—199). 5. Uloga kibernetike u pravu (»Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 3—4/66, str. 359—373). 6. O zaštiti prava samoupravljanja privrednih organizacija i radnih ljudi u njima (»Zbornik Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, za 1966. godinu, str. 269—283). 7. Podsawowe instytucje zarząd-

zania gosodarska narodowa w Jugoslaviji (Instytut nauk prawnich Polskiej Akademii nauk, Studiów prawniczuch, br. 12/66. — (članak štampan u poljskom časopisu).

3. Dr Miodrag Matejić: 1. Quelques particularités du Budget yougoslave, članak i separat objavljen u Revue de Science Financiere — janvier—mars 1967. Paris, separat izdao Librairie générale de droit et de jurisprudence, R. Pichon et R. Durand-Auzias, str. 40 velikog formata. 2. Neka pitanja u vezi sa utvrđivanjem izvora sredstava za finansiranje obrazovanja. Univerzitet danas broj 5/67. str. 9.

4. Dr Gavriilo Vidanović: 1) »Prerađevačka delatnost stanovništva Zapljanja« objavljeno u »Privrednom glasniku« Niš, br. 9.

5. Dr Mihailo Mitić: 1) Prestanak naslednog prava bračnog druga, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1966. godine 2) Reforma porodičnog zakonodavstva, »Pravni život«, br. 3 iz 1967. godine. 3) Povodom Nacrta zakona o organu starateljstva, Glasnik APV, br. 7 iz 1967. godine. 4) Neki problemi savremenog braka, »Gradina« br. 6 iz 1967. godine. 5) Akti raspolaganja maloletnika, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu br. 2—3 iz 1967. godine.

6. Dr Momčilo Dimitrijević, 1) Učešće interesenata u upravljanju radnim organizacijama koje vrše delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu« br. 2—3/67. god. 2) Pojam javnih i društvenih službi, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu« za 1966. god. 3) Vrste samoupravnih normativnih akata radnih organizacija i njihov međusobni odnos, Finansijski studio«, Beograd 1967. god.

7. Dr Milivoje Andrejević: 1) Pravna kvalifikacija životinja, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 1966. godine.

8. Dr Živojin Perić: 1) Analiza iskustva jedne industrijske integracije »Ekonomika preduzeća« u Beogradu br. 4/67. 2) Saradnja Univerziteta i privrede i proces deetatizacije društva, Univerzitet danas, 1967. godine.

9. Dr Dragoljub Stojiljković: 1) Elastičnost tražnje u ekonomskoj teoriji, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«. 2) Funkcije tražnje u savremenim uslovima privređivanja, »Progres« sveska 4, Zagreb 1967. godina. 3) Parcijalna analiza tražnje, »Privredni glasnik« br. 1—2 Niš, 1967. godine. 4) Komplementi i supstituti u ekonomskoj teoriji, »Privredni glasnik« br. 5—6 Niš, 1967. godine. 5) Grupe poslova i poslovi u većim trgovinskim organizacijama koje treba rezervisati za diplomirane ekonomiste, »Privredni glasnik« br. 7—8 Niš, 1967. god.

10. Dr Danilo Marković: 1) Slobodno vreme i kultura, »Gradina« broj 5 Niš. 2) Slobodno vreme žene na selu, »Žena danas« broj 261 Beograd. 3) Odnos radnika prema raspodeli dohotka na radne jedinice, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za 1966. godinu. 4) Raspodela dohotka i društveno-ekonomski položaj radnog čoveka, referat na simpozijum u Skoplju 1967. godine. 5) D. C. Milner »Industrijska sociologija«, prikaz, »Privredni glasnik« — Niš broj 1—2/1967. godine. 6. Neka iskustva saradnje Univerziteta u Nišu i privrede, »Zbor-

nik radova Pravno-ekonomskog fakulteta za 1966. god. 7) Društveni i ekonomski položaj visokog školstva, referat na Simpozijumu u Zagrebu 1967. godine.

11. Dr Petar Kozić: 1) Interdisciplinarna saradnja i univerzitet, »Univerzitet danas«, br. 3—4, Beograd, 1967. godine. 2) Nacija i nacionalno pitanje: »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta«, 1966. Niš. 3) Društvo — pojava sui generis, »Gradina« br. 7—8, 1967. Niš.

12. Dr Živorad Zlatković: 1) Integracija preduzeća unutrašnje trgovine u savremnoj privredi, »Ekonomika preduzeća«, Beograd, 1967. godine. 2) Grupe poslova i poslovi u većim trgovinskim preduzećima koje bi trebalo rezervisati za diplomirane ekonomiste »Privredni glasnik« br. 7—8 Niš 1967. godine. 3) Ekonomske funkcije i međusobni zahtevi učesnika u robnom prometu — osnova za definisanje pojma trgovine, »Privredni glasnik«, br. 1—2, Niš, 1967. godine.

13. Dr Ljubiša Jovanović: 1) Društveno negativne pojave i njihov krivičnopравни tretman, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za 1966. godinu. 2) Uticaj alkoholizma na maloletničku delikvenciju, »Socijalni radnik«, Beograd 1966. godine.

14. Dr Dragoljub Simonović: 1) »Uticaj ekonomskih faktora na raspadanje ustanove kućne zadruge u Zaplanju u posleratnom periodu (člana), Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za 1966. godinu, 2) »O nekim aktuelnim problemima zemljoradničkih zadruga sreza Niš« (članak), Privredni glasnik 6, 1966. god. 3) »Interfakultetska konferencija ekonomskih fakulteta u Opatiji 1966«. (osvrt), Privredni glasnik 6/1966. 4) »O poslovanju poljoprivrednih zadruga sreza Niš u prvom polугоду 1966. (članak), Privredni glasnik, 1—2, 1967. 5) »Društveno-ekonomska i politička pitanja u razvoju poljoprivrede i sela« (prikaz), Privredni glasnik br. 1—2, 1967. 6) »Društveno-ekonomski život Zaplanjaca u njihovom narodnom pevanju (članak), »Gradina«, br. 7—8, 1967. 7) »Problemi organizacije praktične nastave na ekonomskim fakultetima u Jugoslaviji« (referat na Interfakultetskoj konferenciji u Subotici; pisan zajedno sa dr Nikolom Jovanovićem), Privredni glasnik«, br. 9—10, 1967. 8) »Interfakultetska konferencija ekonomskih fakulteta u Subotici« (prikaz), Privredni glasnik br. 9—10, 1967. 9) »Dr Žak Finci: Ekonomija ratarske prizvodnje« (prikaz), »Privredni glasnik« — Niš, br. 9—10, 1967.

15. Dobrosav Mitrović: 1) Priznanje i izvršenje stranih arbitražnih odluka o jugoslovenskom pravu, referat. 2) Rizik i odgovornost u ugovorima o kooperaciji, referat. 3) Imovinska odgovornost kolektivnih organa upravljanja, referat. 4) Ulaganja jugoslovenskih privrednih organizacija u inostranstvu, referat.

16. Dr Dušan Paravina: 1) Ekonomsko socijalna podloga i metodološki okviri za proučavanje pravnog položaja radnika kod kuće. Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1966. str. 125—140. 2) Metodologija izrade i donošenje samoupravnih normativnih akata iz oblasti međusobnih radnih odnosa, »Privredni glasnik«, Niš, br. 7—8 1967. str. 19—30.

17. Dr Nikola Jovanović: 1) Löschova koncenpcija prostorne ekonomije«, »Ekonomska analiza«, br. 20/1966. 2) »Osnovne karakteristike razmeštaja proizvodnje«, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1966. 3) »Problemi daljeg razvoja Pravno-ekonomskog fakulteta Niš, 1966. 4) Kako izabrati najpovoljnijeg dobavljača, »Jugoslovanizacije praktične nastave na ekonomskim fakultetima u Jugoslaviji«, (sa dr D. Simonovićem), »Privredni glasnik« — Niš, br. 9—10/1967.

18. Dr Slavko Marković: 1) Izvršenje na imovinskim pravima — ovlašćenjima, Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, 1966. godine.

19. Dr Miodrag Nikolić: 1) »Organizacija poslovanja gotovim novcem«, u Glasniku SDK, br. 30/1966. 2) »Nagrađivanje prema društveno priznatoj vrednosti« ili »dodatak na diplomu«, u Glasniku SDK, br. 34/1966. 3) »Racionalizacija platnog prometa — izvor obrtnih sredstava« »Finansije«, br. 11—12/1966.

20. Zvonimir Stanković: 1) Ispitivanje dinamike zaliha u preduzeću, »Knjigovodstvo«, Beograd, br. 4/1967. 2) Pier Lebas: »La gestion des stocks«, prikaz, »Knjigovodstvo«, Beograd, br. 6/1967. 3) »Kontni plan« sadržaj klase i principi sistematizacije konta, Pravno-ekonomski fakultet Niš, 1966. 4) Kako izabrati najpovoljnijeg dobavljača, »Jugoslovenska komercijalna praksa«, Novi Sad, br. 1/1967. 5) Organizacija skladišne evidencije, »Jugoslovenska komercijalna praksa«, Novi Sad, 4/1967. 6) Kada treba dati nalog za porudžbinu, »Jugoslovenska komercijalna praksa«, Novi Sad, br. 4/1967. godina. 7) Kooperacija i neki problemi isporuke, »Jugoslovenska komercijalna praksa«, Novi Sad, br. 5/1967. 8) Robni gubici i mere za njihovo otklanjanje, »Jugoslovenska komercijalna praksa br. 7/1967.

21. Ljubisav Danković: 1) Značaj i mogućnost primene statističke kontrole kvaliteta u elektroindustriji: »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta Niš, 1960. god. 2) Kvalitet elektroproizvoda osnovni + izvozno-komercijalni faktor- Privredni glasnik, Niš, br. 12, 1966. 3) Mogućnost statističke kontrole kvaliteta za brzo donošenje suda o kvalitetu komadnih proizvoda, »Privredni glasnik«, br. 3, Niš, 1967.

22. Đorđe Ž. Jovanović: 1) Preduzeće za promet i preradu žitarica na veliko »Žitopromet« — Niš, Privredni glasnik, br. 7—8/1967. 2) Sećer kao životna namirnica, »Privredni glasnik«, Niš, br. 3—4/1967. god.

23. Todor Ćirić: 1) Definisavanje problema i postavljanje matematičkih modela za određivanje optimalnog programa proizvodnje u industriji stakla Pančevo, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za 1966. godinu. 3) Izražavanje rentabilnosti u radovima dr Sime Dohčevića, seminarski rad na postdiplomskim studijama, 4) Određivanje optimalne proizvodnje u Industriji stakla, Pančevo sa rešenjima po simpleks metodi, seminarski rad na postdiplomskim studijama.

24. Čedomir Stevanović: 1) Posebni slučajevi ponavljanja krivičnog postupka i njihove primene u praksi, 13. Maj — Beograd br. 11/1966. godina. 2) Osnovi za ponavljanje krivičnog postupka u teoriji i praktičnoj primeni, Zbornik Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, 1966. godine.

25. Dragiša Grozdanović: 1) Amortizacija i depresijacija osnovnih sredstava, Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, 1966. godine, 2) Troškovi neiskorišćenog kapaciteta u sistemu standardnih troškova — »Knjigovodstvo«, br. 9/67, 3) Ekonomska suština standardnih troškova — »Privredni glasnik« — Niš, br. 10 i 11/67.

26. Slobodan Milenković: 1) »Humanitarna intervencija i današnje međunarodno pravo«, Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za 1966. 2) »Rad Haške Akademije za međunarodno javno pravo u toku 1965. godine«, »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu za 1966. godinu. 3) Charles Chaumont: L'Organisation des Nations Unies«, Paris, 1964., »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, br. 2—3/1965. 4) Albert Verdoedt »Naissance et signification de la Déclaration universelle des droit de l'homme«, Louvain 1964, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br. 2—3/1965. godine.

V. RAD ZAVODA ZA PRAVNA, EKONOMSKA I SOCILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Zavod za pravna, ekonomska i sociološka istraživanja počeo je sa radom 1. januara 1967. godine. Za osnivanje Zavoda Pravno-ekonomski fakultet je dao sredstva u visini od 20.000 n. dinara.

U periodu od osnivanja do danas u Zavodu je održano ukupno 19 sednica, od čega 11 sednica Naučnog veća i 8 sednica Inicijativnog odbora.

Pored ovoga, Zavod je organizovao jedan simpozijum na kome su bila razmatrana 22 referata, a simpozijumu su prisustvovali predstavnici privrednih i drugih organizacija.

Zavod je uspeo za kratko vreme da ostvari saradnju sa sledećim radnim i drugim organizacijama: Univerzitet u Nišu, Osnovna privredna komora u Nišu, Osnovna privredna komora u Leskovcu, Privredna komora SR Srbije, Mašinska industrija Niš, Duvanska industrija Niš, Elektronska industrija Niš, i dr.

Zavod je, takođe, organizovao u saradnji sa Osnovnom privrednom komorom u Nišu i dva seminara, koji su bili namenjeni kadrovima privrednih organizacija. Na seminarima je bilo prisutno oko 70 slušalaca.

Od osnivanja do danas Zavod je uspeo da okupi oko 300 saradnika iz preko 20 radnih organizacija i ustanova na području Niša i Leskovca.

VI. ZBORNİK RADOVA I BILTEN

1. *Zbornik radova.* Pravno-ekonomski fakultet je od osnivanja do kraja 1967. godine izdao pet brojeva Zbornika. Poslednji broj izašao je iz štampe početkom 1967. godine. U njemu je objavljeno 13 članaka, 6 priloga 1 informacija i fakultetska hronika. Ukupan pregled objavljenih radova nastavnika i saradnika u Zborniku radova na Pravno-ekonomskog fakultetu vidi se iz sledeće tabele:

*Tabelarni pregled objavljenih radova nastavnika i saradnika
Pravno—Ekonomskeg fakulteta od 1962 do 1966. godine
u »Zborniku radova«*

God.	Čla- naka	Disku- sija	Pri- loga	Ekon. prak.	Inf.	Ocene i prik.	Fak. hron.	Nast.	Sarad	Uku- pno
1962	9	—	1	—	—	—	1	6	3	9
1963.	13	—	—	—	—	2	—	9	5	14
1964.	17	3	—	—	—	—	—	10	5	15
1965.	8	3	—	1	—	2	1	13	—	13
1966.	11	4	2	2	1	—	1	10	1	11
Svega	58	14	3	3	1	4	3	48	14	62

2. *Bilten*. — Pravno-ekonomski fakultet izdaje svake godine Bilten, i to svakog meseca. Bilten ima zadatak da informiše studente, nastavnike, saradnike, radnike Fakulteta i druge organizacije o radu Fakulteta. Studenti se kroz Bilten upoznaju sa nastavnim planovima i programima, režimom studija, Statutom i drugim pitanjima. U školskoj 1967/68. godini izišla su tri broja Biltena.

VII. UČEŠĆE NASTAVNIKA I SARADNIKA U RADU NAUČNIH SKUPOVA U ZEMLJI I INOSTRANSTVU U ŠKOLSKOJ 1966/67. GOD.

1. Dr Branimir Janković: 1. Pravni fakultet Univerziteta u Libiji (četiri predavanja: »Savremeni problemi međunarodnog prava«). 2. Univerzitet u Libiji (predavanje za nastavnike »Čovek-subjekt međunarodnog prava«). 3. Dva predavanja na novoosnovanom Univerzitetu u Regensburgu: »Neutralnost i neangažovanost sa gledišta međunarodnih odnosa i međunarodnog prava«.

2. Dr. Miroslav Đorđević: Kraći studijski boravak u Beču radi posete Državnom arhivu. Studijski boravak je trajao mesec dana i obavljen je u martu 1967. godine.

3. Dr Slavoljub Popović: 1. Simpozijum: »Uprava i društveno samoupravljanje u Jugoslaviji« u vremenu od 6. do 8. decembra 1966. godine sa referatom. 2. Simpozijum: »Metodi i uloga normativne delatnosti organizacija u pravnom sistemu SFRJ« u Opatiji od 16. do 18. aprila 1967. godine sa referatom. 3. Učestvovanje na konferenciji profesora upravnog rava socijalističkih zemalja u Varšavi oktobra 1966. godine, sa referatom. 4. U Osnovnoj privrednoj komori u Nišu pet predavanja o »Normativnoj delatnosti radnih organizacija«.

4. Dr Miodrag Matejić: 1. Simpozijum: »Društveni i ekonomski aspekti obrazovanja« u Zagrebu od 6. do 7. juna 1967, sa referatom. 2. Učešće na 23. kongresu Međunarodnog instituta za javne finansije u Pragu od 26. do 29. septembra 1967. godine.

5. Dr Milivoje Marković: 1. Međunarodno savetovanje privrednika i pravnika u Zagrebu 1967. godine, sa diskusijom. 2. Savetovanje prav-

nika u privredi u Privrednoj komori Srbije, sa diskusijom. 3. Predavanje u Udruženju pravnika u Nišu. 4. Dva predavanja u udruženju pravnika u Prištini.

6. Dr Dimitrije Kulić: Korišćenje desetomesečne Fordove stipendije u školskoj 1966/67. godini radi stručnog usavršavanja u SAD.

7. Dr Dragoljub Stojanović: 1. Savetovanje o međunarodnoj kupoprodaji u Institutu za uporedno pravo u Beogradu 1967. godine. 2. Simpozijum: Narodi Jugoslavije i oktobarska revolucija u Kotoru 1967. godine, sa referatom.

8. Dr Jakov Radišić: 1. Učešće na četvrtom međunarodnom savetovanju privrednika i pravnika u Zagrebu od 14. do 16. septembra 1967. godine, sa referatom. 2. Učešće na savetovanju o Haškim uniformnim zakonima o ugovorima o kupoprodaji u Beogradu, decembra 1966. 3. U Osnovnoj komori u Nišu održao 12 predavanja u vezi sa Osnovnim zakonom o prometu robe.

9. Dr Mihajlo Mitić: Simpozijum: »Nauka i društvo« održan u Srpskoj akademiji nauka u Beogradu.

10. Dr Momčilo Dimitrijević: 1. Simpozijum: »Uprava i samoupravljanje u Jugoslaviji« održan u Zagrebu sa diskusijom. 2. Simpozijum: »Normativna delatnost radnih organizacija« održan u Opatiji, sa referatom. 3. Simpozijum: »O socijalističkom humanizmu.

11. Dr Milivoje Andrejević: »Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. godine.

12. Dr Dragoljub Stojiljković: 1. Simpozijum: »Robni promet i tržište u Jugoslaviji sa aspekta teorije i prakse« u Zagrebu od 12. do 14. juna 1967. godine, sa referatom. 2. Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. godine, sa referatom.

13. Dr Živojin Perić: 1. Savetovanje ekonomista Srbije u Kragujevcu o problemima integracije preduzeća, sa referatom. 2. Učešće na međunarodnom seminaru: »Univerzitet danas« u Dubrovniku, sa referatom.

14. Dr Petar Kozic: »Odnos Saveza komunista i omladine« u Nišu 1967. godine, sa referatom. 2. Učestvovanje u svojstvu člana jugoslovenske delegacije u Moskvi, marta 1967. godine, na naučnoj konferenciji »Međunarodni značaj velike oktobarske revolucije«.

15. Dr Danilo Marković: 1. Međunarodni seminar: »Društveno-ekonomske promene na selu i položaj porodice i žene« novembar 1966. u Beogradu, sa saopštenjem. 2. Simpozijum »Raspodela dohotka i položaj radnog čoveka«, u Skoplju, februara 1967. godine. 3. Simpozijum »Društveni i ekonomski aspekti obrazovanja« u Zagrebu, juna 1967. godine, sa referatom. 4. Simpozijum »Savez komunista i omladine« u Nišu, maja 1967. godine, sa referatom. 5. Komisija za društveno-ekonomske odnose Savezne konferencije SSRNJ, podnet referat »Kadrovska politika i položaj visoko obrazovanih kadrova.«

16. Dr Živorad Zlatković: 1. Savetovanje ekonomista o problemima u privredi u Kragujevcu, januara 1967. godine, sa referatom. 2. Simpozijum: »Robni promet i tržište u Jugoslaviji sa aspekta teorije i prakse« u Zagrebu, juna 1967. godine, sa dva referata.

17. Dr Dragoljub Simonović: Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. godine, sa referatom.

18. Dr Dobrosav Mitrović: 1. Savetovanje o spoljnotrgovinskoj arbitraži, sa referatom, u Beogradu, decembar 1966. god. 2. Savetovanje pravnika i privrednika o kooperativnim odnosima, u Beogradu, januara 1967. godine, sa diskusijom. 3. Simpozijum »Mesto i uloga normativnih delatnosti radnih organizacija u pravnom sistemu SFRJ«, u Opatiji, aprila 1967. godine, sa diskusijom. 4. Četvrto međunarodno savetovanje privrednika i pravnika o aktuelnim pitanjima spoljne trgovine u Zagrebu, septembra 1967. godine, sa diskusijom. 5. Učešće na međunarodnom seminaru Univerziteta danas u Dubrovniku, jula 1967. godine, sa diskusijom. 6. U svojstvu člana Jugoslovenskog udruženja za uporedno pravo prisustvovao drugom sastanku jugoslovenskog i nemačkog udruženja za uporedno pravo u Menheni i Regenzburgu, maja 1967. godine.

19. Dr Dušan Paravina: Simpozijum: »O socijalističkom humanizmu« u Srpskoj akademiji nauka u Beogradu. 2. Savetovanje »Radni odnosi u propisima i praksi radnih zajednica« u Rijeci, maja 1967. godini, sa referatom. 3. Učešće na kursu Međunarodne škole za komparativno radno pravo u Trstu, avgusta 1967. godine.

20. Dr Nikola Jovanović: 1. Savetovanje o integraciji u privredi u Kragujevcu, februara 1967. godine. 2. Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. godine, sa referatom.

21. Dr Milun Jezdimirović: 1. Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. god.

22. Dr Miodrag Nikolić: Savetovanje o integraciji i kooperaciji u organizaciji Saveza ekonomista Srbije u vremenu od 24. do 25. februara 1967. godine, sa koreferatom. 2. Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. godine.

23. Zvonimir Stanković: Učešće na Interfakultetskoj konferenciji ekonomskih fakulteta u Subotici, maja 1967. godine.

24. Dragiša Grozdanović: Simpozijum: »Savremene metode obračuna troškova u uslovima neposrednog radničkog upravljanja« u Opatiji, aprila 1967. godine.

25. Slobodan Milenković: U Komisiji za ljudska prava Državnog sekretarijata za inostrane poslove SFRJ, podnet referat »O instituciji visokog komesara Ujedinjenih nacija za prava čoveka«.

IX. NOVOIZABRANI NASTAVNICI I SARADNICI PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA

U školskoj 1966/67. godini na Pravno-ekonomskom fakultetu izabrani su: u zvanje vanrednog profesora — Dr Dragoljub Stojanović i Dr Gavriilo Vidanović; u zvanje honorarnog vanrednog profesora izabran je dr Nenad Mileusnić; u toku je izbor dva asistenta na Pravnom i dva na Ekonomskom odseku, kao i konkurs za izbor četiri nastavnika na Ekonomskom odseku i reizbor za dva asistenta.

X. NAGRADE I PRIZNANJA NASTAVNICIMA, SARADNICIMA I STUDENTIMA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA

U školskoj 1966/67. godini nagrađeni su: 1) Oktobarskom nagradom Niša dr Miroslav Đorđević redovan profesor za rad na naučnoj studiji: »Oslobodilački rat srpskih ustanika 1804—1806. godine« u izdanju »Vojnog dela«, Beograd, 1967.

2) Veliša Vujović student IV godine Ekonomskog odseka za uspešno obrađeni temat: »Niš — razvoj kao gradske aglomeracije u posleratnom periodu« nagrađen je novčanom nagradom u visini od 200 novih dinara.

Đorđe Ž. Jovanović
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

**B. DIPLOMIRANI STUDENTI
PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NIŠU**

OD 1964. DO KRAJA 1967. GOD.

Pravno-ekonomski fakultet u Nišu osnovan je 1960. god. Od tada je prošlo sedam godina. Za to vreme su izašle četiri generacije diplomiranih ekonomista i pravnika. Mada je do sada objavljeno pet svezaka »Zbornika radova« ovog fakulteta, imena diplomiranih studenata nisu objavljivana. Stoga se u ovom pregledu nalaze imena svih diplomiranih studenata (II stupnja) koji su diplomirali u periodu od osnivanja Fakulteta pa do kraja 1967. godine.

Ovaj pregled ima dva dela. U prvom se daje bibliografija diplomskih radova diplomiranih ekonomista, jer ekonomisti polažu diplomski ispit koji se sastoji iz izrade i odbrane pismenog rada. Drugi deo obuhvata pregled diplomiranih pravnika. Sređivanje je vršeno hronološkim redom, tj. prema datumu diplomiranja. Kod ekonomista sređivanje je vršeno i prema predmetima iz kojih je diplomski rad rađen.

Ukupan broj diplomiranih pravnika i ekonomista daje se u sledećem pregledu:

*Diplomirani studenti
Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu*

	Pravnici	Ukupno	Ekonomisti
1964.	54	23	77
1965.	54	69	123
1966.	47	106	153
1967.	64	103	167
Svega	219	301	520

8. jula 1964. godine diplomirala su prva četiri studenta Pravnog odseka. To su: Mijačić Mirsa, Milenković Slobodan, Ristić Simeon i Stanković Milorad. Ovo su, ujedno, i prvi diplomirani studenti Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu.

27. jula 1964. godine uspešnom odbranom svojih diplomskih radova, diplomirali su prvi studenti Ekonomskog odseka, to su: Stevanović Slobodanka, Vučić Budimir i Vujadinović Vojislav.

U sledećem pregledu može se videti broj odbranih diplomskih radova diplomiranih ekonomista po pojedinim predmetima.

Redni broj	Naziv predmeta	Broj odbranih diplomskih radova
I	Osnovi političke ekonomije	17
II	Osnovi sociologije	4
III	Osnovi ekonomike preduzeća	22
IV	Osnovi knjigovodstva	2
V	Ekonomika i organizacija industrijskih preduzeća	81
VI	Ekonomika i organizacija trgovinskih preduzeća	2
VII	Ekonomska geografija Jugoslavije	11
VIII	Poznavanje robe sa tehnologijom	6
IX	Teorija i politika cena	6
X	Finansijski, monetarni i kreditni sistem	2
XI	Teorija i politika cena	1
XII	Analiza poslovanja preduzeća	11
XIII	Ekonomika preduzeća	2
XIV	Ekonomika Jugoslavije	7
XV	Ekonomika poljoprivrede	49
XVI	Ekonomika trgovine	33
XVII	Ekonomika industrije	26
XVIII	Pravo	14
XIX	Planiranje i poslovna politika preduzeća	4
XX	Matematički metodi u analizi ekonomike preduzeća	1
	Ukupno	301

BIBLIOGRAFIJA

DIPLOMSKIH RADOVA DIPLOMIRANIH EKONOMISTA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU ZA PERIOD OD 1964. DO KRAJA 1967.

1. OSNOVI POLITIČKE EKONOMIJE

1. Bulajić Miloš: Privredni ciklus po marksističkoj i građanskoj teoriji. Diplomski rad odbranjen 21. januara 1965. god.
2. Jevremović Zoran: Problem ravnoteže između proizvodnje i potrošnje u socijalizmu. Diplomski rad odbranjen 17. decembra 1965. god.
3. Jevtić Gavriilo: Marksovo učenje o vrednosti u »Bedi filozofije«. Diplomski rad odbranjen 16. juna 1966. god.
4. Milosavljević Radomir: Marksova teorija zemljišne rente. Diplomski rad odbranjen 23. juna 1966. god.
5. Ljatići Galip: Mere i dejstvo fiskalne i monetarne politike na nivou nacionalnog dohotka i zaposlenosti. Diplomski rad odbranjen 2. jula 1966. god.
6. Tošić Ivan: Uloga i značaj društvene podele rada. Diplomski rad odbranjen 15. oktobra 1966. god.
7. Petrović Slaboljub: Tražnja i cene trajnih potrošnih dobara. Diplomski rad odbranjen 15. oktobra 1966. god.
8. Radojković Tomislav: Mogućnost inflacije u socijalističkoj privredi. Diplomski rad odbranjen 19. oktobra 1966. god.
9. Duduka Jonel: Lenjinova teorija realizacije. Diplomski rad odbranjen 31. decembra 1966. godine.
10. Jovanović Diman: Stanovništvo kao proizvođač i stanovništvo kao potrošač. Diplomski rad odbranjen 31. decembra 1966. godine.
11. Milenović Vida: Ekonomska sadržina finansijskog kapitala. Diplomski rad odbranjen 4. aprila 1967. godine.
12. Kojić Branislav: Zakon pretežnog razvitka I odseka društvene proizvodnje. Diplomski rad odbranjen 5. aprila 1967. godine.
13. Mladenović Radunka: Marksova teorija kriza. Diplomski rad odbranjen 8. jula 1967. godine.
14. Milosavljević Vitomir: Ciklično kretanje kapitalističke privrede. Diplomski rad odbranjen 30. oktobra 1967. godine.
15. Simonović Dušan: Državni kapitalizam. Diplomski rad odbranjen 16. oktobra 1967. godine.

16. Mihailović Blagoje: Marksova teorija viška vrednosti. Diplomski rad odbranjen 23. oktobra 1967. godine.

17. Janković Ljubica: Marksovo shvatanje radnog dana i slobodnog vremena. Diplomski rad odbranjen 20. novembra 1967. godine.

2. OSNOVI SOCIOLOGIJE

1. Cvjetanović Ninoslav: Nužnost nastanka socijalizma i različiti putevi prelaza u socijalizam. Diplomski rad odbranjen 21. marta 1965. godine.

2. Marković Sava: Struktura i rad organa radničkog samoupravljanja u vunarskoj industriji Leskovca. Diplomski rad odbranjen 9. avgusta 1965. godine.

3. Živković Vidoje: Vanredno vreme radnika Fabrike tekstilnih mašina »Budućnost« Bela Palanka i njegovo korišćenje. Diplomski rad odbranjen 25. septembra 1967. godine.

4. Jovanović Dragan: Struktura i rad organa radničkog samoupravljanja. Diplomski rad odbranjen 28. septembra 1967. godine.

3. OSNOVI EKONOMIKE PREDUZEĆA

1. Mitić Sava: Uticaj amortizacije na cenu koštanja u industrijskim preduzećima. Diplomski rad odbranjen 16. novembra 1964. godine.

2. Stevanović Živorad: Radničko samoupravljanje kao ekonomski i organizacioni faktor ekonomije preduzeća. Diplomski rad odbranjen 23. oktobra 1967. godine.

3. Jovanović Nenad: Sistem obračuna po ekonomskim jedinicama sa posebnim osvrtom na obračun po EJ u Fabrici duvana Niš. Diplomski rad odbranjen 26. decembra 1964. godine.

4. Stojanović Zvonimir: Radna snaga kao faktor proizvodnje sa posebnim osvrtom na Timočke rudnike uglja (Podvis). Diplomski rad odbranjen 22. februara 1965. godine.

5. Cvjetković Mića: Kako postići potrebnu ekonomičnost u radu preduzeća. Diplomski rad odbranjen 22. februara 1965. godine.

6. Vidanović Đorđe: Kadrovska služba sa stanovišta ekonomije preduzeća. Diplomski rad odbranjen 16. jula 1965. godine.

7. Jevtić Branko: Analiza lokacije fabrike stakla u Zaječaru. Diplomski rad odbranjen 7. februara 1966. godine.

8. Filipović Bogdan: Organizacija, problemi upravljanja u industriji viskozniha proizvoda »Viskoza« Loznica. Diplomski rad odbranjen 11. aprila 1966. godine.

9. Milovanović Slobodanka: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalnih funkcija u T. K. »Lj. Miodragović«. Diplomski rad odbranjen 15. aprila 1966. godine.

10. Krstić Novica: Sistem obračuna po ekonomskim jedinicama u fabrici gumenih proizvoda »Tigar« u Pirotu. Diplomski rad odbranjen 9. jula 1966. godine.

11. Stojanović Miodrag: Sistem raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke u preduzeću »Leteks« Leskovac. Diplomski rad odbranjen 28. septembra 1966. godine.

12. Jovanović Srbislav: Analiza strukture radne snage Saobraćajne sekcije Niš. Diplomski rad odbranjen 20. oktobra 1966. godine.

13. Marković Isidor: Analiza strukture radne snage u preduzeću — Fabrika kože »Brković Crni« Zaječar. Diplomski rad odbranjen 21. decembra 1966. godine.
14. Mirić Slobodanka: Analiza lokacije fabrike pumpi »Jastreba« u Nišu. Diplomski rad odbranjen 1. marta 1967. godine.
15. Grujić Dragoje: Organizacija i problemi upravljanja preduzećem »Braća Vuksanović« Blace. Diplomski rad odbranjen 27. aprila 1967. godine.
16. Milanović Dragomir: Organizacija i problemi upravljanja u rudnicima uglja u Aleksincu. Diplomski rad odbranjen 30. decembra 1967. godine.
17. Cvetković Miodrag: Merenje produktivnosti rada u Leskovačkoj tekstilnoj industriji. Diplomski rad odbranjen 3. decembra 1964. godine.
18. Marinković Čedomir: Merenje i praćenje produktivnosti rada u preduzeću »Vulkan« u Nišu. Diplomski rad odbranjen 28. decembra 1966. godine.
19. Đurić Zorica: Sistem raspodele dohotka i ličnih dohodaka u preduzeću »Prvi maj« u Pirotu. Diplomski rad odbranjen 6. aprila 1967. godine.
20. Mišić Ratko: Merenje i praćenje produktivnosti rada u preduzeću »Đuro Salaj« u Nišu. Diplomski rad odbranjen 8. juna 1967. godine.
21. Manojlović Draginja: Obrtna sredstva i njihov uticaj na troškove u preduzeću »14 oktobar« Kruševac. Diplomski rad odbranjen 8. juna 1967. godine.
22. Petković Milica: Analiza iskorišćenja kapaciteta u Tekstilnoj industriji »Timočanka« Zaječar. Diplomski rad odbranjen 25. maja 1967. godine.

4. OSNOVI KNJIGOVODSTVA

1. Nikolić Tomislav: Principi i metodi stimuliranja ekonomskih jedinica industrijskih preduzeća sa primerom »Ratko Pavlović« Niš. Diplomski rad odbranjen 27. septembra 1966. godine.
2. Jovičić Dragojla: Organizacija knjigovodstva osnovnih sredstava u Građevinskom preduzeću »Hidrogradnja« Čačak. Diplomski rad odbranjen 4. februara 1966. godine.

5. EKONOMIKA I ORGANIZACIJA INDUSTRIJSKIH PREDUZEĆA

1. Hrvat Ekrem: Ciljevi i organizacija prodajne službe sa osvrtom na Elektronsku industriju Niš. Diplomski rad odbranjen 19. septembra 1964. godine.
2. Đorđević Milisav: Organizacija skladišne službe RR Zavoda. Diplomski rad odbranjen 28. septembra 1966. godine.
3. Jovanović Momčilo: Organizacija ekonomskih jedinica Elektronske industrije Niš. Diplomski rad odbranjen 30. decembra 1964. god.
4. Gicić Nebojša: Problemi upravljanja u ekonomskim jedinicama u preduzeću ZTI »Timočanka« Zaječar. Diplomski rad odbranjen 26. oktobra 1965. godine.
5. Grandić Svetozar: Organizacija komercijalne službe preduzeća »Miloje Zakić« Kneževac. Diplomski rad odbranjen 11. marta 1965. god.

6. Ivanov Dragan: Problemi organizacione strukture Tekstilne industrije Vranjska Banja. Diplomski rad odbranjen 26. novembra 1965. god.
7. Ćirić Miodrag: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalnih funkcija industrije »14. Oktobar«. Diplomski rad odbranjen 6. decembra 1965. godine.
8. Todorović Obrad: Organizacija radnih jedinica u Tekstilnoj industrije Grdelica. Diplomski rad odbranjen 14. decembra 1965. godine.
9. Mihajlović Aleksandar: Organizaciona struktura MIN-a. Diplomski rad odbranjen 14. decembra 1965. godine.
10. Jovičić Vučko: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalnih funkcija u Fabrici reznog alata Čačak. Diplomski rad odbranjen 16. decembra 1965. godine.
11. Milovanović Momčilo: Ciljevi i organizacija komercijalnih funkcija u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 21. decembra 1965. godine.
12. Živković Dragiša: Organizacija radnih jedinica u Rudarsko-topioničkom basenu Bor. Diplomski rad odbranjen 21. decembra 1965. godine.
13. Stanić Radmilo: Problemi organizacione strukture rudnika lignita »Kreka«. Diplomski rad odbranjen 28. decembra 1965. godine.
14. Marinković Nadežda: Organizacija radnih jedinica MIN-a. Diplomski rad odbranjen 11. januara 1966. godine.
15. Đorđević Svetlana: Problemi i organizacija radne snage u preduzeću »Polet« Piro. Diplomski rad odbranjen 10. februara 1966. godine.
16. Anđelović Miomir: Uticaj uslova radne sredine na produktivnost rada u Fabrici stakla Paraćin. Diplomski rad odbranjen 12. februara 1966. godine.
17. Matejić Milja: Ciljevi i organizacija komercijalne službe Fabrike pumpi »Jastrebac«. Diplomski rad odbranjen 12. februara 1966. godine.
18. Veličković Vladimir: Ciljevi i organizacija finansijskih službi u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 22. februara 1966. godine.
19. Gašević Radovan: Fizionomija i zadaci kadrovske službe u preduzeću. Diplomski rad odbranjen 2. aprila 1966. godine.
20. Simonović Dobrivoje: Uslovi radne sredine kao faktor produktivnosti rada. Diplomski rad odbranjen 14. aprila 1966. godine.
21. Kostić Lubinka: Ekonomski efekti specijalizacije i kooperacije industrije »14. oktobar« Kruševac. Diplomski rad odbranjen 28. aprila 1966. godine.
22. Marinković Marinko: Problemi i organizaciona struktura Drvnog kombinata »Polet« u Pirotu. Diplomski rad odbranjen 19. maja 1966. godine.
23. Kocić Miodrag: Normiranje rada kao faktor produktivnosti i organizacije preduzeća. Diplomski rad odbranjen 20. maja 1966. godine.
24. Simonović Jordan: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalnih funkcija u Fabrici »Đuro Salaj«. Diplomski rad odbranjen 3. juna 1966. godine.
25. Ranđelović Ruža: Organizacija i ekonomski efekti industrijskog transporta u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 10. juna 1966. godine.
26. Anđelković Bosiljka: Problemi organizacije radne snage u Fabrici duvana Niš. Diplomski rad odbranjen 17. juna 1966. godine.
27. Vrcan Vinko: Problemi decentralizacije upravljanja u Preduzeću za obradu duvana »Jure Galić« u Ljubuškom. Diplomski rad odbranjen 22. juna 1966. godine.

28. Radivojević Periša: Problemi organizacione strukture preduzeća »18. novembar« Orahovac — Kosmet. Diplomski rad odbranjen 27. juna 1966. godine.
29. Stevanović Vukosav: Ekonomski efekti specijalizacije i kooperacije u Fabrici tekstilnih mašina Bela Palanka. Diplomski rad odbranjen 10. jula 1966. godine.
30. Mirilović Marta: Problemi organizacije radne snage u Aleksinačkom rudniku. Diplomski rad odbranjen 10. jula 1966. godine.
31. Mitić Dobrivoje: Organizacija i ekonomski ciljevi zaštite radnika u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 12. septembra 1966. godine.
32. Reljić Jovo: Uslovi radne sredine kao faktor produktivnosti. Diplomski rad odbranjen 12. septembra 1966. godine.
33. Spasić Genoveva: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalnih funkcija u DK »Polet« Pirot. Diplomski rad odbranjen 26. septembra 1966. godine.
34. Krstić Siniša: Organizacija radnih jedinica u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 26. septembra 1966. godine.
35. Panajotović Radisav: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalne službe u fabrici »Tigar« Pirot. Diplomski rad odbranjen 26. septembra 1966. godine.
36. Dizdarević Muhamed: Ekonomski efekti lokacije tvornice »Trudbenik« Dobož. Diplomski rad odbranjen 5. oktobra 1966. godine.
37. Stojanović Adam: Uslovi radne sredine kao faktor produktivnosti rada u Timočkim rudnicima uglja Knjaževac. Diplomski rad odbranjen 10. oktobra 1966. godine.
38. Lakićević Božidar: Ciljevi, organizacioni problemi komercijalnih funkcija PMHK Trepča. Diplomski rad odbranjen 22. oktobra 1966. godine.
39. Vranić Jelisija: Normiranje rada kao faktor produktivnosti i racionalizacije u Fabrici pumpi »Jastrebac« Niš. Diplomski rad odbranjen 4. novembra 1966. godine.
40. Kostić Milutinka: Organizaciona struktura Fabrike duvana Niš. Diplomski rad odbranjen 9. novembra 1966. godine.
41. Vatović Petar: Organizacija radnih jedinica u PIK-u Zaječar. Diplomski rad odbranjen 24. novembra 1966. godine.
42. Đorđević Đorđe: Ciljevi i organizacioni problemi komercijalnih funkcija u Fabrici tekstilnih mašina »Budućnost« Bela Palanka. Diplomski rad odbranjen 8. decembra 1966. godine.
43. Rakić Slavko: Organizacija prodajnog sektora Hemijske industrije »Merima« Kruševac. Diplomski rad odbranjen 8. decembra 1966. godine.
44. Slović Radoljub: Problemi organizacione strukture Fabrike pumpi »Jastrebac« u Nišu. Diplomski rad odbranjen 22. decembra 1966. godine.
45. Petrović Bogdan: Ciljevi i organizacioni problemi finansijskih službi Rudnika uglja »Aleksinac«. Diplomski rad odbranjen 22. decembra 1966. godine.
46. Stojković Ljubodrag: Problemi organizacione strukture Preduzeća za distribuciju električne energije Niš. Diplomski rad odbranjen 31. decembra 1966. godine.
47. Milojević Dobrinka: Ekonomski efekti mehanizacije i automatizacije u Fabrici duvana Niš. Diplomski rad odbranjen 18. januara 1967. godine.

48. Pavlović Srboljub: Problemi organizacione strukture u elektronskom preduzeću »Ela« Ražanj. Diplomski rad odbranjen 25. januara 1967. godine.
49. Kocić Radoslav: Problemi organizacione strukture u Kombinatoru gume i obuće »Vulkan«. Diplomski rad odbranjen 25. januara 1967. godine.
50. Miladinović Dragoljub: Ekonomski efekti standardizacije i tipizacije u proizvodnji Elektronske industrije Niš. Diplomski rad odbranjen 1. februara 1967. godine.
51. Mihailović Milinko: Normiranje rada kao faktor produktivnosti u ŠIK »Kopaonik« Kuršumlija. Diplomski rad odbranjen 18. februara 1967. godine.
52. Marinković Olga: Problemi organizacione strukture Hemijske industrije »Merima«. Diplomski rad odbranjen 1. marta 1967. godine.
53. Vujatović Momčilo: Organizacija radnih jedinica u tvornici vijaka Knin. Diplomski rad odbranjen 2. marta 1967. godine.
54. Radonjić Čedomir: Problemi i organizacija radne snage u Industriji za preradu pamuka »Ratko Pavlović« Niš. Diplomski rad odbranjen 16. marta 1967. godine.
55. Stojanović Slobodan: Uslovi radne sredine kao faktor produktivnosti rada u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 16. marta 1967. godine.
56. Cvetković Svetozar: Problemi organizacione strukture Fabrike nameštaja »Sima Pogačarević« u Vranju. Diplomski rad odbranjen 23. marta 1967. godine.
57. Savić Nestor: Ekonomski efekti mehanizacije i automatizacije u industriji obojenih metala »Đuro Salaj« u Nišu. Diplomski rad odbranjen 31. marta 1967. godine.
58. Beganović Enver: Specijalizacija i kooperacija u Tvornici »Novi Travnik«. Diplomski rad odbranjen 13. aprila 1967. godine.
59. Cekić Vladislav: Organizacija radnih jedinica u Kombinatoru gume i obuće »Vulkan« Niš. Diplomski rad odbranjen 13. aprila 1967. godine.
60. Nikolić Obrenka: Organizacija radnih jedinica u preduzeću »Ratko Pavlović« u Nišu. Diplomski rad odbranjen 20. aprila 1967. godine.
61. Petrović Petar: Organizacija komercijalnih funkcija u Kombinatoru gume i obuće »Vulkan«. Diplomski rad odbranjen 20. aprila 1967. godine.
62. Šehić Sead: Organizacija komercijalnih funkcija u Tekstilnom kombinatu Bihać. Diplomski rad odbranjen 21. aprila 1967. godine.
63. Stojanović Tomislav: Organizacija finansijskih službi Industrije za preradu pamuka »Ratko Pavlović« Niš. Diplomski rad odbranjen 19. maja 1967. godine.
64. Dokić Milan: Problemi organizacione strukture Fabrike kože i obuće Zrenjanin. Diplomski rad odbranjen 7. juna 1967. godine.
65. Stojković Milenko: Ciljevi i organizacija normiraca rada u Industriji kablova »Moša Pijade« Svetozarevo. Diplomski rad odbranjen 7. juna 1967. godine.
66. Mandić Dušan: Uslovi rada kao faktor produktivnosti u predionici »Topličanka«. Diplomski rad odbranjen 9. juna 1967. godine.
67. Bončić Negovan: Problemi organizacije radne snage u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 22. juna 1967. godine.
68. Petrović Ljubinko: Organizacija nabavne službe u Industriji kablova — Svetozarevo. Diplomski rad odbranjen 6. jula 1967. godine.

69. Stojiljković Borko: Organizacija organizovanja kadrova u Fabrici vunelih tkanina, prediva i trikotaže »Vučje« u Vučju. Diplomski rad odbranjen 18. septembra 1967. godine.

70. Đorđević Radomir: Specijalizacija i kooperacija u preduzeću MIN. Diplomski rad odbranjen 25. septembra 1967. godine.

71. Marinković Vitomir: Problemi organizacione strukture u Fabrici čelične žice u Prokuplju. Diplomski rad odbranjen 4. oktobra 1967. godine.

72. Pavlov Milutinka: Specijalizacija i kooperacija proizvodnje u EI Niš. Diplomski rad odbranjen 6. oktobra 1967. godine.

73. Dimitrijević Jovan: Organizacija zaštite radnika u Resavsko-moravskom basenu u Resavici. Diplomski rad odbranjen 19. oktobra 1967. godine.

74. Conić Jovanka: Organizacija planske i analitičke službe u MIN-u. Diplomski rad odbranjen 27. oktobra 1967. godine.

75. Cvetković Dragoslav: Organizacija radnih jedinica u Industriji pamučnih prediva »Topličanka« Prokuplje. Diplomski rad odbranjen 2. novembra 1967. godine.

76. Pešić Mile: Organizacija prodaje Fabrike nameštaja »Simp« Vranje. Diplomski rad odbranjen 24. novembra 1967. godine.

77. Mišić Slobodanka: Ciljevi i organizacija komercijalnih funkcija u elektroindustriji. Diplomski rad odbranjen 22. novembra 1967. godine.

78. Vukosavljević Gordana: Organizacija radnih jedinica u »Petoletki« Trstenik. Diplomski rad odbranjen 8. decembra 1967. godine.

79. Đorđević Miodrag: Organizacija plansko-analitičke službe u industriji kablova. Diplomski rad odbranjen 8. decembra 1967. godine.

80. Vujičić Miroslav: Analiza lokacije preduzeća »Juhor« Svezarevo. Diplomski rad odbranjen 6. decembra 1967. godine.

81. Cekov Petar: Organizacija finansijske službe u Fabrici pumpe »Jastrebac« Niš. Diplomski rad odbranjen 29. decembra 1967. godine.

6. EKONOMIKA I ORGANIZACIJA TRGOVINSKIH PREDUZEĆA

1. Todorović Tomislav: Trgovina na veliko, njena uloga i značaj u robnom prometu. Diplomski rad odbranjen 31. marta 1966. godine.

2. Milojković Jovica: Prodajna politika i politika cena trgovinskih preduzeća na veliko za promet elektrotehničkom robom. Diplomski rad odbranjen 29. marta 1967. godine.

7. EKONOMSKA GEOGRAFIJA JUGOSLAVIJE

1. Marinković Dragoslav: Stanje i problematika industrije Opštine Zaječar. Diplomski rad odbranjen 30. januara 1965. godine.

2. Krstić Sreten: Ekonomska uloga i značaj turizma u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 7. februara 1965. godine.

3. Antić Jovan: Trstenik i njegovo privredno područje. Diplomski rad odbranjen 7. februara 1965. godine.

4. Veličkov Krum: Privreda Dimitrovgrada. Diplomski rad odbranjen 18. marta 1965. godine.

5. Krstić Budimir: Niš kao industrijski centar u Jugoistočnoj Srbiji. Diplomski rad odbranjen 12. jula 1965. godine.

6. Mitrović Raško: Razvoj poljoprivrede Lužničke komune posle II svetskog rata. Diplomski rad odbranjen 25. aprila 1966. godine.

7. Nikolić Stanislav: Razmeštaj poljoprivredne proizvodnje opštine Merošina. Diplomski rad odbranjen 18. oktobra 1966. godine.

8. Nešić Slavoljub: Industrija Pirota. Diplomski rad odbranjen 15. marta 1967. godine.

9. Gvozenović Dimitrije: Vodoprivredni problemi u slivu Velike Morave. Diplomski rad odbranjen 11. novembra 1967. godine.

10. Jakovljević Milan: Razvoj i geografski razmeštaj crne metalurgije u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 18. novembra 1967. godine.

11. Jovanović Žarko: Niška Banja i njena uloga u privrednom razvoju komune Niš. Diplomski rad odbranjen 16. jula 1967. godine.

8. POZNAVANJE ROBE SA TEHNOLOGIJOM

1. Stanisavljević Milisav: Eksploatacija i prerada bakarnih ruda u Boru i Majdanpeku. Diplomski rad odbranjen 27. februara 1965. godine.

2. Krdžić Živadin: Proizvodnja i problematika obojenih metala u Industriji »Đuro Salaj« sa posebnim osvrtom na aluminijum. Diplomski rad odbranjen 23. aprila 1965. godine.

3. Savić Milorad: Proizvodnja (problematika proizvodnje) i plasman proizvoda Fabrike papira i drveta Čačak. Diplomski rad odbranjen 13. septembra 1965. godine.

4. Jovanović Aleksandar: Izrada emajliranog posuđa u preduzeću »Sloboda« Čačak. Diplomski rad odbranjen 19. novembra 1967. godine.

5. Živković Ružica: Veštačka đubriva. Diplomski rad odbranjen 24. juna 1967. godine.

6. Jeremić Ugren: Tehnološko-ekonomski problem proizvodnje piva sa osvrtom na Industriju piva u Čačku. Diplomski rad odbranjen 6. novembra 1967. godine.

9. TEORIJA I POLITIKA CENA

1. Radić Branislav: Pokušaj formulisanja normativnih teorija cena u našim uslovima. Diplomski rad odbranjen 22. septembra 1965. godine.

2. Đorđević David: Formiranje vrednosti saobraćajnih usluga, tarife i tarifna politika železničkog saobraćaja. Diplomski rad odbranjen 25. januara 1966. godine.

3. Šulović Dragić: Cene i njihovo formiranje u socijalizmu. Diplomski rad odbranjen 1. jula 1966. godine.

4. Papić Desanka: Cene poljoprivrednih proizvoda. Diplomski rad odbranjen 1. oktobra 1966. godine.

5. Stojiljković Miloje: Raspodela prema radu — suština društvenih odnosa. Diplomski rad odbranjen 3. oktobra 1966. godine.

6. Nikolić Čedomir: Problem zaposlenosti u neokenzijskoj ekonomskoj teoriji. Diplomski rad odbranjen 20. decembra 1966. godine.

10. FINANSIJSKI, KREDITNI I MONETARNI SISTEM SFRJ

1. Antić Slobodan: Izvori i sredstva finansiranja investicija u periodu 1954—1964. god. Diplomski rad odbranjen 29. januara 1965. godine.
2. Veličković Bogoljub: Inflacija sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju u periodu od 1956—1965. god. Diplomski rad odbranjen 18. maja 1967. godine.

11. ISTRAŽIVANJE TRŽIŠTA

1. Petrović Petar: Istraživanje inostranog tržišta sa stanovišta izvoza. Diplomski rad odbranjen 20. marta 1967. godine.

12. ANALIZA POSLOVANJA PREDUZEĆA

1. Stojković Milorad: Analiza radne snage i utvrđivanje produktivnosti u Fabrici odlivka od sivog liva i obojenih metala. Diplomski rad odbranjen 5. januara 1965. godine.
2. Ilić Milorad: Analiza strukture osnovnih sredstava, iskorišćenje njihovih kapaciteta i problemi reprodukcije osnovnih sredstava u Fabrici mašina »Proleter« Leskovac. Diplomski rad odbranjen 13. aprila 1965. godine.
3. Tošić Desanka: Eksterna analiza jednog industrijskog preduzeća. Diplomski rad odbranjen 7. septembra 1965. godine.
4. Aleksić Dimitrije: Analiza kadrova i produktivnosti rada u preduzeću »Tigar« Pirot. Diplomski rad odbranjen 12. decembra 1965. godine.
5. Ilić Denča: Analiza, veličina i struktura osnovnih sredstava i njihovo korišćenje u Fabrici sapuna, kozmetičkih i hemijskih preparata »Nevena« Leskovac. Diplomski rad odbranjen 8. juna 1966. godine.
6. Kostić Ljubomir: Analiza poslovanja nabavne službe Fabrike gumenih proizvoda »Tigar«. Diplomski rad odbranjen 22. septembra 1966. godine.
7. Stojanović Vojislav: Analiza ukupnog prihoda, troškova finansijskog rezultata kod preduzeća »Đuro Salaj«. Diplomski rad odbranjen 14. novembra 1966. godine.
8. Rančić Vladislava: Analiza faze realizacije i finansijskog rezultata iz realizacije Fabrike gumenih proizvoda »Tigar« u Pirotu. Diplomski rad odbranjen 5. juna 1967. godine.
9. Stanisavljević Svetozar: Analiza ukupnog prihoda, troškova poslovanja i finansijskih rezultata Hemijske industrije »Nevena« Leskovac. Diplomski rad odbranjen 11. septembra 1967. godine.
10. Stojiljković Dobrivoje: Analiza faktora za proizvodnju, nabavku i rada proizvodnih jedinica kod Preduzeća za izradu odeće i rublja »Đuro Salaj« Leskovac. Diplomski rad odbranjen 23. oktobra 1967. godine.
11. Krstić Jelica: Analiza proizvodne faze fabrike gumenih proizvoda »Tigar« Pirot. Diplomski rad odbranjen 26. decembra 1967. godine.

13. EKONOMIKA PREDUZEĆA

1. Karić Adem: Analiza produktivnosti u rudnicima uglja »Tito« Banovići. Diplomski rad odbranjen 3. februara 1967. godine.
2. Šarenac Vidak: Merenje produktivnosti rada u preduzeću »Potisje« Kanjiž. Diplomski rad odbranjen 23. marta 1967. godine.

14. EKONOMIKA JUGOSLAVIJE

1. Petrović Bosanka: Unutrašnje tržište Jugoslavije i njegove karakteristike. Diplomski rad odbranjen 24. novembra 1964. godine.
2. Milosavljević Bogoljub: Razvoj vazdušnog saobraćaja u Jugoslaviji u posleratnom periodu. Diplomski rad odbranjen 18. januara 1965. godine.
3. Ristić Miroljub: Turizam, njegova uloga i značaj u ekonomiji Jugoslavije. Diplomski rad odbranjen 18. januara 1965. godine.
4. Perović Miodrag: Značaj i uloga rečnog saobraćaja u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 18. marta 1965. godine.
5. Božilović Todor: Poljoprivreda na području Vladičin Han. Diplomski rad odbranjen 5. aprila 1965. godine.
6. Stanojević Dragoljub: Industrija nafte i njen značaj kao faktor razvoja motorizovanog saobraćaja i mehanizacije poljoprivrede. Diplomski rad odbranjen 24. oktobra 1965. godine.
7. Galevski Kire: Perspektive razvoja turizma u Makedoniji sa posebnim osvrtom na »Prespu«. Diplomski rad odbranjen 17. oktobra 1966. godine.

15. EKONOMIKA POLJOPRIVREDE

1. Nikolić Velibor: Značaj poljoprivrede u privrednom razvoju Jugoslavije. Diplomski rad odbranjen 28. jula 1964. godine.
2. Stevanović Slobodanka: Integracija poljoprivrede i prehrambene industrije. Diplomski rad odbranjen 27. jula 1964. godine.
3. Vučić Budimir: Problemi razvoja poljoprivrede u svetu. Diplomski rad odbranjen 27. jula 1964. godine.
4. Vujadinović Vojislav: Perspektive i mogućnosti u razvoju poljoprivrede kod nas. Diplomski rad odbranjen 27. jula 1964. godine.
5. Milić Zoran: Agrarno pitanje u radovima Marksa, Engelsa, Kauckog, Lenjina i građanskih ekonomista. Diplomski rad odbranjen 5. novembra 1964. godine.
6. Marković Ivan: Sitno i krupno gazdinstvo u poljoprivredi. Diplomski rad odbranjen 18. novembra 1964. godine.
7. Branković Velimir: Mogućnosti za proširenje društvenog fonda zemljišta u SR Srbiji. Diplomski rad odbranjen 26. novembra 1964. godine.
8. Popović Vlastimir: Intenzifikacija poljoprivredne proizvodnje. Diplomski rad odbranjen 11. januara 1965. godine.
9. Ivanović Radonja: Sistem kreditiranja poljoprivrede kod nas. Diplomski rad odbranjen 13. februara 1965. godine.
10. Veljković Vekoslav: Proizvodnost rada u poljoprivredi. Diplomski rad odbranjen 31. maja 1965. godine.
11. Marković Božidar: Problem tržišta i cena poljoprivrednih proizvoda kod nas. Diplomski rad odbranjen 14. jula 1965. godine.
12. Arsenijević Radomir: Investicije i investiciona politika u jugoslovenskoj poljoprivredi. Diplomski rad odbranjen 19. jula 1965. godine.
13. Cvetanović Velimir: Mere za stabilizaciju tržišta poljoprivrednih proizvoda. Diplomski rad odbranjen 1. oktobra 1965. godine.
14. Timotijević Milisav: Mesto, uloga i značaj poljoprivrede Jugoslavije. Diplomski rad odbranjen 2. oktobra 1965. godine.

15. Đikić Divna: Sitno i krupno gazdinstvo. Diplomski rad odbranjen 15. oktobra 1965. godine.
16. Tošić Jovan: Razvoj socijalističkih odnosa sela u pirotskom kraju. Diplomski rad odbranjen 23. oktobra 1965. godine.
17. Bošnjaković Spomenka: Intenzivno stočarstvo, preduslov trajne poljoprivredne proizvodnje. Diplomski rad odbranjen 23. oktobra 1965. godine.
18. Popović Ljiljana: Mere za stabilizaciju cena poljoprivrednih proizvoda i buduća politika. Diplomski rad odbranjen 30. oktobra 1965. godine.
19. Rakić Milovan: Problemi kreditiranja zemljoradničkih zadruga opštine Kruševac. Diplomski rad odbranjen 12. novembra 1965. godine.
20. Kocić Miodrag: Putevi socijalističkog preobražaja poljoprivrede kod nas. Diplomski rad odbranjen 22. novembra 1965. godine.
21. Stojanović Stevan: Problemi razvoja svetske poljoprivredne proizvodnje. Diplomski rad odbranjen 14. decembra 1965. godine.
22. Ćirić Milica: Problematika radne snage poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 28. decembra 1965. godine.
23. Stanković Jelica: Razvitak krupne proizvodnje u poljoprivredi. Diplomski rad odbranjen 28. decembra 1965. godine.
24. Nedeljković Olga: Metod istraživanja tržišta sa posebnim osvrtom na poljoprivredu. Diplomski rad odbranjen 4. januara 1966. godine.
25. Tasić Prokop: Socijalistička kooperacija u poljoprivredi. Diplomski rad odbranjen 25. aprila 1966. godine.
26. Milošević Gradivoje: Socijalistički preobražaj poljoprivrede na području sreza Zaječar. Diplomski rad odbranjen 7. septembra 1966. godine.
27. Vlahović Milan: Mesto i uloga seljačkih zadruga u rekonstrukciji jugoslovenske poljoprivrede. Diplomski rad odbranjen 13. septembra 1966. godine.
28. Nedeljković Radiša: Problemi mešovitih gazdinstava u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 21. septembra 1966. godine.
29. Žikić Novak: Problemi radne snage u poljoprivredi Jugoslavije. Diplomski rad odbranjen 24. septembra 1966. godine.
30. Stevanović Velimir: Razvitak zemljoradničke zadruge Doljevac od oslobođenja do danas. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1966. godine.
31. Vasić Hristina: Analiza osnovnih poljoprivrednih delatnosti poljoprivredne zadruge u Varvarinu. Diplomski rad odbranjen 1. oktobra 1966. godine.
32. Arsić Živomirka: Poljoprivreda u privrednom razvoju Jugoslavije — analiza osnovnih pokazatelja. Diplomski rad odbranjen 1. oktobra 1966. godine.
33. Stojanović Mirjana: Osnovne etape u razvitku poljoprivrede u posleratnom proizvodu. Diplomski rad odbranjen 2. oktobra 1966. godine.
34. Aranđelović Slobodan: Specifičnost jugoslovenskog puta socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede. Diplomski rad odbranjen 3. oktobra 1966. godine.
35. Tomašević Milivoje: Posleratni razvitak industrijsko-poljoprivrednog kombinata »Crvenka« u Crvenki. Diplomski rad odbranjen 29. oktobra 1966. godine.

36. Cvetanović Olga: Posleratni razvitak zemljoradničke zadruge »Belotinac« u Belotincu. Diplomski rad odbranjen 1. novembra 1966. godine.

37. Zdravković Milanka: Opšte zemljoradničke zadruge. Diplomski rad odbranjen 16. novembra 1966. godine.

38. Marjanović Slavko: Poljoprivreda kao izvor sirovine. Diplomski rad odbranjen 17. novembra 1966. godine.

39. Ilić Zarija: Radničko samoupravljanje u zemljoradničkom zadrugarstvu sa osvrtom na ZZ u Kuršumlji. Diplomski rad odbranjen 19. decembra 1966. godine.

40. Živanović Dragiša: Socijalistička kooperacija kod zemljoradničke zadruge »Trebil« Sokobanja. Diplomski rad odbranjen 8. februara 1967. godine.

41. Ilić Mihajlo: Socijalistička proizvodna kooperacija zemljoradničke zadruge »Vučitrn«. Diplomski rad odbranjen 27. februara 1967. godine.

42. Simić Dragica: Razvitak i problemi socijalističke kooperacije u poljoprivredi. Diplomski rad odbranjen 6. marta 1967. godine.

43. Kostić Ilija: Agrarno pitanje prema klasicima marksizma. Diplomski rad odbranjen 15. aprila 1967. godine.

44. Milošević Mirjana: Evolucija naše agrarne politike. Diplomski rad odbranjen 4. maja 1967. godine.

45. Đokić Ljiljana: Poljoprivreda predratne Jugoslavije i mere agrarne politike. Diplomski rad odbranjen 23. maja 1967. godine.

46. Bojković Jelena: Društveni fond zemlje i mogućnosti njegovog proširenja. Diplomski rad odbranjen 17. juna 1967. godine.

47. Božić Miladin: Specifičnosti Jugoslovenskog puta socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede. Diplomski rad odbranjen 2. oktobra 1967. godine.

48. Dinić Bratislav: Karakteristike jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje. Diplomski rad odbranjen 4. novembra 1967. godine.

49. Aleksić Dragoljub: Posleratni razvitak Zemljoradničke zadruge »Morava« Donja Trnava. Diplomski rad odbranjen 22. decembra 1967. godine.

16. EKONOMIKA TRGOVINE

1. Marković Marko: Odnosi među ljudima u proizvodnji — faktor Ekonomije preduzeća. Diplomski rad odbranjen 31. decembra 1964. godine.

2. Krsmanović Momčilo: Sajmovi i sajmovska politika Jugoslavije. Diplomski rad odbranjen 27. novembra 1965. godine.

3. Maleš Petar: Ekonomski odnosi Jugoslavije sa zemljama Azije i Afrike. Diplomski rad odbranjen 27. novembra 1965. godine.

4. Mitić Miodrag: Uticaj samoposluživanja na porast prometa i produktivnosti u trgovini. Diplomski rad odbranjen 25. februara 1966. godine.

5. Savić Ljubiša: Perspektive trgovine na veliko u uslovima savremene socijalističke jugoslovenske privrede. Diplomski rad odbranjen 12. marta 1967. godine.

6. Vajser Olga: Izvozne mogućnosti sreza Niš. Diplomski rad odbranjen 26. marta 1966. godine.

7. Maksimović Čedomir: Stanje trgovinske mreže pre i posle rata. Diplomski rad odbranjen 28. aprila 1966. godine.
8. Samardžić Dobrislav: Carine kao sredstvo zaštite domaće industrije na primerima važećih propisa o carinama u SFRJ. Diplomski rad odbranjen 26. jula 1966. godine
9. Antić Mate: Devizni sistem kao sredstvo unapređenja spoljne trgovine. Diplomski rad odbranjen 29. avgusta 1966. godine.
10. Milićević Milisav: Ekonomska propaganda u trgovini na malo. Diplomski rad odbranjen 21. septembra 1966. godine.
11. Rančić Nadežda: Međunarodne institucije za unapređenje trgovine i njihov odnos sa Jugoslavijom. Diplomski rad odbranjen 23. septembra 1966. godine.
12. Vasiljković Jelka: Značaj ambalaže za organizaciju savremenog robnog prometa. Diplomski rad odbranjen 27. septembra 1966. godine.
13. Stevanović Radoš: Trgovina na veliko i odnosi sa trgovinom na malo. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1966. godine.
14. Radovanović Milomir: Organizacija skladišne službe u trgovinskim preduzećima. Diplomski rad odbranjen 14. oktobra 1966. godine.
15. Sabo Klara: Mesto i uloga tržišne inspekcije u sistemu društvenog nadzora. Diplomski rad odbranjen 22. oktobra 1966. godine.
16. Rakić Bogdan: Organizacija skladišne službe u mnogofilijalnom trgovinskom preduzeću. Diplomski rad odbranjen 3. novembra 1966. godine.
17. Avramović Slatina: Organizacija i poslovanje komercijalnog sektora preduzeća Konzumne mlekare u Nišu. Diplomski rad odbranjen 25. novembra 1966. godine.
18. Ćirić Momčilo: Paletizacija, ekonomski značaj i mogućnosti primene u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 29. decembra 1966. godine.
19. Nešić Branko: Ekonomski odnosi Jugoslavije sa zemljama SEV-a. Diplomski rad odbranjen 30. decembra 1966. godine.
20. Čamilović Dragiša: Kontrola uopšte i unutrašnja kontrola u prodavnicama. Diplomski rad odbranjen 3. marta 1967. godine.
21. Hadži-Nešić Gordana: Savremena shvatanja o komercijalnom urbanizmu u svetu i kod nas. Diplomski rad odbranjen 10. marta 1967. godine.
22. Stanić Stanimir: Raspodela dohotka i ličnih dohodaka na primeru »Autoprometa« Niš. Diplomski rad odbranjen 17. juna 1967. godine.
23. Frfalanović Radmila: Problemi unutrašnje kontrole u trgovinskim organizacijama. Diplomski rad odbranjen 26. juna 1967. godine.
24. Rajković Verica: Ekonomski odnosi Jugoslavije sa zemljama EFT-a. Diplomski rad odbranjen 29. juna 1967. godine.
25. Jovančić Branislav: Snabdevanje sela industrijskom robom na području Zadruga Gornji Barbeš. Diplomski rad odbranjen 6. jula 1967. godine.
26. Ramiz Zeka: Problemi i razvoj trgovine na malo u AP Kosovo i Metohija. Diplomski rad odbranjen 31. jula 1967. godine.
27. Marković Vladimir: Organizacija komercijalne službe Trgovinskog preduzeća »Agropromet« Pirot. Diplomski rad odbranjen 25. septembra 1967. godine.
28. Pavlović Živorad: Neki problemi istraživanja tržišta kod nas. Diplomski rad odbranjen 25. septembra 1967. godine.

29. Milivojević Branimir: Ekonomske jedinice u robnim kućama. Diplomski rad odbranjen 3. oktobra 1967. godine.

30. Pavlović Mirjana: Rezultati rada samousluga u SFRJ. Diplomski rad odbranjen 4. oktobra 1967. godine.

31. Manojlović Marko: Paletizacija robe i njena primena u železnici. Diplomski rad odbranjen 5. oktobra 1967. godine.

32. Došić Jovan: GATT i Jugoslavija uz osvrt na »Kenedi rundu«. Diplomski rad odbranjen 16. decembra 1967. godine.

33. Stančevska Ratka: Izbor i obrazovanje stručnih kadrova u trgovinskim preduzećima. Diplomski rad odbranjen 16. decembra 1967. godine.

17. EKONOMIKA INDUSTRIJE

1. Veselinović Dušanka: Stanje i problematika Fabrike duvana u Nišu. Diplomski rad odbranjen 30. septembra 1964. godine.

2. Njagulović Ljubica: Integracija duvanske industrije SR Srbije i Crne Gore. Diplomski rad odbranjen 16. oktobra 1964. godine.

3. Andrejić Đorđe: Stanje problematike industrije sreza Niš. Diplomski rad odbranjen 30. oktobra 1964. godine.

4. Radović Slavka: Stanje, problematika i perspektivni razvoj keramičke industrije »Keramika« Mladenovac. Diplomski rad odbranjen 30. oktobra 1964. godine.

5. Stanimirović Mirjana: Stanje i problematika Elektronske industrije SR Srbije. Diplomski rad odbranjen 30. oktobra 1964. godine.

6. Matović Ratko: Integracija industrije u Jugoslaviji. Diplomski rad odbranjen 30. oktobra 1964. godine.

7. Stanojević Mirjana: Radničko samoupravljanje i poslovna politika industrijskih preduzeća. Diplomski rad odbranjen 10. decembra 1964. godine.

8. Stojiljković Vera: Stanje i problematike industrije Jugoslavije. Diplomski rad odbranjen 10. decembra 1964. godine.

9. Panajotović Kosara: Stanje i problematika industrije sreza Zaječar. Diplomski rad odbranjen 10. decembra 1964. godine.

10. Veličković Blagoje: Stanje, problematika i perspektiva razvoja industrije na području Kosova i Metohije. Diplomski rad odbranjen 14. januara 1965. godine.

11. Stanojević Vera: Integracija elektronske industrije na području SR Srbije. Diplomski rad odbranjen 18. marta 1965. godine.

12. Mučelica Svetlana: Stanje i problematika industrije na teritoriji opštine Prokuplje. Diplomski rad odbranjen 18. marta 1965. godine.

13. Pavlović Ratomir: Stanje i problematika industrije Kosovske Mitrovice. Diplomski rad odbranjen 18. marta 1965. godine.

14. Stojković Dragomir: Problemi tekstilne industrije Jugoslavije i perspektiva njegovog daljeg razvoja. Diplomski rad odbranjen 9. septembra 1965. godine.

15. Jovanović Vojislava: Problematika industrije na teritoriji Zaječara. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1965. godine.

16. Jović Dragan: Stanje i problematika industrije na teritoriji opštine Prokuplje. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1965. godine.

17. Guberina Radmila: Stanje i problematika Industrije kože sreza Niš. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1965. godine.

18. Stanković Jelica: Stanje i problematika industrije opštine Pirot. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1965. godine.

19. Nikodijević Vlastimir: Stanje i problematika rudnika uglja Timočkog basena. Diplomski rad odbranjen 29. septembra 1965. godine.

20. Nikolić Jelena: Stanje i problematika industrije opštine Požarevac. Diplomski rad odbranjen 17. novembra 1965. godine.

21. Milenović Božidar: Ekonomska efikasnost elektronske industrije Srbije. Diplomski rad odbranjen 29. novembra 1965. godine.

22. Petrović Mladen: Stanje i problematika kožarske industrije u SRS. Diplomski rad odbranjen 8. marta 1966. godine.

23. Basta Čedomir: Stanje i problematika rudnika azbesta i grupacije azbesta tekstilnih prerađivača u Jugoslaviji sa osvrtom na integraciju azbest-prerađivačke industrije u SRS. Diplomski rad odbranjen 7. jula 1966. godine.

24. Vulović Dragoljub: Jugoslovenska kablovska industrija i njeno mesto u svetskoj kablovskoj industriji. Diplomski rad odbranjen 17. oktobra 1967. godine.

25. Šajatović Nikola: Problemi razvoja tekstilne industrije. Diplomski rad odbranjen 19. decembra 1967. godine.

26. Golubović Ljiljana: Proizvodni asortiman sa stanovišta iskorišćavanja kapaciteta u Fabrici duvana Niš. Diplomski rad odbranjen 29. decembra 1967. godine.

18. PRAVO

1. Cekić Stana: Naknada imovinske štete. Diplomski rad odbranjen 5. novembra 1966. godine.

2. Kljajić Mićo: Osnivanje preduzeća. Diplomski rad odbranjen 5. novembra 1966. godine.

3. Drešević Snežana: Stečaj preduzeća. Diplomski rad odbranjen 24. novembra 1966. godine.

4. Miladinović Žarko: Nelojalna konkurencija. Diplomski rad odbranjen 16. decembra 1966. godine.

5. Cvetković Borislav: Ugovorno zanatstvo. Diplomski rad odbranjen 20. decembra 1966. godine.

6. Dautović Muhamed: Atributi preduzeća. Diplomski rad odbranjen 20. decembra 1966. godine.

7. Vidić Jakov: Ugovor o osiguranju, sa posebnim osvrtom na obavezno osiguranje u SFRJ. Diplomski rad odbranjen 24. decembra 1966. godine.

8. Mrđen Ratko: Skladišni posao. Diplomski rad odbranjen 20. februara 1967. godine.

9. Anđelković Jordan: Ugovor o prevozu robe železnicom. Diplomski rad odbranjen 17. aprila 1967. godine.

10. Savić Ljiljana: Ugovor o građenju. Diplomski rad odbranjen 24. aprila 1967. godine.

11. Ličina Hanefija: Ugovor o kupovini i prodaji robe. Diplomski rad odbranjen 27. jula 1967. godine.

12. Nestorović Zorica: Neposredno samoupravljanje u preduzeću. Diplomski rad odbranjen 27. oktobra 1967. godine.

13. Kasumagić Emir: Docnja s naročitim osvrtom na docnju kod ugovora o kupovini i prodaji robe. Diplomski rad odbranjen 3. novembra 1967. godine.

14. Ilijev Bojan: Stečajni postupak u SFRJ i njegove pravne posledice. Diplomski rad odbranjen 13. novembra 1967. godine.

19. PLANIRANJE I POSLOVNA POLITIKA PREDUZEĆA

1. Videnović Tihomir: Perspektivno planiranje u preduzeću »Autopromet« Niš. Diplomski rad odbranjen 8. oktobra 1965. godine.

2. Veličković Slobodan: Perspektivno planiranje MIN-a. Diplomski rad odbranjen 25. novembra 1965. godine.

3. Čukuranović Lazar: Planiranje i politika proizvodnje u Industriji »Prva petoletka« Trstenik. Diplomski rad odbranjen 19. oktobra 1967. godine.

4. Broćović Dragutin: Investiciona politika Fabrike piva u Zaječaru. Diplomski rad odbranjen 6. decembra 1967. godine.

20. MATEMATIČKI METODI U ANALIZI EKONOMIKE PREDUZEĆA

1. Jelić Krstomir: Utvrđivanje optimalnog programa proizvodnje u preduzeću »Timočanka« Prokuplje. Diplomski rad odbranjen 25. decembra 1967. godine.

PREGLED

DIPLOMIраниH PRAVNIKA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU ZA PERIOD OD 1964. DO KRAJA 1967.

1. MIJAČIĆ Dragoljuba MIRSA, diplomirala 8. jula 1964. godine.
2. MILENKOVIĆ Dragutina SLOBODAN, diplomirao 8. jula 1964. godine.
3. RISTIĆ Jovana SIMEON, diplomirao 8. jula 1964. godine.
4. STANKOVIĆ Stojana MILORAD, diplomirao 8. jula 1964. godine.
5. VESELINOVIĆ Milisava OLGA, diplomirala 9. jula 1964. godine.
6. STOJČIĆ Svetozara SLOBODANKA, diplomirala 9. jula 1964. godine.
7. SRĐENOVIĆ Milovana MIRJANA, diplomirala 9. jula 1964. godine.
8. STOJANOVIĆ Ćire GORDANA, diplomirala 9. jula 1964. godine.
9. JEREMIĆ Milana VERA, diplomirala 9. jula 1964. godine.
10. BOGDANOVIĆ Dimitrija SVETISLAV, diplomirao 10. jula 1964. godine.
11. KNEŽEVIĆ Miroslava CVETKO, diplomirao 10. jula 1964. godine.
12. MIJOVIĆ Raduna MOJSIJE, diplomirao 10. jula 1964. godine.
13. POPOVIĆ Hristivoja DESIMIR, diplomirao 10. jula 1964. godine.
14. ĆIRIĆ Svetislava VLASTIMIR, diplomirao 10. jula 1964. godine.
15. DINIĆ Randela MILEN, diplomirao 8. septembra 1964. godine.

16. JELENKOVIĆ Vladimira SVETISLAV, diplomirao 8. septembra 1964. godine.
17. KOSTIĆ Vojislava SLOBODANKA, diplomirala 8. septembra 1964. godine.
18. MITIĆ Milutina SVETISLAV, diplomirao 8. septembra 1964. godine.
19. NIKOLIĆ Čedomira MIODRAG, diplomirao 8. septembra 1964. godine.
20. RISTIĆ Sotira NIKOLA, diplomirao 8. septembra 1964. godine.
21. SAVKOVIĆ Miroslava ANTONIJE, diplomirao 8. septembra 1964. godine.
22. MILANOVIĆ Vasilija BOŠKO, diplomirao 8. septembra 1964. godine.
23. RADOVANOVIĆ Miloša TIHOMIR, diplomirao 13. septembra 1964. godine.
24. ANĐELKOVIĆ Milete BRANISLAV, diplomirao 13. septembra 1964. god.
25. JOVANOVIĆ Ljubomira STOJAN, diplomirao 19. septembra 1964. godine.
26. JOVOVIĆ Lazara VUKAŠIN, diplomirao 19. septembra 1964. godine.
27. MILANOVIĆ Rafaila SLAVKA, diplomirala 19. septembra 1964. godine.
28. PROKIĆ Svetislava BOŠKO, diplomirao 19. septembra 1964. godine.
29. ŠAROVIĆ Franje SONJA, diplomirala 19. septembra 1964. godine.
30. RADOSAVLJEVIĆ Mitra MILJKO, diplomirao 7. oktobra 1964. godine.
31. ČAKIĆ Milorada BLAGOJE, diplomirao 7. oktobra 1964. godine.
32. VUČIĆ Vitomira LJUBINKA, diplomirala 10. oktobra 1964. godine.
33. ĐORĐEVIĆ Dragoljuba MILICA, diplomirala 10. oktobra 1964. godine.
34. ĐURĐEVIĆ Rajka RADMILA, diplomirala 10. oktobra 1964. godine.
35. LEPOJEVIĆ Tonče MILIVOJE, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
36. MIJAJLOVIĆ Sretena SERAFIM, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
37. KNEŽEVIĆ Jovana MILAN, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
38. PETRIĆ Teodora PEJO, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
39. BEČIĆ-PETKOVIĆ Đorđa MARINKO, diplomirao 10. oktobra 1964. god.
40. PEŠIĆ Nikodija VOJISLAV, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
41. RISTIĆ Andreje ZORAN, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
42. SPASIĆ Aleksandra ZVONIMIR, diplomirao 10. oktobro 1964. godine.
43. STEFANOVIĆ Gavriela BRATISLAV, diplomirao 10. oktobra 1964. godine.
44. MILJKOVIĆ Dušana STANISLAV, diplomirao 17. oktobra 1964. godine.
45. MILOVANOVIĆ Dragoljuba RADOVAN, diplomirao 17. oktobra 1964. god.
46. STARMAN Bogomira IVANA, diplomirala 17. oktobra 1964. godine.
47. ĐORĐEVIĆ Krste MIODRAG, diplomirao 15. decembra 1964. godine.
48. ŽIVKOVIĆ Miodraga NATAŠA, diplomirala 15. decembra 1964. godine.
49. KARADŽIĆ Dušana SVETLANA, diplomirala 15. decembra 1964. godine.
50. MALJEVIĆ Manojla GORDANA, diplomirala 15. decembra 1964. godine.
51. MILOŠEVIĆ Dobrivoja MILANKA, diplomirala 15. decembra 1964. godine.
52. RADIVOJEVIĆ Vukašina RADOVAN, diplomirao 15. decembra 1964. god.
53. STRANJANAC Dragiše MILIJA, diplomirao 15. decembra 1964. godine.
54. ĐORIĆ Vidomira BOŽIDAR, diplomirao 22. decembra 1964. godine.
55. ALEKSIĆ Miodraga LJUBINKA, diplomirala 30. januara 1965. godine.
56. MILIĆ Aleksandra SLOBODAN, diplomirao 30. januara 1964. godine.

57. MILOSAVLJEVIĆ Ilije SLAVOLJUB, diplomirao 30. januara 1964. godine.
58. MOMIROVIĆ Obrada ČEDOMIR, diplomirao 30. januara 1965. godine.
59. PAVLOVIĆ Ratka OBREN, diplomirao 30. januara 1965. godine.
60. RISTIĆ Stojadina DOBROSAV, diplomirao 30. januara 1965. godine.
61. STAMENKOVIĆ Vladimira GORDANA, diplomirala 30. januara 1965. god.
62. STEFANOVIĆ Jordana MARIJA, diplomirala 30. januara 1965. godine.
63. SAVIĆ Rista JOVAN, diplomirao 31. januara 1965. godine.
64. TOMIĆ Radovana DOBRIVOJE, diplomirao 19. marta 1965. godine.
65. STOJILJKOVIĆ Jovana SINIŠA, diplomirao 6. aprila 1965. godine.
66. STOJKOVIĆ Luke SLOBODAN, diplomirao 6. aprila 1965. godine.
67. MILOVANOVIĆ Spasoja SLOBODAN, diplomirao 9. aprila 1965. godine.
68. JOVANOVIĆ Zaharija IVAN, diplomirao 14. juna 1965. godine.
69. STOJANOVIĆ Nikodija ARSENIJE, diplomirao 14. juna 1965. godine.
70. ARANĐELOVIĆ Petra ŽIVOJIN, diplomirao 15. juna 1965. godine.
71. DINIĆ Petra DOBRIVOJE, diplomirao 15. juna 1965. godine.
72. MITROVIĆ Živojina NINKO, diplomirao 15. juna 1965. godine.
73. MANIĆ Srbislava ALEKSANDAR, diplomirao 28. juna 1965. godine.
74. MILENIĆ Riste ĐORĐE, diplomirao 28. juna 1965. godine.
75. PEPIC Božidara BRANKO, diplomirao 28. juna 1965. godine.
76. FILIPOVIĆ Đorđa VLASTIMIR, diplomirao 28. juna 1965. godine.
77. VUKOVIĆ Save ZORKA, diplomirala 29. juna 1965. godine.
78. NIKOLIĆ Petra VLASTIMIR, diplomirao 29. juna 1965. godine.
79. STOJKOVIĆ Stojadina VOJISLAV, diplomirao 29. juna 1965. godine.
80. ČUROVIĆ Veljka BOŽIDAR, diplomirao 29. juna 1965. godine.
81. RADIVOJEVIĆ Žarka MIRJANA, diplomirala 3. septembra 1965. godine.
82. ĐURIĆ Svetislava GORDANA, diplomirala 6. septembra 1965. godine.
83. KOSTIĆ Dušana TRIFUN, diplomirao 6. septembra 1965. godine.
84. MILOŠEVIĆ Svetislava ŽIVOTA, diplomirao 20. septembra 1965. godine.
85. POPOVIĆ Slobodana ALEKSANDAR, diplomirao 20. septembra 1965. god.
86. VUJIĆIĆ Mijana RADE, diplomirao 28. septembra 1965. godine.
87. DIMITRIJEVIĆ Velimira VIDOSAV, diplomirao 28. septembra 1965. god.
88. MILOŠEVIĆ Vitomira DUŠANKA, diplomirala 28. septembra 1965. godine.
89. STANIMIROVIĆ Najdana VELIMIR, diplomirao 28. septembra 1965. god.
90. JOVANOVIĆ Milutina VOJISLAV, diplomirao 10. oktobra 1965. godine.
91. STOJANOVIĆ Miodraga GORDANA, diplomirala 21. oktobra 1965. godine.
92. MILOVANOVIĆ Dragiše DESANKA, diplomirala 22. oktobra 1965. god.
93. RADOJKOVIĆ Najdana MILAN, diplomirao 22. oktobra 1965. godine.
94. JEREMIĆ Damnjana RODOLJUB, diplomirao 3. decembra 1965. godine.
95. SIMONOVIĆ Milisava HRANISLAV, diplomirao 7. decembra 1965. god.
96. PEŠIĆ Jovana STANOJE, diplomirao 10. decembra 1965. godine.
97. ČANOVIĆ Blagoja MIHAILO, diplomirao 11. decembra 1965. godine.
98. MILJKOVIĆ Stanimira GOJKO, diplomirao 11. decembra 1965. godine.

99. DIMITRIJEVIĆ Teofila MIODRAG, diplomirao 17. decembra 1965. god.
100. ZLATKOVIĆ Ljubomira MILADIN, diplomirao 17. decembra 1965. god.
101. IVANOVIĆ Mladena MILISAV, diplomirao 17. decembra 1965. godine.
102. JEREMIĆ Miloška SLOBODAN, diplomirao 17. decembra 1965. godine.
103. MANČIĆ Boška STANIMIR, diplomirao 17. decembra 1965. godine.
104. RADOVANOVIĆ Dobrivoja BRANISLAV, diplomirao 17. decembra 1965. g.
105. STANKOVIĆ Stojanče STANISLAV, diplomirao 17. decembra 1965. god.
106. TASIĆ Petra STANISLAV, diplomirao 17. decembra 1965. godine.
107. CVETKOVIĆ Svetislava NOVICA, diplomirao 17. decembra 1965. godine.
108. MILORADOVIĆ Živojina DANILO, diplomirao 19. decembra 1965. god.
109. MITOV Nikole CVETAN, diplomirao 3. februara 1965. godine.
110. KRSTIĆ Vukadina MILADIN, diplomirao 8. februara 1966. godine.
111. JOVANOVIĆ Miliija PETAR, diplomirao 8. februara 1966. godine.
112. PANIĆ Lazara NENAD, diplomirao 8. februara 1966. godine.
113. STAMENKOVIĆ Jordana SREBREN, diplomirao 8. februara 1966. god.
114. STEFANOVIĆ Jordana BRANISLAV, diplomirao 15. februara 1966. god.
115. STOŠIĆ Dušana MILOJE, diplomirao 15. februara 1966. godine.
116. JANČIĆ-MIČIĆ Ljubomira DOBRILA, diplomirala 8. aprila 1966. godine.
117. MIRKOVIĆ Blagoja MIROSLAVA, diplomirala 21. aprila 1966. godine.
118. POPOVIĆ Živorada LJILJANA, diplomirala 21. aprila 1966. godine.
119. TODOROVIĆ Andre JELENKO, diplomirao 21. aprila 1966. godine
120. MILENKOVIĆ Bogomira VUKADIN, diplomirao 25. maja 1966. godine.
121. DENČIĆ Gojka BOGOSAV, diplomirao 26. maja 1966. godine.
122. BOJIČIĆ Petra DUŠAN, diplomirao 28. maja 1966. godine.
123. DIMITRIJEVIĆ B. LJILJANA, diplomirala 15. juna 1966. godine.
124. DOMAZET S. VLADIMIR, diplomirao 15. juna 1966. godine.
125. MADIĆ M. LJILJANA, diplomirala 15. juna 1966. godine.
126. NIKOLIĆ M. PRVOSLAV, diplomirao 15. juna 1966. godine.
127. JOVANOVIĆ B. RADOJE, diplomirao 30. juna 1966. godine.
128. MILAČIĆ B. DRAGOMIR, diplomirao 30. juna 1966. godine.
129. NIKOLIĆ M. DRAGIŠA, diplomirao 30. juna 1966. godine.
130. TRMČIĆ O. JOVAN, diplomirao 30. juna 1966. godine.
131. NIKOLIĆ M. ĐORĐE, diplomirao 9. septembra 1966. godine.
132. MITIĆ J. DRAGANA, diplomirala 19. septembra 1966. godine.
133. JOVIĆ B. BORIVOJE, diplomirao 22. septembra 1966. godine.
134. KRSTIĆ LJ. VITOMIR, diplomirao 22. septembra 1966. godine.
135. SELIMOVIĆ A. RAMO, diplomirao 22. septembra 1966. godine.
136. SIBINOVIĆ K. VELIMIR, diplomirao 22. septembra 1966. godine.
137. SLOVIĆ T. LJILJANA, diplomirala 22. septembra 1966. godine.
138. STANISAVLJEVIĆ R. VUKASIN, diplomirao 22. septembra 1966. godine.
139. STEVANOVIĆ M. STANISLAV, diplomirao 22. septembra 1966. godine.
140. ŠUNDIĆ V. PETAR, diplomirao 22. septembra 1966. godine.

141. JOCIĆ M. MIROSLAVA, diplomirala 29. septembra 1966. godine.
142. MIRKOVIĆ P. RUŽICA, diplomirala 18. oktobra 1966. godine.
143. KICUŠIĆ D. ZVEZDANA, diplomirala 20. oktobra 1966. godine.
144. KOSTIĆ T. MILIJAN, diplomirao 20. oktobra 1966. godine.
145. KRAŽIĆ N. VERA, diplomirala 20. oktobra 1966. godine.
146. MILOJKOVIĆ LJ. DAMJANKA, diplomirala 20. oktobra 1966. godine.
147. MIHAJLOVIĆ M. PETAR, diplomirao 20. oktobra 1966. godine.
148. STOJANOVIĆ V. DRAGOMIR, diplomirao 20. oktobra 1966. godine.
149. CIGLAR F. ADELA, diplomirala 20. oktobra 1966. godine.
150. BOJKOVIĆ V. SLOBODANKA, diplomirala 21. oktobra 1966. godine.
151. ĐORĐEVIĆ B. DESIMIR, diplomirao 21. oktobra 1966. godine.
152. STANKOVIĆ T. DRAGICA, diplomirala 22. oktobra 1966. godine.
153. MILOSAVLJEVIĆ V. VLADIMIRKA, diplomirala 28. oktobra 1966. god.
154. MLADENOVIĆ S. DOBRILA, diplomirala 15. decembra 1966. godine.
155. PEJČIĆ R. PETAR, diplomirao 15. decembra 1966. godine.
156. JOVANOVIĆ K. PETAR, diplomirao 20. januara 1967. godine.
157. RAJKOV P. TODOR, diplomirao 20. januara 1967. godine.
158. ĆIRIĆ A. RADOMIR, diplomirao 20. januara 1967. godine.
159. DIMITRIJEVIĆ J. SLOBODAN, diplomirao 15. februara 1967. godine.
160. STOJANOVIĆ Đ. SRETEN, diplomirao 15. februara 1967. godine.
161. JEŽIĆ B. DRAGUTIN, diplomirao 18. februara 1967. godine.
162. STANKOVIĆ Z. MILORAD, diplomirao 18. februara 1967. godine.
163. STOJANOVIĆ D. BOŽIDAR, diplomirao 7. aprila 1967. godine.
164. IGIĆ V. ZORAN, diplomirao 8. aprila 1967. godine.
165. IGOV I. STEVAN, diplomirao 13. aprila 1967. godine.
166. JOVANOVIĆ Ž. LJUBINKA, diplomirala 13. aprila 1967. godine.
167. ĆIRIĆ R. MILORAD, diplomirao 13. aprila 1967. godine.
168. KOSTIĆ V. ZORAN, diplomirao 14. aprila 1967. godine.
169. VLAISAVLJEVIĆ G. MIHAJLO, diplomirao 27. aprila 1967. godine.
170. GAŠIĆ M. MILOŠ, diplomirao 3. juna 1967. godine.
171. RADOVANOVIĆ D. MIODRAG, diplomirao 9. juna 1967. godine.
172. VELIČKOV V. JORDAN, diplomirao 10. juna 1967. godine.
173. ILIĆ M. SLAVKO, diplomirao 10. juna 1967. godine.
174. TODOROVIĆ A. RANKA, diplomirala 10. juna 1967. godine.
175. STEFANOVIĆ N. MILAN, diplomirao 20. juna 1967. godine.
176. STEVANOVIĆ U. ZORAN, diplomirao 27. juna 1967. godine.
177. DIMITRIJEVIĆ M. DRAGUTIN, diplomirao 28. juna 1967. godine.
178. STANIŠIĆ P. NAJDAN, diplomirao 28. juna 1967. godine.
179. STEVANOVIĆ J. PETAR, diplomirao 28. juna 1967. godine.
180. VASILJEVIĆ M. DRAGIĆ, diplomirao 29. juna 1967. godine.
181. BRZAKOVIĆ R. JUGOSLAV, diplomirao 5. jula 1967. godine.
182. DEJANOVIĆ J. ŽIVOTA, diplomirao 12. septembra 1967. godine.

183. STEFANOVIĆ S. NINOSLAV, diplomirao 12. septembra 1967. godine.
184. CICMIL M. STEVO, diplomirao 12. septembra 1967. godine.
185. MIŠIĆ D. OBRAD, diplomirao 16. septembra 1967. godine.
186. DRAGIŠIĆ P. BOŽIDAR, diplomirao 23. septembra 1967. godine.
187. ŽIVKOVIĆ S. VLADETA, diplomirao 23. septembra 1967. godine.
188. ZDRAVKOVIĆ V. SLOBODANKA, diplomirala 23. septembra 1967. godine.
189. MITROVIĆ J. DIMITRIJE, diplomirao 23. septembra 1967. godine.
190. STOJANOVIĆ S. MILORAD, diplomirao 23. septembra 1967. godine.
191. STOJANOVIĆ M. TIHOMIR, diplomirao 23. septembra 1967. godine.
192. TIMOTIJEVIĆ-RAKOVIĆ N. LJILJANA, diplomirala 23. septembra 1967. godine.
193. GUBELIĆ R. JEKATARINA, diplomirala 25. septembra 1967. godine.
194. SAVIĆ LJ. SLOBODANKA, diplomirala 25. septembra 1967. godine.
195. STANKOVIĆ S. DUNAVKA, diplomirala 25. septembra 1967. godine.
196. DAVINIĆ B. ZORAN, diplomirao 29. septembra 1967. godine.
197. DIMITRIJEVIĆ M. MOMČILO, diplomirao 29. septembra 1967. godine.
198. MILIČEVIĆ B. ZORA, diplomirala 29. septembra 1967. godine.
199. NEJKIĆ S. BRANKO, diplomirao 29. septembra 1967. godine.
200. NIKOLIĆ R. MILKA, diplomirala 29. septembra 1967. godine.
201. OBRADOVIĆ R. STANIMIR, diplomirao 29. septembra 1967. godine.
202. PEKEZ Đ. VID, diplomirao 1. decembra 1967. godine.
203. TRIVUNAC R. ALEKSANDAR, diplomirao 2. decembra 1967. godine.
204. ANĐELKOVIĆ I. VOJA, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
205. DACIJAR M. LJUBAN, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
206. ŽIVKOVIĆ B. ZORICA, diplomirala 7. decembra 1967. godine.
207. KOSTIĆ M. SAVA, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
208. LUČIĆ Ž. DESANKA, diplomirala 7. decembra 1967. godine.
209. NIKOLIĆ J. MIODRAG, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
210. PAVLOVIĆ S. RADMILA, diplomirala 7. decembra 1967. godine.
211. PAUNOVIĆ I. BRANKO, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
212. RADENKOVIĆ M. PETAR, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
213. RANČIĆ K. JOVAN, diplomirao 7. decembra 1967. godine.
214. VUKIĆ M. MILAN, diplomirao 15. decembra 1967. godine.
215. ŽIKIĆ V. MILIVOJE, diplomirao 15. decembra 1967. godine.
216. MARINKOVIĆ D. LJUBIŠA, diplomirao 15. decembra 1967. godine.
217. MOMČILOVIĆ M. PETAR, diplomirao 15. decembra 1967. godine.
218. SAVIĆ V. LJUBISAV, diplomirao 15. decembra 1967. godine.
219. CVETKOVIĆ Ž. VINKA, diplomirala 15. decembra 1967. godine.

Doc. Dr Dragoljub Simonović
Asist. Mr Čedomir Stevanović

IN MEMORIAM

Dr RELJA OSTOJIĆ
(1902—1967)

Ovim govorom se prof. Slavoljub Popović u ime Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu oprostio sa pok. prof. Reljom Ostojićem (14. septembra 1967).

Dragi Relja, još pre tri dana verovali smo u Tvoje brzo ozdravljenje, ali neumitna smrt otrgla Te je iz naših redova kada smo se nadali da je najgore prošlo.

Do pre tri godine Relju Ostojića nisam lično poznao. Kada je trebalo naš novi fakultet popuniti iskusnijim naučnim radnicima, o Relji Ostojiću dobili smo najbolje mišljenje. Njegov dolazak predstavljao je dalje kadrovsko jačanje našeg fakulteta. U nedostatku nastavnika Relja Ostojić se spremno prihvatio nastave, pored predmeta za koje je biran i drugog predmeta koji mu je Veće fakulteta poverilo.

Rad Relje Ostojića na našem fakultetu nije ostao nezapažen, jer je samo godinu dana posle dolaska u Niš izabran za dekana fakulteta. To je značilo priznanje i potvrdu njegovih kvaliteta.

Iako je Relja Ostojić relativno kratko vreme bio u našim redovima (oko tri godine), njegov rad ostavio je značajan trag. On je imao veoma široko i živo naučno interesovanje za probleme svoje struke. Pre godinu dana održao je nekoliko predavanja u inostranstvu, a objavio je i radove na stranim jezicima. Široka opšta i ekonomska kultura, kao i solidno poznavanje tri svetska jezika omogućili su mu da pomno prati savremene probleme nauke kojom se bavio. Za vreme dok je bio u našim redovima, nijedne godine nije izostao sa svojim naučnim priložima za »Zbornik« našeg fakulteta, jer je to smatrao svojom prevashodnom obavezom.

Savestnost i predanost u radu Relje Ostojića došli su do izražaja i za vreme vršenja dužnosti dekana. Živeo je sa problemima fakulteta i sve njegove misli bile su usredsređene na njihovo rešavanje. Investiciona izgradnja, kadrovski i mnogobrojni drugi problemi angažovali su velikim delom njegovu delatnost i energiju. Osećao je sa puno odgovornosti svest o dužnostima koje je imao kao dekan fakulteta, nastavnik i građanin ove zemlje. Njegov rad služio je za primer mlađim saradnicima.

Ali naučna erudicija Ostojićeva nije bila zatvorena u njemu. On je znao da sa veštinom pedagoga prenosi znanje na svoje mlađe saradnike. Nastojao je da u svakoj prilici pruži svestranu pomoć studentima i svojim mlađim saradnicima. Veliki humanizam kojim je bila prožeta ličnost Ostojićeva, dolazio je do izražaja u svim njegovim odnosima sa kolegama, saradnicima i prijateljima. Umeo je vrlo brzo da uspostavi neposredan kontakt sa ljudima. U svakome je gledao prvo čoveka kome treba otvoreno i ljudski prići, bez obzira na njegov društveni položaj. Zbog te njegove osobine svi koji su dolazili u kontakt s njim osećali su ga prisnog i nesebičnog.

Smrt Relje Ostojića predstavlja težak gubitak za naš fakultet, a naročito za Ekonomski odsek na kome je bio jedini redovni profesor, za njegove prijatelje i poštovalce i za sve one koji su u dugogodišnjoj njegovoj naučnoj karijeri saradivali sa njim. Smrću Relje Ostojića prekinuta je njegova svestrana aktivnost.

Dragi Relja, nastavnici, studenti i Tvoji prijatelji došli su da se oproste s Tobom. Tužan je i bolan, Relja, rastanak s Tobom. Budi Relja, uveren da će Tvoje kolege, studenti, saradnici i prijatelji zadržati Tvoj svetli lik u svom sećanju.

Neka je slava Relji Ostojiću.

Dr JOŽE JUHART

Septembra prošle godine umro je Dr. Jože Juhart, profesor Pravnog fakulteta u Ljubljani. Smrću profesora Juharta izgubila je slovenačka pravna kultura jednog od svojih klasika, piše Dr. Bogomir Sajovic u Slovenskom Pravniku (br. 9—10, 1967), a jugoslovenska nauka procesnog prava, dodao bih ja, jednog od svojih najboljih radnika. Ostavio je za sobom delo od trajne vrednosti »Civilno procesno pravo FLRJ« (Ljubljana 1961, str. XVI + 654), u kome je, na evropskom nivou, obrađen građanski parnični postupak; objavio niz članaka iz iste materije; dao skripta za građanski izvršni postupak (Ljubljana 1962, str. 140); u rukopisu mu ostalo delo »Nepravdno sodstvo. Opšti del«, koje će uskoro biti objavljeno. I sve to — za ciglo nekoliko godina rada kao profesor građanskog procesnog prava.

Rođen 1906, studirao prava na Pravnom fakultetu u Ljubljani i doktorirao 1913, sudijski i advokatski pripravnik, a od 1937. advokat u Celju, 1941. prognan od Nemaca iz Donje Štajerske, od maja 1944. učesnik u NOB, po oslobođenju radio na organizaciji sudstva u Sloveniji, 1947. načelnik odeljenja za izgradnju narodne vlasti pri Prezidijumu Narodne skupštine Slovenije, 1950. arbitar Državne arbitraže NR Slovenije, 1956. izabran za vanrednog profesora Pravnog fakulteta u Ljubljani za predmet Građansko pravo, a 1961. za redovnog profesora za predmet Građansko procesno pravo.

Juhart je otpočeo da piše kao već sasvim zreo pravnik i do izbora za profesora dao nekoliko stručnih radova. Aktivnom naučnom radu posvetio se kao profesor, a svojim delima potpuno opravdao ukazano mu poverenje. Marljiv i neumoran radnik, savestan i pedantan istraživač, sa smislom za tretiranje teorijskih problema s obzirom na praktične potrebe, sa veoma solidnim poznavanjem procesne literature i sigurnim osećanjem za svakidašnju stvarnost kojoj procesno pravo treba da služi, profesor Juhart je dostigao zavidnu visinu kao pisac udžbenika Građanskog procesnog prava.

Pisac ovih redova nije imao sreću da kolegu Juharta lično poznaje, ali je prema njemu gajio duboko poštovanje već od prvih dana studiranja njegove izvanredno dobre knjige »Civilno procesno pravo«, čije je stranice čitao sa retkim zadovoljstvom, pa zato iskreno žali što smrt nije dozvolila ovome procesualisti visokog ranga da završi svoj sistem jugoslovenskog procesnog prava.

Prof. Mil. Č. Marković

SADRŽAJ

Strana

I ČLANCI

P. K.: <i>Tito o nauci i obrazovanju</i>	1
P. K.: <i>Oktobarska revolucija i socijalistički radnički pokret</i>	5
Dr Miroslav Đorđević: <i>Ustavno pitanje u Srbiji 1880—1883.</i>	13
Dr Slavoljub Popović: <i>Anglosaksonski sistem sudske kontrole nad akti- ma uprave</i>	35
Dr Dimitrije Kulić: <i>Vrhovni sud u sudskom sistemu SAD</i>	53
Dr Gavriilo Vidanović: <i>Osnovna ekonomsko-geografska problematika pi- varstva Jugoslavije</i>	89
Dr Jakov Radišić: <i>Posledice nepridržavanja javnopravnih propisa o kva- litetu robe (posebno sanitarnih propisa)</i>	107
Dr Petar Kozić: <i>Sociologija i socijalizam</i>	117
Dr Živojin Perić: <i>Potrebe i mogućnosti privrednog razvoja Jugoistočne Srbije</i>	133
Dr Tomislav Bandin: <i>Akumulacija, investiranje i investiciona politika preduzeća</i>	147
Dr Dragoljub Stojiljković: <i>Marksov metod analize</i>	161
Dr Jovan Petrović: <i>Militarizam i deformacije odnosa proizvodnje u ka- pitalizmu</i>	175
Dr Dušan Paravina: <i>Pravna priroda odnosa između radnika kod kuće i poslodavca u radnom pravu socijalističkih zemalja</i>	193
Dr Miodrag Nikolić: <i>Ekonomski značaj kooperacije i integracije za industriju</i>	201

II KOMUNIKACIJE

Dr Nikola Jovanović: <i>Problemi lokacije i fabrike duvana</i>	217
Dr Danilo Marković: <i>Predmetna određenost industrijske sociologije i njen odnos prema nekim srodnim disciplinama</i>	233
Dr Živorad Zlatković: <i>Kibernetika u trgovinskim organizacijama</i>	247
Dr Dragoljub Simonović: <i>Osnovne karakteristike jugoslovenske poljo- privredne proizvodnje</i>	265
Slobodan Milenković: <i>Razoružanje i Ujedinjene nacije</i>	285

III DISKUSIJA

Todor Ćirić: <i>Nužnost vrednosnog izražavanja rezultata poslovanja i sredstva za proizvodnju u procesu reprodukcije u preduzeću</i>	311
--	-----

IV PRILOZI

Dr Živojin Perić: <i>Pravno-ekonomski fakultet u Nišu i potrebe za diplo- miranim pravnicima i ekonomistima na području Jugoistočne Srbije</i>	321
Mirsa Mijačić: <i>Raskid starateljstva</i>	335
Đorđe Ž. Jovanović: <i>Značaj ribljeg mesa u prometu i ishrani</i>	349

V PRAVNA I EKONOMSKA PRAKSA

Dr Mihajlo Mitić: <i>Nepodnošljiv zajednički život kao brakorazvodni uzrok u praksi okružnog suda u Nišu</i>	373
Mr Vlastimir Milošević: <i>Ekonomsko-organizacioni aspekt korišćenja kapaciteta</i>	401
Dragiša Grozdanović: <i>Ulaganje u osnovna sredstva i kvalitet ekonomije preduzeća</i>	415

VI PRIKAZI

Dr Ljubiša Jovanović, A. H. Михайлов: <i>Особенности на деяния при усложненной преступной деятельности, София, 1967.</i>	435
Slobodan Milenković: G. I. Tunkin: <i>Droit international public (problèmes théoriques), Paris, 1965.</i>	439
Ljubisav Danković: Дмитрий А. Сепееглаев: <i>Статистическое спосobie контроля качества промышленной продукции, София, 1967.</i>	444

VII INFORMACIJE

Dr Dragoljub Simonović: <i>Simpozijum: Uloga banaka i krediti u našem privrednom sistemu</i>	449
--	-----

VIII FAKULTETSKA HRONIKA

Dorđe Ž. Jovanović: <i>Važniji podaci i događaji na fakultetu</i>	455
Dr Dragoljub Simonović i Mr Čedomir Stevanović: <i>Spisak diplomiranih studenata na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu</i>	468

IN MEMORIAM

Dr Relja Ostojić	491
Dr Jože Juhart	492

CONTENTS

I. ARTICLES

	Page
P. K.: <i>Tito on Science and Education</i>	1
P. K.: <i>October Revolution and Socialist Workers' Movement</i>	5
Dr Miroslav Đorđević: <i>Constitutional Question in Serbia 1880—1883</i>	13
Dr Slavoljub Popović: <i>Anglo-Saxon System of Judicial Control over Administrative Acts</i>	35
Dr Dimitrije Kulić: <i>The Supreme Court in Judiciary System of the United States</i>	53
Dr Gavriilo Vladanović: <i>Basic Economic-geographical Problemy of Breweing Industry in Yugoslavia</i>	89
Dr Jakov Radišić: <i>Consequences of the Violation of Legal Prescripts on the Quality of Goods (Especially Sanitary Prescripts)</i>	107
Dr Petar Kozić: <i>Sociology and Socialism</i>	117
Dr Živojin Perić: <i>Situation, Needs and Possibilities for Economic Development of the South-eastern Serbia</i>	133
Dr Tomislav Bandin: <i>Accumulation, Investment and Investment Policy of an Enterprise</i>	147
Dr Dragoljub Stojiljković: <i>Marx's Method of Analysis</i>	161
Dr Jovan Petrović: <i>Militarism and Deformations in the Relations of Production in Capitalism</i>	175
Dr Dušan Paravina: <i>Legal Nature of the Relation Between Worker at Home and Employer in the Labour Law of Socialist Countries</i>	193
Dr Miodrag Nikolić: <i>Economic Importance of Cooperation and Integration for Industry</i>	201

II COMMUNICATIONS

Dr Nikola Jovanović: <i>Problems of Location and Tobacco Factories</i>	217
Dr Danilo Marković: <i>Subject-matter of the Industrial Sociology and its Relation towards Some Related Disciplines</i>	233
Dr Živorad Zlatković: <i>Cibernetics in Commerce Organisations</i>	247
Dr Dragoljub Simonović: <i>Basic Characteristis of the Yugoslav Agricultural Production</i>	265
Slobodan Milenković: <i>Disarmament and the United Nations</i>	285

III. DISCUSSION

Todor Ćirić: <i>Necessity for the Quantative Formulation of the Business Effects and Means for Production in the Process of Reproduction in an Enterprise</i>	311
---	-----

IV. CONTRIBUTIONS

Dr Živojin Perić: <i>Faculty of Law and Economic Sciences and its Needs for the Graduates in Law and Economics on the Territory of Southeastern Serbia</i>	321
	495

Mirsa Mijačić: <i>Break of Adoption</i>	335
Đorđe Ž. Jovanović: <i>Importance of the Meat of Fish in Commerce and Nutrition</i>	349

V. LEGAL AND ECONOMIC PRACTICE

Dr Mihajlo Mitić: <i>Untolerable Common Life as a Cause for Divorce in the Practice of the County Court in Niš</i>	373
Mr Vlastimir Milošević: <i>Economic-organizational Aspect of the Use of Capacities</i>	401
Dragiša Grozdanović: <i>Investments into the Basic Means of Production and Quality of the Enterprise Economy</i>	415

VI. REVIEWS

Dr Ljubiša Jovanović: Д. Н. Михайлов: <i>Особенности деяния при усложненной преступной деятельности София, 1967</i>	435
Slobodan Milenković: G. I. Tunkin: <i>Droit international public (problèmes théoriques); Paris, 1965</i>	439
Ljubisav Danković: Дмитрий А. Сепетлиев: <i>Статистическое способие контроля качества промышленной продукции, София, 1967</i>	444

VII. INFORMATIONS

Dr Dragoljub Simonović: <i>Symposium on the Role of Banks and Credits in Our Economic System</i>	449
--	-----

VIII. FACULTY CHRONICLE

Đorđe Jovanović: <i>More Important Facts and Events on the Faculty</i>	455
Dr Dragoljub Simonović; Mr Cedomir Stevanović: <i>List of the Graduate Students on the Faculty for Law and Economic Sciences in Niš</i>	468

IN MEMORIAM

Dr Relja Ostojić	491
Dr Jože Juhart	492

TABLE DES MATIERES

I. ARTICLES DE FOND

P. K. Tito sur la science et l'éducation	1
P. K. La Révolution d'Octobre et le mouvement ouvrier socialiste	5
Dr Miroslav Đorđević: La question constitutionnelle en Serbie dans la période de 1880 à 1884	13
Dr Slavoljub Popović: Le Système anglo-saxon du contrôle judiciaire des actes de l'administration	35
Dr Dimitrije Kulić: La Cour Suprême dans le système judiciaire des Etats Unis	53
Dr Gavriilo Vidanović: La problématique économique-géographique de l'industrie de la bière de la Yougoslavie	89
Dr Jovan Radišić: Les conséquences de l'inobservance des prescriptions de droit public sur la qualité des marchandises (en particulier des prescriptions sanitaires)	107
Dr Petar Kozić: Sociologie et socialisme	117
Dr Živojin Perić: L'état, les besoins et les possibilités du développement économique de la Serbie du sud-est	133
Dr Tomislav Bandin: L'accumulation, les investissements et la politique d'investissement des entreprises	147
Dr Dragoljub Stojiljković: La méthode d'analyse de Marx	161
Dr Dušan Paravina: La nature juridique des rapports entre les ouvriers à domicile et l'employeur dans le droit de travail des pays socialistes	193
Dr Jovan Petrović: Le militarisme et la déformation des rapports de production dans le capitalisme	175
Dr Miodrag Nikolić: L'importance économique de la coopération et de l'intégration pour l'industrie	201

II. COMMUNICATIONS

Dr Nikola Jovanović: Les problèmes de l'emplacement et les manufactures de tabac	217
Dr Danilo Marković: La précision de l'objet de la sociologie industrielle et son rapport à l'égard de certaines disciplines analogues	233
Dr Živorad Zlatković: La cybernétique dans les organisations commerciales	247
Dr Dragoljub Simonović: Caractéristiques fondamentales de la production agricole yougoslave	265
Slobodan Milenković: Le désarmement et les Nations Unies	285

III. DISCUSSIONS

Todor Ćirić: La nécessité de l'énonciation en valeur des résultats des activités économiques et des moyens de production dans le processus de la reproduction dans l'entreprise	311
---	-----

IV. VARIÉTÉS

Dr Živojin Perić: <i>La Faculté de droit et des sciences économiques de Niš et les besoins de la Serbie du sud-est en licenciés en droit et des sciences économiques</i>	321
Mirsa Mijačić: <i>La dissolution de la adoption</i>	335
Đorđe Ž. Jovanović: <i>L'importance de la viande de poisson dans le commerce et l'alimentation</i>	349

V. LA PRATIQUE JURIDIQUE ET ÉCONOMIQUE

Dr Mihajlo Mitić: <i>L'incompatibilité d'humeur dans la vie en commun en tant que cause du divorce dans la pratique du tribunal départemental de Niš</i>	373
Mr Vlastimir Milošević: <i>L'aspect économique-organisationnel de l'utilisation des capacités</i>	401
Dragiša Grozdanović: <i>Les placements dans les moyens fondamentaux et la qualité de l'économie des entreprises</i>	415

VI. COMPTES RENDUS

Dr Ljubiša Jovanović: Д. Н. Михайлов: <i>Особенности деяния при условленной преступной деятельности, София, 1967.</i>	435
Slobodan Milenković: G. I. Tunkin: <i>Droit international public (problèmes théoriques), Paris, 1965</i>	439
Ljubisav Danković: Дмитрий А. Сепеев: <i>Статистическое способие контроля качества промышленной продукции, София, 1964.</i>	444

VII. INFORMATIONS

Dr Dragoljub Simonović: <i>Le rôle des banques et du crédit dans notre système économique</i>	449
---	-----

VIII. CHRONIQUE DE LA FACULTÉ

Đorđe Ž. Jovanović: <i>Documents et événements importants au cours de l'année scolaire 1966/1967</i>	455
Dr Dragoljub Simonović et Mr Čedomir Stevanović: <i>Liste des licenciés</i>	468

IN MEMORIAM

Dr Relja Ostojić	491
Dr Jože Juhart	492

СОДЕРЖАНИЕ

I СТАТЬИ

П. К.: <i>Тито о науке и образовании</i>	1
П. К.: <i>Октябрьская революция и социалистическое рабочее движение</i>	5
Др Мирослав Дёрдевич: <i>Конституционный вопрос в Сербии 1880—1884 год</i>	13
Др Славолуб Попович: <i>Англосаксонская система судейского контроля над административными актами</i> ¹	35
Др Дмитрий Кулич: <i>Верховный суд в судейской системе Соединённых Штатов Америки</i>	53
Др Гаврило Виданович: <i>Главная экономическо-географическая проблема пивоварства Югославии</i>	89
Др Яков Радишич: <i>Последствия непридерживания явнотрибунальных предписаний о качестве товара (особенно санитарных предписаний)</i>	107
Др Петар Козич: <i>Социология и социализм</i>	117
Др Живоин Перич: <i>Потребности и возможности развития хозяйства в Югославии</i>	133
Др Томислав Бандин: <i>Акумуляция, капиталовложения и инвестиционная политика предприятий</i>	147
Др Драголюб Стойилькович: <i>Метод Анализа по Марксу</i>	161
Др Иован Петрович: <i>Милитаризм и деформации отношений производства в капитализме</i>	175
Др Душан Паравина: <i>Юридическая натура отношений между рабочими в доме и работодателем в рабочем праве социалистических стран</i>	193
Др Миодраг Николитч: <i>Экономическое значение кооперации и интеграции в промышленности</i>	201

II КОММУНИКАЦИИ

Др Никола Иованович: <i>Проблемы локации и табачные заводы</i>	217
Др Данило Маркович: <i>Предметная определенность промышленной социологии и её отношение к родственному отраслям</i>	233
Др Живорад Златкович: <i>Кибернетика в коммерческих организациях</i>	247
Др Драголюб Симонович: <i>Главные характеристики Югославского сельско-хозяйственного производства</i>	265
Слободан Миленкович: <i>Разрушение и Объединённые нации</i>	285

III ДИСКУССИЯ

ТОДОР ЧИРИЧ: <i>Необходимость ценного выражения результатов ведения дел и средства продукции в процессе репродукции в предприятиях</i>	311
--	-----

IV ПРИЛОЖЕНИЯ

Др Живоин Перич: <i>Юридическо-экономической факультет в Нише и необходимости юридистических и экономических специалистов на территории Юговосточной Сербии</i>	321
Мирса Миачич: <i>Разрыв опекуства</i>	335
Дёрде Ж. Иованович: <i>Значение мяса рыб в торговле и питании</i>	349

V ЮРИДИЧЕСКИИ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОПЫТЫ

Др Михаило Митич: <i>Невыносимая совместная жизнь как бракоразводная причина в опыте Окружного суда в Нише</i>	373
Др Властимир Милошевич: <i>Экономический—организационный аспект использования капацитетов</i>	401
Драгиша Грозданович: <i>Вложение в основные ресурсы и качества экономики предприятия</i>	415

VI РЕЦЕНЗИИ

Др Любиша Иованович: Д. Н. Михайлов: <i>Особенности деяния при усложненной преступной деятельности, София, 1967.</i>	435
Слободан Миленкович: <i>G. I. Tunkin: Droit international public (problèmes théoriques), Paris 1965.</i>	439
Любисав Данкович: Димитр, А. Сепетлиев: <i>Статистическое способие контроля качества промышленной продукции, София, 1967.</i>	444

VII ИНФОРМАЦИИ

Др Драголюб Симонович: <i>Поль банок и рассрочки в нашей хозяйственной системе</i>	449
--	-----

VIII ХРОНИКА ФАКУЛТЕТА

Дёрде Ж. Иованович: <i>Вожнейшие сведения и события в факультете в учебном юду 1966/67.</i>	455
Др Драголюб Симонович и мгр Чедомир Стеванович: <i>Список дипломированных студентов</i>	468

IN MEMORIAM

Др Реля Остоич	491
Др Жоже Јухарт	492

